

3 1761 07040839 8

MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNET

SZERKESZTETTE
BEÖTHY ZSOLT

2710366/30
1/2801-

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

KÉPES MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET

A
MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

KÉPES DÍSZMUNKA KÉT KÖTETBEN

SZERKESZTETTE

BEÖTHY ZSOLT

KIADJA

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST

1896

Magyar irodalom története

A

MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL BESSENVEI FELLEPTÉIG

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RTÁRSULAT KIADÁSA

1895

A KÉPES IRODALOMTÖRTÉNET MUNKATÁRSAI

SZERKESZTŐ BEÖTHY ZSOLT.

SEGÉDSZERKESZTŐ BADICS FERENCZ.

MUNKATÁRSÁK

ALEXANDER BERNAI	HEGEDŰS ISTVÁN	RÖTT FÖRSTÖS
ANGYAL DAVID	HELLERKANT ALFRED	RUFF KÁROLY
BALLAGI GÉZA	HÖRVÁTH CYRILL	SCHÉNYES GYULA DR.
BARÁTH FERENC	IMRE SÁNDOR	SIMONYI ZSÓFIED
BAYER JÓZSEF	KÁLDOS ALBERT	SILÁSI KÁROLY
BAXÓCZI JÓZSEF	KELLERMEYER BÉLA	SÖRÖSI KÁROLY
ENDRÖDY SÁNDOR	LANCZOS GYULA	SZILÁGYI ADOLF
ERDELYI PÁL	MÁRCZALL HENRIK	SZILÁGYI SÁNDOR
FILMERI LAJOS (†)	NEGYESSY LÁSZLÓ	SZENTNYERZSI JÓZSEF DR.
FRANKÓ VILMOS	PÉLCSZKY FERENC	TARANT SÁNDOR
GYULAI PÁL	RÁDÓ ANTON	VÁRADI KÁROLY
HÁHNIK IMRE	RAKOSI JENŐ	VÁRNYI JÓZSEF
HARASZTI GYULA	RENYI LÁSZLÓ	ZSÓFFI ANTON

ELŐSZÓ.

HAROM ÉVI MŰLT, hogy Emich Gusztáv úr, az Athenaeum igazgatója, azt a tervét közölte velem, hogy irodalmunk történetéről egy nagyobb, illusztrált munkát óhajtana közreboesátani a művelt nagy közönség számára. Ilyen könyv hiányát nemesak irodalmunk érzi, de megérzik az olvasó közönségünkön is, melynek irodalmi műveltsége és ízlése csak igen vékony és szakadozó szalakkal van a magyar szellem történeti fejlődésével kapcsolatban. Így egész művelődésünknek nagy szüksége van arra, a mi az akkor tervezett s immár befejezett vállalatnak célja: irodalmunk ismeretének, szeretetének, ápolásának terjedésére és erősödésére. Még pedig történeti alapon való erősödésére, a melyen állunk s a mely haladásunkat is biztosítja. A magyar szellem története és hősei: nemzeti erősségünk és iskolánk.

A tervezett vállalatnak úgy a magyar iskola, mint egész közműveltségünk szempontjából való fontosságáról meg lévén győződve, szívesen vállalkoztam vezetésére s meg 1892. májusában kidolgoztam tervrajzát, mely e két kötettel immár valósulást ért. A könyvet a magyar irodalomtörténet munkásainak egy nagyobb tarsasága írta, szám szerint 41-en. Így egyfelől minden egyes cikk oly szakember tollából kerülven, kinck a

illető tárgy sajátlagos tanulmányai körébe esik, ez a mód megbízhatóság és alaposság tekintetében is biztosítékot nyújt. Más felől, kiváló írók közreműködése által, a munka érdekes és becses emléke irodalomtörténetírásunk jelen állásának. Tisztában voltam a nehézségekkel, melyekkel e terv alapján a vállalatnak meg kell küzdenie, sőt a vele járó bajok kikerülhetetlenségével is. Utólag is látom, hogy az egyes cikkek terjedelmében, sőt némileg a felfogásban is mutatkoznak egyenetlenségek, melyeken a szerkesztőségnek segítenie bajos vagy épen lehetetlen volt. De most is meg vagyok győződve róla, hogy az előnyök, melyeket a munka épen illetén módon készültének köszön, sokkal nagyobbak, hogy sem a méltányos bírálattól némi elnézést ne remélhetnénk addig is, míg módunk lesz, talán újabb kiadásokban, hovatovább egyöntetűbbé alakítani.

A munkatársak mindegyike buzgón igyekezett a legjobbat adni, a mit a vállalat céljához képest adhatott. Mély köszönetet kell mondanom mindnyájoknak, de legelső sorban a segéd-szerkesztőnek, *dr. Badics Ferenc* úrnak. Ha könyvünk számot tarthat némi elismerésre, úgy ez legelső sorban az ő önzetlen ügyszeretetének, fáradhatatlan buzgalmának és alapos szakképzültségének köszönhető.

És most bocsássuk útjára könyvünket. Hintse a magyar érzés, magyar tudás, magyar ízlés magvait. Vegyen részt ő is, bármily szerény mértékben, a vetésnek abban a nagy munkájában, melynek terméseül a magyar nemzeti műveltséget reméljük.

Budapesten, 1895. október 16.

BEÖTHY ZSOLT.

Irodalmunk és irodalomtörténetünk.

Helyeztetésül.

Könyvíró barát a Képes Krónikából.

nyugtalanságával szinte hozzáférhetetlen volt a nyugoti művelődésnek. Munkácsy honfoglalási képe, a hódolók és foglaltok felfogásában, alakításában, kifejezésében, legmélyebb gondolati tartalmúul azt nyilatkoztatja meg, hogy itt tulajdonképpen nem hódítók és hódolásra kényszerítettek állanak szemközt, hanem egy zaklatott, uratlan és mindenünnen fenyegetett nép önkéntes hódolattal köszönti azokat, kik e föld uralására, szervezésére és megvédelmezésére képesek és hivatottak. A magyar honfoglalás azonban, most ezer éve, nem egyszerre vetett véget a magyar föld baljóslatu hagyományának; sőt egy ideig úgy látszott, mintha e katonailag jobban szervezett és jobban iskolázott nemzet csak újabb és nagyobb veszedelmet hozott volna Európára. De száz év alatt minden megváltozott. A vándor nemzet hazájául szerette meg szállását s állammá szervezte. Elfogadta a nyugoti világ politikai rendjét, keresztyén vallását és művelődését. Az új renddel kibékülni nem tudó magyarság eltemetkezett Thonuzoba sírjába s csak kísérteni támadt fel még egynehányszor. A nemzet, a nélkül, hogy eredeti sajátjaiból kivetkezett, különösen katonai erejében meglazult volna: mindegyre jobban érezte

ENKI sem tagadhatja, hogy nemzetünk az emberi művelődés s a művelt emberiség érdekében a honfoglalástól kezdve állandó és tisztességes szolgálatot teljesített.

Államot alapított oly területen, mely akkor már nyolcszáz éve szaggatottságában, uratlanságában vándor seregeknek biztos szállóhelyül szolgálván, a római civilizációt, keresztyén vallást és a nyugoti államszervezkedést fenyegető veszedelem fészkevé lett; szervezetlenségében, hegyvidékein és végtelen síkságain folyton változó lakosságával, hullámzó és forrongó

A magyarság szerepe a művelődés terén

a nyugothoz tartozandóságát. Mint a habok által hányt természetes bástya, ellenállott az újabb hullámok pusztító erejének. Védelte, talán saját vérrokonai ellen, magával együtt új családját, melybe idegenül lépett. A népvándorlás új árjaival neki kellett egyedül, vagy legalább először, megmérkőznie. Megverte, megtérítette, civilizálta és beolvasztotta őket, mint a kúnokat és besenyőket; a maga testével, majdnem vére fogytaig állta el útjokat, mint a mongoloknak; a legutolsót, leghatalmasabbat és legveszedelmesebbet pedig, a törököt, feltartóztatta és századokig lekötötte. Még a török háborúk kezdetén a renaissancenak, a klasszikai világ feltámasztott műveltségének, legkeletibb fészket ő rakta meg; a szomszéd keleti államokba ő vitte a nyomtatott betű világosságát, s ő vetette el a nyugoti kultúra magjait. A lelkiismereti szabadság nagy világharcaiban, új hite mellett egyszersmind nemzeti szabadságát védelmezve, kitartóan segédkezett s diadalának kivívásához tehetsége szerint hozzájárult.

Nemzeti irodal-
munk hatása

Mindez az emberi műveltségnek inkább védelmező, mint alkotó vagy fejlesztő munkája. Nemzetünk inkább vére hullásával, mint új gondolatokkal és fölfedezésekkel vett benne részt. De ha vezérszerepre nem juthatott is, sem egészében, sem egyes tagjai által: mindenkor igyekezett résztvenni nyugot kulturai fejlődésében. Ha műveltségének színvonala, az egyenletesebben emelkedő külföldéhez mérve, különböző korok szerint nagyon ingadozó, annak megvoltak politikai viszonyainkban rejlő okai. Bizonyos s egyszersmind szerencse az, hogy nemzetünk kultúrája, különösen irodalma minden időben támogatta, nemzeti vonásaival, tartalmával vagy legalább irányatával, nemzeti érzületét s ezzel nemzetül fenmaradását és erősödését. Még e tekintetben leglányháb, legviassásabb koroknak is voltak képviselői, kik ezt a hagyományt fennen hirdették, híven őrizték s átadták kedvezőbb idők fiainak. A magyar irodalom emberei közül így szolgálták nemzetiségüket a regések és lantosok, históriás énekeikkel; a theologusok, nemzeti eszmékkel vegyített vallási polemiáikban; az epikusok, Zrínyitől Vörösmartyn át Aranyig, époszaiknak a nemzeti törekvésekből kikristályosodott alapgondolatával; a historiaiírók erős és lelkes magyarságukkal; a moralisták, nemzeti erényeink dicséretével és hibáink ostromozásával; a regény- és drámaiírók, a múlt kultuszával, például vagy tanulságul; a politikai írók és szónokok, az emberi haladás kérdései s a nemzeti érdekek fejtegetésével; lírai költők, nemzeti lelkesedésökkel és honfi-bánatukkal. Mind a művelődés munkásai, nagyobbra tanult részesei a régi vagy a nyugoti világ művelődésének, előmozdító általában nemzetünk szellemi haladásának, de a nemzeti öntudatnak folytonos ébrentartásával és buzdításával. Irodalmunk, mely ekként a közös emberi műveltségben való részességünket fentartotta, nemzeti elemeivel és irányával nemzeti erősödésünknek és kifejlődésünknek is legfőbb és leghatásosabb eszköze volt. Midőn pedig azzal az erővel, melynek fenmaradását és épségét legfőképp irodalmának köszöni, nemzetünk képes volt megvédelmezni magát: történetének egész folyamán védte egyszersmind a

nyugoti kultúrát. Im ez, szerényen fogalmazva, irodalmunknak egyetemes jelentősége, általános művelődéstörténeti fontossága egész a legújabb korig, melyben már a világirodalomnak új gondolatokat és formákat is adottunk. Eötvös, Petőfi, Arany, Kemény és Madaich koraig. Addig a korig, melyben tudásat is gyarapítottuk, előtte ismeretlen tényeknek és igazságoknak fel derítésével és közlésével, különösen ama világeseemények részleteire nézve, melyekben mi is résztvettünk, s a miénkkel rokon nyelvek anyagaiak, fejlődésének, törvényeinek buvárlatával.

Irodalmunk története tehát a közös emberi műveltség fejlődéséhez való viszonyunknak s egyszersmind nemzeti fejlődésünknek története. E jelle ménél fogva, érdekesség és tanulság tekintetében, rank nézve egy sem haladhatja meg nemzeti tanulmányaink közül. A nemzeti lélek fejlődésének rajza, azoknak pályájában, kik e lélek tartalmát és mozgalmait szavakban is ki tudták fejezni: azt a mit a nemzet tanult, tanulásból magára nézve értékesnek tartott és saját eszejárásához s viszonyaihoz idomított és alkalmazott; a mit ezen kívül maga gondolt, képzelt és érzett. Mindez a különböző századoknak, vidékeknek, életkörülményeknek hatása alatt különböző módon fejezt s más-más lelki és testi adományokkal bíró egyénisé gekben és munkáikban nyilatkozik meg; de természeti törvény szerint megnyilatkozik. Kifejezésre jut a regésektől s a székesfehérvári gyűlés pogány lázító énekeseitől kezdve egészen napjaink költői, írói és szónoknáiig: a művelődő, gondolkodó és lelkesedő nemzet. Különböző koroknak különböző hatásai alá került magyar lélek nyilatkozik bennök, s minden jelentesebb nyilatkozata, annál az új tartalomnál és új modnál fogva, mely benne az író egyéniségeé, ismét hat a magyar lelekre. Zrínyiből a tizen hetedik század nemzeti lelke szól, de nem csupán ez; a mit tanulmányai, képzeletéből, gondolkodásából, egész egyéniségeből belevitt munkájába: azzal ezt a lelket gazdagabbá tette s munkasává lett további fejlődésének.

Irodalmunknak ez a nemzeti jelleme s csak közvetett hatása az általános emberi művelődésre: volt az oka, hogy szellemi életünkkel a világ nem sokat törődött. Matyas királyt és udvarának fényt, gazdagságot, izlését magasztalják vándorló humanisták, kik nala meleg és kényelmes otthonra találtak; de a nemzet művelődési élete, mint másutt, úgy itt sem igen van gondjuk. Egy tizenhatodik századbeli nemet polyhistor, GESSNER KONRAD, munkája a *Bibliotheca Universalis*, cpen az, melynél fogva az irodalomtörténet atyjának nevezik, a legregibb idegen könyv, melyben magyar írokról és magyar irodalomról szó van. E munkának 1583. Simlertől és Frisiustól reszint kivont, reszint bővített kiadásában le alább nevék szerint meg vannak említve: Janus Pannonius, Verbecsi István, Dévai Bíró Mátyas, Melius Péter, Olah Miklós és még néhányan a miénk közül. Ez azonban nagyon kiveteles figyelem irántunk, mely követőkre hosszú időn át nem talált, sőt feledésbe ment. RICHMAN JAKAB FRIGYES is

Historia Literaria-hoz készült bevezetésében már nem tudja: Vajjon ki adhatja hírt — de Scriptis et Scriptoribus Hungaricis? Nem is hiszi, hogy erről a tárgyról akárki bármit írt, sőt azt sem, hogy valami figyelemre méltót írhatott volna; mert a magyaroknak már mindig olyan volt a természetük, hogy egy jó paripára vagy egy pusztá kardra többet adtak, mint egy érdekes könyvre.»

Magyar írók
életrajz-gyűj-
teményei

Ezeket a lenéző sorokat olvasta múlt század elején egy tübingai magyar lutheránus theológus: a selmecbányai születésű CZVITTINGER DÁVID, s feltette magában, hogy könyvvel áll elő cáfolatukra. «Látta, mondja előszavában, hogy minden nemzetnek vannak férfiai, kik az írók neveit, életét, műveit s a róluk mondott ítéleteket összegyűjtötték és kiadták; csak nálunk nem akadt még senki, a ki erre vállalkozott volna.» Ilyen indítékok hozták létre az első munkát, melynek tárgya a magyar szellemi élet: Czvittinger *Specimen Hungariae Literatae*-ját, mely 1711. Altdorfbán jelent meg. Íróját a hazafias buzgalom, a nemzeti becsület védelme ösztönözték munkára: külföldön, sok nehézséggel küzdve, nagy költséggel gyűjthette anyagát s művét a »carcer academicus«-ban fejezte be, hova adósságai miatt jutott. 296 emberről (közöttük szentekről, királyokról, fejedelmekről és államférfiakról) emlékszik meg a tudományos kezdet dadogó, rendszertelen módján, de majdnem valamennyiről a kor divata s még inkább lelke, magyarsága szerint: kritikátlan, szertelen dicséretekkel. Már körülbelül kétszerannyi magyar író életét és műveit ismerteti félszázad múlva BOD PÉTER *Magyar Athénása* 1766. Ez az egyszerű, falusi prédikátor oly korban dolgozott, melyben a magyarság lelkét veszteni látszott. Ezt a lelket akarta éleszteni s rászánta életét, hogy mindannak emlékét, a miben nemzetének lelke valaha megnyilatkozott, felkutatja, összegyűjti, megbírálja és átadja az utókornak. Kétséges volt, ha bucsúztatóul-e, vagy új életre hívó ígéül. Mindegy: »indulata arra ösztönözte, hogy a mit felebarátinak hasznokra és a magyar nemzetnek tisztességére és ékesítésére ítélni, abban ne legyen csak hallgatással, hanem a mi tőle kitelhető, azt véghez vigye.» Véghez is vitte. Athénásában és egyéb munkáiban régi irodalmunk ismeretének megbecsülhetetlen anyagát mentette meg a feledéstől. 528 írónak ismerteti életét és munkáit; felsorol ezeken kívül 55 névtelenül megjelent könyvet s az általa ismert könyveket húsz szakban csoportosítja. Bod Péter a legrégebb gyűjtőnk, kinek mai irodalomtörténetünk is köszönettel veszi hasznát. Az általa ismert anyagot újabb kutatóknak szerencsésebb helyzete és szerencsésebb keze nagyon megszaporoította. HORÁNYI ELEK, a tudós piarista, Bod után alig tíz évvel kezdett nagy betűrendes írói életrajzgyűjteményének, a három kötetes *Memoria Hungarorum*-nak kiadásába, 1775—77., melyet utóbb, 1792. a *Nova Memoria* egyetlen kötete követett. Országsgazerte akkor szervezkedett az írói gárda, a bécsi testőrség palotájában, tábornúzeknél, klastromokban, parokhiákban és udvarházakban, mely az új magyar irodalmat vala meg-

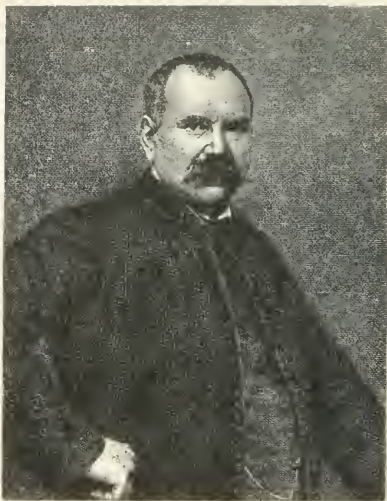
FRANCOFVRTI ET LIPSIAE
 TYPIS ET SUMPTIBUS JOD. GULL. KOHLESH, VNIV. ALTDORF. TYPOGR.
 ANNO MDCCXLI

Az első magyar irodalomtörténeti munka címlapja hasonmasha...

alapítando Horányi hazafias tüze és tudós kedve ezerketszáz elődöknek felmutatott példányával serkenti munkára őket s egyengeti útjokat a nemzet megbecsüléséhez és méltánylatához. Mi sem tünteti föl tisztábban sem igaz magyar lelkületet, sem nemzeti célját, mint vallásos türelme, mely egyenlő mértékkel osztja az elismerést a nemzeti művelődés minden felekezeti munkásának. A forradalom utáni szomorú napokkal ismét oly idő köszöntött be, melyben nemzeti szolgálatra lett újra meg újra szem elállítani, hogy a nemzeti ügynek van meg hadserege, mely kezéből kiesik a hatatlan fegyverrel harcolóit. A *Magyar Írók*-nak új életrajzgyűjteményet, ennek a győzhetetlen védő seregnek új sematizmusát bocsátja közre a Szent István társulat FERENCZY JAKAB és DANIELIK JÓZSEF szerkesztésében, két kötetben, 1856—58. Összesen 1500 magyar író-t mutat be e könyv, mely fogyatkozása és felületességei ellenére is az első munka volt, mely irodalmunk történetéről nemcsak szakköröknek, hanem a nagy közönségnek is kezen forgott. Hibái, elfogultsagai ma meg vannak igazítva; tisztos feladatát betöltötte. Egész nemzeti életünk s ebben kulturánk új fellendülésének egyik monumentális emlékeül készül, SZINYEI JÓZSEF szerkesztésében, akademiunknak *Magyar írók élete és munkái* című, nyolc kötetre tervezett nagy vállalkozása, mely 1890 indult meg s a melyben huszezer magyarországi író életének és munkásságának betűrendes bemutatása van tervbe véve. Ez egyes lexikonok ekként bővülő anyagánál mi sem mutatja jobban nemcsak irodalmunknak nagy arányokban való újabb fejlődését, hanem a közérdeklődésnek s a kutatás buzgalmának emelkedésével, a segédeszközök gyarapodásával, a módszer javulásával s könyv- és levéltárak megnyitásával és rendezésével azt is, hogy régibb szellemi életünk képe is sokkal mozgalmasabb és gazdagabb volt, mint korábban hittek felőlünk s sokáig hittük magunk is.

Az írói lexikonokon kívül rendszeres irodalomtörténetünk is hasonló forrásból ered és táplálkozik s hasonló célra törekszik. Két tervezet nyitja meg a sort, melyeket nagytudományú szerzőik a külföldi tudományos életnek mozgalmasságától ösztönözve bocsítottak közre, de sohasem vihettek ki. A mi szobatudósainkban, theologusainkban, polyhistorainkban is, mikor meg a magyar tudománynak nyelve alig volt, uralkodik a nemzeti érzés és kotelesség. A világnak deak irástudói közé kíváncsiak, de ott a maguk hírével együtt nemzetük becsületét akarják keresni. BEL MATEAS 1713-ban adja ki Berlinben felhívását a magyar írás, nyelv, bibliai, nyelv-tudományi és költői irodalom történetére. Az életet tudós bolyongásban töltött ROTARIDES MIHÁLY 1745. Altonában nyomtatja, *Prolegomena Historiae Hungaricae litterariae* címen, terjedelmes, az összes kuttókat ismerető és bíráló tervezetet egy nagy munkának, melyben a magyar iskola, tudomány, művészet és irodalom történetét való megírando, nem tűrhetve a külföldnek hol tudatlanságból, hol rosszakaratból származó helytelen ítéleteit felőlünk. WALLASZKY PÁL, jolsvai lutheránus pap, ki Nemetszágon

hozzajutott a Rotarides által gyűjtött nagybecsű anyaghoz, 1785. a *Conspetus reipublicae litterariae in Hungaria* című munkájában a magyarországi tudományosság történetének megírását szintén nemzeti feladatnak tekintette. Ez a célzat legvilágosabb kifejezésre jut s legbhatóbb tárgyalást és fejtegetést talál a magyar irodalmi elmélet és történetnek legelső magyar nyelvű kézikönyvében: *A magyar literatura eszméreté*-ben, melyet

Toldy Ferenc

Toldy Ferenc arcképe és neveláírása.

PÁPAY SAMUEL a derék vespérmvármegyei fiskális 1808. adott ki két kötetben. A munka szellemét megvilágítják bevezető cikkeinek címei: „A literatura széles értelemben; az vagy nemzeti, vagy pedig idegen; célja az oktatás; azt tehát előmozdítani kötelesek a nemzetek; még pedig a nemzetit az idegen felett; arra mutat a tapasztalás is; sőt azt kívánja a nemzetnek önnön maga fentartása; azt a magyar is maga kárával tapasztalja; már ma tehát munkába veszi annak gyarapítását; ámbár azt némelyek ma is ellenzik; de azoknak ellenvetések megcáfoltatik; második, harmadik, negyedik ellenvetésekből is kiforgattatnak.” Ime egy író lelke a paragrafusok címjegyzékében.

Toldy Ferenc

A vázlatokat, iskola-könyveket mellőzve, melyek az immár saját irodalmunkat is felölelő közoktatás szükségén igyekeztek segíteni: irodalomtörténetünk valódi megalapítójának nagy nevéhez értünk. TOLDY FERENC ez, kit orvosból és kritikusból Kazinczy biztatása tett irodalmunk történetírójává. Három nagy munkája három irányban alapvető: *A magyar nemzeti irodalom története*, 1852. melynek két kötete csak a mohácsi vészig jut, de tárgyát addig példátlan teljességben s a legszélesebb művelődéstörténeti alapon dolgozta fel; azután *A magyar költészet története* az ősidőktől Kisfaludy Sándorig, 1855., mely költészetünk fejlődésének legelső, önálló buvárlaton alapuló s kedves gonddal készült, méltó ismertetése;

végül a *A magyar nemzeti irodalom története* rövid előadásban, 1865, mely irodalmunkat, valamennyi ágában, egész organikus fejlődésben, az anyagnak kritikai megvilágosításával és elrendezésével először mutatja be a forradalomig. Mint buvárnak, régi irodalmunk felderítésében, adatainak felkutatásában, forrásainak bírálataban, anyagának kiadásában és magyarázatában, Toldynál többet senkinek sem köszönünk; mint feljegyző és krónikás, új irodalmunk második és legnevezetesebb felszazadának képet az ő fíradhatatlan és lelkes kezének vonásai örökítettek meg számunkra ilyen gazdagon; mint rendező, a roppant s részben általa gyűjtött anyagot ő foglalta először tudományos rendszerbe, ő világította be a műismeret tájékoztató lángjával s ő mutatta be a történeti fejlődés fonalán. Ne bíráljuk e helyt fogyatkozásait és tévedéseit; ezek jó része vállalkozásának rengeteg voltából, nemzeti lelkesedésének túlzásából és baráti kegyeletének elfogultságából ered. Olyan időben írta könyveit, mikor újra az a feladat jutott irodalmunknak, a melyet Kazinczy korában töltött be: hogy eberen tartsa a nemzet lelkét. Az elhunyatis harmadik évében, 1851-ben, írja első helyt említett munkája, a nagy irodalomtörténet ele a vallomást, hogy munkásságát egy szent tartozás lerováásának tekinti, melylyel magát hazájának lekötve érzi. «A költészet története előtt 1851-ben, a legrosszabb napokban, óvatosan és szépen fogalmazta meg a batorító figyelmeztetést: »Ott, hol nem külső, hanem szellemi hatalmak viszik a fűszerepet, ott jelenik meg minden szép, mikép az egyén is, a maga önvalóságában; ehhez kepest a nepek a belső történelemben keresik büszkeségök és dicsőségök legmeltóbb elemeit.« A rövid előadás teljes munkának, 1865-ben, Disraeli mondását választotta jelgétéül: »A múlt hatalmunknak egyik eleme.« De már ekkor virradt. Volt idő korábban, mikor ő és könyvei a nemzeti eszmenek leghathatosabb szoszólói voltak.

De a legújabb korak serény, becses és gazdag eredményű munkásságát nem részletezve, megszakítjuk a fonalat. Nem irodalomtörténetírásunk fejlődését akartuk ismertetni, csak azt a jellemző vonást emelni ki, hogy

A MAGYAR KÖLTÉS-ZET TÖRTÉNETE

TOLDY FERENCZ.

MÁSODIK JAVÍTOTT KIADÁS.

Pest kiadja Beckmann's Gústáv.

Cimlap, Toldy Sebestyén képműve archívumával

mindenkor a nemzeti szellemet kívánta szolgálni, táplálni, erősíteni, a mint magának az irodalomnak is fő jelentőségét ennek kifejezésében, éltetésében, rá való hatásában kereste. Igaz, hogy ez a vezérgondolata a legújabb időkig bizonyos általánosságban maradt. A magyar nyelv szépsége és fontossága nemzeti életünkre, a magyar elme képessége a tudományokra és irodalomra, magyar íróink jelessége és becsület-szerzése nevünknek, a magyar dicsőség emelésének lelkesítő fentartása: ezekkel és hasonló gondolatokkal foglalkozik, s fejtegetésekkel s bizonyításukkal nemzeti feladatát betöltöttnek tartja. Kevés szó volt mind mai napig irodalomtörténeti munkásságunkban arról, hogy mi hát tulajdonképpen az a magyar szellem, a mely irodalmunkban folytonos kifejezésre jutva s általa mintegy önmagára visszahatva élt és erősödött. Hogy az irodalomtörténet e fő és legnevezetesebb problémájának megoldására csak gondolhasson is: mindenekelőtt annak az irodalomnak körével kell tisztába jönnie.

Az irodalom fogalma és köre

Mi hát az irodalom? Csak a magunk körében maradvá, bizonyosnak látjuk, hogy mindazok, a kik mint elmélkedők és történetírók valaha irodalmunkkal foglalkoztak: benne a nemzeti szellemre vonatkozó tanulságot kerestek, e szellem erejének és képességének bizonyítékául idézték s táplálójának tekintették. A legelső sugár, mely a magyar gondolkodásból esik a magyar költészetre, már ezt a mozzanatát kívánja megvilágítani. Sylvester János Új testamentomának ajánlásában írja, hogy a magyar nép folyton él a bibliához hasonló képes kifejezésekkel. »Íl énekekben, kiváltképen az virág-énekekben, melyekben csudálhatja minden nép az magyar népnek elmijének éles voltát az lelésben, mely nem egyéb hanem magyar poésis.« Ime a népszellem nyomozása és felmutatása költészetünkben. Azonban kétségtelen, hogy ez a szellem nemcsak a népköltészetben, nem is csak a költészetben nyilvánkozik; de ép oly kétségtelen, hogy a kik egyes irodalmak felett elmélkedtek, szemek előtt mindig ez a nemzeti szellemű irodalom lebegett első sorban és kiváltképen, fontos tanulságait ebből vonták ki és erre alapították, ezt tekintették tulajdonképeni irodalomnak, ha határait nem vonták is meg biztosan ebből a szempontból. De a nemzeti lélek milyen fajta munkákban nyilvánkozik? Olyanokban, melyek a nemzet közös lelkéhez szólanak. Ez az irodalom mai fogalmának határozó jegye: *az egész nemzetnek szóló elme-művek foglalata*. A magyar irodalmat nem minden magyar nyelven írott könyv képezi; de a magyar szellemnek minden olyan alkotása, éljen bár csak a nép ajkán, vagy legyen írásba jegyezve avagy nyomtatásban közzétéve, a melynek fölfogása, célzata, tárgya vagy előadása által megnyilvánkozik a nemzet lelke, gondolkodása, érzése, képzelete, vagy legalább valami belőle. Semmi belső okát nem látjuk, hogy az irodalom, vagy ha úgy tetszik, akár nemzeti irodalom köréből ki legyenek zárva a magyar elméket magyar elmékül jellemző deák nyelvű munkák: krónikáink és latin történeti munkáink, melyek bizonyos korszakokból a magyar históriai felfogásnak egyedüli emlékei, vagy akár magyar humanistáink, kik

a művelődés egy nevezetes áramlatának hatását mutatják legműveltebbjeink szellemére. Viszont minden nyelven, s így a miénkben is, sok olyan könyv íratott, a mely az irodalom körén kívül marad. A szakmunkák például csak a nemzet egyes osztályainak szólnak: a különféle tudományokkal foglalkozó tudósoknak. Ezek foglalata: írott tudomány, de nem irodalom. Nem ide valók a gyakorlati élet különféle céljait szolgáló könyvek. A mi azonban így tárgyánál fogva nem tartozik is az irodalom körébe: kiváló írók, a nemzeti lélek hivatott tolmácsai, felfogásuk és előadásuk módjával az egész nemzet számára meghódíthatják, az irodalomba avathatják. A historiai kutatás tudományából így lesz történetírás, a filozófiából es theológiából mindenek eszéhez és szívéhez szoló elmélkedés és erkölcsi tanítás, a jogtudományból és politikából szónoklat. A historikus, boleselkedő, theologus, jogász és politikus, nem tárgyánál, az általa előadott tényekkel és kifejtett igazságokkal, fogva író, hanem felfogása, képzelete, érzése és előadása módjánál fogva. Az irodalom történetének is ezekre van főgondja; könyveik tartalmából, eszméik közül pedig csak azokra, melyek az egész nemzeti szellemre jellemzők vagy hatásosak. Egyedül a költészet az, mely az irodalom középpontját képezvén, összes tartalmi és alaki mozzanataival az irodalomnak s így az irodalom történeti tárgyalásának is körébe tartozik.

Az irodalomnak és irodalomtörténetnek ebből a meghatározásából egyszerűen és természetesen következik módszere. Az irodalmat a nemzeti szellem kifejezésének tekintvén: mibenletének, kiváló jelenségeinek, váltakozó irányainak, egész történeti fejlődésének megértésére mindenek előtt figyelemmel kell lennünk azokra a mozzanatokra, melyek a nemzeti lélekre alakítóan folytak be. Ezek pedig természetiek és erkölcsiek. Amazok sorában fő fontosságúnak öröklött faji tulajdonságaink s azok az égalji és területi viszonyok, melyek közt éltünk és élünk. A síkföld s a pusztai élet nyoma megvan gondolkodásunk józanságában, egyenességében, világosságában s képzeletünk csekélyebb fejlettségében is. De nem szabad megelégednünk az erkölcsi hatásokról sem: vallásos életünknek, politikai és társadalmi rendünknek, azután sorsunknak, a századokkal forgó jó- és balszerencsénknek alakító befolyásáról: a »háromszáz esztendő óta szomori magyar nota« kérdése. Nem elvén elszigetelten, hanem más népek, országok, vallások között: életünk egész folyásában ki voltunk téve idegen hatásoknak, az emberiség nagy mozgalmai, törekvései, szellemi áramlatai hatásainak. Ezek a hatások irodalmunk tükrében, melynek változhatatlan színhangulatát nemzeti voltunk adja meg, e színhangulat által módosulva, de sorra feltűnnek mint lesz Mária hazánk védasszonyává, a kálvinizmus magyar hitté, az új romanticizmus reakcionárius áramlata határainkon állépve mint tűzi ki a szabadelvű zászlót. A mint irodalmunkat nem ismerhetjük meg alaposan és nem tárgyalhatjuk a külföldétől elszigetelve: ép oly kevéssé szakíthatjuk el művelődési életünk egyéb mozzanataitól: nyelvünk történetétől, tudományunk és művészetünk fejlődésétől, a közműveltség apolo és

Az irodalom
tört. módszere

terjesztő eszközeitől, az iskolák, a könyvírás és könyvnyomtatás, a tudományos intézetek ügyétől. Az irodalom történetében a szellem műveiről lévén szó, kiváló gonddal kell keresnünk bennük a szellem műveinek hatását: nagy költők, írók, szónokok, bölcselkedőknek az irodalmi hagyományban vagy a korok divatában élő és ható példáit: Szent Bernátét középkori énekeinkben, Tassóét Zrínyiben, Voltaireét Bessenyeiben, Goetheét Kazinczyban, Balzacét Keményben. Figyelembe vennünk, hogy az úgynevezett irodalmi iskolákat minő mesterek hatása és példája, vagy milyen nézetek közössége tartja össze; milyen módosulásban vagy milyen oldaláról mutatkozik a lángelme a kisebb tehetségeknél vagy az utánzóknál. Nem jelentéktelen az irodalmi elméletnek, a kritikának befolyása sem; a magyar költészetet az ötvenes években jórészt ez emelte ki az elsekélyesedett Petőfi-utánzásból.

Az irodalom
klasszikusai

Az előttünk álló jelenségek nagy részét azonban s éppen a legkiválóbbakat bizonyára nem éthetnők és értethetnők meg teljesen még mindebből sem. Petőfi magyar volt, a tizenkilencedik század költője volt, a világ nagy költőinek s a magunk népköltésének iskoláit járta: de mindebből alig alkothatnók meg magunknak Petőfi költészetének képét. Számba kell vennünk egyéniségeket, melynek bélyegét rányomták műveikre, ha nagyobbak: körükre, ha még nagyobbak: korukra, ha legnagyobbak: jövődő korokra is. Ők is a nemzeti szellemnek adnak kifejezést, az egyéniségekből folyó eredeti módon és tartalommal: az örök forrásból újat merítenek s új serlegben kínálják. E nagy egyéniségek az irodalmak klasszikusai. Ismertetésük a nemzeti szellemhez, múlt és jövő alakulataihoz való viszonyuknak megállapítása: legfontosabb és legérdekesebb feladata az irodalomtörténetnek. A klasszikusok között méltó helyen és módon kell bemutatnia minden irodalomnak legrégebb klasszikusát: a költő népet. Végül, a mit épen a modern elméletek túlzásaival szemben kell hangoztatnunk: nem feledkezhetik meg a művészet mozzanatáról, mert épen ez az, a minél fogva az irodalom mindenneknek szól: legfenségesebb alkotásaiban egy ember minden emberekhez, egy nemzet minden nemzetekhez, egy kor minden korokhoz. Keresnünk kell, hogy a művészi hatás természeti feltételeinek írók és művek milyen mértékben felelnek meg. Ennek kimutatásával adhatjuk csak helyes magyarázatát hatásuk szűkebb vagy tágabb körének, rövidebb vagy hosszabb tartamának, kora elhunytának vagy kései dicső feltámadásának.

A magyar irodalom, ekként tekintve és feltüntetve, valóban nemzeti szellemünk tükre és fejlődésének, alakulásainak magyarázója lesz. E szellem az irodalom terén is, mint a politikában, csak folytonos, szívós és nehéz küzdelmekkel tarthatta fenn és érvényesíthette magát. Vértanúinak sora hosszabb mint ünnepeltjeié. A Kisfaludy-társaság emléktárában, mely a múlt század végétől mostanig élt legkiválóbb íróink személyes életének drága ereklyéit őrzí, egymás mellett foglalnak helyet rabbilincs és aranytoll,

bortonban megőszült hajfűt és ezüst koszorút. Ha szellemünknek e házu és súlyos küzdelme közben keves oly diadalra mutathatnak is, mely a világra szól; de hosszú kitartása, önmagához való hűsége, nemzeti életünknek s ez által az emberi művelődésnek tett szolgálata erejét mutatja s bizalommal és önerzettel tölthet el bennünket. Történetéből mindenk előtt és mindenk fölött alapos ismeretet kell merítenünk, de ne becsüljük kevesre ennek az ismeretnek erkölcsi értékét se.

A Kiváluldy Tarsaság ereklési képe

KÖZÉPKOR és RENAISSANCE

MONDÁK és KÓDEXEK KORA

1. A magyar nemzet őskora.

MAGYAR NEMZET az urál altaji népesalád nyugoti, ugor ágából való, mely időszámításunk első századaiban az Ural-hegység ázsiai és európai lejtőitől a mai Oroszországon át a Balti-tenger partvidékéig hosszú láncolatot képezett. E népek őstörténetébe, néhány gyérszavú hagyományon kívül, egyedül a nyelvek s a középkor ethnografiai viszonyaiból merített következtetések segélyével pillanthatunk Mindekelőtt azt tanuljuk tőlük, hogy az ugor népek mint halász-vadász törzsek a folyamok irányában terjeszkedve, már korán elszakadoztak, s nyelvükre, faji és műveltségi viszonyaikra nézve az Ob-Írtis, Volga, Dvina roppant területein egymástól külön-különvalva fejlődtek, úgy hogy a mai ugor népesalád tagjai: a magyar, vogul és osztják, a moksza és erza-mordvin, a lapp, a zurjen-votják, a eseremisiz s a szuomi (finn, észti, liv, karjalai) nyelvek és agak olyan rokonsági viszonyban állanak egymáshoz, mint az indoeurópai népek indiai, iráni, görög-latin, kelta, german és szláv csoportjai.

A magyarságnak tehát, mely alakulása első korszakában az ugor népek kötelékében élt, legregibb nyelvi hagyományai az ugorsághoz sarkallanak. Ősállapotait jelző fogalmait ugor szóanyaggal fejezi ki, s a világról alkotott első felfogását ugor forrásból hozta magával. A test és részeinek nevei (fej, szív, nyelv, szem, fül, kéz, vér), a halászat és vadászat eszközeinek megnevezései (hal, víz, háló, nyíl), a letelezés első fogalmai (élni, halni), ugor eredetűek a magyarban. Nevezetes bizonyítéka ez ősrégi közösségnek a számolás hetes rendszere (1—7, a hold hét-hetnapos változásából), mely az összes ugor nyelvekben megelőzte a későbbi tízes számrendszert. A magyar nemzetnev is, mely *föld-emberét* jelent, ilyen kapcsolat; hasonló felfogás nyilatkozik más ugor népek nyelveiben, mint a vogulban, észti-ben stb.

Az ugor népek közösségeiből hozta a magyarság *ősvallását*, melyből csak egy-egy foszlány maradt ugyan ránk, beszélt nyelvéinkben, de azt a rokon népek mihikis költeményeiből egész teljességében megismerhetjük. E források a vogul monda a világ teremtéséről s a finnek nemzeti éposza, a Kalevala.

E szép és a mi szemünkben nagybecsű költemények, melyeket északi rokonaink tudatából, kik a világmozgalom útjától felre esve, maig sem

Nyelvhasználat
magyarok

törölte ki az idő, kétezer év előtti időkbe varázsolnak vissza bennünket, midőn a világnak más képe volt mint ma. Déli és Közép-Európában a rómaiság játszott világszerepét; Germánia északi partvidékei, a mai Anglia, Skandinávia, hiányosan ismert területek voltak, kezdetleges műveltségű népfajokkal, a Volgáról pedig csak mint mesés folyamról (Rha) tudott az egykori földrajzi tudomány. Ez ismeretlen földterületen szövődték az ugor népek szemléletében azok a bűvös hitregék, melyek fajunk világnézetének legrégibb nyilatkozatai.

Ugor népek
hitregéi

A vogul monda szerint kezdetben Numi Tárom s a tenger vize létezett. Numi Tárom, az öreg ég, vagy felső világ, s az alsó világ a tenger. Numi Tárom ezüst fonatú bölcsőben férfit és nőt, a napistent és feleségeit bocsátá alá, ezek a levegő nagy térségein s a tenger színe felett lebegtek, ide-oda hajtvá déli és északi szelektől. A férj Numi Táromhoz imádkozék, hogy egy hajlék nagyságú földet bocsásson le. Numi Tárom meghallgatja a kérést, lebocsátja a kért földet. Majd a nő szülési ideje érkezik s életrevaló fiat szül. A fiu Elm-pi = a levegő fia, vagy Elmkales = légben született halandó. Elmpi megnő . . . hétfonatú ezüst hágón Numi Táromhoz megyen; megkérdezi, hogyan éljenek így ég és víz közt? Numi Tárom, kit a monda hétfonatos hajú isteni alaknak ír le, arra tanítja Elmpit, hogyan buktassa ki a földet a vízből. Egy *buvár-madár* bőrét adja neki, melylyel leszáll a vizekre s a földet kibuktatja; hanem az forog s nem akar vesztég maradni; erre Numi Tárom ezüst gombokkal ékes övét adja Elmpinek, melylyel a földet körülkeríti (Urál hegység) s azt alkalmassá teszi lakóhelyül az embereknek. Meglévén a föld, Elmpi újból felmegy az égi atyához s utasítása szerint alkotja meg az emlős és szárnyas állatokat s hóból és földből formálja az embert. Majd a halat hozza le az égből az emberek táplálékául; a hal tehát az ég ajándéka. Aztán a vadászat mesterségére, nyílkészítésre, hálókötésre tanítja az embereket, majd férfi és nő közt házasságot szerez s az emberi faj szaporodásnak indul. Erre a halált (kuljáter) hozza le az égből, hogy a hány ember meghal, annyi jőjjön nyomába, egyik a másiknak adjon helyet.

A Kalevala rúnóiban ugyanezen felfogás főbb motívumai maradtak fenn. Itt Kave Luonnatar, a természet, a teremtő erő, az ősi elv. Leánya Impi (lég leánya) századokon át szüzen élve himbálódzott a lég téres udvarában; majd únvá a hosszú egyedüliséget a tenger színére ereszkedék alá s a széltől méhe megilletődik. Méhe gyümölcsét hétszáz évig viselte s mégsem született meg a gyermek . . . Egy vízi madár jó, repülve a tenger színe felett s helyet keres, hol fészket rakja meg. Impit találja a vízen úszva s ölébe rakja arany tojásait. Majd Impi öléből legördülnek a tojások és széttöredeznek; a tojás alsó feléből lett a föld, felső feléből az ég hoztatja, sárgája felső feléből a nap, felső fehérjéből a hold. Impi fia Väinämöinen, kinek hasonló szerep jut a teremtésben mint a vogul hitrege Elmpijének.

Hogy a magyar ősvallás vilápnézete a két ugor teremtet mondával egy közös forrásból származott, mint mondók, nyelvünkben felreismerttlen nyomai maradtak. Az *ember* szó eredetileg a vogul Élmpi s a finn Impi vel egy jelentésű. A szónak első tagja *em* = vog. *elm*, finn *ilm*, *ilma*, levegő, eg. a *ber* (régén *perj*, *berj*, a eseremiszbén *pir*) = fi, *ferj*. A magyar *ember* szóban ilyen formán a vogul *elm-kales* (levegő fia, leg. halandója) foglalmának megfelelő szót birunk, mint ősvallásunk egyik ereklvén. A lapp nyelvben is ilyen töredeke maradt a közös mithosznak az *olmu*s, *almu*s (ember) szóban, mely szintén az *almu* = eg. szóból alakult. A másik szó, a *nap* (régén *náp*), szintén őshagyományaink töredeke. Ez a vogul *náj-pi* (nő fia) összetett szónak felel meg. A vogul mithoszbán ugyanis a napnak legközönségesebb jelzője, asszony fia, fiúeska. A napisten atyja t. i. Numi Tarom a felső ég, anyja Numi Tarom felesége, nevelőanyja pedig, a ki őt a földön elhagyatottságában fölnevelte s a világ fenyegetesi, a hajnal istennője *Kallész* asszony. E szerint a magyar nap ugyanazt a mithoszi felfogást lejezi ki, melyet a voguloknál találunk, a *hajnal* szó pedig egy ilyen vogul kifejezésnek felel meg, *khojuil*, azaz hajnal nő (hinn *khuj*, *khof* = hajnal a napisten nevelő anyja.*

A magyar őskölteszet termekait, melyek e mithoszokat énekeltek meg, elpusztította az idő, a bonfoglalással beállt nagy atalakulás; de az Anonymusnál olvasható Almos mondában, meg historiai elemekkel vegyülve is, átesillanlik valami, a miben egy fényes mithosz utolsó sugarára is mérünk. Emese (Énni) az emudubeli tejedelem lánya, kitől Almos született, az Impi, Élmpi alakja; a csodás jelenségben pedig, mit a Nyvtelen úgy ír le, hogy Emesének isteni látomány jelent meg *Turul* alakjában, mely őt mintegy röpülésben termekényitette meg. A vogul és finn eposzbán szereplő madaratalakok emléket állhatjuk. A r. p. mese Tündér Ilontja, ki egy csillokózi változat szerint (Otrokicsy F. Ferec) a Dunában hattyu alakban uszkal, nem függ e szintén e létrevel össze?

Hogy alakult, változott a magyar ősvallás, minő új elemeket vett fel az őshazában, hogyan individualizálta a természet erőinek szemévesetést, mert hiszen a vogul és finn eposzok, a mint azokat ma birjuk e népek életviszonyaihoz alkalmazkodtak, sajnos, nem tudjuk elkepreni, de hogy a magyar faj az ugor mithoszbán is érvényesítette faji sajátosságait, a mi-

Vogulok szellemi életének
a mithoszi világa

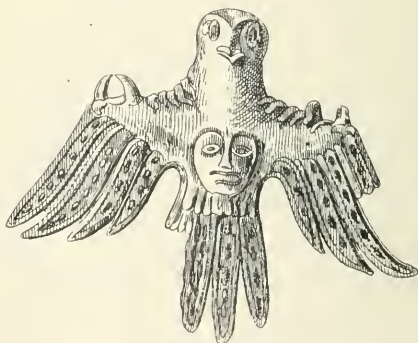
* Vikar Béla: Vadaszati hagyományok a történelem (1892. 4.)

gyarok istene kifejezés is bizonyítja. Maga a nagy ég, a főisten, melyet a vogul felfogásban egy jóságos öreg halásznak (családapának) látunk rajzolva, a magyarság felfogásában harcias isteni lény alakjában jelenik meg, mely a felhők felett lakozva, hatalmas nyílzáport szór a zivatarban (Isten nyíla = villám), az égi háború múltával pedig tarka szalagokkal ékes *íve* (íjja) jelenik meg (szívárvány) a sűrke ég kárpitján, a kiengesztelődő hatalom jelképéül, melyvel bünteti és védelmezi a magyar nemzetet. Természetes következmény, hogy e két kép valamikor összefüggött s ettől külön alakult a szívárványnak az az értelmezése, mely a víz felszívásában keresi az égi jelenség magyarázatát.

Ásatások ered-
ményei

Újabbkori ásatások az ugorföldi sírhalmokból sok régiséget hoztak napfényre. Több ilyen emléket, melyek madáralakba öltözött embert vagy

emberarcot ábrázolnak, a napisten tiszteletére készült vallásos ereklyéknek tekintünk.*

Ugorföldi sírhalmokból előkerült vallásos ereklye.

Az ugor kultúra köréből, a temetkezés szokásaira kell még utalnunk, melyek némelyikére nyelvünk ma is emlékszik. Az osztjakok temetkezőberkeiben a sírok fölé faragott emberi alakokat állítanak, s e szokás a Jeniszei folyó vidékétől kezdve Déloroszország nyugati széléig el volt terjedve.

Nevezetesen itt az u. n. ésészetartó szobrok, ezek közt olyanok,* melyek az avarok- s magyaroknál is szokásban volt, két, három fonatban leeresztett hajviseletet mutatnak. A régiségbuvárok máig sincsenek tisztában e szobrok készítőinek nemzetiségével. Nevezetes, hogy a norvég ságák (mondák) tudnak arról, hogy normann kalózok, permi (bjarmalandi) rablókalandjaik alkalmával, egy templomot fosztva ki, ésészetartó bálványt romboltak szét, mely arannyal és drágakövekkel volt ékesítve. A magyar *fejfa* e szokással összefüggő tradíció lehet.

Nemzetünk a halottlégtetés szokását is őshazájából hozta magával. Az oroszországi ősi sírhalmok (mogila) neve máglya alakban került nyelvünkbe, s az elhamvasztásra szánt farakás fogalmára ment át.

Az ugor népek egysége, mint említők, már igen régen megszakadt. Az őshazából, melyet a Volga és Urál környékére kell helyezniünk, a lap-

* Aspelin: Antiquités du nord-finno-ougrien. Helsingfors. 130—131.

pok és linnek nyugatra húzódtak el, mögöttük találjuk a felső Volganál a cseremiszeket, alább a közép Volganál a moksa-erzákat vagyis mordvinokat; ezekkel volt szomszédos a *magyarság*, melytől északnyugatra terjeszkedtek a permiek híres bányász-törzsei, északkeletre az Ob-Irtis vidékén az irinszarvus tenyészítő vogulok és osztjakok. Úgy látszik, hogy a magyarság földrajzilag az összes ugor népek között a legdehbb ág volt, mely alkalmassint a Kaspi tenger partvidékeig ért le, lovaival, menesével.

Ilyen elszakadozottságban éltek az ugor néptörzsek, midőn egy keletibb altáji nép húzódott belső Ázsiából a Volga vidékeire. Ez a törökseg

1. és 2. ábr.
Közép-Ázsia.

1. és 2. ábr. Közép-Ázsia. Balra álló: szarmák, jobbra: szarmák.

ágazata volt, mely a régi hun, kazár, bolgar, a későbbi kín és a mai kazgiz, baskir, csuvas, tatar stb. agakra oszlik.

A törökseg a magyarsággal századokon át érintkezhetett, midőn ez a történelmi színpadon megjelent. E találkozás nagy átalakító befolyást gyakorolt a volgai magyarságra. Nyelvet a *kultúr-szavak* egész örvénye árasztotta el, a vérkeveredés pedig azt a faji jelleget hozta létre, melyet Középkézsi nomád török törzseihez hasonlít. A *nomádizet* fogalmának kifejezései (a lovat kivéve, melynek neve a vogullal közös) törökök a magyarban. Ilyen szavak: *borjú, tinó, ökör, tulok, kos, urtó, tyúk* s mások. Török eredetűek azok a szavak is, melyek a nomád élettel járó földművelésre vonatkoznak, mint *aratni, sarló, tarló, boglya, őrleni; alma, árpa, buza, gyümölcs, bor*. A törökseg, mely a Volganál az első ismert államokat alkotta (Bolgária, Kazaria) a kultúra egyéb elemeinek emlékeit is behímezte a magyar nyelvbe. Török szó a *tenger* neve (Kazár-tenger).

Káspi-tenger), a *buzogány*, *boglár*, *balta*, *tengely*, *hajó*, *tükkör*, *gyöngy*, *gyűrű*, *kulpag*, *kapu*; a *hájolás*, *bűvölés*, *bölcs*, *érdem*, *tanú*, *bölcső*, *koporsó* — jellemezve azt a sokféle hatást, melyvel a török műveltség a magyart átövezte. A török népekkel való együttélés korában történt, hogy a magyar nyelv a tízes számrendszert fogadta be; a török *ou*, *vonna* (10) a magyarban mint képző van meg a *negyven*, *ötven*, *hatvan* stb. számnevekben, a magyar *iker* (kettős) pedig a török *uker*, *ikiz* szavaknak felel meg.

Iráni népek
hatása

A magyarság az őshazában törökökön kívül más ázsiai népekkel is sokszoros összeköttetésben volt. A Volga folyó, melynek környéke földrajzilag Ázsiához tartozik, a nagy szarmát sikot Iránnal köti össze. Iráni kereskedők (perzsák, örmények) jártak a Volga-Káma vidékeire drága nyest bőrökért s az Urál bányatermékeiért, cserébe adva Irán és India délszaki termékeit s ipari készítményeit. A Káma mellett Bolgári városa volt központja e kereskedelemnek, melynek vásárain a zürjén arany- s rézért, magyar paripákért, kikészített bolgár bőrökért keleti szőnyegeket, szövötteket, kardokat, ércedényeket kaptak cserében. Perzsa kereskedők közvetítésével jutott a magyarokhoz a bő ruha, melyet a szasszanida emlékeken látunk; Közép-Ázsia építészetének ismerete, a kapu s díszítése és elhelyezése is így jutott őseinkhez, a mit ma a székely építésben találunk meg.

Az iráni népekkel való érintkezésnek nyelvünkben is nyomai maradtak. Iráni szó a *kard*; perzsában *karéta*, a kaukázusi összetben (az alánok utódai?) *kard*. E szó a permi népeknél *kort*, *kört* alakban van meg s *vasat* jelent. Meglehet, hogy a vasat az ugorok a perzsák útján ismerték meg kikészített kardok alakjában, a mit annál inkább feltehetünk, mert az őskori ugor sírokban mint vágó fegyver csak a csákány fordul elő nagy mennyiségben. Más iráni szók (összét-perzsa): *asszony* (urnő értelemben), *üveg*, *hid*, *vásár*, *csárda* stb.

A magyar faj
eredete

A magyarság török vérrrel s török műveltséggel átjárva volgamenti hazájában, szinte egy társadalomban élt a törökséggel. Ha egyéb okunk nem volna feltenni, e helyzet is bizonyítja, hogy azokban a nagy népmozgalmakban, melyek a Volga felől indulva meg, Etele névéhez vannak kötve, már a magyarság is mint alkotó rész befoglaltatik. Vegyes nyelvű hódolt és szövetséges altáji törzsek, a mint az ár ragadta magával, alkották az altáji népvándorlás első hullámát, mely mai hazánk területére érve, fajunk első rétegét rakta le. A második áradat, a bolgároké is török és ugor elemekből állt (bolgárok a Balkán-félszigeten); így a többi, az avar, a magyar s a nyomukat követő bessenyő, jász-kún áradatok. Mindannyi itt állt meg a Duna-Tisza völgyében, sokféle alkotó részből olvadva össze az uralkodó *magyar* nemzetnek nyelvi és faji egységében, mely történelmünk ezeréves folyamán az európai népek társaságában fejlődött tovább, egyéniségében teljesen beilleszkedve a nyugoti keresztény népek nagy családjába.

Nemzetünk nyelvi és faji állását illetőleg tehát meg kell állapodnunk abban, hogy nyelvünk és fajunk első kiindulását illetőleg, az ugor törzsek egyik hajtása. Beszélte nyelvünk alkotása s legrégibb szavanyaga az ugor nyelvtől elválaszthatlan, vére, miveltsége pedig összekötő köpös az ugorság és törökiség törzsei között, melyvel anthropologiailag s történelmileg egy közös keretbe illik. A nyelv és faj két, egymással gyakran nem azonosítható kategória a népek életében. Egyik is, másik is egyenrangú alkotó rész, melyek csak együtt magyarázhatók s értelmezhetők meg a nemzetet.

Hogy a magyarság, melyet a török népek miveltségi és faji kötelei között látnunk alakulni az őshazában minő fokán állt a szellemi elhalálosodtságnak s mit hozott magával e miveltségből az új hazába? Semmi sem jelzi inkább mint az, hogy nyelvünkben a *betű* és *írás* szavak, mint a volgavideki török kultúra emlékei maradtak fenn. Ezekhez járul a *rotas* szó (mely a magyarból az oláh, bolgár, albán s újgörög nyelvekbe is átment), feltételezve egy régi írástudás folytonosságát, addig míg nemzetünk a kereszténységgel, az írás művészetében is (olasz papok közvetítésével)

DEUT: VI. DAVMT H4 #
 "DZ47 +40VMB VM + # H 03/A

Az első unitárius templom melyet a k. H. W. v. l. Er. S. K. K. építtetett
 szerint) visszatérle olvasva Georgii M. n. C. k. eg. az. l. c.

a nyugat-európai népekhez alkalmazkodott. Sokat vitatott kérdés, vajon az úgynevezett *hün-szekely betűk*, nem egy régi nemzeti írás maradványai-e a mire határozott választ adni *nem* tudunk. Feltételezhető ez írás semmi karaktere, a miiben a magyar reformációkorin heber nyelvtudás emléke lappanghat, de felfelhető az is, hogy a székelyeknél (ők alkalmazták a bessenyők egy ágát kepezik s Moldva felől telepedtek meg Erdély keleti havasán alatt), egy régi betűírás hagyománya maradt fenn, melyet valaki a XVI. században bevezetett fél s a régibb, ismert rovásjegyeket új költött betűkkel töltötte meg, azokat a heber írás szabásához alkalmazva. Újabbban jelentek meg a szaberai, meg ismeretlen nyelvű kőfeliratok (Aspelin és Radloff kintasa), melyeken Nagy Giza egy jelenséget konstatait, hogy t. i. a szavak függőlegesen alkalmazott pontokkal vannak egymástól elválasztva, a mit a székely feliratok egyiken szövege tartalmaz. Akárhogy legyen is, kétségtelen s ez őstörténetünk egy nagybeeset adata), hogy az írás első ismeretét nem európai forrásból merítettük, hanem messze visszanyúlók óskorunkba, mely *épen nem* oly süket, mint azt előzőleg észlelt s tudatlan kronikasok költöttek es hirdettek nemzetünkön.

A magyar török (hün-bolgar-kazar) kapcsolatokkal együtt kell egy tekintetet vetnünk a magyar *hadviselés* es államelet legrégibb emlékeire.

Mielőtt a magyarság a történelemben megjelenik, egymástól független törzsenként tanyázott a Volga-menti síkságokban s talán csak közös vállalatokra szövetkezett, midőn a törzsek a vezérnek feltétlen engedelmességet fogadtak, a mint az a mai turkománoknál is látszik. Mint ilyenek, hol a kozár birodalomhoz tartoztak, hol idegen törzsek szövetségével — így a kabarokéval — is gyarapodtak.

Magyar had-
viselés

A magyarok hadi szokásairól a bizánci taktikák (Maurikiosz, Bölc Leo, Konstantin Porphirogeneta) írnak részletesen, *türk* néven nevezve őseinket, midőn a Volga felől Etelközig haladtak előre. E taktikákból kitetszik, hogy a magyar lovasság harcmódora, ellentétben az egykori bizánci és nyugot-európai hadrendszerektől, a szétszórt csatározásra volt fektetve, az erőmegosztásra (egyenlő számú kisebb csapattestek), a csapatok gyors kifejlődésére (az ellenség meglepése, látszólagos hátrálás), az előőrsi szolgálat (harcér kiképzése) stb. ügyes alkalmazására. »Csata napjáig — írják a taktikák — a turkok nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat télen-nyáron legeltetve. Háború idején a szükséges lovakat magukhoz véve, patkót verve rájuk, turk sátraik körül tartják a hadirend felállításáig«. . . . »Az avarok és turkok oly alakban állítják fel seregüket, hogy hamar helyre hozhatják a csatában netán történő részletes meghátrálásukat, mert nem csupán egy csatavonalban állanak ki, mint a rómaiak (bizánciak) és perzsák, s annyi ezer lovasuk sorsát nem döntik el egy pillanat alatt, hanem állítanak egy második, sőt harmadik csatavonalat is külön-külön az első háta mögé, s így minden különböző eshetőségre könnyen készen állhatnak. . . . Vezeték lovaikat (nyilak s más fegyverek készletben tartására) közel a hadrend háta mögött tartják, a podgyászt pedig egy-kétezer lépésre a hadrend mögött elegendő őrizet alatt.« A frankoknál (s a németeknél is) se a gyalogosoknak se a lovasoknak nincs meghatározott csatarendje, nem állanak moirákba (egyenlő számú csapatok), mint a magyarok, hanem törzsek és atyafiságok szerint sorakoznak együvé; a csatarendet egy tömegben tömött sorba állítják s úgy rohannak az ellenségre. A turkok — írják továbbá a görög taktikusok — hadi tervöket titokban tartják, győzelem esetén az ellenséget üldözőbe veszik, nem gondolnak a zsákmánynyal, míg az ellenséget széjjel nem verték.

A magyar lovasharc elvei tehát, melyeket a bizánci taktikák a császári seregeknek ajánlanak, ezer évvel előzték meg a mai hadi tudomány főelemeit.

A mi a fegyvereket illeti, fő hadi eszközük a *nyíl* volt, melyet hátrálás alkalmával is (*kengyelbe* vetve lábaikat) nagy bravúrral kezeltek. Más fegyvereik a *kard* (az előkelőbbeknél) s lobogós *kópja*. Öltözetük könnyű s inkább támadó harcra szánt, fejök nyírott, melyről hátul hajfonadékok ereszkedtek le, a gazdagoknál gyöngyökkel, ékszerekkel fonva át, fejökön kalpagot boglárával, vállukon kacagányt viseltek, a tegezt (nyíltartó) oldalukon hordták. Hadi útjaikban nagy folyókon bőrből készült tömlőkön úsztak át megterhelt lovaikkal.

A törzsek és a fejedelem viszonyát illetőleg Salamon Ferenc a törzsek autonómiáját megszorítotttnak vallja s a nagyfejedelem, a gyula s a karkhaszbun a későbbi király, nádorispán és országbíró előképet látja. Hasonló kormányról tud Ibn Dasta a kozároknál is, midőn írja, hogy a kozár király neve Isa, de a főuralkodó a khágán, ez azonban csak névleg kormányoz, a világi hatalmat az Isa gyakorolja. Így találjuk a korábbi avaroknál a khágán (fejedelem) után a *jugur* és *tuduu* (helytartó, magy. Tuhutum?) méltóságneveket.

Ha e kormányrendszerek, a fejedelem s a nemzetségek benső mibenlétére nézve kétségek merülnek is fel, annyi bizonyos, hogy a magyarság mint szervezett nemzet-komplexum lép fel a történelemben s az a tény, midőn a törzsek Árpádot választják fejedelmökül (kt kozár szokás szerint emelnek pajzsra) s a fejedelemséget Árpád utódaira örökösse teszik — a magyar monarchia ezeréves történetének kezdulasa.

K. 100. 1871.

2. A magyar nyelv eredete.

elv-rokonság

A VALAMELY ember eredetét kutatjuk, akkor legelőször is hazája és rokonsága felől tudakozódunk. Ugyanezt tesszük, ha valamely nyelv eredetére vagyunk kíváncsiak: utána járunk, honnan került s melyek a rokonai. Hogy a magyar nyelv keletéről, a Don és Volga vidékéről került mai hazájába, azt tudjuk. Ennélfogva rokonait is ott kell keresnünk, az orosz birodalom rengeteg síkságain. Ámde ott igen sokféle népség lakik és lakott, s kérdés, mely népek nyelvében találjuk meg azokat a jellemző családi vonásokat, a mikről ráismerhetnénk, hogy saját nyelvünkkel egy család tagjai.

Mert a nyelvek is, valamint az emberek, családokba sorakoznak, s egy-egy család tagjai egy-egy közös ősapa utódai. Gondoljunk csak a legismertebb példára: a román nyelvek családjára. Ha összevetjük egymással a francia, spanyol, portugál, olasz és oláh nyelv szavait és nyelvtani alakjait, látjuk, milyen föltűnőleg hasonlítanak egymáshoz. S hogy honnan van e hasonlóság, azt minden művelt ember tudja: mindezek a nyelvek a régi római nyelvnek, a latinnak származékai, vagy jobban mondva csak újabb alakjai, mert a latin nyelv Olaszországban is, Franciaországban is változott és fejlődött, esakhogy (emitt máskép, mint amott. De voltak a latin nyelvnek is rokonai: a görög, szanszkrit, perzsa, őszláv, gót stb. Ezeknek is vannak mindeniknek utódai s mai utódai közvetve szintén rokonai a mai román nyelveknek, de már csak távolabbi rokonaik, úgy hogy hasonlóságuk már nem annyira szembezőkő. Vannak tehát a nyelvek rokonságában, mint az emberekében, különböző fokozatok.

A magyar nyelv sem »testvértelen ága nemének,« mint soká hitték és híresztelték nálunk, — ámbár ez a balhit, — ne mondjam babona, — melyet a tudomány rég elítélt, még ma is kísért. Már kétszáz évvel ezelőtt fölfödözte FOGEL MÁRTON, hamburgi tudós orvos, hogy a magyar nyelv szókinése és szerkezete rokon a finn és lapp nyelvével, s már száz esztendejénél több, hogy a lapp nyelvre nézve SAJNOVICS, a többi ugor nyelvekre nézve GYARMATHI SÁMUEL e rokonságot meggyőzőleg bebizonyította. Valamint a hitű ember szegényenli a szegény atyaliságot, úgy berzenkedett a nemzeti hiúság ezen »lapos« és »linnyás« atyaliság ellen, s ez az ellen-szenv sokáig teljesen elnyomta nálunk az összehasonlító nyelvészetet. De

s a rokonsági viszonyok elnevezései, a számnevek és névmások. Ezeknek egyezése tehát leghathatósban bizonyítja két vagy több nyelvnek rokonságát, illetőleg hajdani egységét. Már pedig a magyar s a többi ugor nyelvek közt ez az egyezés valósággal szembeszökő.

Ugor nyelv-család Lássunk mindenekelőtt a testre vonatkozó kifejezésekből egy csomót.

Magyarul	Vogulul	Finnül
<i>szem</i>	<i>sām</i> (olvasd <i>szem</i>)	<i>silmä</i> (olv. <i>szilme</i>)
<i>fej</i>	<i>pānk</i>	<i>pää</i> (olv. <i>pē</i>)
<i>torok</i>	<i>tor, tur</i>	<i>kurkku</i>
<i>kéz</i>	<i>kāl</i> (olv. <i>kēt</i>)	<i>käsi</i> (olv. <i>keszi</i>)
<i>hón(al)</i>	<i>khānāl, khaľna</i>	<i>kain'alo</i>
<i>váll</i>	<i>vain, vā, ǵn</i>	<i>olka</i>
<i>szív</i>	<i>sim</i> (olv. <i>szim</i>)	<i>sydän</i> (olv. <i>szüiden</i>)
<i>máj</i>	<i>majt</i>	<i>maksa</i> (olv. <i>maksza</i>)
<i>velő</i>	<i>naľem</i>	<i>ydän</i> (olv. <i>üdin</i>)
<i>vér</i>	<i>nuir</i>	<i>veri</i>

A vogulban, mint legközelebb rokon nyelvben, természetesen legtöbb egyezést találunk, tehát olyanokat is, melyek a finnben nincsenek meg: *haj* — vog. *xāj* (*x* = német *ch* az *ach* szóban); *fül* — *pil'*; *nyelv* — *ielm*; *fog* — *punk*; *agyar* — *ańśēr*; *mell* (*mál*: *róka-mál*) — *ma'il* stb.

Ha már most a számneveket hasonlítjuk össze, ezekben is látjuk a kétségtelen rokonság jeleit:

Magyarul	Vogulul	Finnül
<i>egy</i>	<i>ākiv,</i>	<i>yksi</i> (olv. <i>ükszi</i>)
<i>kettő, két</i>	<i>kil, kil'i</i>	<i>kaksi</i>
<i>három</i>	<i>khāŗēm</i>	<i>kolme</i>
<i>négy</i>	<i>niľi</i>	<i>neljä</i>
<i>öt</i>	<i>āl</i>	<i>viisi</i> (ered. <i>viti</i>)
<i>hat</i>	<i>xāl</i>	<i>kuusi</i> (ered. <i>küti</i>)
<i>hét</i>	<i>soit, sāl</i>	<i>seitsemän</i>
<i>száz</i>	<i>söl, sāl</i>	<i>sata</i> (olv. <i>szata</i>),

A vogul itt is több egyezést szolgáltat mint a finn, mért pl. a *nyolc* vogulul *ńal-lan*; a *húsz* — *khus* és *xūs*; a *negyven, ötven, hatvan* — *ńalmén, ǵlpén, xatpén*; a *nyolcvan* — *ńol-sat*; az *ezer* — *söter*.

De ezeken kívül még néhány száz fontos alapszónak pontos megfeleltét megtaláljuk az ugor nyelvekben. Így pl. állatneveket, minők *ló*: vog. *lū*; *holló*: vog. *zullaŗ*, osztják *kōlak*; *hattyú*: vog. *xatūñ*, osztják *xōteng*; *hal*: vog. *kul*, oszt. *xul*, finn *kala*, mordvin *kal*, lapp *kvele, guolle* stb. — a kezdetleges műveltség számos kifejezését, minők *háló*: vogulul *xulēp*, oszt. *zolēp*; *nyíl*: vog. *ńal*, oszt. *ńol*, votják *ńel*, lapp *ńinol*; *tegez*: vog. *tāut*, zürjén *doz*; *lőni*: vog. *lī-*, zürj. *līj-*, cseremisiz *lū*, finn *luo-* stb. — és igen sok más közönséges tárgy és eselekvés nevét, pl. *víz*: vog. *vīt*, cser. *vid*, finn *vesi*; *kő*: vog. és oszt. *ken, kevi*, cser. *kū*, mord. *kev* stb.;

jég: oszt. *jenk*, lapp *jägñe*: — *élui*: cser. *el-*, lapp *ele-*: *hal-(ui)*: vog. *zal-*, oszt. *zal-*, finn *kuole-*: *men-ui*: vog. s oszt. *muu-*, finn *mene-*: *ad-ui*: lapp *adde-*, finn *anta-*, stb. stb.

A szokines egyezésen kívül e nyelveknek grammatikai szerkezete is bizonyítja a közös eredetet, s e tekintetben legfontosabbak az egybevágo *ragok és képzők*. Könnyen kimutathatni pl. az iger és birtokos szemelyragok közösseget. A *kérem*, *törődöm*-beli *m* szemelyrag megvan a többi ugor nyelvben is: a lapp *mannam*, a csermisz *miem* a. m. megyek így a többes I. személyben a mordvin *pele-nek* = m. *félünk*, a lapp *mannaim-ek* = m. *mené-ük*, *mannai-dek* = m. *mené-tek* stb. A birtokos szemelyragokra nézve vo. *szemem*, *szemed*, *szeme*: lappul *čalmem*, *čalmed*, *čalmes*, vogulul *sámem*, *sámen*, *sámd* (olv. *szemem* stb.) = A képzők közül megtaláljuk a mi gyakorító, mozzanatos, mivellető és szenvedő igekepzőnket, azonkívül sok főnév- és melléknévképzőt. Ezekre nézve is csak egynehány példát említsünk a sokból (l. bővebben Simonyi: A magyar nyelv I. 67–78). A magyar *vesz-ui* zürjénül *voš-uf* s a m. *vesz-t-eni* ott *voš-t-fut*: a m. *tolvaj*: vogulul *tolmaz* s a m. *tolvajol* vog. *tolmazl*. A mi *lep* és *fed* igeink a vogulban így hangzanak: *lep-*, *pänt-*, s ugyanott megtaláljuk a belőlük képzett *lepel* és *fedél* főnevek megfelelőit: *lëpil*, *päntil*. Az *al-sz-ik* és *álom-* vogulul *ul-* és *ulom*. A sorszámszavak képzője megvan az egész uhorságban, pl. *negyed(-ik)*, *hatod(-ik)* lappul *neljad*, *kotad*, vog. *nelit*, *katit* stb. Szintúgy megtaláljuk ott a magyar középtok-képzőt, pl. a lapp *kejves* a. m. könnyű vagyis *kerés*: *kejveseb* könnyebb vagyis *kevesebb*.

Van aztán az ugor nyelveknek saját körükön túl további rokonságuk is, meg pedig mindenek előtt a *szamojéd* nyelvek, mert ezekben sok primitív fogalom neve egyezik az ugor nevekkal, pl. a szív *szamojedul si* (olv. *szi*), a szem *sima*, a to *tu*, a toll is *tu*, a hal *kuele* stb. — Az ugor és szamojéd nyelvek családját együtt némelyek *uráli nyelvcsaládnak* nevezik, s ez az uráli család ismét távolabbi rokonságban áll az ugynevezett *altaji nyelvcsaláddal*, mely szinten három kisebb családra oszlik: a *török*, *mongol* és *mandsu* csoportokra. Az öt kisebb, illetőleg a két nagyobb nyelvcsalád (az uráli s az altaji) együtt alkotja a nagy *urál-altaji nyelvtörzset*, melyet eddig röviden altaji nyelvtörzsnek is szoktak nevezni.

Ezen különböző rokonsági fokozatoknak már csak felsorolásából is sejthetni, hogy mind e nyelvek közössege, egysege sok ezer évvel ezelőtt megszűnhetett. A hatszáz éves *Halotti Beszéd* sem sokkal áll közelebb a vogul s osztják nyelvhez, mint mai nyelvünk. E szerint keveset mondunk, ha a magyarnak a vogul- s osztjától való külön életet két ezer évnek tartjuk. Ha ez arány szerint tovább számítjuk a valószínűséget az összes ugor nyelvek egysege legalább három ezer évvel ezelőtt szűnhetett meg, az ugor ősnyelv a szamojéd ősnyelvtől legalább négy ezer, az uráli ősnyelv az altaji ősnyelvtől (vagyis a török, mongol, mandsu nyelvek őseitől) legalább öt ezer évvel ezelőtt valhatott külön!

A fől sorolt távolabbi rokon nyelvek közt találkoztunk a *török nyelvek* családjával is. Volt egy nézet, s ezt VÁMBERY vitatta legtovább, hogy a mi nyelvünk ezekkel közelebbi rokonságban van, mintsem az ugor nyelvekkel. A magyar nép húzamos időig érintkezett török-fajta népekkel és számos műveltségi fogalom nevét ő tőlük kapta, de még sokkal nagyobb hatással volt a törökség néhány más ugor nyelvre, nevezetesen a votjákra és eszeremiszre. De az ilyen idegen elemek alapján azt állítani, hogy pl. a mi nyelvünk a töröknek közelebbi rokona, az éppen olyan hiba volna, mint ha valaki a franciát tartaná az angol nyelv legközelebbi atyjaliának, azért hogy az angolban számtalan francia szó és fordulat honosult meg. A magyar-török nyelvviszonyt egyáltalán tanulságos egybevetni az angol-franciával. Itt is, ott is kettős viszonyt kell megkülönböztetni: egyik az ősi rokonság, melynél fogva a magyar s a török az urál-altaji, az angol és francia az indogermán nyelvcsalád kiágazásai, — a másik a későbbi erős behatás, melynél fogva a magyar nyelv török, az angol pedig francia szókat vett föl nagy mennyiségben. De valamint ott meg lehet különböztetni az újabbskori átvételeket az ősi rokonság maradványaitól: úgy kell itt is szétválasztanunk a magyar-török egyezéseknek két külön rétegét. A magyart török nyelvnek mondani ép oly tévedés, mint mikor Dankovszky szláv eredetűnek akarta föltüntetni, azért hogy sok száz szláv szó honosult meg nyelvünkben.

3. A pogánykori költészet emlékei.

KÖLTÉSZEINKNEK ELŐSŐ EMLÉKEIT nemzeti krónikáinkban keressük. Bennök bírjuk őstörténetünk kutforrásait, bennök találjuk meg történetírásunk kezdetét. E latin nyelvű történeti műveket nemzeti lelki tudós papok írták, kik követendő példakul külföldi krónikások műveit tekintették. Például, de egyúttal forrásul is használták ezeket, belőlük nemesak történetírói előadást, hanem historiai anyagot is tanultak. tisztelték az írás tekintélyét, s a maguk műveit is azzal kívánták díszíteni. Innen van, hogy, bár lenéztek a múlt emlékeit fentartó szóbeli hagyományokat és naïv költészetet, mégis ezekhez folyamodtak mindannyian, valankor írott forrásaik hiányosaknak bizonyultak, valankor másuttan nem tudtak pótolni a szerkesztes hezagait. Krónikáinkban ekképen egymasmellé kerültek a történetnek száraz tényei, s a hagyomány előszava, egymást athatva, egymást kiegészítve. A papi szerkesztők józansága lehet vesztette a költészet virágait, kritikai törekvése megvalogatta a hagyomány gazdag beszédjét, így tehát a költészeti emlékek fölötté terjedtek, meggyeségeve s idegen nyelvre átírva kerültek krónikáinkba. Eltorzítottak, de meg nem semmisíthettek a naïv költészet termékeit, s innen van, hogy nek elárulják magukat a figyelmes kutató előtt, ki megtanulta, hogyan kell elválasztani a történeti anyagot a mondától.

Krónikánk előadásának mesés színe megvesztegette TOLDY FERENCET a hunok és utána másokat. Ők Kezai és Mark mesterek elbeszélésében a hunok, Anonymuseben a magyar ősmondat olvasták, s e kettőt egybekapították, hiszen a krónikásnak, ki a hun és magyar nemzetet testvérmépnek, mondhat egy törzs hajtásának vette. Korúknak ez volt történeti föllogása a krónikák hitelére. *mondái hitelüket* Toldy kifogastalannak tartotta s ez lett közönségtörténeti tudassa a mondakról. WENZEL GUSZTÁV vizsgálván a magyar és külföldi hűnmondákat, meg jobban megbizonyítottá e véleményét, melyet Toldy fogalmazott és iktatott be irodalmunk történetébe. Tanulmányából megismertek, hogy a mi Etelénk a külföldetől különböző, s úgy látszott, mintha a germán hagyomány a magyartól vett volna hatást. IFOLYI ERŐK tekintélyére támaszkodott, s a francia THIERRY AMADE nem vizsgálta a mi krónikáink hitelesseget, elfogadta előadásukat a magyar mondának írott emlékeül. Mindannyian meg voltak vesztegetve a krónikák előadásának

varázsa által, s nem abban tévedtek, hogy benne költői emlékeket láttak, hanem abban, hogy mindent népi és eredeti költészetnek tekintettek, krónikáinkat naiv költészetünk átírt emlékeinek.

Velők szemben az új történeti-kritikai fölfogás a másik tévedésbe esett. E fölfogás hirdetője és tekintélye HUNFALVY PÁL volt, ki megtagadván a hún-székelv leszármazást, megtagadta a hún-magyar rokonságot s ezzel együtt a húnmonda magyar voltát, sőt még a húnmondát is megtámadta. Szerinte a húnmondát őseink német papoktól vették át, s a Nibelungen hatása alatt, nem ismertek eredeti hún-hagyományt, mely a magyar földön élt volna. RIEDL FRIGYES megtagadta a monda népies eredetét, könyvmondának tekintette, mely az írott forrásokból ment át a nemzet tudatába.

A kérdés föl volt vetve, megoldást követelt. E megoldásra egyetlen módul a részletes és pontos összehasonlítás kínálkozott. HEINRICH GUSZTAV példájára, PETZ GEDEON a monda minden egyes elemének pontos összevetése és rendszeres kritikája után kimutatta, hogy élt a húnhagyomány, s hogy az nem a Nibelung hatása alatt fejlődött. Egy kísérlet történt arra is, hogy az eredeti hagyomány alapján rekonstruálva az eredeti húnmonda mily alakot ölthetett. Így történeti fölfogásunk tisztulásával tisztult e kérdésnek irodalmi fölfogása, s így pattant ki a titok zárja, mely által krónikáink egyképen megnyíltak a történet s az irodalom előtt.

A kritikai történetírás csupán a történeti anyagra fordított figyelmet, megrostálta krónikáink hitelét, s ezzel mintha megdöntötte volna a pogánykori költészetről birt tudásunkat; de csak látszólag, mert valóban megerősítette. Tőle tanultuk meg, hogy krónikáink előadásában egymás mellé került a való és a költött, a történeti és a mesei anyag; tőle tanultuk meg, milyen összefüggésben állanak Kézai és Márk krónikái, meg Béla király Névtelene. S midőn kijelentette, hogy krónikáink a mese világában élnek, már eleve elismerte, hogy bennök bírjuk költészetünk kezdetét; s midőn külön válogatta a történeti tényeket és a mesés elemeket, már rámutatott a mesei, a költészeti kincsre. E mondai kincs csak szorgos vizsgálódás útján fejthető ki, de a munka jutalmazó, bár nem találunk kész költészetet, hanem annak csak romjait, nem költői anyagot, csak törmelékeit, nem költői emléket, csak emlékeztetőt. E szórványos nyomokban mégis megtaláljuk kétségtelen bizonyítékát annak, hogy pogány eleink között a monda-alkotó képesség a szájon forgó hagyományból költészetet tudott teremteni, mely az ősi haza, a hüntörténet s a pogány magyarság világát be tudta népesíteni hősökkel, cselszövő és pártoskodó nagyokkal, szerencsétlen királyfiakkal, bölcs és vitéz vezérekkel. E világban ott szerepelnek a mithoszok csodái, az emberit meghaladó erények, a nagy jelentőségű események, melyeket a naiv lélek szorongása megnagyít, humora megnyíhít.

A naiv költészetnek letűnt életéről nemcsak krónikáink tanuskodnak. Hiteles följegyzéseink vannak már a legrégibb időtől kezdve, hogy a ma-

(Accedit autem diem una venandi causa ab uno latere Ponto Aquilonari, ab)

Szabó Károly fordítása szerint:

A magyarok elterjedésének kezdete Seythia keleti részében.

Történt azonban, hogy a mint (Hunor és Magor) egyszer vadászni kimentek, a pusztában egy úő szarvasra bukkantak, melyet, a mint előtők futott, a Meotis ingoványába kergettek, s midőn az ott szemők elől tökéletesen eltűnt, sokáig keresték, de semmi módon meg nem találhatták. Végre is bejárván az említett ingoványokat, azt a földet baromtartásra alkalmassnak szemlélték, azután atyjokhoz visszatérvén, tőle búcsút véve, minden vagytonostól a meotisi ingoványok közé szállottak, hogy baromtartani ott lakjanak. Meotis tartományá pedig Persia országgal határos, s egy igen keskeny gázlón kívül mindenfelől tenger övezi környűl, sebes folyókkal, fűben, fában, halban, madárban és vadban bővölködik. Nehéz oda be, s onnan kimenni. Bemenvén tehát a meotisi ingoványokba, ott öt esztendeig helyben maradtak; hanem a hatodikon kimenvén, a pusztában véletlenül Bereka fiának nejére és leányaira találának, a mint férjeik nélkül sátrak alatt tanyázva a kürt ünnepét ülték, és zene hangjai mellett lejtettek, kiket is vagytonostól sebes nyargalva a Meotis ingoványába vivének. Ez volt az első rablás az özönviz után. Történt pedig, hogy azon esztában azon gyermekek közt Dúlának, az alának fejedelmének, két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Magor vette nőül. S ezen nőktől vették eredetök minden húnok vagy magyarok. Lón pedig, hogy miután a Meotis ingoványai közti sokáig lakoztak, igen erős nemzette kezdtek növekedni, s az a tartomány őket sem befogadni sem táplálni nem bírta. Kéneket küldvén tehát onnan Seythiába, miután Seythia tartományát igen ügyes ravaszággal kikémlelték, gyermekeikkel és barmaikkal azon hazába vonulának, hogy ott lakozzanak. Midőn tehát azon országba bementek, abban lakókul az alpolóúrokat találák, kiket most pruténoknak hívnak, kiket megvervén és kikergetvén vagy megölvén, azon országot, mint tudjuk, szomszédaik ellenére mai napig is bírják. Seythia tartománya ugyanis Európában fekszik s kelet felé terjed; egyfelől az éjszaki tenger, (másfelől a Rif hegyek zárják be).

vidit autem diem una ueniādi
 causa illos p̄gisse. Quibz idē sero
 cum cetera occurrisset impallentes
 in cordas illam insequentes fugit
 ante eos. Cumqz ibi ante eos p̄
 suis enarruissz dū uicis requisitam
 in illo modo minime inuenit
 P̄gatus tantem patibz in cō
 ratis p̄o amientis n̄ inueniens
 ip̄am consueuerunt op̄ortunam
 dē uenire ad patrem rēntes ab
 ip̄o licentia impetrata: cum i ebz
 omnibz paluces meos das p̄o
 amientis n̄ inueniens in tranuē
 inorant. Rēgō quidā meos das
 p̄lūe pacē ē uimna. Quā in di
 s p̄o uallat suuūz currens h̄ er
 bis silus p̄sibz uelutibz a tel
 lus copiat. Aditus illic dista
 lus et cētus. Paluces ergo
 meos das azeures quinqz an
 nis librem in mobilit p̄mānt

Anno uō vi. et nates idē
 lco sine manibz meos abnanti p̄
 manentes d̄ores ac filios sit oz
 e tēta cum sōtam tute colerent
 a coras ducunt ad soncin sim
 phonie talia exp̄unt. Quos tū
 eorum vbz impaluces meos das
 rapinis celatibz d̄duerunt. Is ec
 fuit prima p̄a p̄o ost dū uim
 Attus autem dūle p̄ntipis a
 lanonm in illo p̄o tate illos
 p̄uros duas filias comprehendī
 quam unam hunoz alia ma
 gor sibi simp̄eunt in uie. Ex
 quibz multentis d̄ns hūm sue
 hungari origie simp̄erunt.
 / Fattam ē autē cum dūcus
 impaludibz meos das h̄stet
 ingentem ualidissimā creāte ce
 pūnt nec eos cape ip̄a regio po
 terat aut nutire. Exploratoribz
 igitur aduāte in septimā telma
 tis strāmy asina subhissima
 se p̄tē regie ne explorata cum
 pūcus et acmentis ip̄am palit
 am in tranuēnt p̄manāre. Reg
 num igitur ip̄m dū aduūz alpio
 pūros qui nunc p̄ntent nūm
 sup̄antur a eo habitātes iuene
 runt. Quibz reletis et expulsi
 ac ostus usqz h̄ odie ip̄m regn
 in uicis uimtis possēre dignol
 tūntur. Sytia enim regio iēropa
 sūm v̄et a extenditur in uis ozie
 Abūmo latē p̄onto aquilonaz ab

gyar nép mindenkor énekelt, nemcsak vallásos éneket istenei dicsőségére nemcsak a tűz tiszteletére, nemcsak a hadi vitézség táplálására, szoval nemcsak vallásos, hanem világi dalokat: hanem énekelte a mult nevezetes eseményeit, dicsőségét, történetét, énekelt epikai dalokat is. Tudjuk, hogy ez epikai dalokat egy énekes felekezet emberet műveltek, ők foglaltak énekbe a nemzeti hősök tetteit s ők tartottak fenn ezeknek emlékezetét, átszállítva dalukat nemzedékről nemzedékre. E dalos-rend egyenesen a naiv költészetet szolgálta, s talán épen ebből a tényből lehet megérteni, mert nem maradt emlékül csak egyetlen ének is. Kiváltságukat biztosabban őrizte a szájról hangzó, mint az írásból eltanult ének, s gondoltak-e még azok leírására is? Ha véletlenül úgy történik, nem lenne-e esély megmaradásuk, eszmélve siralmas századainkra s ama gondatlanságra, melyben költészetünk és kultúránk emlékei csak a legújabb korig is részesültek?

Ha ők nem gondoskodtak műveik fönmaradásáról, miért tűntek el az írott költészetre gyakorolt minden hatás nélkül? Mert az ontudatos íróság eleve eltért a nepiestől, melyet tudákos maga-biztában buszken nezett le s a meghecsült idegen minták után indult. Így tett Anonymus, bár nem költő, hanem történetíró volt, ki művét azért írja, mert szegyennek tartja, ha oly nemes és dicső nemzet, mint a magyar, eleinek történetét a parasztság meséiből tanulja meg. Így tett a többi kronikas, korai jozanságával a lenezett mesékből csak történeti anyagot akart meríteni. S e korból nincs egy nevünk, mert a későbbi korok írói nem gondoltak velök. De maga a naiv költészet élt, virágozott s mind külalaki, mind mitalaki fejlődésében elérte ama fokot, mely alatt a valóságos népi költészet sehöl soha meg nem állhat. Népmeséink és népies epikánk módjára kerekedhetett ki az ősi költészet naiv éposza is, de krónikáinkban ennek nyomára nem akadunk. Azok a részek (Kézainál Lib. I. cap. I—IV., Márknál cap. II—VII., X., s utánuk Thuroczinál, Lib. I. cap. IV., XI—XIII., XV., XVIII., XX—XXIII. hánmondakra s Anonymusnál különösen a cap. II., III., XV., IV. a magyarra), melyekben a nemzeti hagyományokra s azokban az ősköltészet emlékeire ismerünk, nem fognak e kérdésben elgázítani.

Kronikáink szerint őseink Jáfet ivadékai, köztük Nimrod onás Thana fia, kinek nepe, hogy egy újabb özönvíz esetere biztosithassa magát, meg építi Babel tornyat. Egy felsőbb végzes azonban úgy összekeverte nyelvet, hogy egymást meg nem értvén, el kellett szeledniök. Nimrod Évilát földjére költözött, s ott nemzette Eneth nevű nejétől két fiát Hunort és Magort. E két fiú külön sátorba szállott, s történt egyszer vadászaton, hogy szarvasünő akadt eléjük, mely őket üldözés kozben a Meotis ingoványjaiba vezette. E földet baromnevelésre alkalmasnak tartván, atyjoktól engedelmet kértek, hogy oda költözve, ott lakhassanak. Ot esztendőg békességben is élnek új hazájokban. Egy alkalommal, az úrnak hatodik esztendejében, Belár és Dule fejedelmeknek mulatozó holgyeire akadnak

kiket magukkal visznek s velök összeházasodnak. A két testvér Dule fejedlemnek két lányával tart nászt, s így alapítóivá lesznek a két testvérnemzetnek. Hunor utódai a húnok, Magoréi a magyarok. Idővel nagyon megsokasodnak, s új hazát szereznek dicsőséges hadjárat után a gazdag Scythiában. Itt élt a két testvérnép, míg »mint a fővény úgy megszaporodván« a húnok az Úrnak hétszázadik esztendejében magok közül hét vezért és fegyvereseket választva, nyugot felé, új haza keresésére indultak. Ez volt a magyarok első kivándorlása, miként krónikáinkban olvassuk.

A magyarok bejövetele.
(A Képes Krónikából.)

Ősi történetünk eseményei lappangnak ez elbeszélés mögött, de abban a csodálatos keverékben, mely összeköti a tudakosságot a naív költészettel, a hagyományt a történettel. A bibliai származtatás kétségbevonhatatlanul a kompilátor lelkiismeretét, illetőleg korának ily szokását terheli; a kalauzusz rendelt szarvasnak míthoszi megjelenésében a naív képzelet munkájára ismerünk; a hagyomány megőrizte egyes tulajdonnevekben az ősi hazának, Scythiának, emlékeit; a történetírás tudja, hogy nomád őseink vándoréletet éltek, mielőtt a világ színpadán megjelentek volna. Minden

Mindenütt más, sehol sem az igazi, nem egy egész ember, hanem egy Proteus, ki mindenütt más formában mutatkozik. A magyar hagyomány hőse valóságos emberi jellem, majdnem époszi hős, egy igazi fejedelem és vezér, kinek hatalmas alakja büszkén hordja azt a felelősséget, melylyel végzete fölruházta, kinek erős szeme kibírja a ragyogást, melylyel a hagyomány pazarul bevilágította. Így megalkotva nincs sehol, csak a magyar krónikák elbeszélésében, mely a történet és a hagyomány összerakásával a történeti s a mondai hún király alakját egyképen megőrizte. A monda hőse a történet hőse is, a naiv költészet élő alakra formálja a maga alakjait, csak hogy pazarul színezi, csodásan nagyítja; e pazar színezés bámulatosan megmaradt Etele, e csodás nagyítás kivételessé emelte alakját, melyet a történetből mindnyájan ismerünk.

A történelemben a hún népnek vándorlása és világtörténeti szerepe sokkal előbb kezdődik mint a mondai hagyományban. Mintha a hűntörténet csak Eteleben élne, mintha az Ázsiából történt kivándorlás és Pannonia elfoglalása között lefolyt századot a monda készakarva ugraná át, vagy szándékosan olvasztaná bele Etele életébe. A mondában az egész nép történetét ő hordja, ő emeli a földi dicsőség magaslatára és ő rántja magával a megsemmisülés katasztrófájába.

Etele király.
(A Képes Krónikából.)

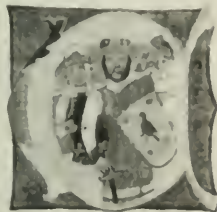
Etele a történelemben

A húnok, mint krónikáinkban folytatlagosan olvassuk, Scythiából megindulnak hét fejedelmi személy vezetése alatt. Közöttük van Bendegúz két fia, Buda és Etele, kinek világverő küldetését a földből csodásan nőtt karddal jelzi egy felsőbb hatalom. Különböző viszontagságok között a Dunához érnek, s azt az éj csendjében tömlökön átúszva, meglepik Potentiana alatt a városon kívül táborozó szövetségeseiket, Macrinust, ki a tartománynak kormányzója volt, s Detriket, Itália királyát, ki segítségére sietett. A húnok győznek, s változó szerencsével folytatott háború után Etele-t királyukká választják. «Vala pedig Etele király barna színű, dühös tekintetű, büszke járású, széles mellű s megeresztett szakált visel vala.... merészségében maga-mérséklő, csatákban igen fortélyos és ügyelő, testéhez illő erejű.... Szeretik vala pedig a külföldi nemzetek, minthogy bőkezű és barátságos vala, s minthogy természeténél fogva szigorú volt, övéi csodálatosan félnek vala tőle.» Ekként rajzolja Kézai Simon mester. (Első könyv, I. 6.)

Etele Budat maga mellé emeli, s hogy legyen, ki az új hazát megvédelmezi, míg ő idegenben küzd hírért és dicsőségért, a Tisza és Don között fekvő területet bízta rá.

Etele külföldre indul, megmérkőzik a rómaiakkal Catalana mellett, esodálutos utakat jár be, nagy területet hódít meg és új diadalmait koszorúztatja maga és nemzete számára. Ez alatt Budát nagyraivagyás szűzül meg, átlépi birodalma határát s Siemmbriat a saját nevével Budának nevezetű. A visszatérő király e fölött haragra gyűl, Budát megöli, s megparancsolja, hogy Siemmbriat Etele virrának nevezzék. «A németek a tilalomtól félve azt Eczilburgnak nevezik, de a hunok a tilalommal nem gondolva máig napig is O-Budának hívják és nevezik.» Etele a «föld kerek ségenek feljeme és Isten oston» nevet vesz föl, új hadjáratra indul Italia fele Megostromolja Aquileját, megremegteti Romát; az örök város ugyan megmenekül, de a olasz föld annál jobban megsínyli haragját. Hatalma tetőpontján a hun diadalmának vakító sugarát ragyogtatta föl, s győzelmet új nász gyönyörűségével és fényével díszesítette. E mesés emelkedésében mintha egy pillanatra megállt volna, de utána nem következett újabb emelkedés. Sorsának törtélen fordulása költőileg van előkészítve, esodás jelekkel érkezve, mint az eposzokban történni szokott.

Hazatértében elébe viszik Mikoltot. «Az emberi alaknál sokkal gyönyörűbb királyleány méltó tárgya a világ porolye» szerelmének, kinek «esodás mivű agya, gazdag arany keszletei, tenyes sátrai voltak» s a ki «szerfelett buja is vált». A történet Etelel mesésen igénytelennek ismeri, a monda tenyőzönök, gazdagnak, ragyogónak jellemzi. Priskos leírása a történetről, a kronikák jellemzése a nagy költészet hatására mutat Etele nassát ul, esodás jelek intik előre, s vegrete mamorában, diadalmának és kivarit örömei között éri el orranak eléredt vere fogja meg. Halála kietlen megdobbenest kelt, a hűvű fejeket vesztik, az ajtonallok ijedve nyargalásznak, s Mikolt «kialto csavaj sikoltozta, hogy ura a minden test útjára koltozott». Vele porba dől a hun hatalma és ereje, mint eposzi hős, Etele is magával rántja e es nemzetet.

A. K. K. K.

(A. K. K. K.)

Csak egy rövid jelenet van hátra, hogyan esett össze végtelen birodalma. Ket fű, Madár és Csaba, küzdenek atyjok örökségeért. Amár Krim hűdtől, emez Honoratól való, amazit az idegenek, emeat a hűnek, sátrai nepe, támogatják, bennök van megszemélyesítve a szemben álló két érdek, a mi megint erősen koltó vonás. A monda érdeke átsiklik a kisebb fiúra, a nepies képzeletnek e kedves alakjára, körülveszt dedügetésével, s rokon szívvel siratja bukását. A döntes kardelre kerül, Csaba hűvű napig tartó veres utközetben meggyőzetik, ipahoz menekit Görgöcsözön, s onnan oseihe Scythiala.

A hunmondanak e rövid várlata egy kiemelkedő esemény esodásában egy tuneményes érű fejedelmet rajzol, a hűntörténetben Etelel alakját részletesen ismeri, megnagyítja és életének nagy mozzanatait hely

hagyományokhoz (Buda és környéke) köti. E hagyományok azon a földön születtek és éltek, a hol maga a hős nagy tetteit véghezvitte, s így megmaradva kiegészítették a krónikaszerzőknek egyéb forrásokból merített tudását. Az esemény előadása, a helyi hagyományok értéke s Etelének jellemző és pontos kialakítása egy költészeti emlék maradványaiul hatnak, ezek a hún-mondák emlékei. Ha élt a Duna felső völgyén egy gazdag hún hagyomány még a Pilgrim idejében, élhetett a Duna délebbi völgyén akkor is, midőn nemzeti krónikáink őse, a XII. századi királyok krónikája készült. Élt és gazdagodott, gazdagodott a bejött magyarok mondáival. A szóhagyomány fennmaradásáról későbbi történetírók műveiben is találunk adatokat, s Erdélyben maig él Eteléről, Rikáról, de különösen Csabáról.

Botond parbaja a görüggel. (A Kepes Krónikából.)

Ott még várják vissza Csabát Görögországból, ismerik a Csaba-írét, s fentartják a hún-magyar atyatiság hagyományát. Ha az nem felel is meg a történeti igazságnak, megfelel a költészetinek, mondainak, mely jellemző motívuma a magyarok második bejövetelének.

A hún hagyományokhoz ily módon kapcsolva a pogány magyar őskor költészeti emlékeiként esatlakoznak az ősi pogány mondák. De ezek alig alakultak ki olyan tökéletesen, mint az Etelével foglalkozók. Gazdagnak kell felfognunk, mert még véletlenül is elég maradt ránk, de úgy látszik, nem üllepedett meg teljesen, nem formálódhatott össze. Részletek, inkább mint egész, egymásután következő, s nem egymást átható, egymásra szoruló elbeszélések. Nincs középpontjuk, melyre lerakodhatnának, nincs egy hősük, ki körül csoportosulhatnának; vagy talán nem volt volna elegendő idő arra, hogy e hagyományok mondai avatást nyerjenek?

Csaba nem szűnt meg unszolni övét, folytatja tovább a káromlás, hogy foglalják vissza Étele birodalmát. A magyarok hosszú ideig nem mozdultak, míg Álmos, Ogryek fia, Csaba kis unokája meg nem született. Őt isteni jel, anyjának, Emesének csodás álma jelölte ki a feladat megoldására. »Maga pedig Álmos ékes, de barna abrázatu, tekete, de nagy szemü, magos és karsú ternetű vala, kezét tömerdekék és ujjai hosszúk valának.« Így festi a Névtelen negyedik fejezetében. E leírás mondanivalójára utal részletességével és jellemző adataival. Almost tehát nemzete fejedelmének választja, s ő vezéréivel esküt és fogadalmat fogadnak egymásnak, verőkkel peesételvén meg szerződésüket. Hosszas és harcokban gazdag vándorlásnak eredtek, meghódítottak a ruthenokat, elfoglaltak Kiót, magukhoz csatoltak a rokon kunokat, s mindenütt nagy tisztességet szerezve Gallian és Lodomérián keresztül Munkacs alá szállanak. Itt négy napig aldomást tartottak megjöttök örömére, s nagy feladatuk megoldására tanácsot ültek. Álmos betöltötte hivatását, kivette nemzetét Pannóniába, de e feladat Árpadnak jutott, kit maga után fejedelemnek választatott. Ettől kezdve Álmosról nem szólnak emlékeink, csupán egy keseli szerkesztesben olvassuk, hogy Erdélyben megöletett. Mintha e hallgatásban valami rendkívüli esemény emléke lappangana, mintha Álmos csakugyan csodásan tűnt volna el nemzete elől, miként e hallgatásból Tolny azt kimagyarázta!

E kegyes és bölcs vezér egészen az események fölött van tartva. Csodás születése és nyomtalan eltűnése között egy nagy nemzeti vállalat sikere foglal helyet; de maga nem követeli érdeklődésünket. Inkább nyugalmas fenségsben áll előttünk, mint tettekben, eseményekben, részvevő mozgalmas küzdelmekben. E hideg méltóság távolítja, semmint közelebbi alakját, melyet különben a hagyomány élenken megrajzolt.

Fia és utóda Árpád bölcseségben és vitézségben egyaránt kitűnő, de a nagy költészet őt is inkább föl, mint kiemelte; ő nem lett a mondai elbeszelesnek kedves — inkább tisztelt — alakja. Bölcseséget a *fehér ló regéje*, vitézségét a *Zakánnal vívott ütközet* jellemzi. Amaz legregibb, rank maradt historias enekeink egyikének, a *Pannónia megvédeléről* szólónak, emez pedig újabb költészetünk első nagy nemzeti eposzának, Vorosmarty *Zakán futásának* szolgáltatva tárgyat. E két esemény köre a honfoglaló vezérek tettel fonódnak, egymás melle sorakozva, egymással és Árpádhoz lazan fűzve. Úgy látszik, hogy a honfoglalás szerte káldozó vezéréiről egy igen gazdag hagyomány élt, de a népies költészet egybeeső mondai szerkesztesben nem dolgozta föl.

A magyar történet elbeszeleseben, a felkészüldések, a vándorlás kelesnek, a vezérek választásának, a kémek kiküldetésének elmondásában, mintha ismerős történetet hallanánk, a hun események megismétléset. Vagy bizonyos rokonság a két nemzet őstörténetének elmeszeleseben, az eladás meneteiben, mely talán epikai ismétleskepen is elfogadható lenne. Úgy hiszem, hogy az elbeszeles eredetileg a magyar történet hagyományából támadt,

és a hún történetben csak mint költői visszavitel szerepel. A krónikás teljes hún hagyományt vagy nem talált, s ezért fordult a magyarok bejöttéhez, vagy ha talált, nem akarta fölvenni, nehogy a külföldi krónikásokat ellenkezésbe jöjjön. Különben is azok a magyarokat keleties szokásaik, kétségtelen ethnografiai jellegök és megjelenésök módjában való egyezésök miatt egyenesen Etele ivadékainak, utódainak tartották. Már a honfoglaló csaták leírása egészen különbözik a két elbeszélésben. Etele hadi szerencsével és a háború jogán foglalta el a Duna-Tisza közét, Árpád örökösödési és szerződési joggal; harcait inkább a szerződést meg nem tartó fél büntetésére, mint a fegyver jogáért indította meg. E hadjáratot a hagyomány megőrizte, de a népi költészet ép úgy nem foglalta egységessé, mint a vezérek külföldi háborúinak emlékezetét. A hún és

Lél vezér.

(A Képes Krónikából.)

magyar mondának egy úton induló, de utóbb szétágazó szálai ismét találkoznak ott, a hova két hősük pihenni tér. Etele Budavárában székel, Árpád is itt üli meg a honfoglalás áldomását s a közelben, Csepel szigetén, üti föl sátorát és nyugszik meg.

A vezérekről szóló hagyomány gazdag anyaggal egyre gyarapodott, de nem tudott egy alak köré lerakódni; a fejedelmek, Zsolt és Taks, s a vezérek, kürtös Lél s a nagybárdú Botond, mind éltek a hagyományban, tetteik és nevök emléke megmaradt. Amaz Regensburgban felakasztása előtt kürtjével agyonüti a német császárt; emez Konstancinápoly előtt, a görög császári pár szeme láttára, legyűr egy óriást és bárdjával bevágja az ércaput. Mondák szövődnek még Bulcs, Bors, Töhötöm és többek köré. Azonban mindannyian külön-külön, egyes ember, egyes esemény emlékét őrizve, nem együtt egy kiváló hős, egy korszakos esemény epikai tekintélyének szolgálva. E véleményre krónikáink előadása jogosít fel, s az a tény, hogy éppen a pogány korban mar nyomára akadunk az énekesrendnek, s egykorú történetíróknál, mint Theophylactusnál, kétségtelen adatokat birunk az ősz magyarok dalairól. A hetedik századbéli görög író azt mondja a magyarokról, hogy énekeket zengenek a földnek. Ekkéhard krónikás a tizedik század elején a szent-galleni harácsoló kalandorok énekeiről emlékszik. A magunk krónikásaiból is akárhány bizonyosságot idézhetünk. Legvilágosabban Márk beszéli a Képes Krónikában, hogy a hét vezérek maguk készítették magukról énekeket neveik dicsőítésére, hogy maradékaik, azoknak hallatára, atyjokfiái és barátaik előtt velök kérkedhessenek.

E dalok nemcsak az istenek, hanem a nemzeti történet kultuszára is zengettek, s a kalandozó és harcias nép merész vállalataiban kiapadha-

tatlan forrásuk volt. De míg a hun hagyomány a kronikás korban már mondai távlatban látszott, a magyar hősök dalai a meg egyre felkelő, friss hajtasokkal gazdagodó monda-fa virágaiként, egyre ujjaltak és termettek. Így tehát a hun elbeszélésben mondai nyomokra, a pogány-kor kronikájában egy frissen hajtó nagy költészetre merünk visszakövetkeztetni. Nem gondoljuk valószínűnek, hogy ősünk épen a dal és költészet adományát nem hozták magukkal a színes Keletről, midőn állami, hadi és kulturai tevékenységben a nomád népek között nem közönséges magaslatra emelkedtek. A magyar faj dalos természete, költői képessége vele volt, midőn oda hajtva Ázsia-t s gyökeret vert, midőn megalapította otthonát. A fejedelmekről, vezérek-ről enekelt meg ezután is, s ha énekeiből ma nem bírunk egyet is, ez nem azt jelenti, hogy nem voltak, hanem hogy nem maradtak ránk. A régi műveltségnek nem is átalakulása, hanem kiirtása és megsemmisítése a keresztény korszak új vallási és állami szervezkedésével, ama régi kultúra költői termékeit is romjai alá temette.

De a hős-kor története azóta is egyik leggazdagabb forrása költészetünknek, s a kronikák elbeszélése mindenkor tudott költői hangulattal keltetni, s az idők folyamán gyakran ihlette a késő korok íróit. Így nem zavarhatott lett volna akkor is, ha eleve nem lett volna is a miénk. *Buda halála* a hun tragédiának kiesény mozzanata a kronikában, de Arany János hős-kegyelme a magyar szellemnek örök dícsősege, melynek forrása mégis csak a kronikában megörzött pogány költészetnek töredékes emléke.

4. A magyarság az Árpádok korában.

Szent István.

(A Képes Kronikából.)

OLITIKAI ÉS KÖZMIVÉLŐDÉSI állapotainkról kívánunk áttekintést nyújtani, melyek alatt a magyarság a kitünőleg nemzeti királyok korszakában létharcát folytatta. Minél szegényebb e kornak öröksége magyar nyelvű irodalmi, költészeti emlékek fennmaradása tekintetében, annál égetőbb, kiemelkedőbb a történetíró feladata kutatni, hogy a hallgatást mi okozhatta, — rátenni kezét a nép szívére, megtudandó, hogy a távolmúltban mily érzelmmel dobbant, — meglesni, miként szólal meg az a nyelv, melyen írva oly kevés maradt ránk ezen időkből. Az ország közál-

potairól s a magyar nemzeti szellem fejlődéséről kell áttekintést, tájékozást szereznünk, hogy megértsük azt a keveset, a mi reánk maradt s azt a sokat, mely szóban soha meg nem nyilatkozott.

A hol költői egyéniség nem áll előttünk, kit elemezzünk, ott a nép-lélek mélyén kell buvárkodnunk, hol a költészet ősfórássai fakadnak....

Szent István megkoronázásával, a királyság megalapításával Magyar-ország belép a nyugot-európai államok szervezetébe s a középkori eszmévilág részesévé válik. Ma, midőn az úgynevezett *Sylvester-féle bulla koholmányával* végleg leszámolt a történelmi kritika s így azon legista okoskodás is, mely ezen álokmányhoz fűződött, jórészt alapját veszttette, tisztán előtérbe lép e sarkalatos történeti ténynek harmonikus természete azon hatalmi rend irányában, mely az ezredik esztendő körül Nyugat-Európában fennállott.

A magyar történetírás, s a századunkbeli inkább mint a múlt századi, a II. Sylvester bullájának hitelességére alapítva, eddigelé egy éles megkülönböztetést vélt tehetni a magyar királyi korona adományának mérőben szentszéki eredete s azon császársági aspirációk és befolyások között, melyek e fordulóponton netalan érvényesülhettek volna.

Pedig e dualizmus feltevése az V. századik éve körül már magánra veve egy történeti tevédes. Az ezredik év körül ezen ellentét nem létezik az egyházi és világi hatalom, vezérképviselőknek a pápa és császári hatalom, melyen gyökerező lelki barátsága és személyi érdekazonossága következtében, a benső harmonia és közös célrahatás azon eszményileg tökéletesen képzését mutatja, mely a világtörténetben azóta sem ismétlődött.

Nem a nemzeti császárság és a világhatalomra kerekedett pápaság állott itt szemben, hanem a *római világhatalom* visszaállításának nagy álma újból reá vetette fantasztikus körvonalait az örök város romosolt kőfalaira, de a kereszt és halaszgyűrű jelvényeit befoglalón. Az új Caesar Augustus az Apostolok és Jézus Krisztus szolgájának nevezte magát. A X. század extatikus vallási rajongása hatotta át és a feudaltárostól szorgosított pápaságot területi adományozásokkal erősítve ennek vallási és joghatóságát fensősége vezérharcosaul buzgalkodék.

E helyütt meg főeredményeiben összegezve sem fejthetjük fel azokat viszonyok láncolatát, mely Gerbert Sylvestert az Otto-ház halás lelkévé léteztetve, a császári eszme és érdek körlátot nem ismerő előharcosává avattak. Franciaországra nézve legújabb kutatások eke világításba helyezik ebbeli szereplését. Egy új dinasztia felemelésében és egy örökre emlékeztetés koronázásán neki már egyszer előkelő, mozgató szerepe állott. A Capet Hugo királyválasztását, noyon felavatasát értjük Gerbert és mestere Adalbero, remsi érsek — és az oroszlanresz kétségtelenül az utóbbiak — a császári ház és III. Otto érdekeit szolgálták a robertinusk eke felemelése és az utolsó (franciaországi) karolingusok megsemmisítéséig. Ezen történeti alakulat szempontjából kell mérlegelnünk egy napjainkbeli kiváló francia jogtörténésznek jellemzését, miszerint «a Capet Hugo történetjüta mindenek előtt egyházi tény volt».

Tudvalevő dolog, hogy e viszony a genális del francia pap és az (1014. évi) graeco-saxon császár között mily bensővé, mennyire személyesé alakult a X. század azon éveiben, melyekre Vajk Istvánnak vezeti uralkodási terjedés és tetőpontját érte, midőn III. Otto római császári hatalomteljében a papai hatalmával ruházta fel mesterét, immár II. Sylvestert. Császárság és pápaság az akarat és törekvések közös célrahatásában akkor rejtélyt roppenő évre szinte egybeolvadni látszanak.

E kölcsönös áthatás legnevezetesebb eredményei közé tartozik a királyi küldés, azon királyi diszjelvények és egyházi fenséggokok átutalása, mely a római szentszék részeről Szent István, Magyarország irányában történt.

«A fentnevezett császár kegyelméből és tisztőzésére — így mondja burgi Thietmar Chronicónja — Henrik, a bavarok hercegeinek sógora Vajk, a ki országában maga állt püspöki székeket, koronát és feketes vőn.» E kitűnő forrás lakonikus feljegyzése kétségkívül teljes összhangban áll mindazzal, a mit a császár és pápa kölcsönös viszonyand tudat és

ennélfogva egyszersmind a legtöbb valószínűséggel bíró előadása az e részben történteknek.

Igen, III. Ottó római császári aspirációinak természetes kifolyása volt, hogy királyokat teremtsen. Hű munkatársa, a Caesar (Gerbert leveleiben sűrűn találkozunk e nevezéssel) bizalmasa, e törekvéshez reá adja, a mit csak ő adhatott, az egyházi kenetet, a koronát és áldást. De az ki volt zárva, hogy egyoldalúan intézkedjék a császári politika szférájában, sőt annak köreit egy ellentétes, akár teokratikus érdekek érinteni akarja. Nincs itt szó a német birodalom hűbéri felsőségéről, melyet e királyi önállósítás, ellenkezőleg, kizárni látszik; a minthogy a német határszéli püspökmegyéek jurisdictiójának Magyarországra kiterjesztését tényleg és végképen meghíusította. A német történetírók ezt mai napig sem képesek III. Ottó császárnak megbocsátani. A nemzeti expanzió meghíusultának neheztelése ki-kitör e kilencszázados eseményeknek tárgyalásánál.

De e felfogásuk kétségtelenül tárgyilagosabb, mert a *historiai* tényállásnak megfelelőbb, mint a magyar történetíróké, kik a császári romantikusnak eme beavatkozását félreértik és védekeznek vélt jogkövetkezményei ellen, melyeket nem rejtett magában. De ha ebből valami benn is rejtett volna a beavatkozó császár célzataiban: mintha a történeti emlékek és oklevelek tételei határoznának a népek függetlensége s országok önállása felett, és nem az élő erők kifejlődése és folyton megújuló hatálya a létért való küzdelemben!

Hát Magyarország történetéről, a magyar nemzet végzeteinek alakulásáról nem nyerhetünk tiszta képet, ha e királyság fejleményeinek valódi természetével nem jövünk tisztába — elfogulatlanul, előre feltett, csak későbbi fejleményekből merített politikai irányeszméknek belehurcolása nélkül.

Kétségtelen, Sz. István királynak megkoronáztatása is „egyházi tény volt” — egyházi e szó legtágasabb értelmében. De a római birodalmi eszme befolyását, a nyugoti császárság apaságát sohasem tagadhatta meg. S a mint a III. Ottó romanizáló, antikizáló célzatai, mint egy pathétikus szimfónia elhaló akkordjai, elenyésznek, legott nyomasztó súlyával előtérbe lép a *germán-német* elem sajátlagos jellege és expanzív tendenciája.

István király maga, lelke, egyéniségének legbensőbb valójában, *valóságossága* nyilatkozásában ezen *Ottó*-szellemet tünteti elé. S ez alig szorúl magyarázatra. Annak a körnek volt ő neveltje, melynek élén III. Ottó állott, de a melynek szellemi központját a császár szerelme Sz. Adalbert képezé. Ugyanazon szellemi légkör kisugárzása, rokonbenyomások, azonos aspirációk s ennélfogva hasonló eredmények.

Midőn német lovagok, Sigeфриdek és Waltharik görög betűkkel írják nevüket paviai placitumok alá, s a *praefectus urbis* is görögül mázsol, akkor keletkezik Magyarországon is az a páratlan emlék, mely úgy kéri középkori történetünk keretéből: a *veszprémi-völgyi apácakolostor görögnyelvű* alapítólevele. Mi e görög monostor alapítását nem tulajdoníthatjuk

első sorban dél-olasz belolyásoknak Monte Cassino és ita alapításai latinok maradtak, a Justinian utáni századokban is, midőn romano-bizantin duxok parancsoltak Napolyban és campania-apuliumi részek felett De felemelkedik a *Theophano* császárne alakja, az a messzeható belolyas, melyet Közép-Európa országaira, udvaraira gyakorolt és nem kevésbé Gerbert Sylvesterre, ki tőle szokta volt venni parancsait franciáországi szereplese alatt. S a „homo genere Graecus, imperio Romanus”, mint Gerbert III. Ottót nevezi, nem hivatkozik ea „Graecis nostra subtilitas”-ra és kéri az Istent, „ut Graecorum vivax ingenium” mestere által felkaroltassék.

Ha pedig Sz. István nak buzgó adománylevelet olvassuk, a ravennai bilmeses Sz. Petri monostora (monast. S. Petri ad vincula) javára, nem gondolunk e önkénytelenül a császár hasonló tetteire azon város javára, melyben S. Rómával vételezt és a székelyek gyönyöreiben ittasult. Különben is, midőn Vajkát a keresztútából kiemelte a szan-severinói gróf, Deodat, mintegy jelképezte azt a melegengető, és me érlelő szerepet, mely az italo-roman életnek Magyar-ország christianizálásában osztályrészt jutott.

De bármint legyen, lehetetlen fel nem ismerni azt az ide-érő, hat a szó legjobb értelmében kozmopolitikus vonást, mely e megadott vallási és társadalmi atalakításban érvényesül. A magyar nemet egy egyetemes keresztül több nagy forradalomnak válságait élte át és edv sem volt való-

Szent István magyar király megemlékezése. (A Képes Krónika.)

ságosabb, mélyrehatóbb és megrázkódtatóbb, mint az, melyet a Sz. István apostoli térítése és hitegységi akciója — s ez egységesítésen fekszik a súly — felidézett. A két tábor, mely itt összeesapott, az eszmék, melyek itt engesztelhetetlenül szemben álltak, évszázados kultúrtávolságok örvényei által voltak elválasztva.

A pogány
magyarság
fölkelése

Világos, hogy a konzervatív, a védekező állás a pogány magyarságnak és nemzetségi vezéreinek jutott. A támadó, az ujtó, tehát a sajátképi forradalmi ügynek protagonistája István király. Milyen ádáz riadalom, milyen irtó harctól volt visszhangos ez az ország, midőn a Gyulák és Kopányok fölkeléseiben ez a két tábor összeesapott!

E forradalom hőse maga tárja ki szívét s elbeszéli nekünk, a mi ama végzetes órák alatt a somogy-veszprémi erdőben lelkét mozgatta. Egyike azon ritka helyeknek az, midőn egy történeti fordulóponton a vezéreselekvő, egyszersmind érületét taglalja s a kifejezés egyéni színével reánk örökíti. „Kitörvén — írja a pannonthalmi alapítólevélben — a háborúk fergelege, melyben a theutonok és magyarok között szerte nagy villongás felzúdula, főképen pedig, midőn a polgárháborúnak végromlásától szorongattatnám, egyik megye, Sümeg nevezetű, ki akarván engemet üzni atyai székeimből, akkora aggály fogott el és lelkem hanyódeék, mire szánjam magam, hová forduljak?“

Itt nem az apostol áll előttünk, ki egy vallási küzdelemnek kimenetelén aggódik csupán. A harcok egész sorozatára látszik utalni: a nemzeti visszahatás, az alkotmányi rend s uralkodó hatalom ellen irányzott támadások különböző motívumai és fázisai között distingvál. A dolgok nem állnak olyan egyszerűen, mint azt a külföldi szerzetesek által írott legendák feltüntetik, a hol minden a hit-kérdés körül forog. A lét kérdése az egész vonalon fel van vetve és nyilvánvaló, hogy a bukott fél, ha nem is végképen megsemmisülni, de egész valójában megrendülni, megtöretni fog.

Voltaképen az iránt sem foroghatott fenn kétség, hogy a bukott fél ki leend. A pogány magyarság meg lesz vala törve előbb vagy utóbb s a nyugoti befolyás mindenképen érvényesül. A nemzeti fentartásnak ösztönyszerű erőnyilvánítása volt, hogy az magyar fejedelem vezérlete alatt, magyar nemzeti tényezők, pártok részvételével történt. De az iránt sem lehetett kétség, hogy ez az ősi magyar elem sajátlagos életével, művelődése, egész genetikus fejlődésével egy nagy interdiktum alá vettetett, egy konok, de lappangó ellenzék sáncai mögé vonult, s a felszínről letűnvn, átengedé a tért azon új eszméknek és erőhatványoknak, melyek idegenek voltak. Sátraikt elvágták a hívők közösségétől, mint a Dathan és Abiron népeiét: de azért a föld el nem nyelte őket — legalább sokaig.

Ellenben a közép- és nyugoteurópai germán népek christianizálása — a keltákról nem is szólva — a hatodik század végén nagyjában befejezettnek tekinthető. A szászok ellenállása a nyolcadik század végével megtöretett s a legkésőbbi térítések, a normann-skandináv törzseké, a

X. század közepéig bevégeztetett. És meg ott is, hol kenyeret, máskor
 cokkal és rozskoltatásokkal jart legven e megtérítés — az első ellentét
 megtörése után, e népek a maguk összességében csakhamar megváltoztak
 az új hitvilág uralkodó eszméinek, intézményeinek, s lelkes harchozóva e
 fejlesztővé váltak. De éppen azért, mert kompakt tömegekben, nagy összite-
 seggel és buzgalommal leptek e hit- és kultúrvilágba, melyet a római-kelta
 népek alakítottak és fejlesztettek, vihettek be ősi népeletök elemeit e bele-
 szöthettek keresztényességükbe barbárságuk emlékeit. A *Heland* a nemzeti ver-
 ses evangélium-harmóniája a IX. századból, a keresztény és a nemzeti
 népiesnek ez a sajátlagos vegyülete, ezen állapotnak legjellemzőbb tünete

Imre István: A Lech-vízi csata (A Képes Krónika)

és emléke — A magyar hitterjes ehhez képest igen keveset igen keveset az ellentét, a
 törzsi hagyományokhoz való ragaszkodás igen szűk, s igen hosszú. Nem
 csupán vallási ellentét, összetűzés ez, hanem első sorban két kultúr-
 kultur-állapote, melyben a faj, nemzetiségi momentumoknak elejétől egyen-
 erős része volt. A Vátha-féle lázadások jelszavai és harcalkatásai között
 nemesak az az általános sztereotíp, minélgyorsabb elengedtessek meg az e
 népek *ritu paganorum elni*, azután az egyházakat lerontani, püspökö-
 ket és papokat megölni — hanem specifikának is — a tízedesedő felköl-
 coltassék, a Collecta, valamint Peternek emléke is vesztett ki *nemeseivel*
 és latinjaival együtt. Az egyházi intézmények s a velük szemben
 egybetorrott állami és hatalmi rend ellen irányultak e lázadások

Az új szellem
átalakító
hatása

A megoszlás nemzeti taboronként ez emlékekben felette kirívó. Az idegeneknek azonosítása a keresztyén ügygyel bizonyos kontradistinkciót involvál, mely a magyar faji hagyományoknak képviselőit vagy mondjuk rajongóit egy reménytelen, de dacos ellenzékben tünteti elének azon uralkodó keresztmék, azon művelődés ellen, mely éppen a XI. századtól a XIII-nak végeig, hogy minden egyébtől eltekintsünk, egy gazdag és sokoldalúlag differenciált *szellemi életet* bírtak fejleszteni, kezdve a metafizikai spekuláció magaslataitól, az érzelmi világ szubtilis költői kifejezéseiig. Egy fokozatos, bár a XI—XIII. századok között rohamosan haladó, differenciáló és szelleműlő (spiritualisztikus) kultúrfolyamat volt az, melynek magasabb fejleményeiben az európai népek csak azon előfeltétel alatt s azon arányban vehettek részt, a mennyiben annak kezdetlegesebb, naivabb emocionális és anyagiás fázisaiban résztvettek, ezekkel azonosultak. Ezt az organikus létfolyamatot kezdeményeitől fogva kellett keresztülnéni.

Nyilvánvaló, ha nem akarjuk egymást a konvencionális frazeológiával kifizetni, hogy ez a részvétel a magyarság zömében nemcsak viszonylag kései, de intenzivításában lassú, vértelen volt. A királyság szigorún keresztényi, egyházi jelleget öltött, az állami intézmények benső kapcsolatban jelentkeznek az egyháziakkal s a hierarkhiai tényezők a kormányzatnak előkelő közegeivé és hordozóivá válnak, mint Európaszerte, de főképen a germán befolyások alatt fejlődő országokban. Ámde a *magyar nemzeti szellem*, az eredeti népelet csak kelletlenül látszik ezekhez alkalmazkodni és ha egyáltalában, úgy nem *ezen* keretekben érvényesült.

A királyi dekretumokat átható vallásos szellem, a századokon keresztül következő kényszer- és büntető-cikkelyek a vasárnap megünnepléséről, a bűjtőknek tartásáról, a gyónás szorgalmazásáról, a papirend tiszteletben tartásáról, a vallási belélet és házassági szentség szabályozásáról, — mindezek inkább a magyar királyság keresztyén gondolkodásáról, mint a népnek önként buzgólkodó hitéletéről tanúskodnak.

A pogány szertartás elleni tilalmak e törvényhozásnak s a népi ellentállásnak nevezetes emlékei. Maga Sz. István törvénye még általánosságban a keresztyén hit megtartásáról rendelkezik, s a kánoni fenyítékekre hivatkozik. Ez a magyar egyház első szervezésének idejére vonatkozó s így nincsen benne semmi jellegzetes, ha csak a visszaeséseknek azon gyakorisága nem, a melylyel számolni szükségesnek látja.

Pogány
hagyományok

De emberöltőkkel ezután, a század vége felé, Sz. László törvényében meglep a pogány hagyomány kultuszának naiv ősi színezete. »Akárki legyen, ki a pogányok módja (gentilium ritu) szerint kűftök mellett ájtatoskodnék vagy élőfa, forrás, kő mellett áldoznék, vétségét ökörrrel váltsa meg.« (S. Ladisl. Decret. I. 22.) Felöltő a marhabírságolásnak enyhésége ezen 1092-iki szabolcsi zsinat többi cikkelyei és büntetései, főleg a tolvajlásra vetetteknek súlyos szigora, mondhatjuk kegyetlenségéhez képest.

De már húsz évvel később, a XII. század elején (1104–12) Kalman király alatt tartott első esztergomi zsinatnak 7. §-a erősen intézkedésnek szükségét látja. „Hogy senki ne merjen valami a pogány szertartásokból követni; a ki megis megselekedne, ha nemes, 11 napot szigorúan végezkeljen, ha pedig közember, het napig ütlegekkel... Feltevé tanulságos ez a különböztetés nemések és köznép (maiores—minores) között, mi e „gentilis ritusnak” még az uralkodó rendben való terjedtségét bizonyítja.

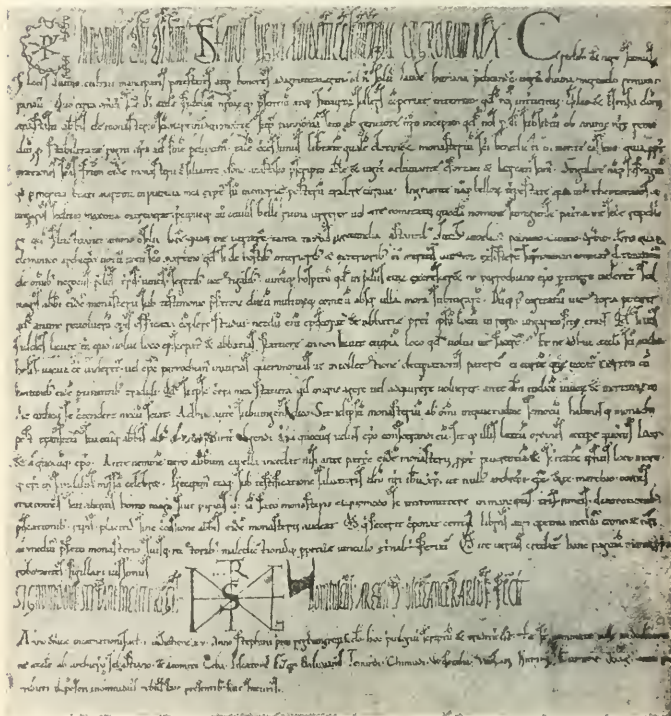
Midőn 160 évvel később Ottokár cseh király diplomataja és szökevénye a római kúriának a lyoni közzsínathoz (1273. végen) intézett lapp beadványában Magyarországot és királyságát denunciatja, nemesak mint az eretnekek menedéket, hanem a kun pogányság uralkodása és terjeszkedé színhelyét („az ifjakat és leányokat vallásukra esabitják, a mivel követ bitik a kereszteny magzatok szamat”) — akkor ezen cézatosán tulz és rikiton szmező előadástól nem lehet megtagadni, hogy tenyleg megföld a viszonyok való állasanak.

A középkori művelődés akkor már tetőpontján állott, legelő és leg gazdagabb fejleménye, a provençal, már ekkor regen dekomponilodott és el időtűt következett be vegleges meglojtása az Anjou Károly kegyetlenül onló orthodoxiája s eszaki (onl) abszolútizmusa alatt, a skolasztika oszlopa. Thomas Aquinas már bevegezte korszakos művét († 1274. január); a se ritualis (franciskanus) asketizmus megkezde volt hatalmas, groteszk és meg indító harcát a hierarkhiu elvilágiasodas ellen. A keresztyen szellem és antithézisei, miszticizmus és racionalista spekulacio, antik eszmék romantikus tukrozesei, a lovagi világ s egy politika ontudatra ebrelő városi polgarsag új forgalmi és értelmisei tényezők erőkitejelesemnek osszeutkozesé és kemesz tezesé — ekkor kezdek a középkori *nemzeti* irodalmaknak ebredeset, gyors viragzasat eszkozoelni, mely megragado alkotásokban, korottuk nemle elevülhetetlen miben, nyilatkoztatja a nemzeti szellem és nyelvnek teremto erejét.

Csak Magyarországnak nimesen irodalma, csak a magyar nyelv és nemzeti szellemnek, nyelvnek nimesen számottevo önálló irott hagyatékai a honalapito dinasztia századaiból! Ezt a üres lapot, melyet a magyar irodalomtörténet az Árpádok korából mutat, megmagyarázni a kultúránk vizsgálatnak feladata. A fentebbiekben azért helyetvő csesesb odasiebe a szem ellenteteket, melyek a onl nemzeti szellem hagyományával s a királyi és egyházi és állami intézményei között tenő állottak.

Nem mintha Magyarországnak ez időben nem lett volna szellemi művelődése, és hiányoznának annak szervei, köztük a komolytanig fog ultetvénye, mint reji emlékeink kifejező s oktak, egy esend az iskola, a rendszeres oktatás első plantat honosította meg. A magyar nyelv-történelemnek kitűnő érdemlapja ez. A mi tudományművelés, nyelvészeti tanulmány, szellemi mozgalom Magyarországon csak folyt, mond az ő érdeme. De nyelve latin volt és munkái kiválólag olasz egyháziak. Az

irodalmi produkció azonban még ezen univerzális keretben is jelentéktelen, szinte elenyésző. A nemzeti elem, a magyar színezet benne szinte teljesen hiányzó. A mi kevés nyomra akadunk, még kiáltóbbá teszi ezt a kietlen pusztságot. Vagy ismét előhozakodjunk a Gellért életrőjének hét szerzetesével, azokkal az írástudó férfiakkal s a magyar nyelvben is járatos

A pannonhalmi apátság alapító levelének kicsinyített mása.

tolmácsaival, a kik a népnek isten igéjét prédikaltak . . . a csanadi provinciában? –

Van azonban Sz. Gellért életírásának tárgyunkra vonatkozólag egy igen nevezetes passzusa, melyre gyakran hivatkoztak, de a jellemző tanulságokat belőle le nem vontak. Próbáljuk meg mindenekelőtt szabatosan lefordítani. A késői életíró beszéli: „Megtörtént egyszer, hogy valamelyik

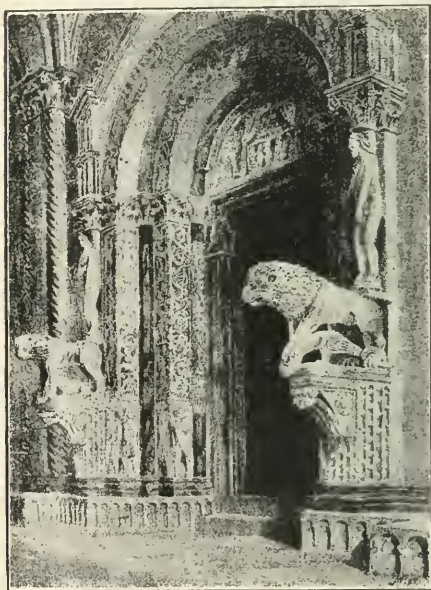
hivének vedelmére a királyhoz utaznak. És ezen vidéknek erdős részében, mely a sertések tartására szolgált, egy jószág feküdt, melyben délre megszálla. Ott aztán éjfél körül hallja a malomkövek zugását, a melyeket ő egyebkent nem vett vada észre. Csodálkozik, hogy az mi legyen. Legottan egy nő, ki a malmot hajtotta, enekelni kezdte. A püspök pedig elamulva odaszól Walthernek: Hallod-e Walther, miképen szól a magyarok dudája (*symphonia Ungarorum*) és mindketten nevettek ezen enek felett. Csak ez az egy némbér hajtotta a malmot, dalolása pedig magára felment. A püspök, a ki ezalatt lefeküdt az ágyba, meg mindig maga elé nevetve odaszól: Walther, magyarnazd meg nekem, *micsoda dallamú éneklés ez (quis istius melodiae cantus sit)*, mely dalolásával szent olvasmányomat abbahagyni kényszerít? Feleli annak: A dalaok modulációja az (ista *modulatio carminis* est), felele, a nő pedig, a ki dala szolgálója annak a gazdának, a kivel szállva vagyunk, a ki urának búzáját őrli olyan időben, a melyben ezen a földön más őrő-malmot feltalálni nem lehetne. Mire a püspök: mesterségesen jár-e vagy munkásra? Mondja Walther: mesterségre is, erőfeszítésre is; nem igaz baromtól vontatva, hanem saját kezettel (a nőnek) körülforgatva. O hamulatos dolog, mondja a püspök, miképen kerülök az emberi nem? Ha mesterség nem lenne, ki viselhetné el a munkát? Boldog ez a némbér, a ki másnak hatalma alatt állva, meg is vidám s ily jókedvűn, zugolodás nélkül teljesíti a köteles szolgálatot! Egyszermind nem csekély értékű penzösszeget küldött neki (t), a szolgálatnak.

A mi ezen epizódban nevezetes, az nem az általános emberi, a let-buzgó püspök kedélyessége, megindulása a nehéz munkájához és ennek jókedvű elviselése felett; sem részveteli ragaszkodást a nép nyelvéhez és énekehez abban nem láthatunk. Épen ennek az ellenkezője az, a mi megkap-szembeszökő az ellentét, mely a mivelte gondolkodási olasz s az őt környező népi világ között feltárul; a magyarországi egyház ezen toz-szlopanak idegenszerű járatlansága a magyar nepelem lenye tekintetében. Az ő szülőhazája, Velence, keletkezésének legzihaltabb fazisában is románo-bizantin kultúr befolyások hatása alatt állott. Akkor már kétszáz éve múlt, hogy mint tenyleg független városállam a Rialto szigete körül mai köz-pontján koncentráldott s az akkori világkereskedelemnek és forgalomnak felismerhető, bár meg nem kiváló közvetítőjévé küzdte fel magát. A rab-szolgaság körül ugyan jelentékeny tapasztalásai voltak; de inkább rabi-szolga-kereskedelmi és hűtölvároszásti révén. Ez az irtozat akkora men-testi munka ellen, valamint a mesterséges segédeszközök alkalmazásának követelménye a XI század elején, sőt még a középkornak jóval ke-sőbbi időszakában, olaszak igen előhaladott műveltségi állapot mellett kép-zelhető; valószínűs olasz vonásnak mondhatnók, ha nem tartanánk a feloltes-általánosításoktól s az anikronizmus vetéseitől.

Abbol a makkosból pedig a magyar köznepek *szerep*, de jellege-tes képviselője lép előnk; egy módfelett dolgoz és dalos szolgáló. A hely

Symphonia és
melodia

sommásan végeznek régi krónikáink az állami és hadi események vezérképviselőivel, oly rendkívüli, hogy ekkora tér szenteltetett a jobbágyhelyezettű névtelen vászonszéléldnek. Az élénkérzésű olasz megütődik az egész tüneményen, s nyilván izgatja, zavarja a soha nem hallott nóta, pedig már ekkor éveket töltött az országban. E sajátos ritmusok őt és kísé-
rőjét, a csanádi zárdaiskola magisterét, a német Walthert nevetésre fakasztják. A püspök élcel, midőn a *magyarok symphoniját* emlegeti. Közel fekszik

A trani dóm kapuzata.

a kísértés ezt valami magyar zenedarabra, dalra magyarázni. Ámde *symphonia*: a középkori világ nyelvén mindig és kizárólag hangszert jelentett, melyet régi glosszáriumok közepes pontossággal, de fajlagosan felismerhetőleg megjelölnek.¹ Modern jelentősége mint polyphon, zenekari szerzeményalak csak a XVI. század óta kezdé képződni. Ismétlem, ez a »magyar symphonia« csak élcelés a malomszer zúgásával vegyest felhangzó énekekre, mely egy pillanatra hangszernek tetszhetett. A hely érdekessége és fontossága azon észrevételekben rejlik, melyekkel a leányzó éneklését kísérik. Kétségtelen, hogy valami specifikus magyar dolog hallá-

sának benyomása alatt állanak. Beszélgetésük ennek mivoltáról elég szabatos képzetet nyújt. A püspököt megragadja a *melodia* sajátága, tehát a hangmeneté, a hangkövetkezés egymásutánja. Igen régi középkori kéziratok a *sequentia* fogalmát kötik a melódiához. Walthert pedig feleletében a modulációra utal, tehát a hangesés módjára, a théma, a zenetétel

¹ A tubákkal, tibiákkal egy kategóriában említetik a *symphonia*, de ezekkel nem azonosítható, valamint a pásztorsíppal sem. Sevillai Izidor értelmezése szerint valami tökéletesebb szájdoromb-féle lehetett. A francia *chifonie vielle*, az olasz ú. n. *lira tedesca* is ide tartoznak. Gyűjtőneve különböző, bár rokon többhangú instrumentumoknak.

(itt Carmen) különböző hangnembeli szövésére és harmonikus váltózataira

Egy öndülő magyar zene-ritmuskak legelső, pozitív megállapítása ez; az öndülő magyar népzeneének történeti emléke olyan időkből, midőn cigány még nem volt ebben az országban.

E ténynek fontossága ki fogja menteni, ha netalan tulságos részletességgel foglalkoztunk egy adomaszerű epizóddal. Hiszen a magyar dalról oly keves a nyomunk, holott a néplelek mozgását, rendüléseit elemi közvetlenséggel érezzük történelmi emlékeinkből. A külső harcok és belső konvulziók azon sorozata, mely Sz. István halálától Sz. Lászlóig, a velencei Peter trónrajövetelétől Salamon király vezeteig Magyarország történetet teszi, mind a nemzeti védekezés, az állami függetlenség és az érvenyesülésében korlátozott, sőt sértett faji érzet kitöréseire, küzdelmekre vezetendő vissza. Öntudatos nemzeti visszahatas okozata mind, háborgó népi indulatok, melyeknek utorezgéseit érezzük latin kronikáink lapján keresztül, de a magyar lantnak valamelyes műalkotásában nem maradtak reánk. Nincs költő, ki miként a lombardiai városoknak a Hohenstaunok elleni harcában énekelne

La gent d'Aleman
non vol az amar
ni la soa campagna
nous plaza usar,
e al cur m'en fai la gna
ab li sarar

(A nemetországi nemzetseget ne akarjátok szeretni, sem társaságával ne tessék élni, mert fellordul belsők csuklásukból)

Egy Peire d'a la Caravana (Cavarana) valószínűleg olasz nemzeti segítő trobadornak provençal sirventeséből¹ való e versszak. Az egész költemény egy bizdító és izgató ének a lombardiai városokhoz, hogy a Hohenstaun császarok, jelesen VI. Henrik elleni harcukban tartsanak ki. Az a *csuklás* a nemet nyelvre celoz, melyet más helyütt *l'alrai de cas* — kutyák ugatásának is nevez.

Magyarországról is van egy költői emlékün, mely e harcot magyaráti; az is VI. Henrik császárt ostorozza és a nemet elleni gyűlölet kitörésén végződik. De az is provençal; és a trobadorok sajátleges személyi és politikai eszmeköréből folyó. A Peire Vidalnak ugyanazon időben, 1198 körül II. Alföcz király halála feletti *planh*-at, siránmat értem,

Ben viu a gran d'el

¹ D'un sirventes faire — kezdettel (L. Raynaud, *Chans des poètes occ. des troubadours*), 1198 körül keletkezhetett és az egyedüli emlék ezen korszakban a provençal trobadortól

sor kezdettel¹, mely a trobadorok e nagy pártfogója és kedvence a »bon rey Anfos« vejének, *Imre magyar királynak udvarán* keletkezett:

Per ma vida guerir *
M'en anei en Ongria
Al bon rey 'N Aimeric;
Lai trobei bon abrie
Et aura m, ses cor tric,
Servidor et amic.

(Hogy életemet gyógyítsam, Magyarországba menék. A jó király Aimeric úrhoz. Ott jó oltalmat találtam — és leszek én nékie, csalárd szív nélkül szolgálja, barátja.) Különben Peire Vidal is cansos-aiban ismételve a »kutyaugatás« felette udvariatlan hasonlatával gyűlölködik a középkori német idióma ellen.

A nemzeti
királyság
megszilárdítása

De hát az Árpádok uralom legnagyobb alkotását a *nemzeti királyság* s állami rendnek kifejlesztése, megszilárdítása képezte, melyet szent István megalapított vala, — nem a régi erők és hagyományok evolúciója. Ezen intézmények és vele a monarchikus keresztyén állam legtökéletesebb, mert legerélyesebb kiforrása a XI. század utolsó negyedére esik, Sz. László és Kálmán királyok korszakára, s az utóbbi alatt tetőpontját érte. A legendárius vonásoknál élesebben, sajátosabban jellemzi a benyomást, melyet Sz. László uralkodása, hatalmi állása Magyarországra s a nemzet későbbi öntudatára gyakorolt, hazai kútfőinknek az az adata, minél fogva a római császár halála után a németek hercegei és hűbérfejedelmek s az összes bárók és főemberek közösen és egyértelműleg kéri vala, hogy vállalja el az imperiumot*. És ha németországi forrás-adalék nem támogatja, sőt a XI. század császárválasztások lefolyása és módozatai e hírek tényszerű valószínűségét le is rontják, Magyarország és koronája nemzetközi hatalmi állásának a római szent birodalom viszállyai, ziláltságával szemben, tökéletesen megfelelő kifejezője. S ez a nemzetközi túlsúly, mely a magyar fegyverek győzelmén alapult, csehek, lengyelek és kunok felett; s a keletrómai birodalom, valamint Oroszország expanzivitásnak, fenyegető, imponáló erő kifejlésének határt szabott — ez a hatalmi állás, mondjuk, békés célzatokat követett s a konszolidáció gócpontja volt Nyugat és Kelet mesgyéjén. Mert a magyar hatalmi fejlődés érdekeitől el is tekintve, ezen európai konszolidáció vívmá-

¹ *Bartsch* szövegkiadásában (Peire Vidal's Lieder stb.), honnan *Sebestyén* Gyula (Adalékok a középkor énekmondók énekéhez c. magyar tárgyú) tanulmányaiban reprodukálta. De ezen sokat idézett canzonának Raynouard, Diez és Mahn illető szövegkiadványaiban kezdő sora következőleg szól: *Mout vin ab gran dolor* (Sok búval él) stb. Egyébként is számos, bár csak kivételesen lényeges szóvariánsok.

² A *Bartsch*-féle szövegben *gaudir* áll, mi azt jelentené: életnek örüdni, élvezni. De én a *guerir* variánsát a fentebbi értelmezéssel, mint az előző soroknak s az azokban kifejezett életunság és kétségbeesésnek megfelelőbbel, jobbnak tartom.

nya volt egyedül nagy és tartós hódítása is: a bomladozó horvát királyság részeinek csatolása. De a míg Európaszerte a hűbériség politikai feltétkerekedése letörpítette a királyi hatalmat, szétfeszítéssel fenyegetett minden állami egységet s a jogrend alakítását kiszolgáltatatta a territorialis hatalmaknak addig Magyarországon a királyság diadalmasan kiterjesztette jogait, szigorú köztörvények uralma alá hajtá a szabadosok egész rendjét, főurat és lovagot egyaránt, és bár a hierarchiai szervezetnek országos kormányzati szerepét és hatalmi körét tovább fejlesztette és tényleg kijebb terjesztette a közép-európai államok bármelyikénél, mégis szilárd vonásokkal megvonta alárendeltsége határait, a királyi souveranitás s az ország közjoga alatt

Azt az új közszellemet, melyet a magyar királyság megteremtési tudott, sajátosan megkülönbözteti a nemzetnek, minden rétegeinek az az egyértelműsége, melylyel épen ezen egység és uralkodói erélynek fejedelmi képviselőit avatja hőseivé, melengeti emlékezetében. Laszlo király haláláról szólva, kiemeli a legenda, hogy a magyaroknak egyeteme sirt felette, papság és világi nép azonmod, gazdag és szegény egyaránt... minden nemű zenének szereit hallgatának a gyász ideje alatt.

Ha e közszeretet személyi hagyományától eltekintünk, tényleg a fentebbi mozzanatok és rugók hatályát észleljük Laszlo utódjától kezdve az egész XII. századon keresztül III. Béla király uralkodása végéig, sőt Imre király haláláig, a XIII. század elejéig. Kalman király alatt mindez nagyobb arányokat olt. Az Adria-menti terjeszkedés és Horvátország végleges meghódítása egy európai hatalmi politika követése, mely délfelé szövetségeseiket keres és északnak fegyverrel támad.

Az ország belkormányzatában szigorun egyházelvű, mondhatnók nem anachronizmussal, *cluniacensis* irány; de a nemzetközi viszonyokban az ország önállóságának, külön érdekei független megvadásának büszke és kíméletlen tanúsítása. Az ország közigazgatási rendszerének szabatos megállapítása mellett, a köz- és maganjogok terén, teljes megoldolás a király törvénye előtt. Bizonyos prohibitív közigazdasági politika, melynek helyessége iránt nem könnyű ítéletet formálni a kérdés adatbeli tisztázatlansága miatt, s egy erélyes és sikeres állami pénzügy megteremtése, mely ezen évszázad Árpád-házi fejedelmeinek legkiválóbb vívmányai közé tartozik. Azt mondja egy német történétiro, BÖNINGER, Kalman király uralkodásáról, hogy

Bekonga királyné sírjének a sarai
S. Maria templomban

Az ország
és nemzetközi
viszonyok

»legbámulatosabb benne az erélyes pénzügyi rend, a milyen akkori-ban csak a görög birodalomban s a mohamedán államokban követtetett, ámde nyugoti és Közép-Európában ismeretlen volt«.

Olvasva azt a jövedelmi kimutatást, mely már egy századdal későbbi időről III. Béla király kincstári állapotait összegezi, el kell ismernünk, hogy hasonló segédforrások felett e kornak egyetlen fejedelme sem rendelkezett. És hogy ez nem volt csupán papíron, az iránt az ország nemzetközi állásából meríthetünk pozitív megnyugvást. Mert az állami finaciák állása, vagy mondjuk a királyi kincstáré, Magyarország története minden fázisaiban biztos hévmérőjéül tekinthető az állami erő kifejlés és tekintély fokának. A hanyatlás korszakaiban a köznyomornál talán még kirívóbb az udvar s a központi kormány szegénysége, kiéheztetése. Nyugodtak lehetünk, hogy azon korszakban, mely Magyarország hatalmával impressionálta Európát, a kincstári kimutatás a valóságnak megfelelő lehet.

Túlzás nélkül mondhatunk annyit, hogy ha van valami, a mi a többiek felett Kálmán király uralkodására a nagyság bélyegét üti, úgy az a *cél- és öntudatosságnak* bizonyos kifejtése. Így a *nemzeti jelleg tekintetében is*. Az egész korszak állami és törvényhozási tényeiből kéri az a határozott különböztetés, melyet a szolgák eladása, külföldre szállítása tekintetében egyrészt a *magyar nemzetséggű szolga* (in genere Hungarorum) vagy *más eredetű magyarországi* szülött (in Hungaria natum alienigenam) és nézetem szerint az »alienigena« ez összeköttetésben nem jelent idegen eredetűt, csak nem-magyart, — továbbá az idegen földről behozott *idegen nemzetséggű* szolgák (linguae alterius servi, ab aliis ducti regionibus) között teszen.

Maga az az egész dekrétum, melyből e cikkelyt idézzük, a magyar nyelv állami, törvényhozási használatának egyedül álló emléke e korból. Arra a saját szerű törvényszerkezetre célzok, mely az ALBRIC szerzetes kompilációja gyanánt került törvénykönyvünkbe. Azon tekervényes, modoros és kétségbeejtőn homályos előszóból, melylyel a Seraphin érsekhez intézett ajánlás alakjában munkáját bevezeti, kétségtelenül kitűnik, hogy azon országos gyűlekezet, melynek végzeményeit bemutatja, határozatait magyar nyelven alkotta, s a mit még kétségtelenebbnek, vagy legalább is valószínűbbnek tartok, magyar nyelven folytatta tárgyalásait.

Oly elenyésző, a mi a magyar nyelvről e korból reánk maradt, hogy ez a kérdés némi taglalást és kitérést megérdemel s a magyar irodalomtörténetben, mely eddigelé teljesen ignorálta, helyet követel magának.

Szó van arról a *curkoli* országos gyűlekezetről (concilium cursolli-num), melyről talán soha nem fogjuk megtudni, hogy tulajdonképen hol? milyen helyen tartatott — mert Curzola szigetén bizonyára nem; *tursolli-num* (= *tarczal*) olvasás egy elvétésen, a Corpus Jurisban nyomtatott *ver-cellinum* pedig egyáltalában semmin sem alapszik. Célja volt a törvényhozásnak, mondja ez az előszó, felemelni a megalázott királyi tekintélyt és

megtörni az elbizakodott lovagoknak egyenltlenséget, tulknápasait. E végből a Sz. István törvényeinek utalkodását vette célba, a változott körülményekhez való alkalmazását. Annak törvények meg a keresztényesség kényszerű terjesztése vegett hozattak, »a nyers és kénytelen keresztény ellenében« . »Miglen legkeresztényebb királyunk, galamb együgyűségű kegyvel a bevezetett vallásnak megedzett hitet szemlélve . . . a szentemlékezett királynak törvény-szövegét az egybegyűlt országnagyokkal újanszerkesztette« .

E királyi végzemenyeket az előttünk levő törvénycikkelyeknek szerkesztője csak »recapitulálta«, még pedig sovány kivonatban. »Nem a saját ítéletének nyomdokait követte, hanem idegen utnak előző irányához ragaszkodva.« S azért kéri az érseket, kinek rendeletére e munkát vállalta: »uram, té, a ki engemet ezen népnek nyelvében kevésbbé készüllnek tekintesz, ha a toll a megkezdettt út csapásától netalan eltévelyegne, megszőkott jó akaratoddal nyisd el a feleslegeseket, pótoldd ki a tökéletlent, javítsd ki a hibákat« . . .

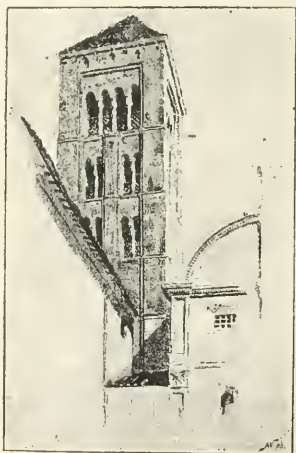
E népnek, tehát a *magyarnak* nyelvet csak tökéletlenül értette, ki e végzemenyeket kivonatos cikkelyben latin nyelven visszaadta.

E közelékvő értelmezéssel szemben újabb időkben a régi magyar alkotmányoknak egy éles elmejű, de külön, alapos tudományú, bár helyenként korlátolt és módszer nélküli vizsgálója, KRAJNER Imre arra utalt, hogy *nem a magyar nyelv* járathanságról van itt szó, hanem az a eredeti okmányok *curialis stylusáról*, melyekből kivonatat szerkeszteni kellett, nem a »nyelv, lingue« kitetelen, hanem a »*genere*«, e nép »*ilyetén nyelvezetén*« fekszik a súly. Azt mondja Krajner, hogy egészen hihetetlen, miszerint azon időkben ilyen okmányok magyarul irattak volna. De főrvül reautal azon ellenmondásra, miszerint Albricus »a *mi* szent atyánk Istvántól, a *mi* népüknek adott törvényről« beszél, — a mi arra látszik mutatni, hogy ő magyar születésű volt. Csakhogy ez az utóbbi ellentmondás merőben létszerű, s a »*populus*« szónak különböző értelmezésén alapul.

Közepkori latinságon a minden minősítés nélküli »*populus*« kitetelen nem jelent nyelv és származás szerinti népet, hanem *politikai nemzetet*. És nyilván a széles értelemben vett politikai magyar nemzethez tartozónak vallhatta magát az az egyházi, a ki magyar javadalmaszából a magyar közviszonyok közepette élt s ez utóbbiakat valószínűleg hosszas megfigyelés alatt, talán közhivatali alkalmazásban közelről megismerte. mert hisz különben az ország primasa miként adhatott volna neki törvényszerkesztési megbízást? Ellenben hogy »az ezen népnek nyelve« a XI. század végén is népi, nemzeti nyelvet jelentett, szemben az irodalmi latinnal vagy sajátlagos irálynemekkel, az is kétségtelen; mert ismét kérdésünk kell valószínűleg, hogy az érsek ilyetén munkával megbízott volna valakit, ki a jogi terminológiát *nem* ismerte?

Kétségtelen: egy idegen származású, de idővel meghonosult egyházi férfi áll előttünk, ki a magyar nyelv tökéletlen ismerete, de nem teljes

tudatlansága mellett, *magyar törvényhozási materialéból dolgozott*. Sőt nem tudom, vajjon az Albricus modoros, negédes irálya s alszerénykedése mellett, tanácsos-e szó szerint vennünk azt a »kevésbé kész« képzettségét e nép nyelvén, a mi ép úgy lehet kacérkodás az ő magyar nyelvismertével idegen létére, a mint az »unus ex minimis«, egy az utolsók közül való, a kinek magát legelől bemutatja, »s a ki mégis a szentség szolgájának nevezetik a mennyei szemléltetés palotájában«, nyilván egészen mást fejez ki, mint a maga teljes jelentéktelensége öntudatát és beismerését. Hogy mik lettek legyen ezen »idegen útnak előző irányai«, valami kész, végleges magyar szerkezet-e, avagy csupán feljegyzések a tárgyalásokról,

A zárai S. Mária-kolostor campanilje.

mely utóbbiak ezen összefüggés szerint mindenképen magyar nyelvűek lehettek — ki a megmondhatója?

A mellett nem szól semmi valószínűség, hogy Albricus e tárgyalásokon, akár mint jegyző vagy hallgató maga is jelen lett volna: Igen találó Krajnernek az a megjegyzése, melyet műve egy másik helyén, másnemű összefüggésben mellesleg odavet, miszerint Albricus egyenest reácéloz az országnagyok e gyülekezete korlátozott és zárt jellegére. »A királyi tanácsba az ajtókon kívül állót be nem engedte a lenézett szegénység.«

A mi magukat a törvénycikkelyeket illeti, ezek bár ha nem tárják is fel előttünk azt »a számtalan magyar fordulatot«, melyet Szalay László egy jegyzetben bizonyítás avagy részletezés nélkül odavetőleg felemlít — annyi

kétségtelen, hogy más észjárás, más formulázás, pongyolább irány és több olyan tételnek, mondatnak foglalatjai, a melyeknek zavarossága egy idegen és helyenként meg nem értett minta utáni dolgozatra vall. S azután az egyedüli Árpád-kori törvény, a melyben magyar terminusok, szavak szerepelnek. Mindössze két ilyen magyar kitétel fordul benne elő. Az egyik az a *capecium* szó, mely alatt nyilván *kepét* kell érteni. Bár a *kepe* fogalmának belillesztése ama 44-ik cikkelybe, mely szól a bitang szolgáknak adásvevése tilalmáról és birságairól, már nem zavarhatja a konstrukciót — mint azt a Corpus Juris glosszája megjegyzi, mert a mondatot sem a Sámbocki lectiója szerint, sem az Endlicher által közzétett szövegben szabatosan megoldani amúgy sem sikerül. Megjegyezzük még, hogy a *capecium*, *capecius* vagy *capetiae* a mint a szó III. Ince pápának a kalo-

Árpád-kori törvény magyar szavai

esai főpaphoz intézett egyik levelében szerepel, kizárólag *magyarországi* szolgáltatás értelmében fordul elő. Ezenkívül még csak a Mátyás király 1481-iki dekrétumában (V. art. 5.) említetik s analog összeköttetésben a Kálman-féle cikkelyhez; t. i. természetbeli szolgáltatás penzértékű megváltoztatása, amott megváltása céljából.

A másik és sokkal kirívóbb magyar szó az Albric törvényszerkezetben, a *mega* (*megye*), *megalis* (megyei) ismételt használata, a megfelelő latin kitétel helyett, a latin mondat közben: p. o. Ducis ministri qui in *mega* regis sunt etc. Avagy in qua Comitibus *Mega* Rex digrediat, duo iudices *megales* etc. Tehát *megye* és *megyei*: két olyan fogalom, melynek különböző, de régóta használatos latin terminusok felelnek meg, akármily értelemben használjuk e szót *limes*, *comitatus* vagy *districtus* jelentésben. Mondhatnók, hogy Albric, a magyar megyének, megyebíráknak sajátlagos természete, jogállása által megragadtatva a különbözősézt a magyar elnevezés által kívánta jelezni. De ez nem felelne meg sem az előző, sem a következő források, oklevelek iránya, latin nyelvhasználatának. Sokkal közelebb fekvő a magyarázat, miszerint Albricot — s ez egy érv idegen származása mellett — megragadta az a sűrűn hallott magyar szó megye, megyei — a fülében csengett; és bár deak dolgozatának magyar színezetét, zamatát annak eredeti használatával emelni, kimutathatni vélte. Mert ismételtük, se szükség nem kívánta, se szokásnak meg nem felelt.

Már nehány jó Jerney János panaszkolta, hogy •honi irodalmunk történetírói kevés figyelemre méltatják vagy éppen mellőzik Kálman király — fontos cikkei!... A fentebbiekben az Albricus által szerkesztett végzemenyre megkísérlettük azt. Maga Jerney a II. végzemenynek ama kezdő cikkelyeit idezi tel (fordításában), melyek a bécsi Thuroczy-kéziratban Kálman királynak önálló zsidó-törvényt képezik, tenyleg azonban a keresztyének és zsidók közötti adás-vevési ügyleteket szabályozván, egy darab kötelmi jogot tartalmaznak. Ez ügyleteknel bizonyos szerződések, bizonyosságlevelek kiállítására rendeltetett el, s e •cartula•-k használata, érvényesítése szabályoztatik.

Méltán kérdezi Jerney: minő nyelven készültek ezek? •Latinul bizonyára nem. Azon korban, midőn maga a pápi rend is zsinati törvények erejével szorítottatott a latin nyelv (lingua literatoria) tanulására s beszélésére, annak közhasználatát feltenni is balgaság volna. S az Albric előszavára hivatkozva, végzi: •Mondják már mindezek után elleneink — mikép nyelvünk az Árpádi királyok szakában nem iratott s iratásra kepesseggel nem bírt vala! zajgásuk a buta ragalmak posványába süllyed el.

De ha a magyar államiaság területi s eszmiei nagymértvű kibővítését Kálman király uralodása alatt a magyar nyelv közhasználatára kísérte, legalább annyi nyomtatást tehetünk ki, mint a kezepszázadok semmi más korszaka alatt. egyszersmind a szarnyszeges, a hanyatlas, a népi fejlődés tervszerű megakasztásának kezdeményeit is ezen uralomra kell visszavezetnünk. Arra a tilalomra célozok, mely szerint semmünnemű ur hatalom alatt

Kálman (István)
1000-ik nyelv

álló egyénnel, várnépbelivel sem tanulmányi folyamat végeztetni avagy azt pappá tenni urának tudta és nyilvánított beleegyezése nélkül nem szabad; a ki megcselekszi, a teljes megváltási díjon felül még ötven pensa-nyi bírságot köteles fizetni.

Úri jogok és egyházi állás

Az igazat bevallva, nem látom adatszerűleg megállapítható nyomát, hogy ezen rendelkezés fentebbi módoszatai alatt fogamatba vététt volna. Az az (első) esztergomi zsinati végzemény, a melynek cikkelyei között előfordul (65.), országos törvényünkbe fel nem vététt, és bár legtöbb rendelkezései tényleg érvényesültek, alaposnak látszik Endlicher azon jellemzése, miszerint egy nemzeti zsinat elé terjesztett törvényjavaslattal van dolgunk. Ámde, akár törvény, akár javaslat, a tényszerű történeti állapot megvilágítására becses emlék. Mutatja a törekvést alsóbb s ennél fogva nyilván tiszta magyar néprétegekben felemelkedni nemcsak az egyházi rendbe, de ezenkívül is a literarius tanulmányra. És látjuk a tendenciát a magyar főpapságnál, hogy az emelkedő törekvésnek, a szellemi aspirációnak útját állja. Még pedig nemcsak a sajátképeni szolgánál, a föld népénél; hanem azon elemeknél is, melyek Nyugat-Európában mindenütt a *nemzeti* szabad polgárság zöméhez hozzáforttak, későbbben sajátképeni tömegét képezték, t. i. azok az iparúzó városnépek, burgensisek, servientes castri civiles, a kik nálunk egyedül válhattak volna *magyar* polgársággá, holott Nyugaton az italgalliai országokban a római városélet, törvény és polgári jog az ó-római császárság korától fogva szinte megszakítatlanul átörököltette volt egy szabad városi polgárzatnak társadalmi hagyományait s intézményes kereteit.

Mert az egyházi pálya Magyarországon nem volt az a mindenki által megközelíthető, felemelő s a feltétlen szabadok sorába igató hivatás, a melyre egyetemes természete szánni látszik. Nemcsak hogy az »úr« manumissió-ja kívántatott, de az egyházinak egyéni jogállapota, *statusa* is különös változást nem szenvedett. Megszűnt szolgálai munkára kötelezett lenni, s az egyháznépbeli szolgának felszenteltetése után született gyermekei az egyházbéli szabadok sorába léptek; — de ezen utóbbi rendelkezésből távolról sem szabad azon általános következtetést levonni — mint egy helyütt Szalay L. tévé,¹ miszerint a »klerikussá vált szolga családja szolgálai állapotjából kibontakozott«. Mert, mint a Kálmánkori zsinati végzemény szövegéből kitűnik, az csak az egyháznépbeliekre vonatkozott. Ellenben a XIII. század oklevélkészletének, egyház-törvénykezési és bíráskodási emlékeinek szorosabb vizsgálata arról győző meg, hogy az egyházi állás a tökéletes személyi szabadság státusát nem vonta maga után, hogy éles különböztetés vététt a nemesi, teljes jogú szabad egyházi s a szolga állapotú papok (presbyteri servilis conditionis) között, hogy az utóbbiak nem birtak mindig az egyházi szolgálat szabad helyválasztása vagy áttétele jogával, hanem — főképen az egyháznépbeliek — gyakorta csak az engedélyező, »manumit-

¹ Magyarország története I. 226. l.

tens* egyház területére voltak szorítva; végre, látjuk az eseteket, midőn a magánföldesur a pap és családja ellen «felveti a *status* kérdését, az illető papra gyermekeivel együtt a *saját szolgájának* (jobbágynak) címet reallesztvén».

E különböztetések s engedélyezési, szabadítási követelmények meg a szerzetrendi fogadalmásokra nevezve is követhetők.

Ezek a viszonyok, melyeket köz- és jogtörténetünk eddigre oly kevéssé tisztázott, nem igen lehettek alkalmasak, hogy az egyházi rendet a magyar nép szellemi erőinek medrévé tegyék és magasabb ismeretek elsajátítására, irodalmi képességek kifejtésére osztonozzék. Mert a mely egyházmegyékben tömegesen találkoztunk e «szolga állapotú papokkal», ott «a kevés tized, máség és hogy nincs miből fentartani őket», általános panasz tárgyá.

Ezeknél ismeretesebb, mert európai fórum, a római kuria előtt két papa alatt játszódtott le az eset, mely kiveteles és nehéz volt a kibontakozás e viszonyokból, mely keserves az ellenzés, melyben a személyes érték érvenyesítése Magyarországon egyházi teren is találkozott, mely egyoldalúan főúri előjog hasznélvezete gyanánt állított oda a főpapi hivatás.

A *Timót* zalai toesperes zagrabi püspökké nevezésének sralmas történetére célzunk, IV. Orbán papa nevezte ki, de IV. Béla király s a zagrabi káptalan egyaránt vonakodtak őt elismerni, befogadni, meg pedig alacsony származás emén. Mellozom ezen három evre (1264—66) kinyúló vitas ügy nagyérdékű részleteinek lezeseit. A vizsalynak tudvalevőleg IV. Kelemen hajthatatlan erélye vetett véget, a kinek utójjára skerült a püspöki kinevezésnek érvenyt szerezni. Az a bulla, melylyel IV. Kelemen «a sregenynek ügyét, ki az Urta van hagyva, nyomozni» igerkezik, s a melyben

A jake templom kapuzata

a lelki tulajdonságok istenadta jogának elismerése követeltetik, kétségkívül páratlanul áll hazai történetünk középkori okmánytárában.¹ Azonban zavaró tévedés lenne azt hinni, hogy egyedülálló a középkor általános történetében; zavaró azért, mert megtevesztene a tényleges állapotok és különbségek tekintetében, melyek Magyarország és Nyugat-Európában, valamint a kettő között fennálltak. A demokraciának, a demokraciái egyenlőségnek eszméi és törekvései a középkori történetben is nevezetes fejezetet töltenek be. De nem a XIII. századi degeneráló és bomladozó magyar királyságban. IV. Orbán és IV. Kelemen egyaránt franciák voltak. Északi amaz, délfancia (épen Saint-Gillesbeli) emez. IV. Orbán pap és theologus s állítólag egy troyes-beli foltozó vargának a fia. IV. Kelemen, a provençal, korábban jogász s a pápai széken az Anjou-politikának nemzetközi ágense. Ennek neve a provençal költők sorában is megörökítettett, habár a vallási költészetnek gyér ágában és hanyatlási korszakában. De Magyarországon hogy támadhatott volna nemzeti irodalom, midőn az írástudók vezérosztályában, az egyháziban, legalább annak felsőbb rendjeiben a nemesi születés nyilvánított főkellékül, melyet nem pótolhatott sem érdem, sem tudás.

Felesleges ismételtetés volna, újból kiemelnünk, hogy e népnek anyagi helyzete, egész nyomorúságos állapota ezen szellemi mozgási szabadságának megfelelő volt. »Az *arany bulla* a magyar történetek mezején egyike azon »deus terminus«-oknak, melyek előre és hátra mutatnak«... mondja SZALAY LÁSZLÓ, — történetíróink közül az, ki a legmélyebb államférfiúi bepillantást tanúsította. És bárha ő nagy műve egyik legtartalmasabb fejtegetésében, államférfiúi tárgyilagossággal és történetírói intuiciójával egyaránt, az alkotmányos-fejlődés becses eleméül méltányolván a nemesi előjogoknak ezen nagy szabadságlevelét, — »miután adott viszonyok között a nemzeti szabadsághoz csak az arisztokracián mint médiumon át vitt és viszen az út, — szintén konstatálja, hogy azon egész konstelláció alatt, mely e bullát eredményezé, »óriási léptekkel kezdett veszendőbe menni a birodalom«.

S a királyi hatalom arisztokratikus megtörésével, a birodalom bomladozásával veszni indult maga a nép. Azután a tatárjárás a magyarság létszámát nagyobb arányban pusztítván, oly súlyosan, mint egyetlen közép- és nyugot-európai népnél sem, annak helyreállítása is rendkívüli, mondhatnók, inorganikus módon történt. A *német* beköltözés és telepítés, mely Sz. Istvánnal vevén kezdetét, a XII. század második felétől fogva II. Géza óta nagy mérveket öltött, most e pusztító vész után ismét megindulván, a lakosság nemzetiségi arányait, de még inkább a *nemzeti osztálytagolatot* lényegesen érinteni kezdé. A német *hospes* szinte azonosul a magyarországi

¹ Ez, valamint az egész ügyre vonatkozó okmányok közölve Theiner, Monum. I. és Fejér Cod. Dipl. T. IV. 3. köt.

polgár fogalmával. De bármennyire elismerjük a német telepítés természet szerű geográfiai vonását és üdvös jelentőséget az ország polgárosodása, anyagi haladása, ipari és forgalmi kultur-vízonyai emelésében, talán az a tekintet sem jogosulatlan a magyar szellem s irodalom kifejlődésének szánt történeti szemleiben, miszerint e szellemre s irodalmi nyilvánulására az idegen beköltözésnek ez a túlnyomó német tömege nem lehetett kedvező hatással.

Sőt azon erős német irányzattal szemben, mely napjaink történetírását és szemléletét Európaszerte befolyasolni kezdi, — legújabb keletű, modern fejlemények kritériumait vivén bele a középkori german-teuton dolgok és viszonyok megítélésébe, — szükségesnek látszik ama ténynek kiemelése, hogy a szellemi kultúra elesztése, valamely nemzeti irodalom termékenyítése tekintetében e teuton befolyástól alig volt mit várni. A műveltség és szellemi produkció hagyományait, úgy mint elesztő erőt a római kultúra és italo-román utódjai örökölték át. A *thuiscon*, mint maga a szó töve mutatja, csak egy népelemi nyelv volt, egy *tolgar* a szó alantibb értelmében. Az önálló és — viszonylag a középkorban — új nemzeti kulturák tamadása és növekvése, azon ölelkezés és termékenyítés intenzitásától függött, melylyel a szó *valódi* értelmében *európai* egyetemes anyanyelvődéséhez és román sarjadékaihoz viseltetett.

Reánk nézve e német kulturbefolyást az a keleti megye, az Ostmark képviselte, az a bajuvar-osztrak országeszport, mely Magyarország történetére és társadalmi alakulatára Geza vezerségétől fogva napjainkig befolyást sokáig meg nem szűnt. A magyar jogtörténet feladata e germán érvényesítést az Árpádokori közjogi intézményekre s a magán, főleg birakjogi törvényhozásra kimutatni. De a mi *szellemi művelődés* tekintetében ezen legközvetlenebb német szomszédainktól várható volt, arra nézve adjuk át a szót egyik legilletékesebb történethonoknak. „E tekintetben Ausztria hozza szűz ideig a (német) birodalom többi országai mögött állott — írja Huber Alfons: ¹ — magasabb műveltségről akár csak a középkor szellemében is, itt nem lehet szó. A birodalom súlypontja a Babenbergekkorában a Ráta mellett és határos területen feküdt, úgy hogy a délkeleti német markák már területileg is legmesszebb estek ettől. Nem volt egy monostoruk, mely a tudományokat ápolta volna, egy birodalmi apátságuk, melynek feje az udvarral s a kormányvival élénk összeköttetésben állott volna Ausztriába vagy Stajerországba, mondhatni, hogy soha sem jött észre. Nehány zárdiskolában a barátokat és talán más tudnivagyó ifjakat vallásban, írás, olvasásban és szanivetésre tanították.

És ha ezen eredeti műveltségben fejlődő neptörzsnek a lírai és népköltészetnek gyöngyeri fakadtak is és őriztettek műköltészetben Reinmar, Walter von der Vogelweidenal a francia-olasz műveltség szembeszökő

A német kulturbefolyás

¹ Geschichte Oesterreichs I. kötet művelődési alaptételről, 17. fejezet 499. és 501.

Onnan tehát Magyarországnak a magyar szellem kifejlődésének nem volt mit várnia.

Olasz telepek

Azonban Magyarország tényleg el volt özönölve *olasz elemektől*, melyeknek befolyása, mint fentebb említők, a keresztyénség első térítési mozgalmaitól, Sz. István kezdeményeitől fogva észlelhető. A »latini« ezen folytonos beszivárgásáról és helyenként tömeges megtelepedéséről sem törvénytörvényünk gyér megemlékezése, sem a krónikák nem nyújtanak kellő fogalmat. Csak az oklevelekből látjuk, mily sűrűek a királyi birtok- és vele járó nemességadományok, megyei közhivatalok viselése olaszoknál és olaszok javára; miként képezik a lakosság tekintélyes részét városokban, mint Sz.-Fehérvár, Esztergom, és lépnek fel sűrűn a Szepességben a német elem túlnyomósága dacára. De a magyar nép-nemzeti szellemmel érintkezésbe ezek nem lépnek; legalább nincs nyoma, hogy annak irodalmi produkcióját az Árpádok korában termékenyítették volna.

Román befolyás

És mégis van valami Árpádkorbeli történetünkben a mi *román* befolyásra utal, s a magyar történettel foglalkozókat önkénytelenül annak nyomozására ösztönzi. Kétségtelen a somogyvári Sz. Egyed zárdának szabályszerű összekötése a provençal anyaházzal s e francia jellegnek a XII. századon keresztül szigorú megóvása. Kizárólag csupán »franci« lehettek tagjai¹ s az első barátok közül egy Poitiers városi tudós barát — Petrus Pictaviensis grammaticus — külön kiemeltetik. De midőn Büdinger azon nézetét nyilvánítja, miszerint »egy történeti irodalom kezdeményei, melyek nemsokára azután felismerhetők, lényegileg e francia barátokra vezethetők vissza« — csak szubjektív feltevésnek ad kifejezést. És hasonlóképen csak következtetés, bár indokolt, a Bartal György² ha a III. Bélakori királyi kancellária rendezését ily francia befolyásra vezetik vissza.

Román-magyar építészeti emlékek

De van egy tér, a melyen ez a romano-francia befolyás enyészhetetlen emlékekben megérzékült s az Árpádházi uralom és magyar munkának kinyomatát megörökitette. E tér az *építőművészet*. E téren a román, kerek íves stílnak képviselője és terjesztője Kelet felé s az Adria mentén, Dalmáciában a magyar építés volt. Bár a mongol pusztítást csak kevés emlék élte túl, mégis határozottan szólhatunk egy magyar műépítési korszakról és irányzatról. E korszaknak egyik utolsó, már átmeneti stádiumát a körből a csúcsivesbe, tünteti fel a *jáki* apátság temploma s annak stílbeli várokkona a *traui* dóm. Kálmán király dalmáciai hódítását a S. Maria apácakolostor campanilájének építésével örököltette meg és a S. Maria templom délkeleti sarkában Bekenga, Kálmán király első (tőle elválasztott) nejeinek feliratos siremléke egész tisztaságban tanúsítja e román stílt.

¹ E szokás azonban a XII. sz. végén a magyar honosok által sérelmesnek panaszoltatván, Imre király óta, a XIII. század első éveitől fogva az idegen jelleg megszűnt s a szerzetársak magyarok voltak. L. *Fuxhoffer* Monaster. Hung. I. köt. a Sz. Egyedi zárdá tört. fejezetét.

² Bartal: Commentar. ad Hist. Hung. Tom. II. p. 94.

E műveknek építőmesterei kőfaragó, festő, aranyozó, lakatos mesterei Magyarországból és Ausztriából valók voltak,¹ — ha a stíl maga idegen, francia eredetű volt is és Ausztria-Karinthián keresztül származott be hazánkba. Ama fentemlített királyi adományozások, nemesítések közül, melyek olaszok javára történtek, igen sok mesterembereknek, valószínűleg ezek kitűnőbbjeinek jutalmazására eszközöltetett. E hely szűke tiltja, hogy a magyar oklevéltről e tanulmányos eseteket egyenként idézzük.

Közvetlenül a tatárjárás után jó hazánkba Villars de Honecourt,² a cambrayi székesegyház építészé, a kinek a kassai s esztergomi székesegyházak építése s a marburgi Sz. Erzsébet templome tulajdonították. Hazánkban ekkor veszi kezdetét a magyar építészetnek, az Eitelberger felosztása szerint második, gothikus korszaka. De a dalmata horvát nevezetes műemlekeken még sokáig amaz első, romaneszk műrának befolyását észlelhetjük.

Azonban bármely kedvezőtlenül alakultak legyen az Árpád-házi uralom alatt a magyar közviszonyok egy sajátlagos nemzeti iradalom kifejlődése, a magyar népi szellem összhangzatos kibontakozása tekintetében, mégis hagyományokat, nemzeti klenódiákat örökölt át, melyek paratlan becsükben magukban hordták egy jobb jövőnek zálogát. A középkor ama századaiban, midőn a hűbériség nemcsak az országok, de a népek belső egységet is darabokra törte Európaszerte és sem a nemzeti öntudat, sem az egységes haza érzelme megfogalmazni nem tudott. — Magyarországon a királyi család minden belviszonyai és tagjainak birtoklasi, kormányzati szeparatizmusa dacára és dacára az arisztokraciának, sőt oligarchiának elhatalmasodásának a XIII. század folyamán, — a nemzeti egység soha megzavarva nem lett, s a királyság, utolsó képviselőinek minden süllyedése dacára soha meg nem szűnt ez államiságnak tisztelt, sőt szeretett kapcsát tudniokolni.

Kétségtelen, hogy Magyarországot is Sz. István királyságának alapításától fogva megragadta a hűbériség. De az a mód, a mely szerint az Magyarorszában kifejlődött — épen úgy mint Angliában — inkább erősítése volt a királyi központosításnak s országos egységnek, mint lazítása, megbontása.

Hogy a magyar nemesi jogszabban a királyt meg benne látszik és hogy a nélkül azt sikeresen nem bírhatni: ezt a jogelvet Verbocezzel szemben, ki a Lajos király uralkodása idejétől, jelesen 1351-től fogva hatályosnak mondja, már az Árpád-királyok korszakában érvényesnek kényszerítette Krajner.⁸ S a germán jogintézmények minden analógiájára ki kellene

¹ L. G. Geleščić, *Le confraternite laiche en Dalmatie, 1800-1914*, in: *Revue de l'histoire de la Dalmatie*, 1982, 20, 1, p. 109.

* Villars de Honcourt vasúti nyitása költségei helyre az országos vasúti foglaltatnak ama sajtó-gazdálkodás, melyek Magyarországra vonatkozóan szabványok és utasítások működéséről tesznek bizonyítást.

* Krajner Imre: A magyar nemzeti jog az elmúlt században (Budapest, 1913) 100. o. és a következők okleveli helyének és esetének kimutatása m. 1.

mellett mindenkinek el kell ismernie a magyar közjogi fejlődésnek azt az eredeti vonását, hogy közjogi jurisdictionnak állandó területi elidegenítését nem ismerte, közhivatali jogosítványnak magántulajdonul gyakorlását s öröklő átvitelét nem engedte. Az arany-bulla XVI. cikkelyének — »egész vármegeket, vagy bármíñőnemű méltóságokat, jószágul vagy magántulajdonul nem fogunk örökre adományozni« — ez a voltaképeni értelme. Sem a vármegye feletti királyihatalomról, sem a királyi hivatalok köz- és nem magánjogszerű személyes adományozásáról a magyar király soha nem fog lemondani. A magyar hűbériség tehát abból állott, hogy magánjogi viszonyokat közjogiakká tőn, de megfordítva sohasem: a magyar közjogi jogosítvány nem vált magánjogi tulajdonná. E föld minden talpalatján megtartotta országos jellegét; s a közhatalom egységes maradt a sz. korona felsősége alatt. S ezen országos, közjogi egységen felül — megvolt a nemzeti, mondhatnók, faji összetartozásának forrasztó központja azon érzelemben, melyel a magyar nép az Árpádház véreihez, sarjadékaihoz ragaszkodott.

Ragaszkodás
az
Árpádokhoz

Ez az érzület, ez a ragaszkodás soha nem nyilvánult szenvedélyesebben, szívésebbül mint az utolsó Árpádházi físarjadék, a velencei Endr trónra jutása körül s uralkodása folyamán. Bárha ő maga trónrajutása u . »ősei házától s a királyi tróntól mintegy idegenül huzamosan visszavetettnek« nevezi magát, mégis az a szegény *mauvais sujet* IV. László király — vagy talán inkább tragikusan kellene felfognunk végzetét? — már uralkodása elején Szlavónia hercegévé nevezve visszafogadta őt a királyi házba s a korona várományosául ismerte el. Az ország rendjei meg törvénybe ígtatták, hogy »mint a királyi törzsből származottat, az ország természet szerinti urául tisztelik őt«. S az országos okleveli nyilatkozatokban folyton hangsúlyozzák, hogy ő »természetes urunk« »a birodalom drága kincse«. S a magyar népben még évszázadokig rezgett ez a hűr, élt a tudat, hogy az Árpádház több volt egy uralkodó családnál. Klenódiuma, jelvénye volt annak a nemzeti egységnek s öntudatnak, melyek nélkül nem támadhat nemzeti irodalom. De ha ezek megalakultak, megszilárdultak: akkor, ha szinte késve is, de biztosan támadni fog amaz.

5. A királymondák és az énekmondók.

Mi a fenyves központ felé csoportosuló mondák korábbi történetünkben hiába kerestett, azt most, a királyság megalapítása és a keresztyénység felvétele után, keszen kapta az ország koronás királyában, kinek bűnsége miatt a szabad törzslők törhetlen vitézek sárjai egyszerre a föltétlen tisztelet és szolgálatkészség középkori lovagjaivá lettek. Első királyunk azonban megengathatlan hitével kegyes családi életével és meglepő hitlejlesztési műveltségével nem annyira a hagyományos hősköltészetet, mint inkább a nálunk egészen új vallásos mondát foglalkoztatta István király, Imre herceg és nevelője Gellért szentekké lettek, s élet történetüket azóta rajongó lelekkel megírt legendák hirdetik. E könyvek tartalma keves irodalomtörténeti érdekekkel bír, mert a barzsa szerkesztők inkább arra ügyeltek, hogy a mintaul vett külföldi legendák eseményei megtörténjenek, mint arra, hogy a magyar központon által történeti különlegességek el ne maradjanak.

Pedig a Gellért-legendába kevert gyönyörű *Csanad-monda* olvasható is elegendő hiedet, hogy bővebben voltak a nemzeti hagyományok. De ez az egy kivételes foljegyves is csak azon tevédesen alapulhatott, hogy a jánbor barát egyháztörténetet velt inni mikor a templomalapító egész regényét emeselte. Így tudjuk meg aztán, hogy a szigorú István gyantak-szik a pogány Csanad vezerre, ki a gyantát azzal szándékok elosztatni, hogy megkeresztelkedik s ajánkozik a szűnőn pogány Achtom megtekezesére. A veres ütkezet Csanad győzelemmel végződik. A hős, István udvarába indul, hol hidegen fogadják, mert az ellenség levagott fejét vetélytarsa, a hazug Gyula vitte meg győzelem jelölül Csanad arra kéri a királyt, hogy a ki a fejét kedveskedett, mutassa elő a nyelvet is. Mikor ezt nem találják, Csanad tarsolyába nyúl és az amulok ele teszi Gyula tette elkergetik, az igazolt hőst pedig azzal tintetik ki, hogy Achtom varosát róla nevezik el és a hozzá tartozó vármegye örökös ispariává teszik. E monda a nagy nemzeti közti vágyonból olvadt történetekbe, mert alap elemei benne vannak a perzsa Sáh Nahmeban, a középkori francia trouve-rek, angol bardok, német spielmannok Tristan dalaiban, később a mitológia és ősmonda lomtárába, a mesék birodalmába került, s most ilyen

in Gellért
(1000-1046)

ismeretes a mi gyűjteményeinkből is. A monda nálunk azért bír különös jelentőséggel, mert rokonai bölesőjének a Pontus és Don tájkát tekintik. Az ott lakó középkori szkitháktól először a görög hajósok közvetítették nyugotnak, később pedig a gyarmatok és a norman hajósok terjesztették tovább. Csakhogy mi, kik a Gellért-legenda íratása előtt másfél századdal még a Pontus és a Don vidékét laktuk, alig szorúlhattunk közvetítőkre, mert a mi kis epizódunk régebbi a híres Tristan-regénynél és a perzsa nemzeti éposznál.

Királymondák

A királymondák világának teljesebb képét a későbbi krónikások tárják elénk. Ezek a múltban csak a száraz igazságot keresték ugyan, de szeretetreméltó együgyűségekkel a rendelkezésükre álló hagyomány költészetéből is sokat megmentettek. A történeti kritika különösen a Bécsi Képes Krónika XII. századi forrását vádolja, hogy írója naív lélekkel csüngött a múlt idők széphistóriáin, és hogy urának, II. Gézának dicső elődeiről minden tarkaságot összeírt. Tudása valóban meglepő. Egyik kijelentése szerint még az említett szentekről is olyasmivel akar kedveskedni, mi a régebbi legendákban nem olvasható. Valódi elemébe azonban csak akkor jut, midőn Szár László idegenben bujdosó fiaira kerül a sor. Endre, az idősebb testvér, trónra jut, Béla megkapja a tiszántúli hercegséget, ő pedig a következő remek krónika előhangjául felsóhajt: „Az ország ezen megosztása a viszály és háborúk veteményes kertje lett Magyarország királyai és hercegei közt....»

Veteményes kertje lett a mondaköltészetnek is. István halálával a trónt övező legenda-köd oszolni kezdett. A hittérítő király és kegyes életű királyi palotáit számító kegyencek, cselszövők, orgyilkosok foglalták el. A koronáért folytatott véres küzdelemben érvényesülni kezdtek a középkori epika kedvelt alakjai: bátor trónkövetelők, elűzött királyok, bujdosó hercegek, gonosz tanácsadók, titokleső papok, hadverő vitézek; az örökké feszült állapot pedig mindig szolgáltatott eseményt, mi az izgatott nép képzelmét foglalkoztassa: a király és herceg közti gyakori meghasonlás, kiszivárgott palotatitok, sikertelen törvetések, a vitézi párbajok esélyei, regényes ostromok és a kisebb hadi kalandok egész tömege. A Szár László fiait által alapított dinasztia-ág történetének már a bevezetése is regény. Béla ép a lengyel udvarban időzik, midőn ott egy pogány pomerán hős megtagadja az adót. Ebből viszály lesz, mit az alattvalók közös megegyezése szerint párbajjal kellene elintézni. Midőn azonban a herceg és fiait vonakodnak a félelmes pogánnyal megvívni, Béla áll elő s a büszke pomeránt leteríti. Az ország és a hercegi család becsületének megmentéseért vitéz vendégek a fiatal hercegisasszony kezét és a pomeránok adóját kapta jutalmul. A hatalmas rokonság Endrében féltékenységet ébresztett, minek következtében később a hercegség odaadományozásával teljesen elszámította magát. Ennek súlyát különösen akkor kezdte érezni, mikor Salamonban örökösé született s évelődései az ismert várkonyi jelenetet rendeztették vele. Béla a

Szent-László harca a székelyekkel. (A Thoma-krónika 11. képe)

Ieltett tront utóbb mégis elfoglalta s példáját tan is követték az utótagig Sándor-
 mul szemben, kit apja azzal tett a helyette uralkodó jeles királyok tekintélyes
 ellenfelévé, hogy még gyermekkorában eljegyezte a megalazott német császár
 leányával. Ezen eljegyzéssel hozta kapcsolatba a regényes elem iránt fogékony
 hagyomány a verteshegyí mondat, melyet a nagy kronikas szintén elbeszél.

E romantikus világban lép a szereplők közé a középkori magyar
 epika legmagasztosabb alakja, *Szent László*. Benne a középkori lovag
 eszménye testesült meg: ő volt nálunk Krisztus anyaszentegyházanak leg-
 erősebb oszlopa és a pogányok legnagyobb felelme, testileg orias, erőre
 legyőzhetlen, népe joletének eber őre, az elhíromottak tolemelője, az árva
 edes atyja, mello haragjában engesztelhetlen, de a legyőzöttekkel szemben
 mindig szelid és irgalmas ellenfel; végül — a mit nyugaton a lovagi mel-
 tosig rovisára kezdtek már tulsagba vinni — megvolt benne a nők iránti
 komoly tisztelet és szorgalmatkeszség. Nagyságának híre bejárta csakhamar
 az idegen országokat is, mi a hagyomány szerint abban nyerte kifejezést,
 hogy a keresztény nyugot kevéssel halála előtt fölkerde egy kereszties had-
 jart vezetésére. Egyházi részről később szentté avattak, eletem legendát
 írtak, a nevének szentelt ünnepeken ékes himnuszokat enekettek és dicsőséget
 predikáltak, a templomok elmaradhatlan díszé pedig az egyik kalandját
 ábrázoló falkép lett. A bécsi egyetem magyar burzsa és Erdély, melyet
 tulajdonképen az ő híres csatabárdja szerzett meg a magyar koronának, ved-
 szentjévé választotta. Varad pücan lovas szobra állt, Nyitra vármegye
 emerebe testette, s a magyar aranypenz egyik lapját Nagy Lajostól Rudolt
 allandón az ő képe díszítette. Komoly elképzelni, hogy az ilyen dicső alakkal
 szemben az aranyszájt monda sem maradt hallgatag. Csakhogy a mi régi
 költészetünkre mert sors nála sem tett kivetelt. Megkaptu a hivatalos legenda-
 mot, ki ep oly egyoldalúan jart el mint elődei, s kapott egy kronikást, a ki
 mindig hivatalosa ellen vetett ha a ragyogo mondat elemhez mert nyúlui
 akkor, midon a csheliek talán csak a fako annadesen pepecseltek volna.

Az így magara maradt hagyományból nem sokat követelhetünk, de
 mert het nyolc százados gazdagságának elnek mi is meg emléke. A hős
 által meghódított és védett keleti részek népmondái szerint a tordai hegy
 azért repedt meg, hogy utat nyisson a menekülő királynak, a »Szent-
 László pénzek« pedig úgy tamadtak, hogy az öklözött ellenség által szort
 ezüstöt kővé változtatta. A nyugoti szelen Deak Balázs tartotta lenn em-
 ket azzal, hogy a veszelyben forgo kiraly koesjába újat dugta az elvesztet
 kérészeg helyett. Van egy orszagszerzte ismert jatekrigmusunk is, mely a
 anyja után lengyelnek nevezett jo kiraly katonait cselekvényes formában
 szerepelteti s mint ilyen egy régi népjatek vagy jatekszm termek azvon-
 torzult elemet őrizte meg. Folyte érdekes még a »Szent László füve«,
 mely a Csaba-írenek régi változata, és az a másik monda, mely szerint
 László holtá után ép úgy segítségére jart a székelyeknek, mint a hős
 halottak, mert a hőst az Árpádkori kiralymondok oly eros fényűző

ponytanak tüntetik fel, mely a naiv költészet szabadalmával minden más

Szent László legendája. (Részlet a székesfehérvári templom falképéről.)

dicsőséget elhomályosít s ha csak lehet, a magáéhoz olvaszt.

A krónikás László hercege az események színterén először testvér-bátyjának, Gézának oldalán jelent meg, ki a törvényes királynak elismert Salamon mellett a hercegséget bírta. Midőn ugyanis ezek egyesült hadaikkal Cserhalomnál a kúnok seregét verték: »látá Szent László herceg egy pogányt, ki lóháton visz egy szép magyar leányt. Szent László herceg tehát azt alítja vala, hogy a váradi püspök leánya, s jóllehet súlyosan meg vala sebesülve, mégis sebes nyargalvást űzi lovával, melyet Szögnek hí vala (quem Zug nominabat). S midőn sehogy annyira be nem érhetne, hogy leszúrhassa, minthogy sem az ő lova sebesebben nem fut, sem amazé kissé el nem marad vala, hanem mintegy könyöknyi távolság vala a lándsa hegye és a kún háta közt, Szent László herceg oztán kiálta a leánynak és monda: Szép hügom! fogd övén a kúnt s vesd magad a földre; mit az meg is tőn. S a mint Szent László herceg távolról a földön heverőre szegezte lándsáját s meg akarta ölni, a leány igen kéré, hogy ne ölje meg. Miért is ebből látható — teszi hozzá a jámbor krónikás, — hogy nincs hűség az asszonyokban; mivel aligha nem buja szerelemből akarta azt megszabadítani. A herceg azonban sokáig küzdvén vele, s inát elmetszván,

megöle. De ez a leány nem a püspök leánya volt* (Ford. Szabo K.) A kaland lett később a hős egész életének legismertebb jelenete (lásd a mellékletek közt is), mert a műemlekek bizonyosága szerint a XIV—XV században alig volt már valamire való falusi templomunk, melynek kezdetleges falkepei közt ott ne díszelgett volna. Koltói maradványok híján, ma ezekből olvassuk ki, hogy a XII. századi mondat nagy költeszetünk később tetelesen átalakította, kibővítette. A fiatal hercegből idős király lett, ki a lány atyját audiencián fogadja, aztán fogadást tesz, hogy a leányt megmeneti, végül pedig fejet a lány ölébe hajtva pihen ki a vadal faradalmait. A háré több jelenetre osztott s a vadal kepe is megváltozott, mert a birkózó kunnak előbb imit, aztán nyakát a lány metszi el. Vannak olyan ciklusok is, melyeknek egyes részei egyéb adat híján megfoghatatlank; de azt az egyet világosan mutatják, hogy a cserhálmú kalandból a középkori vallásos kegyelet és regényesre örmest hajló képzelem világos kis eposzt teremtett.

A hősmonda fénye és a legenda misztériuma végig kíséri egész élet-történeten Pozsony alatt a déli pihenőt kalandra akarja felhasználni. A

véletlen épen Salamonnal hozza össze, a ki mérközes nélkül is meghátrál, mert László feje fölött két kardos¹ angyal jelenik meg s a könnyelmű rokont visszavonulásra inti. Vácnál, a későbbi egyház helyén, egy látománya volt. A magyar ősmóndak sebezhetetlen esodaszarvasa jelenik meg előtte égő agancscsal, világos jeleül annak, hogy itt meg a legenda esemé-
is a nemzeti hagyomány teremtette. A veres megvívott csata előtt angyalokat látott leszállni, kik batyját, a leendő királyt előre megkoronázzák. Történelem olvad össze legendai elemmel a Charitas apaca jóslataiban is a róla szóló vallásos epika olyan specifikus helyével szemben pedig, minő

Szent László halála a baltai kőnél (Károlyi Károly rajza)

a holttesttel meginduló kocsi, krónikásunk bőven gondoskodott olyan epizodokról, melyek kizárólag a népmonda termékei. Krakkó várát pl. a szent király azzal bírja megadásra, hogy minden katonájával hozat egy csizmaszár földet s az így csinált dombot behinteti lisztrel; az ostromlottak ebből a magyarok gazdagságára következtetnek, s mielőtt a cselt észrevennék, a várat átadják.

Salamon és
Géza

A Szent László személyéhez lüzódó jeleneteket kerek cselekvénynyé Salamon és Géza regénye egészítette ki; Salamoné, a ki közös ellenségük volt, és Gézáé, kit mindenki gyöngébbnek tartott, de a kit vitéz öcsse mindig megvédelmezett, a harc hevében pl. azzal, hogy rettegett hadi jelvényeit elcserélte vele. Mondai szempontból a szerencsétlen Salamon, mint állandó ellenség, kimeríthetlen kútfeje volt a tárgyul kínálkozó eseményeknek, és szerfölött érdekes ellentéte a mondaköltés főhősének, László eszményi alakjának. A gyöngé elméjű, ingatag jellemű és lobbanékony vérű fiatal király számára az erősen nemzeti hagyomány azzal biztosította részvétünket, hogy a honnan minden baj szála kiindult, oda állította gonosz tanácsadóját, Videt, ki a hercegségre vágyódott, és a becsületes, de Vid ravaszságával szemben tehetetlen Ernei ispánt, ki az eseményeket csak elsíratni tudta. A hadi erényt Salamon pártján Bátor Apos »az ezer közül választott vitéz« képviselte, ki ép oly hű kísérője volt urának, mint László Gézának. Az a sereg, melyet támogatott, sohasem kerülte el sorsát; de ha párbajra került a sor, mindig ő állt ki s mindig megvédte a magyar név becsületét az ámuló német szövetséges hadak előtt. Ezért a Lászlót dicsőítő hagyománynak is egyik legkedveltebb alakja lett. Majdnem minden csatában feltűnik »fakó lován, bozontos bőr vértjében«, s csakis a részrehajló krónikáson múlt, hogy röviden jelzett viadalkiról olyan homéri helyeket nem olvasunk, mint a kemeji jelenet, melyben László pártjáról egy Péter nevű vakmerő vitéz szégyenült meg, »ki sárga lován a többiek előtt járt, és csillogó vértjével s aranyos sisakjával föltűnt, s a vitézeket viadalra hívja vala«.

A királyi
jegyzők

A királymondák röviden vázolt költészetének Szent Lászlóval vége szakad. Ennek egyik oka az, hogy az 1150 körül jegyeztető krónikás oly közeli események tárgyalására jutott, melyeknek már szemtanúja is lehetett és így nélkülözhetette a kevésbé megbízható naív hagyományt. A másik ok pedig az volt, hogy László trónját Kálmán foglalta el, a ki Álmos herceget és fiát Bélát megvakíttatta. A finom tollú jegyző pedig Vak Béla fiának, II. Gézának volt alázas udvari embere, ki teljes lélekkel azon munkált, hogy a mogorva Kálmánt és fiát, a féktelen II. Istvánt befeketítse. Beszél ugyan róluk is sok hibetelenséget, de ez mind olyan ferdítése a valóságnak, mihez a költészetnek semmi köze. Az Árpádház történetének második felével még szerencsétlenebbek vagyunk, mert csak évkönyvek morzsolják le a hátralevő másfél századot. Kézainak, Kún László krónikásának lett volna tisztje, hogy a későbbi királyok hivatalosan föl-

jegyzett uralkodási idejét viselt dolgait emlékeivel kitöltse, s hogy azok hősök érdemeit, kiknek nevet esetleg egy-egy adományt el merítette meg, egyenként is megjutalmazza, de ő a hagyomány fölött mert ferdítéseitől annyira iszonyodott, hogy a szóbeszédet megvetőleg mellozte, a korábbi foljvázó-kért pedig csakis rideg kivonatokban mert felhasználni valót. Azt a pár epizód, mely linre királyról, Bankbúnról és a totarararóól beszél, szintén csak olyan kronikások matubán olvassuk, a kik századok mulva a régi mondak ávarjában még mindig kronikás eseményt kerestek költészet helyett.

Valóban különös ironiája a sorsnak, hogy ma azokról, kik a jmbor királyi jegyzok előtt a szájhagyományt ilyen rossz hirbe keverték, sokkal többet tudunk, mint azon hősökrol, kiknek dicsőseget hihetetlenül túloztak, életförténét mesészerítve tettek. Anonymus már Kezai előtt kikelt, hogy igen oktelen és eleg illetlen lenne, ha az oly igen dicső magyar nemzet eredetének eleit s minden vitezi tetteit a parasztság csálta me dől várv az enekmondok cséska enekeiből almódozva hallina. Kronikájával tehát a népmondát és a népköltés emlojen élő enekmondok cset akarta feleslegesse tenni. Ouhogy ő, mint a honfoglalás első kronikása, lepton nyomon elarolja, hogy a leszolt mondato' és epikai daltól szabadulni nem tudott. Mikor Tuhutunról szol, idézi az enekszöveget, más alkalmakkal pedig ezen szavakkal bizonyít: »Ha jelen levelem betűnek nem akarjátok hinni, halljáték az enekmondok cséska enekeinek, és a parasztság hű mesének, kik a magyarok vitezi tetteit és hadat mnd mnd napig sem eresztik feledségnek. E kettős forrás közül, az ősidőktől forva élő népmonda mellett, minket az enekmondok érdekelnek, kik a modern iraklmat kialakításában legelső munkoltóknak tekinthetők.

Idő vonatkozó kutlónk legregibb nyoma Szent István koráig vezet. A Pozsonyi Kronikában olvassuk, hogy az augsburgi menekültek, ma a szorgói király barangolasuknak végét nem vetette, s ttorról satorra járva enekmondással kerestek kenyerüket. Anonymus említi ugyan, hogy, midőn Arpád népével Ételvárba vonult, »a kobzok és sípok minden eressesi és edes harzán az enekmondok mndentele enekeivel, zeognek vala előttük«, de erre nem kell jegyeznünk, hogy a kronikás e képet, mint minden képet, saját kora viszonyai után rajzolta. Mert mg le nem települtünk, nálunk sem merülhetett fel más jelenség, mint minden velünk egy miveltsegi tükön álló népnel, tehát nekünk is csak olyan vandorenekeseink lehettek, kik egy személyben a varázslót, esodoktort, a tudós ezermestert, vagy helyette a mindenhez értő mulattatót képviseltek. Mikor aztán tarsadalmunk és szellemi életünk gyökeresen átalakult, különösen nekik kellett gyorsan megváltozniuk, mert sikereik fölttka mindig az ügyes alkalmazkodásban relett. Az új királyi udvar kegyet azonban csak később nyerhettek meg, midőn ott a nyugati lovagvilág kedvteléseit a hozzánk házasodó hecszók és költőretek meghonosítottak, midőn a híres osztrák *spiellmannok minnesen*

gerek és a keresztes vitézeket kísérő *menestrelek*, *jongleur*ük ismertekké lettek s midőn a legkalandosabb életű troubadour, PEIRE VIDAL, az Imre király udvarában tapasztalt előzőkenységet már megénekelte. A haszonélvezetre nekik osztott birtokkal rendszeren a várnépek mellé kerültek, miből az következik, hogy velök egy rangon voltak, s hogy az udvar távollétében ezeket mulattatták. Az így letelepültek mellett maradtak olyanok is, kik az augsburgi menekültek kőbor művészetét folytatták, a vele járó léha életmódot, feslett erkölcsöket fentartották. Különben alig volna érthető az 1279-ki budai zsinat azon szigorú határozata, hogy az alakoskodó *histriók* és *minusok* mellett az énekmondó és zenész *joculator*okat sem szabad a papoknak hallgatni.

Igriciek és
regösök

A fontos jogi ügyeket tartalmazó oklevelekben csak mellékesen, határjárásoknál, határsértéseknél és birtokadományozásoknál jönnek szóba, s a kancellária rendszeren a *joculator* szó általános fogalmával jelöli meg őket. Nemzeti nevöket s a mulattatás mivoltát csak az általuk lakott telek neve sejteti velünk. Így a zalamegyeiek földje *Igrichinek* (1251—92), a pozsonyiaké *Igrechnek* (1244) említetik; ugyancsak a bennök lakó *joculator*okról nevezték el a krassómegyei *Igrechyt*, a borsodi *Igrichüt* és az Aranyos vize mellett fekvő *Igrechtelüköt*. Az igricnek vagy igrecnek ejtendő szót szlávból kölcsönöztük, hol hangszeren játszózt jelent. De a mi alkalmazásunkban jelentette már a zeneszó melletti gajdolást és tréfálkozást is, mert különben az első magyar egyházi szerzők nem üldözték volna a bűnös igrecséget és igricbeszédet. Árpádkori énekmondóink eredeti nevét egy Anjoukori oklevél tartotta fenn, melyben a budai várhoz tartozó birtok *Regtelőknek*, lakói királyi *combibatorok*nak, magyarul *regösöknek* neveztetnek (Poss. Regteluk.... Combibatorum Regalium condicionariorum wlgariter Regus dictorum). A regösök soha nem hallott latin nevét valószínűleg az oklevél fogalmazója csinálta annak megértetésére, hogy a kinek a királyi mulattató regélt, széptörténeteket és epikai dalokat mondott, azokkal egyzersmind együtt mulatott és ivott. És ez régi hagyomány lehetett, mert már egy 1219-ki oklevélben is találunk egy *Regus* nevű tekintélyes udvarnokot. Sőt alig tévedünk, ha a regösöket egyenesen énekmondóink azon rendjének tartjuk, a kik nevök után ítelve már ősidőktől fogva a nemzeti hagyomány hivatásszerű őrzői voltak.

Kobzosok és
hegedősök

Idézett okleveleink már a hanyatlás korából valók s a bennök foglalt adatok csakis visszaható erejüknél fogva bírnak nagyobb jelentőséggel. A királyi udvar fokozatosan szegényült, s mint minden idézett oklevél bizonyítja, sorra került a mulattatók birtokainak eladományozása is. A kik azonban ilyen réven kerültek szóba, azok a koronajavakból gazdagodó osztály nagyobb méretű háztartásában mindig kész menedékre találtak. Így maradt a régi művészet folytatója kaáli MIKÓT (1296) a királyi borszállítók körében, és csak így léphettek az elődök örökébe a hegedősnek nevezett »STEPHANUS Fyellator« (1355), »NICOLAUS dictus kobzos« (1364)

és „Simon hegedes” (1437). E szörvanyosan előjövő és csak esetlegesen följegyzett nevek mentették meg aztán a régi énekmondók két hangszere nek emlékét: az ázsiai kurgizekkel, mongolokkal és kunokkal közös par gető *kobozét*, és az eredetinek látszó nyirettyűs *hegedőét*. A fontú par ada lékkal egyetemben pedig segítik athidalni azt a melyseges űrt, mely a latin kronikák mondakivonatai és a XV–XVI. század historias éneke között sötétlik; de nem pótolják az énekmondók sokat szidott és üdözött naiv költeszetét, melyet a tudákos literatusok áldastalan felszegsege örökre eltakart szemünk elől.

6. Legrégibb nyelvelmékeink.

(Oklevelek magyar szavai. — Halotti Beszéd. — Königsbergi Toredejk.)

MAGYAR NYELVNEK nincsenek olyan régi emlékei, mint a németnek vagy épen a latinnak, görögnek. Az úgynevezett hún-székely írás lehetett a honfoglaló magyarok írása, de a mi effüle írás fönmaradt, az sokkal később korból való.

Oklevelek
magyar szavai

Még a magyar keresztyénség első két századából sem maradt fön összefüggő nyelvelmék. Van azonban a XI. s XII. századból számos *latin oklevelünk*, melyekben igen sok magyar tulajdonnév és köznév fordul elő. Érdekesekek ezek közt a pogány-magyar személynevek, melyeket utóbb a keresztyén keresztnemek teljesen kiszorítottak. De egész a XIV. század elejéig találkozzunk ilyen szép nőnevekkel: *Gyöngy* (v. ö. Arany *Gyöngyvér*-ét), *Bíbor*, *Havadi* (virágnév ma is a székelyeknél), *Játék*, *Ajándék*. Az utóbbi mint férfi neve is előkerül, továbbá *Erős* stb.

Árpádkori határleíró oklevelekben számtalanszor találkozzunk utak, vizek, fák és más effélék neveivel, melyek vagy pusztán, vagy latin fordításukkal vannak beleszőve a latin szövegbe, ilyenformán: In quadam via vulgariter *Arkusúti* vocata (azaz *árkus út*, árkos út). Fluvius *zuchugo* (*zuhogó*-nak híják Háromszékben ma is a patakbeli vízesést). Meta vadit ad *Sartne*, inde per ipsius litus ad ejusdem *Saar* caput (vagyis a határ a sár tövétől a sárvíznek partján megy ugyanazon sárnak fejéig, kútfejéig). Meta pervenit ad unum locum *Sarfen* vocatum (*sárfő*).

Számos beces adatot szolgáltatnak a latinul írt krónikák is, kivált *Anonymusé*, Béla király névtelen jegyzőjéé, a XIII. századból s az úgynevezett *Váradí Regestrom* szintén a XIII. század elejéről, nagyváradi istenítéletek jegyzőkönyve, végre az Árpádházi királyoktól fönmaradt törvények és szabadalomlevelek.

Már ezekben a szétszóró apró maradványokban is nemcsak szökincsünknek találjuk legrégibb példáit, hanem a hangtan és szótan történetéhez is beces adalékokat.

A hangtanra nézve először is az tűnik szemünkbe, hogy a XI., XII. században, s nagyrészt még a XIII-ikban is, a mainál zártabb volt a rövid magánhangzók kiejtése. Jelesen azt látjuk, hogy a mai *a* ebben a korban *o*-nak van írva, a mai *o* *u*-nak, s a mai *é* részben *i*-nek. Például *Orod*,

Latitue teleyu z umtuchel *Secundo sup sepulchrum*
 me yogmuc ysa pur es hominu uogmuc. Menyi nullofben
 terumteve eleve miv isemueit adumit. es oditta voli neki
 paradisiunt haroa. *Is* moxl paradisiunt uolov gumlactul
 munda neki elue. *Heon* tiluta wt ig fa gumlce tvl. *Ge*
 munda neki merer nu eneye. ysa ki nopun endul oz gumls
 tvl. halalnet halalal holz. *Had*laua eliohtat terumteve isten
 tvl. ge feledave. *Engede* urdung mte tvinec. es evce oz talnvt
 gumlstrvl. es oz gumlsben halalut evce. *Es* oz gumlsnec vvl
 keleruv uola vize. hug turchucat migt z ocozta vola.
Nim heon muga nec. ge mend w fouanec halalut evce.
Horogu vec isten. es veteve wt ez mancas vilagbele. es levin
 halalnet es puculnet feze. es mend w nemenee. *Kic* oz ve.
 miv yogmuc. hug es tiv latitue sz umtuchel. isli es num
 :gg ember mulchoria ez vermat. ysa mend oz eluz larov
 yogmuc. *Wimaggue* urome isten kegihnet ez lelic ert. hug
 iorogshin w neki. es kegiggen. es bulscassa mend w bunet.
*S*vimaggue szen achsan mariat. es bovdug michael archangelt.
 es mend ang *Es* hug umaggue erette *S*vimaggue
 szent peter uror. kinee odia hotolin ovdoua. es ketnet.
 hug ovga mend w bunet. *S*vimaggue mend szentueit.
 hug legnet neki seged urome scine eleit. hug isten iv ui
 madlaguema bulscassa w bunet. *Es* z oboduclia wt urdung
 ilderu tvl. es pucul kinzorvutvl. es ver esse wt paradisu
 muglunabeli. es oggun neki munda uruzagbele. uror. es
 mend iovben rezet. *Es* keallatue uromchuz elurimul. *Kirt.*

*S*eeretmes bratym uimaggue ez segan ember hiki ert.
 kit vt ez nopun ez homus vilag rimucebelevl menie.
 kinee ez nopun tester tumetive. hug ur urv kegimelhel
 abram. ysaac. iacob. kebedeben helthezie. hug birlagrup
 ivtua mend vv szentii es unittet cuzicun iov
 felevl iochtorua ilezie wt. *Es* tavbenmetue. clamate ui. *K*
Prime. notis frs km da mli. *Hic* facit sacerdos *pmi* *pli*
 quanta gra hu' est gratificaverat pimum adam patre
 arm. si diabolo suaderet: dii peccant. quid sibi & oib' suis
 posteris te pmerunt. ecce frs uideris oculis nestrif

potok, Ulosz, Bojuuk, Pulgár, ígyház, Timis — ma *Arad, patak, Olasz, Bajnok, égyház, Témés* stb. — Az oklevelek és krónikák számos adata arról tanuskodik, hogy szavaink nagy része eredetileg egy-egy magánhangzóval hosszabb volt, pl. *hodu-útu, bikkszádu, álmu, szerelmu* — ma *had-út, Bikkszád, ál(o)m, szerel(e)m* stb. — Végre az is kitérünk belőlük, hogy sok hosszú magánhangzónk abban az időben még kettős magánhangzó volt, pl. *gyisznó-oul, tou, áldon-kül*, (ezekben tehát *ou* bol lett a mai *ó*), *keik-holm* *kék-halom*, *Túpei* *Tape* (itt tehát *ei*-ből fejlődött a mai *é*) stb.

De alaktani adatokat is találunk szóban forgo emlékeinkben a szóképzés, sőt a szóragozás köréből is. A képzők közül legtöbbször fordul elő a melléknévképző *s* és az igenevképző *-ó -ő*: *keikás* kekes, *kökényis*, *agya gus út, álmu*; *farkas-hálon-hely, kü-hurdou-út, zuchugó, szállás-odon* stb. — Az összetett helynevekben gyakori a 3. személy ragja *-vermek-alja, Ur-kula, vár-erdei, Király-révi*. — Egy 1055-i oklevélben a *-ra -re* raggal meg mint *red* alakú nevűtővel találkozunk *Monyorau-Kerékü rea, hodu-útu red* stb. (Monyorókerekre, hadutra). Anonymusnál megvan a magyar dativus is: *Dux locum illum dedit Onundum patri Ete Dux dedit terram quam Tosumec patri Lelu* stb.

Összefüggő szövegei írott nyelvmemleink e korból voltaképen csak egy van: a XIII. század harmadik tizedéből, tehát körülbelül az aranybulla idejéből való *Halotti Beszéd*, mely a Nemzeti Múzeumban lévő *Pray-kodexnek* egy lapját, a 154-diket foglalja el s mintegy harmaddal szaz szót tartalmaz. A kodexet Toldy nevezte el így; előbb *Sacramentum Boldvense* vagy *Missale Posoniense* néven emlegettek Horvát István felesen azt tartotta, hogy egy Boldva melletti kolostorban keletkezett, újabban inkább a pozsonymegyei Deákiban keresik iratása helyét.

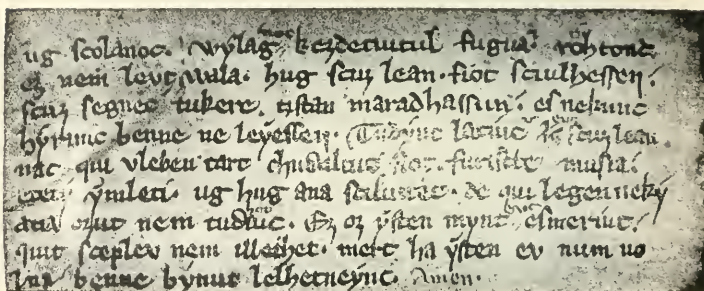
A kodexnek többi része, sajnos, latin nyelven van: de a legszebben írott kodexek közé tartozik: három-negy nagyobb kép s itt ott díszesebb kezdőbetűk vannak benne. A Pray-kodexet alkalmasint Pazmany Peter ajándékozta a pozsonyi kaptalannak, ez birta 1843-ig, s akkor került a Múzeumba. A tartalma igen vegyes. Legelől vannak a legrégebb esztergomi zsinat rendeletei. Azután egy naptár következik, melyet 1192-ben kezdtek írni s 1210-ben végeztek el. Harmadik helyen egy 1183-i husvéti tábla áll. Erre egy benedekrendű szerzetes történeti jegyzetei következnek. Azután ismét egy 1171-i husvéti tábla, továbbá miséhez való előkészület, aztán egy teljes misekönyv kepekkel és hangjegyekkel. Ezt követi az a *Agenda* vagyis halotti szertartás, melynek része a *Halotti Beszéd*. A végén meg egyes misetöredékek s későbbi írástól szent leckék s könyörgések vannak.

A Halotti Beszédre Pray György figyelmeztette először a tudós világot, midőn 1770-ben közölte het sorát *Vita s. Elisabethae uxor b. Margeritae* című könyvében. Az egészet először Sajnovics adta ki ugyanabban az évben, az ő híres *Demonstratio*-jában, meg pedig *Faludi Ferenc* ol-

A Halotti
Beszéd s. 154

sása szerint; másodsor KOLLER JOZSEF a pécsi egyházmegye történelmében, 1782-ben; majd RÉVAI írt hozzá 1803-ban egész kötetnyi magyarázatot *Antiquitates* c. munkájában. Azóta sokan foglalkoztak vele, a többi közt egy finn nyelvtudós, BLOMSTEDT OSZKÁR, ki egész könyvet írt róla finn nyelven.

A Halotti Beszédnek írása megegyezik a kódexnek 26. levelén olvasható történeti bejegyzésekkel, melyekben a többi közt az van mondva, hogy II. Endre már hat évig uralkodott s e szerint e jegyzet 1210-ben íródott. Másfelől a miséskönyv s az ebben foglalt Halotti Beszéd írásjegyei a XIII. századnak közepe tájára mutatnak. E két körülményt összeegyeztetve, nagy valószínűséggel következtették, hogy Halotti Beszédünket a mondott századnak huszas és harmincas évei közt, közelebbről 1228 táján írták. Kétségtelen, hogy a keresztyén imádságok, a miatyánk, hiszekegy, zsoltárok, énekek már akkor le voltak fordítva magyarra, — hisz más

A Konigsbergi Török, a XIV. század elejei.

nyelven nem is szólhattak a papok a magyar néphez, — de a véletlen azt akarta, hogy mindezek közül írásban csak egy lapnyi szöveg maradt fenn.

A Halotti Beszéd nyelvének hangbeli jelleme egészen hasonló az okiratokéhoz, de a nyelvtannak egyéb részeire nézve már sokkal több fölvilágosítással szolgál; így a szóképzésre és — a mi összefüggő beszédben természetes — különösen a ragozásra és mondattanra nézve.

A képzők közül csak a legérdekesebbiket emeljük ki. A H. B. szerint a *-t* vagy *-at* képző, mely igékből képez főneveket, voltaképen *-tu*-nek hangzott. Az intés, üldözés, kínzás fogalmakat így fejezték ki akkor: *intetu*, *ildetu*, *kínzotu* (ma így volna: *intet*, *ildet*, *kínzat*). Ez főleg azért érdekes, mert a *hites*-társat még ma is *hitves*-nek mondjuk s ez is azt bizonyítja, hogy a *hit* helyett valaha *hitu*-et mondtak.

A névragozásra nézve is csak egy tanulságot akarunk e helyen meríteni a Halotti Beszéd nyelvéből; azt, hogy a ragok eredetileg önálló szók voltak. Már láttuk az okiratok adataiból, hogy a *-ra* *-re* rag valaha

red volt, s ez ugyanolyan nevűtő, mint *alá*, *jölé* stb. Továbbá, hogy Anonymus meg nem azt mondta *Oundinak*, *Tosunak*, hanem *Onudu-nek*, *Tosu-nek*; ez is azt mutatja, hogy a *nek* valamikor önálló volt. Ugyanígy olvassuk a Halotti Beszédben hangzóilleszkedés nélkül *halálnék*, *fajánék*, *magánék*, — és *jouben*, a mai *ma jóban*. Meg szembevetnők a következők: *világbelé*, *országbelé*, *nyugalmábéli* = világba, országba, nyugalmaiba, és *tomnöcébelől* = tomlocéből. Ezekből kiviláglik, hogy a mai *ba-be* rag régente *belé* volt s a mai *-ből* *-ből* rag *belől*. Ezek pedig ép olyan viszonzyszók voltak akkor, mint pl. a *felé* és *jelől* nevűtők.

A Halotti Beszédnek igeragozásában legfőltűnőbbek ezek az alakok: *teremléve*, *feledéve*, *hadláva* stb. ezek helyett *teremté*, *felede*, *hallá*. Minthogy e mai alakokban csak a múlt időnek a jeje van meg, melyhez a többi személyben a személyrag járul (*teremté-m*, *feledé-d* stb.) világos,

A Königsbergi Töredék.

Beti szerint:

Olvasása:

Ug scolanoē. Vylagnoē kezdetitul fugua rohtonc ez nem levt wala, hug seuz lean flot seculhessen, seuzsegneć tukere tistān maradhasun, es nekunc hyrunc benne ne leyessen. Tudyuk latine evt seuz leannac, qui vleben tart chudaltus flot, forisete musia, etety ymleti, ug hug ana seiluttet. Je qui legen neky atia azut nem tudhotuc. Ez oz ysten, mynt evt esmeruc, quit sceplev nem illethet; mert ha ysten ev num uolna, ev benne bynyt lelhetneynē. Amen.

Ugy szolának. Vilagnok kezdetitől fugva rochtont ez nem lőtt vala, hogy szűz leány flót szűlhessen, szűségnek tükere tisztán maradhassun, es nekünk hírnok benne ne lethessen. Tudjuk, látjuk őt szűz leánynak, ki öleiben tart esudálotus flót, fürisztje, musja, éteti imleti (emleti, szoptatja), ugy hogy anya szilottét. Je ki légyen neki atyja, azut nem tudhotjuk. Ez oz isten, mint őt esmérjük, kit szeplő nem illethet; mert ha isten ő nóm volna, ő benne bínót (bünt) lelhetnejnē. Ámen.

hogy ama *-ra* *-re* nem egyéb volt, mint a harmadik személy ragja, ugyanaz, mely *-ja* alakjában jelenik meg a *hall*-*ja*, *tart*-*ja*-félelekben. — Még az *eműik* alakot említjük, melyben egész tisztaságában meglátszik az *esz*ik bel-*ik* személyrag, holott a mai *eműk*-ből elenyészett a ragnak magánhangzója.

Vannak e nyelvemlekben egész szok is, melyek ma ismeretlenek, divatjukat multák, kihaltak, — köztük olyanok is, hogy a II. Beszédnek kívül egyáltalán nem fordulnak elő. Ilyen a már említett *ildeti*, „üldözes”, továbbá *birság-nop* „üteletnap”, *önöttei* az Istennek „boldogultjai”, *jorget* „irgalmaz”, *kegyid* „kegyelmez”, *jész* „fészek” (tinnül *peső*), *isa* „bizony”.

Érdekes mondattani regiségeket látunk ebben a mondatban: *Hadlávā chollāt teremtőe istenől azaz teremtője Istenől* — az őt teremtő Isten től; itt tehát a személyragos főnév a rákövetkező főnévnek jelzője, mint pl. ezekben: *fele királyságom*, *java buza*, *alja rozs*. — *Hadlávā chollāt* a mai *halla* holtat, azaz „halla, hogy meghal”. A *lekpezs* főnévnek ilyen használata akkoriban közönséges lehetett, mert meg a XV. század kódexei

ben is olvasunk ilyeneket: *koldóltomat általlom* = restellem, hogy kolduljak; *ígyen akarom ő néki maradtát* = azt akarom, hogy ő így maradjon.

Igy szól továbbá a H. B.: *ki napon eendel ama gyümölcsből*. Itt a *ki* névmás melléknévileg, jelzőül van használva, s hasonlókat olvasunk a XV. század közepén, pl. magát adván Krisztusnak, *ki isten áldott légyen örökké* = a mely isten.

Még egy mondatot idézünk a H. B.-ből: *Vimádjomuk ez szegény ember lilkiért*, azaz imádjunk e szegény ember lelkeért. *Imádni, csodálni* s több más ilyen ige előfordul még későbbi kódexekben is tárgy nélkül, míg ma csak tárgyesettel használjuk őket, különben pedig reflexiv származékaikat alkalmazzuk: *imádkozni, csodálkozni*.

A Königsbergi
, Töredék

Mindjárt itt megjegyezhetjük, hogy a Halotti Beszédtől körülbelül a XV. század közepéig megint nincs hasonló terjedelmű nyelvemlékünk. Ebből a kétszáz évnél hosszabb időközéből (tehát az idegen eredetű királyok korából egész Mátyásig) csak néhány apróbb szövegünk van, nevezetesen: a *Königsbergi Töredék*, egy Nagy Lajos korabeli eskümintá, és Hunyadi János kormányzói esküje 1446-ból. Az utóbbi kettő csak későbbi másolatban maradt fenn. Az első azonban a XIV. század elejéről származó, igaz csak néhány sornyí (mintegy 70 szót tartalmazó) kézirat; s Szűz Máriáról való megromlott ének töredékét foglalja magában. A régi ének ritmusa (4, 4 + 4, 3) a három utolsó sorban még egészen tisztán cseng:

De ki légyen néki atyja azut nem tud / hotjuk.
Ez oz isten | mint (öt) esmérjük kit szeplő nem illethet;
Mert ha isten ő nem volna / (ő) benne bínöt / lelhetneink.

Az emlék leírója azonban nem érezhette benne a verset s toldásokkal és változtatásokkal megromtotta. De ritmusa ezek ellenére is tisztán fellevén ismerhető, e Szűz Mária szeplőtelenységéről szóló éneket kell a legregibb magyar versnek tartanunk. Csak a hatvanas években (1864) fődözték föl Porosországban, a Königsbergi könyvtárban, egy könyvtábla belső oldalán; Toldy Ferenc ismertette s adta ki először. E töredék nyelvének hangbeli jelleme még igen közel áll a Halotti Beszédehez. Egy szava sepen megerősíti, a mit főtt az *-at -et* képzőről s a *hűves* szóról mondtunk: »világnok *kezdetvitül* fugva». De egyéb nevezetességet nem igen találunk benne.

Árpádkori nyelvemlékeinknek, kivált a nagy számmal fönmaradt okleveleknek szókincse még csak félig-meddig van kiaknázva. Teljesebb összegyűjtése és értékesítése a jövő feladata.

7. A csúcsíves stíl kora és a renaissance.

(Az Anjou királyok, Zsigmond és Matyas urak idején.)

MINT A HALGOTT római birodalom s vele a régi civilizáció a nép-vándorlás viharában szethomlott s a népek összekeveredéséből új nyelvek, új nemzetek és új államok alakultak, csak az egyháznak római nyelve tartotta fenn a kapcsolatot a régi világ kultúrájával, melynek egy részét az újjialakult világba átvitte. Nyelveben bírta az egyház a régi világ tudományossága kincseit, melyek által képes volt egy új kultúrát kifejleszteni az új nemzeteknek. A római egyház nevelte az új nemzeteket és századokon keresztül csak az egyház szolgált a papok és szerzetesek voltak a tudomány és művészet őrei, mivelők és terjesztői.

A mint később állandóbb viszonyok keletkeztek, a világi hatalom armatörkedett, hogy az egyház gyámolkodása alól felszabadítsa magát; a császárság és pápaság tehát halálharcba keveredett ugyanakkor, midőn a vallási fanatizmus a népeket, elűzőn a lovagokká, keresztes háborúkba Palesztinába vezette. Ez alatt a polgári elem felszabadította magát a városokban, főleg Olaszországban, a lovagok hatalma alól, s a csúcsíves stíl korában, mely az Anjou ház uralkodásával egykorú, már kezdte osztani az egyházzal a kultúra eddigi monopoliumát.

A tanítás ugyan még sokáig az egyház kezében maradt de a művészet a céhek intézménye által világi kézre jutott. A régi római birodalom mellett új nemzeti birodalom fejlődött ki, mely a klasszikus metrum helyébe az asszonincot és rímelt tette, s úgy az okleveleket mint a krónikákat nemcsak az egyház, hanem már a nép nyelven is írta, de a költővilág mellett tisztább, mélyebb, átszellemült alakzatok után sóvárgott, a görög magasra törő formákban építette csúcsíves székesegyházait, Dante megírta a Divina Commediát, Giotto és a sienai iskola elhárította a bizánci festés megmerevedett típusait, új élet pergett az új nemzeteknél az olasz genusz íbléte alatt.

Ez volt Robert Karoly kora, kinek atyját Martell királyt, már Dante mint magyar királyt udvozolt, fel is köszöntötte hazánkat ismeretes szavával: «O beata l'ingheria, se non si lascia più malmenare!» O boldog Magyarország, ha nem hagyja magát erőntül televezettetni! Robert Karoly

A római
egyház nyelvé
és szerete

Norman
Petrarcha

A kassai dóm.

magával hozta az olasz kultúra magvait, SIENAI PETER, ki pecsetjét veste, meg is tette előbb nemessé, azután szepesi főispánná. Valószínűleg ez veste a király aranypénzeinek bélyegeit is, a firenzei aranyok mintájára, az egyik oldalon a firenzei liliummal, a másikon Keresztelő Szent Jánossal, később az Anjou-címerrel és Szent Lászlóval. A lilium után florenusnak, fiorinonak hívták az aranyakat, magyarul forintnak; e név mostanáig emlékeztet az olasz befolyásra. Az olasz kultúra azonban sem alatta, sem Nagy Lajos alatt nem vert gyökeret hazánkban; városaink németek voltak s művészetök német hagyományok szerint fejlődött ki, mindamellett, hogy az érintkezések Olaszországgal már a napolói hadjárat és foglalat által gyakoriak voltak, midőn Olaszország az európai civilizáció élén állott.

Az olasz kultúra hazánkba hozása

Nagy Lajos magyar és külföldi országnagyokkal. (A Képes Krónika)

Zsigmond alatt sem szüntek meg a magyar érintkezések. A király egyik főembere, OZORAI PIPO, a temesi gróf, sohasem felejtette el, hogy ő a híres Bonelmonte család Scolari ágából szakadt Magyarországra, s Vasari megjegyzi, hogy minden tehetséges firenzei, ki a XV. század kezdetén Magyarországra vetődött, jól jart Pipó Spano (span) oldalán és partfogása alatt; így Pellegrino di Terma mester, ki színezett falval berakott butorokat készített, később az ismeretes Ammannati asztalos, ki meg Mátyás király idejében is élt. Pipó öreg napjaira meg egyszer megátogatta eredeti hazáját, Firenzet, s onnét magával hozta MASOLINO-t, az akkor híres festőt Magyarországra. ANDREA DI CASTAGNO festette le akkor a magyarországi fúrát, kinek életnagyságú, falra festett, hatalmas arcképe most a Bargello-gyűjteményben látható azon különös latinságu felirattal: Philippus Hispanus relator victoriae Turcarum. Ebből látjuk, hogy Scolari Fülöp temesi gróf,

kit mi Ozorai Pipónak szoktunk nevezni, méltóságának magyar nevére fektetett súlyt, nem a latinra, s mint főispánt festette le magát, nem mint comes supremust. De Andrea a magyar ispán szót hispanusra fordította le, s a felirat többi szavaiból is láthatjuk, hogy Andrea mester nagyobb művész volt, mint latinista. A Pipó által megrendelt műveknek s Masolino tevékenységének azonban nincs semmi nyoma hazánkban. A művész maga Pipónak nem sokkal később bekövetkezett halála után visszament Firenzébe.

A temesi gróf testvére, ANDRÁS is Magyarországra jött, hol őt Zsigmond előbb zágrábi, később nagyvárad püspöknek nevezte ki. Itt olasz urak tartózkodtak udvaránál, kik 1426-ban, kevés nappal a püspök halála előtt, végrendeletére mint tanúk írták alá neveiket; két orvosa is olasz volt. De mindezen érintkezéseknek nem volt semmi hatása a művészetre; főuraink azonban általuk ismerkedtek meg a humanizmussal, a renaissance ezen éltető szellemével.

A régi
klasszikusok
hatása
irodalomra és
művészetekre

Mindamellett, hogy az Anjou-kor kezdetén a nép nyelve úgy Olaszországban, mint Dél-Franciaországban irodalmi nyelvvé fejlődött ki s maradandó becsű műveket teremtett, a római klasszikus írókat még mindig utolérhetetlen mintáknak tekintették; ezeknek tanulmányozását nevezték a humanioráknak, s humanistáknak azokat, kik a római klasszikusokkal foglalkoztak és azokat utánozták. Ez azonban nemsokára lelohasztotta azon keresztyén bensőséget, mely a gótika idejében az egész életet, különösen a germán népeknél, áthatotta. A régi klasszicitással a régi pogányság is befolyással volt úgy az új irodalomra, mint a megújult művészetre. Ez annyira ment, hogy midőn a keresztyénség főszentélyének, a Szent Péter templomának ércapuít öntötték, Donatello öcsce reájok tette Szent Péter és Szent Pál hatalmas alakjainak gazdag keretébe nemcsak Romulust és Remust, a mint őket a nőstény farkas szoptatja, hanem még Herkulest, sőt Lédát is a hattyú ölelésében. Ezen nem botránkozott meg senki, a vallás őrei eltűrték, hogy necsak a humanisták, de még a papok is »per deos immortales« (a halhatatlan istenekre) esküdjözzenek, s bibornokok is oly feslett erkölcsű szindarabokat írjanak, melyek inkább a pogány császárok theatrumaiba, mint a pápák udvarához illenek, miért is a szigorúbb erkölcsűek még a pápákat is pogánysággal gyanúsították.

Ilyen volt a renaissance szelleme, mely a szépen kereste eszményképét, s midőn a római klasszikusokat tanulmányozta és utánozta, a római császár-idők pompája mellett azok alacsony erkölcsiségének színvonala fülé emelkedni nem is erőlködött. VI. Sándor, II. Julius és X. Leo udvarában inkább uralkodott a szépnak dicsőítése, mint a vallásosságnak érzete.

JANUS PANNONIUS, a csodagyermek, ki már tanuló korában, Ferrarában, magára vonta egész Olaszország figyelmét, VITÉZ JÁNOS, VÁRDAI PÁL s barátaik, egész erővel belevetették magukat az újkori kultúra ezen áramlatába, mely Firenzében már az öreg Medici Cosmus óta, főleg unokája, Lorenzo Magnifico udvarában virágzott fel bájos szépségében és

De electione dñi comitis marhie in regem.

Cum aut peregrinis ex relatib⁹ fama oblit⁹ iph⁹ regis la-
dillai in regnū hūgarie venit: multos p̄tristauit. inaxi-
me aut illos qui eidē regi comitis ladillai p̄suaserāt ne
cū ultores effusi sanguinis iph⁹ comitis ladillai eo
laudi⁹ eo aiosius insurgere: ac inceptā finē ad optatū
pducere vinctā desiderare videbāt. Quō factū fuisse: si p̄ cō-
ponēdis regni reb⁹: p̄q̄ eligēdo rege: indicta per totū regnū hū

a nápolyi, mantuai, milanoi, ferrarai és urbinói fejedelmekkel mindennap új bimbókat hajtott.

Mátyás király is, ki fogékony volt minden iránt, a mi nagy és szép, felkereste a renaissance civilizációját ott, a hol legszebben virágzott, főleg azota, hogy a királyné, az arragoniai Beatrix, hazája művelődését Budán is ápolta. Mátyás udvara volt azon időben a legfényesebb s legműveltebb az Alpeseiken inneni Európában; sem a német császárok, sem a francia király nem vetélkedhetett, csak a brabanti hercegek versenyezhettek vele.

BERGAMOI FÉLOP humanista már 1460-ban említi Mátyás olvasási szenvedélyét, mely oly nagy volt, hogy az udvari személyzet gyakran találja Cúrtiust, Liviust vagy más történeti munkát a király agyában váncosai közt. Mátyás pedig azon gyönyörű levelében, melyben 1471-ben Pomponius Laetusnak megköszöni Silius Italicus eposzának nyomtatott példányát, említi, hogy bár folytonos háborukba keverve, lenmarado idejét mégis az irodalom olvasásának szenteli, nagy élvezettel és vigasztalással. Silius már ifjú korunkban tetszett, s most is tetszik, midőn háborúval foglalkozunk, annál inkább, mert ő is csatakat énekel; de még sem tagadhatjuk, — így folytatja a király — hogy szanandó a királyok sorsa, mert háborút viselni kénytelenek, holott diadaluk is mindig embervertől nedvesek. Mi nem keressük a háborút, de ha kihívnak, azt vissza nem utasíthatjuk; mert ezt követelik a nemzet becsülete, megsértett királyi jogaink s elleneink rosszakarata. Ez annyira igaz és ismeretes, hogy beke egyáltalán nem is köthető, ha a háború előbb meg nem vetette a beke alapját.

Mátyás már a hatvanas években alapította híres könyvtárát s közhasználatra bocsátotta, miben a Corvinát csak a Laurentiana Firenzében, a Marciana Velencében és a Vaticana Rómában előzte meg. A király híres tudósokat is hitt meg udvarához: REGIOMONTANUST, a híres csillagászt, MARTIUS GALEOTTIT és BOXFINIUST, kik történetírói lettek, FOSTIUS-ra pedig és TADDEO UGOLETTI-ra könyvtára őrzését bízta. De mindezen tudósok még sem maradtak allandoan Magyarországon, a honvágy visszahívta őket a szebb olasz egálj alá.

Igy jart Mátyás a művészekkel is, mert a király műérzeke meg tudta becsülni a renaissance remekeit s a legkitűnőbb és legdrágább műtárgyakkal díszítette legszebb kódexeit. Lorenzo Medici, ki a királlyal mindig barátságban élt, Verocchionak, Leonardo da Vinci nagy tanítójának két éremborművet küldte meg a királynak, melyeknek egyike Nagy Sándort, másik Dárius királyt ábrázolta. Vasari írja, hogy Mátyás sok firenzei tartott udvaránál s minden ritkaságot kedvelt, meg is hívta a híres Filippino Lappit Magyarországra, de ez nem akarta Olaszországot elhagyni; mégis két, igen szép kepet festett számára, melyeknek egyikeben a királyt is lefestette, úgy a mint emlékeim látjuk. Vasari szerint BENEDETTO DI MAJANO,

a híres építész, szobrász és intarsiator, ki arra adta magát, hogy különböző színű fából berakott távlatokat, lombozatot és fantasztikus alakokat készítsen,

Beatrix királyné

Beatrix királyné arcképe és névalírása.

Mátyás király számára dolgozott egy szekrénypárt a legszebb és legmesterségesebb művésszel berakott fából. Minthogy a király nagy kegyességgel hívta meg, hogy mindenáron jöjjön Budára, begöngyölte szekrényeit, hajóra

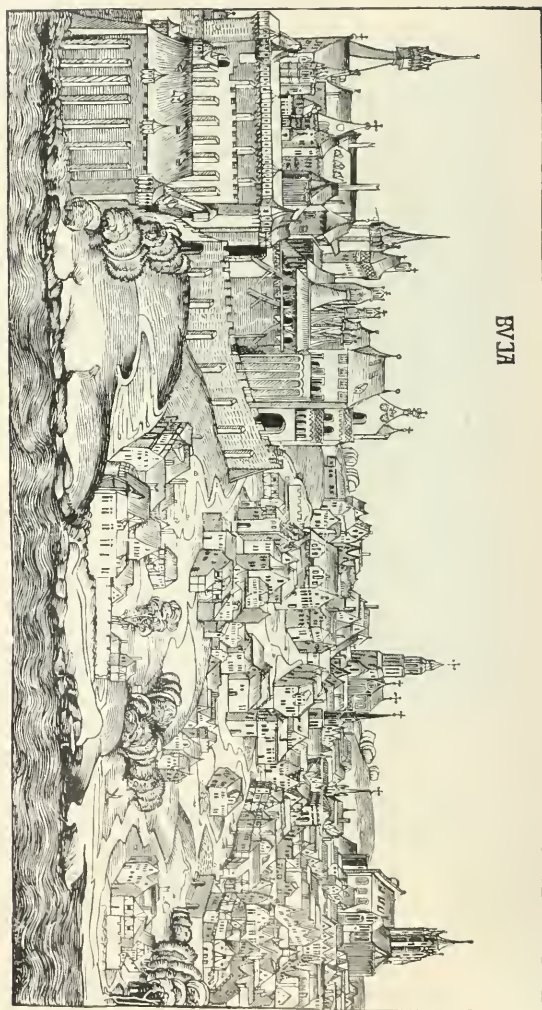
ült s Magyarországra ment, hol bejelentven magát a királynal, az szívesen fogadta. Ekkor Benedetto felhozatta szekrényeit s azokat a kiraly jelenlétében

Matyas kiraly arcképe és koronázása

Matyas kiraly arcképe és koronázása

kezdte kirakatni, mert ez nagyon vagyott latasukra. A nedvesség azonban a hajoban s a tengeri levegő felolvasztották az enyvet, s a mint a művész a viaszvasznat kibontotta, csaknem minden berakott darab földre esett. Minnyire

Buda a XV. században. (Schedel Krónikájából.)

megjedit és megszegyenült Benedetto ily sok úr jelenletében, ezt mindenki gondolhatja. De ő azért ismét összerakta munkáját, a mint legjobban lehetett, s a királyt nagyon kielégítette, hanem e mesterseget meg is megutálta, s

Bergamói Fülöp leányja munkáját Beatrix királynak ajánlva. (A műve 1487-ben készült.)

nem tudta tovább kiállni azon szegény miatt, melyet általa váltott. Feladta tehát minden tevékenységet, szobrászatra adta magát, melyet már mielőtt Magyarországra jött volna, Lorettóban egy most-még nem készült

bizonyos angyalokkal, márványból. És mielőtt Magyarországot elhagyta volna, tudtára adta a királynak, hogy ha kezdetben szegyenben maradt is, a hiba az oly mesterség gyakorlataé volt, mely alacsony, nem pedig a művészi tehetségé, mely magasztos. Elkészítvén tehát egy pár művet agyagból és márványból, melyek a királynak nagyon tetszetek, visszatért Firenzébe.

A király jobban járt egy másik építésszel, ki azonban kevésbbé volt híres, mint Benedetto, t. i. CHIMENTI CAMICCIÁVAL. Erről Vasari csak annyit tud, hogy »firenzei volt s a magyar király szolgálatában épített számára palotákat, kerteket, kútakat, kerti mulató házakat, erődöket s egyéb nevezetes kőművesmunkát, díszítményekkel, vésésekkel, s hasonló dolgokkal, melyeket nagy szorgalommal végzett BACCIO CELLINI,« ki különben is híres intarsiator és elefántcsontvéső volt. »Elvégezvén e munkákat Chimenti, honvágytól indíttatva visszatért Firenzébe s Bacciónak, ki Magyarországbán maradt, néhány képet küldött Berto Linajuolótól, hogy azokat a királynak adja. Magyarországon ezek igen szépeknek tartattak s a király megdicsérte azokat. Chimenti egyébiránt nem maradt soká Firenzében, s visszament Magyarországba, hol a király szolgálatában maradt, de egyszer felrándulván a Dunán, hogy bizonyos terveket készítsen malmok számára, kimerültségből betegségbe esett, mely őt kevés nap alatt más világba vitte. E két mester munkái 1470 körül készültek.«

Visino
Magyarország-
ban

A mi Mátyásnak nem igen sikerült, hogy hírneves olasz művészt állandóan vagy legalább hosszabb időre Magyarországbán megtelepítsen, az megtörtént halála után. VISINO t. i. Mariotto Albertinelli legjobb tanítványa, firenzei kereskedőkkel Magyarországba vetődött, hol »sok képet festett«, hogy Vasari szavaival éljek — »melyeket mindenki megbecsült«. De e szegény ember, kevésbe múlt, hogy pórul nem járt; mert természete olyan volt, hogy szabadon, meggondolatlanul szólt, s nem tudta tűrni bizonyos magyarok alkalmatlankodását, kik telebeszélték fejét és dicsérték az ottani állapotokat, mintha nem volna más élvezet s boldogság a világon, mint fűtött szobákban jól enni és inni, se semmi magasztosabb nagyság s nemesség, mint a magyar királyé és udvaráé, s mintha ezeken kívül az egész világ nem volna egyéb mint sár.

»Visino azt találta — így írja Vasari — a mint igazán is van, hogy Olaszországban mégis más a nagyság, a művelődés és szépség. Megunta tehát egyszer e bolondságokat s történetesen egy kicsit jó kedvében lévén, kiszalasztotta száján, hogy többet ér egy palack fehér bor, mint itt minden király s királyné fénye, kik valaha ebben az országban uralkodtak. S hogyha szerencséjére nem bízta volna baját egy jóra való püspök kezére, ki tudott az emberekkel bánni, s tudta s akarta a dolgot nevetségre fordítani. Visino megtanulta volna, mit tesz vadakkal tréfálni; mert ezek a barbár magyarok nem értvén a szavakat, s azt gondolván, hogy valami nagy dolgot mondott és nemzetöket s királyukat gyalázni akarta, a felbőszítet

8. Janus Pannonius és a humanisták.

MA NAGYSZABÁSÚ szellemi mozgalom, mely a XIV. évszáz második felétől a XVI-ik évszáz első feléig korszakot alkotó hatást gyakorolt Európa különböző nemzeteire és ezeknek külön nemzeti műveltségét megtermékenyíté: két jellemző névvel jelölte meg az irányt, melyet képviselt. E két név: *újjászületés* és *humanizmus*.

Újjászületés és
humanizmus

Újjászületés érzésben, gondolkodásban: e világ szépségének eleven élvezése, a gondolkodó elme szabad kutatása, az igazságnak egyházi korlátoktól ment keresése útján. Az ókori pogány műveltségnek, melyet a középkor óriási szakadással választott el, ismételt fölfedezése, élvezése, utánzata lett a jelszó: Petrarca, a mozgalom úttörője, kész volt saját nemzeti költészetének virágait föláldozni, csakhogy az antik irodalom remekeit fölkutassa, föltámaszsa és az emberiséget ez új világ élvezésére tanítsa. Az újjászületés, a megújódás ez emberei: egy Petrarca, egy Boccaccio, egy Poggio, Niccolo de Niccoli, egy Lionardo Bruni—Quintilián, Cicero, Livius, Valerius Flaccus ismeretlen műveit hozzák napfényre, a görög irodalomnak elfeledett szerzőit olvassák, magyarázzák, fordítják a közérthető latin nyelvre és semmi munkát nem tartanak fontosabbnak: hiszen V. Miklós papa valóságos szenvedéllyel fordított és nem sajnál költséget, kitüntetést s rangot osztogatni, csakhogy az egykor elátkozott pogány irodalmat fölélesszze.

Másik név, mely ez iránynak mintegy erkölcsi jellemét jelöli meg: humanizmus. E humanizmus a klasszikai irodalmat s a görögök és rómaiak antik életét tekinté olyannak, mely az emberi természetet szellemi és erkölcsi tehetsége teljességében mutatja. Ép azért minden nemesebb tehetség egy eszményt űz: a stílus eszményét. A legtokéletesebb latin stílus megszerzésére törek. E bevégzett latin irodalom kikristályozódott formájába önté mindenki saját tudását, gondolatait. Büszkén gondolt arra, hogy egy világnak szól, egy világ érti meg. Az új életet nyert latin nyelv lőn a nagy szellemi köztársaság közös nyelve, mely a művelt világ szellemeit egy központtal hozta érintkezésbe. E központ Olaszországban, és ennek nagyobb városai: Ferrara, Mantua, Milano, Firenze, Nápoly élén Rómában volt. A nevelésre, még pedig a nevelésnek egészen új, szabad szellemben átalakított formájára: a humán tanulmányokra helyezték a súlyt. Itt szerezték meg, a *litterae humaniores* tanulása útján, a polgárjogot a műveltségre. A klasszikus

nyelveknek és irodalmaknak eleven, közvetlen élvezésében növekedik az újabb nemzedék. A középkori egyetemek és középiskolák rendszere teljesen megváltozott. Egy Vittorino da Feltre és egy Guarino szemében oly új irányt vett az oktatás, hogy az úgynevezett *litterae humaniores* központi helyet vívtak ki. A *litterae humaniores* a legújabb időkig Európa zert az emberis műveltségére a legjobb előkészületül szolgálnak. A humanizmus Európa minden államában, a különböző nemzetek jelleméhez képest más-más módon, de minden nemzet irodalmára mély hatást gyakorolt. Elmondhatjuk, hogy hazánk e részben nem maradt hátra. Egyetemeink a középkorban egy sorba helyezhetők az egykorú egyetemekkel.

A XII. évszázban keletkezik, Europa legregibb egyetemeivel a salernói, bolognai, párizsi egyetemmel egy időben, a *veszprémi* egyetem, melyet III. Béla alapít 1183-ban. Száz év múlva, a mikor IV. László egy donációval megsegíti a tűzvesz által oriai kart szenvedett intézetet, már tizenöt tanár működött és az egyetem a párizsinak mintájára volt szervezve. A Nagy Lajos által 1367-ben alapított pécsi egyetemet V. Orbán ugyanazon szabadságokkal ruházta föl, melyekkel a csak két évvel korábban keletkezett bécsi egyetemet. Ez intézet még 1194-ben is mint »Schola Maior Quinque ecclesiarum« (pécsi főiskola) néven fordul elő, sőt még 1543-ban, tehát a mohácsi vesz után is számos hallgatósággal diszekszik. És Zsigmond meg is megalapítja a *budai* egyetemet, mely a konstanci zsinatra 1414-ben, mint tekintélyes egyetem, képviselőket küld. E főintezetek mellett is Vitéz János új egyetem érdekében szólal föl Matyas király előtt, a király a pápához intéz kérelmet, melyben kiemeli, hogy »nemkép hiányos az egyetemes tanulmány (studium generale)«. A pápa 1465. május 19-én Vitéz Jánoshoz és Janus Pannoniushoz intézett bullájában engedélyezi egy új egyetem föllállítását. Ezt Pozsonyban állítják föl. Ez egyetemmel működött a virághírű JOHANNES REGIOMONTANUS (Johann Müller von Königsberg), ki Vitéz János benső barátja volt, kire a *Tabulae Directionum* szerkesztését bízta Pozsonyban hangzott volt el e ferliu ajkáról Galilei: *Mégis mozog a föld* je előtt száz évvel a föld saját mozgásáról föllalított tan. Ez egyetem a becsivel oly kollégialis stíru érintkezésben van, hogy a baccalaureusok és lectorok ki keresere több adat található a bécsi egyetem történetében.

Ez egyetem már a humanisták hatása alatt áll; hisz alapítója Vitéz János őszinte humanista, JANUS PANNONIUS pedig a magyar humanisták tuj és büszkesége. Az 1477-ben Magyarorszagba hívott THADDEUS UGOLINI megbízást kap, hogy a Corvina és a pozsonyi egyetem számára vásároljon könyveket Olaszorszagból. Ez egyetem rövid ideig virágzott. Alapító Vitéz János meghasonlott a királylyal, összeesküvésbe keveredett Vitéz János bukása és halála az egyetemet is romlásba vitte. Ekkor föladták Matyas ama hihetetlenül nagyszabású tervvel, hogy 40 000 tanu számára teremtsen intézetet, melyet Heltai ir le magyar kronikájában. E terv valószínűsége ellen emelt kételylyel szemben megjegyzendő, hogy Brandenstein

olasz írónak: *A köztársaság és királyság egybehasonlítása* című párbeszédében, a párbeszéd egyik szereplő alakja, maga Mátyás, hozza föl a királyság védelmére, hogy a párizsi egyetemen 30.000 tanuló nyer oktatást a különböző tudományokban.

Rendkívüli élénk volt az a szellemi mozgalom, melyet Mátyás, főként miután Beatrixot vette nőül, az olasz földről egyenes összeköttetésben lángezzével, tiszta látásával fölkarolt. Híres könyvtárának alapítása, a királyt környező humanisták: GALEOTTI MARZIO, UGOLETTI TADÉ az olasz tudósokkal sűrű összeköttetést tartanak fenn. Másolók, művészek dolgoznak, hogy az akkori ízlés szerint minél díszesebb alakban állítsák ki a könyveket és gyarapítsák a könyvtárt. A humanizmus történetének egyik legkiválóbb történetírója, *Voigt* a legnagyobb elismeréssel mondja nagy királyunkról: »Mátyást illeti meg az első és páratlan dicsősége annak, hogy Olaszországon kívül Petrarca és Niccoli nagy tervét fölfogta és valósítani törekedett.«

Vitéz János

Az olasz föld humanistáinak iskoláiból kerülnek ki a mi tehetséges főpapjaink, világi főurainak egyrésze.

SZÉCHY DÉNES esztergomi érsek, kit huszonnég éves korában ruháztak föl e méltósággal, Páduában tanult és a humanisták barátja volt.

Utódja VITÉZ JÁNOS, Hunyadi János egykori titkára. 1447-től fogva nagyvárad püspök, 1464-ben már esztergomi érsek, politikai beszédeit, állami okiratait egészen a firenzei kancellár-stílusban szerkeszti. A török elleni háborúra buzdító beszédei: mintáivá lesznek a későbbi beszédeknek. E korban *Isota Nogarola* (1450), ez olasz humanista nő is fényes beszédet tart a török kiűzése mellett. A humanista a törököt mint barbárt üldözte: a régi római büszkeség lengi át e beszédek hangját, képeit, szólamait. Vitéz János 1455-ben; tíz évvel később Janus Pannonius tart hasonló beszédeket. De a földolog a humanistákkal szőtt benső barátság. A híres *Poggio* Hunyadi Jánosnak ajánlja föl a képmutatók ellen írt művét és három kisebb értekezését, s figyelmezteti, hogy a régi múlt nagyjait örök feledés borítaná, ha az irodalom nem tartja fenn emlékezetüket. Vitéz Jánost költők, művészek veszik körül. *Paolo Vergerio* olasz, *Podokatheros Fülöp* cyprusi görög és *Szanoki György* lengyel költők összeköttetésbe lépnek vala. *Tribrachus* modenai hírneves költő neki ajánlja pástori-költeményeit. *Argyropulos* és *Trapezuntios* neki szentelik fordításait.

Mátyás és a humanisták

E szellemben növekedett a lánglelkű MÁTYÁS; hiszen a Hunyadi család nevelője a lengyel származású latin költő: Szanoki György (*Georg Sanocensis*) lett, kiről *Callimachus Buonacorsi* a legnagyobb elismeréssel szól, midőn Ulászlónak magyar királylányá történt választásáról ír. E kitünő férfiú életrajz-írója kiemeli, hogy e kör embereit »oly különböző nemzetek között s a nemes tudományok iránt ugyan az az érzés kötö össze«.

Mátyás hadi tetteinek, békében tündöklő erényeinek dicsősége besugárzott Olaszországba. A divatos dicsbeszédek túlzásainak leszállítása mellett is e nagy király nemes alakja újabb fényt nyer a Fraknoi Vilmos és Ábel

Jenő által közzétett újabb közleményekből. *Carbo Lajos* ferrarai híres tanár és költő, Janus Pannonius legjobb barátjának és a pécsi püspöki székes utódjának Ernestusnak tanítója, *Mátyás király tetteiről* írt párbeszédében a

J. Epus maradionis

Vitéz Janus arcepe és nevelőirása

Hunyadi-monda egyes részei újabb vonásokkal fordulnak elő. A Székelyek Jankra emlékeztető *Janco* nevről azt mondja, hogy Hunyadi is egy a tervvel hívták e névvel remélték a rossz gyermeket.

Alexander Cortesius Mátyás hadi erényeiről írva, a holló s címer meséjét új változatban adja elő s elragadtatással mondja, hogy Mátyás a műzsáknak oly kényelmes, oly' szelíd lakhelyet nyitott, hogy azok elhanyagolva az aon hegyeket és Permessus folyó habjait, a király lakóházába költöztek.

Naldi Naldus firenzei költő pedig Ugoletti Tádéval, a Corvina rendezőjével, beszélgetvén Mátyás tudományszeretetéről, úgy fölleskél, hogy Mátyás könyvtáráról terjedelmes dicsőköteményt ír. E költeményben olvassuk, hogy a Corvin János nevelője, Ugoletti Tádé, növendékét a görög nyelvre is oktatta: tehát a humanisták szellemében növelte.

Carbo Lajos szintén írt egy nagyobb költeményt Mátyásról, melyből a már fentebb említett párbeszédben egy oly helyet idéz, mely nemzetünk történelmi hivatását, hogy védpaizsa legyen Európának, ép azokkal a szavakkal fejezi ki, melyekkel azóta annyi nagy emberünk.

Rólunk zengett az európai latin költők lantja, de zengett görögnyelven is a mi dicsőségünk és gyászunk. Így ugyane Carbo említi, hogy Hunyadi János csatáit, különösen a várnai csatát, görög prózában és versben örökítik meg.

Ugolino de Vieri (Verinus) *Mátyás király diadala és bámulatra méltó élete hősversekben* című költeményében Szilágyi Erzsébetről azt írja, hogy áldott állapotában álmot lát. Álmában egy paizsot és egy lándsát szül. E paizs feltartóztatja a barbárok betörését és a lándsától reszket Germánia.

humanizmus
hatása a
tudományokra

E humanista mozgalom áthatja a tudomány különböző köreit. Hat a bölcsészetre, hat a theológiára. A bölcsészetben Arisztoteles tekintélye csökken: Plato eszmetana, végtelen aspirációi jobban megfeleltek e nagy és szabadságra törő szellemek reformtörekvéseinek. Marsilius Ficinus Platót lefordítja, a *Vendégséget* Janus Pannoniusnak úgy ajánlja, hogy őt platonícusnak nevezi. A platonizmus a bölcsészetben oly forrongást jelentett, mint egy pár száz év múlva a cartesianizmus. És önérzettel elmondhatjuk, hogy mind a két mozgalom közvetlenül hatott hazánk nagy szellemeire. Platonícus Janus Pannonius és cartesianus Apácai Csere János. De hatott a theológiára is.

PANNONIAI ANDRÁS, magyar egyházi író, ki ifjú korában Hunyadi János szolgálatában katonáskodott és Mátyás király születése idején Hunyadi Kolozsvarra kísérte (1440). Később Olaszországba megy, karthauzi zárdába lép. Velencében nagy tekintélyre emelkedik. A ferrarai zárda vikáriusává lesz és Estei Borso herceg (1450—1471) kegyébe jut, ki új monostort épített. E Pannoniai András a Hunyadi-ház iránt rajongó szeretetét és háláját egy szép latin nyelven írott munka szerzésével rója le. 1467-ben Mátyás számára könyvet ír a királyi erényekről. A művet Márk mester utján küldi, kibén Galeotti Marziót sejtjük, ki ép ez időben Janus Pannoniusnál, majd Mátyás udvaránál megfordult. Habár theologiai pályára lépett és testestől-lelkestől szerzetessé lett, ifjúkori klasszikus műveltsége

megérzik művein. «Humanista volt ő is a görög és latin klasszikus irok tanulmányozása és utánzása által» — mondja róla műve fölfedezője. Fraknoi Erdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy Pannoniai Andras három magyar főrangú ifjúról Vingárti Lászlóról, Palóczi Zsigmondról és Prenyi Miklósról emlékszik meg, kik Ferraraban tanultak, mi amaz élenk összeköttes bizonyosága, melyet Janus Pannonius a Guarinóról írt rímek dícsőkölteményében örökített meg.

A másik egyházi író NICOLAUS DE MIRABILIBUS, ki Kolozsvárt született, habar olasz származású család sarja volt. Ír a lelkesmeretről Aquinói Szent-Tamas szellemében és van egy érdekes vitatkozása arról a kérdésről, hogy az ember bűneseténél Ádám vagy Éva vetke nagyobb-e? E vitát 1480-ban Georgius Benigni de Salviatis híres minoritával tartja. Előbb a Diva Reparata templomban, később Medici Lőrinc udvarában, hol a két híres platonikus Marsilius Ficinus és Pico della Mirandola élvezettel hallgattak. Erdekes, hogy Isota Nogarola, e híres humanista nő, ki gróf Apponyi Sándornak volt egyik öse, 1451-ben ugyan e kérdésben vitázik Foscari Lajossal. Sajátságos! A középkori feladatot a humanisták klasszikus zamatú nyelven próbálták megoldani.

Meg kell emlékeznünk meg a magyar humanisták sorában GARAZDA PETERRŐL, kihez Baptista Guarinus meleg hangon ír költői levelet (elegiai versformában), kirol egy Gyulafehérvárról letezett fölirat, mint az ausonai lant zengzetes pengetőjéről emlékszik meg. Egyebiránt Esztergomban esperes volt, meghitt barátja Vitéz Jánosnak és Janus Pannoniusnak. Ide sorozando KALOCSAI GYÖRGY (előbb Georgius Polycarpus), Pannoniusnak olaszországi barátja. Aeneas Silvius nunt sienai püspök veszi partfogasába, majd Vitéz János Mátyás több ízben használja követségre. 1479-ben kalocsai érsek lett Vespasiano olasz könyvkereskedő híres életrajzi sorában az ő és Janus Pannonius életrajzát adja, kora nevezetes emberei sorában. Mivelődestörténeti szempontból érdekes adat Vespasianónál, mely szerint György, pécsi prépost korában a templomban egy nagyon szép könyvtart rendezett be, jó fizetesen egy papot bízott meg a könyvtár gondozásával. Haromszáz kötetnél többet gyűjtött össze. Firenzeben 3000 forintért vett könyvet.

De lingesze, sokoldalu tanultsága, gazdag irodalmi munkássága, ekesszólása által a magyar humanisták közt első helyet vivott ki magának JANUS PANNONIUS, kit Pannoniai Andras elragadtatással *seraphicus* melléknevvél tisztel meg.

Őt a magyar humanisták élére kimagasló költői tehetsége emelte. Mert ha a humanisták a klasszikus irodalom bevezetett tükélyű nyelvét mint eszmenyi célt igyekeztek elérni, a költői tehetség már csak ott érzékenél fogva is e főrekvesre leghivatottabb volt. Ép azért nyert kezdőlelet a latin költészet, mert az antik formát rajongó szeretettel keresték. E korban egy Poliziano, egy Piero Bembo, egy Beccadelli, egy Ficinus,

Janus
Pannonius

egy Castiglione, egy Flaminio oly költeményeket írtak latin és görög nyelven, mintha csak Ovidius, Catullus, Martialis, Statius és a görög Anthologia írói szólalnának meg. Vergilius utólérhetetlen magasságban lebegett előttük. Mindenki az ő babéráért versenyzett. Az ő génusza ihleté Janus Pannoniust, hogy kiválóan epikussá lett.

Janus Pannonius a humanisták divatja szerint fölvelt írói név; tulajdonképen *Csezmicei* János, szülőfalvától Csezmicétől nevezve. A Cesinge név tévedésből fordul elő még okiratban is. Született 1434 augusztus 29-én. Atyjáról csak annyit tudunk, hogy Janus Pannonius öt kora gyermekkorában elveszté. Anyja Vitéz Borbara, Vitéz János testvére. Születése helyét maga jelöli meg a Guarinohoz írott dicskölteményében:

Ott hol a Dráva szelid folyású zsongó habokkal
Kész a Dunába szakadni kövér föld sík mezejében.

E hely Szlavonországban, Verőce megyében van, Eszéken felül. Szláv eredetű családból származott, de magyar nemesnek született. Elemi iskoláit Pécsen végezte. Nagybátyja Vitéz János értesülvén unokaöccse kiváló tehetségéről, a human tanulmányok végzésére (és ép e kifejezéssel él Vitéz János a modenai püspökhöz írt ajánló levelében) a hírneves Guarinohoz küldi Ferrarába. A 13 éves gyermek itt ismerkedik meg és köt örök baráti frigyét Galeotti Marzióval, ki akkor 20 éves volt. Úgy Galeotti mint Janus Pannonius életére, kivált olaszországi tanulmányuk idejére nézve fontos az utóbbinak Galeottihoz írt szép elegiája (gróf Teleki Sámuel kiadásában. Eleg. II. 4.) Galeotti ekkor 20 éves volt. Guarino fia, Baptista Guarinónak egy újabban fölfedezett levelében (1469-ben) eleven szavakkal rajzolja a kis Janusunk lángeszét. Oly emlékező tehetsége volt, hogy néha 1000 verset is, melyet több nap alatt gondolt ki: egyszerre írt le egyhuzamban. Főlfogó tehetsége pedig oly gyors, hogy bárholnan hallott vagy előtte egyszer fölolvastott verset egyszerre elmondott. A görög és latin nyelvet oly mértékben és oly hihetetlen gyorsasággal sajátítá el, hogy Galeottinak ő lett görög mesterévé: csakhamar fordít a görög Anthológiából, Plutarchosból és Demosthenesből. Négy év múlva nagybátyja visszahívja; de tapasztalván a szép deli ifjúvá fölserdült János bámulatos előhaladását, komolyabb: bölcselmi, jogi és theologiai, tanulmányokra visszaküldi. Ekkor Janus Pannonius jár Velencében, Paduában, Mantuában, Firenzében, hol megismerkedik Marsilius Ficinussal, Plato híres fordítójával, ki később egyik platonikus dialogusát neki úgy ajánlja, mint platonikusnak.

1452-ben¹ ír III. Frigyeshez egy panegyrist (Italia kibékítése érdekében), mely őt az első latin költők sorába emeli. Ekkor fog nagyszabású epikus

¹ Teleki e költemény írását tevesen teszi a költő 16-ik évére, mert Frigyes 1452-ben látogatta meg Velencét. (Daru, Velence története, II. k. 104. a nemet fordításban, melyhez hozzáférhettem.)

műve Ferrarai mestere iránti halálat a hozzámt zett dík költeményben fejezte ki. E dísköltemény befejezését gróf Teleki a Janus Pannonius életrajzában 1458–1460 közötti időre teszi, mikor tizenegy évi tartóss után haza megy Magyarországra és előbb Budán telepszik le, majd Pécs-re megy.

Janus Pannonius velencei főnemesselk jött összeköttetésbe, különösen két kiváló férfival: Francesco Barbaróval, ki a Guarino iskolájának buszkesege volt, kinek költeményei zsengeit szenteli és nővérek, Barbarának lakodalmára szép nászdalt ír, továbbá Jacobus Antonius Marcellusral, a velencei kitünő államférfival és hadvezérrel, kinek birtokára Montebelluna és környék. Legnagyobb terjedelmű eposzat, mely mind műszerkezet, mind nyelv tekintetében legjobban megközelelti az antik eszményt, panegyrikus formában, e feltűt díszítésére szenteli. Ez eposz (*Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum*) antik modorban van írva. Minerva lelkesíti a költőt, hogy mellőzve a régi kor antig ismetelt tárgyait, kora történetéhez forduljon. Felhívja figyelmet Marcellusra, a ki méltó ősehez, a nagy Claudius Marcellushoz, Minerva ekesen szoló ajkán megéred a szó és az ő elbeszéléseinek keretbe van foglalva Velence nek Philippo Maria Visconti milánói fejedelemmel a XV. évszáz. negyvenes éveiben folytatott küzdelme, mely valóságos részletekkel, megirando mozamatokkal bővelkedik. Így Cremona ostroma, Brescia megmentése, a tiroli havasokon át a

Garda tóra szállított hajók varathatn tamadást, a Po szigetén korlárt ellenség ellen a folyón való merész atkelés, a bosnek ragalom alapján vissza hívása, majd jellemének teljes diadala, diktatori hatalma műveszi e ügybe olvadnak egybe, hogy Marcellust Velence nagyságának és menyi képviselőjeül tüntessék föl. Szerepel Velence védőszentje szent Márk is, ki országnak alakjában szólal meg, hogy a sértett host Arisztides, Kimon, Themistokles, Camillus példájával buzdítsa, hogy áldozza föl haragját a hazának Marcellus enged a szellemi szozatnak, esutatterre siet. Diadalt arat, békét szerez hazájának. De ekkor sem fogy ki a költő a tárgybol. Most Clodius hív

Is Pannonius ~~archep.~~ archep.
 Forst J. ~~archep.~~ archep. Joh. Casingo Eps
 V. Basilic.

¹ All egy elegán versmértékben és all *prachit*-ből (12 vers) és a 125. hatótalan (10 cp-szabol) (2871. vers).

Janus Pannoni-
nius művei segítséggül, ki elmondja Velence keletkezését, emelkedését. Még Claudius Marcellusnak jósolták meg a *Palici* tó nemtői a húnok vándorlását, a lagúnák városának alapítását, a Marcellus-család kiköltözését és a patriciusok közé fölvételét. A két Marcellus (a római és velencei) közti fenséges párhuzammal végződik a nagyszabású mű. És ha az éposz duzzadó, méltóságos folyamát szemléljük, fájlalnunk kell két dolgot: először, hogy nem maradt ránk a magyar történetből merített *Amalese*, melyet *Sambucus* még látott, mint Janus Pannoniusnak 1569-iki bécsi kiadásához készült előszavában írja: és másodsor, hogy nem váltotta be költőnk azt az ígérletét, melyet a Guarinóhoz intézett panegyrikusában a következő versekben fejezett ki:

Eljön a férfiasabb kor majdan, erőm növekedvén,
Lantom Nagy Hunyadink hős hareát zengi meg egykor. (675—6. v.)

E panegyrikus (*Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum*) a valódi humanista képében a humán tanulmányok föléledését rajzolja. A humanista költők előtt annyira kedvelt személyeköltés (prosopopoeia) alakjában adja elő Clio és Hermes beszélgetését. Clio elpanaszolja a világ elvadulását a középkorban, keseregve beszéli el, hogy az alvilágba kell a Múzsáknak leszállniok és ott élniok árnyékéletet, mert senki sem gondol velük. Hermes rámutat Itáliára, rá a Guarinus bölcsőjére, kinek majdan főérdeme lesz, hogy föltámasztja a halottakat, új életet ad a művészeteknek. Abból a képből, melyet Guarinus jelleméről, iskolájáról, tanítási módszeréről (melyből lehet okulást szerezni még ma is), a tisztelők rajongó szeretetéről élénk ecsettől rajzol: a humanizmus éltető szelleme sugárzik felénk.

Bizonyára a fejlődőtehetség korában, midőn költészetének bő forrása föltakadt, írhatá a *Szelek versenye* című eleven rajzát, melyet, mint a leíró költészet egyik mintáját, olvastak hazánkban még a múlt évszázban és ez évszáz elején is a közkézen forgott *Delectus*-okban. Kísérletet tesz Homeros fordításában, hogy kedvében járjon V. Miklós pápának, kinek leg-hőbb óhajta volt: egy latin Homeros. A pápához írott költeménye, melyben Homeroszt dicsőíti, kiegészíti a Glaucus és Diomedes epizódját, melyet lefordít.

Janus Pannoni-
nius későbbi
szereplése Ily tanulmányok közt megizmosult tehetséggel, gazdag epigrammagyűjteménnyel tér haza 1458-ban. Itt több ízben betegeskedik. 1459-ben pécsi püspök-helyettes, 1460-ban püspök lesz. Ezután írja elégiái egy részét. Több elégiájának keletkezési idejét a bécsi császári könyvtárba került Corvin-kódex leveleinek fölrataiból tudjuk.

Betegsége okozá, hogy Mátyás hadjárataiban 1462—1463-ban nem vesz részt. Ez utóbbi évben elveszti szeretett anyját, kinek emlékét két szép elégiában és egy sírfeliratban örökíti meg. 1464-ben csatlakozik Mátyás táborához, mely Jaiát ostromolta. Panaszkodik a háború kényel-

metlenséget miatt, gyenge teste nem bírja a fáradságokat, de azért mint pécsi püspök honvédelmi kötelezettségének eleget tesz és Matyas kegyet úgy megnyeri, hogy külön adománylevelben ad neki s utódainak engedélyt arra, hogy Baranyamegyében bányákat művelhessen. Hatalma, gazdagsága tetőpontjára emelkedik. Évi 100,000 arany jövedelme volt papai adóban 1650 aranyat fizetett.

1465-ben Rozgonyi János társaságában mint Matyas követe megy II. Pál udvözlesére és egyszersmind a török hadjárat költségeire segélykérés érdekében. Rozgonyi ekesszólása diadalt arat. II. Pál százezer aranyat ajánl föl a hadjárat fedezésére. Janus Pannonius meg egyszer átélte ifjúkori benyomását. Nemcsak Rómában van jelen. Meglátogatja Galeottit Paduában, kit magával hoz Magyarországra, hol Mátyás udvaránál nyer előkelő állást. Mátyás jeles mondasáiról és tetteiről ír oly szellemben emlékiratot, mint tette a híres Panormita (Beccadelli) Alfonzo nápolyi királyról.

Hatalma és befolyása fényes napjait élvezte költőnk 1471-ben, midőn nagybátyja példája után indulva, csatlakozik ahhoz az összeesküvéshez, melyet az oligarchák szőttek Mátyás ellen. Már be is hívták az ellenkirályt, Kazmer lengyel herceget. A mi Janusunk hűtlen és halatlan lesz királyához. Mátyás merész fellépése szétvágta az összeesküvés szálait. Janus Pannonius Horvátországba menekszik; itt egy jó barátja Medvevárában rejtgetti, hol meg is hal. Piero *Valeriano* egy szép mondat beszél el haláláról. E szerint a pécsi prépost rejtgette a bevádolt és mindenkitől elzárkózott költőt, ki itt bűjában meghal. A templom egy rejtkebe rejt el a bebalzsamozott holttestet. Mátyás egy látogatása alkalmával tudakozódván Janus Pannonius felől, 'a hű barát terdre borulva vülja be merénnyet, hogy őt elrejtette a büntető igazság bosszúja elől. Mátyás megindul. A hű barátot kitünteti és Janus Pannoniusnak fényes temetést rendel. Ebből a mondai epizódból merítette Kisfaludy Károly a *Barátság és unylelkűség* című kis dramájának tárgyát.

A költő sírkövére saját verset vészték, melyet meg 1463-ban írt

Itt nyúszik Janus, ki legelső hozta magával
A Helikon szüzeit a Duna partjaira
Ennyit hagyj vesnünk a gyászemlékre, kajánok!
Alas irigységnek nincs helye síri kővön

(*Ponori Terveinek B. fordítása*)

Élt tehát 38 évet, Aranylag rövid élet alatt gazdag tevékenységet fejtett ki. A Teleki-Samuel-féle híres utrechti kiadás (1784.) két részben egy hosszabb életre is elegendő munkásság mellett tanuskodik. Már pedig azóta Abel Jenő kitűnő filologusunknak kivált olaszországi buvarlatai (1878—1879) újabb gazdag eredményre vezettek. Egy újabb panegyrikus (Rene nápolyi király dícsőítése) négy elegia, több epigramm és egy kereszt-humanista költővel, Joannes Sagundmeussal váltott versei, egy hosszabb epithalamium kerültek napfényre, egy hosszabb Plutarchos fordításán ki-
—

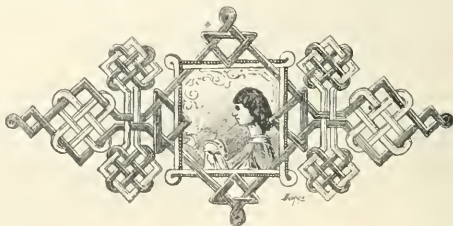
Műfajok szerint írt: panegyrikust 4-et, leíró költeményt egyet, elégiát 34-et, több mint 400 epigrammot. Ezeken kívül hendeka syllabokat, egy-két lírai költeményt, beszédeket, leveleket, több fordítást Demosthenesből, Plutarchosból, egy részletet Homerosból.

Igazat kell adnunk Voigtnek, ki hangsúlyozza, hogy Janus Pannonius elaprózta, epigrammokra törte szét gazdag tehetségét. Bőbeszédű, könnyű folyású írálya gyakran feltűnt; de azért hatalmas emlékező tehetségének bő forrásaiból a klasszikus benyomásokat, míthoszokat és képeket oly mesteri módon csoportosítja, hogy azt az eszményt, mely a humanisták előtt lebegett, költeményeiben megközelíté. Természetesebb és közvetlenebb Poliziano, melegebb Flaminio; de ama kor epikusai sorában (Fracastoro, Filelfo, Vida) Janus Pannoniuss az első közt vívott ki magának helyet.

Dunai Tudós-
Társaság

Sajnálunk kell, hogy Mátyás alakja a róla írt számos epigrammban csak fogyatékos világitást nyer. Pedig e hatalmas lángész a nép szellemében gyökerezett: a humanista fejedelem a népszerű fejedelemmel egyesül benne. Ha tovább él, vagy ha a nemzeti dinasztiaát sikerül megalkotnia: a humanizmus nemes oltványa a nemzeti törzsben megfogant, nem marad oly idegen, oly kozmopolita, milyenné a Celtes által (1497-ben) alapított *Dunai Tudós-Társaság*¹ tagjainál vált. A forma bámulása, a tartalmatlan gondolatjáték lett a mulatsága, a szellem meddő fényelgése foglalta el a humanizmus nemes lelkesedését: eljött a nemzeti nyelv újjászületésének kora. A latin költészetet a XVI. évszázad nemzeti áramlata elledte; de az irodalmi formák iránt eltompult az érzék: e formát századok múltával találta meg a nemesbült nemzeti ízlés. A nemzeti irodalom fejlődése kétségtelen igazsággá emelte azt a hitet, hogy a *nemzeti* élet talajában csak a *nemzeti* érzés által fölszántott, a nemzeti génusz által ihletett költészetnek van joga terebélyes fává sarjadni föl, mely alatt késő nemzedékek találnak üdülést.

¹ Lásd a Társaság működéséről: Ábel Jenő Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós-Társaság, Budapest 1880.

Janus Pannoniuss.

9. Középkori könyvtáraink és a Corvina.

XV. SZÁZAD ELEJÉN megindult hatalmas szellemi áramlat a könyv másolásból virágzó iparágot teremtett, s mivel a lassú munka meg rendszeresen űzve sem bírta fedezni a nagy keresletet létrejött a könyvnyomtatás. Az előző századok kisebb szükségletet a literátusok főlészkeiben, a káptalanokban, monostorokban, királyi kancelláriákban, főbb tanintézetekben és egyetemeken álltatták elő. A betűíráskas legszorgalmasabb mesterei a türelmes barátok voltak, kiknek pulpitus mellett gornyedő alakjával sokszor találkozunk az egykorú könyvdíszítésben. Öleső munkabérok mellett csak a hártvat, tust és tés-teket kellett megfizetni; de a kész könyvnek még így is mesés értéke lett. A buzgó könyvköztő erős deszkába és bőrbé foglalta, a kopás ellen nagy réz-árkakkal s úgynevezett köldökökkel látta el. A könyvtolvaók ellen azszal védekeztek, hogy a vaskosabb köteteket az állványhoz láncolták, sőt ezenfelül meg egy-egy súlyos átkot is jegyeztek bele. A könyvek áráról szinten maradt fenn pár jellemző adat. Egy Vid nevű magister 1263-ban somogy megyei birtokát adja kárpottásul a csitári monostor elvesztett biblijáért. Benedek kasszonyi plebanos 1319-ben brevmiumát nyolc márkára becsüli, mikor a vele együtt ellopott pejlóvat csak negybe számítja. a XV. század második felében pedig, midőn a szerény egyháziak helyett már világiak másoló műhelyei és nyomdái dolgoznak, 1400 aranyat is fizetnek egy-egy remek firenzei bibliaért.

Megtízszeteskepen kell hát megemlítenünk, hogy Árpád-házi királyaink közül azok, kik művelődésünknek legtöbb szolgálatot tettek valahánnyien könyvtáralapítók és könyvkedvelők voltak. Szent István király 1015-iki alapító levelében olvassuk, hogy a pécsvaradi monostornak 30 könyvet adott, Szent László, ki fektelen népének szigorú törvénykönyvet íratott, a pánnonhalmi apátságot 72 kötettel ajándékozta meg; a fővilágosodott Kálmán, ki rajongó kora kegyenceit, a keresztes vitézeket keményen meggleckeztette, nevetől a »könyves« nevet kapta, a bizánci udvar neveléséről, a művelt III. Béláról pedig azt jegyezték fel, hogy az írás és olvasás mesterseget tulajdonképen ő általánosította nálunk. De minderről csak könyvek és oklevelekből tudjuk, könyveink a háborúk és dúlások viharai küli során orokre elvesztek. A tatárjárás előtti időkben — tehát magyar

királyaink fénycorából — törvénykönyveink, legendáink kronikáink későbbi átírásai mellett, csak az egy Pray-kódex maradt meg eredetiben — beszédes tanújául annak, hogy a legrégebbi irodalmak pár esetleg megmaradt terméke a virágzás hű mértéke sohasem lehet.

A könyvek
sorsa

A későbbi századok szellemi életét, míg a könyvkészítés kizárólag egyházi kezekben volt, leginkább vallásos természetű latin művek jelzik. Magyarországi másolók és betűfestők neveit gyakran olvashatjuk az európai könyvtárak kódexeiben, s itthon is megmaradt több szertartás-könyv, melynek kétségtelen magyar voltát a magyar szentek himnuszai hirdetik. Nagyobb gyűjtemények nyomára azonban csak az idegen nemzetiségű határ-városokban akadunk. Mert a középkor végén már a magyar papi testületek erkölcsi is meglazultak, — s a szatirikus által szidott apát urak az-értékes holmik közt szereplő régi könyveket is elpazarolták. A nagyszombati plebánia lajstroma pl. 1500-ig épen kétannyi könyvet

D, F, S kezdetűk a gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár 1377-iki Esztergomi Missáléjából.

mutat ki, mint a magyarországi bencések 1508-iki összeírása, melyben 9 monostorra alig jut több 130 kötetnél.

Ilyen viszonyok közt aztán a magyar nyelvű emlékek sorsa még mostohább. A Königsbergi Töredékek táblát ragasztanak, a nyúl-szigeti magyar apácák könyvei elpusztúlnak: csak midőn a huszita mozgalom a nemzeti nyelvet nálunk is megsürgette s a könyvhöz szükséges iparcikkeket már elég olcsón meg lehetett szerezni, kezdik a szertartás magyar elemeit és a művelt osztály egyéb lelki szükségleteit sűrűbben másolgatni. A profán irodalomból csakis az országos érdekű krónikákat tartják terjesztésre méltóknak. A középkori regösök és hegedősök gazdag költészete elvész. Érzékies népdalainkat a jámbor egyháziak megvetették, üldözték, s csakis a körmöcbányai íródeák szeszélyének köszönhetjük, hogy számadáskönyve szélén ma egy kis jelentéktelen töredéket olvashatunk.

E félszeg világot a renaissance hatalmas hullám-verése forgatta fel, mely nálunk — sajnos — legmaradandóbb nyomokat ismét csak a könyv történetében hagyott.

Zrednai Vitéz János humanizmusba merült lelkének fővágya az volt, hogy az új eszméket élesztő művekből egy olyan hazai gyűjteményt

In nomine dñi Amen.
Imperet hic missas scdm
ordinem S trigonitem.
Quia prima in aduentu
dñi nri ihu xpi admissam

De te sequantur animæ meæ deus
meus in te confido nō erubescā
neq; irascant me inimici mei
et nō vincent qui te expectant
non confundentur. **Ps.** Quas
tuas dñe demonstra in et sem-
tas tuas edoce me. **Gla. p. orō**
Expecta quesumus dñe
potentia tuam et ue-
ni. ut ab inimicis pccō-
rum utroq; pccatis te me
traham ptegent eripi. te
liberant saluati. **Qui vi-**
te. p. paula. Adromanos.
Ag. S. cientes quia ho-
ra est iam nos de somp-
no surgere. nunc em propior

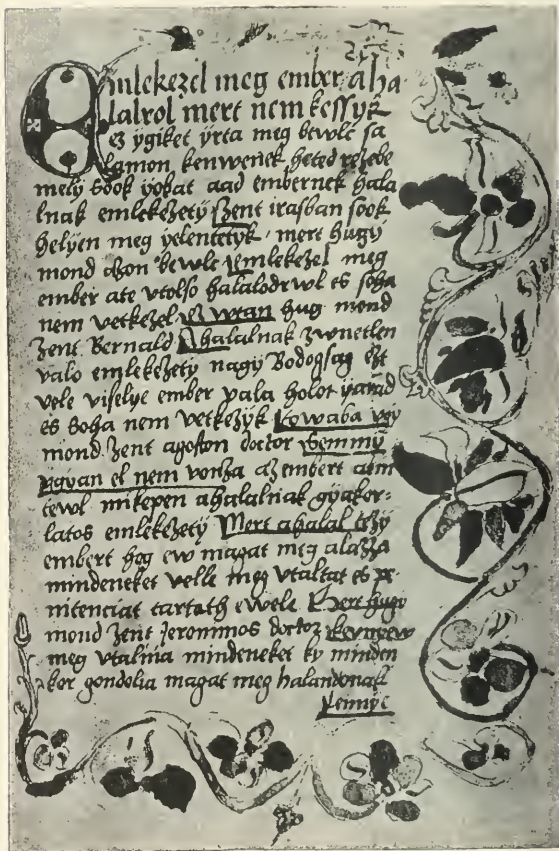
et vñ salus quā cū credidi-
mus. Non precesse dies at
appropinquabit. Abiciamus
ergo opa tenebrarū et indui-
amur arma lucis. sicut i-
dñe honeste ambulemus.
Non in comestationibus
et ebrietatibz. nō in imbi-
bus et in pudicijs. non
in contitione et emulaci-
one. Sed induimus dñm
ihesum xpm. **Qui** inuerti
qui te expectant nō confundē-
tur domine. **Quia** tuas dñe
notas facimur et feminas tu-
as edoce me. **Gla. p. orō**
nobis dñe misericordia tuā
et saluare tuā da nobis. **all.**
Nullusq; **Sim mattheum.**
Cum appropinquasti ihesus
therosolimam. et emisisti beth-
sage ad montē olucri. tūc
misit duos discipulos suos.
dicens eis. Ite in castellum
quod contra uos est. et fratri-
muenietis asinā alligatā
et pullū cū ea. Soluite et ad-
ducite michi. Et si quis uol-
aliquid dixerit dñe quia
dñs hys opus habet. et cō-
fessum dimittet eos. **De at**
totū factū est. ut adimple-
retur qd dictū est p ppheta

teremtsen, melyben a tudomány minden ága képviselve legyen. Penyes állása lehetővé tette, hogy a könnyen tarsuló külföldi tudósok néhány jeleset maga köré esabítsa. Ezeknek közvetítésével oltotta aztán könyvgyűjtési szenvedélyét, melynek lélszegsegit unokaöcsése, Janus Pannonius szeretetre méltó humorral lobbantotta szemére. »Azt kívánod — írja egyik levelében — hogy könyveket küldjek. De vajon nem eleget küldtem-e már is? Csak görög könyveim maradtak meg, a latinokat mind elvittetek. Istennek hála, hogy járatlanok vagytok a görög nyelvben. Különben a görög könyveket sem hagytatok volna meg. De ha megtanultok görögül, én azonnal a heber nyelvet sajátítom el, és heber kódexekből állítok össze könyvtart. — Ha annyira vagytok könyveket bírni, ne foszszatok meg azoktól másokat, főleg olyanokat, kiknek kevesebb van, mint nektek. Hisz Olaszország el van árasztva könyvekkel. Hoza-szatok onnan, a mennyit tetszik. Küldjétek penzt Firenzebe. Az egyetlen Vespasian képes kielegíteni titeket.« És hogy a tanács mohó nagybatyjan rogtan fogott, a szoba hozott híres könyvkereskedő foljegyzéséből tudjuk: »Olaszországban s egyéb tartományokban — írja Viteztől — összekeres-tette a könyveket; a mit pedig nem talált keszen, azt Firenzeben leíratta, nem tekintve arra, esakhogy szépek és hibatlanok legyenek. Keves latin könyv vala, mi nem lett volna meg neki.« A gazdag gyűjteményt, melynek igazán szép kódexeit egyházi s állami teendők mellett maga emendalta, halála után szetharacsoltak. Legtöbb darabja külföldre került, — pedig a Vitez-címer mellett ott ékeskedett Magyarországé is, mivel első tulajdo-nosuk ketsegtelenül az örököst akarta megjelölni.

A jeles humanista almaid tanítványai, Matyas király valósította meg, ki a mester halála után oly fényes és gazdag könyvtart létesített, mely az egykoru olasz fejedelmek és papok híres gyűjteményeivel vetekedett. A róla szolo nagy irodalom, melyben *Bibliotheca Budense*, *Bibliotheca Corviniana* s röviden *Corvina* neven szerepel, sokáig hirdette, hogy alapját Vitez János és Janus Pannonius könyvtára képezte. Ma azonban tudjuk, hogy Mátyásnak korábban is voltak könyvgyűjtői és másolói, kikkel valószínűleg már a tudománykedvelő I. Ulászló könyveit és atyja hagyatékát egészítette ki. De a nagymértű gyarapodás csak akkor indult meg, midőn a finom műveltségű Beatrixszal, Ferdinánd napolyi király leányával 1476-ban házasságra lépett. Ezóta a budai vár valódi leske lett az olasz humanistáknak. Köztük voltak Vitez emberei is, kik mint befolyásos kegyencek gyorsan kibékítettek Matyást egykori maecenasuk emlékével. Ekkor kerülhetett lelkebe egy hatalmas könyvtár alapításának eszméje, mert el kellett hallgattatni a multat, mely a történetet jegyző humanis-táknak Vitez fogságáról és Janus Pannonius üldöztetéséről beszélt s beszélt Beckensloer érsekről, kit Matyas ültetett a partitű Vitez helyére, hogy aztán az ország címerét viselő könyvekkel az ellenséges nemet táborba szökjek.

Matyas király
tarta a Corvinát

A raudnitzi Lobkowitz-kódex 309-ik lapja.¹

¹ Olvasása: Emlekezel meg ember a ha | lalrol mert nem kessyk | ez ygiket yrta
 meg bewle sa | lamon kenwenek heted rezebe | mely sook yokat aad embernek hala
 lnak emlekezety, zent irasban sook | helyen meg yelentytyk, mert hugy | mond azon bewle,
 emlekezel meg | ember ate vtolso halalodrwl es soha | nem vetkezel, ez wtan hug
 mond | zent Bernald, A halalnak zwnetlen | valo emlekezety nagy Bodogsag ezt | vele
 viselye ember pala holot yarad [yarand] | es soha nem vetkezyk, towaba vgy | mond
 zent agoston doctor, Semmy | vgyan el nem vonza az embert abin | tewl, miken
 ahalalnak gyakor | latos emlekezety: Mert ahalal tezy | embert hog cw magat meg

IOANNI PRESBYTERI DAMASCENI SENTENTIA
A BURGVNDIONE PISANO TRADVCTE E GR̃CO AD
EVGENIVM PAPAM TERTIVM INCIPIVNT

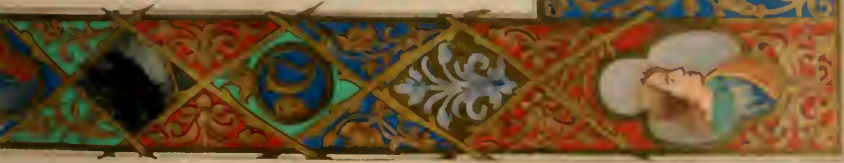
QVONIAM INCOMPHEN
SIBILIS EST DEVS ET QVO
NIAM NON OPORTET Q
RERE ET CIRCVMSCR
TARI EA QVE NON SVT
TRADITA NOBIS A SCIS
PROPHETIS ET APOS
TOLIS ET EVANGELIS
TIS. CAPITVLM PRIMV
INCIPIIT POELICITE.
EVM NEMO VIDITVQ

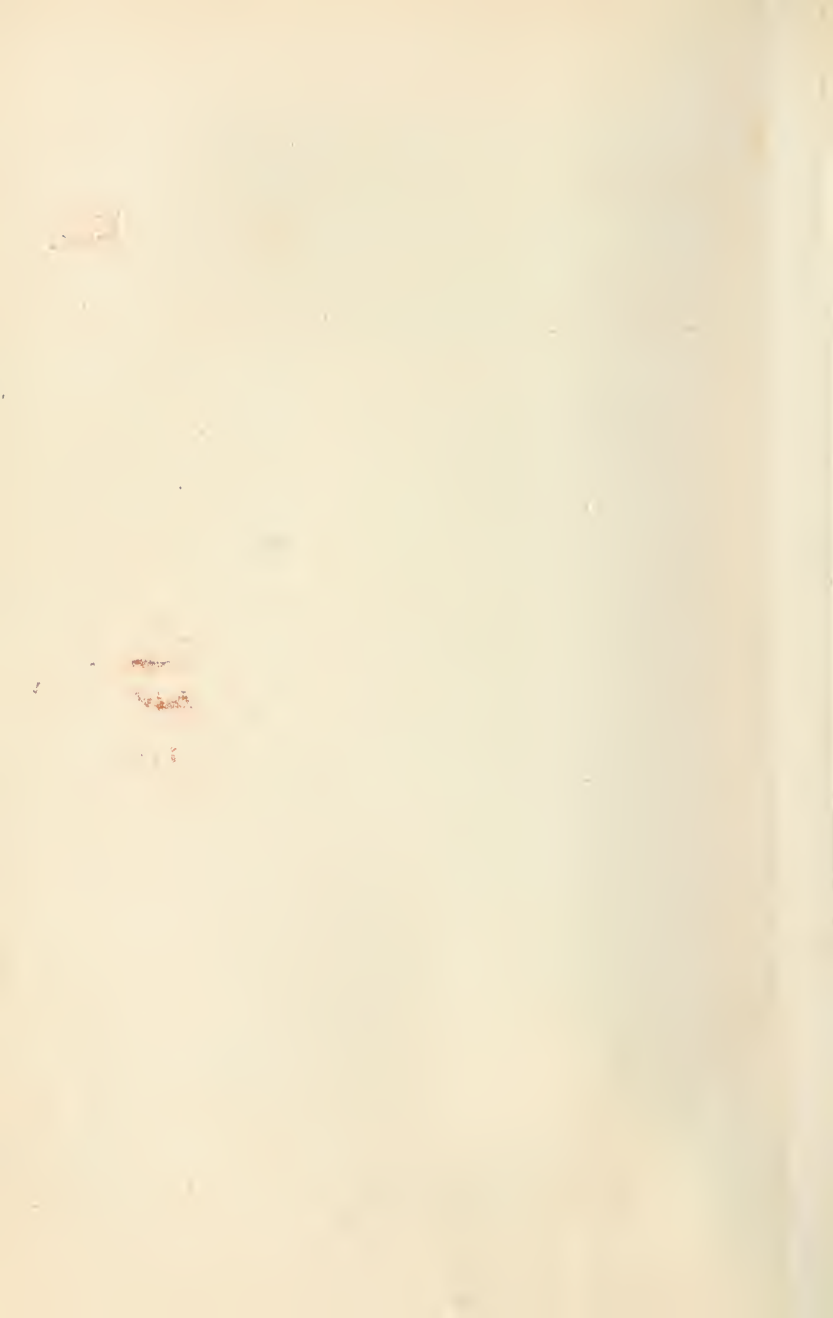

unigenitus filius qui est in sinu patris ipse enarrauit ineffa
bilis igitur est deus & incomphensibilis Nullus n. cognoscit
patrem nisi filius nec filium nisi pater. sed & spiritus scus ira
nouit ea que sunt ut spiritus hominis nouit ea q̃sūt in ipso. o
port primam vō & beatam naturam nullus nouit uquam de

per mundanarum uirtutum ipsorum inquit chetubin & seraphin. Non detulit tamen nos deus in omnia igno-
rantia sui. omib; n. cognio existendi deum ab ipso natura
licet inserta est. sed & ipsa creatio et eius permanentia & su-
bstantio. magnitudinem diuinae praedicat naturae. sed & p-
legem et per prophetas prius deinde uo & per unigenitum fi-
lium suum. dominum uo & deum et saluatorem nostrum ie-
sum christum secundum quod possibile nobis est. ipsius &
manifestauit cognitionem. omnia igitur haec quae tractata sunt
nobis per legem & prophetas. ipsos uos & euangelistas susci-
piamus & ueneriamur et cogita-
mus nichil ultra haec inquit
res bonus si existens deus & omnis benetructor est. non mul-
tiac neq; passionis alicui suspensio. Longe n. adiuna na qe

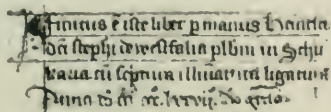

Az erelyes király által megindított munka roppant meretével meglepte az egész művelt világot. Gyűjtőket indított Görögországba és Kis-Ázsiába, a konstantinápolyi töröknél a Comnenek könyvtárára alkudoztatott, Olaszországban pedig Ugoletti szórta a könyvpiacra már ismert magyar aranyat, melyből a budai könyvtár gyarapítására évente 33,000 darab fogyott el. Itthon 30 másoló dolgozott a tudós Raguzai Félix vezetése alatt. E mellett foglalkoztatták a sokkal népesebb olaszországi telepeket is, minek világos nyomat Pietro Medici azon levele őrzi, melyben utyát, a dúsgazdag Lorenzót, azzal örvendeztette meg, hogy Matyas halálával a könyvek ára tetemesen leszállt.

Igen természetes, hogy a minden áldozatra kész király bódult a renaissance örökletes pompakedvének is, és a könyvdiszító művészeteknek minden megrendelésén szabad tért nyitott. Másolói a finom hartyanak tele is alig irtak tele, a többi margónak maradt. Erre kerültek reá a minátorok és illuminátorok változatos kezdőbetűi, a lapszel-disznek festett lombzatok, virág-kandelaberek és arabeszek, továbbá a pazar fenynyel kiállított emlapok gyönyörű korszori és keretei. A könyvfestők művészete különösen az utóbbi helyen összpontosult. Neha egész lapot betöltő kompozíciókkal lep-tek meg a királyt, máskor a leg-szebb arabeszeket árcepekkel, amorettekkel, fantasztikus állatokkal és apróbb emblemakkal elenkitettek. Ilyenkor a távlat, árnyekolás és anatómia meg nem pontos ugyan, de a rajzban és a jól összeválogatott színek felrakásában bímulatos ügyességet tanúsítottak. A teljes mellánylással azt sem szabad felednünk, hogy midőn Gherardo, Giovanni dai Libri, Francesco del Chierico és Attavante, Matyas király szolgálatában ragyogtattak művészetüket, akkor Michel Angelo és Rafael még gyermekek voltak s Lionardo da Vinci korszakalkotó ecsetje is csak kísérletezett.

A másoló és könyvfestő neha evekig dolgozott, míg a mű könyv-koztató helybe kerülhetett. Itt a tábla színes selyem és bársony takarójára finom művi ötös-munka jött, minek nyomat ma már csak a szegzek helyei és egy-két zomancos ezüst csüt hirdeti. Ha szövet helyett vörös bört alkalmaztak, az ötösmunkát rajta oly jellemzetes préseles helyettesíti, mely

A gyulafehérvári Bathányi-könyvtár 1477-ki *Fortunatus* Missaljának kezdője.

alazza mindeneket velle meg vltatit es pe nitenciat tartatb ewek. Most huy zent Jeronimos doctor kevyew meg vltatib mindeneket kv mindit kegyetosa magat meg halandonak lennye

¹ *Oltványa*: Finitus est iste liber per manus Henrici dicti Stephani de Wroclawia plebanum in Schola karia cum scriptura illuminata latine Anno domini MCCCLXXVII deo gratias

aranyozott, ezüstözött és vaknyomású virág-arabeszkjeivel a Corvina köteit még a hollós Hunyadi-címer nélkül is fölismerhetővé teszi.

A könyvtár helye és őrei

A kész kötet végül a budai vár délkeleti részén épült külön helyiségbe¹ vándorolt, hol a 6—7000 kötetre becsült állomány két termet töltött meg. A rohamosan gyűjtött könyvtár ügyeinek vezetésére itt külön állás volt szervezve, melyet a király először Vitéz emberével, a híres Joannes Regiomontanussal töltött be, ki után Corvin János nevelője, Taddeo Ugoletti, majd Marzio Galeotti, Bartolomeo Fonte és az említett Felix Ragusanus következett. Ezek szolgálták ki a királyt, királynét és az udvari tudósokat, s ezek rendezték a szakcsoportokat, melyek Naldus Naldius panegyrikusa szerint selyem takarók hímzéseivel voltak megjelölve.

A folyamatban levő gyarapodás Mátyás váratlan halálával egyszerre véget ért. A világhírű kincsek sorsát az ország zászlósa vették kezükbe.

*q̄ fr̄at sola tractat p̄ hñēlū q̄ demōstratua partes h̄t duas lūcēt in
tupationem · utruq; tamen ex attributis p̄sonae TRACTATUR;
ideo gr̄as · Enēdam q̄ntū fieri potuit
2 finit · Cibini · 21. Septēbris
1462 · f*

Vitéz János jegyzete a Victorinus-kódex végén.

A Corvina tesőbbi sorsa

1490-iki szerződésükben olvassuk, hogy a királyi könyvtárból könyvet kiemelni még Corvin Jánosnak is csak az ő tudtuk és beleegyezésük mellett volt szabad. Nagyon valószínű, hogy a Mátyás örökébe ültetett gyöngye II. Ulászló szintén csak a hatalmas urak kedvében járt, midőn dicső elődje könyvpiaci hátralékait kiegyenlítette. Eleinte maga is a maece-nások szerepét próbálgatta, de később heerte az utánzott előd könyveinek elajándékozgatásával. Utódja II. Lajos idejében már egész Európa tudta, hogy a Budán megforduló követek ajándékaiban a fényes Corvin-kódexek játszanak legnagyobb szerepet.

A könyvtár további sorsáról a török uralom történetének sötét lapjai beszélnek. Buda eleste után mindenki azt hitte, hogy a kincsek még mindig a régi fődél alatt maradtak. Pázmány Péter, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György lépéseket is tettek visszaszerzésükre; de a sikertelen

¹ Naldus dicsőköltménye szerint a királyi palota közepén egy négyszögletű boltozatos terembe. (Naldi Naldii Flor. lib. II. — De Laudibus Augustae Bibliothecae ad Mathiam etc.)

Victorini Rethoris Clarissimi qui solus Romæ Statu
meruit Conmentum Super Rethoricis Ciceronis In

quatuor Silabatur

ars potencie gramaticę eloquentię / Virtus est animi habitus

venit q

Vitruvini Rethoris Clarissimi qui solus Romae statu
meruit Commentum Super Rethoricis Ciceronis In
cipit feliciter

ANISQVVCVNQVE ita
par. cuiusq; generis orationē. hęc
ima in principis adhibere debet. ut au
ditores faciat attentos. beniuolos docē
les. Ergo hic cicerō facit doctes audito
res. cum qđ sit eloquentia ostendit.
Attentos. cum dicit de eloquentia
dicturum. rem scilicet magna. Beniuo
los. quod eundem ostendit. futurū ei comōdū.

q. huius artibus fuerit edoctus. Eloquentia igitur qualis sit. per ipsam nō
ostendit. sed est capax qualitatis. quam in se non hēt. s; accipit ab
agente. Nam ut cuiusq; ingenū fuerit. eum qui ea utitur. pū
qualis sit. uel quid faciat. demonstrat. Ergo qm̄ quis sapiens. medi
ocriter pot. uidere eloquentiā. si in homine stulto sit. malam esse.
si in sapiente bonam esse. Propterea cicerō non utrum bonū an
malum sit. eloquentia. q̄rit. sed utrū plus boni an plus mali ha
beat. ostendit. Tractat autē in principis quatuor thesīs. imā talē
studendū ēē sapientiā cū eloquentia. Aliam parū potēstē solā sapi
entiā tñ p. d. esse. Tertiā multā nocere eloquentia si sine sapiētia
sit. & q. a. pot. dici. ergo studendū eloquentie non est. nā ubiq;
sapientiā laudat. respondetur. studendū esse eloquentiā. q. a. eloqui
tiam uim suā exērit. hęc nēcessario. Quarta thesīs est. studendū
ēē eloquentiā. si tñ quis sit mixta sapientiā. Animadūtere tñ de
bonis in principis deliberationis. propositio ē. parit pponit. executio
nē partū. postremū ū sententiā. q. diligētē attendenti facile cog
nitum est. s; aliq. ad id unde coepit. Cicerō ueniam. dicendū pū
mo uidetur. qđ sit ars. deinde qđ interit. in arte & itate. Ars
est q. significantiā sui plenā non hēt. sed intelligit. ad aliqđ p̄tinere.
Non enī uelut codices nominato. semul. statim quid sit codex.
ita mox scire possum. qđ sit ars. nisi additū fuerit cuius artis.

ars. potentie. gramatice. eloquentie. Virtus est. animi habitus

Eloquētia

Quatuor thesīs

110

des. q.

utur. q.

törekvés csak a gyanút ebresztette, hogy hitha nincs is már a budai töröknek mit áruba bocsajtania. Végül I. Lipót sürgetéseire csakugyan kiderült, hogy ulig volt már pár száz kötet, a többi vagy Konstancinápolyba vándorolt, vagy — a mi legvalószínű — tűzvésznek és a kezelők lelket lesegének lett áldozata. Buda visszavétele után meg az utolsónak maradt kötetek is külföldre vándoroltak és első sorban a beesi udvari könyvtárt gyarapították, melynek XVI. századi emléktáblája őszintén hirdeti, hogy Hollós Mátyás magyar király könyveiből gazdagodott meg.

A Corvin-kódexek vándorlásának apróbb részletekben gazdag története csak a legújabb időben kezd közeledni befejezéséhez. Az 1843–44 ki-
A Corvin-kódexek
szászországi vándorlása

szágyűlésen összegyűlt rendek feliratot intéztek V. Ferdinánd királyhoz, a Corvina külföldi maradványainak visszaszerzése ügyében. És erre megindult Metternich hereceg magyarányu levelezése, melynek csak annyi eredménye lett, hogy a hanyatott ereklyék sorsára irányult figyelmet újra föllevenítette. A hazai és külföldi tudósok által megindított mozgalom elvégre föltartta a konstancinápolyi mesés hírt: kincstart ajtát. A budai könyvtár romjáról lapstromok készültek, a megtalált kötetek közül pedig negy darab I. Ferenc József királyunk szívessegeből a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtarába vándorolt. Ugyancsak ő általa került oda az a két gyo-

Felirattal a központi könyvtár (Hollós)

nyorú kódex is, melyet Mettermich felszólítására a modennai fejedelemségnek indított, de később a forradalom alatt Beesben megrekedtek. Közben II. Abdul Hamid szultán engedte ki a mulat azzal, hogy 1877-ben a Corvina konstancinápolyi töredékének meg meglevo 35 kötetet királyunknak ajándékozta, ki ezt a budapesti Tud. Egyetem könyvtárába juttatta. E mellett sorra került a többi európai gyűjtemények felkutatása is, és a beöök felhalmozott kincsekből a kétségtelen Corvin-kódexek száma rövid időn 125-re szaporodott. A nagy közkönyvtarak példányai ma már viasztarcé-
 hetlenek, de a régi könyvek közmondásszerű sorsa epen nem zárja ki, hogy hazai gyűjteményeink ezután is gyarapsodjanak. A mutatványt adó

két színes címlap olyan kódexekből való, melyek a külföldi könyvpiacról csak mostanában kerültek haza. A M. Nemzeti Múzeum remek Attavante-kötetét például azért lehetett olasz kezekből megmenteni, mert a színes Corvin-címert (melyet most másik Attavante-féle példány után restaurálva adtunk) egy későbbi tulajdonosa átfestette; Emich Gusztáv példányát pedig az éber németek még a cseh-magyar címerrel ellátott jellemző Corvin-kötés dacára sem ismerték fel, mert a régebbi szöveg címlapján a Corvin-címernek nem jutott helye.

A Corvin-
kódexek
ismertető jelei

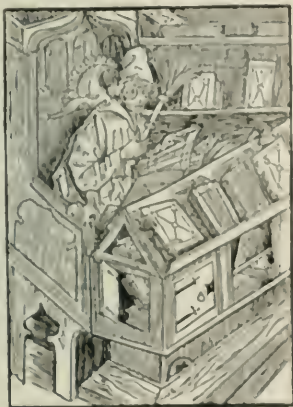
A budai könyvtár maradványainak biztos fölismerését és végleges összeírását ép az érintett nehézségek teszik lehetetlenné. A kötés címeres arany és ezüst díszét, selymét és bársonyát már a kapzsi fosztogatók letépték; a megrongyolt bőrkötést később elvetették, vagy — mint az említett modenai és konstancinápolyi kódexeken láthatjuk — újabbakkal helyettesítették; sőt arra is van eset, hogy az amatőrök őrültjei a díszes címlapot ellopatták s hogy a tudatlanok kép-ollózása is pusztított. És ha a sokoldalú torzítás egyetlen útbaigazító jelet nem hagyott, a könyv, mint kétségtelen Corvin-kódex többé szóba sem jöhet. Ilyenkor a származás nehéz nyomozása szokott segíteni, mely a valószínű Corvin-kódexek számát ma már messze fölibe emelte a kétségtelenekének. A teljesen fölismerhetlenek száma természetesen még ennél is nagyobb lehet. Mert itt első sorban azokra a jellemző kötéstől megfosztott példányokra gondolunk, melyek régebben készültek s mikor Budára kerültek, kész díszítéseiken a könyvtár tulajdonát jelentő címer helyet már nem kapott. Azt is tudjuk, hogy a könyvnyomtatás első termékeinek külön csoportja volt. Tudjuk, hogy Budán már 1473-ban nyomda működött, hogy Brűnnben és Augsburgban Thuróczi nagy krónikáját Mátyás király számára nyomták: az így készült példányok tehát ép úgy helyet kérhettek a Corvinában, mint azok a magyarországi mise-könyvek, melyeknek külföldön nyomott példányain a dicső király neve ott ékeskedett. Tekintélyes gyarapodási tényezőnek kell még a külföldi szerzők és nyomdászok küldeményeit is tekintenünk, mert a magas pártfogók kegyét ezen időben a termelés alázatos bemutatásával volt szokás keresni. A vásárlás méreteiről semmit sem tudunk. Nagyra nem tehetjük, mert arra már biztos adatunk van, hogy a nyomdák kezdetleges termékeit, melyek a kéziratok legegyszerűbb kiállítását utánozták, a finom ízlésű király inkább lemásoltatta és így a fölös kiadás árán díszes kódexei csoportját gazdagította velök. Azt a körülményt tehát, hogy ma csak a Nicolaus de Ausmo-féle egyetlen címeres Corvin-incunabulumot ismerjük, nem a pusztulás jelének kell tekintenünk, hanem annak, hogy a fényes gyűjtemény szerény külsejű nyomtatványairól a mai kutatók két útbaigazító jele, a sok munkát igénylő jellemzőes kötés és a büszke Corvin-címer könnyen lemaradt.

A világhírű könyvtár történetének ilyen fokú megvilágítása mellett csak a külföld vérmes reményű és némileg szűk látókörű filologusai

A m. n. Museumban levő, 1407-ből kelt, Quintus Curtius de gestis Alexandri Magni:
Corvin-codex kötésének hátsó tablaja

csalódtak. Ők a középkori művelődés két végvárát, Budát és Konstantinápolyt, azon régi könyvek menedékhelyének képzeltek, melyeket a XV. század leha humanistai állítolag keleten felejtettek. A később megejtett kutatás minket érdeklő része azonban ős anyakodexek helyett többnyire csak fiatal másolatokat hozott napfényre. A humanizmus Budán összehalmozott termékei mellett a szerény mezhez szokott régi egyházi irodalom csakis újabb kallitásban foglalhatott helyet: a görög nyelvű régi kodexek pompás bizánci stílje már bevált, s mivel a görög eredetű Olaszországban latin fordítással helyettesítettek, Matyas az ilyenekhez könnyebben hozzá férhetett, mint a latin klasszikusok féltve őrzött régiségeihez, melyeknek a csillogó firenzei másolatok csak fattyú-hajtásai voltak. Hisz a renaissance-kori olasz emendátor akkor sem megbízható, ha esetleg kitűnő példány után javított, mert a túlzott lenyűztes szolgálatában inkább csak arra ügyelt, hogy a vukarokos és a dorzskő a finom bartyát minél kevesebbet sértse, s hogy a kihagyott szavak bekekelezésével, a kuszalt sorok rendbeszedésével a pontos sorokozók és széles lapszélek tisztaságán szeplőt ne ejtsen. Az egykorú készítmények mellett került ugyan elő pár olyan XII—XIII századi kódex is, melyen csak a Corvinkötés új, de ezek összeveve sem bizonyítanak annyit, mint a mit ama fontú adatból kiolvashatunk, mely a görög régiségek földjére küldött gyűjtökről beszélt. Csakhogy az ilyesmi iránt ép azok süketek, kik a romjaiból ismert Corvint ma olyan középkori gyűjteményekkel állítják szembe, melyek pusztulásnak kitéve nem voltak és így felelmes versenytársuk jeltelen vagy utolsó ismertető jeletől is megfosztott régi példánynak menedéket nyújthattak.

Középkori könyvtár (H. S. St. Nativus).
(Középkori könyvtár, H. S. St. Nativus)

A nagy budai könyvtár révén eddig csak Heliodoros, Diodoros, Nikophoros Kallistoi, Festus, Naldus Naldius és Ludovicus Carbo kötetemk juthatott tudományos szerep; de azért az egyetemes művelődéstörténet így is föltétlen tisztelettel hajlik meg Matyas király előtt, ki egy időben volt tárgya a rajongó humanisták és művészek eszkalatának és a nyugati kultúrát fenyegető török félelmének, ki itt keleten ezer teendője mellett a középkor legnagyobb és legfenyesebb könyvtárainak egyikét alapította akkor, midőn az új eszmék apolása körül Olaszország határain túl meg a szerény tudósok közt is kevesen virrasztottak. Csak ott van nemni tevédes, midőn benne a könyvtáralapítót kizarolag az idegen szélemi iramlat bevetének

tekintik. Nevelte őt a magyar középkor története is, melyben a tudomány-pártoló nemzeti királyok sorát méltón fejezte be; de nevelte a Vitéz szel-leme is, mert midőn a nemzetközi kincsekből hazai gyűjteményt teremtett, népét a haladás új ösvényére akarta vezetni. S hogy ez nem sikerült, nem rajta, hanem a sors mostohaságán múlt. A gyorsan megváltozott idők könyvtárát elsöpörték s népében a szép iránti érzéket eltompították. Egy búsabb világ következett, mely a csirájában elfojtott magyar renaissance derült örömei helyett a hit komor misztériumaiból meríthető vigasztalódást szomjúhozta.

Egy Corvin-kódex záró kapcsa.

10. Középkori költészetünk.

L

Legendák és egyházi énekek.

KÖZÉPKORI MAGYAR EGYHÁZI KÖLTÉSZETNEK két fő műfaja az ének és legenda volt. Mindaz, mi a kódexekben költészet, nagyon kevés kivétellel e két osztály egyikebe sorakozik. Amaz a vallási buzgalmat és ahitatot juttatta kifejezésre, ez nagyobbára tanító és buzdító célból készült, hogy a szerzeteseknek példákat szolgáltatson a földi élet hiúságának megvetésében. Az eredetiség nem sok bennök, egyikben ép úgy, mint a másikban. Mint a klastromi irodalom termékei általában, a legtöbb emlék itt is regébb vagy újabb ideai iratokból került.

A himnuszok nagy részét az egyház énekkészletéből szedtek, melynek mindig akadtak kiváló művelői, egy Sz. Ambrus (*Veni Redemptor gentium, Ex more docti mystico*), Sedulus (*A solis ortus cardue*), Venantius Fortunatus (*Ave maris stella* [?], *Vexilla regis prodeunt, O gloriosa Domina*), Nagy Sz. Gergely pápa (*Conditor alme siderum*), Rabanus Maurus (*Veni creator spiritus*) és Aquinói Tamás (*Pange lingua gloriosi corporis mysterium*). A pápi író ezekhez fordult, hogy, főképen eleinte, latinul kevesebb tudásnak lelki szükségleteit ez irányban kielégítse. A fordítás nehezége azonban ritkán volt arányban erejével. A megfejtetlen magyar nyelv csak erőltetve bírta követni a latin himnodikának hitványlag is képzett nyelvet, az orthodoxia pedig élenken sürgette, hogy a fordítás maradjon hű az eredetinek értelméhez. Egyelőre ez lett a fő elv; a vallás hamisítatlan tisztaságának megőrzése volt a fő gond. — A költészetet, a verseknek ékesgetését jó ideig mellékesnek hirdették. Mindemellét is az énekekben tagadhatatlanul vannak szépségek. Az eredetnek világossága és melegsége, költői eszméjének s kepeinek hatásossága több fordításnak odon egyszerűsége és darabossága alatti megmaradt. A Nador-kódexben az *Idvözlégy idvösséges hostya*, a Festetics-kódexben az *O gloriosa domina* kezdetű himnusz fordítása, a Winkler-kódexnek két éneke Krisztus kinszenvedéséről (*Patris sapientia, Emlékezől keres-tyén*), a Corndes-kódex *Ave regina coelorum*-fordítása, vagy a *Szent*

Olvastatijk zent atjaknak eleterekben.
 Egij pelda ezenkeppen.
 Egij jdeeben vala egij frater. hogij kij
 eordekegteul annera kesertetijk vala eh
 segel es ev testenek erevtelensegevel.
 hog napnak elsev jdeere jutvan olj
 jgen ehezijk vala. es ev ereije olj jgen
 el fogyattozijk vala. semmij keppen
 etlen nem zenvedhet vala. De maga
 azert nem ezijk vala hanem vgy
 mond vala ev zueben. Valamijkep
 pen lehet. de meg varom az harmad
 orat. es akoron ezem. Mykoron kedeg
 el ju vala az harmad ora. vgmond
 vala az ev gondolatijnak. mastan es
 erevnel varnom zenvednem kel mynd
 hatod oraijg. Mykoron jut vala ha
 tod orara meg aztagiya vala az azyv
 kenijeret az vyzben. es vgmond vala

Reszlet a Pélák Könyvéből hasonmashan.¹

¹ Olvasisa: Olvastatyk zent atjaknak eleterekben egy pelda. ezenkeppen. Egy jdeeben vala egy frater. hogy ky | eordekegteul annera kesertetyk vala eh | segel es ev testenek erevtelensegevel. | hog napnak elsev jdeere jutvan oly | jgen ehezkyk vala. es ev ereye oly jgen | el fogyattozyk vala. semmy keppen | etlen nem zenvedhet vaia. de maga | azert nem ezyk vala hanem vgy | mond vala ev zvueben. Valamikep | pen lehet. de meg varom az harmad | orat. es akoron ezem. Mykoron kedeg | el ju vala az harmad ora. vgmond | vala az ev gondolatynak. mastan es | ereuvel varnom zenuednem kel mynd | hatod orayg. Mykoron jut vala ha | tod orara. megaztagya vala az azyv | kenyeret az vyzben es vgmond vala

enck, ki dicséri szí: Máriát, stb. megannyi jobb darabok e művek sorában. Töszomszédságukban elég gyom is akad; a tehetsége ebb fordítok mellett voltak, kik rabszolgai tehetetlenséggel a holt szavakhoz ragaszkodtak s értelmetlen sorok egymásutánját szövögették. Többek közt a Dobrentel-kódexben klasszikus ilyenfajta hely az, hol a *Veni redemptor gentium* kezdetű híres szép himnusznek e tömör versszakai: «*Procedens de thalamo suo, Pudoris aula regis, Geminae gigas substantiae, Alacris ut curat viam*» ekképen hangzik:

Ú teremeből kölvén,
Királyi háznak szemérmekét,
Alattya-bel orias,
Hogy vígan fusson hamarjai.

Máskor egy-egy rosszul választott szó vagy szóhasználat a jóízűt botránkoztatja meg. A vallás és költészet fontoságai keze utszeliséggel vagy

Legere attanak dicsőég és fívnek tiszteleg
es zent leleknek vega-lag Miként vala kez
dedben es immar es mindenkor es jóknek
ezekig amen Bertalan pap beregvarmegi
halakozó faluból nemzett es zoltart írta:
Jeleter vian ezer öt száz néle ezteendőben

Halabari Bertalan pap jegy. (Dobrentel-kódex 28) 10. a.

epen aljasság tolakodott be és megrontotta a műnek hangulatát. Meg erősebben nyilatkozik az erőlködés s az ízlet zordonsága a verselemben. A pilis-i íróra nem hatott e reszt a humanizmus. Az eredetinek szótagszamarát követte esupán és átlag még a nemzeti formák keretében is nehezen bírt mozogni, annál kevesebbe van nyoma, hogy az antik verselel természetesen ismeretes volt volna előtte. A műveltebb és izmosabb költői tehetségek ritkák voltak, vagy ha voltak is, csak kevéstől maradt fordítás a legújabb időkre. A *Példák Könyve* című kódexben van egy himnusz, melyet egy «nemnemű böles» azért szerzett, «hogy az halalt jonkabb eszeben tarthatna,» s e mű a fordítónak prózájában is hatással szólaltatja meg a középkori szerzetesnek sötét világmegvetését. Kódex-irodalomunknak egy

¹ Olvasása: Legere attanak dicsőég és fívnek tiszteleg es zent leleknek vega-lag Miként vala kez dedben es immar es mindenkor es jóknek ezekig amen Bertalan pap beregvarmegi Halabari faluból nemzett es zoltart írta Jeleter vian ezer öt száz néle ezteendőben.

emléke sincs, mely erő dolgában e főséges siralommal vetekednék. A *Salve mundi salutare* kezdetű s a felfeszített Krisztushoz intézett magas szárnyalású verses imádság, melyet a magyar kódex-hagyománynyal egyben, úgy látszik, tévesen tulajdonítottak clairvaux-i Sz. Bernátnak, az időszak egyik legjobb költői tehetségének átdolgozásában maradt meg s még a XVII. században is kedvelt éneke volt a katolikus közönségnek.

Mindezen munkákban édes kevés, a mit különös nemzeti vonásnak lehet mondani. Az eszmék s érzelmek idegen földön fogantak, csupán a nyelv magyar. Néhány énekben azonban megszólalt a sajátos magyar

szellem is, melynek a középkorban különös vonást kölcsönzött a nemzeti szentek kultusza. Szűz Mária, Magyarország védasszonya, hazafi tisztelet tárgya is; Szent István és Szent László királyok nemcsak a hit, hanem a nemzeti dicsőség hősei is voltak. A hazafiak az ő közbenjárásuknak tulajdonították, hogy isten a bűnökbe süllyedt nemzetet él-tette, s hozzájuk könyörögtek a veszélyek idején. E nézet különösen két himnuszban jutott kifejezésre. Egyik a *Peer-kódernek* Szent László királyt dicsőítő éneke, a másik VASARHELYI ANDRÁS, ferencrendi szerzetesnek 1508-ban Máriához intézett litániaszerű versezete. Szent Lászlót Magyarországnak adta az ég, hogy »dicsekednél te két országban: Magyarországbán és mennyországban«, Mária a »törököknek

Krisztus keresztre feszítése. (Az Érsekújvári-kódexből.)

Mária-síralmak megnyomorítója, királyoknak jó tanácsadója, magyaroknak megoltalmazója». Tisztelete különös nemzeti vonás, szeplőtelen fogantatását a legjobb magyar theologusok védik, anyai fájdalomról a *Mária síralmaknak* megható és sajátos költészete indul fejlődésnek. Végül Szent István királynak dicséretéről némely kevésbé jelentékeny töredéket mellőzve, egy a XV. század végén (1484.) nyomtatott éneknek, az első magyar nyomtatványnak töredéke szól, mint a kinek dicsőséges szent jobbkezt, népünknek drága kincsét, szívünknek nagy örömet, ohajtva nézi a magyar.

A megmaradt énekek kora nem igen terjed túl a XV. századon, legalább semmi sincs, a mi régebbieknek mutatná őket. Részben átmentek

a nép ajkára, s különösen a középkor vége felé, mikor az egyház e részt erkölcényebbé vált, az istentiszteleten is énekeltek őket. A versszerzők oldala mellé állott a zenész s több szép, odon dallammal (*Üdvözlégy*, *üdvösséges otyya*, *Angyaloknak nagyságos asszonya*, stb.) segítette az ének elterjesztését.

A legendák, széprozaui elbeszéléseink első emlékei, szintén a vizolt irányban fejlődtek, s mint a himnuszok, két csoportra oszlanak. A legtöbb idegen szentekről szól, s ezekben a nemzeti elem ismét még több a nyelvenél. A szerzetes író a nagy legendás könyvekből foglalta őket, különösen *Voraginei Jakab*

(† 1298–9) dominikanus írónak *Antea legendájából*, vagy *Temesvári Pelbart* († 1504) híres magyar ferenczrendi szerzetesnek *Pomeriumából*, melynek predikációba szőtt legendái jóreszt ismét Voraginei munkájából kerültek. A magyar szentek élete Pelbartból jutott a kódexbe, a nélkül, hogy ez elbeszéléseket Pelbart szerkesztette volna. Szent István legendája Hartvik püspöktől, Szent Imree a *Codex Lunelacensis* valamelyik testvérszövegeből került. Szent László története szakasztott mása a korzendenki kéziratnak, melyet a Bollandisták használtak, Szent Gellertet a régi nagy Gellert legendából készítette Pelbart, s valószínű,

Kéziratiszta (1000–1500) Pelbart legendájából

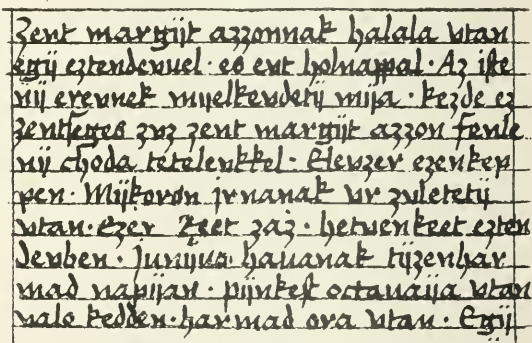
hogy a *Pomerium* Erzsébet-legendája sem egyéb átvételről. Még ezekben a művekben is van egy es más, a mi idegen földről származt. Eleg e részlet csak Szent Imre legendájára utalni, melynek egy része jótormán szövegre, mását Sz. Marton püspök s ismét Sz. Jeromos legendájának (*Uj ó. Értékújvári-kód.* 351. és *Érdy-kód.* 564. l.) Nemzeti szellem jobbra csak Sz. István és László történetét hatotta át. A multnak e nagy alakjait, egy mint az énekekben, nem csupán szenteknek rajzoltak, hanem a nemzeti hőseinek is, kiknek tettei sokszor az egész magyarság érdekében forrottak, vagy éppen a nemzeti történelem fényes lapját szaporították.

A művek közül soknak árt, hogy — Pelbart munkái — perfractum van szöve s szét van darabolva. A legnagyobb legendás könyv az *Erdy*

kódex, valóságos beszédgyűjtemény, mely Pelbárt és Voraginei után készült. Hasonló jelenségek, noha gyérebben, mutatkoznak a Debreceni-kódexben is, melynek névtelen írója szintén az említett forrásokból merített. Másutt, így az Érsekújvári, Kazinczy- és Cornides-kódexekben szintén több az idegen eredetű legenda. A legrégebb magyar vallásos kódex, az Ehrenfeld-féle, a régi *Acta S. Francisci et sociorum eius* nyomán a XIV. század elejéről *Bódog Ferenc és társairól és öneik csodálatos művelkedésekről* beszél: Szt Domokos és Krisztina élete szintén különálló könyvek.

A Margit-
legenda

Tisztán magyar eredetű nagy legendának *Szent Margit élete* bizonyult. E Margit IV. Béla leánya volt és a margitszigeti kolostorban önsanyargatás és csodálatos művelkedetek közt a »mártíromság érdemét« kereste.

Zent margit azonnak halala vtan
egy eztendevuel. eo ent holnapal. Az ize
ny erevnek myelkevedetij mya. Kezde ez
zentseges zvz zent margit azon fenle
ny choda tetelevkkel. Elevzer ezenkep
pen. Mykoron jrnanak vr zvletetij
vtan. ezer keet zaz. hetvenkeet ezen
devben. junyus hauanak tyzenhar
mad napyan. pynkest octauayia vtan
valo kedden. harmad ora vtan. Egy

Részlet Szent Margit életének 139-ik lapjáról.¹ (Raskai Lea, dömés apáca, irása 1510.)

Holta után több kísérlet történt, hogy a szentek közé iktassák, s ily alkalmából V. István idejében Gergely pápa el is rendelte élete megvizsgálását. A vizsgálat jegyzőkönyve alapján s talán a XV. század első felében készült legenda krónikaszerű s töredékes munka, melynek előadása is száraz és rideg. Az akkori kolostori élet azonban híven van benne rajzolva. Ily körülményesen csak kevés egykorú emlék festette a középkor szerzetesének küzdelmét, aprólkos szokásait, hosszú siralmait és imáit, önmegtagadásának és világ-megutalásának mélységét. E megdöbbentő életnek nincs

¹ *Olvasása:* Zent margit azonnak halala vtan egy eztendevuel. es ent holnapal. Az iste ny erevnek myelkevedetij mya. kezde ez zentseges zvz zent margit azon fenle ny choda tetelevkkel. Elevzer ezenkep pen. Mykoron jrnanak vr zvletetij vtan. ezer keet zaz. hetvenkeet ezen devben. junyus hauanak tyzenhar mad napyan. pynkest octauayia vtan valo kedden. harmad ora vtan. Egy

egyetlen öröme, a mely a földről fakad; leírásában sincs semmi kenyeselelmezés. A szerző előtt egyedül a tettekben nyilatkozó lelki erő és nagyság fenye világolt, s szavaiban ép oly kevéssé volt valózatás, mint a sokszor undorító jelenetek színre-viteleben.

A legenda-író általában ritkán is törekedett költői hatásra. E művekben sok szépség nyilatkozhatik és nyilatkozik, az eszme mindig lenkolt volt, a képzelet szabadon csapongott a természet minden országában, mégis a legendázó

PROLOGUS

Istennek kegyelmessége
 és o neky dicsősége igen
 nagy o zentý közet me-
 rt nekýk anny iot zentý-
 zot hogy mynt zent pal-
 meg yelenty halo eem-
 ber nem erthety mert g
 mynt fenes menyörzag
 ban gezo delmes zent egy
 hazban elnek mennyey et
 kekvel monthatatlan orew
 meket azonkeppen ez wylag
 ban wytezkodo zent egyhaz
 ban mygh wylag wylagban

Alexandria Szent Katalin verses legendájának első lapja

mindig történetirónak hitte magát s első sorban tanítani és ve etni ohajtott. A martírok és hithősök dicső példáit hirdette, hogy az igemagyarázónak a népnek kedves anyagot nyújtson, vagy szerzetesársáit épületes olvasmányokkal a tökéletesedés útján előre buzdítsa és segítse. Ez volt előtte a fő, s minden más mellekes; a tartalmat tolmácsolta, az alakban többnyire durvat és tökéletlent alkotott.

¹ Olvasásai: Prologus: Istennek kegyelmessége és o neky dicsősége igen nagy o zentý közet mert nekýk anny iot zentý-zot hogy mynt zent pal meg yelenty halo eem ber nem erthety mert mynt fenes menyörzag ban gezo delmes zent egy hazban elnek mennyey et kekvel monthatatlan orew meket azonkeppen ez wylag ban wytezkodo zent egyhaz ban mygh wylag wylagban.

A legértelmesebb akkori munkák egyikét, a magyar középkori vallásos epika legfőbb díszét, az Érsekújvári-kódexben örököltük. E munka *Szent Katalin verses nagy legendája*. A több mint négyezer sornyi elbeszélés elmondja, hogy Costusnak, Alexandria királyának, nem volt örököse. Mindent elkövetett, hogy utódra szert tegyen, de hiába. Végre Alphorabius bölcs és csillagjós tanácsára aranyképet öntetett azon isten tiszteletére, ki baját okozta. És az arany, íme, a »crucifixom« alakját öltötte magára. Costus a fölfeszített istenhez könyörgött, s felesége leányt szült, Katalint. A gyermek nagy bölcseségben nőtt fel s atyja halála után Alexandria kormányzékére jutott. Később utazás közben egy erdőbe tévedt és egy remetével találkozott. A remete Krisztust ajánlotta neki, mint hozzá méltó jegyest. A Megváltó maga is megjelent Katalinnak, ki erre keresztyénné s az isten fiának arájává lőn. Ettől fogva igazi keresztyén jámborságban töltötte idejét; midőn egy napon Maxentius császár Alexandriába érkezett és a keresztyéneket vissza akarta erőszakolni a pogányságra. Katalin a zsarnok elé lépett és védelmezte a keresztyén hitet, hogy a császár nem tudott néki mit felelni. Bölcsesége bámulatra ragadta Maxentiust, ritka szépsége forró szerelemre gyújtá. A hatalmas ember magáévá akarta tenni e csodálatos szüzet és mindenkép alkalmat óhajtott neki adni a megmenekülésre. Ötven bölcslet hivatott megcáfolására, de Katalin megtérítette mind. A bölcs egy lábíg máglyára, a leány börtönbe került. De állhatatossága itt sem hagyta el, s látása és szavai egymás után megnyerték a császárnét, Maxentius legbensőbb emberét és vitézeit — a vértanúságra. A zsarnok dühöngött fájdalomában, de még ekkor sem tudott szerelméről lemondani. A császári koronát s kezét ígérte Katalinnak, ha megtér. Hiába volt minden, Krisztus arája hű maradt jegyeséhez és hősileg lépett a vérpadra. A sokaság sírt, s az égből szózat hallatszott:

Jöjj én hozzám, én választottam!
Neked nagy jó nyugalmat alkottam!
Jöjj el immár, én szép jegyesem.

— — — — —
Megnyílt neked már mennyország,
És tégedet vár Szentháromság,
Jöjj el már, én édes szemem világa.

A höhér levágta fejét; de vére nem ömlött. »Tej folya derekából a szüzességnek jegyére.« Az égből angyalok szálltak le s testét »Sinai hegyre el-felvivék«. Lelke fölrepült a mennyországba.

Az elbeszélés meséje elég szagztatott ugyan, de mégis van némi kerekdedsége; egyes részletei ügyesen vannak megalkotva, s mi a legenda-irodalomban szinte egyedüli oldala: a lelki állapotoknak némelyes rajzolója sem hiányzik belőle. Tényleg a szív és erkölcsi eszmény erejének fonszages gondolata s az anyagi erő gyengesége azokkal szemben, egy középkori magyar emlékből sincs ily jó lelemény szerint s ennyi elevenséggel kife-

jezve, — bármily fogyatékos és feledékeny is aztan a jellemzés s a kidolgozás.

Szilády Aron Pelbártot hitte a versezet irojanak. De ennek a véleménynek több számottevő adat ellene mond, s legtöbb valószínűség a mellett szól, hogy a verses művet, részben a Pomerium alapján, egyéb kezek írtak. A középkor alkonyuloban volt már Mintha — úgy látszik — érezte volna, hogy szellemét meg egyszer az egyházi tudomány fogja diadalra segíteni, a költészetben is emléket alkotott a tudományok egy védőjének, szűz Szent Katalinnak. A protestantizmusnak kritikai iránya, mely a legendák eszményi világát ep úgy elvetendő volt, mint a középkornak a szentekhez intézett sok szép és meleg éneket, rohamosan közelgett. A katolikus hazafiság, melyet a régi énekek hirdettek, nem maradt már sokaig az egész nemzetnek sajátos érzése. Az énekek közül több meg tovább is az összes magyarok ajkán zengett, részben mivel szépségek varázsától a protestantizmus sem birt megvalni, a legenda megmaradt, a hol maradt, klastromi olvasmánynak.

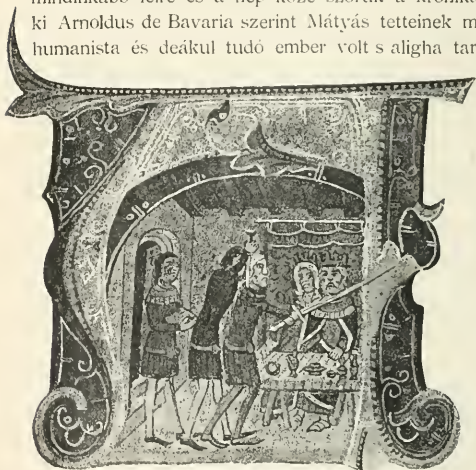
II

Világi költészet.

Az a több mint kétszáz esztendőre rugó időszak, mely az Arpádok hágának kihaltától a mohácsi veszig terjed, írott emlékekben majdnem teljesen az egyházi szellem korának mutatkozott. E ténynek azonban nem szabad senkit megtevesztenie. A klastromok inkább megőrizték a saját emlékeiket; a mit a világi szellem alkotott, ritkán foglaltak írásba, s az ilyfajta, szájhagyományban élő dolgok könnyen elkallódtak. Targyban és alkalomban nem volt hiány, a nemzet és magánosok élete gazdag táplálékot nyújtott a költészetnek. Toldi Miklósról és a Hunyadiakról mondanak keletkeztek; a külfölddel való érintkezés útján ismeretesse vált a Roland-rege, s a hegedősök sem vetettek meg, a mit jelenőknek regényes mozzanatokban gazdag változásai szolgáltattak.

A meglevő adatok alapján nem lehet tagadni, hogy az énekmondók rendje gyökeres változást szenvedett. Az olasz humanizmus sokat eltört a királyi udvartartásnak régi jellegéből. A királyi udvari regösök *rendje* megszűnt, s birtokukat, Regtelőket, már a korszak elején (1347) idegen kezekben találjuk. Egyes dalosok azonban sokaig akadtak. Thuroczy idejében nagy volt a számuk; Galeotti szerint Matyas asztalánál is énekeltek. Tinodi Sebestyen a XVI. században is számosat ismert. Idejük haladtával azonban beesületők is fogyton fogyott. Már-már bohócokká aljasultak, kik egy kis borért is „elzörgettek“, s a jókedvű, durva hallgatóság meg a bottól sem kímélte hatokat. Énekeik közül többnek tárgyat világosan megjelölök egyes

adatok, mint Zách Klára, Kis Károly, Kont és társai veszedelmét, Zsigmond tetteit és a kenyérmezei diadalt; de az élet nagyot változott körülöttük, deákok, literátus emberek ragadták mellettök a lantot kezükbe, háttérbe szorították és megvetették »hazug csásogságaikat«, mint a hogy *naiv* énekeiket nevezték, lantosoknak mondották magokat és fitymálással tekintettek le a szegény hegedősre. E tanultabb emberek a krónikák szellemét becsülték, az igaz valóságot akarták elbeszélni, s ekkép a hegedősöknek költészete mindinkább félre és a nép közé szorult a krónikások előtt. A jeles GÁBOR, ki Arnoldus de Bavaria szerint Mátyás tetteinek megéneklésén fáradott, már humanista és deákul tudó ember volt s aligha tartozott többé a naiv énekmondók köréhez.

Zách Felicián merénylete. (A Képes Krónikából.)

Tényleg az új iránynak megmaradt emlékei, a *történeti énekek*, a XV. század végénél nem korábbiak, noha itt-ott a régebbi szellemnek is mutatják nyomát. A *Pannónia megvételéről* szóló ismeretes »rímkrónika«, mint Arany János nevezte, a kornak e részt egyik legérdekesebb hagyatéka. Keltét, a mint ma ismeretes, az írás sajátosságai alapján a XIV. századtól egész a XVI. század elejéig föl lehet tenni, s egy-

átalán nem lehetetlen, hogy az ének épen Csáthi Demeternek munkája, ki a XVI. század első felében halt meg. Bármint áll is a dolog, *Pannónia megvételének* érdekes oldala, hogy a régi népies költészetnek pár jellemző sorát — a legnagyobb valószínűség szerint — föntartotta. A fehér ló mondája, melyet elbeszél, megvan a régi krónikákban; de a következő sorokhoz nincs megfelelő deák szöveg:

*Kelem földén elketének,
Az Cseken ők csekének,
Az Telemen el-feltetének,
Érden sokat ők értének,
Százhalomnál megszállának.*

Pedig e soroknak ritmusa és betűrímei népi verselésre vallanak, etimologizálásuk természetének semmi köze a tudákos etimologizáláshoz, minő a krónika más helyén találkozunk. Végül van bennök régi szó, melyet

Pannónia meg-
vétele

a középkor végen már nagyrítkán ejtettek¹. — A deakos ember, ki ver irásánál latin krónikát tartott kezében, régi énekekre eszmélhetett, a melyek mint Szilády véli, maguknak a deák kronikáknak is forrasul szolgálhattak. Ez énekeket a tárgyalt töredék alapján is föl lehet vinni a XIII. század közepéig, a mikortól ismert krónikáink eredtek; akkor a mai *Kelenföldet* sem nevezték már eredeti nevén *Kreynsfeldének* vagy *Keremföldének*.

A hegedős-költészetre más oldalról vet világot egy XVI. századbéli elbeszélés, Tinódi Sebestyen lantosnak *Zsigmond-krónikája*, mely e költő világi tartalmából szintén megőrzött egy érdekes mozzanatot. A dolgot, írja Tinódi, »éneken hallottam, vagy volt, vagy nem volt. Zsigmond király holtteteme körül nagy sok rendbeli papok forgolódtak, de mégis ketseges, hogy a császár lelke égbe ment. Ugyanis Tar Lőrinc a pokolban való jártában egy tüzes nyoszolyához érkezett, a melynek »négy szeginel negy tüzes ember állt.« Ezek azt mondtak, hogy a nyoszolyát Zsigmond számára tartják keszen. A két egyházbiro fejedelem, ki a nyoszolyának egy-egy lábát tartotta, »levélvaltságért« és »hamis dezmaért karhozott«, a másik két ur, mindkettő »paraszt nemes« »dúlásért«. Volt a pokolban egy »tüzes kiálderedő is, ebben Zsigmond fürdött. Körülötte Maria királyné forgódott leányával és sok, parta nélkül való leányokkal, kiket Zsigmond megszeplősített. Tar Lőrinc később mindezt megjelentette a császárnak, s ez azt felelte, hogy »leszen arról nagy gondja, mint ő agyat pokolból kürtassa.« E vegből »koronának egy kis ágat elronta«, tizenhárom varost elzalogosított s a pénzen a Zsigmond-kápolnát rakatta, hogy agyat »mennyorszagra igazgathassa«.

Mint teljességgel krónikás alkotás, a költő es krónikas irány fordulóját hosszabb töredék jelzi, melyet *Szabacs viadaláról* írt egy nevű telen (1476). E munka egészen hű a történelmi valósághoz és a múlt diadalmának s küzdelmének dallása helyére a jelen mozgalmainak megörökítést iktatja. Azzal kezdődik, hogy »az fellyül mondott Pál Kenev aroknak mélyseget igen nézi, honnég minemű algyai kell mellé«. Mityás király a vár ele vontatja az ágyukat és sok felől megkezdí a falak lövését. Azonban »azzal Szabacsnak ingyen sem arthattak«, mert a várbeliek mindenféle hadi szerszámmal, »sőt minden erejével rajtunk lottak«. Később a magyarság egy jeles ostrommal jó nevet vőtt, de a cseheknek egy támadása nem sikerült s »nekik kézen, nekik vízen«, sokan elveszték. Majd Ali bég tizenöt ezer lovassal a vár megmentésére érkezett. Mityás király sem volt rest es dobbal, trombitával és káltozással oly zajt csapott, hogy szinte »hasad volt eg mindezekről«, s így a várbeliek nem vehették hirt a segítségről. Ali elvonult és egy ifjú török Hamza, »gondolva, hogy volt magyar — őt bánta, elárulta a várat

¹ A *Cseke és csekní* szavakra v. Szilády, Rón. M. Közl. Társ. I. k. 243. és Moyses, III. k. 13. 2.

Igy megadák Szabács erődét,
 Benne hagyák algyunak bőhségeit,
 Mely algyukai kőrel tobboltete
 És Szabácsot nagyon erősségtete,
 Hagyván benne vitezeknek javait,
 Hogy ne latna továbbá az kárait,
 Ez mind ezen szerent hat megleve

A magyar sereg visszaeredett Budára, hol hát valának nekik nagy csudaba a sok tenyes török fogoly miatt, a török császár pedig, ki meghallott mindent, lón nagy bosszúságba.

A közvetlenség s a ritmusnak bizonyos egyenletessége a kronikas iskola jobb alkotásai közé sorozzák e kis munkát, melyről Toldy lekesedve hirdette: 'Íme egy enek, melyet Matyas király asztalánál énekelhettek'. Műveszi szerkezete nincsen, azonban berendezése elég ügyes, s mindehhez a történetírás részére pár érdekes adatot őrzött meg. E törekvés a történelmi igazságra, részben a tárgy egykorúsága és a költő alakítás hiánya megannyi jellemző sajátysága lett a következő időszak történeti költészetének, a melyről csak a XVII. században emelkedtünk fel a műveszi elbeszélés magaslataira, s így *Szabács viadala* egy egész verselő iskolához emlékeink szerint — bevezetesként szolgál.

A szobán forgó kőrt némely alkalmi versek egészítették ki, melyek, úgy látszik, nagyban divatoztak. Matyas király megválasztását az ismeretes dallal *Mátyást mostan választotta*, üdvözölte meg az utcán alás felhagyó gyereksereg is, egy nevtelen hosszabb versben busongott ugyancsak az ő halálán, ki sok országokat birt, ellenségeinek ellene állt, meghódította Bees városát, kíváncsot vala esch Praganak, ajándékot kapott a törököktől, hogy ne fészegedné ő császárokat, igyekezett az vizen álló Velencere es benne való beles olaszokra.

Magyarországnak tenyes tukore, világa
 És rettenetes bajnoka
 Királyok között lel te hatalmas
 És nagy igyeknek diadalmas,
 Neped között nagy bizodalmas,
 Legy Urstennel immar nyugodalmas

Bizonyos GREGELY deák egy töredékben 1490. körül meghalt urat, *Both Jánost* siratja, kit Matyas király el-bekülde nagy Törökországba, s ki aztán ugyanott el is vészett. Egy másik deák, SZABADKAI MIHALY, 1515-ben a nepeket arra szólította föl, hogy bankodjannak *Beriszló püspök* veszedelmén, kinek fején sohasem vett erőt a törökök császára. Málé balladásán Ali vajdat, a püspök foglyát szólaltatta meg

valának nekik nagy csudaba. Hogy Budanak minden utcajába. Jelenen királynak odvaraban / Latnak török nepet kazdag ruhaban. Királynak ékessen odvarlan. Most ki piaczon varban állani. Ezt meghalák mind Törökországba. Török császár látn nagy bosszúságba.

Jaj, hogy veszek szégyent vallék
 Én bátorságomban,
 Egy pap miatt nagy kárt vallék
 Én vajdaságomban.
 Én nem valék igaz hitű
 Szegény horvátoknak,
 Sok rabolást én is tettem
 Az ő velatokban,
 Azért fogván tart most engem
 Egy haragos papbán.

Végül GESZTHI LÁSZLÓnak egy 1525-ben, a hatvani gyűlés előtt írt töredékes verse az ország nyomorát emlegeti, az urakat egyezsége s a régi dekrétumok megtartására inti s a hazát az ég oltalmába ajánlja.

A művészet és költőiség mindenfelé csekély vagy épen semmi; de az ének jobbára őszinte fájdalom hangján és ekkép szívhez szólott.

Apáti Cantilenája

A korszak alkonyán, a politikai és társadalmi élet bomlása közt végre kibontotta ostorát a *szatirikus* is. A Peer-kódex *Cantilenája* szerzőjének, APÁTI FERENCnek csúfolódása mint valami friss áramlat jelent meg a középkori emlékek megszokott levegőjében. A verselő szakított a világi dolgok vallásos felfogásával s egyedül józan szemét használva mutogatta korának fonákságait, régi jó barátit, kik »gyakorta szép szóvaljárulának hozzá s megcsalák, a fejedelemtől hízeltő nagyurakat, kiknek azt tanácsolta, hogy fejér, szép és üstös, ékes szablyáikkal ne vágják a pogány népet. Az embereket intette, hogy a papoktól óvakodjanak. A leányok is serényen futamnak a táncban, de ha igen jámborok benne, elhull pártájok. A menyecskéknél jobb, ha nem barangolnak, időnek javában tyúkot ültetnek . . . bölcsőt ringatnak . . . ezzel élélhetnek. A pór Sámsonnak alítja magát, nem tiszti urát; de fogják meg szakállát, vegyék el jószágát, megalázkodik. Régente a papok is másképp viselték magokat, míg nem volt galléros köntösük, vörös birétomjuk: pénztől elfutamtak, szőrben beöltöztek, híven áldozának a szent koronának.

Tennie kellene azt az nagy uraknak!
 — Hogy sok lika vagyon erdőn a ravasznak:
 Ninesen birodalma rajta agaraknak,
 Halál az nyulaknak.
 Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
 Erős regulájok, keves zsolozsmájok,
 Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
 Az apát uraknak.

A gúnydal igen szakadozott s több helyütt homályos; azonban verselése elég jó, s a maga nyers és természetes hangján jellemző képet rajzol a korról, hogy az irodalomtörténet csaknem egyhangúlag helyezte a XVI. század kezdetére.

Egyedül a szerelem az, melynek alig van némi nyoma e költészetben. Mátvás asztalánál csak ritkán esendült szerelmi dal, s ebben a közép-

kori író a nemzet méltóságos komolyságát vette észre. *Virágének* nem is maradt több egynél az utókorra, ha csak ide nem sorozzuk azt az ügyes kis köszöntőt, melyet Emericus Török Imre küldött jegyesének, Parlagi Krisztinának (1485):

Emericus Török
Közzön Krisztinának,
Legyen kenvebb inkább!
Száz sjo napot, s kétszáz sjo est!
Hozzája!

A közből egyedül ismeretes valódi virágének a kormocsi leveltől 1500-iki jegyzőkönyvnek címlapján jutott el hozzánk s így hangzik:

Supra aggnó, szók! fel kábla,
Hazajött férjed, tömbj Kato
Az te szip palatodban,
Gombes sarudban,
Haja, haja, viragom!

Pedig a szerelmi költészet kétségtől virágzott. Már a XVI. század első felében van író, ki érdekes észleletet jegyzett föl a virágenekekről, mint a melyekben csodálhatja minden nép a magyar nép elméjének és voltát a lelesben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis! (Sylvester) Tartalmokat a szigorú erkölcsbíró balítélkezéssel karhoztatta, de kiemelte kepes szép nyelvöket, a melyhez kepest a biblia trópusai sem különös szokatlanságok a magyar olvasó előtt. Azonban az író tudók még nem becsüftek a könnyen termő nőtát annyira, hogy leértak volna, s nem akartak a legalább színre meglevő erkölcsi felfogással szembeállni, mely a virágeneket mint erkölestelen dolgot karhoztatta. Ekkent itt is elkallódott csaknem minden, s mint a középkori magyar műsteriumnak s nejjmesének nyomait, a szerelmi költészet töredekeit is későbbi munkákban lehet csak sejteni és nyomozni.

Kenvebb = könnyebb inkább, jobban

11. A kódexek mint nyelvemlékek.

AZ ÁRPÁDKORI APRO NYELVEMLEKEKBŐL szemén szedegetjük eredetibb szavainkat, s ezt a foglalkozást az aranymosáshoz hasonlítottá egy jeles irodalomtudósunk: ellenben a *kódexek korában* már dúsz erekből és bányákból aknázhathatjuk nyelvünk régi kincseit. Mert van a magyar nyelvtörténetben egy egész korszak, melyet a kódexekről nevezhetünk el, s azt mondhatjuk, hogy ez a kor épen egy évszázadot foglal magában, kerek számokkal 1430-tól 1530-ig, s majdnem egyenlő két részre oszthatjuk: a régiebb kódexek korára, melyek többnyire egyenként tűnnek föl, s a későbbiekére, melyek tömegesen lépnek föl s jobbra közös irodalmi forrásokra vihetők vissza. Ezek a források: az egyházi lírában a breviárium, az epikus tartalmúakban Jacobus de Voragine gyűjteménye, a beszed-irodalomban pedig Temesvári Pelbárt munkái. De tartsunk sort.

A Besztercei
szójegyzék

Ezt a sort egy sajátos nyelvemlék nyitja meg: a tizenöt írott lapra terjedő *Besztercei Szójegyzék*, melyet csak 1891-ben fődöztek föl a beszerce-naszódi megyei levéltárban. Mint már neve mutatja, nem összefüggő szöveg, hanem latin-magyar szójegyzék, a minőt az akkori iskolákban szokás volt tollba mondani, s a minő 1484 tájáról még egy rövidebb is fönmaradt NYIRKÁLLAI TAMÁSNak, Mátyás király udvari kancellárjának egy kézirati gyűjteményében (most csak Kovachich 1799-iki kiadásából ismerjük: a kéziratnak a pécsi püspöki könyvtárban kellene lennie, de 1890-ben már sehol sem találták). Az ilyen szójegyzéket *nominal*nak, vagy *nomenclatura*-nak hitták, mert csak a névszokat diktálta a tanító, még pedig tárgyi csoportokban. Ezekből a nemzedékről nemzedékre szálló jegyzékekből fejlődtek legrégibb szótáraink is: Pesti Gábor Nomenclaturája (1538) és Szikszai Fabricius Vazulé (1590).

A beszercei *nominal* írása módjánál fogva kétségtelenül a XV. századnak első feléből való. Írója, mint a végén maga elárulja, egy szlavóniai vándortanító lehetett: *Georgius de regno dicto Sclavoniæ*. Mind a latin, mind pedig a följük írt magyar szók telve vannak hibákkal. E hibák abból magyarázódnak, hogy egyik tanító a másikébol másolgatta e szótárkúkat, s így a hibák elkövetésére számos alkalom kínálkozott. Azonban hibái mellett is igen becses a szójegyzék, mert körülbelül 1300 szót foglal magában s köztük természetesen számos érdekes és tanulságos adatot.

[illegible]

A Heisteraal Stojegvich 1984 p. 111.

[illegible]

Ilyen pl. a háromszor előforduló *egyvang*, mely testvért, egytestvért jelent, s melyet ezenkívül csak Nyírkállainál találunk egyszer. *Fiul* mostoha fiú (épp így Nyírk.) és *atyal* mostoha, atya. *Rér* sógor. A *kamasz* és *cenk* szók ekkor még kutyafajtákat jelentettek (más források szerint is). *Hort* a. m. agár; ez a szó unikum, sehol máshol nem fordul elő. *Ravas* = róka. *Sztrak* a. m. a későbbi *eszterag* vagyis gólya (ősláv *stráká*). — *Hagymán* nyereg alá való takaró. *Ere* és *emlé* a. m. gyeplő, fék. — *Fen* fenkő, köszörűkő. *Verő* a kalapácsnak eredeti magyar neve. *Szalú* bárú (ma is a székeleyeknél). *Kép* kopja (Heltainál is). — *Higy* fülönfüggő (a Bécsi-kódexben is). *Veuerék* ital (kódexekben is). *Morvány* kalács (a palócok most is így hívják a fonott kalácsot). — *Érény* örvény (más forrásokban is *órény*, *órény*). *Kisa* veszekedés, háborúság (kódexekben is *késa*, *kísálkodás*). — *Ágglep* ágynémű: ezenkívül csak egy-két jelen-századi forrásban fordul elő (pl. M. Nyelvészet VI. k.) — A *tarka* és *szürke* szók még kicsinyítő képző nélkül vannak: *tur posztou* virgulatus, és *szír* grisetus. — A szóképzésre nézve érdekes még, hogy a *-ség* képző nem illeszkedik: *aggstg* ma aggság, és *alet ség* ma alattság (hajókötél). — Az Árpád-kori ortografiára emlékeztetnek még a *lou*, *posztou*, *tartou*-féle alakok (*«lou, posztou, tarthow»*), melyeket a kódexekben már nem igen találunk.

összariumok

Van a XV. századból még két olyan nyelvelmünk, a mely nem összefüggő szöveget, hanem csak szókat tartalmaz, de nagy mennyiségben s azért meg kell őket becsülnünk. Ezek az úgynevezett *Németujvári Glosszák* s a *Budapesti Glosszák*. Glosszáknak nevezik a lapszéli vagy sorközi jegyzeteket, jelesen az olyanokat, melyek idegen szöveget, szókat és szólásokat magyaráznak. Ilyen glosszariumokban a mi nyelvtörténetünk nem olyan gazdag mint pl. a németeké, s a mi van is, részben kiadatlan (így pl. Budapesti Glosszák, melyeket Szilády Áron készül kiadni, továbbá a Nemzeti Múzeumban levő Batthyányi Boldizsár-féle latin miséskönyv lapszéli jegyzetei 1489-ből). A Németujvári Glosszák 1470-ből valók, legalább az a részük, mely magába a szövegbe van beleiktatva ilyenformán: »Deinde visus est plus quam quingentis fratribus, *tebnec hog nem vthazznak*, novissimo autem tanquam abortivo, *erethlen germeknek*, visus est mihi«.

Sok ritka s elavult szó és szóalak van e jegyzetek közt; pl. *gerla* corus (gabonamérték), *hejt* stolidus, *jug-szél* déli szél, *koltag*, *koltog* zörget, *lewsag* opprobrium, gyalázat, *meraz* hitvány, *nész* javas asszony, *vanalat* foganat, siker, *gene* azaz *ijené*, *ijenő* ijesztő, rettenetes.

Az első teljes magyar kódex, tehát a *legrégibb magyar könyv* az *Ehrenfeld-kódex*, mely tulajdonosától, Ehrenfeld bécsi orvostól vette nevét

zarpozthow | tarpozthow (tarka posztó) —, zeregel (seregély) viola, ordas zinew | kamalen, keg (kék), scamith (= bársony, ném. sammt), zŷr (szür-ke), vlez | duplech, vegpozthow, bressel (brüsseli v. oroszleli?), morych (moris? feketés?) darni (?) veres zinew, —, hibor, golch (gyölcs), chen (cendely) | zyn, gaputh, zognya. palasth, —, palasth | hazanus (?), chaprang (cafrang = fejkötő), —, vege | enk (ing), berhe, reythew, —, zalacziw (szalagszj), cacerziu ew (ő = öv), partha ew, —, choth (csat) nyelw | cophth (kapcs) vag akel (vagy acél), fen (fenkő), ylew (ülő), vcreu (kalapács), | ezuere kezerew (öszvéres köszörű? száraz malom?), rez, alu (olv. oln = ón), bodok (bádóg), erch (érc), — chouach (kovács), ethues (ötvös), aran, esyth (ezüst), pathko |

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

En vala ferit den. ste
 nel aendene qmaltu
 lottent a qmalaltul
 fenn nem lot avel lot
 o beme elstuala a azelt
 vala o azelt o embe
 reat fenestegre a a fenst
 seg stetebeden fenst a se
 teler oter megne foglatur
 oter istentol eteteter em
 der fin' neue vala jany
 Et ut tinasagba hog tano
 sagot uastana a vilagel
 jany vilag vala li megnu
 lagofet mender embe
 e vilagba iout e vilagba
 vala a e vilag o matta ly
 a e vilag oter megne q
 merita tulaudon omela
 iot a gimes oter ne fogattur
 alismennien te fogattur
 oter adot onelic statul
 mat istensiaua lemmor fi
 ne nezabot sem tetsier
 alturattul se ferlunat
 alturattul se ferlunat
 alturattul se ferlunat

a labore mi beringne a
 latur o duofget monnal
 abitol eggertten eg iultet
 nec duofget teletst malat
 tal a igastaggnal Namor la
 nosagot nallot o colla rti
 ialtot monduar Et az tie
 mader li en utamian ioue
 do a en elptem lot meit en
 elptem valo vala a qtel
 lessagelot med mi vltot
 malatlot malatlot meit
 a tounen morsot mat ad
 tot a malat li a az igas
 sag o x mat lot istent
 sonha stuli ne latur hanc
 iac eggertten eg iultet su
 li ingon atonac o leben o
 megnuette Et a sonha
 tanofaga mior eteteter
 vltmha a felor papoat
 i leuitatue o foria hog
 ingterdener oter Te li
 rag Et megnulla a ne
 tagaduneg meit en ne m
 gne x Et beret oter an
 aget jllor rag e te Et
 moda. Et megnu ppia rag
 e te Et felde nem aget
 nac aget onet a rag
 hog feloletet aggonatoc
 nar tie etetettent mulit
 apt modat tene rollad
 aionda En ragor heret
 ber uoltent iaua Ber
 geter vltur utat mlt
 mltot ipiaa ppha Et
 tie etetetter vali vala
 nar a leuitatue istot Et
 beret oter a modat meit

s Assisi Sz. Ferenc életét foglalja magában. Ennek a kódexnek, melynek fönmaradt kéziratát legalább is a XV. század közepén írtak, becsét még emeli az a körülmény, hogy nyelve jóval régelebb koránál, tehát a kézirat sokkal régebb eredetinek a másolata. Így magyarázódik meg az a jelenség, hogy nyelveben a Halotti Beszéddel való egyezéseket is találunk, pl. sok régies zártabb magánhangzót (*fugván, husszú, urvus.* . .), az imadságnak *vimádság* formáját stb. — Az Ehrenfeld-kódex Nyitra került napfenyre s nyelve is a Nyitrahoz közel eső palócos magyarság sajátosságait mutatja; v. ö. *magamol, ököl, fordól, indöl* stb. — Különben nyelveből — egyebet mellőzve — csak néhány *ragozási* különösséget említünk, a mely máshol vagy ritkán vagy egyáltalán nem kerül elő.

Az ikés igék elbeszélő múltjában s feltételes módjában a 3. személy csak magas hang után végződik *ék-en* (pl. *evék, ennék*), mely hang után nem így, hanem *ök-on*: (*ő*) *haraguvák, vimádkoznák* stb., míg egybűtt mindenhol így olvassuk: *haraguvék, imádkoznák*. Sajátságos igealak, mely a régiségben igen ritka: *jutandana* (egynehányszor előfordul). A *-ból ből* nevrág itt is kéttagú még, mint a Halotti Beszédben, de már illeszkedik a melyhangú szókhoz: *helybelől, völgybelől, társimbatól, halottaitalól feltámad*. Ezt még néhány kódexben megtaláljuk, de már sehol ilyen állandóan, mint itt.

Az Ehrenfeld-kódexet korra nézve nyomban követi a *ferenciek biblijája*. Ezt — mint a legnagyobb valószínűséggel kimutattak — két ferencrendi szerzetes fordította, TAMÁS és BALIST, kik a XV. század közepe táján a pápai inkuizíció elől menekültek Szlavóniából Moldvába. E biblia töredékei maradtak fön a Bécsi, Müncheni- és Apor-kódexekben. Az első kettőt kevéssel a XV. század közepe után írtak, a Müncheni-kódex végére oda is jegyezte a masoló, hogy „megvégezte Nemeti György Moldovában Tatos városában 1466“, ellenben az Apor-kódexbeli masolat csak utóbb készült, a századnak vége felé. A Bécsi-kódex kézírata a bécsi udvari könyvtárban van s az o-szövegeteg kisebb könyveit foglalja magában (Ruth, Eszter, Judit, Makkabeusok, Dániel s a kisebb proféták vannak benne). A Müncheni-kódexet a müncheni kir. állami könyvtárban őrzik s tartalma a negy evangelistából telt ki. Az Apor-kódex a Székely Nemzeti Múzeum tulajdona; a zsoltarok legnagyobb részét magában foglalja s függelékeit imadságokat s több effélet. — A három nyelvemlekek összetartozását ketsegtelenné teszi az, hogy nyelvezetük majd minden ízében megegyezik, mind a szókines, mind a nyelvtani alakok tekintetében. A mi csekély eltéréseket találunk, jóformán mind a különböző másolók rovására irando. Nagyon emeli e nyelvemlekek becsét a következetes, egyszerű és celszerű helyesírás. Minden hangot egyszerű jeggyel írnak, még a *cs* is, melyet egy *c* forma jegy fejez ki; az *sz* hangot a Müncheni-kódexben fölül pontos *z* betű jelöli. Legerdekesebb, hogy a zárt *é* is meg van különböztetve a nyílt *e*-től, pl. az *ember* szó így van írva: *ëmbër*. Legföltünőbb hangtani jelensége e régi biblianak, hogy a szövegi *e* hangot mindig *ö*-re változtatja, valahányszor a megelőző szótagban *ö ü* féle hangzó van, tehát *előtő, büno, öszvö*

Ehrenfeld-kódex

Ferenciek biblijája

Mene sebekrewl valo ezuda
 ene ezudalatossagnak legenek az zent
 ferencznek zent seby meltoe.
 Teezyk az nemynemew esmeretes ezudaban
 yelensegest mutatuan Nemynemew fra
 dialo fratereknek gyulekezetyben mer vala
 az gyulekezésben nemynemew predicalo
 frater ky bodog ferenczet ez keppen gylewly
 uala ew yonhaban hoggy sem yrasban ew
 tett latnya sem bezedben hallanya sem
 zyueben hyhetyuala zent sebeknek hely
 uel ekesewltnck lenye Juxta mykoron
 emondot barat lakoznak begykecluewl ez
 mondot quentben: kynck ebellew hazaban
 meg yrtakuala zent ferenczet ew zent
 sebeknek helyuel: hytelensseguel es gylew
 seguel yndoltatott Jux frater el mene ty
 tkon ke es az zent attyanak zent seby he
 lyet kesyucl eluakara vgy hoggy mende
 nestewfoguau m semmy meg nem yel
 nnek De masod napon mykoron azon fra
 ter ewlne az aztalnal: neze zent ferenc
 nek keperc es lata ot al az helyeken vy
 ab sebekett holott el uakartuuala ment
 elezteb uoltakuolna Es gondoluau meg

Az Ehrenfeld-kódex 66-ik lapja. (Kisebbitett hasonmásban).¹

¹ Olvasása: Zent sebekrewl valo ezuda | Mene ezudalatossagnak legenek az | zent
 ferencznek zent seby meltoe | Teezyk az nemynemew esmeretes ezudaban | yelensegest
 mutatuan Nemynemew fra praec | dialo fratereknek gyulekezetyben Mer vala | az gyuleke-
 zesben nemynemew predicalo frater ky bodog ferenczet ez keppen gylewly | uala ew
 yonhaban hoggy sem yrasban ew | tett latnya sem bezedben hallanya sem zyueben
 hyhetyuala zent sebeknek hely | uel ekesewltnck lenye Azert mykoron | emondot barat
 lakoznak begykecluewl ez | mondot conuentben: kynck ebellew hazaban | meg yrtakuala
 Zent ferenczet (ew) zent | sebeknek helyuel: hytelensseguel es gylew | seguel yndoltatott
 Az frater el mene ty | tkon ke es az zent attyanak zent seby he | lyet kesyucl eluakara
 vgy hoggy mende | nestewfoguau m semmy meg nem yel | nnek De masod napon
 mykoron azon fra | ter ewlne az aztalnal: neze zent ferencz | nek keperc es lata ot al
 az helyeken vy | ab sebekett holott el uakartuuala ment | elezteb uoltakuolna Es (gon-
 doluan) meg

„Zabók-írástól.”

1. A Jordaán-kódex gyűjteményének első levetője (1110–1119)

Jordánszky-kódex.

Az első (magyar szövegű) hasáb

Olvasása: Aliud prohemium.

EZ vr Istennek zent ma-
latija mjat el kezdet
kefine nyilvaban valo
bel yktatasara meg kel

lyhduwnk Mert Moises profetanak
ezek ewt kefiwe vagon es leelettetyk
Isteni zent akartnak : yacudó ydók-
nek es dolgoknak : abrazattyoknak ysmere
tyre thwlydon az eg eló ystennek zét
paranczolattyahol thwlydon keth keze
ywel Irattanak ky deakwl pentateuchon
el uewel nevezetethnek, Az else kefiwe si-
do nelwen mondatyk Bresith deaky
nelwen Genesis, Magar nelwen, kezdet
awağ zyletet Mert az else kefiwe
arrol vagon nykeppen vr Isten menyet
es feldet teughert es henne valo allato-
kat semyből teremte zere es zyle

Masod kefiwe sidowl Hellesmoth, Dea
kw Exodus, magarwl hyvatal awag
eredeth, Mert arrol vagon nykeppen
vr Isten Isral őyayt Egyptomból fírauo
nak kemeu fogsagabol, Moyses profleta
nak nyatta ky hywa es ky hozaa

Harmad kefiwe sidowl Vaieira deakwl
Leuiticus magarwl zenteltetees, mert
arrol vagon nykeppen vr Isten Moysesnek
az zent paranczolatokat es mynden Isteny
yvasagnak terweket ky adaa es yelen-
te es moises atal az kóiz nepnek

Neged kefiwe sidowl Vniedaher deakwl
Numeri magarwl zamlaltatas mert
arrol vagon nykeppen vr ysten az isrl'
őyaynak zamokat veve, Moysesnek es
Aronnak nyatta meg zamlaltawan.

Ewtel kefiwe sidowl elledaherim dea
kw deuteronomium magarwl vallas
awağ hyzonsagteetel, mert arrol vagon
nykeppen Moises vallast testamentumot
es frigeth zere, vr ysten kezet es Isrl'
őyay kezet kw halalanak etette hogy
soha vr ystenthwl el ne haylananak.
az Tervent es ereszen meg tartanak
mert vr ysten hwket mynden ygasag-
lasi es zenthvegle : es teljes vylaghol
magának valasztotta vona az reghy ze t
Attyaknak yfocereiy es fogalasa z-rent
Ames Moysesnek elsew kenywe.

Incipit

[illegible]

Principio Creauit deus diem
 et terram Terra autem erat inanis et
 uacua et tenebre erant super faciem
 abyssi et spiritus domini ferebatur super aquas
 Dixitque deus fiat lux et facta est lux
 et uidebat deus lucem ad esse bonam Et
 diuisit lux a tenebris appellauitque illud
 diem et tenebras uocemur factumque est
 uespere et mane dies unus Dixit namque
 deus fiat firmamentum in medio aquis et
 diuisat aquas ab aquis et fecit deus
 firmamentum diuisique aquas que erant
 sub firmamento ab his que erant super
 firmamentum et factum est ita ueritatem
 deus firmamentum celum et factum est
 uespere et mane dies secundus Dixit uo
 deus congregentur aque que sub celo
 in locum unum et appareat arida

E sajátosság, minthogy ma is megvan a dravameléki nyelvjárásokban, szintén bizonyíthatja a fordítóknak szlavóniai eredetét.

A ferenciek bibliájában még a következő különbségek fordulnak elő. A *-ség* képző itt már két alakú: *-ság* *ség*, de *-ség*-féle melléknévek vége *ország* egyforma: *magasság*, *kedagség* stb. (a m magasságos, nagyon gazdag, v o más-sor, de más-szerű). — Az *ó* *ö* végű melléknéveknek még *re-han-rú* toldékjuk is van, pl *dieső* *diesővek*, *eggyűgűs*: *eggyűgűvek*, mint *kő*: *kövek*. — Az igeeképzésre nézve legerdekesebb a Munch kódexben a ható *ie* helyett előforduló ilyen kapcsolat: „Nem *hatsz* egy fűrtöt fejjé *tennel*” e h nem *tehet* (a HB-ben már van *múlhatja*, azaz *múlhatja*, az Ehr. k-ben pedig: „Mit *hat-hatnék* *adnia*?” — mit adhatnék). — Van két sajátosságos *igenévi szerkezet*, melyet e biblia kivül más nyelvemlékben még találunk. Egyik a *-va* képzős *ie* név személyragos használata. Két én *megesmervém* elfuték. Tévélyetek *nem tudéitok* írást. A másik egy különös *-lt*-képzős igenév, mely mindig személyragos. Láttunk tégedet *éhezted* és étettünk tégedet, *szomjaztal* és venterék (italt) adtunk te néked — láttunk téged ehhezve, szomjazva. Látam a *lefet*et (lelket) *leszállatta* mennyből — leszállva. Az utóbbiakhoz hasonló néhány kifejezés már ma is él a székelyek közt, pl *álmottam*, *álmottad* e h almodban, *leányta* e h leány korában.

Mátyás király idejéből való a *Szabács viadaláról* való ének (1475 vagy 1476), mely mindössze százötven sor, de arról nevezetes, hogy első összefüggő nyelvemlékünk, mely nem másolatban, hanem az eredeti kéziratban, sőt az eredeti fogalmazványban maradt ránk. — Azonkívül még két kódex maradt a XV. századból. Egyik a *Guany-kódex* 1483-ból, mely vallásos tanításokat tartalmaz, az Akadémia kézirtatárában. A másik a *Festetics-kódex*, melyet 1494 tájban írtak, s melynek fő részét a Bodlog-asszony horái teszik, a keszthelyi Festetics-könyvtárban.

Legtöbb írott nyelvemlékünk a XVI. század első tizedéből maradt, ámbar ezeknek jó része regibb, elveszett kódexek másolata, változtatott helyesírással és nyelvvel, úgy hogy nem lehet pontosan megállapítani az eredetinek korát, tehát a szövegeknek régiséget.

Első helyen két kisebb nyelvemlék áll. 1503-ból a *Sajószentpéteriek régisége* bornik áruháza felől, és a *Pannónia megvételéről* szóló ismert ének, melyet ma csak XVIII. századi másolatban birunk.

Utánuk következnek a kódexek hosszú sora, melyek között e korban már bizonyos nagyobb csoportokat különböztethetünk meg. E csoportokat részint a források, részint a másolók, részint pedig a tartalom közössége köti össze.

A forrásokat — mint már említettük — majdnem kizárólag a *breviárium*ban, az *Arany legendá*ban és *Temesvári Pelbárt* munkáiban leljük meg. Az első az imádságokat és énekeket, a második a külföldi szentek legendáit, a harmadik főleg a magyar szentekéit s azonfölül az egyházi beszédeket szolgáltatta.

Legközelebb érdekelnek bennünket, mint hazai források, *TEMESVÁRI PELBÁRT*nak, a híres ferencrendi szerzőnek munkái. Életéből nagy

Temesvári
Pelbárt

keveset tudunk: hogy Temesvárrott született 1430 s 1440 között, hogy 1458-ban a krakkói egyetemre ment tanulni, hogy 1463 végén 24 társa közt ötödik helyen nyerte el a baccalaureatust, azután a ferenciek rendjébe lépett s 1483-ban szerzete budai házában tanította a hittudományt, s végül, hogy 1504-ben halt meg. Nyomtatásban megjelent munkái mind latinul voltak írva, számos kiadásban láttak napvilágot (a XV. század végétől egész a XVI. század végeig, de legtöbb kiadás 1498 s 1521 közt jelent meg), s Európa-szerte elterjedtek. Jobbára szent beszédek gyűjteményei, rendszeren több is egy-egy alkalomra, hogy válogatni s váltogatni lehessen. Egy részüket bizonyára elmondotta maga is magyarul. Több-

ször is emlegeti, hogy beszédei »az együgyű nép számára készültek«, hogy »ez ország népe fölfogásához mérve kívánja őket szerkeszteni« (»a magyar nép akkori értelmi fejlettsége mellett a legszebb bizonyíték«, mint Szilády mondja), hogy »egyebekre, melyek nem tartoznak a népszerű beszéd körébe, nem terjeszkedik ki«. Egy helyt elmés állatmesét sző beszédébe s megjegyzi, hogy »efféle példákat azért vegyít beszédébe, hogy hasonlók által az ebéd utáni szent beszédek alatt szunyókáló népet ébren tartsa«. —

Ez könyweth yrtha f.
M. Nadsaagos Benyg-
na azonnak nyháy
kenesy paal thaarsanak,
q nadsaaga klastroma-
ban waasomban. My-
korth yrnaanak Eristus
zyleteesenek vtaanna.
ezor qth zaaz thyzon
haarom eztöndöben. —

Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyvének kolofonja.¹
(Az író: F[rater] M. jegyzete 1513-ból.)

Munkáinak címei ezek: *Stellarium Coronae Mariae Virginis* (1. kiad. 1498), *Sermones Pomerii Fratris Pelbarti de Themeswar... de Sanctis* (1499), *Sermones Pomerii... de Tempore* (1498), *Sermones Quadragesimales* (1499), *Expositio... Sensus... Libri Psalmorum Complezens* (1504), *Aureum Rosarium Theologie* (1503).

Kódexeink nagy része Pelbárt műveinek fordítása. Az Érdy-kódex majdnem egészen a *Sermones de Sanctis* s a *Sermones de Tempore* beszédeiből és legendáiból van összeállítva, s az utóbbiak közt legérdekesebbek s legbecsesebbek a magyar szentek (István, Imre, László stb.)

¹ Olvasása: Ez könyweth yrtha f. M. Nadsaagos Benyg na azonnak, nyháy |
kenesy paal thaarsanak | q nadsaaga klastroma | ban waasomban, My |
korth yrnaanak Eristus zyleteesenek vtaanna | ezor qth zaaz thyzon |
haarom eztöndöben |

Domerium de sanctis.

fratris Pelbarti ordinis
sancti Francisci

Tomesvári Pelbárt munkája, akadémia, 1880. N. 1. 1. 1. 1.

legendái, mert ezeket Pelbárt kiváló gondnal szerkesztette volt. Ugyanazon két munkából találunk egyes részeket az *Érsekvári* s a *Kazinczy-kódexben*, a *Sermones de Sanctis*-ből azonkívül a *Tihanyi*- és *Weszprémi-kódexben*. Végre a *Stellarium*-ból van merítve a *Horvát-kódex* majdnem egészen, a Tihanyi és Kazinczy-kódexnek pedig nagy része.

De Szilády Áron azt is bizonyította, hogy a kódex-korszaknak leg-^{Kata} híresebb magyar verses terméke, a *Katalin-legenda*, épenséggel Pelbárt alkotása. Az ő prédikációiban találjuk meg mind ennek, mind pedig a *Debreceni*- és az *Érdy-kódexben* olvasható két prózai Katalin-legendának megfelelő latin szöveget. De azonfölül van egy külön megjelent latin Katalin-legenda, mely kétségkívül Pelbárttól származik (Raymundus biborus adta ki Bazelben 1504-ben), s ebben ő maga mondja, hogy a római történetre vonatkozó adatokat egy domonkosrendi szerzetestől kapott könyvből merítette, s hogy „ugyanonnan vonta ki a verses mű tervét (*carminis modum*), valamint Sz. Katalinnak a csuszárral és az ötven bőlesessel folytatott vitatkozásait is“. Ez a verses mű pedig alig lehet más, mint a latin legendával föltűnő vonásokban egyező magyar verses legenda.

A kódexeknek leírói közül legerdekesebb két apác: RASKAI LEA margitszigeti domos apáca és SÖVÉNYHÁZI MARTA, Clarissa apáca. Raskai Lea a Margitszigeten írta

1510-ben a tartalom tekintetében is kiváló *Margit-legendát* vagyis magyarországi Szent Margit életét, továbbá a *Példák Könyve* első felet, a terjedelmes *Cornides-kódexet*, a *Szent Domonkos életét*, s végre 1522-ben a már fent említett *Horvát-kódexet*. (A Cornides kódex részei voltak eredetileg az apostoloknak méltóságáról való könyvecské, a Sándor-kódex s a Bod-kódex is.) — Sövényházi Maria írta a nagyterjedelmű *Érsekvári-kódex* nagyobb részét s dolgozott a *Thenrenk-kódexen* is.

Az említetteken kívül még sok más becses kéziratunk is maradt e korból. Így az 1506-ból való *Winkler-kódex* s az 1508-ból való *Nador-kódex*, melyeknek nagy része egyazon szöveg másolata, passiót, legendákat, imádságokat, tanításokat foglalnak magukban. Így az 1508-iki *Dobreneti-kódex*, az 1522-iki *Keszthelyi*- s az 1539-iki *Kulesár-kódex*; mind a három

Ezer öt száz harmvencz
kettőd estendőben ez
könyvecskét vegeztem
zent priska napyan
frater pal Garay
predicator szerzetbeli

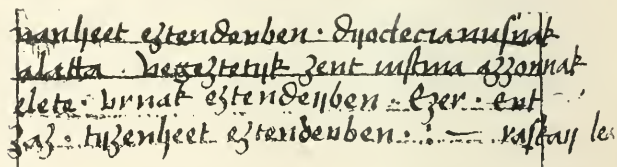
A Kriza kódex kiegészítése.
(Az iró: Garay Pál, domos szerzetes, jegyezte 1502)

A kódex
írta

¹ *Oldósza*: Ezer öt száz harmvencz kettőd estendőben ez könyvecskét vegeztem
zent priska napyan frater pal Garay predicator szerzetbeli

zsoltárfordításokat tartalmaz, s az utóbbi kettő ugyanegy fordítás másolata. 1516 s 1519 közt írták a nagy *Jordánszky-kódexet*, mely megint egy más bibliafordítás töredékeit őrizte meg, s mely nyelvére és jobbára a pontos helyesírára nézve a már említett Érdy-kódex társa. Beesések még a *Lobkovitz-kódex* (1514), a *Vitkovics-kódex* (1525), a *Teleki-kódex* (1525—1531), a *Kriza-kódex* (1532), a keltezetlen *Peer-kódex*, mely a Szent Elek és Pál életén kívül magában foglalja Apáti Ferenc feddő énekét s Vásárhelyi Andrásnak a Thewrewk-kódexben is meglevő szép Mária-énekét.

Ezenkívül még egy esomó kisebb-nagyobb kódexünk van, de csak kettőt említek még: a szépen írott s ékes kezdőbetűkkel és színes sorokkal díszített *Czech-kódexet*, mely 1515-ben Kinizsy Pálné (Magyar Benigna) számára készült imádságos könyv volt, — és a *Batthyányi-kódexnek* nevezett díszes nagy karkönyvet (1551 tájáról), mely azért nevezetes, mert alapul szolgált a reformátusok *Graduáljának*.

vanheet eztendeben · dyoclecianusnak
 alatta · vegeztetyk zent iustitia
 elete · vrnak eztendeyben · ezer · evt ·
 zaz · tyzenheet eztendeben · : — raskay lea

Ráskai Lea, dömés apaca, utolsó sorai és névalírása a Cornides-kódex végén.¹

Magyar
levelestár

Az írott nyelvmélekek közt kiváló helyet foglalnak még el, mert híven tükrözik vissza a régi társalgás nyelvét, a *levelek*. A XVI. századbeli levelek közül néhány száz össze van szedve a *Magyar Levelestár* című gyűjteményben.

S most vessünk még egy pillantást kódexeink nyelvének általános jellemvonásaira.

Hangtani jellemük egészben véve már megegyezik a mai nyelvvel; vagyis más szóval: a magyar kiejtés e négyszáz év óta nagyon keveset változott. A mi eltérést találunk az egyes kódexekben, az többnyire csak nyelvjárási sajátság, mely az illető kódex vidékén ma is megvan. Abban a korban, a könyvnyomtatás elterjedése előtt, természetesen nem volt még megállapodott irodalmi köznyelv, hanem mindenki a maga vidéke nyelvét alkalmazta. S ez a körülmény nyelvészeti tekintetben nagyon növeli a kódexek becstét, mert híven föltüntetik a mai nyelvjárások négyszáz év előtti állapotát.

¹ *Olvasása*: vanheet eztendeyben · dyoclecianusnak | alatta · vegeztetyk zent iustitia
 azzonnak elete · vrnak eztendeyben · ezer evt | zaz tyzenheet eztendeben · : —
 raskay lea |

A kódexek
nyelvi saját-
ságai

Mert egyes képzők és ragok kódexbeli hangalakja eltér a maiól: a mennyiben akkor nagy részük nyíltabban hangzott mint ma. Így pl. a mai *-ül ül* képző még jobbra *-ól ol* (*fordól, repöl* stb.), a mai *-it* még *-oit öjt öjt* (*fordoijt v. fordeijt, dűcsövöjt* stb.), a mai *-unk unk* és *-juk juk* még *-onk enk önk* és *-jok jek jök* (*házonk kertenk ökrünk, adonk keresünk győztünk — adjok keressék győztök*) stb. Érdekesek a honnan kérdésre felelő névragok. Ezek közül a *-bólból* és *-rólról* a kódexekben is többnyire a mai irodalmi alakot mutatják, ambar az utóbbi ingadozik s gyakran *-rülrül*-nek van írva; de a mai *-tóltól* helyett ugyanazon kódexek, melyek *-bólból*-t alkalmaznak, rendszerint következetesen *-tültült*-t írnak. Azóta a rokon mondattani érték miatt minden nyelvjarásban egyforma lett e három ragnak vége: mind a hármat vagy *ó ő* vel, vagy *ú ü* vel ejtik (az utóbbi, a *bültbült*-féle ejtés már sokkal jobban el van terjedve).

A mi a magánhangzoknak *illeszkedését* illeti, nem sok elterest látunk. De a *-szér* rag még a legtöbb kódexben allandoan megtartja magas

Ezer evt 3az es tyzenheet ezten devben vegzte
tet ez kevnyv : zerdan husvet napja vian :
Ezen ezten devben halanak meg az veen
serorok : legan su kato azzon mynd az tebbi . 7

Ráskál Lea, Jemen apaca, jegyzete a Sz. Domonkos élete című kódex (117° v. en.)

hangját, *hányszer, másadszer, utólszeren*. — Nevezetes a *nélkül* nevűtőnek eredeti alakja, mely szerint e nevűtő tulajdonképp két részből áll: egyik a *-nálnél* rag, a másik a *kül, küll* vagy *külön* határozó szó. Igen gyakran találkozunk kódexeinkben ilyen kifejezésekkel: *alásnáln-kül* (alvas nélkül), *atyátoknál kül*; *mind igénél, mind beszédnél kül*; *ő gyalázásoknál, ütéleteknél és kárhozatjoknál kül*; *törnél-külön, nyomdoknál-külön, királynál-küll* stb.

A szótők közül az ugynevezett hangzovesztők, minők *lakodalm* (*lakodalm-nuk*), *érdemel* (*érdeml-t*), a regibb kódexekben nagyrészt magánhangzó nélkül maradnak az egész ragozásban, pl. *lakodalm, lakdalmnak, érdeml, országglán* stb.

Az igeragozásban sok kódex még sértetlenül mutatja az *szj, zj, sj* hangcsoportokat: *vadlászja, mosja, emlékezzél* (ugyanazokban a mai *hozzám, hosszú, asszu* is így vannak meg: *hozzám, hosszú, asszu*). — Feltűnő a *jt*-vegyű igék (s köztük a mai *-it*-képzősek) *fölszólító*

! Olvasása: Ezer evt 3az es tyzenheet ezten devben vegzte tet ez kevnyv : zerdan husvet napja vian : ezen ezten devben halanak meg az veen serorok : legan su kato azzon mynd az tebbi

módja, mert sok kódexben *h* a jellemző hangja: *gyűh* gyűjts, *nyóhad* nyujtsd, *ehed* ejtsd; *szabadoch*, *szabadech* vagy *szabadoh*, *szabadeh*, *zabadih*, annyi, mint *szabadíts*, *meréhe* meritse, *bővöhhük* bővítsük stb. Ezekből fejlődtek az ilyen palóc alakok: *szabadij*, *fordija*, *takaríjjon*, *fordídd* stb. — Az *összetett igealakok* közül legsajátságosabbak azok, melyekben a régibb kódexek mind a két részt személyragozzák: *fizetem valék*, *tudom valék* = *fizetem vala*, *tudom vala*.

mondattani
égiségek

A *mondattani régiségek* közül nevezetes a tárgynak ragtalan használata a különféle igenevek mellett. Ennek egyes maradványait ma is ismerjük (*háztűz nézni jöttek*, *kalap levéve jött be*), de a régiségben sokkal gyakrabban előfordúl; pl. *Jöve egy némbér víz merejteni*. Ne fordóljon meg *ő köntöse felvenni*. *Tanács tartván*. *Ő keze kinyujtván*. Még *ő e beszélvén* (midőn még *ő* ezt beszél vala).

Mindezekén fölül természetesen a *szókincsben*, *szólásokban*, *fordulatokban* is sok jellemzőt említhetnénk: igen sok kifejezés elavult ma, de kódexeinkben minden lépten-nyomon találkozunk velük. Csak néhány példa álljon itt: *apol* csókol, *emni*, *emtetni* szopni, szoptatni, *gyoponik*, *gyopont* gyűlad, gyűjt, *jóság* erény, *köláb* oszlop, *kölyuk* barlang, *rivölés* v. *rүүлés* v. *rütel* v. *elrejtés* elragadtatás (innen még a mai népies *elrejtőzés* álhalál), *szerkezés* szövetkezés, *holval* reggel, *olymely* v. *olymint* mintegy, mintha (»megdőglött és oly mely elveszett világ«), *várnunk lelkünk szakadva*, *Istentől futamott világ*, *édeskedvén isteni gondolatokban*, »ha akarsz jegyösödni öleletivel gyönyörködni és *ű véle édesködni*«, »ó szízlé [szűzlő] szép szemek, ó rózsálló piros tündeklő szép orcák, ó édeslő szép ajkak« . . .

Sajnálni lehet, hogy régi nyelvmemlékeinket nem eléggé olvassák, különösen nyelvünk tanítói, kik ez által a mai nyelvnek sokkal mélyebb átértésére jutnának, és íróink, kiknek stílusát nagyon megtermékenyítenék az efféle tanulmányok. A leküzdendő nehézségeket messze fölülmúlja itt a kínálkozó haszon és élvezet. Mert élvezetes ama tiszteletre méltó régi írások olvasása. Különös vonzóerőt, sajátzerű varázst ad nekik az, hogy nyelvük idegen és mégis a mienk, első tekintetre ismeretlen, de ha kissé hozzá szokunk és belemelegszünk, olyan, mint egy rég elbujdosott jó barát beszéde, ki messze idegen földeken járt, más hanghordozáshoz, más kifejezésekhez szokott, de hova-tovább hallgatjuk, annál inkább fölismerjük benne azokat a hangokat és gondolatokat, melyektől annyiszor megrezdültek szívünk, lelkünk húrjai. . .

12. A krónikák.

KÖZÉPKORI TÖRTENETÍRÁS egyik legsajátságosabb formája a krónika írás. Nem száraz, időhöz kötött elsorolása az emlékezetes tényeknek, mint az évkönyv-írás, de nem is teljes csoportosítása azoknak, mint a minő a klasszikus vagy a modern história. Maga az elbeszélés marad mindig a fő, de azért már kitűnik magának az írónak, korának, környezetének felfogása, gondolkodása-módja. Kifejezést nyer az a három nagy tényező, mely a középkor szellemi világát alkotja: a kereszténység, a római műveltség és az egyes nemzetek hagyománya és érzése. Bármily különböző korból maradtak reánk a krónikák, ez a három vonás mindegyiken meglátszik, és épen e vonások különböző összeforrása adja meg az egyes művek egyéniségét.

Reánk több ily latin nyelvű mű maradt a XIII—XV. századokból, melyeket rendszeren azon helyről szoktak elnevezni, hol a kézirat megmaradt, vagy nyomtatásban megjelent. Ilyenek a *Pozsonyi*, *Nagyvárad*i, *Dubnáci Krónikák*, a *Budai és Bécsi Képes Krónika*, Szerzője csak egynek van megnevezve. KEZAI SIMON, ki magát Kun László papjának nevezi. A Budai Krónikát Nagy Lajos korában egy MUGLEN HENRIK nevű lovag nemetre fordította. Körülbelül ugyanazon időben készült a rimés krónika is, mely alig más, mint a Muglen krónikájának átírata latin ritmikus versekben. Mindezen művek, bár különböző bőséggel, ugyanazt az anyagot tárgyalják. Szövegük a legtöbb helyen szóról szóra megegyező. A legbővebb a *Bécsi Képes Krónika*, melyet nemcsak gyönyörű, a középkori művészet festészet remekeihez tartozó képei, hanem a nemzeti hagyományok hű és szép kifejezése tesz ki nemzeti művelődésünk első rangú kincsévé. A Kézai krónikája a hunok történetét elég bőven tárgyalja, de a királyok történetében alig más, mint a nagyobb krónikának száraz kivonata. A *Budai Krónika* az első Magyarországon nyomtatott, legtöbb helyütt szó szerint megegyezik a Bécsi Krónikával, csak épen a mondai részletek hiányzanak belőle. A Bécsi Krónika véve alapul, de tekintettel a külföldi irodalomra is, írta meg THURÓczy János Mátyás királynak már tudosabb korában Magyarország krónikáját.

Mindezek annyira megegyeznek, hogy nem tevedünk, ha valamenynyit egy közös eredetre viszzük vissza és egy szempont alatt tárgyaljuk. Kivülök még megmaradt egy tisztán annalsztikus foljegyzes, a XIII. század elejéről, ugyanazon kódexben, mely a Halotti Beszédet is megörizte.

Középkori
krónikák

Ezt, bár helytelenül, Pozsonyi Krónikának is szokták nevezni. Megmaradt még BÉLA KIRÁLY NÉVTELEN JEGYZŐJÉNEK könyve a magyarok történetéről, mely sok tekintetben érintkezik ugyan a krónikákkal, de mégis azoktól egészen különálló, sajátos mű, mely több mint évszázad óta a legtöbb problémát nyújtotta régi történetünk kutatóinak, úgy hogy azok, a többi krónika némi elhanyagolásával, leginkább vele foglalkoznak.

egelső nemzeti krónika

A krónikairás kezdeteire nézve, mivel csak későbbi kéziratok maradtak meg, magára a krónikák tartalmára vagyunk utalva. Ebből kitűnik, hogy a királyok történetének első megírása körülbelül II. Géza

király idejére, 1150—1160 körül esik. Ez a következtetésünk azon alapúl, hogy a krónika ez ideig gazdag, költőies, azontúl pedig hosszú időn át alig közöl mást, mint a királyok koronázása, halála és temetése idejének száraz elsorolását. Feltűnő továbbá az a nagy tisztelet, melylyel II. Gézáról és atyjáról Vak Béláról szól; feltűnő a részrehajlás e család őse, Álmos herceg iránt, Kálmán királlyal szemben. Ugyancsak a tartalom vezet azon következtetésre, hogy e krónikát Dömösön szerkesztették, azon klastromban, mely Álmosnak és családjának emlékét különös tiszteletben tartotta. Ennek a könyvnek, melyet Nemzeti Krónikának neveztünk el, nincs meg sem eredetije, sem másola.

Zsigmond király. (Thuróczi krónikájából.)

lata. Csak a későbbi megmaradt krónikákból, melyek átvették, kivonták vagy bővítették és folytatták, lehet tartalmát szövegét megközelítőleg rekonstruálni.

Nemzeti Krónikának nevezzük, bár latin nyelven szól, bár egy klastromnak a világtól elzárt falai közt jött létre. De a latin köntösön áthallatszik a magyar szív dobbanása, és a hazafiság napja besugározza a szerzetes élet egyformaságát.

A krónikás nem támaszkodhatott mindenben hazai hagyományokra. A húnok történetére nézve Jordanes gót története, a Sz. István uralmát követő háborúkra nézve az altaichi (bajorországi) évkönyvek voltak forrásai.

De midőn az idegen adatokat felhasználja, egész naiv módon a nemzeti felfogáshoz kepest megváltoztatja azokat. Midőn Attila rajzat adja, Jordanes követi szótul szóra. Csak egy a különbség. A gót író szerint a nagy hun királynak gyer volt a szakálla a hunok módjára, a kronika ellenben hosszú szakállt viseltet vele, mert különben hogy hasonlított volna a magyarokhoz? Az altaichi evkönyvek nyomán isten segítségének tulajdonítja ő is a nemetek menőfi győzelmét, de hozzáteszi, hogy ott roppant sok német esett el. A német forrás azon adatot, hogy III. Henrik a magyarok keresére német törvényeket adott nekik, azzá változtatja, hogy meghagyta nekik keresekre a magyar szokásokat és jogokat.

Incipit prima pars Cronice de origine hungarorum

DEi me
reges
regnit
aut do
minus deus p
sapientem Ga
lamonez; puer
broz; octauo Ca
pitulo Glorioso
deus in sanctis
suis in mirifica
te mirabilis Cui
ineffabilis altitu
do prudentiae Nul
lis inclusa Imm
ensura iudicij

tibus: Nullis terminis comprehensa: Secti censura iudicij

las mas a Dubnici kronika el 1941

Ha a királyok történetéhez hozzáadjuk a hunok történetének magyar vonatkozásait, különösen a község jogáról szóló és a magyarok ősi egyenlőségéről szóló helyeket, oly krónikát nyerünk, mely — ki merem mondani — egyedül áll a maga nemében a középkorban. Méltó büszkeséggel tekinthet rá minden magyar szem, mint a nemzeti nagyságnak önértékes és mégis józan hirdetőjére. Krónikáinknak individualitását a nemzeti erzet adja meg. Érezhető a keresztyén befolyás, a szerzetesi fegyelem, de azért nem képes elnyomni a pogány ősök hőstettei fölött érzett büszkeséget. Latin a nyelv, de méldón a fehér ló mondáját, vagy Lehel habulat beszél el barbar szavakkal, minden ízéből kihallatszik a magyar szó. Igaz, hogy nem nyerünk részleteiben megbízható, kortánilag pontos képet, nemcsak

tévedéseket találunk, hanem elferdítéseket is, de mindezért bő kárpótlást nyújt nemzetünk kezdődő s fejlődő műveltségének szeretettel, részvétellel rajzolt képe.

László a
krónikában

Mint ily szigorúan monarchikus nemzetnél nem is lehet másképp: a király, a nemzet feje lép mindenütt előtérbe. Különösen nagy előszeretettel tárgya Sz. László, az igazi magyar ideál, hősiessége, vallásossága, igazságossága által. Nem állíthatom, hogy a cserhalmi, mogoródi csaták, a belgrádi ostrom vagy a kún harcok minden részletökben híven lennének előadva. De hogy az írónak lelkében élt a nagy királynak idealizált emléke, és hogy a legegyszerűbb vonásokkal képes volt olyannak rajzolni hőseit, milyennek hódoló szelleme felfogta, azt csak az tagadhatja, ki előtt a betű többet nyom, mint a hibákban is észlelhető, mindent átható és elevénítő szellem. Ép oly egyszerű s világos képét nyerjük Salamon történetének, mely szinte kész éposz, I. Bélának, Gézának, II. Istvánnak. E király mellett, kit önkénye ellentétbe hoz nemzetével, feltűnnek már a főurak is, mint a nemzet jogainak védői. Abban a Pázmánban, ki Oroszországban a királynak kijelenti, hogy ostromolja ő maga a várat, mert jobbágysága hazáig mennek, látom a nemzeti alkotmányosság első szószólóját. Szavai ép oly kemények és önzők, mint a király tettei, de érezni lehet, hogy mögötte a nemzet áll.

Egész irodalmunkban alig van más mű, mely annyira bírni hatni a lélekre, mint ezek az egyszerű elbeszélések. Igazi jellemzést csak egyet találunk, a Kálmánét, az pedig éppen nem felel meg az igazságnak és nem is poetikus. Ez az igazán nagy király valódi Thersitesnek van rajzolva, sántának, púposnak, selypnek, a mellett ravasznak. Ez elfogultságot a papoknak iránta való haragjából szokták magyarázni. Sokkal természetesebb azonban az Álmos családjában való ragaszkodásban keresni e gyűlölet forrását.

Krónikánk tehát sokkal inkább egyes személyek története, mint bármely más hasonló munka. De ez is jellemző nemzeti tulajdonság: mintegy a hősök tiszteletének kifejezése. Ép oly jellemző a helyi és rendi vonatkozásoknak majdnem teljes hiánya. A király és az ország teljesen egy: mellettök minden egyéb háttérbe szorúl.

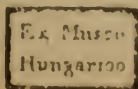
krónikája

E munkához a XIII. század elején egy új elem járúl, a húnok története, melyen már a Nibelung-monda hatása is meglátszik. Meglehet, hogy ezt német átdolgozó kapcsolta hozzá, mert hasonlatai német viszonyokra vonatkoznak. Így p. o. a húnok nyelve annyira hasonlított szerinte a magyarhoz, mint a szász a thüringiaihoz. A magyar történetre nézve a XIII. század végeig csak gyér adatokat találunk. Ekkor írt KÉZAI, ki tudakos létére a lehető legtudatlanabb, s hogy csak egy példát említsünk, az V. század elején élt Orosiust a félezredévvél későbbi Nagy Ottó hivatalos historikusává teszi. Kivonatának csak Kún László története ad némi önálló értéket. Sokkal teljesebben tartotta fenn a krónikát a budai minorita klostrom egy hazafias barátja, ki körülbelül a XIV. század elején írt.

De coronatione regis Mathie.

Post mortem Ladizlai regis electus est in regem hungarie Mathias se. me. filius Illustris Iohis de huny ad ppe. co. bistricieñ Anno dñi millesimoquadringentesimoquinquagesimo octauo: q̄ tam ex terris ut bobemis & polois: q̄ nōnullis incolis sacre corōe subiectis sibi plurimū insidiātibus ut leo fortissimus: inuictissimusq̄ resistit. Hic etiā cū ualidissimo exercitu regnū bozne ingressus castrum munitissimū Iaycza nocte e manibus turcoꝝ gloriose eripuerit: deinde uictor rediens ad hungariam: dyademate sancti regis Stephāi qđ apud Fridericū romanoꝝ impatorē habebat: in ciuitate alberegalís potitus est. ¶ Postea uero collecto ingēti exercitu moldauiam terram: puineia sacre corōe subiectam sed p̄ id temporis rebellem ingressus est. ibiq̄ habito acerbissimo consiliū triūpbū preclarū atq̄ memorabilē obtinuit. Vnde & uexilla pluria inelyte uictorie sue signa budā usq̄ adduxit. que magna cū celebritate in prochiali beatissime Marie uirginis ecclesia affixa bodie conspiciunt. Reliqua autē preclara ac mēorabilia facinora serēissimi atq̄ inuictissimi dñi nostri regis: quia tanta sunt q̄ breuiter cōprehēdi nequeunt: in aliud tempus differenda: ac latius prosequenda erunt. Pro quo dño nostro illustrissimo atq̄ gratioso optimus maximusq̄ deus etiam atq̄ etiam rogandus est: ut eum in pace tranquilla: iusticie obseruatione: suorum dilectione: regni incremento: & diuturna demū uite incolumitate tenere: seruare: & augere dignetur.

S finita Bude Anno dñi. M. CCCC. LXXIII
in uigilia penthecostes: per Andreā Hels

Prodidit magister Iuapir plog³ ingredi hungariam.
ac quondam bone memorie gloriosissimi bele regis
hungarie notarius. **H.** suo dilectissimo amico uir
uenerabili. et arte liberalis scientie iubito. salutem
et sue petitionis affectum. **N**u³ olim in scolari studio
simul eueni. et uel historia tuana qm ego t³ summo amore
copiosius ex libris directis frugis ceterosq; auctores sic a ma
gistris meis audiueram. in unum uolumen p³o t³lo copulaueram.
pari uoluntate legerem. petisti a me ut sic historiam os
namam bellaq; grecor³ scripseram. ita et genealogiam regu
hungarie et nobiliu suor³ qualiter septe p³ncipales plone
que heretumog³ uocant³ de terra scythica descenderunt. uel
qualis sit tra scythica. et qualiter sit generat³ dixi alimus.
aut quare uocat³ alibi p³nt³ dixi hungarie a quo reges hunga
ror³ originem dixerunt. uel q³ regna et reges s³ subiungant³
runt. aut quare p³nt³ de tra scythica egressus. p³ adoma alie
ingenit³ hungariu³ et in sua lingua p³nt³ mageri uocant³ t³ scri
berem. **P**romisi em³ me facturum. s³ alius negotius impedit³ tu
e perisus et mee p³missionis u³ pene etia³ oblit³. n³ in p³litias
tui dilectio debitum reddere monuisset. **C**onator s³ tunc di
lectiois quibus multis et diuersis hui³ laboriosi s³li impe
dit³ sim negotius. facere tam agillius sum que facere uis
sisti. et scdm traditiones diuersor³ historiographor³ diui
ne gr³e fuit³ auxilio optimu³ estimans ut ne posteris in
ultimam generatione oblivioni tradat³. Optimu³ s³ dixi ut
uere et simpliciter t³ scriberem. q³ legentes possint agnoscere
quoru³ res geste essent. Et si tunc nobilissima gens hungarie
p³mordia sue generationis. et fortia queq; facta sua. gr³atulis et
bucis rusticor³. uel a garrulo cantu ioculitor³ quasi sompni
do audiret. ualde in decore et satis indecent³ esset. Ergo post
anno³ de certa scripturor³ explanatione. et q³ta historiar³
interpretatione reru³ ueritatem nobilit³ papuit. **R**ex s³ hun
garia. cui s³ dona data uaria. **O**mnis em³ horis gaudeat
de munere sui litteratoris. **E**ta exordium genealogie re-

A Képes Krónikában az elbeszelés mellett nagy szerep jut a rajznak, a festészetnek is. A részletezés bámulatos, a színezés oly élénk, mint ha ma festették volna, a felfogás a lehető legnaivabb és legtermészetesebb, mint p. o. midőn a csodaszarvast kopókkal vadásztatja, vagy pedig a het vezért vasba öltöztött cimeres lovagoknak rajzolja. Maga az író is le van rajzolva, ez is minorita barát, kinek egy XVI. századi író, Baranyai Decsy szerint, MARK volt a neve. Kézirata 1358-ból való, és elején Nagy Lajos kepe tűndököl, a mint a keleti és nyugoti nemzetek, — fegyver és viselet szerint megkülönböztetve — övezik a trónjan ülő királyt (L. a 81 lapon)

Nagy Lajos dicső korának két egymástól különböző, de egyaránt nagy értékű kiíró tartotta meg az emléket. Az egyik a *Dubnici Krónikában* maradt meg. Ez színezésben, részletezésben, jellemzésben a régi nemzeti krónikának méltó folytatása. Írója valószínűleg minorita, Lajos király káplánja, ki őt hadjárataiban kísérte. E mű költői becsét mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy Arany János kiváló előszeretettel használta. Innen merítette a *Sz. Lászlónak* s a *Toldi szerelme* számos epizódjának tárgyát.

A másik KÖKELLŐI JÁNOS esperes munkája Lajos király tetteiről. Ez sokkal szárazabb, rövidebb, de az az érdeme, hogy a király egész uralkodására kiterjed, s jellemének vallásos, nemileg misztikus vonásaira is vet világot. Küküllői János művet TIUDROCZI JÁNOS krónikája őrizte meg szamunkra. Mátyás korának ez a tudós íróműstere egészen az ő idejéig, 1488-ig viszi az eseményeket. Jól értesült, hiteles és tudományossága mellett a népies hagyományokat sem veti meg. Ő beszeli el Kontnak és társainak sorsát. Különösen nagy szeretettel ír Hunyadi Jánosról, a nemzet hősről, és fiának, a nemzet reményének, királylány választásáról.

A nemzeti érzes ép annyira megvan az ANONYMUS híres művében, de ebben aránylag sokkal nagyobb rész jut már az egyházi felfogásnak és a román alapuló műveltségnek. Régi történetíróink közt kétségtelenül Béla király jegyzője bírt a legterjedelmesebb egyházi és világi olvasottsággal. Ő már annyira keresztyén, hogy a magyarok honfoglalását utónutfélen a kiválasztott nép kanaani hadjáratahoz hasonlíttja, annyira, hogy szerinte már a pogány Ámosban, a „jokedvű adakozóban” is megvolt a Szent-Lelek adománya. A mellett ismeri és felhasználja az akkori irodalom egész körét, Nagy Sándor mondáját, a középkori trojai mondát, Isidorus etimológiát és Regno krónikáját. Már e szelesebb körű műveltségéből és a biblikus vonások előterbe lépéséből is következtetjük, hogy műve későbbi eredetű a nemzeti krónikáénál.

A *Gesta Hungarorum* írója magát Béla király jegyzőjének nevezi, mi szabad tert enged őt az 1000—1270 közti időbe helyezni. Régebbi történetíróink szerették őt I. Béla kortársának feltüntetni, hogy előadásának hitelességet valamiképen tanogassák. De a kritika egymásután lerontotta erősségeiket, most már alig van szakember, ki őt III. Bélaénál régebbi korba helyezné. Az eredeti kézirat nem maradt meg; az a könyv, melyet a

bécsi könyvtárban őriznek, a XIII. század végén vagy a XIV-nek elején írott másolat.

mus kora

Tekintettel azon nagy szerepre, melyet nála a kúnok játszanak, tekintettel arra, hogy a honfoglaló magyarokat azon úton hozza be, melyen a tatárok tényleg bejöttek, tekintettel végre arra, hogy a nála előforduló hely- és személynevek legtöbbje megvan IV. Béla és Kún László okleveleiben, mi inkább azon nézet felé hajlunk, mely őt IV. Béla jegyzőjének állítja. Saját korának viszonyait ülteti át az őskorba, és a részleteket, különösen a beszédeket, gyakran a mondákból, különösen a Sándor-mondából vett vonásokkal tölti ki. Magyar volta nem szenved kétséget. Megőrzött több régi szót (*aldumas, tulbou*) és a személyneveket gyakran raggal közli (*Edunec, Edumer nec*).

Más nemzetek pontosabb, szebb latinsággal írott történeti emlékekkel dicsekednek. De nemzetibb és mély történeti igazság mellett költőibb lendületű emléke egy országnak sincs, mint a minőt mi birunk nemzeti krónikánkban.

II. Ulászló és gyermekei. (A Gersei-családnak adományozott címeren.)

VALLÁSI ÉS NEMZETI HARCOK KORA

PROTESTÁNS KOR,
ANTIREFORMÁCIÓ KORA, NEMZETIETLEN KOR

13. A protestáns kor áttekintése.

(1520–1600)

AZANKNAK XVI. SZÁZADI TÖRTÉNETE a leghatározottabban ellentmond azon közönséges felfogásnak, mintha csakis a politikai hatalommal, anyagi jolettel járhatna együtt az irodalmi felvirágzás. A magyar nemzet aligha élt szerencsétlenebb korszakot, mint a melynek kezdetét a mohácsi vész jegyzi, végét a magyar nemzetet két ellenséges táborra osztó Bocskai-fele szabadságharc határolja és a melynek minden esztendejét török, német és magyar fegyvertől kiontott honti vér festi emlékezetesen pirosra. S mégis a török járás, a német dúlás ez években, a magyar állami és társadalmi rend teljes felbomlásának e napjaiban, »Zápolya öldöklő századjában« ébred föl igazán a magyar szellemi élet, ekkor születik meg tulajdonképen a magyar irodalom.

Csodálatos jelenség ez, melyet nem értet meg más mint az eszmének, egy új eszmének minden akadályon diadalmaskodó ereje. Egy új eszme, a hitbeli és erkölcsi megújulás, a reformacio mívelte a csodat, hogy a magyar nemzet, bár a török évről évre pusztította varait és hasogatta ki a hazából a legszebb részeket, föl tud lelkesedni templomok és kivált iskolák építésére, hogy, bár ezer es ezer magyar nyögött rabszíjon Konstancinapoly partjain, főurak és egyházak nem sajnálják az áldozatot tanulmánygo ifjakat és tudományszomjas férfiakat külföldi egyetemekre küldeni.

A reformacio eszmeje mívelte a csodat, hogy a magyar nép, bár az idegen eredetű uralkodó család ellen folyton védeni kényszerült ősi alkotmányát, megotalmazza a lelkiismeret új szabadságát is, hogy, bár a partokra szakadt országban az ellenfelek egymás javait ragadoztak, bírtokeit foglalgattak, nem feledkezik meg a szellemi javak védelméről sem. Valóban csodák történtek akkor, midőn a főur, ki a végvárak erősítésének, újabb meg újabb csapatok kiállításának terhe alatt már roskadozott, mégis kész áldozni könyvnyomdakra, vallásos és tudományos munkák költséges kinyomtatására, s a midőn a közember, ki éjjel-nappal fegyvert hordott kezében az ismért és ismeretlen ellenségek visszaverésére, legelső phéni oráját arra fordítja, hogy lelkét jámbor olvasmányival építse. Csodák

korszak, mely, bár a keletről, nyugotról fenyegető vész végső erőfeszítésre kényszeríti a nemzetet, mégis fölös számmal terem szellemi harcost, író, tudóst, költőt is. Ha a bibliai nép a babiloni fogságból visszatérve, egyik kezében fegyvert, másikban építő szerszámot tartott, a XVI. század magyarját sem képzelhetjük el másképp, mint a ki egyik kezében kardot ragad török és német ellen, másik kezében tollat forgat lelki üdvének biztosítására, áhitatának és hazafias érzésének erősítésére, a magyar történeti és mondai emlékek megőrzésére, a szellemi táplálék, a gyönyörködtető olvasmány után vágyó nép szükségletének kielégítésére.

reformáció
terjedése

A reformáció szellemi mozgalma, mely megváltoztatja hazánknak vallási, irodalmi, sőt politikai képét, a futó tűz gyorsaságával, az új eszme ellenállhatlan erejével terjed el Magyarországon. Az új tanítás lángja először a határszéleken lobog föl, a szász Királyföldön, a német Szepeségen, mint a mely két vidéknek művelt és iparúzó városai anyaországokkal sokszoros szellemi és anyagi kapcsolatban állottak. Luther merész föllépéséről szebeni, lőcsei s más német városbeli kereskedők és tanuló ifjak hozzák hazánkba az első hírt; a hírt nyomban követik Luthernek és a többi reformátoroknak iratai. A szélekről csakhamar tüzet fog az ország szíve, Buda is, a hol Mária királyné udvari papja, *Henkel János* is a reformációhoz hajolt, és a hol 1522-ben *Grineaus Simon* és *Winsheimius Vitus*, egyetemi tanárok, felsőbb pártfogással nyíltan kezdték hirdetni Luther tanításait.

Az új tanok tüzére csak olaj volt az 1525. évi kegyetlen törvény, mely a hirhedt »*lutherani autem comburantur*« szavakat foglalta magában, és a mely csakugyan máglyára is vitte Luthernek néhány magyar hívét. Azonban az eddig rejtőzködő reformáció támadó arccal, sőt a hódítás bevallott szándékával csak a mohácsi vész után lép föl, a mikor elesett a katolikus főpapság jó része, midőn az ügyis mélyen süllyedt magyar egyház vezetés és összetartás nélkül maradt, midőn az egyházi vagyont királyok és főurak egyaránt siettek szétragadozni, midőn az ellenkirályok pártszempontokból nem merték a reformáció híveire hozott szigorú törvényeket komolyan végrehajtani, és midőn a magát mindinkább befészkelő török nemcsak nem gátolta, de szívesen látta a császárral és az egész Habsburg-házzal ellentétes protestáns vallásnak előhaladását.

Különben a tiszta magyarság körében az új vallás csak akkor verhetett mélyebb gyökeret, midőn levetkezte a külföldi színt és megfosztatott a *német hit* gyűlölt nevétől, midőn Wittenbergából hazatért lelkes ifjak és tudós férfiak magyar nyelven és magyar hazafias célzattal kezdték hirdetni az idegenben támadt, jórészt a román és germán világnézet ellentétéből fakadt szellemi mozgalom elveit. 1531-ben kezdi meg térítői működését Budán az első magyar ajkú reformátor, a »*magyar Luther*« névvel kitüntetett *Dévai Biró Mátyás*, a ki egyik ország szélétől a másikig, Kassától Sárvárig prédikálta Luther tanait, hogy hosszas hányatás,

bécsi fogság, külföldi bujdosás után végül Debrecenben a Kalvin felfogását hirdesse és így élte végén (1547) a helvét hitvallásnak alapját megvesse.

A Dévaival egy időben és azonos módon működő reformátorok, a kik közül *Ozorai* Békést, *Batizi* Ugocsát, *Szatmari*, *Sztárai* a Duna és Dráva között, *Stöckel* Abauj és Sárospatakot, *Szegedi Kis István* a török hódoltságot terítette az új híre, néhány évtized alatt Luther, majd Zwingli és Kálvin követőjévé tették az egész országot a Magas-Tátrától a Szávaig, az Olt mellékétől a Lajta partjáig, elterjesztvén az új hitet nemcsak a níveltebb németek és az értelmes magyarság körében, hanem szörvényszerűen még a tot, szerb és oláh nemzetségei között is, hűveket toborozván az egyházi és világi főurak, a városi polgárok és az elnyomott jobbágyok soraiból egyaránt.

Ha e gyors és teljesnek mondható siker okait keressük, aligha elégedhetünk meg a főntebb elősorolt, a terjedésre kedvező külső körülmények magyarázatával, sőt azon felfogás sem fejt meg mindent, hogy az új eszme, ha egyszer támadolag lép föl, ellenállhatatlan erővel szorítja el a múltnak összes hagyományait. Az egész

Egy protestáns kori magyar reformátor (Kis István)

nemzetre kiható ilyen nagy változásnak, — azt hisszük — a nemzeti felfogás és élet melyében találhatók fel erkölcsi és lelektani okai. A magyar nemzet jozan gondolkozása és egyszerű érzése — úgy látszik — soha sem törti teljesen össze a középkor miszticizmusával; annál inkább egyetért a reformációval, mely az érzelmi rajongással bizonyos értelmi józanságot, az érzelgő vallásossággal komoly buzgóságot állított szembe. E felfogás mellett szól az is, hogy a magyar nép örömmel fogadja a reformációnak mind radikálisabb fejlődését. Luther tanítását csakhamar elnyomják Kálvin hitbeli nézetei; majd Kálvin vallástételét is odahagyja a magyarság, és reformáció

az unitárius elveknek hódol, sőt az unitarizmus magyar fejének, *Dávid Ferencnek* akad néhány oly híve, a kik csupán az ó-testamentomot ismerik el szentirásnak és így megalkotják a szombatosok szektáját, ezt az eredeti magyar felekezetet.

A reformáció országos hódításának titkát talán még az is segít megfejtetni, hogy magyar hirdetői mindjárt kezdettől fogva politikai, mondhatnám, hazafiás színbe vonták, úgy hogy protestáns vallás és magyar hazafiság csakhamar kapcsolatba jutott. Térítőik, vitatkozók, írók és költők úgy tüntetik föl az új hitet, mint istennek különös ajándékát, melynek segítségével a magyar nemzet megtisztúlhat korábbi vallási és politikai bűneitől és a mely egyedül szolgálhat ótalmául a pártokra szakadt, a töröktől végmorlásra juttatott magyar hazának; szóval a XVI. századi magyar a reformációtól nemcsak lelke üdvösségét várja, de hazája boldogulását is reményli; valamint hogy a középkori magyar is nemcsak vallásos áhitattal, hanem hazafiúi tisztelettel fordult Szűz Mária, Szent István és László alakjaihoz.

A magyar irodalmat azonban nem annyira a reformáció hódítása, mint e hódítás fegyverei érdeklik. Magyar iskolával és magyar sajtóval küzdött és győzött az új hit, úgy hogy egyszerre örök dicsőségül két nagy vívmányt ér el, megeremti a magyar könyvirodalmat és nevel hozzá magyar olvasó közönséget.

A hittérítő ugyanis egyúttal iskolaalapító; nem elégszik meg azzal, hogy elfogadtatja az új tanokat a községgel, meg is akarja benne gyökeresztetni; épen azért, mielőtt más falu vagy város felé venné útját, előbb a földesurat vagy a föld népét iskolaalapításra és az új hittől áthatott tanító fogadására bírja. Így keletkezik a szepesi és szász városokon kívül Sárospatakon és Debrecenben, Nagyváradon és Kolozsvárt, Tolnán és Sárosvárt magasabb rendű iskola, ha a százával előállott elemi iskolákat nem is említjük. — A reformátorok azonkívül jórészt könyvnyomtatók is voltak. Prédikációikat, vitairataikat, vallásos költeményeiket sokan a maguk nyomdáján adják ki, mint *Heltai Gáspár* Kolozsvárt, *Huszár Gál* M.-Óvárt és tartózkodása más helyein. Ha pedig saját nyomdát nem szerezhet a prédikátor, a pártfogó főúrral állítat föl, a milyen volt például a sárvár-újszigeti *Nádasdi Tamás* jóvoltából.

Az iskola és sajtó nemcsak a katolicizmus ellen szolgált fegyverül, hanem midőn a reformáció iránya többfelé ágazott, az új hit követői egymás ellen is fölhasználták. Különben az a szakadás, mely a protestantizmus belső erejét annyira meggyöngítette és az ellenreformáció föléledését oly nagy mértékben elősegítette, a magyar irodalomra csak szerencsének mondható. Az ágostai és helvét hitvallások közötti vetélkedésnek és kivált a szentháromsághívők és az unitáriusok között folyt elkeseredett küzdelemnek sokkal több irodalmi terméket, gúny- és vitaíratot, továbbá vallásos költeményt köszönhetünk, mint általában a

protestantizmus és a katolikus egyház mérkőzésének. A katolicizmuson ugyanis a föllépő új hit a mohácsi vész után rendkívül könnyű diadalt arat; az ő-egyházat első meglepetésében annyira elhagyja az erő-erzel, szertartásai és dogmái ellen intézett támadások egész özönét — mond

hatni — néman, megadással türi. Katolikus vitáiratók — legalább magyar nyelven — csak a század második felében állanak elő, midőn a trienti zsinat világszerte megindította a katolikus egyház újraszervezését, midőn a kiváló tudós és államférfi, *Oláh Miklós*, esztergomi érsek, (1551—65.) új életet lehel a magyar katolicizmus haldokló tagjaiba, és főkép, midőn a mindig tanulni kész Roma hívei eltanulják a reformátusok két leghathatósabb fegyverének, a magyar iskolának és sajtónak használatát, a miben az egyház új vezetői, a jezsuiták csakhamar mérkőznek mestereikkel, sőt tamadora fogván a dolgot, e korszak legvégén le is győzik elleneiket. A protestánsok módjára, a felekezeti felfogást is ők szinten összekötik hazafias eszmékkel.

A XVI. századi irodalmat tehát legnagyobb részben valóságos mozgalmak, felekezeti küzdelmek teremtik, egynehány, nagyon is magánosan álló világi terméket kiveve, vallásos iz és szin ömlik el prózán és verse tanításra és gyönyörködtetésre szánt műveken, a költészetnek minden fajtáján a lírai, az epikus és drámai költeményeken egyaránt. Az irodalmon uralkodó vallásos szellem pedig első sorban protestáns; katolikus költészetről az egész korszakon végig sem emlekezhetünk.

Az új hit követeli a nemzeti bibliát és így áll elő a biblia részben vagy teljes fordításainak egész sora; az új hit támad és védekezik és így

*Præfatus effigiem quicquid depinxit OLÁH,
Vicit. Appellam sedulus arte manum.*

*Nicolas Olahus
E. Agrety Asse*

Oláh Miklós, esztergomi érsek, archiepi és bíboros.

reformáció
irodalma

születnek meg a nagyszámú vita- és gúnyiratok; az új hit az élőszó erejével hódít és így keletkeznek a magyar prédikációknak tömérdek és vaskos kötetei. A reformáció beviszi a nemzeti nyelvet az isteni tiszteletbe és ezért fordítják le hivatott és hivatlan költők több ízben a zsoltárokat, himnuszokat és szereznek számba is alig vehető sokaságú, templomi használatra szánt énekeket; a reformáció minden hittételt a bibliára építi és ezért foglalják versebe névtelen és névre alig érdemes énekszerzők a bibliának, kivált az ó-testamentomnak szebb részeit; a reformáció, főképp a kálvinizmus, komorabbá teszi a hívek életfelfogását és ezért támadnak azok a sajátságos hazafiasan-vallásos magyar költemények, melyeket szerzőik *siralmaknak* neveztek.

A vallásos szellem azonban nem foglal el minden lelket és nem hajt a maga szolgálatába minden irodalmi terméket. A magyar nyelven folytatott irodalmi munkásság maga után vonja a magyar nyelvtudományi úttörő műveit, a magyar nyelvtan és szótár első zsebkönyvét; a reformációból folyó, a nép felvilágosítására irányuló törekvés hozza létre az első magyar nyelvű történelmi, jogi és természetrajzi műveket. Az általános irodalmi fellendülés még egy régi műfajt, a históriás énekek kivesző műfaját, is föllel-veníti egy kis időre Tinódiban és társaiban; egyszersmind új költői termékeknek nyit utat két irányban is, midőn minden vallásos színtől és tanító célzattól ment hazai és főképp külföldi mondaforrásokból merített prózai és verses elbeszéléseket nyújt a magyar olvasó közönségnek gyönyörködte-tésül, és a midőn az egyházi énekek mellett helyet juttat a műköltészetben a szerelmi lírának, az eddigelé megvetett, a nép közé száműzött *virág-énekeknek*.

14. A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon.

MELEŐTT TULAJDONKEPESI TARGYUNKRA JERSENK, előbb a könyvnyomtatás első termékeiről, melyeket *ősnymtatványoknak* (incunabula) nevez a bibliografia, kell általában egyet-mást elmondanunk.

Ezek az ősnymtatványok, melyeknek határul az 1500-ik évet szokás fölvenni, a csint és fényt illetőleg távolról sem közehtik meg a középkornak sokszor rendkívüli pazar módon készített és díszített kéziratait. Csak lassan, midőn a könyvnyomtatók Olaszországban a szebb kéziratokat vettek mintakul, nyer a nyomtatvány díszesebb külsőt. A kezdetlegességnek lehet tulajdonítani azon körülményt, hogy Mátyás király nagyhirű könyvtárából, mint főntebb lattuk, az eddigi kutatások szerint a 125 kodexen kívül csak egy ősnymtatvány maradt fenn.

Az ősnymtatványokat kezdetben főkép hartyara nyomtattak. Midőn a könyv már nem kepez dísztagyat, hanem a tanulmányozás segédeszközévé kezd valni, akkor a hartyat a papiros váltja fel, mely vastagságra és szépségre gyakran megközelíti a hartyat. A könyvek alakja kezdetben az ívrét (folio) volt, de a nehézkes hasznalat miatt nemsokára negyedretű alakban nyomtattak azokat. 1467-ban már nyolcadretű munkák is lattak napvilágot. Az ősnymtatványoknak eleinte nem volt külön címlapok, hanem az első lapon van a fejezeteket felsoroló tartalomjegyzék; vagy pedig, mint a Thuroczi-kronikánál is látható, ajánló levellal kezdődik: *Ad egregium dominum Thomam de drag . . . prefatio iohannis de thurocz: in primum librum chronice hungarorum feliciter incipit.* Tulajdonképeni, most divo, bar rövidebb, címlapokkal csak később találkozunk. A munka rendesen a következő szavakkal végződik: *Explicit liber, qui dicitur . . .* vagy *Finium felicitur . . .* Ezt látjuk a Thuroczi-kronikának brümi kiadásánál, mely így végződik: *Illustrissimorum hungarie regum chronica . . . finit felicitus.* Az ily végsorokból (colophon) megtudjuk a könyv címet, a nyomtatás helyét és idejét és a könyvnyomtató nevét, a kinek műhelyében a mű készült. A lapszámozás csak a XV. század 80-as éveiben kezdődik; akkor is csak a level első lapját lattak el római, majd arabs számokkal. Hasonlóképen a dolog a *signaturákkal*, vagyis az ívek sorrendét jelző betűkkel. Ezeket is ez időben kezdik használni.

Ősnymtatványok

A könyv külső díszét nagyban emelték a szép és tiszta nyomáson és papiroson kívül a kezdőbetűk (initiale) és fametszetek. Az iniciálék befestése és a fametszetek színezése a miniátorok és illuminátorok dolga volt. Minthogy a festés tetemes összegbe került, a könyvnyomtató az iniciálék helyét üresen hagyta vagy pedig a szöveg betűjénél jóval kisebbel jelölte meg a befestendő betűt, hogy a miniátor el ne tévedjék. A tulajdonos azután ezekhez fordult. Az iniciálékat rendszeren vörössel és kézzel festették be. A miniátorok azonban sokszor a fejezetek elejére díszes polychromba foglalt arany iniciálékat festettek, a könyv első lapját pedig vörös, kék, zöld és fehér arabeszkos dízskerettel vagy szalagdíszszel ékesítették. Egy 1476-ki

XVI. századi könyvnyomtató műhely.

velencei Plinius-kiadásban, mely az 1882-ki könyvkiállításon is látható volt, a díszesen festett kezdőbetűk híres rómaiak és görögök képeit foglalják be. A XV. század vége felé már fametszetű, virágos díszítésű iniciálék kezdenek divatba jönni. A fametszetek kifestése is utólag, sokszor nagyon későn történt. Ezt látjuk Thuróczi krónikájánál. Vannak példányok, melyekben a fametszetek ki vannak festve, de vannak olyanok is, melyekben a festés hiányzik. Az ily példányok könyvészeti tekintetben becsebbek.

Gutenberg találmánya a föl-találás után mintegy húsz évvel jutott el hozzánk. Geréb László budai prépost és alkancellár a műveltség terjesztésének e fontos esz-

less András közérőlt hírt vévén, 1472-ben HESS ANDRÁST Velencéből Budára hívta s vele állította föl az első hazai nyomdát, megelőzve ezzel több külföldi államot, mint Németalföldet, Angol- és Spanyolországot, sőt Cseh- és Lengyelországot, Ausztriát. Nyomdájának két termékét ismerjük. Az egyik, mely év nélkül jelent meg: *Magni Basilii Leonardi aretini in opusculū de legendis poeticis* címet visel, s a 15-ik levélen van a kolofonja: *Sic finis libelli Basilii est per A. H.* E két betű Hess András nevének kezdőbetűje. A másik már vaskosabb munka, s kisívrétű 67 levélből áll; ez a *Chronicon Budense* név alatt ismeretes magyar krónika, mely a magyar történetet a húnok eredetétől kezdve Mátyás király megkoronáztatásáig tárgyalja. A munka Geréb Lászlónak van ajánlva s mostanáig tíz példányban ismeretes. A kolofon szavai szerint: *Finita Bude Anno dni M.CCCC. LXXIII. in vigilia penthecostes: per Andreā Hess.* Mint a mellékleteink közt levő

hasonmáson látható, e nyomtatvány az olasz hatást hordja magán, a mennyiben nem az akkor szokásos gót betűkkel, hanem a kerek (román) típusal készült, melyet Hess Olaszországból hozott magával.

Azonban a budai nyomda nem volt hosszú életű. Alig született meg, már is elenyészett nyomtalanul. Mi volt a megszűnésnek oka, arra nevez nincsen semmi adat. Elemi csapás érte-e a nyomdat, vagy, mint némelyek állítják, Hess halála miatt szűnt meg, biztosan nem állíthatjuk. Hess halála még nem lett volna elegendő ok. Hisz tudjuk, hogy ez időben már több magyar ember dolgozott külföldi, főképe olaszországi nyomdakban, így NAGYSZEBESI TAMÁS 1472-ben Mantuában, később Modenában, BRASSAI ANDRÁS 1476 óta Velencében, ERDELYI BERSAT 1478 óta Paduában, MAGYAR PÉTER 1482 óta Lyonban, FEKETEHALMI MÁRTON 1484-ben, GARAI SIMON pedig 1491 óta Velencében. Ezek közül bizonyára meg lehetett volna nyerni valamelyiket a nyomda tovább vezetésére. Teny az,

hogy ismét a külföldről kellett fordulni. Közvetítőül szolgáltak a budai nyomda megszűnése következtében keletkezett budai könyv-árusok, a kik 1484-től 1525-ig Nürnbergben és Velencében nyomatták különösen a hazai egyházak számára szükséges könyveket. Ösztönözte őket erre Mátyás királynak a Budai Krónika megjelenése után hat évvel kiadott rendelete,

melyben az egyházakat misekönyveik és breviáriumaik kinyomtatására utasította. S 1480-ban meg is jelenik Veronában az első missale, e címmel: *Ordo missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum*. Az 1484—1525-ig terjedő időszakból tizenegy könyv-árus nevét ismerjük. Megemlítendő közülök FEGER TIBOLD, ki 1488-ban Ratdolt Erhard augsburgi nyomdászna kinyomatta Thuróczinak a magyar királyok arcképeivel és számos csataképpel díszített kronikáját. E munkából két oly hartyára nyomtatott példány van a Múzeum könyvtárában, melyben Fegernék Mátyás királyhoz intézett ajánló levele arany betűkkel van nyomtatva.

Döntő befolyással volt a nyomdászatra a reformáció. Ennek terjedésével csakhamar gondoskodni kellett a szentírásnak és tankönyveknek anyanyelven való készítéséről. A XVI. század első nyomtatványai még nem a hazában készültek. *Krátkó*, melynek nagyhirű egyetemet a magyar ifjak nagy számmal látogattak, volt a szellemi táplálék megteremtője. VIKTOR JÓHAN-

Quid hoc praestitit refram?
Was ät wort ich dē der solchs wunsd e
Co mā odpowiedziet tak żegnacie e.
Myth ezeket h nekem tywanotnak
Tanundem birepraeor. mongyat
Ich wunsch dyr eben auch so mel.
Takoz yia tobie spizysia.
Ezeket h enys neked tywanom
F I N I S.

Eorum lxx puerorum cxiium e scholarogantium

Heyden Sebald négy nyelvű lakói könyveinek utolsó lapja

Krakkói ma-
gyar nyomtat-
ványok

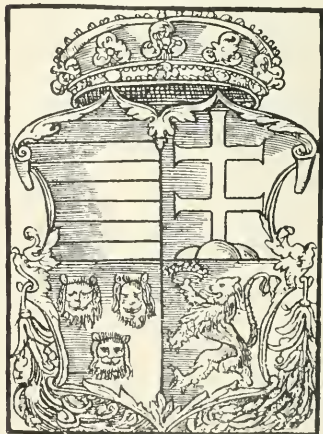
nyomdájából kerültek ki a legelső nyomtatványok: Az első ezek között *Heyden Sebald: Puerilium colloquiorum formulae* című munkája (1531.), melynek egyetlen csonka példánya a Nemzeti Múzeum birtokában van. Utána következik: *Komjáthi Benedek* által fordítva *Szent Pál levelei*, mely 1533-ban Perényi Gábor özvegyének, Frangepán Katalinnak költségén

jelent meg. Nagybecsű e nyomtatvány már azért is, mert ez a magyar irodalomnak maig fennmaradt első nyomtatott emléke. Mintegy 19 magyar nyomtatvány került ki a krakkói nyomdából, melyek közül nevezetesebbek: *Gálszécsi István*nak töredékben fennmaradt: *Énekes-könyve* (1536), *Székely István: Kereszttyénség fundamentomáról való rövid tanúsága* (1544); ugyanannak *Zsoltár-könyve* (1548); *Dévai Mátyás: Orthographia Ungaricaja.* (1549.) Krakkó mellett még Bécs említendő, hol SINGENIUS János nyomdája működött. Az ő jól berendezett nyomdájában látott napvilágot *Pesti Gábor* több munkája.

Hazánkban, félszázados szünet után, az első nyomda Erdélyben keletkezett; ez az 1529-ben létesített *nagyszebeni* nyomda, de a mely rövid életű volt. Csak a nagyhirű HONTER

EPISTOLÆ PAVLI LINGVA HVN. GARICA DONATAE.

AZ ZENTH PAAL
leueley magyar nyeluen.

Komjáthi Benedek: Szent Pál leveleinek címlapja. (1533.)

Jánosnak sikerült 1535-ben oly nyomdát felállítani szülővárosában, Brassóban, mely huzamosb ideig virágzott. A bázeli egyetemről hazajöven, az ott szerzett készletekkel ruházta be nyomdáját, melyből latin, német, sőt görög munkák is kerültek ki. Nevezetes e nyomda arról is, hogy papírszükségletét magyar papírmalomból fedezte.

De legnevezetesebb, mert legelső magyar nyomda, a vasmegyei *Sárvár* mellett fekvő *újszigeti* nyomda volt, melyet 1536-ban Nádasdy

Tamás horvát bán, későbbi nádor állított fel, s annak vezetését SYLVESTER JANOSRA, ki 1530-ban az ujszigeti iskola tanítója volt, majd ABADI BENEDEKRE bízta. E nyomdának két termeke maradt fenn, mindkettő Sylvesteré: egyik a *Magyar-latin nyelvtan* (1539.), másik az *Új testamentum* (1541.), mely gót betűkkel van nyomtatva s fametszetű képes inicialekkel díszítve. 1541 után az ujszigeti nyomda, talán a törökök pusztítása következtében, megszűnt, s a következő tizenhét év alatt, valamint előbb, úgy most is Krakko látta el a hazai magyar nyomtatványokkal.

Azon három magyar város közül, melyeknek a XVI. századtól fogva van virágzó nyomdájuk, *Kolozsvár* áll első helyen. HELTAI GÁSPÁR 1550-ben hazajöve a wittenbergi egyetemről, Hofgreff nyomdászszal egyesült, s egy korához képest jól felszerelt nyomdát állított fel, melynek szép betűi, esetenként iniciálék és díszítései voltak. Nyomdász-társának megérhetetlen természete miatt 1553-ban visszavonult a nyomdától, s 1553—59-ig Hofgreff maga vezette azt. 1559-ben ismét atyévén, ő volt a nyomda tulajdonosa egészen 1575-ben bekövetkezett halá-

AZ ROMA VÁROSA BELIEK nek yrth zenth Pal Leuelnek rewyden ualo Magyarfag aes értelme.

YNth zenth Hieronymus mongya les yrtha as plus leuonnak yrth epistolán elő. swr zenth Pal Apastaltk hys wattattath Saulnak / as Pal newet kegyg vezeteken newul mynth egy hadalmas nye telegeth maganak tulaydonytotta / lewth lenny as Sergius Paulus proconlulul kyth as Christulnak megh nyertth miképpen ol ualluk as apostoloknak iarasokrol yrth ke nywnek tyzen harmadyk rezeben, llinege len nemelyeketh yr kyk aszth mongyak ho gy as Sidofighban mondatot Saulnak / es as megh teies sfordulas:otan / neweithes el val tostarta lenni. De as Origenes doctore nak mondafa es velekedese tethcyk tobnek es alkolinatosbnak. Mykeppen as o twwr B wennek

Komjáthi Benedek Szent Pál leveleitnek első könyve

lág. Utána özvegye, majd fia birta. Nyomdájából néhány német és latin könyvön kívül, számos magyar theologiai, költői és tudományos munka került ki. Mint legnevezetesebbek említhetők a *Martinuzzi által kiadott Ritus explorandae veritatis* (1550), *Tinodi Sebastyen Cronikája* hányjegyekkel, a Hofgreff fele *Énekes könyv*, *Száz fabula Aesopusból*, *Werbőczy Törvénykönyve*, a *Cancionale azaz históriás énekes könyv*, s több más. E kor szebb nyomtatványai közé tartozik *Heltai Chronika*.

A debreceni
nyomda

Magyarországnak legnevezetesebb nyomdája a *debreceni* volt, melyet a kassai fogságából Debrecenbe menekült pap, HUSZÁR GÁL 1561-ben alapított: *Melius Péter* debreceni prédikátornak három munkáját adta ki. Huszár Gál innen Komjátiba ment, hol mint lelkésznek saját nyomdája volt; 1574 körül kiadta *Énekes-könyvét*. A debreceni nyomdászok közül mint tevékenyeket kell kiemelnünk: TÖRÖK MIHÁLYT, kinek nyomdájából került ki a nemrég feltalált *Szegedi Gergely Énekes-könyve* (1569.). Ő utána következett KOMLÓS ANDRÁS, a lengyel nemes származású HOFFHALTER RAFAEL, eredeti néven *Skrzetuski*. — E század nyomdái közül még a *bártfai* érdemel említést, melyet GUTGESELL DÁVID 1578-ban állított föl, s melyben a század végeig több magyar, latin és német munka jelent meg.

Mag. lagodaswlem wegycn yo ncwen:
tambör zabagyanak hyw fyatwl. Iesus
tus nagyfagdoti mindé wezedelemwl meg
coryzze eghüffigwel ees bikeligwel meg hoz
zon igazgallón az ew dewcyefolignek eel
teryedfye ees anyazet egyháznak ip
pwliffye. Ez lewel keöltigalzczy fchor
faban zench Ambrós napyan az
mwcwewozyteowruink Iesus
Ghustufnak zewletüinek w
tana ezer eorázaz harmine
hat eziendeoben.

Gálszécsi István Énekes-könyvének kolofonja. (1536.)

Vándor-
nyomdák

pártfogókat kerestek, hogy hozzáfoghassanak munkájok szedéséhez, nyomásához, sőt még eladásához is. Vásárok alkalmával kiterítik ponyvájokat s kínálják mindenkinek. Majd ismét más helyre mennek s ismét újra kezdik, úgy mint már előbb tették. Csak a lelkesedésnek s buzgó szilárd akaratnak lehetett tulajdonítani, hogy ily körülmények között e korban a nyomdászok egyáltalában annyit is tudnak felmutatni, mint a mennyit tényleg tettek.

Ily vándor-nyomdász volt egy ideig a már említett HUSZÁR GÁL ref. prédikátor, ki 1560 előtt Magyar-Óvárt, Komjátiban, végre Pápán dolgozott. Ilyen volt HOFFHALTER RAFAEL s fia RUDOLF, kiknek Váradon, Gyulafehérvárra, a muraközi Nedeliczen, Alsó-Lendván, ismét Váradon, rövid ideig Debrecenben volt nyomdájuk. Vándor-nyomdája volt az e század egyik legtermékenyebb írójának BORNEMISSZA PÉTER ev. superintendensnek, ki nagyterjedelmű munkáit Semtén, Detrekőn, Rárbokon 1574-től 1582-ig

Az itt felsorolt nyomdákön kívül volt hazánkban több vándor-nyomda. A nyomdák ugyanis a reformáció szolgálatában állottak. E körülmény fölkelte az állam és a kath. egyház figyelmét; s mindenképen nehézséget s akadályokat gördítettek azok felállítására elé; sőt üldözték is. Nem csoda tehát, hogy nem volt állandó maradásuk. Vándorbottal kezökben jártak városról városra, s a hol némi nyugalmat találtak, letelepedtek.

nyomatta ki MASLIUS JÁNOS 1582-től 1602-ig kőbort Nemetújvárott, Monyorókeréken, majd Német-Siczen, Német-Keresztúron, s végre Sárvart. Nevezetes még MANSKOVIT BALIST nyomdája, ki Galgocrol Vizsolyra hívtak meg s a kinek műhelyéből került ki *Károlyi Gáspár* három kötetes ivalaku bibliaja. De a XVI. század vége fele már a katolikusok sem maradtak tetlenül. *Telegdi Miklós* 1577-ben megvette a bécsi jezsuitáknak évek óta heverő nyomdáját, s azt Nagyszombatban felállította; első terméke saját *Evangeliumok magyarázatának* II. része, mely „Az Felseges Romai chaszarnac kegyelmes engedelméből” jelent meg.

A könyvnyomtatás terjedésével együtt járt a könyvek olcsósága, ami lehetővé tette, hogy nemcsak főurak és gazdagok gyűjtöttek könyveket, hanem a kevésbé tehetősek is. Az egyházi rend tagjai közül e században *Oláh Miklós*nak volt könyvtára, ki tudósokat és tanulókat könyvekkel is megajándékozott. *Monoszlói Gábor* könyvtarat a pozsonyi kaptalannak hagyta. A világiak közül jeles könyvtára volt a *Fuggereknek* Voroskoben, *Nádasdy Tamás*nak csepregi varában, melyből néhány darab a budapesti egyetemi könyvtárba került; a híres *Sambucus* (Zsámboki) *János*nak könyvtárában a nyomtatott könyveken kívül igen becses kézirat-gyűjteménye is volt. A protestánsok közül *Szegedi Kis István* reformátor könyvtára a 200 kötetet jóval meghaladta. *Hulvepopius Pál*, besztercebányai tanító könyvtáranak jegyzéke (1596 körül) a besztercebányai levéltárban őriztetik. A számos ujan keletkezett iskolák mellett is voltak nehol becses könyvgyűjtemények, ilyen a *brassai*, melyet *Honter János* alapított s idővel egyike lett a legnagyobbaknak.

Könyvtárak

Szigrenius J. 1538-iki nyomdai jelvénye

15. Vallásos irodalom.

1.

Bibliafordítók.

REFORMÁCIÓ MOZGALMAI ÉS KÜZDELMEI rányomják bélyegüket a XVI. század egész irodalmára; vallásos, főkép protestáns szellem uralkodik az irodalom legnagyobb részén.

A vallás szükségletére szánt termékek között első helyet foglalnak el a magyar bibliafordítások. A reformációt bátran mondhatjuk a biblia renaissance-ának és valóban a magyar hitújításnak is érdeme marad, hogy ekkor jut a magyar nép kezébe a teljes biblia, az emberiség művelődésének, erkölcsi fejlődésének e leggazdagabb kincsesbányája. A reformáció a biblia tekintélyére építván összes hitelveit és egész szervezetét, hazánkban is első kötelességének tartotta a bibliának mennél szélesebb körben és mennél közvetlenebbül való ismertetését; siettek tehát az első reformátorok — s példájokat követte majdnem minden tollforgató prédikátor — hogy az ó- és újszövetséget, legalább főbb részeiben, versben és prózában átültessék a magyar nyelvbe. E helyütt csak a prózai fordításokat soroljuk elő.

Az első biblia-
fordítók

Előbb azonban ki kell jelentenünk, hogy a XVI. század bibliafordításai között nincs katolikus színű, még olyan sem, mely katolikus írótól származott volna. A XVI. század két legrégebb bibliafordítóját, névszerint *Komjáthi Benedeket* és *Pesti Mészér Gábort* tévedés volt az ó-egyház híveihez sorozni és még nagyobb tévedés fordításaikban katolikus egyházi munkákat látni. Mindketten a reformáció követői és ha nem tagadták is meg nyíltan a pápát és nem esküdtek is föl az ágostai hitvallásra, mindketten a protestantizmus szellemében dolgoztak és a katolikus egyház ellenére adták ki az új szövegség egyes részeit.

E szerint a református magyar bibliafordítók sorát KOMJÁTHI BENEDEK nyitja meg, ki az újszövetség egyik legnehezebb részét *Epistolae Pauli lingua hungarica donatae* — *Az szent Paal leveley magyar nyelven* 1532-ben fordította Nyalábvárában, Perényi Gáborné, Frangepán Katalin udvarában és Krakkóban adta ki 1533-ban urnője, Perényiné költségén. Munkája a Vulgata után készült, de a protestáns fölfogás nyilván kiténik

az előszóból és az *Roma varosa belieknek jyth* levelhez fűzött magyarázatából. A fordítás nagyon is magán viseli az első kísérlettel járó küzködésnek nyomait; Komjáthi nyelve rendkívül nehézkes, szolgailag latinos, előadása homályosságát maga is érezte, mert többször mentegeti magát és mert hibáján körülírásokkal, bőbeszédűséggel igyekszik segíteni. Különben Szent Pál levelei az első magyar nyomtatott mű, melyet éppen ezért 1885-ben az Akadémia hasonmásban újra lenyomatott.

Az újszövetségből már többet bocsátott közre PESTI MIZSER GÁBOR, a ki a négy evangéliomot adta a magyar nép kezébe 1536-ban Bécsben (*Wij Testamentum magijar nijeluen*), a kit egyébiránt mint Ezópus meséinek első fordítóját és mint az első magyar szótár szerkesztőjét is nagyrabecsül a magyar irodalomtörténet. Művét és őt magát azért tartották katolikusként, mivel összetévesztették Pesti Gábor gyulafejevári kanonokkal és ugoesai főesperessel, holott Pesti Mizser talán sohasem szenteltette föl magát pappá, hanem magasabb műveltségű magyar tudós humanista módjára élt Bécsnek a reformációtól nem idegenkedő, a humanizmusnak fölöttébb kedvező városában. Pesti stílusa merőben ellentete Komjáthiéénak: rövid, sőt tömött, mégis világos. Szintén a Vulgata után dolgozik, de használja Erasmus magyarázatait. Humanista, egyszersmind protestáns voltát bizonyítja, hogy egyaránt tűzte ki műve céljait a magyar népet az igaz hitben erősíteni és a magyar nyelvet a többi művelt nyelvek mintájára fejleszteni.

Az egész újszövetséget SYLVESTER JÁNOSNAK köszönhetjük, a ki 1541-ben Sarvár Újszigeten, Nádasdy Tamás költségen adta ki fordítását *Vij Testamentu Magar nyelvűi* címmel. Sylvester sokban hasonlít Pesti Mizser Gáborhoz, nemcsak azért, mivel őt is többen a katolikus egyház hívének tartották, nem is azért, mivel életük végét mindketten Bécsben töltötték, talán egymással jó barátságban, hanem és sokkal inkább, mivel mindketten humanista műveltségben nevelkedtek és majdnem azonos irodalmi munkásságot folytattak. A XVI. század számtalan magyar írója között alig van érdekesebb és rokonszenvesebb alak Sylvesternél, a ki a szigorú vallásosságtól vezetett reformátorok és prédikátorok korában ugyanazon humanista szellemtől, a renaissance-nak ugyanazon éltető lehelletétől volt ihletve, mint Balassi Balint. Joggal tekinthetjük úgy, mint nem részben e nagy költőnk uttörőjét; mert míg e kornak minden tudósa és bármely felekezeti papja csak megvetéssel és gyűlölettel emlékezik a népi eredetű és profán tartalmú virágénekekről, addig Sylvester elég vakmerő a magyar nép e *poésisét* a bibliával állítani egy sorba és a kettőnek képes kifejezését, költői nyelvet egyenlő magasztalásban részesíteni. Hánytvetett élete sem kevésbé viszontagságos, mint az első magyar szerelmi linkuse: csak hogy őt nem a katonáskodás és a fekezhetetlen szenvedély sodorjak bajba és bűdosásba, mint Balassit, hanem a tudományszomj, a humanista vernérséklelet. Súlyos varalján született 1505 táján, 1526—27-ben a krakkai egyetem hallgatója

Élte legboldogabb és legmunkásabb éveit Sárvár-Újszigeten töltötte az ő hires maecénása, Nádasdy Tamás udvarában; itt írta 1539-ben az első

AZ MAGAR NIPNEK KI EZT OLVASSA

Mosetát által bold righeñ néked az isten/
 Az ki ighirt ime vigre meg atia fiat.
 Buzgo lilefuei hol most es néked ez által/
 Kit hága hog halgass/kit hága hog te főess.
 Néked azirt ez lún profetád/doktorod/ez lún
 Mestered/ ez most es/ mellet az isten ada.
 Az profeta Bauat halgass/ mert tighed az isten
 El vesit/ es nomos itt nem lehet az te neued.
 Azt ez irásban hol mostan es néked ez által/
 Hútre hju mind/hog lenki ne menrre magat.
 Az ki Sidoul/ es Görögül es vigre Diakul
 Szol vala righeñ/ hol néked az itt Magyarul.
 Minden nipnek az ú néltwín/hog minden az isten
 Főruinín ilen/minden imágga newit.
 Azt vagon az rentek fiur az itt vagon az ki fole viz/
 Azt vagon az tudomán mell örök illetet ad.
 Zelki fenir vagon itt/ mellben mikor ífel örökfe
 Ist/ mell az menéből álla/ halálra mene.
 Az ki teremt tighed/meg vált/örök illetet es ad
 Ez bent által/hinrz több bizodalmod azirt.
 Ennek azirt fogáll mindenfor tista búduel/
 Ennek mindenfor tígigaz áldozatot.
 Tighedet ez hozzá vissen/s nem hág mikor íg mond
 Bodogol el főuetek/ vessetek el gonosok.
 Syluester Janos írta.

Az első magyar nyelven írt disztichonok. (Sylvester Új testamentumának bevezetése.)

magyar nyelvtant (*Grāmatica Hungaro-Latina in usum puerorū recēs scripta*), itt fordította le 1541-ben az egész újszövetséget. Humanista voltát mi sem bizonyítja inkább, mint hogy írói és tanítói működésében, a

Sylvester J. Új testamentumának csiapja. (N. m. Ú. sz. getbe, 1661)

Aesclopius fabularum
Pannonicus
Pesthino interprete.

Esclopius fabularum, mellis et ma-
stam pannonicam magnam ne-
lure forditior Pesthij Gabriel.

Horatius in arte poetica.
*Nec uerbum uerbo curabis
reddere fidus Interpres.*

Plinius libro 36. Capi. 12.
Aesclopius fabularum Philolophus

Plinius libro 36. Capi. 12. Aesclopius fabularum Philolophus

Plinius libro 36. Capi. 12. Aesclopius fabularum Philolophus

GRĀMA

TICA HUNGARICA IN

usam suam recte sit per Joanne
Syluestro Pannonico auctore.

De nobis, quod nos, beneficium Principis nati,
improbitate arte ad laudes Hexastichon.

Quisquis hoc ludo studij iocibus huius
Hec nova quae cernis in capite dona libens
progresum sperdet studio non peruenit,
Dices quae nunc Pannonis erit tulerit.

Atque tuo mentis nobis per, nunc per referre
Ne cesses gratias qui exinet ista, Duci.

HEANES, A. 1539 die 14 Junij.

Sylvester Magyar-latin nyelvstanak eszaki nyelvi nyelvi.

As Athenaeum tudat.

pártfogójától biztosított gondtalan helyzetében sem hagyta nyugton a tudományosomj, hanem arra birta, hogy már meglelt férfikorában, 1534-ben

Gent Lukacz irása szerint. 113

goffaga lün. És főveti vala útet/dicziruin az istent. És mind az
fereg nip mibelen ezt látá/dicziretet tün az istennek.

Üzenkilengedik

vise

3 be menuin Zerté
choba / az vārolban
iār vala. És inie egg

firfiu/ kinek Zacheus vala neue/ és ki
az futaroknak feiedelme vala/ és vāgan ezen kuzdag ember vala/ és
azon ūgekezit vala/ hog az Zesust meg lāthatnā ki volna/ és nem
lāthatnā vala az fereg niptul/ hog miuel ember korbeli állapotsā
ban kiztū ember vala. És elöl el sietuin fel hāga egg vadfighe fōra
hog ūtet meg lāthatnā/ mert azon vala vta. És mikorōn az Zes
sus az helyre jutott volna/ fel tekintuin meg látā ūtet/ és monda une
ki. Zacheus/ siess pāl le/ mert ma ennekem az tēhāzadnāl fell meg
maradnom. És sietuin le pālā/ és örōmben lūin hāzāba be fogaz.
dā ūtet. És mikorōn lātā ezt mindenel/ zugadnā vala ezt
monduān/ hog az bñs emberhez ment volna be pālāfra. Aluān le
diglē Zacheus monda az ur istennek. Gram im az en iōbāghimē
nā felit az feghinēlnēl adom/ és ha valamiben valakit meg ezal
zām/ mē annit adok irtete. Monda Zesus ūnēti. Ez hāznā ma
kōrtinēl meg maradāsa/ aziet hog ez és Abrahānnal leānā legen
Mert az embernek sīa aziet ūtē/ hog meg keresse/ és meg tarzā
nāz mi el vesett vol. Mikorōn azot ezetē hallanā/ állēn hāsonlatos
f befidet és monda ez elhez/ aziet hog Zerusalembēz kōzel volna/
és.

Részlet Sylvester bibliai fordítása

még egy külföldi egyetemet keressen föl, és pedig a wittenbergait, a hol az új hithez hajló lelke maguknak a nagy reformátoroknak, Luthernek és

Sylvester János Melanchthonnak tanításában találhatott megerősítést. Humanista fel fogása magyarázza meg, hogy Wittenbergából hazatérte után sem maradt sokáig az elszigetelt, félreeső Sárvárt, hanem Bécsbe, az egyetemre, a humanistáknak egyik székhelyére vágyott. Körülbelül tíz évet (1544—54) tölthetett a bécsi egyetemen, mint a héber nyelv tanára, de e közben is sok hányatás és szenvedés volt osztályrésze. Halála, mely ötvenedik éve körül érte utol, épen oly kevésbé határozható meg idő szerint, mint születése.

Sylvester az első, a ki a bibliát, az eredetiből fordítja, az új szövetséget t. i. görög nyelvből, de tekintettel volt a latin fordításokra, a Vulgátán kívül főképp az Erasmus magyarázataira. Műve nemcsak a tudós mellett tesz jó tanúságot, hanem azt is bizonyítja, hogy Sylvester a magyar nyelvnek tudatos ismerője. Ez a virágénekekre vonatkozó megjegyzésén kívül abból is kitűnik, hogy ő vette legelőször észre a magyar nyelvnek a klaszikus verselésre alkalmas voltát, midőn *Az magyar népnek* írott előszavát, valamint az újszövetség egyes részeinek tartalmát disztichonokba foglalta. Nyelve különben erősen dialektusi színű, még pedig a közép-tiszai nyelvjárás színét viseli magán. A fordításon protestáns szellem vonul végig, a mint azt Révész Imre kimutatta, kinek bizonyítékai ráillenek Komjáthi Benedekre és Pesti Mizsér Gáborra is.

Székely István

Szintén az eredeti zsidó és görög nyelvből készült három kisebb rendű rész-fordítás, u. m. a *zsoltárok könyve*, melyet BENCEDI SZÉKELY ISTVÁN, a történetíró, adott ki Krakkóban 1548-ban és a mely — úgy látszik — az énekgyűjteményekben foglalt prózai zsoltároknak szolgált szövegéül a verses átdolgozás létrejöttéig; továbbá *Sámuel és a királyok két könyve*, valamint *Jób könyve*, melyeket a vitázásairól és a kálvinista egyház szervezéséről híres MELIUS JHÁSZ PÉTER fordított le Debrecenben 1565-ben, nagy tudományú apparátussal ellátva, bőséges tárgyi magyarázattal és a kor viszonyaira, a felekezeti küzdelmekre vonatkozó érdekes megjegyzésekkel; végül FÉLEGYHÁZI TAMÁS debreceni prédikátornak 1586-ban megjelent *Vy Testamentoma annagi frigie*, mely az előbbiekkal együtt csak egy-egy kiadást ért és így kevésbé terjedhetett el.

Heltai Gáspár

A teljes magyar bibliát is a XVI. századnak köszönhetjük. E nagy, egy egész életet betöltő, munkára HELTAI GÁSPÁR vállalkozott először, a kit több más idegen nemzetiségűvel együtt a reformáció tett szászból magyarrá, még pedig a kornak legtermékenyebb, legsokoldalúbb magyar írójává és a ki kolozsvári és más protestáns tudósok segítségével kevés híján az egész ó- és újszövetséget lefordította magyarra az 1551—65-ig terjedő években. Heltai, ki már érett ifjú korában kezdte tanulni a magyar nyelvet, bámulatosan gazdag szókincsre és meglepően folyékony előadásra tett szert. Az alanyi és tárgyias ragozás elvétele (a vonatkozó névmási tárgy után is rendszerint tárgyasan ragozza az ígét, pl. *melyeket egy lapís szeles tániérre feladá*) és egy-egy germanizmus (az *Énekek énekét* a német *das hohe Lied* mintájára *Salamon legfeljebb való énekének* nevezi) késő

ZACHARIAS.

Az Babyloniából való szabadulásnak emlékezteti az Prophétát az Sídókat arról, miért sanyargatta volt meg Isten az ő Atyákat olyan kegyesen. Az bűnintí öket hogy jó reménységben legyenek igaz szabadulásoc felől, ezac hogy süec seint Istenböz térjenec. Vigrefeddi öket az ő gonosságotokért, miuel hogy meg az előbbi bűttekben soc bala benne.

ELSŐ RESZ.

¶ Először intí az Propherá az Caputban az Sídókat hogy megterjenec Istenhöz, és az ő atyoknac gonosságotokat ne kövessék. Másodszor vigasztalja az fogtagból haza tört Sídókat az Isten hána (kí az Myrrus fac köztört állo Angyal példáz) köztörtöc való létéuel, az Angyaloknac mellettec való vgyazafóccal, az Isten hána érettec való töreködéscuel, az Istenec kegyelmes gondviseléscuel, hozzaioz valóító akaraty aual, az ő ellenfétegeknet romlasóccal, melyöket mind az Propherá három latásokban példáz.

ARIVS ki-
rálnac máso-
dic esende-
iécen nyólt-
zadic hólna-
pián, síóla az

WR Zachariásnac Barachias fiá
nac, ki lldo Prophéta fia vala, ezt
monduán.

2 Meg haragut vólt az WR fe-
lőtte igen az ti atyáitokra.

3 Ezt mondgyad azért nékic.
Ezt mondgya à seregeknek WRa.
Térietec én hozzám azt mond-
gya az seregeknek WRa, és ti
hozzátoc t'rec, azt mondgya az
seregeknek WRa.

4 Ne legyetec olyanoc mint
az ti atyáitoc, mert ez eldött való

Prophétác kiáltottac nékic,
monduán. Ezt mondgya az sere-
geknek WRa. Térietec meg
kérlec az ti gonosi v'aitokról, és
az ti gonosi t'lekedetektől: és
nem fogattac síót, és nem figyel-
meztec én hozzám, azt mondgya
az WR.

5 ⁴ Hól vadnac à ti atyáitoc? és à ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ^{1297</}

venségében is elárulja Heltainak szász eredetét; mindazáltal kiváló stílusossága, az erős, velős kifejezések, a népies fordulatok, sőt a költői dicsőírási érzéke majdnem minden kortársánál meltoibba tettek a bibliaiak magyar tolmácsolására. A fordítás természetesen nem mindenütt egyöntetű, mert többen osztóztak a munkában; általában az ótestamentomot jobban sikerült megszólaltatni, mint az újszövetséget, ámbar a zsidó tudományban nem lehetett nagyon erős. Ugy látszik, az újszövetség görög nyelve nagyobb gyűggyel nehezedett rája; különösen kínos látni, mint vergődik Szent Pál leveleinek szimbolikus vonatkozásai, dogmatikus fejtegetései között, holott a történeti könyvekben elbeszélő stílusa nemesak világos, de kedves, a zsol-túrokban pedig sokhelyt a költői hangot is eltalálja. Általában Heltai, ha nem is tudatos és tudós műfordító, mindenesetre szerenéses utanzó; a kinek Ballagi Mór a bibliafordításokról szoló tanulmányában nem egy oly saját-ságát tudja megjelölni, melylyel felülmúlja fordítótársait.

A teljes magyar bibliaának dicsősége mégsem a Heltai nevéhez fűződik, Károli Gáspár hanem a Károli Gáspárhoz, a kinek megadatott, hogy az ő munkája valjek a reformáció magyar bibliajává, hogy az ő fordításában keressenek századok ahitatot és megnyugvást, találjanak nemzedékek vigasztalást és okulást. Károli nem csupán önérdeme juttatta e nagy dicsőséghez, hanem részben a véletlen szerenése is. Heltai bibliaja az ószövetség egy- két jelentektelenebb könyvének kivételével már husz-harminc évvel előbb keszen állott, mielőtt Károli munkához fogott volna; csak egy fejedelmi bőkezű-ségű partfógo hiányzott, ki a különböző időben megjelent rész-bibliákat egybefoglalva és újra kinyomtatva, az egész szentírást a magyar nép kezébe adta volna. De éppen azon években, a legutolsó rész, az újtestamentom megjelenése idején Heltai nagy változáson megy át, David Ferenchez hajlik, ezzel együtt megtagadja a szentharomságot. A magyar protestans teleke-zetek, kivált az unitarizmustól leteben fenyegetett kalvinista egyház, hogyan fogadhatta volna el a szentharomságtagadó Heltai bibliaját a maga szent könyvéül? Alig várta, hogy egy új fordító álljon elő, a kinek munkájával kiszorithassa Heltainak ugyis töredékes szentírást.

Azonban igaz érdem sem keves járult hozzá, hogy Károli legyen a magyar biblia Lutherévé. Nem oly jártas ugyan a héberben mint Mellus, de azért a különböző latin és magyar fordítások fogyatekanak megítélés-hez batran segítségül hívhatja az eredeti szöveget, kiválóbb nyelvettség-gel, finomabb stílus-tal érzékkel sines megalkdva, de meg tud a találni a ma-dennapi hasznalatra szánt, a köznepek is érthető kifejezéseket, a körül-írásokat sem kerül, de azért elég világos, az idegenszerűségektől sem ment, de azért elég magyaros. Szóval nyelve az az egyszerű, magyar stílus, mely sem magásra nem tort, sem alant nem maradt, s így legalkalmasabb lett Károli művét a legselesebb korokban, az összes kortársak között meg-gyökereztetni, a kikről aztán hagyománykép szállott a később nemzedé-kekre a tisztelet és kegyelet e bibliaának meg hibai iránt is.

Károli élete és nagy munkájának előállása még a homályosabb irodalmi kérdésekhez tartozik. *Gönci Károli Gáspár*nak szokták nevezni, de a *gönci* predikátum nem illeti meg, mivel minden valószínűség szerint jobbágyfiúnak született a Károlyi grófok ősi fészkeben, Nagy-Károlyban. A *Károli* nevet is kérdés, vajjon nem szülővárosáról vette-e, mert több jel arra mutat, hogy eredeti család-nevén *Radics*nak hívták; születése évét szintén csak hozzávetőleg tehetjük 1520-ra. Annyi bizonyos, hogy 1555—6-ban kint járt Wittenbergában, hol nemcsak az új hitben erősödik meg, hanem főképp tudományt gyűjt nagy munkájához. Hazatérte után alig néhány évvel 1561-ben már Göncön találjuk, mint lelkipásztort, a hol több mint három évtizedig viselte nyájának gondját, szervezte különböző zsinatokon a felső-magyarországi kálvinista egyházakat, védelmezte többrendbeli vitákon az unitárius iránytól fenyegetően ostromolt felekezetét, munkás élete utolsó éveit pedig a teljes magyar biblia létrehozására és kinyomatására szentelte, hogy századokra szóló művének befejezte után két évvel, 1592-ben megnyugodhassék az Urban *ez istenes vén ember*.

Károli csak részben dolgozott az eredeti után; bár értett héberül is, görögül is, mindazáltal leginkább latin fordításokra támaszkodott, így a Vulgáta mellett főképp Tremellius fordítására. A nagy munkában több dolgozótársat vett maga mellé, a kik közül csak *Pelei János* gönci tanító neve ismeretes előttünk. Természetes, hogy a különböző részek stílusa, épen úgy mint a Heltai biblijában, nem egyöntetű, a nyelv pedig majdnem feltűnő dialektusi különbségeket tüntet föl, a mint azt a bibliának legújabb nyelvészeti vizsgálata nyilvánvalóvá tette. Kár, hogy e filologiai kutatás nem terjedt ki Károlinak az előző bibliafordítókhoz, kivált Heltaihoz való viszonyára, mert nekünk úgy tetszik, hogy Károli igen sokat épített rájuk.

A teljes magyar biblia 1590-ben, *Vízsolyn*ban, egy kis faluban jelent meg több protestáns főúr áldozatával, a kik, igaz puritán felfogás szerint, nevüket sem akarták megemlíttetni az előszóban, de a kik között joggal sejthetjük a Dobók, a Báthoriak és a Rákócziak egy-egy tagját. A nyomtatás helyéről az első teljes magyar bibliát *vízsolyi bibliának* nevezi az irodalomtörténet. Azóta e fordítás, mint teljes biblia, ötvennél, egyes részeiben pedig nyolcvannál is több kiadást ért hazánk és a külföld legkülönbözőbb helyein, miközben a protestáns tudósok, kivált *Szenci Molnár Albert*, *Tótfalusi Kiss Miklós* és többen folyton pótolgatták hiányait és javították hibáit, de a gyökeres javítás még mindig a mi korunkra néz. De bármennyire elavult is, a magyar művelődésre, a magyar nép- és irodalmi nyelv fejlődésére gyakorolt hatása sohasem évül el.

II.

Prédikátorok.

A korszak egész életét átható vallásos felfogás hozta magával, hogy a hittani elveket, a vallástételeket és szertartásokat folyton magyarázzák, hogy a szentírást és a valláshoz fűzhető erkölcsi és nemzeti eszméket szüntelen fejtegetik; így jönnek létre fölös számmal az ágendák, kisebb és nagyobb kátek, így állanak elő a moralizáló szónoki művek, kivált a prédikációk végiremehetetlen gyűjteményei.

Az agenda- és kátéfélek szerzői között ott találjuk Dévai Biro Matyason kezdve majdnem valamennyi nevezetesebb reformátort. *Székelv Istvánt, Batizi Andrást, Heltait, Melinst, Fülelygházi, Beythét*, a kik jobbara nemcsak ágendát szerkesztettek paptársaiknak, hanem vallásuk fundamentumát is közöltek hivaikkal; a helvét hitvallás hivatalos kátéja, a *heidelbergi*, csak 1577-ben jelenik meg először magyarul. A század második felében a katolikus egyház kényszerítve látja magát e téren is követni a reformációt s ekkor, 1572-ben lefordítja TELEGI MIKLÓS pécsi püspök Canisius katekizmusát. Ugyancsak Canisius után készít VÁSÁRHELYI GERGELY jezsuita a század végén egy kisebb és nagyobb kátét, 1583-ban pedig, valószínűleg szinten jezsuiták, kiadják Nagy-Szombatban a katolikus nagy *Agendarinst*.

A moralizáló munkák sem csekély számmal találhatók, ha a versebe foglaltakat itt nem vesszük is számba. E téren a katolikusok nem kevésbé buzgólkodnak, mint a reformátusok. Különösen sokat elmélkednek a halálról, a halálra való készületről, a feltámaszról és örök életéről; szintugy szeretik fejtegetni az ördög kísértésének, a bűnös ember lelki tusakodásának tárgyát, gyakran párbeszédben is; egyszersmind foglalkoznak az ország-állapotjának, a nemzet szerencsétlen sorsának vallásos szempontból való magyarázatával.

A két felekezet vezérei egyaránt hivatásuknak tartják, ez irányban is megpróbálni erejüket, és így természetes, hogy az erkölcstani munkák írói közül nem hiányozhatnak a *Heltai*, a *Mélin*s, a *Károli Gáspár* és *Péter*, a *Bornemisza*, a katolikusok részéről *Draskovics* pécsi püspök és a rendkívül termékeny *Pécsi Lukács* neve, míg a korszak végén *Magyar István* és *Pázmány Péter* hatalmas alakjai állanak egymással szemben, sőt epen Pázmánynak köszönhetjük a moralizáló művek legjelesebb, maradandó értékű termékét, *Kempis Tamásnak a Krisztus követéséről négy könyveit* magyarul. (Bees, 1604.)

A kor vallásos irodalmának zömét talán szaniszerint is, de terjedelmére nézve minden bizonyynyal a prédikáció gyűjtemények teszik. A reformáció az istenisztelet főszerevé emeli a szent beszédet. A protestáns lakosság, a kik legörömeztobb s mintegy büszkekedve mondogatják magokat *predikátor*-oknak, legtöbb tisztokul tartják, köztük és a katolikus papok között

Agendák és
erkölcstani
művek

Prédikációk
predikátorok

legszembeütőbb különbségül állítják oda, hogy ők tanítják, magyarázzák, hirdetik, prédikálják a szentírást, a mint azt Szent Pál a rómaiakhoz írt levelében követeli tőlük (cap. 1.); ellenben az ó-egyház szolgáit épen a prédikáció elhanyagolásaért nem győzik elég szidalommal illetni, elmondván őket Meliusszal *néma ebeknek, szakmányos birbitelőeknek* stb. (Melius: *Magiar Praedikatio.*) Hihetetlen számmal teremnek a prédikációk e korban és ijesztő terjedelmű gyűjtemények állanak elő belőlök: csak az egy Bornemiszanak prédikációi több ezer lapot, sokszor sűrűn nyomtatott lapot foglalnak el. A jelesebb protestáns lelképásztorok nemcsak saját nyájuknak, nemcsak élőkben kívánnak szolgálni, hanem a gyülekezetökben, a szószékről hangoztatott beszédekét elterjesztik sajtó útján is, ha csak módjukban áll. Fejedelmek, főurak, nemes asszonyok járúlnak hozzá e testes kötetek költséges kiadásához: Meliusnak *Mágócsy* és *Enyingi Török*, Károli Péternek a *Báthoriak és Telegdiak*, Dávid Ferencnek *János Zsigmond erdélyi fejedelem*, Kulcsár Györgynek az *alsó-lindvai Bánfiak*, és a *Zrinyiek*, Bornemiszanak a *Balassiak*, a *Bebekek*, a *Sulyokok*, Beythének a *Nádasdyak*, a *Batthyányak* voltak pártfogói, míg a katolikus Telegdi Miklós prédikációi részben *Miksa király* anyagi támogatásával jelentek meg.

Nemcsak pártfogóik, olvasóik is leginkább ez előkelő körökből kerülnek ki; a szerzők ajánlólevelei bizonyítják, hogy a kornak magasabb műveltségű asszonyai forgatják legszorgalmasabban és legáhitatosabban a a prédikáció-gyűjteményeknek véget alig érő lapjait, a vártermek félhomályában, addig, míg a férj a vártól messze a török ellen harcol vagy talán a vár alatt zsákmányra les. Nem mondhatjuk pedig, hogy a prédikációk különösebben a nőkhez szólottak volna akár tartalmukkal, akár előadásukkal. A prédikáció ez időben első sorban a szentírás magyarázata, és épen ezért fektetnek rá oly nagy súlyt a lelképásztorok. A reformáció kezébe adta a híveknek a bibliát, a fülökbe hangoztatta a szentírást, törekednie kellett tehát arra is, hogy a mit hívei hallanak és olvasnak, megértsék, értsék pedig az új hit szellemében.

Ezért van, hogy pl. MELIUS egy kötet prédikációban végig magyarázza *Szent Pálnak* a Rómabeliekhez írt levelét, melynek fejtegetésében legtöbbet buzgólkodnak a protestáns lelkészek; egy másik kötetben a *Colossabelieknek írt* levelét; úgy szintén egész kötetet tesz *Az Szent Jánosnak tölt ielenesnek igaz es iras szerint valo magyarázasa predikatio* (1568.).

BORNEMISZA PETER pedig, a kiből csak úgy omlott a prédikáció árja, az összes evangéliomokat végig magyarázza, a melyeket esztendőn át vásárnaponként szoktak olvasni; termékenységével, a beszédből kifogyhatatlanságával mindenesetre magának biztosította az első helyet a prédikátorok között, mert csak 1573 és 1579 között megjelent tőle: *Első, Másik, Harmadik, Negyedik, Ötödik es utolsó része Az Evangéliomokból es*

HERBARIUM. AZ FAKNACFŰV

EKNÉC NEVEKRŐL, TERMESZETEK-

ről és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez
rendre hobta az Doctores Könyvéből
az Horhi Melius Peter.

Nyomtatott Colosvárat Heltai Cásparne
Műhelyébé, .i. 5. 78. Eftendőben.

Horhi Melius. (Juhász) Peter Herbarium című műveinek nyomán.

az epistolákból való tanvaságoknak, Mellyeket mindenek vrnapián szok
tanac predikalni. Mindezeket megrövidítve es megvalogatva 1584-ben össze-
foglalta egy kézbe is nlig fogható vastag kötetben.

MAGIAR PRAE
DIKATIOC, KIPPOSTILLANAC
NEVEZNEC, A PROPHETAC ES
APOSTOEOC IRASSABOL, A REGI

Dođoroknaç, Origenes, Chriřtostomus, Theo-
philaçtus, S. Ambrus, S. Hieronymus,
S. Agoston, es a mařtani bõlez Do-
đoroc magiarazallõc ferint

2 Corint. 14.

Mikor egybe gyűltök, mindence ti közzületek Pálinnfa tudomana, nyeliv nec ériéffe, meg idenise, és itas magiara zalla vagon: Mindence épületre legence

Dóbroczòmle, M. D LXIII.

Termékenységre nézve majdnem vetekedik vele fiatalabb kortársa és a Dunántúl szuperintendens-társa, BEYTHE ISTVÁN a ki 1584-ben négy kötetben adta ki az *Eztendő által való Vasárnapi Evangéliumok és Epistolákat*, úgy szintén a *Fő Innepek Napocra való Evangéliumok és Epistolák magyarázatyt*.

egdi Miklós

A katolikus szent beszéd is egy nyomon jár a protestáns prédikációval, mint azt TELEGDI MIKLÓS pécsi püspök művei bizonyítják, a ki először vette föl a küzdelmet az új hit bajnokaival a szószéken, a ki először háritotta el magáról és paptársairól a »néma ebek« szidalmat, de a ki mindjárt utol is éri versenytársait, sőt beszédeinek világosságával, stílusának tömörségével le is győzi nemcsak személyes ellenfelét, Bornemisza Pétert, hanem a XVI. század összes prédikátorait, úgy hogy a korszak legkiválóbb szónokát, Pázmánynak méltó utódörjét benne kell látnunk. Az ő prédikációi is az evangéliomot fejtegetik, tulajdonképen nem egyebek, mint a Bornemisza beszédeinek ellenmásai. Három év alatt három nagy kötetet adott ki Bornemiszával körülbelül egy időben 1577—80-ig, u. m. *Az Evangeliumoknak, melyeket Vasarnapokon, és egyéb Innepeken esztendő által az Anyaszentegyházba olvasni és predikalni szoktanac, magyarázattyanc Első, Második és Harmadik Részt.*

E prédikációk, mint szentírás-magyarázat, épen nem különböznek a középkori skolasztikusok vagy az ókori talmudisták fejtegetéseitől. Magasztos dolgok és kicsinyességek, bámulatos elmeél és bosszantó szórszálhasogatás, tudományos szőfejtés és gyermekes szójáték, nemes érzések és durva szidalmak, a stílusnak szónoki ereje és alacsony kofálkodás csak úgy összevegyülnek műveikben, mint skolasztikus és talmudista elődjekében. A legtudósabb köztük Melius, de egyúttal a legindulatosabb is. Mikor legjavában hirdeti az igét, mikor a legfenségesebb hitelvet magyarázza, egyszerre csak szitkozódásba tör ki vagy a katolikusok vagy az unitáriusok ellen. A prédikálás magasztos kötelességéről beszél egy helyt, de hirtelen szidalomra fordul ajka mondván: »*Hát ti bődő, here papoc, barátoc, borcziszarok, nema ebek mit heuertek az kalastromban, mit orditoztoc farkas modra heuertec mint egy artániok az agyban*«. (Melius. Postalli. 3-dik prédikáció.) A veszekedéshez Bornemisza és Telegdi is értenek, míg Beythe mindnyájoknál szelidebb; bőbeszédben, a szók, a kifejezések halmozásában alig enged egyik is a másiknak. A nyers népiességen kívül épen ez áradozó bőbeszédűség a legjellemzőbb vonásuk, a mibe a még különben töredékes, átmenet nélkül ugrándozó stílusú Melius is gyakran beleesik, a mint azt a következő példa is bizonyítja, midőn a Szent János Jelenéseiben látott fának magyarázza gyökerét, derekát, gyümölcsét és levelét: »*Lenele imaz a fanac az hinckbe való zoldello foganatossága, az hinckbe földözesse, ruhazassa, és valasztasa, meggyvetasa, szentelése: es igazetasa, szabadctasa, gyogyetasa, fellamaztasa a bűnből, Christus vszaginac reanc arradusa, a szenth Lelec szentelése, Betakarasa, elföldözese rutsaginknac ornossag à kegiomaras ellen, a bun es halal ellen*«.

III

Polemikusok.

Oly élénk vallásos irodalom, minőt a XVI. század mutat föl, nem is képzelhető vitázó művek nélkül. A reformációnak meg épen éltető eleme a vitázás, mely szellemi atyáitól, Luthertől és Kálvintól, szállott rá örökségül. Tudjuk, hogy a két reformator bármikor és bárhol kész volt sikra szállani az ellennézetűekkel; tudjuk, hogy Luthert főképp vitatkozó szenvedélye ragadta mind tovább s tovább, míg az a távolság, melyet első léptével megtett, athidalhatatlan úrré nem nőtt közte és a pápa között.

A vitatkozás szelleme a magyar reformáció hívein is erőt vesz. Vitára kel az ő és új hit papja a templomban, de vitát folytat a főúr is főúrn vendégével az asztalnál, polgárok a céhekben, katonák a táborban is egymás hitét ostromolják, hol komoly, hol gúnyos vitával; a küzdő felekezetek között gyakran előkerülő, neha napokig tartó vitát lázas érdeklődéssel hallgatja a jámbor, együgyű nép, de nem restell a közönségben ott szorongani, esetleg a vitát vezetni számos főúr, sőt még fejedelem is. Az új hit papja pedig vitával kel és vitával fekszik. Vitázik, mikor imádságot énekbe foglalja és mikor a biblia egyes részeit versekbe rendeli; vitázik, mikor a Credot fejtegeti és mikor a szentírást fordítja, vitázik, mikor ethikai kérdésekről elmelkedik s mikor a szentírást magyarázva, predikál.

Vitatkozó íz önhlik el tehát az egész vallásos irodalmon, énekkollezeten, bibliai elbeszéléseken; a moralizáló és szónoki prozán egyaránt, de ez mind meg nem elégíti ki sem a papokat, sem a közönséget, mert ezen felül külön vitázó iratok keletkeznek igen nagy számmal. A vitázó irodalmat is a protestánsok indítják meg, tamadjak a katolikus vallás dogmait, ostromolják szervezetet, gúnyolják szertartásait, szidalmazzak egyházi szolgáit. A katolikusok évtizedeken át nemán tűnik a fejekre hulló vadak és rágalmak özönét és csak a század második felében merik szövel és sajtolóval a küzdelmet felvenni az elhatalmasodott ellenfél ellen.

Az újtok reszeről az első tamadást maga *Dévai Bíró Mátyás* intézi, midőn egy latinul írt munkácskában ketségbe vonja a szenteknek segítségét. Ez az egyetlen mű, melyet a katolikus fél viszonzás nélkül nem hagyott, mert *Szegedi Gergely* franciskánus szerzetes apologiat ír a szentek mellett szinten latinul. E vitairatok közül azonban egyik sem maradt reánk.

Mélyebb nyomot hagyott maga után az első magyar nyelvű tamadás, melyben *Ózori Imre* reszesíti a kath. egyházat *De Christo et eius Ecclesia, Item de Antichristo eiusque Ecclesia* című, 1535-ben kiadott művevel. A Antikrisztuson természetesen a római pápat érti, mint a ki mindentele emberi szerzeménnyel megrontotta Krisztusnak isteni parancsát. A katolikusok elleni vitairatok közül a tamadás korából legértékesebbek *Sztárai Miklós*nak drámai dialogusokba foglalt munkái, melyekkel később foglalkozunk.

Azonban a katolikus és református felekezetek közti harc a század dereka felé nem élénk, mert az ó-egyház hívei feltétlenül megadják magukat, hogy majd utolsó negyedében annál nagyobb erővel viszonyozhassák a támadásokat. Elevenebb képet mutat a reformátusoknak egymás között folyó küzdelme, ámbár e harctéren sem a lutheránusok és kálvinisták versengése, hanem az unitáriusoknak a többi protestánsok ellen intézett szerfőltt heves és veszedelmes ostroma köti le teljes figyelmünket. S méltán, mert e színhelyen találkozunk a korszaknak legjellemzőbb két alakjával a két legerősebb vitázóval, *Mélius Péter és Dávid Ferenc* hatalmas egyéniségeivel.

lius Péter

MELIUS IHÁSZ PÉTER, a kit a *magyar Calvin* név csak oly joggal megillet, mint Dévait a *magyar Luther* kitüntetés, a somogy megyei Horhi faluból került a reformátusoknak akkor is legnagyobb eklézsiájába, Debrecenbe, alig huszonöt éves korában, 1559-ben, hogy a protestantizmus e szellemi várából előbb megótalmazza az új hitet az egri püspök támadása ellen, hogy majd onnan szervezze a lutheránusoktól elváló kálvinista egyházat és hogy végül diadalmasan megküzdje az unitarizmus részéről fenyegető élet-halálharcot. Mikor 1558-ban haza jött Wittenbergából, a hol gazdag theologiai ismereteit, görög és héber nyelvbeli jártasságát szerezte, maga is Luthernek volt híve, de csakhamar Calvin felfogását tette magáévá, hogy e meggyőződéséhez mesterétől örökölt vas következetességgel, közmondásossá vált magyar kálvinista nyakassággal ragaszkodjék mind haláláig. Szívós tetteire, vakmerő bátorsága, puritán jelleme is Kálvinra emlékeztetnek, de nem kevésbé a más nézetűek ellen táplált féktelen gyűlölete, kérlelhetetlen szigorúsága, mindent letiporni vágyó zsarnoki akarata is, a mely utóbbi tulajdonságai vonták fejére ellenfelei részéről a »*Péter pápa*« gúnynevet.

A katolikus egyházon, melynek hívei a tiszántúli, általában a tiszai vidékekről majdnem teljesen kipusztultak, könnyű volt diadalmaskodnia; a Luther követőivel a Kálvin kétéját elfogadtatni aránylag szintén nem került nagyobb fáradságába, annál kevésbé, mert e küzdelemben körülbelül 1565-ig Dávid Ferenc is hűséges fegyvertársa volt, a kivel együtt küzdöttek a magyarországi és erdélyi ágostaiak ellen; teljes szellemi erejét csak akkor kellett harcba vinnie, midőn a rohanó árként terjedő unitarizmus ostromát volt hivatva feltartóztatni.

A szentháromság-tagadás magyar földön talán épen Debrecenben ütötte föl legelőször a fejét. *Arany Tamás*nak hívták a vakmerőt, a ki magának Meliusnak hívei között kezdte 1561-ben e felfogást hirdetni, de Melius és társai oly nagy erővel rontottak a magában álló újítóra, hogy Arany négy nap i templomi vita után a gyülekezet és a városi tanács színe előtt visszavonta tanait és bűnbánó fogadalmat tett a szentháromságnak azután való tiszteletére. Hogy az Arany Tamás újításaiban nem csekély veszély rejtett, azt Melius önkénytelenül is elárulja, midőn Arany leverésére mindig büszkén hivatkozik és midőn az egész vitának lefolyását külön könyvben is közzétette

Az Aran Tamás hamis és eretnek levelgesínecz stb. meghamisítási címmel, 1562-ben. Még nagyobb bajt támasztott Egri Lukács, előbb egri, majd ungvári pap, kit Károli Gáspár egymaga nem tudott elhallgattatni és a ki ellen Meliusnak is föl kellett lépnie, de a valódi, az élet-halálharc csak akkor következett be, midőn 1565-ben Dávid Ferenc rendít meg David Ferenc hatalmas erejével a szentháromságnak évszázados dogmáját.

DAVID FERENC kétségteletlenül egyik legerdekesebb alakja a XVI. századnak, mert egy maga megtestesíti a reformáció egész szellemi forradalmát, a vallásos fejlődés azon változatos fokait, melyeket *Luther, Calvin, az anabaptisták, Servetus, Socinus* stb. külön-külön tüntetnek föl. Élete a XVI. századi magyar hitújítás történetének hű képe, szellemi fejlődése az igazságra törő nyugtalan emberi elmét példázza, mely ha a hagyományos, támaszt elveszítette, ereje fogyatag kutat újabb meg újabb nyugvópontok után. Dávid Ferenc is, a mint a katolikus egyház bannulatosán nagyszerű épületéből egy kövecskét kimozdított, nem pihent meg, míg a hatalmas épületet tetőtől aljáig szét nem rombolta, nem vigyázván arra, hogy a düledező kövek őt magát is a romok alá ne temessék.

David Ferenc, kit, valamint pap-, író- és elvtársát, Heltait, a reformáció tett szaszabol magyarrá, 1510 és 20 között születetett Kolozsvart vagy mesterembertől, mért is ellenfelei varának csúfoliak. Külföldi egyetemekről visszatérve, besztercei katolikus plebanos lett, de a századközepén lutheránussá és kolozsvári pappá lesz; az erdélyi ágostaiak csakhamar szuperintendensökké választják, a miért megvédte őket egy izgága vallásújító, Stancaro ellen; 1560 táján az úrvacsora kérdésében Calvinhoz csatlakozik

Az nagyfzo-

MBATI TANVLO DE.
ac gyermekeknek, Telegdy Myklos
Mester, Istenben való be-
kefseglhet kiwan

TVdgyatoc ferelmes fiaim,
meegh en thynkter, az en Ke-
gelmes Vramnac, Olah Miklosnac
Eftergami Erseknece, &c. parancho-
lattyabol tarcto mesteretec lewec
mely nagy forgalmatollaggal igye-
keftem mindenkoron azon, hogy
nem csak tanulfagtokban, hanem a
keresfityen hitnec vallafabanis vezc-
etec lennec. Annakokaert gyakor-
tatollaggal intettedec, hogy megh ol-
talimaznatoc

Telegdy: Az keresztynsegnek fundamentomiról című
munkájának előszava. (Becs, 1662)

és maga után vonja a magyar nyelvű protestánsokat, a kik ekkor örökre elválnak a szász lutheránusoktól és a kik követik őt, mint püspököket az unitárizmusra is, midőn 1565 körül megtagadja a szentháromságot és hadat üzen a lutheránusoknak és kálvinistáknak egyaránt.

Melius rögtön észreveszi a fenyegető veszélyt, egyik hitvitát a másik után tartja Dávidékkal, melyek közül a gyulafejevári második (1568) és a nagyvárad (1569) a legnevezetesebb. Mindkettőt végig hallgatja János Zsigmond egész udvarnépével, mindkettőben részt vesz a kálvinistáknak és unitáriusoknak egész szellemi gárdája. A viták lefolyását latin és magyar művekben ismerteti mindkét fél, de azonkívül is lázas munkásságot indítanak meg egymás cáfolására, kivált Melius és Dávid.

irodalmi harcok

E küzdelem folyamán adja ki Melius 1567-ben *A Debreczenbe őszve gyölt keresztien praedikatoroknak, igaz és szent irás szerint valo vallásocát*, írja 1570. *Az egész szent irasbol valo igaz tudománt* és nagyszámú latin vitairait. Dávid Ferenc munkássága még bámulatosabb, az annyi szellemi és testi erőt emésztő disputákon felül ráér évenként két-három, részint latin, részint magyar nyelvű vitázóművet nyomtatni, mely utóbbiak közül nevezetesebbek: *Rövid Magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről valo tudománt meg homalosította* (1567.) és *Az Szent Irasnac Fvndamentomabol vótt Magyarazat az Jezus Christusrol.* (1568.)

Az irodalmi harcba beállanak küzdőkül mindazok, a kik a disputákon résztvettek, kálvinista részről *Czeplédi György és Károlyi Péter*, az unitáriusok között *Heltai, Basilius István* és *Császámai István*. E vitairatok közül legérdekesebb a *Debreceni disputa* vagy *Válaszuti komédia* néven ismeretes. Sztárai drámáira emlékeztető, párbeszédbe foglalt gúnyirat, melyről a drámai művek között lesz bővebben szó.

1572-től kezdve csillapul a küzdelem heve, mert a kálvinista fél elveszti ez évben vezérét, a férfi kora delén elhaló Meliust, a kinek sirhelyét elfeledték ugyan a debreceniek, de a ki a maga szellemi képét rányomta az egész kálvinista egyházra, kivált a debreceni eklézsiára, melyet ő tett »kálvinista Rómá«-vá. De az unitárizmust sem kisebb csapás érte, mert ugyanazon esztendőben halt el az ifjú János Zsigmond fejedelem, Dávid és az unitáriusok főpártfogója, az első és utolsó unitárius uralkodó. Dávid Ferenc ellen ekkor újult erővel támadnak föl régi ellenségei, legjobb barátai is ellene fordulnak és midőn Krisztus istenségét is megtagadja a már ősz, de mind merészebb reformátor, Déva várába zárátja a fejedelmi parancs; ott is ér véget nyugtalan, tettekben gazdag, a magyar vallási és szellemi életben örök emléket hagyott élete 1579-ben. — Erdélyben végkép elnémul az unitáriusok vitája, csak a magyar alöldön és a Dunántúl vlnak a protestánsokkal hol hevesebb, hol szelidebb küzdelmeket, melyek közül a török basa előtt folyt budai és a szintén török engedélyvel tartott pécsi disputációt említhetjük (1588); ez utóbbinak tartalma egy a »Debreceni disputa-hoz« hasonló kézirati drámai dialogusban maradt reánk.

A Dunántúl ez időtájban a lutheránusok és kalvinisták között is lángra lobbant az ellentét tüze, holott a két felekezet itt és éjszak-nyugoti Magyarországon az egész századon át nemcsak békeben, hanem egyazon fő vezetése alatt élt egymás mellett *Huszár Gál*, *Bornemisza Péter* és *Beythe István* közös szuperintendensek alatt. 1591-ben azonban a *csepregi colloquium*nak nevezett hitvita elszakította egymástól a testvér felekezeteket, épen akkor, midőn a közös ellenség, a megújult katolikus egyház fenyegető támadása összes erejök egyesítésére intette őket.

A tridenti zsinat által újjászervezett és a jezsuitáktól lelkesített katolikus egyház hazánkban is megkezdte az ellenreformáció nagy munkáját a század utolsó negyedében. Az eddig néma egyház szó- és tollharcba küldi legkiválóbb embereit, főpapjait, a kik előbb legfeljebb ha nyers erőszakkal igyekeztek a reformációnak útját állani. **TELEGDI MIKLÓS** pécsi püspök indítja meg a küzdelmet, kinek prédikációiról már tudjuk, hogy tulajdonképen nem egyebek mint Bornemisza beszédeinek cafolatai. **BORNEMISZA** és **TELEGDI** egykorúak voltak, valószínűen 1535-ben születtek mindketten, az irodalmi működést korán megkezdték, legfontosabb műveiket egyidőben adják ki, nagyfontosságú tevékenységüket, egyuttal életüket is körülbelül egyszerre végzik be. Bornemisza, kinek halála évet biztosan nem tudjuk, 1583-ban nyomatja utolsó művét, mint éjszak nyugoti Magyarország protestáns szuperintendense, Telegdi pedig 1586-ban hal el, mint pécsi püspök és az esztergomi érsekség adminisztrátora.

De a mily nyugodt és szerencsés a Telegdi pályája, a kit még ifjú korában Oláh Miklós érsek vesz partfogásába és a ki mindvégig bírja a legmagasabb egyházi és fejedelmi személyek kegyét, oly hányt-vetett, zaklatott, sőt üldözött a Bornemiszaé, a ki Husztól Nagyszombatig hazánk éjszaki részén szerteszét papuskodott, mint kisebb-nagyobb ekleziák lelkipásztora és mint szeszélyes főurak, a Balassiak és mások udvari papja s a kit a kath reakció két ízben is börtönbe vetett.

Fáradatlan munkásságuk főkép Nagyszombatra és környékére terjedt ki; Nagyszombatban jelennek meg Telegdi művei, Bornemiszaéi pedig a közel eső Detrekön, Sempfen és Rábokon; ugyancsak Nagyszombatban állanak egymással szemben, mint személyes ellenfelek, egyik a kath vallást terjesztvén, másik a protestáns híveket otalmazván. Tulajdonképen prédikációkban is folyton egymással vitáznak, még ha nem említik is egymás nevét, de azért szükségesnek látják mindketten külön vitáratokkal is előállni. Bornemisza támadja meg először nyíltan Telegdit 1577-ben *Fejtegetés* című, ma már elveszett munkájával, melyre Telegdi 1580-ban felel és *Főkeppen, az io cselekedeteknek utalmáruul való igaz keresztényi tudományul oltalmazza*, de még azon évben egy kis *Rómul Irast* is ír, melyben megbízonytatlanc, hogy a *Papá nem Antichristus*, utolsó vitázó műveben pedig előadja *Egy Nehány Jeles Okait mellyekert nem ueheti es nem akarja nemii Luter Martonnak es az u maradeknak tudományat*.

Bornemisza és
Telegdi

A küzdelemre élesített tollat az egyszerre kidőlt vezérek kezéből új harcosok ragadják ki. Telegdinek méltó utódja támad MONOSZLAI ANDRÁS pozsonyi prépostban, majd veszprémi püspökben, a ki épen a megtámadott, de a haláltól már elnémitott Telegdi Miklósnak védelmére szánta első művét, mely 1588-ban, Nagyszombatban jelent meg *Apologia a közönseges keresztyen hit agazatinac: es az anyaszentegyhaz bizonyos fővallasinac oltalma* címmel, de azonkívül még három vitairatot bocsátott közre egyházának épen legostromoltabb kérdéseiről, *Az Szenteknek hozanc valo seget-segekrül* (1589) továbbá *Az idvössegre intő kepeknec tiszteletiről* (1589), végül *Az szabad akaratrol, es az Istennek Akaratyarol* (1600).

Protestáns részről többen is állnak elébe a harcnak, kik közül GYARMATHI MIKLÓS helmeci prédikátor egyenest Monoszlai főművének, a szentek tiszteletéről szóló könyvének cáfolására vállalkozik, 1598-ban Debrecenben kiadott *Keresztyeni Feleletével*. A küzdelem heve a század végén sem csillapul, sőt épen a korszak határán éri el tetőpontját. A reformáció fölfogását magasabb és általánosabb szempontokból, valamint tisztult ízléssel és erős stílussal MAGYARI ISTVÁN sárvári prédikátor, Nádasdy Ferenc udvari papja hirdeti *Az Országokban valo sok Romlasoknac okairol, es azokbol valo meg szabadolasnak io modiarol irattatol hasznos könyuetskéjében*, 1602-ben, mely elég merész az ország pusztulásáért a katolikus vallást tenni felelőssé és a melyre mindjárt a következő 1603. évben maga PÁZMÁNY PÉTER adta meg a méltó választ *Az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornak, az Ország romlása okairul irt kőnuuere való Feleletével*. De a két ellenfél, kivált Pázmány behatőbb ismertetése egy más korszak, az antireformáció korának történetébe tartozik.

16. Humanista hagyományok a XVI. században.

A DÉLSAI TUDÓS TÁRSASÁG HAGYOMÁNYA nem szakadt meg. A XVI. század folyamán föleledt nemzeti költés mellett latin költők is léptek föl, kik Janus Pannonius babérai után törekedtek. Az olaszországi összeköttetést a német egyetemek hatása váltja föl; de azért, kivált a század végén, Bathori Zsigmond udvarában ismét az olasz műveltség gyakorol befolyást, olaszországi egyetemeken képzett férfiak művelik a történetírást és költészetet. A császár osztogatja a »poeta laureatus« címet. A költők kivülön két műfajt művelnek: epikát és pedig elegikus mértékben s meg az ugyan e versben megszólaló lírai fajokat: valódi elégiát, epigrammákat. A iambus és a hendekasyllab alakjában meg-megszólal a guny is.

A latin költők sorában tehetségével kivalik SOMMER JÁNOS. Kalandos életet él. Mint poeta próbál szerencsét, majd katona lesz és egy fejedelmi kalandornak, Heraklides Jakubnak lép szolgálatába, kit Bethlen Farkas *Joannes despotának* hív. E despotát Ferdinand kegye 1561-ben Moldva urává teszi, de később trónjától fosztják meg 1567-ben. A mi költőnk ateli a borzalmas napokat, s a despota nejének kegyence lesz; azután bujdosik, előbb Brassóban telepszik le, majd Kolozsvarra megy és itt ragalynak esik áldozatává 1574-ben. A mi életéből itt pár vonással rajzolunk, azt híven, közvetlen hangon beszéli el egy elegikus mértékben írt krónikas versében, melynek címe: *Moldva veszedelme*. Jól jellemzi őt Szilágyi Sándor (Erdély irodalom-története, Budap. Szemle III—VII. kötete), hogy Sommer valóban költői lélekkel írt. Versein méltóság és nyugalom omlik el, melyet meg az sem zavar, midőn saját élményeit enekli tájdalmas hangon. Ugyan e Sommer *Magyar királyok* cím alatt a hun király és utódja történetének költői elbeszélése után az Arpád és vegyes házbeli királyok során megy végig s krónikáját Ferdinand és János ellen királyokkal végzi. Van neki a *Szeredem kertje* cím alatt egy kedves költeménye, melyet nászajándékkul írt Jungk szebeni szenatornak esküvőjére 1568-ban. A kert föl műsatikus erjüket rendre magyarázzák meg és ajánlják föl. Utolsó nőjét Blandinához János Zsigmond híres orvosihoz írja a régi tragediák mintájára: *A dolica és podagra versengése*, címmel. Paródiikus költemény.

Thuri és Fi-
liczki

A *koszorús* költők sorából tartósabb hírnévre emelkedett THURI GYÖRGY. Írt egy könyv elegiát vegyes tartalommal. (Nászénekek, búcsú-versek, halálózást sirató elégiák.) Debreczeni Balázsszal, Alvinczi Péterrel baráti viszonyban él, s a Drugethek kegyét élvezi. Vannak epigrammjai, köszöntő versei. Thuri a XVI. évszázad második felében élt. Egyetlen költeményének találjuk meg keltét. 1602-ben dicsőítő költeményt ír Rákóczi Lajoshoz, ki Ibrahim bácsmegyei béget legyőzte és láncra verte. Színán basa haláláról is megemlékezik. Stein Simon epigrammája, mely Thuri nevét ügyes szó-játékkal a tömjénillattal (thus) hozza össze, bizonyítja, hogy korában milyen kedvelt költő volt. Mélyebb ihlet hiányzik nála, ügyes verselő.

Hasonló irányt követett, de tanultabb és jelesebb költő FILEFALVI FILICZKI JÁNOS, ki vegyes költeményeket írt, s az epigramm terén Janus Pannoniussal állítható párhuzamba. Görög epigrammjai kivétel nélkül jók; kiváló értékű *Hungaria* című görög és latin nyelven ismert epigrammja, melynek utolsó két sora kifejezi, hogy Magyarország sorsa oly gyászos, melyet eléggé megsiratni nem lehet. Ezt maga a végzet tiltja. Álljon itt e szép költemény:

Nagy nevem oh hova tűnt? Hova sújt még engem a Végzet
Mélyen alá vagy szörnyű haragja egy isteni lénynek;
Engem, a boldog anyát, sok magzatu büszke királynőt?
Most hajh! elveszitém jogaram, hajh! porba' hatalmam!
Mind oda gyermekem is, kit a kard döntött le a sírba,
Kil meg a rabságnak nyom ígája szolgálai módon.
És panasznom sem szabad immár. Tiltja a Végzet,
Mert hiszen elsíratni ilyen gyászt hol van elég köny?

Báthori Zsig-
mond udvara

A fent méltatott költők inkább a német tanultság hatása alatt álltak. Báthori Zsigmond udvarában számos olasz fordult meg és több kiváló magyar író az olasz egyetemek növendéke. Így *Gynlai Pál*, *Szamosközi István*, *Kovasóczi Farkas*, a fejedelem kancellárja, olasz intézetekben nyerték oskolázásukat. Történeti műveikben a Bonfini hagyományát követik. E hagyomány követője a kiváló tehetségű DECSI JÁNOS (Barovius) fejedelmi tanácsos, ki Báthori Zsigmondnak Színán elleni hadjáratát írta le antik zamatú nyelven s üldözött és utóbb legyilkolt hős urához való hű ragaszkodással. Korábban nagy utazást tett Lengyel- és Oroszországon át Németországba, s ennek leírását is kiadta versebe szedve, *Hodoeporicon Itineris* címmel. Magyar közmondás-gyűjteménye első nálunk s kiváló fontosságú. Kovasóczi igazi humanista témát tárgyal: *Párbeszéd az uralkodásról vagy a kormányforma Erdélyben* cím alatt (1584-ben Kolozsvárt jelent meg).

Történetírók még: GYULAI PÁL, előbb Békési embere, majd a fejedelem titkára (Kemény Zsigmond első regényének hőse), és SOMOGYI AMBRUS ki Bonfini folytatta 1606-ig. De kiváló figyelmet érdemel SZAMOSKÖZI ISTVÁN. Szintén Bonfini történetírói iskolájából került ki, de irányának tömör ereje,

őszinte igazságszeretete megis önálló egyéniséggel teszük. Humanista műveltségének és hajlamanak tulajdoníthatók ama költemények, a melyeket történelmi följegyzései közé sző. A történelmi maradványok IV. kötetében jött versek közt van gúnyvers a Bathori Zsigmond udvarában elősködő bohócokról, vannak történelmi tárgyú epigrammok, epitafiumok, egy pár trefás adomna, elegiák. Szamosközi híjaival van a költői tehetségnek. Milyelyt elhagyja az iskolás formát, melyben verselni tanult, hihetetlenül alant jár és lapos. Ilyen egy történelmi verse a Kendi-tele összeesküvéséről, mely rúnés jambusokban van írva és oly durva hungarizmusokkal, mintha nem is a jeles latin stílista írta volna.

Hírneves deák költők többen is voltak még e korban és e legkorábban ilyen Deidrich GYÖRGY, kinek 1591-ben jelent meg Szebenben *Anagrammatikusa*, mely Bathori Zsigmond nevének betűiből alkot anagrammot. Ilyen diásköltő SCHAEFFER KRESZTELY, medgyesi pap, ki »császári koszorús költő« nevet vívott ki magának. Írt elégiákat, epigrammot és egy hőskölteményt *Pannónia romlása* cím alatt, mely a János király halála utáni dolgokat beszéli el Eger megvédelmezésig (1552.), míg ehhez csatlakozó másik munkája Szoliman hadjáratairól szól. UXCUS LEXART, ki Paduában és Romában tanult s Bathori Istvánnak jutott különös kedvébe, szintén magyar kronikát írt versekben, mely Ételetől Matyas királyig terjed. LASKAI CSOKAS PETER, ki szintén megjárta Italiát és Franciaországot, Bathori Zsigmondra és udvari embereire ír diáskölteményeket. Ő írta össze a Wittenbergában iskolázott magyar tanulók első jegyzékét.

Még egy költőről kell megemlekeznünk, ki szintén »császári koszorús költő« címmel díszeskedhetett. Ez BOCATIUS JAKOS, ki Németországról vándorolt be s jó magyar emberre lett. Eperjesi tanítóságon kezdte s utóbb Kassai bíróvá és Boeskaai diplomatajává emelkedett. Németországi követjárását öt esztendői rabsággal fizette meg s ennek emlékeztetere írta *Olympias Carcerariádját*. Utóbb Bethlen Gábor választotta udvari történetírójának. Költeményei Bartfán jelentek meg *Hungaridos libri poematum V.* cím alatt 1599. A verses gondossága, a tárgyak gazdag választéka tekintetében csakugyan kiváló helyet érdemel. Költeményeinek öt könyvet külön bevezetésekkel ajánlja. Maecenásai Forgacs Zsigmond és Darholtz Kristóf, kikhez intézett ajánló levelet Kassáról keltezi. Az öt könyv külön-külön műfajt tartalmaz: 1. vitezi költemények, 2. diásköltemények, 3. nászdalok, 4. vegyesek, 5. epitafiumok, elegiák. Bőbeszédű könnyed írásmód, Ovidius-utazó velőmondások, a kedély igaz meghatottsága, a valódi költői ihlete nélkül. Alkalmi költő a szó szoros értelmében. Nagy összeköttetései az előkelő körökkel, a zempleni- és sárosmegyei magnasokkal, tudós papokkal, egykori tanító-tarsaival mindegyre alkalmat adnak poemái irására.

Szembetűnő a forma bevezetése és a tárgy prózaisága közti ellentét. A humanista emlékek elhalványulnak. A nemet egyetemekről kikérült latin költők műveiben már nem érezni azt az eleven írást, mely a

renaissance-kori emlékek hatása alatt álló Janus Pannonius műveit átlengi. Nemcsak a tehetség, de a korszellem is tette Janus Pannoniust igazi humanista költővé. A reformáció a humanizmus áramlatát elborítá. A nemzeti költészet kezdi próbálgatni szárnyait.

A jelen század elején (1818.) szólalt meg még egy elkésett viszhang, mint az elhaló *Echo*, egy szerény ifjú Muzsája: Ungvár-némethi *Tóth László* görög költeményeiben. Ezek között van egy: *Hermina* című (József nádor korán elhunyt nejének emlékét megörökítő) költemény, mely a dirkei hattyú hangjára emlékeztet. A Pindar lelke ihleté a magyar költőt, midőn e verset írta.

17. A XVI. század történetirodalma.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS, azaz a történeti anyagnak feldolgozása magyar nyelven, a XVI. században vette kezdetét. Impulzust erre is a reformáció adott, de az anyagot hozzá a megelőző század irodalma, a két nyomtatott krónika (Thuroczie és a budai és Bontin szolgáltatott. Ez az anyag azonban csak a XV. század végéig terjedt, de az „irodalmi ébredés”, mely általánossá lett és a tudomány s irodalom minden fajtát felölelte, magával hozta, hogy a történetíróknak egész serege támadt, kik saját tapasztalataikat, élményeiket impresszióikat akartak az utókor számára megörökíteni. Ezeknek az íróknak egy része magas műveltségen kívül előkelő állással bírt, szerepet játszott a történetben s annak lefolyását nemcsak mint szemlélő tekintette: ezek közül majd mindeniknek megvolt a maga kedvence klasszikusa, kit mintául választott az anyag feldolgozásánál — a XV. század humanizmusa ezek munkáiban tovább élt. De voltak olyanok is, kiket a klasszikai formák nem érdekeltek. Ezek kezebe csak a belső ösztön adott tollat, a vagy, hogy a mit láttak, hallottak, megörökítsék. Éppen ez a tarkaság a kidolgozásban, felfogásban teszi becsessé a század történeti irodalmát. A mit a humanistáknak s krónikasoknak elkülöztünk — a különböző osztályok belső életére is vetnek a nem humanisták munkái világát.

Érdekes az is, hogy a régi anyag hogyan alakul át, másodul az új írók kezében, kik egészen az új idők hatása alatt állanak.

Az első magyar világtörténet Krakóban 1559-ben látott világot. Egy ¹⁵⁵⁹ egyszerű kálvinista predikátor írta, SZÉKELY ISTVÁN, gönci lelkész. Hogy olvasmányában vezetőnala legyen, csinált magának egy chronológiát, „kivételmejét az más-olvasás közben segiténé”. Az egyetemes történet kimagaslóbb eseményeinek krónika-szerű feldolgozása különbözik már részben divatba jött Legelterjedtebb könyv, Rolewinck Verner latin munkája a *Fasciculus Temporum* volt, mely Németországban számos kiadást ért, nemetre, franczára lefordítottatott. Székely ettől vette a formát. Hetezer évig állt lenn a világ s minden ezer egy fejezetet képez az ő munkájában is. Keldi a történetes 660 évet, s attól fogva az eseményeket evek szerint csoportosítja. Krisztus születésétől fogva minden évvel két évszámot jelöl meg: a világtörténetes és a Krisztus

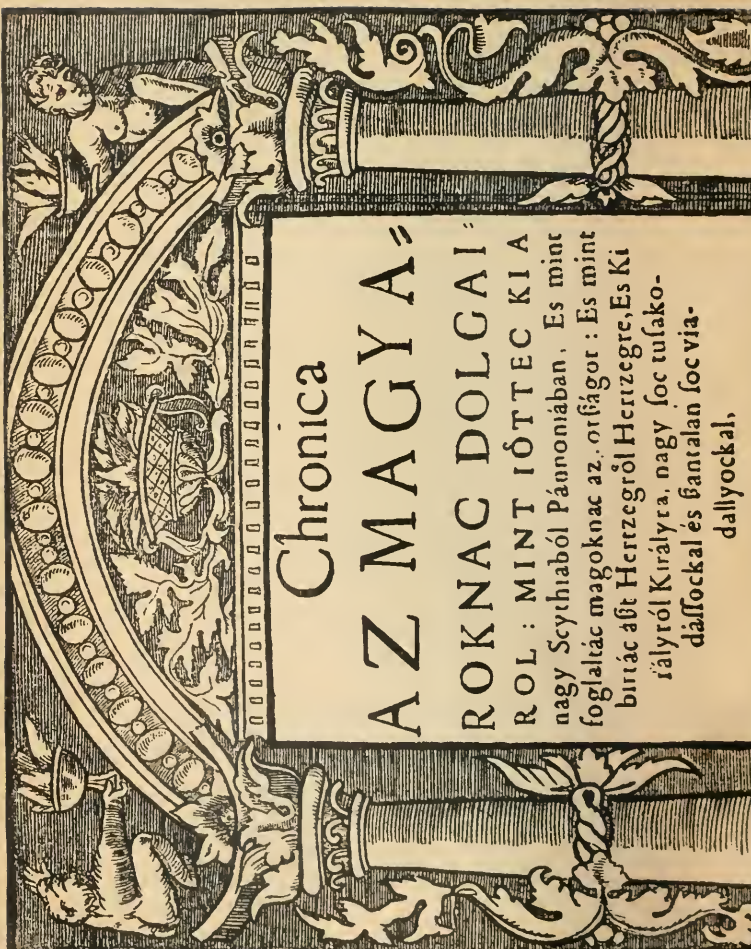
születési szerinti számítás évét. De a két munka közt nincs semmi más hasonlat. Székely az egyes évek eseményeit a maga módja szerint, erős kálvinista színezettel dolgozta fel, vehemens kifakadásokkal a pápaság túlkapásai ellen. Azonkívül mindenütt, az illető évszám helyére beillesztette a magyar krónikák adatait, de ezeket is azoktól eltérőleg önállólag dolgozva fel, s beszöve azokat a hagyományokat, melyek az ő idejében a nép tudatában éltek. Egész 1557-ig lehozta a világ s hazája eseményeit. Székely, mikor e munkáját kiadta, már elismert író volt: egy hittani munkája, zsoldárfordítása közkézen forogtak. Korának egyik legolvasottabb könyve volt az ő világtörténete, mely nyelvi tekintetben is figyelemre méltó. Igazán mondja a korrektor a munkáról írt versben:

Hogyha penig valamint az szónak módja kilembez,
 És a szollásnak új folyamása leend:
 Mindjárt az régi székelyek nyelvén tekintsen,
 Kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagon.

Heltai Gáspár

Magyarország első nyomtatott s magyar nyelven írt történetét egy százsz papnak, HELTAI GÁSPÁRnak köszönhetjük, ki, hogy a magyar irodalom megalapítása, felvirágoztatása érdekében nagyobb tevékenységet fejthessen ki, nyomdát állított fel. Csak születésére s hivatalára nézve volt százsz: igazi magyar reformátor, kinél többet a magyar nyelvért és irodalomért korában senki sem tett. Érezte annak szükségét, hogy Magyarország története a magyar közönségre nézve hozzáférhetővé legyen. Kettős elfoglaltsága — mint pap és nyomdász működött — nem engedvén, hogy maga önálló kutatásokat tegyen, arra szorítkozott, a mi már megvolt: Bonfinira. Nem volt meglepődve Breuer Márton 1543-iki kiadásával, mely csak a három első részt foglalta magában, s egy Csáky Mihálytól kapott kézirat alapján 1565-ben kinyomatta a IV-ik decasnak hat első könyvét eredeti latin nyelven *Historia Inclyti Regis Matthiae Hunyadis Regis Hungariae Augustissimi* cím alatt. Már ekkor ígéretet tett Magyarország történetének kiadására, s hozzá is fogott adott szava beváltásához, de a nyomtatás befejezése előtt meghalván, a *Chronica az magyarok dolgairól* című munkája nyomtatását özvegye fejezte be 1575-ben.

Maga mondja a címlapon, hogy a magyarok történetét Bonfiniusnak nagy könyvéből és egyéb históriás könyvekből nem kicsiny munkával hozta rendbe és írta meg magyar nyelven. De a *Cancionale* kiadójának a nagy elterjedésnek örvendett históriás énekek s más hagyományok rendelkezésére állottak s ezekből ő inspirációt és adatokat meríthetett. Előre bocsátja az ország leírását, kezdi Scythián, a hunokon s a mohácsi vészig folytatja. Valóban nem fordította s nem is utánozta Bonfiniust: jól mondja, hogy »rendbe hozta«. Bonfini dagályos író, stílja keresett, hemzseg a bombasztoktól, mint egy igazi humanista. Heltai előadása tiszta, világos, keresetlen. A nép nyelvén ír, hogy mindenki megértse. Aztán felfogása is más, ítéleteiben is

Chronica

A Z MAGYA=

ROKNAC DOLGAI :

ROL : MINT IÓTTEC KIA
nagy Scythiából Pánnoniában, Es mint
foglaltac magoknak az orfágot : Es mint
bírtac ást Hertzegről Hertzegre, Es Ki
rályról Királyra, nagy soc tulako-
dásockal és bánatalan soc via-

dallyockal,

A detailed woodcut illustration of a winged cherub (putto) reclining on a large, dark, textured cushion. The cherub is wearing a cap and a ruff collar, and is surrounded by ornate scrollwork, floral motifs, and clusters of grapes. The entire scene is framed by a decorative border.

Illegál Csopár Króalká Anak dmla, a Kozavar 1973)

ANTOINE VERANTIUSE
Archievêque Ougrois.

Verantius Ant., edit. 1511. 16. k. 16. k. 16. k.

eltér Bonfiniétől, a kor szelleme, a protestantizmus szemüvegén át nézván az eseményeket, az egész Bonfini-féle munka átalakult kezei közt. A kényes izlésű és magas műveltségű humanisták számára írt latin históriából készült az első népszerű magyar történet.

Verancsics
Antal

A mi e két nyomtatott könyvön kívül magyarul írt történeti munka korunkig fennmaradt, azokról a kortársak közül legfeljebb egy-két jó barátnak s legfeljebb egy kis szűk irodalmi körnek lehetett tudomása. A legelsőről, mely ezek sorát megnyitja s a legnevezetesebből csak homályos hagyományból birtak tudomással az emberek, míg végre öt századnegyed előtt egy dalmáciai utazó, Fortis apát, Sebenicoban a Drágánicsok levéltárában színről színre látta VERANCSICS ANTAL munkáit. De azután is egy századnegyednél több idő telt el, míg hazájokba visszakerültek ezek.

A magyar egyházfejedelmek tisztes sorában a legkiválóbb helyek egyikét foglalja el e munkák írója. Gyermekéveit a Statileóknál, Beriszló Péternél (veszprémi püspök) töltötte, tanulmányait Páduában végezte. Szolgálatai sorát János király udvarában kezdte, folytatta Izabellánál, Ferdinándnál s végre Maximiliántól elnyerte az esztergomi érseki széket. Majd minden európai udvarnál viselt követséget: a pápáknál, Ferenc francia s Henrik angol királyoknál, de legnevezetesebb kétszeri konstancinápolyi útja volt. A két Statileo s Beriszló udvaraiban nyert benyomások döntöttek a gyermek jövődő sorsa felett, átélte Magyarország hanyatlásának egész korát Ulászlótól Maximiliánig, részt vett az államügyek vezetésében s főként a diplomáciai pályán tett nagy szolgálatokat hazájának. Be volt avatva az államtitkokba s épen az a körülmény, hogy kora történetének megítéléséhez megadhatta a helyes szempontokat, bírta rá, hogy a rendelkezésére álló roppant anyagot feldolgozza. De nagy munkájának csak töredékeivel készült el, úgy szólva egyes fejezetekkel. Ezek összeillesztésére, magára az utolsó átdolgozásra nem maradt ideje.

Emlékiratok

Pedig szeretett volna elkészülni azzal. Volt érzéke, tehetsége, előkészülete hozzá, hogy jó történetíróvá legyen. Egy levele, melyet példányához, mesteréhez, kora nagynevű történetírójához, Paulus Joviushoz írt, mint adversariákat ennek munkájához, mutatja, hogy korának történeti irodalmát ebből a szempontból is tanulmányozta. Magyar krónikájával is ezt készítette elő. Pár sorral, históriai egymásutánban közli az eseményeket: csak Buda bukásánál tesz kivételt, melyet terjedelmesen, a részletekre is kiterjedve ír le. S e tervezett munkájához anyagul szerezte be a fontosabb események leírásait szemtanúk által: ZAYTÓL *Lándorfejevár bukásának* s BORNEMISZÁTÓL *Buda elestének* leírását, melyek közül az első írójának éles megfigyelő tehetségére vall. Még egy más emlékirat is maradt ránk ezen időből: a MARTONFALVY IMRE deáké, mely az Enyingi Török család számára készült (1520—1583) s kivált kortörténeti tekintetben sok érdekes részletet tartalmaz.

Azok közül az apróbb magyar nyelvű memoire-ok közül, melyek ez időből fennmaradtak, csak egyet említünk még fel, mely magasan kiemel-

[illegible]

Heddy Magsay Ivadalomtörténetész

kedik a többiek felett: MINDSZENTH GABÓ naplojat *János király utolsó napjairól*. Egyszerű, de megható epilógja János király zaklatott életének. Meleg rokonszenvvel, közvetlenséggel írva. Egy felesleges szó nincs benne, de hogy minden szava igaz, bizonyítja az a hatás, melyet az olvasóra tesz.

A különvalóság a fejedelmi udvar megszilárdulása Erdélyben hatással volt a történetírás fejlődésére is. A humanizmus utolsó felvirágzásának korában emelkedett ki egy magyar évkönyvíró GYULAFI LÉSTÁR, kinek szétszort munkáit csak az utolsó időkben lehetett összeszedni, s így csak töredékeiben menteni meg a történetírás számára. Sarja egy dunántúli ősrégi családnak. Született 1557-ben, 16 éves korában a bécsi császári iskola növendéke volt, de már ifjú korában Erdélybe került nagybátyjához, Gyulafi Lászlóhoz s attól fogva állandóan a Báthoriak szolgálatában állott. A diplomáciai pályán alkalmaztak a lengyelországi követségekkel legtöbbször őt bízták meg. Nem akart történetíróvá lenni, de az eseménydús és mozgalmas időkben, melyekben élt, annyit látott és tapasztalt, hogy emlékező tehetségén ezek följegyzésével akart segíteni. Azokból, a miket olvasott, csinált excerptákat, egyes ezek nagyfontosságú eseményeiről chronológiai följegyzéseket készített, s azokról, a miket hallott vagy tapasztalt, naplót vezetett. Ezek a följegyzések évről évre terjedelmesebbekké lettek s egyes nagyobb fontosságú eseményeket, már egészen az apróbb részletekig leírt, úgy hogy a naplóföljegyzések (1565—1606) több helyen emlékiratokká nőttek ki magokat.

S mikor ez a becses anyag együtt volt, akkor sem akarta maga értékesíteni. Rendelkezésre adta barátjának SZAMOSKÓZY ISTVÁNNAK, kiről tudta, hogy kora történetének megírásával foglalkozott. Családjában Magyarországból származott Erdélybe ő maga a paduai egyetemen végezte tanulmányait s első munkája, melyet kiadott, az *Analecta Lapidum* archeológiai munka volt. Egy Németországban tett utazás után visszatért hazájába, hol Boeckai levéltárnokká s országos történetíróvá nevezte ki, és történeti munkájának kidásáról vegrendeleltében is gondoskodott. Ez Thuanus módorában dolgozott latin történet volt, 1566-on kezdve, mely azonban csak napjainkban látott világot. Ehhez a munkához egész életén át gyűjtötte az anyagot: a hol a mit csak hallott följegyezte — s ezekből a följegyzésekből került ki az a rendkívül becses és nagy terjedelmu anyag, mely azon idők történetének mai napig első rangú forrása közé tartozik. Ezekben is sok apróbb följegyzés mellett egész monográfiák vannak történetiről partatlansággal s meglepő közvetlenséggel írva.

Az ezen körbeli magyar emlékiratok sorát kora egyik legkiválóbb és legnevezetesebb államférfiának, a későbbi nádornak, ILLESKÓZY ISTVÁNNAK följegyzései zárják be. A hosszú török háború első tíz évének korából (1592—1603) leírja azokat az eseményeket, melyekben részt vett vagy melyekben szerepelt. Egyöntetűbb, kerekébb munka a két első — azért

is fontos, mert, míg a két elsőből az erdélyi eseményekről nyerünk tájékoztatást, ez a magyarországi történeteket írja le.

Ezek a felsorolt munkák, s még egy pár jelentéktelen chronologia, képezték a magyar nyelvű történetírás kezdetét a XVI. században. Sokkal gazdagabb volt a latin nyelvű történetírás, mely különösen a század második felében virágzott fel. De még mindig keveset nyomtattak: BOMEL, brassai bíró Brassóban kiadta 1556-ig terjedő *Chronológiáját* s SAMBUCUS Bécsben 1558-ban Bonfinival együtt egy sereg kisebb történeti munkát tett közzé. Hanem azért sok államférti s magasabb méltósággal bíró ember ezen eseményekben s politikai alakulásokban gazdag időkben, belső ösztönére hallgatva, a történetírói pályára lépett. A humanizmus emlékei még nem veszték ki: sokan jártak a külföldre egyetemi tanulmányaik befejezésére: ezeknél az irodalmi foglalkozás lelki szükség volt. Sajátságos játéka a véletlennek, hogy az első, ki e század történetíróinak sorát megnyitja, nem ezek sorából került ki.

Szerémi György és kortársai

Ez SZERÉMI GYÖRGY volt, János király udvari káplánja. Eszes, de hézagossá méltóságú, könnyen hívő, de azért fontoskodó, kíváncsi, pletykákat hajhászó s a nagy urakhoz dörgölőzni szerető ember volt. A mit látott, hallott, tapasztalt, meg akarta örökíteni s ez vezette rá, hogy megírja *Magyarország történetét* (1456—1543). Magyarul gondolkodott, deakül írt s ez munkájának sajátos érdekét kölcsönöz. Komoly történeti munka számba nem igen jöhet, de azért első rangú forrás, mert az idők hangulatáról abból nyerünk értesítést.

Szerémi kortársai s utódai közül BROADARICS ISTVÁN püspök emelkedett ki egy erős színekkel s művészi ecsettel vázolt monografiával *A mohácsi veszedelemről*, melyben maga is résztvett s csak bajjal tudott menekülni. A János-párti ZERMEGH JÁNOS, utóbb Ferdinánd alatt kamaratanácsos, megírta kora történetét János király haláláig. BAKSAY ÁBRAHÁM a magyar királyok chronológiáját állította össze 1567-ig. Erdélyben pedig OSTERMAYER HIERONYMUS brassai orgonista, SIEGLER MIHÁLY brassai tanár, s MASSA SIMON brassai pap rövid s elég száraz, de azért használható krónikákat (az első 1560-ig, a második 1563-ig, az utóbbi 1585-ig terjed) hagytak hátra.

Mindez a humanizmus második virágzásának előzménye volt. Azzal kapcsolatban a történetírás is újabb lendületet nyert, s a nem egészen félszázadra terjedő idő alatt oly nagy virágzásra emelkedett, hogy azt utóbb sem tudta túlszárnyalni. Az első lökést erre az emelkedésre Bonfin munkájának kiadása adta meg: de hatással volt rá Jovius s később Thuanus is, — ezen korokban nagyon elterjedt történetírók.

Oláh Miklós

Ezeknek az íróknak sorát OLÁH MIKLÓS, esztergomi érsek, nyitja meg — egy bevégezetlen munkával: mert az ő *Attilája* s *Magyarország leírása* egy tervezett nagy magyar történetnek bevezetését képezték. Nyomban utána FORGÁCS FERENC következett a legkiemelkedőbb mindannyia között, de a ki teljesen szakított a liviusi utánzás hagyományával. Pessimista történetíró,

egészen a Tacitus szellemében. A legsötétebb képet tárja fel a korról, melyet leírt, olykor túlzásra is ragadtatik, de mindezt bizonyos számíttással teszi. Másnak szerette volna a világot látni mint ez a romlott kor, melyben élt és szereperelt s melynek vezető férfiát személyesen ismerte, önzésekkel, bűneikkel, aljasságaikkal. Tanúja volt az ország süllyedésének s ebből a rettenetes nyomorból még a kibonyolódást sem látta. Hát nem volt menderen igaza, épen úgy mint Tacitusnak sem! de a mű, bárcsak kézírásban terjesztettek, még sem tévesztette el hatását. Az ő kommentárja János király halálával kezdődik s 1572-ig tart. Befejezett egész munka, mely kompozíció és stílus tekintetében is fölötte áll a többieknek. Ha ő ezt magyar nyelven írja, megvetette volna alapját a magyar történelmi stílusnak.

Másik kiemelkedő történetírója e kornak BRUTUS MIHALY, Bathori István lengyel király történetírója. Velencei származású olasz volt, s épen a Forgács Ferenc meghívására került Bathori István udvarába. De sok hanyatláson s csalódáson ment keresztül meg, míg ez a régi vivású humanista rászánta magát az Erdélybe menetelre. A Bontin kiadásához csatolt függelékek közül a legtöbbet maga Sambucus írta s ő mint erős Ferdinand-parti, elfogult, igaztalan volt János király irányában. Ezekkel szemben Bathori István azzal bízta meg, hogy Bontint folytassa s szolgáljon igazságot János emlékének. Az összes levéltári anyag rendelkezésére állott, s ő el is készült munkájával (1490—1552). Már meg is tettek az előkészületeket annak kiadására, de a nyomtatás, minthogy ő azt új átdolgozás alá vette, elmaradt. Teljesen ma sem bírjuk munkáját. Az — bár nem sok, a mű elveszett — esonkán maradt fenn.

Brutus után Bontinnak másik folytatója is akadt, SOMOGYI (Simigianus) AMIRUS, belső-szolnok vármegyei főjegyző, ki 1490-en kezdve 1606-ig nagy gondnal készítette el terjedelmes munkáját, mely csak e század elején látott világot. Közvetlenül a Bathori Zsigmond környezetéhez három humanista történetíró tartozott, kik inspirációt az ő fényes s olasz ízlelő berendezett udvarában nyertek. SZAMOSKÖZY — kinek magyar főjegyzése — már szólottunk — az ő terjedelmes és nagy becsű annalsaival, BARANYAI DECSI JÁNOS, a híres jogtudós, az ő kiváló érdekű kommentárjaival (1592—1598), mely hasonlólag csak töredékesen maradt fenn, s JACQUETUS JÁNOS kolozsvári jegyző, utóbb Bathori Zsigmond titkára s végre Székely Mózes korlátnoka (elesett Brassó alatt 1603), ki nevet a Szinán-basa elleni szép és fényes táborozás leírásával örökítette meg.

Ezek mind erdélyi történetírók voltak. Magyarországnak, illetőleg Magyarország Rudolfnak is volt egy, de ez kiemelkedő sokak felett, az elismert magyar LIVIUS, ISTVÁNFEY MIKLÓS, ki abban is szerencsésebb volt a többinél, hogy munkája nemsokára halála után megjelent. Ő is Bontint folytatta s vitte 1606-ig. De bármily kiváló és nagybecsű történelmi munka is az övé, egy gyengéje megis van. Ott, a hol a magyar történet azon részében ér, melyben ő maga is szerepet játszott, — meghamisítja az eseményeket. Sok esetben

fenmaradt jelentései megcáfolják a történetíró adatait. E munkája gyarlósága mellett is a magyar történetírás egyik legmaradandóbb és legbecsesebb alkotása marad, mert hivatalos állásánál s összeköttetéseinél fogva a a történetírás olyan forrásai is megnyíltak előtte, melyek mások előtt zárva maradtak. S ezekből ő bőven merített, úgy hogy történetének első, nagyobb fele több tekintetben megbízhatóbb az utolsó könyveknél. A kortársoktól, különösen a szereplő egyénektől teljes objektivitást különben sem lehet várni: a politikai éles pártküzdelmek hatása alatt állanak ők is. Ő zárja be a humanista történetírók sorát, kortársa és tanítványa Thuanusnak. Mint ez, ő is az anyag kritikai feldolgozását és művészi formába öntését tette feladatává, s ennek köszönhető, hogy munkája maig sem évült el, sőt napjainkban magyar fordításban látott világot.

A XVI. századi humanista történetírók díszes sorát Istvánffy bezárta. Bonfin iskolája megszűnt, s a következő században a magyar történetírás egészen más nyomon fejlődött.

II. János király cimere.

(Werbőczy: Tripartitum-ának első magyar kiadásából.)

18. A magyar jog és a Hármaskönyv.

A MAGYAR NEMZETI ÉLET egyik legsajátabb alkotása a jog. Eleinte a magyar nemekhez (törzsekhez) tartozóknak (nemeseeknek) törzsi joga, a *magyar jog*, ut e hazában *országos joggá* lett. Hazánknak a nyugoteurópai műveltséghez csatlakozása után a magyar jog is nyugoteurópai irányban fejlődött ugyan, de azért individualitását nem veszítette el. Szabályai folyton a magyar nemesség életviszonyai és gondolkodásából fakadván, a magyar jog nemesi jog maradt; és mivel a hazánkat idővel szintén elért hűbérség az ország közjogi egységet és ezzel az összes nemések közvetlen összeköttetését a közhatalommal megszüntetni képes nem volt, folyton az összes nemesség joga maradt, főpapok, főurak és köznemesek mindig egy és ugyanazon joggal élén. Az országnak törzsi különállással bírt (szekelyek, kunok, szászok stb.) vagy pedig nem nemes lakosai (polgarok és parasztok) éltek ugyan kiváltságok, szokások, majd helyi szabványokból (statutumok) folyt külön joggal, de ezek is mindazokban, mik részükre külön szabályozva nem voltak, a magyar jognak voltak alávetve. A magyar jog tehát nemcsak nemesi jog volt, hanem egyszersmind közönséges vagy országos jog.

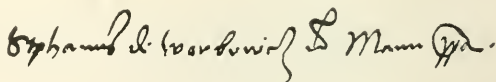
E nemesi és egyszersmind országos jog a XVI. századot megelőzőleg Regi iustitiae az írott, rendszeres alakot nélkülözte. Szabályai csak ritkán alapultak törvényeken, hanem a szokásból fakadtak, és emlekezetben s érvényben is csak a gyakorlat tartotta azokat. Az országos bíraskodásnak az Anjoukirályok óta a királyi kúriában összpontosítása és annak az ott működött rendes vagy nagybírák (nádor, országbíró, személynök) parancsával (mandata judiciaria) igazítása, e gyakorlatnak nem állandóságot és határozottabb formát adtak ugyan, de a jognak bizonytalanságát nem szüntették meg. A folyton változó életviszonyok közepette a jogkereső felekre úgy mint a bírákra nézve idővel gyakran nehezzé vált a való jogot megtalálni, mi nem ritkán igazságtalan ítélet hozatolásnak, sőt a bíraskodás erőszakos megzavarásának is okul szolgált. E bizonytalanságból a magyar jogot csak elveinek és szabályainak rendszeres egybefoglalása menthette ki.

A férfiú, kit, több rendbeli sikertelen kísérletek után, e feladat teljesítésével király és ország megbíztak WERŐCSEI ISTVÁN volt.

Werbőczy
István

WERBŐCZI ISTVÁN¹ 1470 körül született, mint ivadéka egy ugocsa-megyei szerény köznemes családnak, mely egykor a Kerepeczi nevet viselte. Olaszország egyetemlein képezve ki magát, korának egyik kiváló míveltségű férfia volt, ki széles körű jogtudománnyal, kiterjedt nyelvismeretekkel és klasszikai képzettséggel bírt, sőt még a theológiában is jártas volt, s mindehhez még ritka szónoki erővel rendelkezett. Különös jártasságát a hazai jogban pedig elébb megyéjében, később a királyi kuriában teljesített bíraskodási működésének köszönhette volt.

Első politikai fellépésétől fogva (1492) állandóan annak a politikának volt előharcosa, melynek már fél század óta túlnyomóan a magyar köz-nemesség volt híve, és a mely nem a nyugottal való szövetségben, hanem magában a nemzetben kereste az ország erejét, és eredményt a köz-nemesség befolyásának, szemben az arisztokraciáéval, a magyar politikai életben túlsúlyra emelésétől várt. Politikai iránya őt a Szapolyaiak pártjára vonta, melynek érdekében működött az országgyűléseken, és az országbíró s erdélyi vajda ítélőmesterévé történt előléptetése után (1502), ő fogalmazta az 1505-ki

Werbőczy nevelőírása.

rákosi országgyűlésnek ama végzését, mely a trónutódlás iránt, nemzeti király választthatása céljából, intézkedett. És Werbőczinek, kinek az 1505-ki országgyűlés nemzeti jutalmat szavazott meg, hathatós befolyása volt az, mely az 1507-ki országgyűlésen keresztülvitte amaz intézkedéseket, melyek a köznemességnek az ország tanácsában jelentékeny részt biztosítottak.

Ily szellemű és szereplésű férfiúra bízták 1510 után a fontos feladatot, hogy Magyarország szokásos jogát feljegyezze és rendszerbe öntse.

A Tripartitum

Werbőczy e feladatnak a *Magyarország szokásos jogának hármaskönyve* (Opus tripartitum juris consvetudinarii Incl. Regni Hungariae) című munkával felelt meg. E munka, mely nevét anyagának három részre való felosztásából vette, kiválóan az országos nemesi jogot tartalmazza, a mint azt különösen a királyi kuriában működött bíróságok akkor alkalmazták; a polgárok és parasztok s egyéb külön jogokkal bírt népelemek jogviszonyait pedig csak kevésbé veszi figyelembe. Országos törvényekből, a szokásból, de különösen az ország nagybíráinak ítéleteiből vonta ki Werbőczy a magyar jog elveit, melyeket összefüggő rendszerbe ő fűzött előszőr. Római és

¹ V. ö. *Fraknoi Vilmos*: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Századok 1876. 437. és 597. s. k. l.

ELSEW REEZE.

AZ HYRES NEWES MAGYAR

*országoknak törvényes törvényeknek és szokásnak,
három részre való osztásáról*

Titulus i.

E

Z DECRETOMNAK ELSEW

REZEBEN SZOLLOK AZ DOLGOKRÓL MELYEK AZ
személyeknek okára nezek, es ahoz illendewk, twdney illyk,
az my nemefzygwnknck eredetjrewel, szabadtságáról, iozagok
nak kereseferewl, býrodalmaról, osztásáról, el adásáról idegeney
teferewl chýereleferewl, idew mwlasról, szatagoscytasról, hatar
iaráról, leá negyed, es iegýrwha fýzetýfrewl, ingo marhanak
es allo iozagnak megbewchýwelleferewl, Malodyk rýzyben ke
deg, az dolgoknak es pereknek folyatýról, kyk az fellyewl
megmődot iozagok sefrewl es egyeb dolgok sefrewl ramadnak,
es onnat izwewendew sentenciákról, es el iarásának rédyrewl,
Annak wtanna harnadyk rezében, tewrwewbewl walo perek
nek, es kereseferenek keresefer wta szerynt, es ez országnek
myndé wamegyebewl, es horwath orzagból, thoth orzagból
es erdelbewl, es egyhazi szekrewl Kyrály wdwaraba walo fel
wételerewl, es oda bocýatafnac rendyrewl, es mogyaról, Tho
wabba szabad warafoknak tewrwewnyrewl, es bewntetendew
perekrewl, es azoknak wegk szakadafýról, WERBEW-
CZ Y elfew Decretomanak, elfew rezében.

EZ ORZAG THEWRWENYNEK

*es szokásnak elfew rezerewl, es elwzer hogy mynd
az egyhazi semelyek mynd kedeg az parasty
wrak egyenlew szabadtságban, es
nemefsegeben celnek.*

H ij

Titulus

kánonjogi jártassága őt ebben segítette ugyan, de nem a feltüntetendő jog nemzeti voltának rovására. Tiszta magyar jogot nyújt ő; itt-ott ugyan hézagosan, de úgy szólván soha sem tévesen. Formailag is a Hármaskönyv a középkori európai jogkönyvi irodalom egyik legértékesebb terméke. De különösen becsessé teszi azt közjogi iránya, melyre Werbőczy politikai egyénisége nyomta bélyegét. A sz. korona birtokjogi tana, és a nemesség egységeinek (*una eademque nobilitas*), közös szabadságának nagy elve abban lelkes kifejezést nyertek, valamint a királyi kegyúri jog formulázásával az ország önállóbb egyházi helyzete is.

A Hármaskönyvnek a köznemességre nézve ily kedvező közjogi iránya volt minden valószínűség szerint annak oka, hogy, habár azt Werbőczy az 1514-ki országgyűlésnek bemutatta, ez azt helyeselte, a király pedig megerősítette: a törvényes kihirdetésben nem részesült. Három évvel később (1517) szerzője által kinyomtatva¹ csak mint magánmunka és nem, mint tervezve volt, törvényes erővel felruházott jogkönyvként jelenhetett meg. De így is tartalma jelességénél és szerzője nagy tekintélyénél fogva már Werbőczy életében hatással volt a magyar jogéletre.

Werbőczy ké-
őbbi szereplése

E sikertelenség azonban Werbőczy tevékenységet nem lankasztotta. 1515 óta mint személynök a királyi tábla élén az ország törvényfolyását igazította, az országgyűlésen pedig továbbra is a köznemesség vezéréként szerepelt, melynek szellemében iparkodott a törvényhozást irányítani és az ország kormányzatát átalakítani. Az 1525-ki zivataros hatvani országgyűlésen, mely Báthori Istvánt a nádorságtól megfosztotta, a köznemesség nagy lelkesedéssel Werbőczyt emelte a nádori székbe. Önzetlensége és rendíthetlen igazságossága, melyet mint »Magyarország nádora és szolgálja«² tanusított, számos barátját is ellenségévé tévén, az 1526-ki Sz. György napi országgyűlés őt nemcsak a nádori méltóságból tette le, de még a hűtlenség bűnében is elmarasztalta.

A Mohácsnál az országra tört vész rázta őt fel ismét tevékenységre. A nemzeti királyság eszméjét szolgálva, erélyesen közreműködött Szapolyai János trónra emelésében. Működése azonban az ország kettéválasztása után már nem volt többé oly nagy arányú és mozgalmas mint előbb. A nyugalmasabb kancellári méltóságban szolgálta János király ügyét és Budának török kézre jutása után, mint a török uralom alá jutott magyarok főbírája múlt ki 1541-ben. Fiága nemsokára utána fiaiban kihalt; leányági egyik késő maradéka Lorántfy Zsuzsánna volt.

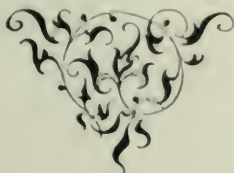
Werbőczy Istvánnal és családjával azonban nem enyészett el Hármaskönyve. Sőt inkább idő múltával nemcsak a János király alá tartozott területen, hanem az ország többi részeiben is mindinkább növekvő tekintélyre tett szert; ha nem is törvényes, de szokásjogi erőt nyert. A bíróságok

¹ Bécsben Singrenius nyomdájában.

² Így címezi magát Werbőczy az ország hivatalos irataiban.

mar a XVI. század második felében mindenütt alkalmazták a Hármaskönyv szabályait, miért is magyar nyelvre fordítása is szükségessé vált. Weres Balázs, ki azt 1555-ben teljesítette,¹ vele a magyar jogi műveltség megalapítója lett. A Hármaskönyvnek egyes tételeire pedig a magyar közéletben idővel úgy hivatkoztak mint alaptörvényekre, és különösen a nemzeti szabadságok abban a formulázásban, melyet nekik Werbőczy a sokszor idézett »primae notus«-ban (I. rész. 9. cím) adott, éltek tovább a nemzeti öntudatában. Nagy érdeme a Hármaskönyvnek, hogy a jog hazánkban magyar maradt, idegen, különösen a római jog, soha ki nem szorította, és hogy ő tette lehetségessé a magyar jog tudományos művelését. A nemzeti élet és irodalomnak egyik fontos, szépirodalmunk után talán legmagyarabb ága tehát Werbőczynek köszöni későbbi virágzását.

¹ Megjelent Debrecenben nagy ívretben.

19. A XVI. századi líra.

AXVI. SZÁZADI MAGYAR LÍRA TÖRTÉNETÉNEK nagy része örökre el van temetve. A világi dalok, virág-énekek, az irodalomra nézve csak titkon fakadhattak s fészéők hajnalán tépett levelekként hullottak alá, mert boldog, boldogtalan tépdéséőkben találta gyönyörűségét s azt hitte, hogy ezáltal szent kötelességet teljesít. Számtalan lenéző, elitélő s üldöző nyilatkozat tesz erről bizonytságot s szolgál magyarázatul ama mezők kopárságának, melyeken irodalomtörténetünk gyűjtői, szemléltői csüggedezve barangolnak. A letarolt mezők felett őszi köd sűrűségével ül még ma is annak a nem test-, hanem szellemcsonkító aszketizmusnak áldatlan emlékezete, melylyel a vallás nevében s az erkölcs érdekében különösen a vallás szolgálai sanyargatták a nemzeti szellemet, felekezeti különbség nélkül. Irodalomtörténetünknek különben elsőrendű nevezetességei szították a tüzet egyfelől, nevelték a homályt másrésről, s ez utóbbi az előző századokból is terjengve, a XVI. századot is köz megnyugvás mellett borította el.

Sylvester a
népköltészetről

Csak egy hang nyilallik át e sötét ködön s mint elkésett őszi villám hasítja végig egy pillanatra a kishitűség e lomha álmát, — a Sylvester Jánosé. Ő ugyanis annak nevét ragadja fel világító kétélű pallos gyanánt, a kinek nevében számtalanszor máglyára, pokol tüzére kárhoztatták kortársai a magyar líra világi énekeit. Az általa magyar nyelvre fordított új-testamentumhoz irt egyik jegyzetében Jézus példázatairól mondja, hogy az ilyen beszédhez hozzá kell szokni annak, a ki azt olvassa. »Könnyű kediglen hozzá szokni az mű népünknek, mert nem idegen ennek az ilyen beszéd neme. Íl ilyen beszédvel naponkíd való szóllásában. Íl inekben, kívált-képen az virág-inekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmijinek éles voltát az lelisen, mely nem egyéb, hanem magyar poézis.« — Ez az egy hang valóságos pusztában kiáltó szó volt és még sokáig az maradt!

Azonban kétségtelen az, hogy a mint a szerény, anyanyelvét minden kortársánál alaposabban ismerő, tudományosan mívelt lelki Sylvesternek az akkori közvéleménnyel szemben volt bátorsága e szót kimondani: épen úgy megvolt az általa említett magyar poézisnek is mind életre való képessége s elfojthatatlan hatalma, mind pedig szükségessége, melyeknél fogva

lenézetés, üldöztetés ellenére is élt, éltetett és lelkesített Eleteről, töredékes maradványainál meggyőzőbb bizonyosság a folytonos üldöztetés, meg az egyházi énekekből is legtöbbször kisugárzó erős nemzeti érzés, valamint azok a szépen alakulva tömörült kifejezések, melyeket a nemzeti költészet ősi patakjai kavicsok módjára nagy hosszú időn át nyaldoshattak addig az ideig, a mikor a vallás nemzetközi folyamának magyar medrébe jutottak. Eltérő, lelkesítő erejének arány-számát azokkal a tényezőkkel egybevetve lehetne talán kimutatni, melyek a XVI. század folytán a nemzet megmaradását biztosították. Kül- és bel-viszonyok, európai s részben ázsiai események, nyers erő, vitézség, diplomácia, szívosság, a hazai föld termékenysége és a többi mind szamba veendő; de ha mindezt összevesszük, akkor sem áll előttünk oly vegyi képlet, a mely a mohácsi romlásnak indulás-folyamatát feltartóztathatta volna. Az erre ható elemek vegyületében a nemzeti költészetnek is okvetetlen helyének kellett lenni, s ha valóban »Isten csudaja, hogy még áll hazánk«, akkor a vallásos villongás ama századában csak a költészet emelhette az elősorolható földi tényezőket oly magasra, hogy a csuda létrehozásában a láthatatlan erővel együttműködhettek.

Egyházi és világi énekeinkben — barmily kevés maradt is rank ez utóbbiakból — egyaránt megtaláljuk ennek nyomait. VASARHELYI ANDRÁS 1508-ban kelt egyházi énekében röviden, de nyomosan szól magyarok oltalmazójáról — törökök megnyomorítójáról; a Beriszló Péter halálán kesegő SZABADKAI MIHALY nem csekélyebb ahitattal zengi 1515-ben, hogy

Kenyeregjünk az Urístennek mi mind fejenkint,
Hogy ne hagyjon terekeknek dűlnia koroskint,
Batorítson viadalhoz minket mind fejenkint

GESZTHY LÁSZLÓ diák pedig *Ez vég pusztaságról* kezdett töredékes énekében, épen mikor

Magyarország vala nagy fő szűkségében,
Az vegek valának mind elveszendőben,
Ezer ötszáz huszonöt esztendőben —

kiáltja, hogy

Isten, Szűz Maria haborutól védjen,
Hatvanban gyűjjetek, hogy jó vegre legyen,
Jó Lajos királyunk diadalmat vegyen,
Minden tanácsokban ő jó védel tegyen!

A nagy veszedelemnek előtte is, utána is így zengett az ének; a Jeremiások, a zsoltárok ugyanazon hangon szóltak, melyen a világi énekek szerzői hallattak a leplezetlen igazságot, gerjesztettek a nemzeti érzést, tüzelték a vitézséget, batorságot. Ha e hang má igazságával egyhangúnak, komorságával nyomasztónak, tárgyyszerűségével nem maradt volna költemény: az énekszerzők hibája, fogynakozása-e az? A XVI. századi egyházi és világi líra komoly irányú énekei valóságos idők szülemenyei. Letrejtett,

Egyházi énekek előző rendkívüli körülmények úgy az anyának, mint a szellemnek szülöttére nézve egyformán jellegzők: de abban nagy a különbség, hogy a gyermek ezek által nyomorékká, hülyévé is lehet, míg a költői lélek termékenyülési pillanatának szülötte azoktól nyeri hatható képességét. csodatevő erejét. BATIZI ANDRÁS 44-dik pszalmusa, SZKHÁROSI énekeinek részletei s 2-dik pszalmusa, SZTÁRAI és a SZEGEDIK közül különösen ISTVÁN és GERGELY pszalmusainak s énekeinek jó része, ezek közé számlálható. Batizi búsulásának

mélysege, Szkhárosi heves lantverése, Sztárai Mihály törhetetlen hite s éneklő virtuozitása, Szegedi István béketűrő lelke, Szegedi Gergely áhitatossága ezzel az erővel hatott, ezt a jeleget viseli magán még ma is. A fordított zsoltár vagy himnusz eredeti szövege sohasem gátolta őket s társaikat mint VÉGKECSKEMETI MIHÁLYT, SIKLOSI MIHÁLYT, SZEGEDI LŐRINCET, MÁGÓCSI GÁSPÁRT s számtalan másokat abban, hogy a tartalommal rokon vagy sokszor önálló gondolataikat is ahhoz ne fűzzék: eredeti énekeikben pedig mint BATTYÁNI ORBANNÁL, PATATICS GYÓRGYNÉL, a néha darabos verselés mellett is megvan a bátorító és megindító erő.

Az utóbbinak börtönbeli kesergésébe oly panasz nélküli önmegadás, keresztyén reménység hangjával találkozunk, hogy akaratlanul is az e századbeli halotti énekekre tér át gondolatunk. A *Dies irae*nek s a Prudentius *Jam maesta quiesce*

SOLTAR
AZ AZ
SZENT DAVIDNAC, ES EGYEB
Psalmistának Psalmusainac, auagy Istendichek
estehetec könyv ut Szép Sammánsackal es
róndsdon vala ertelundékel.

Magyar Nyeluen

HELTAI GASPÁR &c

COLOSVARAT.

M. D. LX.

Heltai Gáspár: Zsoltár-könyvének címlapja.

querelájának magokat mai napig fentartott fordításai mellett BATIZI, DÉZSI ANDRÁS, TUBA MIHÁLY, PATAI ISTVÁN eredeti halotti énekeiben, PESTI GYÓRGY *Halálról való énekében*, ARATOR KATALIN búcsúztatójában, SZEPETNEKI JÁNOS confessiójában annyi egyszerűen szép s mélyen megható gondolat van kifejezve, hogy az újabb ilyenmű énekek csak ritkán közelítik meg azokat.

Az egyházi és világi énekek közt mintegy átmenetet képeznek a *Házasságról szóló énekek*, melyek közül például Batizéi elejétől végig bibliai alapon szerkesztett, tanköltemény jellegű komoly ének; BESENYEI JAKAB, a

Halcion madárról volt hasonlatosságával bővíti tárgyát s szépen fűző énekeben szintén a komoly didaxis hangján zeng. SORAKI BALÁZS Iohann szerűen énekel, valamint PANITI JÁNOS is; míg a NYILAS NEVELENDÉJEK nevezett *Házassok éneki* szerzője ügyes invencióval páros dal alakjában s a tiszta házaselet gyöngéden szerető hangján írta meg a régi magyar népdig családi élet dicséretét. TAR BENEDEK *Házasságról való dicséretében* becsüli a dicséret, annál több a humor, melyvel a helytelen szokásokat, léha szokásokat csipked, csapkodja s az *Adhortatio mulierum*-mal együtt korrajzoló értékével fogva is becses darab.

A házasságról szerzett énekek tárgyáról a szerelmi dalokra, az úgynevezett *vérág-énekekre* lehetne atternünk, azonban a most említett két ének előadási módjára, az ezekben nyilatkozó humor annyira közeledik, mondhatni megérintez a hegedős-énekek hangjával hogy egy helytában elebb ezekről tehetünk említést. A hegedősöket énekeikkel együtt, a fentebb mondottaknál fogva lenézte, üldözte a vallásosság, kevére becsülte a világ, megők magok sem sokat adtak magukra. Énekeik fő célja a mulattatás volt s ezt a mindennapi élet közönséges szokásainak sokszor elég alantjáró tréfas előadásával, saját egyéniségek nevetéssé tételével s azáltal kívánták elérni, hogy magokból csakugy mint másokból minden alkalommal készek voltak csúfot uzbni.

Útleg, koplalás, szomjúság, rézség, torkosság, láncság, tolvajság, koldus állapot dicsékvő hangon való szemernetlen emlegetése, részokról mind virtus-számba ment. Mindenik a maga éneket fűtta s igyekezett a többin túlnem, a mit a más től elvárhatott, azzal mint sajátjával hivatkozott. Arra, hogy chek t megörökse ha volt is pénz tarsolyában, nem igen aldozott; a mulatok meletszattak, kinevették, különféle apró pénzzel kitizettek, de arra hogy felezzék, kinyomtassák, nem tartottak érdemesnek. Az ének a késő század egyútt elhangzott. A jó Tinódi becsülte magát annyira, hogy *Cronica*-ban

ÖTTÖDIC RESZE.

Jétee dics.

Minden lelkes álat, dichiric az Wrat: Halleluiah.

A Sóltár kõnyuécnecc vége.

COLOSVARAT NYOMTATTOŰ, AZ

Wrac tífetelségére: à nemmes Magyar nemzet-
nec épilésére: Hel-
tai Gáspártól.

1560.

Heltai Gaspar. Zsoltár könyveinek második lapja.

magáéból kettőt, a *Sokféle részegesekről* és az *Udvarbirákról s kulcsárokról* szólót, lenyomatott. HEGEDŰS MÁRTONNAK egy ily énekével, Valkai históriás énekének kiadásakor egy üresen maradt levelet töltött be a könyvnyomtató, s még két ily ének kéziratban maradt fenn, melyek közül az egyik *Moldovai Mihály* énekének mondja magát a versfőkhen.

Szerelmi dal vagy virág-ének ebben a században is, mint mindig száma nélkül zengett. A szerető szív akaratlanul is dalban nyilatkozik, ha magától nem telik, mondja, alakítja a hallottat, a másét, a mindenkiét. Kardéra tudja azokat gyermek, leány, asszony — mint Pázmány panaszoja — nemcsak egy időben, hanem minden korban. Még a kódex-író szerzetes is gondolt azokra, a mikor egy szeptet papírra ezt jegyezte s kódexébe fűzte: »szívem, lölköm, virágom, cinigém, aranyom, gombom, ágom, levelem.« A mit Sylvester mond, örökre méltóan jelöli meg az elhangzott virág-énekek értékét. Reméljük, hogy még kerül meg a seregestül elveszett XVI. századi szerelmi dalokból; addig örvendjünk, hogy van egy költőnk, ebből az időből, a ki érezte is, tudta is, mit érnek azok, táplálta, termékenyítette azokkal saját lelkét s verseiben olyan örökséget hagyott nemzetének, melynek minden íze annak bizonyítéka, a mit maga egyik éneke végén így fejez ki:

Oh kedves nemzetem, hazám, édes felem!
Kivel szerelmesem mind tavaszom, telem:
Késeregj, sírj, kiálts istenedhez velem;
Nálad, hogy szeretlek, légyen e vers jelem.

20. Balassi Bálint.

KOLTO, KINEK MŰVÉBEN a XVI. század egyházi és világi uraja egyaránt tetőzik, BALASSI BALINT, az első költő, a kinek költeményeiből onallo egyéniség tükröződik vissza, a ki két századon át is erezteti hatását a magyar költészetben és verselelésben és a ki a legújabb kornak, nekünk is megerdemli nemcsak irodalomtörténeti, de poetikai érdeklődésünket.

Balassi egy forangu család ivadéka, mely a XVI. században lelkes hazafiakat, de elvetemült rablólovagokat is adott az országnak: atyj. Dobonak volt vezértarsa Eger híres védelmében a török ellen, de nagybátyja volt az a hírhedt *Balassi Menyhárt*, a kinek »arultatásról« komédia készült, a kornak e legbeesesebb, mára guny'nyal, jellemző erővel telt dramai terméke.

Zivataros időkben születik, 1551-ben, egész élete a csaták zajában és csapások közt telik el, veget is háboruban ér Vitéznek nevekedett és a tegyverforgatást már korán megtanulta részint atyj. oldalán, részint az egri vegvár kapitánya mellett. E vár alatti mezőn próbálta meg erejét a portyázó török csapatokon és e várból szállott ki neha partvadásra vala, mely szomszed erősség török begjével vagy agájával, a mikor is nem egyszer tért haza diadallal. Ugyancsak Egerben gyullad szíve az első szerelmi lángra, a várkapitány leánya *Ugnád-Losonczy Anna Maria* iránt. De a könnyelmű Balassi eljátszotta a leány szerelmét és ez másnak jutott kezére. Ekkor Balassi is megházasodik, de az első ideál képet nem tudja feledni, annal kevesebb, mert házassága boldogtalan és mert boldogságának maga ásta sírját. Nejétől végre elválk, mert a törvény is elválasztja: neje Dobo Krisztina ugyanis unokatestvére volt s a vele kötött házasságot az egyházi bíróság verfertőzésnek, a házasságból született fiút törvénytelennek nyilvánítja. E szigorú ítéletet még azzal sem előzhette meg, hogy 1586-ban elhagyta a protestans hitet, melyben született, és visszatért a katolikus egyházba.

Családi életéből kizavarva, vallásos érzelmeiben meghasonolva, bűn- és magánjogi perekből zaklatva, ne esodaljuk, hogy lelke egyensúlyát elvesztette, hogy előbb bűnös szerelemben, Nogarolli gróf, kassai várkapitány nejének, Harrach Annának, szerelmében keresett vigasztalást, majd boldogságban gondolt megnyugvást találni. 1589-ben búcsút mondott hazájának,

Balassi emléke

öt hosszú éven át bűdosott, Lengyelországon keresztül a Balti tengerig elvetődött; de végre onnan is visszatért, hogy kariát hazája védelmére újra és utoljára felajánlja. Épen Esztergomot ostromolja a magyar sereg 1594-ben; Balassi a táborhoz csatlakozik, vitézül harcol a török ellen, de a sikeres ostromnak végét nem éri, mert néhány nappal a vár megvétele előtt sebeiben elhal a költő és dalia, férfi kora delén, élete negyvenharmadik évében.

Első irodalmi munkája egy vallásos irányú elmélkedés volt: a *Betegh lelkeknek való fivues kertecske*, melyet Bock Mihály után »az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására« németből fordított (1572.), midőn t. i. atyját éveken át alaptalan hűtlenségi perrel üldözték. De Balassi

nevét irodalmunkban nem ilyenmű munkái teszik emlékezetessé, hanem költeményei. E középkori várúrban egy troubadour lelke lakozott s valóban költeményei azt a hatást teszik reánk, mintha »Provence daltelt mezőin« termettek volna, csak hogy vallásos énekeinek a reformáció felfogása ad sajátos színt, szerelmi dalain a renaissance lehe és feltűnő népies íz érzik és — mi legélesebben elválasztja, egyszersmind legeredetibbé teszi Balassi egyéniségét, — nemzeti tárgyú költeményei királyok és feudális urak dicsőítése helyett a haza romlott állapotján keseregnek, a magyar nemzet veszendő hírnévét siratják.

Vallásos, vagy a mint maga és kora nevezte, *istenes énekei*ben ugyanazon eszmék és érzések uralkodnak, mint általában a kor protestáns költészetében, a mi csak természetes, mivel Balassi is ugyanazon forrásokból táplálkozott, mint az egyházi költők, a régi himnuszokból, a reformációnak külföldi híres énekszerzőiből s főkép a zsoltárokból. Dávid

könyvét teljesen le akarta fordítani, de csak öt zsoltárnak az átdolgozása maradt reánk. Azonban e néhány költemény is elegendő volt arra, hogy Szenci Molnár Albertnek buzdításul és például szolgáljon a zsoltárkönyvnek könnyedebb formájú, költőibb nyelvű, általában énekelhetőbb átdolgozására. De nemcsak Szenci Molnár, hanem az egész kor is nagy gyönyörűségét találta e zsoltárokból és egyéb vallásos költeményeiben, hiszen Balassit épen istenes énekei tették a XVI. század végének és az egész XVII. századnak kedveltjévé, ezek tartották fenn a legújabb korig költői dicsőségét. Istenes énekei nem készültek ugyan egyházi célra, de azért a reformáció legfőbb érzései, az istenbe vetett erős hit, a lelki nyugalmat megrábló bűntudat és az ebből folyó komor hangulat csak úgy végig vonulnak rajtuk, mint a

BETEGH LELKEKNEK

való fivues kertecske meli
benfok fele is fagya, s egeffogus
fivuek alaltatnak, mely fivuek
alaltatnak, mondannem o be-
tegh fivuekben, fogya is kore fivuek-
ben meg elcuened be nek
es megh vj albat

Ehez foglaltatet egy fivue tud
many. Tudni viluk mik eppen kel-
lien embernek megat bizatna
es mi morusagnak veldes fivue-
uk es kennak ide-
bin.

Melljst Ciarmatby Balasy Ba-
lint forditot Nemestből Magyar-
ra az o fivuekben fivuekben ba-
borus fivuekben való vigoz-
takalafa.

Balassi Bálint legelső munkájának
címlapja. (Krakkó 1572.)

Balassi első
munkája

Istenes énekek

protestáns papok és tanítók egyszerűbb versein, úgy hogy Balassi, ha katolizált is, költészetében megmaradt igaz reformátusnak.

Istenes énekei között elvegyülve jelentek meg *hazafias költeményei*, a ^{Hazafias költemények} mint hogy hazafias érzése is gyakran beleolvad vallásos felhangjába. Hangja is csak oly bámulat, sőt még fájdalmasabb, mint vallásos költeményekben, úgy hogy gyakran a kor reformusdijait, a protestáns énekeszerzők é hazafiasan vallásos, magános műveit juttatja eszünkbe. A hazafiszeretetnek melyből valósítja Magyarországot, mely eddigelé a kereszténységnek viselte palástját a pogányság ellen, és a melynek vértől öntözött mezei az ősi zsidó és görög vallásnak szolgáltak vitézlő iskolájaként, de most nepe megromlott, vértől vérsége, hirt, nevé elfogyott. Fentebb idézett fájdalmas felkiáltása, melyben Isten előtt verseit hívja honszerelmeinek tanúgarnak, ma is melyen megindít, sőt örök tiszteletfölkre tart számot.

Hazafias dalai, bármily közel járnak is a vallásos költeményekhez, mégis bennök mutatkozik Balassi legeredettebbnek és legőszintebbnek, Istenes énekei — a mint említettük — nagyobb részt utdolgazások, a szerelmu daloknak is jó része idegen forrásból kerül, hazafias költeményei ellenben csakis honszerelméből és költői tehetségéből fakadnak.

Eddigelé egy manyban látjuk haladni Balassit körának enekszerzőivel, magasabban, sokkal magasabban jár, de azért csak belül marad a vallásos, hazafias költészet terén, más ösvényre csak akkor lép, midőn a *katona-életről* és a *természet szépségeiről* teljesen világi és egészen dalszerű költeményeket kezd hangoztatni midőn dicséri az olajtván várt szép tavaszt, mely megszabadítja a tel uralmas fogságból; midőn magasztalja a pünkösdek gyönyörű idejét, mely tiszta kisérti rejtekeiből Cupidot, és a mely a nagy széles meztől újra megzihód a veghebi vitez katonáknak; midőn dicsóti a vegeket, melyekben Balassi is ott töltötte élete javát, lesén, próban, véres harcban szerzöven a költő hírnev mellé hadi becsületet is. Mert!

„Bock Mihály által zerezo-
terett Nemezeöl”

Balassi Hetegh lelkek stb. 1882. évi kiadás

Közzétettük

A jó híreért, nővért,
A szép tisztességért,
Ok mind-mind hátrahagyának,
Embersegről példát,
Vitézségről formát

Mindeneknek én a tiéd,
Mellyen most én vagyok,
Melyen én voltam járt,
Vándorlóknak, katonáknak

Ellenséget látván,
Örömmel kiáltván,
Ők kópiákat törnek.
S ha súlyosan vagyon
A dolog harcokra,

Szólítatlan megtérnek.
Sok vérben ferteztvén,
Arcúl reá térvén.
Űzöt sokszor megvernek.

E katona- és természet-dalok már élénken emlékeztetnek bennünket Provence énekesire, de a troubadour név joggal csak szerelmi lírájáért, virág-énekeiért illeti meg. Sajátságos története van a magyar szerelmi költészetnek; bizonynyal tudjuk, hogy élt, hogy virágzott, hogy a köznép folyton hangoztatta, hogy a műveltek is kedvelték, mégis Balassi előtt a nevén, a poétikus *virágének* szón kívül alig maradt ránk belőle valami.

virágénekek

Ha a korábbi idők nem tartottak fenn egy négy sornyi töredéknél többet, a XVI. század komor vallásos iránya és a reformáció puritán szelleme még kevésbbé kedvez a költészet e nemének. E század egyházi férfaiiban az első keresztyénségnek buzgalma újul föl a virágének kiirtására; mint hajdan a térítő papok a rajongás hevével és a gyűlölet kitartásával harcoltak a nemzeti költészet pogány emlékei ellen, hasonló buzgóságot fejtenek ki e kor papjai, katolikusok és protestánsok egyaránt, a szerelmi líra ellen. Vallásos irataikban és prédikációikban nem győznek elég átkot szórni a virágénekekre, szerzőiket és kedvelőiket örök kárhozatra ítélik. Nem csoda tehát, ha a költőkön, kik jobbára papokból kerülnek ki, általában az iskolavégzett embereken, kik egyházi nevelésben részesülnek, vallásos elfogultság vesz erőt a virágénekek ellen, melyhez tudákos megvetés is járul, minthogy e dalok leginkább a nép ajkán termettek.

Ez elfogultság és megvetés ellen támad fel Balassi virágénekeivel és vívja ki a szerelmi költészetnek a megillető helyet. Hogy buzgó vallásos neveltetése mellett is épen Balassi lép föl a szerelmi líra első apostolaként, az a költőnek előkelő származásából, erős és tartós szenvedélyéből és főképp rendkívüli, a renaissance fuvallatától érintett műveltségéből fejthető meg. Tudományban sokan felülmúlhatták, műveltségre nézve korában alig van hozzá fogható; de azért az ő elfogulatlansága sem terjed annyira, hogy virágénekeit nyomtatásban is közre merte volna bocsátani; úgy hogy csupán a véletlen szerencsének, meg Balassi egy feltétlen hívének köszönhetjük, hogy virágénekei a radványi levéltár százados homályából 1876-ban napfényre kerültek.

Balassi
költészetének
forrásai

Ismeri a költészet minden forrását és azokat fel is tudja használni. Műzsája jórészt a népköltészet emléjén táplálkozik; innen a sok rokon eszme és kifejezés virágénekeiben és népdalainkban. Azonban nem veti meg az idegen népek dalait sem; a honunkat környező német, oláh, lengyel, olasz és török népek nyelvét jól érti és nem egy költeménye ered ezek földéről. Sokat tanul a klasszikusoktól is; korán megismerkedik a renaissance irodalmával s különösen kedveli Marullust és Angerianust, e kornak két latin nyelvű szerelmi lírikusát. De bár sok eszmét, képet és kifejezést vesz át e forrásokból, szolgai utánzóvá soha sem válik; az

Köszvény a XVI. században

idegen költők eszméi módosulnak nála; hozzájuk ad vagy elvesz belőlük, de mindenestre eredetiséget önt el rajtuk; kivált a magyar versforma az, a mely feledtetí velünk a költemények nem honi eredetét.

lassi lírája-
k jellemzése

Azonban az átdolgozott költemények csak kisebb felét teszik szerelmi énekeinek, túlnyomó részben eredetiek; amazokban több a mesterkéltség, finomság, tetszetősb az eszme, ezekben több a természetesség, erősebb az érzés. Szerelmében csapongása mellett is tudott mély és igaz lenni; épen azért szerelmi lantjának a hangja is változatos. Borús hangulat, epedő bánat, kitoró és majdnem kétségbeeső fájdalom hangzik szerelmi elégiáiban és ódáiban, melyeknek jóltevő ellentétei az enyelgő, jókedvet lehellő dalok.

Költeményei számos ismeretes és sok ismeretlen nőhöz intézvék, a kik között annál nehezebb eligazodni, mivel a troubadourok példájára ő sem nejét dicsőíti és mivel a klasszikus és renaissance-kori költőket követve, ő is álnév alá rejtí szerelmesét, a virágének szavával élve, *kegyesét*. Ifjúkori, különböző női nevekre szerzett költeményeiben nem kell egyebet látnunk, mint *olyan; mai felfogás szerinti emlékkönyvbe szánt verseket, melyekben a lovagias ifjú köteles udvarlását tette ismerős szépnének*. Igaz, lángoló, éveken át tartó szerelmet csak az *Anna, Julia* és *Coelia* névre szerzett virágénekekben kell keresnünk, melyek bizonyára ama két Annát illetik, kikről az életrajzban emlékeztünk, s valóban lírájának gyöngyeit épen ezen szerelmi költeményei között találhatjuk.

A csiszolt gyöngyök mellett — természetesen — akad sok darabos, durva is, melyeknek nemes fénye csak helylyel-közzel csillan elő. Balassi ugyanis szerelmi lírájának nemcsak tartalmával száll harcra hagyományos balítéletek ellen, hanem formájával is utat kell törnie a vallásos költészet megcsontosodott formái közül. E küzdelem, melynek célja a világi dalnak bel- és külalakját megteremteni, nem mindig vezet sikerre.

A költő, kiben csak úgy teremnek a daleszmék, gyakran beleesik az egyházi énekszerzők hosszadalmasságába. Dalaiban az eszme szép, az érzés igaz, több stófa valóban költői, de gyakran feledi a mértéket, ismétél vagy nem tud megállani az indulat legmagasabb fokán; zavarólag hatnak azon epikus elemek is, melyekben a költő elmondja az alkalmat, sokszor az évet és helyet is, hol és mikor versét szerezte. *De azért mégis őt illeti a magyar műdal megteremtésének dicsősége.*

A külalakkal, a verseléssel való küzködését sem kevésbbé érdekes figyelemmel kísérnünk. Költői szükség bírja őt líraibb versformák megalkotására, nem pedig az eredetiség hiú keresése, mint a vele máskülönben oly rokon troubadourt és minnesängert. Balassi dallamosságra törekedett, melyet a régi hosszú sorokkal, egyhangú rímekkel és úntató stófaszerkezettel nem érhetett el; a hosszú sorokat tehát rövidre szaggatja, úgy hogy a metszet-elválasztotta részeket egymással rimelteti; az egyhangú négyes rímeket, váltó, ölelkező és rácsapó rímekkel helyettesíti; a régi nehézkes versszakokból változatos és könnyen énekelhető stófiákat alkot. Így született többek között

az a dallamos versforma, mely Balassi-strófa néven ismeretes, melyet a mult század végeig annyi hivatott és hivatlan Balassi-utánozó használt, és a melynek mintájára számos más lírai versforma is keletkezett.

Mint magános vandorszikla, melyet a renaissance sodort hozzánk, úgy emelkedik ki Balassi a XVI. század vallásos, általában egyházi színű irodalmának egyhangú, sok helyt sivár rónájáról. Már kora is megbámulta, de csak részben értette meg; még Rimai is, Balassinak leghivebb tanítványa és istenes énekeinek kiadója, még ő is veszni hagyta a mester költői munkásságának javarészét, a virágénekeknek még ő sem tartotta fenn az emlékezetét. Csak a jelenkor méltányolja teljes értékeben, midőn a vallásos és hazafias költészet haberein kívül homlokára fűzte a szerelmi líra mirtuszát is, midőn elismerte őt a magyar műdal és a lírai versformák megteremtőjének.

De azért Balassi korát sem vádolhatjuk háltatlansággal vagy közömbösséggel; ennek nemcsak a kortársak és a közvetlen követők tisztelő, sőt hódoló nyilatkozatai mondanak ellent, hanem — s még inkább — a kiadásoknak azon szakadatlan sora, melyben vallásos és hazafias költeményei *Istenes énekek* címe alatt megjelentek, az 1604. évtől kezdve, a mely évbeli kiadást Rimaiknak tulajdonítanak, az 1879-ik évig, a mikor a *Radványi-kódex* alapján összes műveit Szilády Aron adta ki részletesebb eletrajzzal és bőséges, nagybecsű jegyzetekkel.

Dicsőségének és hatásának terjesztőéhez nagy mértékben hozzájárultak azon kézirati és nyomtatott enekgyűjtemények, melyek leginkább vallásos célra készültek és a melyeknek köszönhetjük a XVI. századi költői termékek jó részének fentartását. E gyűjteményeknél, melyekben gyakran találkozunk Balassinak egyik másik énekevel is, mi sem bizonyítja inkább azt a melyreható érdeklődést, a melyet a XVI. század magyarja tanusít az egész irodalom, kivált a vallásos és nemzeti költészet iránt. A kéziratok közül megemlíthük a *gyulafehérvári, sárospataki, nagydobozai* stb. kódexeket, melyek templomi használatra szánt protestáns gradualék; a nyomtatott gyűjtemények közül legterjedelmesebbek a *Bornemisza* (Detrekő 1582.), mely a XVI. századi vallásos költészetnek valóságos tárháza; az u. n. *debreceni énekeskönyv*, melyet talán *Huszár Gál* alapított, a melynek kiadásai a XVI. század második felétől kezdve évtizedenkint megújultak (1560 (?), 1569, 1579, 1590, 1592) és a melyből századokon át millió meg millió protestáns lelek merítette áhitatát, továbbá a *Heltai* Cancionaleja (1574) és a *Hofgreff* fele énekeskönyv (1560 körül), melyek világi költői termékeket, főkép historias énekeket és mondai feldolgozásokat is foglalnak magukban. E fennmaradt művek nagy számából következtetve, bátran nevezhetjük a XVI. századot a magyar irodalom első virágzása korának.

21. XVI. századi elbeszélő költészetünk.

HISTÓRIÁS ÉNEKMONDÁSNAK a XVI. század volt a legvirágzóbb szaka. Míg az előbbi századokból mindössze néhány nevet s egy-két töredéket mutathat fel irodalmunk: addig e század nagyszámú énekszerzői egész kis könyvtárra ment örökséget hagytak reánk, főkép a század második feléből. E gazdagságra mindenesetre nagy s termékenyítő hatással volt a vitézi tettekben, nevezetes eseményekben bővelkedő kor, melyben éltek, de még inkább a reformáció s a könyvnyomtatás. A régi énekmondók megmaradtak a hazai események szűkebb körében; a XVI. századiakat már áthatja a renaissance is, mely Mátyás korában még csak a királyi udvar vendég tudósait s költőit lelkesítette. A könyvnyomtatás hozzáférhetővé teszi az eddig kevesektől ismert ó- és középkori műveket, a reformáció pedig a legtanulságosabb könyvre, a bibliára hívja föl a figyelmet, s ez, mint a renaissance szövetségese, először érezteti a szó és írás hatalmát.

Az énekszerzés
új iránya

A külföldi iskolákról hazatért ifjak lesznek az új szellem első hirdetői. Ők hozzák haza mind az új hitelveket mind a külföldön régóta kedvelt regés-könyveket, s itthon nemcsak új tartalmat, hanem egészen új irányt adnak az énekszerzésnek. Mert — kivált eleinte — ők maguk az énekszerzők, kik itthon mint papok, tanítók, jegyzők, udvari íródeákok állandóan egy-egy községben vagy valamely előkelő ember udvarában élnek s első sorban híveik vagy uraik lelki épülésére, mulattatására szerzik énekeiket. De nekik ez legtöbbször csak mellékes foglalkozásuk volt. Nagy számmal voltak azonban kívülők olyan énekszerzők, kik az énekmondást mesterségszerűen űzték, néha állandóan vagy rövidebb-hosszabb ideig egy-egy pártfogó szárnyai alatt, másszor egyik várból vagy városból a másikba vándorolva, főkép a véghelyeken, melyeknek vitézi népét buzdították, vigasztalták, mulattatták. A kit szívesen láttak, szívesen maradt; a ki megúnta a kóborlást, letelepedett s mint írástudó vagy zeneértő ember íródeákká, tanítóvá vagy kántorrá lett. A legtöbbnek életéről nem is tudunk többet mint e jegyzetet. mert szerénységük csak ennyit rejtett a versfölkbe vagy az utolsó versszakba.

Az énekmondást hivatásszerűen űző versszerzőket kortársaik *lantosoknak*, *hegedősöknek* nevezik, sokszor felváltva, néha élesebben megkülönböztetve. Különbözött a hangszerük is; a hegedősöké citera- vagy tamburaféle eszköz volt (a vonós »lengyel hegedű« csak később fordul elő), a

lantosoké tojásdad alakú, hat hurral ellátott lant vagy koboz.¹ Még inkább megkülönböztette őket tanultságuk. A hegedős vandor nepének volt, a lantos pedig képzett enek- és zene-szerző, tehát ikelezett ember: *litteratus* vagy *deák*, mint akkor nevezték. Ez magyarázza meg búzkesztyőket is — a hegedősökkel szemben.

A lantosok, bár verset írnak, nem költői hatásra törekednek, a minthogy rendesen nem is költők, hanem a középkori latin krónikusok utódai, kik lenézik, megvetik a költői képzelemmel szőtt szájhagyományt, csak írott, tehát hitelesnek tartott forrásból merítenek, s akár régi akár egykorú dologról énekelnek, az események hű előadását tartják legfőbb céljuknak; de a verses forma és a zenei kísérlet költői szárnyat adott hozzá, s ez vitte, terjesztette a nehezebb terhet is.

Mellettük azonban még jó ideig virágzott a nepénekések kara is. Tinódi nem neheztelessel mondja, hogy »sok hegedős vagyon itt Magyarországon«, nemesak magyar, hanem más nyelvű s (A »rac módban« különösen *Kármán Demeteri* dicséri.) Ezek, mint a régibb századi nepköltők utódai, — »hegedűszóban mondanak szép mesét«, melyet az őshagyományból éppen ők tartanak fenn s fejlesztenek tovább az által, hogy a régi mondákat új hősekhez fűzik, megtoldják, kiszínezik; meghatóan szólaltatják meg a szív érzelmét is; mulattatók, vígságszerzők, ezért a főúri s közrenden levő nép egyaránt kedveli, a világi hívásokat gyűlölő egyházi rend azonban régóta üldözi őket. Ellenben az erkölcsös életre, hazafias tettekre buzdító lantos deákok az egyházak is szívesen hallgatják, sőt maguk is beállnak ilyen enekszerzőnek. Ezek lenyák, kinyomtatják szerzeményeiket, amazok előszóval terjesztik, s csak kis részük maradt fenn írásban, a többi elvegyült a nepköltészetben vagy végkép feledesbe merült, szerzőket leszorítják a térről a tudós lantosok, s utóbb a cigány zenészek, kik mulattató szerepüket átvették.

A XVI. századi elbeszélő költészet termékei tehát legnagyobb részben ilyen tudós lantosoktól erednek, s nevek *krónika*, *historia* vagy *szep-historia*. Az enekes rendesen azzal fog tárgyahoz, hogy módfelett dicséreti hőst vagy ennek tetteit, melyek mind »nagy, jeles, csuda dolgok«, — »kinek massát soha sem hallották a hallgatók. A mennyiben ismeretb-

Fig. XVI. Lantos idom.
(A lantos idomának példaképe.)

¹ »A lant elég nagy, tojásdad idomú, markolatú, hat húrral hangzott volt. Széve igen szép, tompor, ritka. Elő kétfelében csak jók kőzetek szedték meg, de már a XVI. század közepén kezdve virtuus hangjaira váltta ki a nagyot.« Bartók László: *A magyar palatás zene eredete*. Szegednek, 1892. 2. lap.

énekek elő-
adása a történet, valami új vonás kiemelésével kelti föl iránta az érdeklődést: nagyobb hitelesség kedvéért nyomban megnevezi a forrást is, melyből »igazán szedte« s »versekbe rendölte« a históriát. Hanem a hosszú éneket néha mégis csak unalmas volt hallgatni, az énekes kénytelen oda szólni a zajongóknak vagy pihenőt tartani. Mindezt szakasztott így találjuk német kar- és kortársaiknál is, kiktől bizonyára vettek hatást. Abban is hasonlítanak hozzájuk, hogy a bort mindnyájan szeretik, bár különben erősen ostorozzák a részegeskedést. De mesterségük kívánta, hogy »elüssék az rozsdát az torkukról«; s másrészt, mivel leginkább társas összejövetelek: családi vagy más vigalmak alkalmával énekeltek, minden tartózkodás nélkül figyelmeztetik a hallgatókat, hogy »jó volna megkínálniok most lantost, hegedőst az bornak javával«. (Ilosvai.) Sokszor jutalmuk sem volt egyéb, mint pár napi jóltartás vagy egy kis bor.

Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök —

mondja Tinódi. Valóban, nagyobb részük hányt-vetett életű szegény ember, ki a mulatók szeszélyeit tűrve, magából is csúfot űzve, ha néha vígabb napokat él, a nélkülözést is jól ismeri. A végső versszakokban rendesen megmondják nemcsak a helyet s az évet, a hol s a mikor az éneket készítették, hanem azt is, minő kedélyállapotban, minő körülmények közt voltak. Ritkán történik, hogy »egy jó kedvében« vagy »nagy víg voltában« írhat az énekes, többször, hogy »nagy bűvában« vagy »szoméhságában«, »búdosásban« vagy valami »füstös házban«. Annál tiszteletreméltóbb az a lelkes bátorság, melylyel pártfogóiknak is szemökbe mondják hibáikat s istenes életre, összetartásra, hazaszeretetre intik őket. Ez a lelkesedés tartotta meg énekeseinket — minden nyomoraik közepett is — pályájokon. Munkáiknak kevés a költői becsök, de van történeti s korfestő értékök; s a mennyiben a nép- és műköltészet még nem váltak külön, mindnyájan az ősi versformákban, a népnek sok régiséget megőrzött nyelvén írnak: olvasásuk ma is tanulságos.

Vegyük már sorra a nevezetesebbeket, olyan csoportokban, a mint a megénekelt tárgy szerint együtvé tartoznak.

I.

Bibliai elbeszélések.

Hiába sürgette a protestantizmus, hogy a szentírást a nép kezébe kell adni; a fordítás munkája lassan haladt s csak a század második felében lett teljessé. Addig s a mellett is szükséges volt a nép vallásos buzgalmát ápolni, az új hitben megtartani. De ez csak egyik ok volt, mely az énekszerzők figyelmét a bibliára fordítá. A török hódítás alatt, a politikai

és vallási partoskodások, egyenetlenkedések közt elvadult erkölcsek szelídítésére tanulságos példákat nyújtottak a szent könyvek. Az országos csapások közepett vigaszt keresett a szenvedő, s jól esett látnia, hinnen, hogy van gondviselő kéz, mely nyomorainkból kiségit, ha igaz szívvél fordulunk feleje. A biblia választott népének sorsában sok olyan részlet van, mely hasonlít a miénkhez s ekként például szolgálhatott.

Mindjárt az első s legregibb bibliai tárgy elbeszélése is e rekonvenasokat állítja parhuzamba. Ez az esztergomi származású, külföldön tanult s aztán valószínűleg protestáns pappá lett FARKAS ANDRÁS kronikája a zsidó és magyar nemzetről (*Cronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judeorum de Egypto*), mely Gálszécsi Keresztényi tudományával együtt Krakkóban jelent meg 1538-ban. A zsidókat Kanaanba, minket Magyarországra vezérelt isten; utóbb mindkét nemzet bűnökbe süllyedven, amazokra Nabukodonozort, mireánk a törököt s németet küldte büntetőül. Hiába küldötte oda a prófétákat, majd egyetlen fiát, nem hittek bennük s elpusztultak; így járunk mi is, ha istenhez nem térünk

Ezek vran dzt szaz es neguen kilenczben, az Szarai
Mihal ezt berze versckben, rarpapokual valoigiecke-
zerekben, es Istenben valo io remenfegeben.

Szarai Mihály Ákhab királyának utolsó beszéde (Eltűnt kiad Debr. 1571)

Azt tanácsolja tehát, hogy a hatalmasok ne üldözzék az istennek ígéjét (t. i. az új vallást), inkább adjanak hálát, hogy «szent ígéjével vigasztal veszedelmünkben» s kérjék istent:

Magyari uraknak partido szívűket
Ez az a sa tumer ah jambor keral meke,

(t. i. Janoshoz), kinek az enekszerző annyira hűve, hogy az egyetemes kedveert a törökkel való szövetekezést is jónak tartja:

Bolcsen cselekedek frgyet velek vet
Hogy csak épölhetne ah me nyomorodott szaz

A vallásos és hazatias szellemnek ez a kapcsolata innét kezdve állandó vonása mind a bibliai mind a történeti tárgyú elbeszéléseknek, csakhogy a török baratságról később másképp ítélnék. Farkas András idejében a török még nem foglalt, még nem lakott a hazában; azontúl, bár szándékjárást kelest engedett az új vallás hirdetőinek s többször nyílt partoskodás miatt a könnyen-hívak meg átterésést is lehetének tartottak. Hamar meggyőződtek a barátság veszedelmes voltáról s kiabrandulva annál nagyobb hévvel gyűlölték a magán kívül minden más vallást kigunyó törököt.

Farkas András fellépte után egymást éri a szent történetek írása s kiadása. Alig van a szentírásnak (különösen az ó-szövetségnek) egyetlen része, mely feldolgozóra ne talált volna; de akad néhány elbeszélés a szentatyák és vértanúk életéből is. A nevezetesebb énekszerzők a következők:

Batizi, Kákonyi
és Dézsi

BATIZI ANDRÁS (1530—46 körül) kassai tanító, utóbb tokaji pap s buzgó terjesztője a protestantizmusnak. Istenes énekein kívül megírta *Az drága és istenfélő vitéz Gedeon*, *Az istenfélő Zsuzsánna asszonnak* és *Jónás prófétának históriáját*, *Izsák patriarkhának házasságát* s egy karácsonyi ének keretében *Krisztus születésének históriáját*. A *Meglőtt és megleendő dolgok históriájában* kora politikai s vallási állapotára vonatkoztatja a bibliai történeteket. Mély vallásosság ömlik el valamennyin; arra inti hallgatóit is, isten és a szentháromság dicséretével végezvén minden énekét.

KÁKONYI PÉTER (1554 körül), hercegszöllősi papnak csak két bibliai elbeszélése van: *Az Asvérus királyról és az istenfélő Hester királyné-asszonról* meg *Az erős vitéz Sámsonról*; de mindegyik könnyen folyó versekben s kifejező erejű nyelven, a mit kevés kortársáról lehet elmondani.

Termékenyebb tollú s szintén ügyes elbeszélő és verselő: DÉZSI ANDRÁS (1550 körül), valószínűleg debreceni iskolamester, ki megénekelte a *Világ kezdetitől lött dolgokat*, *Izsák áldozatját*, a *Makhabeusokat*, *Móyses és József hadát*, az *Iffjú Tóbiás házasságát* stb. Valamennyit »tanúságul adá» s ezért alkalmasszerűen ki-kitér a magyar viszonyokra; korholja a féktelen mulatozást, a káromkodást, erkölcstelen életet, s erős hittel és hazafissággal hirdeti, hogy, ha elhagyva a gonoszságot, istenhez térünk, ő is »tészzen vélünk irgalmasságot» —

Megszabadítja jó Magyarországot,

Megépíti ez sok nagy pusztaságot.

Sztárai Mihály

Legtöbbet tudunk SZTÁRAI MIHÁLY élete- és működéséről. Még mint ferencrendi szerzetes és Pálóczi Antal udvari papja, jelen volt a gyászos mohácsi ütközetben. Ura elestével visszatért Sáros-Patakra s pár év múlva a vár új urának, Perényi Péternek védelme alatt megalapítója s első papja lett a reformált hitközségnek. Urának fogságba kerülése után maga is elmenekült s 1544 tavaszán a baranyamegyei Laskón állapodott meg. Innét kezdte meg aztán az egész délvidék reformálását, 120 egyházközséget alapítva, melyeknek egy ideig püspöke volt. Utóbb Tolnára, majd Pápára került s késő vénségben, 1575 körül halt meg. Rendkívül tevékeny ember, lelkes hittérítő, tüzes vitakozó s nagytudományú szónok volt, ki ezenfelül a zeneköltésben zsoltáiraival, az irodalomban könnyű folyású elbeszéléseivel, drámai formájú vitairataival is kitűnt kortársai közül. Laskai hívei félézred múlva is emlegették szép prédikációit, csengő hangú énekeit. E hagyomány szerint »csendes nyári estén a templom dombjáról hegedűje mellett szép hangos szóval, messze hallhatólag énekelte az általa magyar ritmusba

szedett énekeket. Mellőzve egyéb irányú művelődést, az csak ezen történetet említyük meg, minok *Szent Illésnek és Akhan királynak idejében tört dolgok*, melyet „tar papokkal való nagy összejövetelen” (vagyis vitatkozás idején), 1549-ben szerzett. *Az Holofernes és Judit a szaruhid vizját* 1552-ben, az *Alhanáz, alexandriai püspök életét* 1557-ben, az 1556-ban elhunyt angol vértanú *Crammerns Thomás érseknek históriáját* 1560-ban szerezte.

Sok volna elzárulni az e korban írt elbeszélések, melyeknek számát az újabb kutatások egyre szaporítják. Ugyanaz a szerkesztés tapadó költőietlen, száraz előadás, ugyanaz a moralizáló irány látható ebben a költésbezárt lírai világban. Ertvásig (1561), ki Buchanan angol latin költő után *Jephtha tragédiáját* írta meg, korábban képet elz választék, nyersen. Fejlődést követően a nyelv és verselés terén nem találunk; egy év elzö kebb előadás, fordulékenyebb nyelvű, hangzatosabb nyelven versek után 30—40 év múlva mutat egy-egy csomó kedvtelés, munkát lelő, melyekben legfőképpen a kortársi megjegyzések s a nyelv történeti anyaga érdemeltek figyelmet.

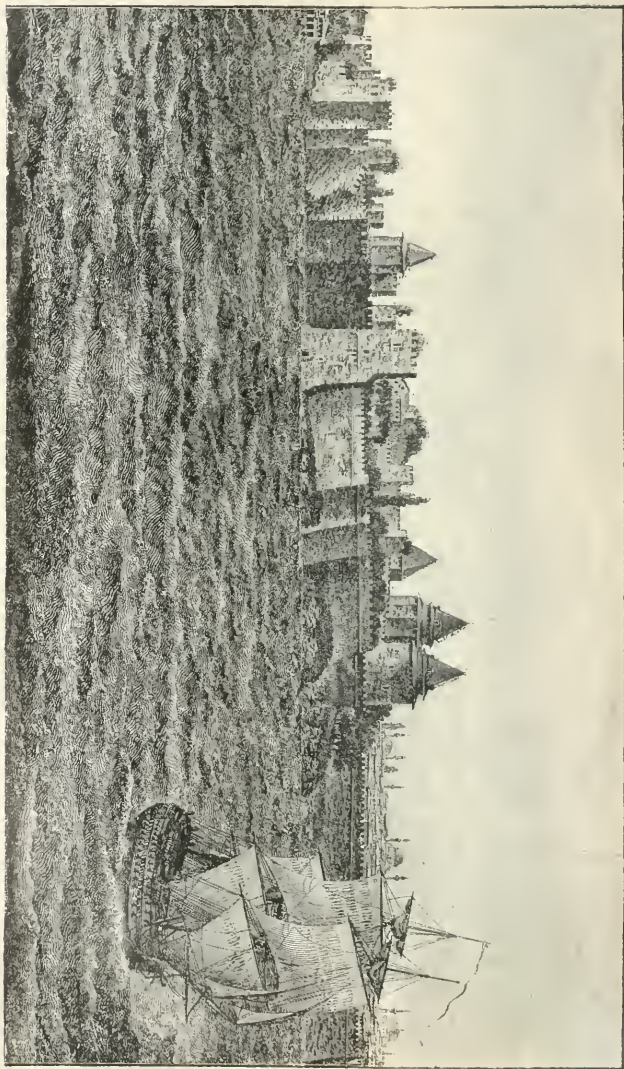
II

Tinódi és a történeti énekköltés.

Másik formája e kor elbeszélő költésének a *történelem*, hán az külföldi egyaránt. Az énekszerző módja, a szerkesztés, nyelv, verselés egyaránt mint az előbbi csoportnál, mert a cél is ugyanaz. Itt is a *történelem* történet keretében s tanítástul rendelkezik versekbe. Ezért történeteket nem a mondai hagyományból, hanem a múltra nézve az írott latin kronikákból merítik, a jelenre nézve pedig a szem- és hallatnak vagy legalább szavakkal az emberek után indódnak gondosan kerülve mindkét helyen azt a történelmi valósággal — hitok és meggyőződések szerint — ellenkezik. Ez a világ józanság csak néha, csak ott meggyőződik fel, a minden kortársunkhoz fordítanak, őket buzdítják vagy korholják.

Ennek az iránynak legregibb s egyszerűsödött legnépszerűbb műve a Tinódi SEBESTYEN, kit munkái nagy számmal s országos híressé és híresséval fogva is megillet az első hely. Élete körülményeiről alig tudunk többet, mint a mennyit helyielyközzel maga elzárul verseiben; de e kevés adat s munkának szélessége, irányja eléggé kiderítik a történeti műveltség alakját s főképp iróit jellemelt.

Születése helyét a hagyomány a fehérmegyeri Tinódi nevű pusztát tartja, mely akkor falu volt, a nemis Tinódi nemzetség birtoka, születése évét, későbbi eseményekből következtetve, 1510 körül felelték. Helyét valószínűleg a közeli Tolna vagy Pehérvárost végezte, ott szerkesztte munkáiból kitetsző deakos műveltséget s ott művelhette ki töltéséget az

A konstanciapólyi Hétorony a XVI. században.

ének- és zenekönyv is, melyeknek tanítására az akkor szokásokban nagy gondot fordítottak. A Dunán-túl folyó török harcok azonban, mint *1511* óta, korán fegyverre szóltak, s Tinódi harcol, már balkézrel sebet nem kap. Gyógyulása idején Dombóvárott írja legregbbinek tartott énekét, a *Jánosról és Medéről* szólót, melyt iskolai emlékek nyomán készített. Maga beírta, vagy epen balkarjának megbentulása lehetett az ok, a miért a hűl pályát elhagyta, s oda ment, hova tanultsága s kedve hívta. Második kinnmaradt énekét, a »jó pelda« végett »bibliából kszedeti« *Judit asszony históriáját*, már Szigetvárott Terek Balintnak házában élteben — szörzötte — hol mint ehőnek alando udvari embere, irodéakja, igen boldog napokat élt. E boldogságnak azonban végét vetette az 1544-ik év, midőn Budi elfoglalása alkalmával a vitéz-egyezt annyira tisztelt, egyéb érdemeiért annyira szeretett ura török rabságba esik. Villámként üt e hír a »kegyes vezér« szívet, népére Hites társa »sirva apolgatja futosó két fiat« s »éjjel nappal keserű urának fogát«, barátai kiszabadításán fáradoznak; de hiába minden fáradozás és aldozat. Tinódi »vitéz urán való nagy kesergésben« mindjárt a hír megbizonyosodása után versekbe foglalja a történeteket (*Buda vesztéséről és Terek Balint fogságáról*), a következő évben ismét visszatérő *(Prini P. Majlát I. és Terek Balintnak fogságokról)* s mely megindulással buzolja a hős családjának, szolgálainak s barátainak fájdatát, s a »sirva vezérelő szegen Magyarországra« gyászat. Török Balint soha sem tért vissza; előbb Majláttal együtt a konstantinápolyi Hettoronyban raboskodott, majd Kis-Azsiába vitetvén, 1550-ben utközben meghalt, neje bujában már előbb elhunyt. Szolgáik pedig szerte bujdosnak a házában.

Tinódi előbb régi urának egyik hívével, Verbőczy Imrével talált menedéket, s megenekelte ennek 1542-iki *köszöri diadalát*. A Dunán-túl meghódolása után a felvidéken folyt a harc; Tinódi is arra tartott, s multán utközben adatokat gyűjtött a *lévai és szalkai utközetek* leírásához, Nagy-Szombatba ment. 1544-től 1548 tavaszáig leginkább itt és Pozsonyban tartózkodik, nemesak azért, mert az e helyütt tartott országgyűléseken alaposan tájékozódhatott az ország ügyeiről, az összegyűlt nemeség pedig szívesen hallgathatta az énekét is; hanem mindenki lott azért, mert az irodalompartoló Nadasdy Tamás nádorban nagylelkű partfogóra talált. Szerepe e főúr udvarában több lehetett mint egyszerű mulattató kántor, mert a nádor még halála után is melegen emlékszik meg »véglehetetlen tanustott« hív szolgálatairól. A török harcok pár évig szünetelnek, de Tinódi, a mennyire egyéb elfoglaltsága engedi, talál tárgyat. Mivel — utymond —

Sok kirárol, esasmirrol emlékeztem,

Csuda hadakat rólok beszélttem,

De terek nemetről nem emléksöttem —

1546-ban megenekeli *Szulinán császár Kazul basával diadaláról* szót énekét, melynek tárgyat »egy urfiú esaszartul megötteben nagy bánnyal beszellé« neki.

1548-ban miért, miért nem, elhagyja a nádor udvarát s egy ideig a Nyírségen tartózkodik; itt írja a *Sokféle részögről* szóló elmélkedését. Majd Egerbe megy, melyet ép akkor vettek át Ferdinánd biztosai, s *Varkucs*

Ennec lőn irafa az io Kolofuarba
 Tinodi Sebestiën kőn nyomtarafaba
 Szerze nagy buuaba egy hideg szobaba
 Giakran fu kőmebe mert ninc piñz tafolyaba,
 Finis.

EGER VAR VIADA

LYAROL VALO ENEC.
 Historia.

Tinodi Sebestien deac Kassaba
 Ferdinandus Kiralnac hii voltaba
 Egri varnac chuda Serenciaiaba
 Vitezeketh iria Cronikaiaba

T Magyaroc mar Istend imadgyatoc
 Es ő neki nagy halakat adgyatoc
 Jelősben Tisban inner kic lakofoc
 Egri vitezekneć soc iot mongyatoc.
 Im egy Cronikat mondoc meg hallyatoc
 Talam miiar soha nem hallottatoc
 Magyaroc veg hazbansemitolgaltatoc
 Eger varat mint malt o talimazatoc.

Nem em-

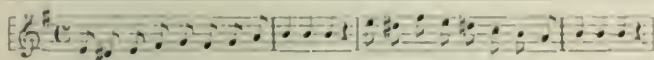
Részlet Tinódi Cronicájából. (Ali basa utolsó és Egervár kezdő versszakai az eredeti hangjegyekkel.)

Tamás idejébe lőtt csaták Egörből cím alatt versekbe foglalja e végbeli vitéz kapitánynak az előző hét év alatt viselt dolgait.

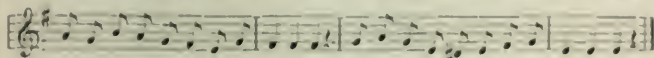
Ez utóbbi ének versfőiben, valamint utolsó versszakában azt írja:

Se mennyi álmak a kényszer Kárája,
 Az végekről gondolatok mártaja.
 Irta ezer ötszáz és negyven nyolcban,
 Hűdésselben fu körében házája.

Mikor telepedett itt le s maga szerezte-e hazát, ki tarolya ürességéről többször panna-zkodik, vagy feleségével kapta: nem tudjuk, de Kassai város jegyzőkönyvei megerősítik, hogy felesége és gyermekai, haza és szülője voltak. Ezentúl leginkább itt tartózkodik; nemcsak a családi élet nyugalma, hanem a jól védett város biztonsága is vonzattartotta, s mivel Czecei Lénárd várkapitányban, ki nagy vig embör vala, jó partfogóra talált. Ez a nyugalom és jólét nagyobb munkásságra is bírta. Ekkor írja meg, — leginkább nagybőjtben, a mikor lantját pihentetnie kellett, — *Dávid király s a schmalkaldi háborúban vitezkedett ezer harczár (Károly császár hada Saxonidában)* történetet, s a mikor újra megkezdődik a török háború, a hazában esett dolgokat. Ha valamerre nevezetesebb esemény történik, nem elégszik meg a kőszai hírekkel, hanem rogtan utra kel, távozik, fáradozik, nem akadályozza, hogy oda menjen megismerni

Tízmanyak már is lent i mádjaték. É s ő nek nagy hála kat ad jatek.

Je-le ben Tízmenetk lakozték. Farri vitetzeknek költmndaték.

Tízmenet Eger várának dallama Bartalus István Ábrásánál.

az esemény színhelyét, szereplőit, általában *hiteles adatokat* szerezni annak minden részletről. Ezek alapján készülnek a *felvidéki várak* elfoglalásáról, *Kapitány György pártiadakáról* Hubiar agával, majd a *Szegedi vészedelemről*, *Losoncú csestéről* Vég-Temesvárbán, *Egervár viadaláról* stb szövevényei. A mit összegyűjtött, azt gyorsan fel is dolgozta; így az utóbbi énekek (pedig az *Egervár* négy részben 1800 sorból áll) két héttel a történet után már készen állnak. E sietségre kétséggel hallgatóinak érdeklődése ösztönözte, kik érthető kíváncsisággal vártak-lestek a kedvelt lantjátok hitelesen előadott *újságait*.

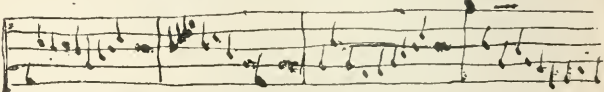
¹ Bartalus István (id. h. 20—21. lap) szerint «vanak ósád pártiadakok Magyar folytonosan cunkké juttatják Tízmenet stílusát s benne ennek *Eger ostroma* elhagyja magát. A két stílus közti különbség csak annyi, hogy az *ostromok* derűsebbek Tízmenet nyomaték, olykor siralmas». Matrayval szemben, ki *Egervár* dallamát «a legérkező magyar nép-dallamnak» nevezte, első felet a lassú tábori dalnak kiasztotta, azt *ostrom* hogy ottal «legközelebb a rokonilag az indulóhoz», a mit «a Naplónak hátrahagyott dalát utával is igazolhatni».

Tinódi összes
gyűjtött munkái

Kassán készíté el — Thuróczi krónikája nyomán — a *Zsigmond-krónikát*, itt kezdte el *Erdély históriáját* is, melyben a János király haláláról a Frater György megöletéseig történeteket foglalja versekbe. Hogy ehhez helyszíni tanulmányokat tegyen, másrészt hogy felszaporodott énekeit kinyomathassa, 1553-ban fölkerekedik Kassáról s Kolozsvárra indul. Útba ejti Debrecent, s itt megénekli Török Bálint hős fiának, Jánosnak vitézségét, s nagy kerülővel célhoz érven, befejezi Erdély dolgait. (Öt részben 1676 sor). Majd megírja *Budai Ali basa históriáját* (Szondi György, Ördög Mátyás és mások történetével), aztán 1554 elején kiadja *Cronica* címmel

Hadnagyoknak tanúság / vez / feje / 1.

Szalay Ánás levezetés

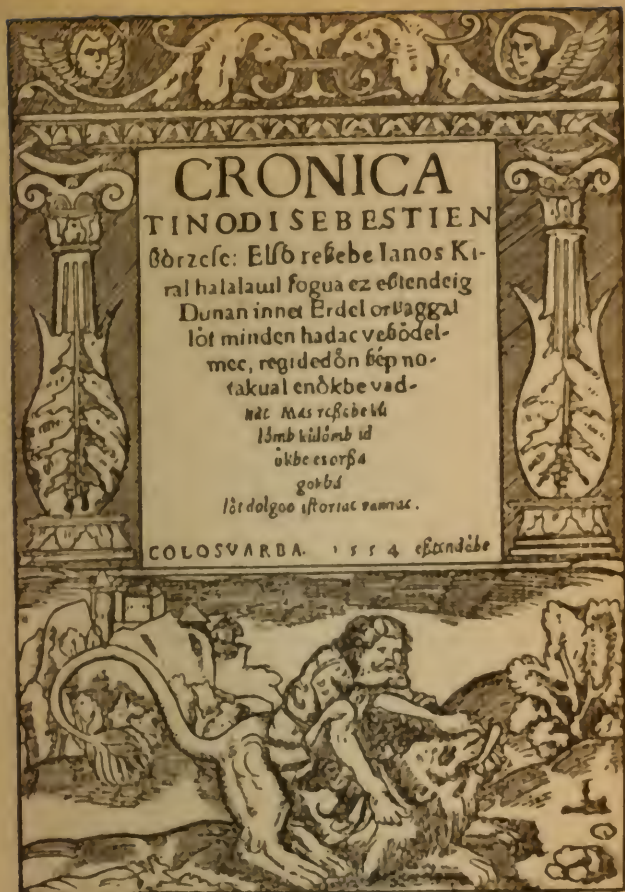
Seregnek levezet lyl wálthol hadnagyt
 levezet lyl az lyl wálthol
 Törökben nyertem ha a levezet
 ha a levezet és meg tanultatol
 Ez nagy tanúság 70 szeg hadnagyt
 meg tanultam nyertem hadnagyt
 papla mellet profetának hadat
 ha nagy tanúság 70 szeg adoztatol

Egykorú másolat Tinódi *Hadnagyoknak tanúság* című munkájából.

(A pécsi püspöki levéltárból.)

és saját szerzeményű kótáival, Ferdinánd királynak ajánlva, kitől ezért ötven forintnyi (a maihoz képest mintegy tízszeres értékű) jutalmat kapott. E kötetben valamennyi érdekesebb munkája együtt van, a *Zsigmond királyról* és *Az János király fiáról való szép krónika* kivételével, melyeket alkalmasint tartalmuk miatt hagyott ki a királynak ajánlott munkából.

Tinódinak ezután nyomavész. Haza ment-e, útközben vagy otthon halt-e meg, nem tudjuk. Halála évét is csak valószínűséggel tehetjük 1557-re, mert ez év végén kassai háza már felesége nevére van írva, ez pedig 1559-ben nemes Posgay György felesége. Az asszonynak, mint egy védelmére írt ajánló levélben olvassuk: »valami pathykaya volt, kiben marhayat árulta még özvegy korában is«; s midőn ennek gyakorlásában

Sebastianus Cronica (1554)

a városi hatóság gátolta, el is tárták éden-en ennek régi jókarnak köztük maga a nádor, kelnek velelni re.

Ez az adat is részlete, a mit egyik enkeben mond magáról Tinódi, hogy őt sok nagy urak is mertek. Hozzátehetjük, hogy kedvelték is, nemcsak ok, hanem a közrenden levők is. S Tinódi e kedveltségre bőven támaszkodott!

Az a lelki meretes buzgósság, melyvel enekéhez az adatokat gyűjtötte, mutatja, hogy legfőbb törekvése volt: az igazat kitudni s hirdetni. Nem a költői alakítás szépségeivel akart hatni (ehhez nem is értett volna), hanem az előfordottak igazságával; ez volt becsvágya is. »Sem adományvert, sem barátságért, sem felelemért hantást be nem irtam — mondja a Cronica előszavában, — az mi keveset irtam, igazat irtam«. S e tekintetben Tinódi oly megbízható, hogy azainak történelmi forrásként idézhetők; adatainak hitelet nemcsak az egykorú történetírók, hanem az újabban előkerült okiratok is megerősítik.

Neki az esemény csak alkalmi pelda a győzelem lelkesítő a veszteség intő pelda. (Vagy nyereség avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség, mondja a Ferdinandhoz írt ajánlatban.) Kora ifjúságotól fogva, első kedves urától megtanulta gyűlölni a törököt. Ebből a gyűlöletből fakad hazafisága, mely a politikában is megjelölteti vele a helyes utat. Előbb Török Bálnál e gyűlt ő is Janos-parti volt; de mikor meggyőződik a török barátság álnokságáról, birmennyire sajnálja s tiszteli a gyermekkirályt s özvegy anyját, gyengeségétől nem remel szabadulást. Nadasdy udvarában Ferdinand-parti lesz, s ez által nem szűn meg hirdetni, a mit száz év múlva a nagy Zrínyi is egyedül orvosságnak tartott, hogy felrúgva minden — vallási és politikai — viszálykodást, egyesülünk kell a török ellen. Ez a nagy cél lebeg előtte mindig, ezt hangoztatja folyamán minden énekeiben! Így már a *Primi P. Majlát I. stb.*-ben ekként buzdítja hallgatóit.

Bolond az, tőle kik fájnak a magyarok,
Terek álnok hitu meg nem gondolatok
— — — — —
Egyman szereznek jobbat fajtáknak,
Ugy minden romlá a gonosz terék népnek.
Tanácsot sokan kértek ne tartsunk.
Ha ez ket viz köztül ti lakni akartok,
Mert ha csak hallgatok, szemben ti nem vittok,
Tetek, hogy sokan ill nem paradtok.

Ezért orul a legesekelyebb sikernek, a mely a keresztyén legyvereket kíséri; busul a bajok lattára, de nem esugged, hanem fölemeli szavát javulást, istenhez terést hirdet. Az erős hazafiságon kívül ez a mely *vallásos érzés* a másik, mely enkeit athatja.

Csak a törben viték buzgának,
Mert ű leszen feyvertek pusztok. —

mondja a *Hadnagyoknak* szóló *tanúság*-ban. A bibliából s a hazai történelemből vett számtalan példával bizonyítja, hogy az istenbe vetett hit erőt ad, a tőle elpártolás pedig bukást okoz. Ezért korholja az urak zsarolását, a szolganép hűtlenségét (*Udvarbírák és kulcsárokról*); s bár maga sem veti meg a jó bort, melyet isten »nagy jó végre terümté«, józan mértékletességet hirdet, mert — úgymond — »ha különben cselekdöünk, lelkünkben veszünk* (*Sokféle részögről*). Vidámabb hang egyedül e két utóbbi énekében van, itt is maga-mérséklő. Nem ezekkel, hanem vitézi énekeivel kívánt közönségére hatni.

tinódi hatása

S hatott is, mint históriás-énekes első sorban kétségkívül komoly s fontos tárgyával meg hazafias és vallásos meggyőződése erejével, hevével is! Előadása krónikás modorú, réha egész lapokon csupa leírás vagy névsor; nyelve, verse — bizonynyal a gyors munka következtében is — darabos, a mit nem igen feledtethet az egyes lírai helyek lendületes folyása. De a mikor ő maga adta elő énekeit, akkor azokat a gyöngöségeket elfeledtette a melódia szépsége: ehhez több érzelme, kiműveltebb ízlése volt közönségének is, mint a szerkezet, nyelv és versforma finomságai iránt. Azok a saját szerzeményű dallamok, melyeknek jegyzeit Mátray Gábor, Bartalus István és mások igyekeztek megfejteni, hű kifejezői a tartalom komoly hangulatának; kevés változat van bennök, de az a néhány hang mélyen érinti a hallgató szívét, rokonságban van régi népdalainkkal s elvitázhatlan bizonyítéka Tinódi kiváló zeneszerző tehetségének. — Művei közt nincsenek remekdarabok, de forrásaivá lettek azok a legremekebb költői alkotásoknak, midőn Czuczor, Tompa, Arany s mások merítették belőle. Ez egymagában is elég érdemessé teszi őt az irodalomtörténet hálájára.

Tinódi példája másokat is énekekre buzdít; különösen a század utolsó negyedében nagy számmal találunk históriás énekeket, melyek a régibb és újabb, hazai és külföldi eseményeket foglalják versekbe. Így:

históriás énekek

GOSÁRVÁRI MÁTYÁS, hunyadmegyei harmincados, Heltai Krónikája után megírja: *Az régi magyaroknak első bejövésekről való históriáját, Atillával miképen telepedtenek le Sicambriában, és mely nagy vérontással férkeztenek be Pannoniába.* (Kolozsvár 1579.) Mint e hosszú címből is látható, tulajdonkép a hún birodalom történetét adja elő (hat részben), a mely népet az akkori históriai köztudat és nemzeti büszkeség a magyaroknak nemcsak rokonaiúl, hanem egyenes elődeiül tekintett. — Még hosszabb VALKAI ANDRÁSNAK: *Az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről való szép história* (1567.), melyet Ádámon kezdve egész koráig folytat tüzes hazafissággal mondvá honfitársainak: »Vaj, magyarok, mely bolondok tii vagytok, magyar fejedelmet tük nem uraltok, nyilvánvaló veszésteket látjátok«. A minek magyarázatául tudni kell, hogy ő Báthori István híve, munkáját is neki ajánlja. Valkai írta meg továbbá (Bonfini után): *Az nagyur Bánk bánról való históriát, miképen az András királynak feleségét megölte az ő nagy vétkeért.* (1573.) Történeti egymásutánban mondja el

az ismert részleteket. Bank, miután a királynét megölte, a király után megy, Konstancinápolyban éri utol s előadja a történetet, de a király megbocsát neki, sőt tiszteben is meghagyja. Később, a király hazatérte után, újra eleje veti magát, hogy ítéletét kerje, de a király ismét megbocsát neki: «híre neve királynak azért jó lőn, mert igaz Andras király ő neve lőn».

TEMESVARI JÁNOS deak Dézsen laktában szintén latin kronikából írja meg a IV. Béla király idejébeli *tatárjárás történetét* (1571) (HISTORIÁK I. kötet). NAGYFARKAI MÁTYÁS *Hunyadi János vajda* (1570), GÖRCSENI AMBROUS *Mátyás királynak* (1577.) históriáját énekl meg (az utóbbit *Bogáti Fazekas* levezén be). Vannak egyes eseményekről, főkép győzelmes csatákról írt kronikák is, minők: TEMESVARI ISTVÁN, telerdi iskolamestere, a *kenyermezői diadalról* (1569), SALANKI GYÖRGYÉ a *nádudvari győzelemről* (1580), nevtelen szerzőke *Thürí György vitéségéről, Ali basáról, Szigetvár vesztéséről* (mely szerint Zrínyi Miklós nem vett részt a vészó kőhőmashán, mert halálos sebben feküdt); s befejezi a sort *Báthori Zsigmond* 1595-iki hadjáratának *históriája* (Kolozsvár 1596.).

A külföldi történetekből az iskolás műveltségű énekmondokat természetesen legjobban érdeklik a klasszikus világ nagy emberei és eseményei, s versekbe rendelik: Cyrusnak, Xerxesnek, Nagy Sándor, Hannibál és Scipio (a «három jeles főhadnagy»-nak s másoknak hadi tetteit. Szerzők közül csak egyről szolunk részletesebben, ez ILCSVAI PÉTER, ki azonban működésének jelentősebb részével a következő fejezetbe tartozik.

III

Toldi Miklós és a magyar mondák.

Barmennyire iparkodnak a historias énekmondok csak a valót beszélni el, előadásukba lepton-nyomon betolakszik az «aranszaju» munda is. Mint kronikairo elődek, ők is lenezik a «paraszt-ság esaltá meséit és a hűged-mók esakéska énekeit» (Anonymus); de neha minden szabadszókájuk ellenére megejti őket a «hazug» (mert hitelesen nem bizonyítható) mese költői varázsa. Így járt a különben józan fejű s kritikai érzekű Tinodi is, ki a *Zsigmond-kronika* végén nyíltan megmondja:

Énekben halottam, vagy volt vagy nem volt,
Tar Lőrinc, hogy pokolba bement volt.

de azért meg nem állhatja, hogy — ha csak úgy mellekesen is — el ne beszélje Tar Lőrinc pokoljárásának mondáját.

Kétségtelen, hogy ilyen mesés színű, naiv elbeszélést többet is költöttek a népénekesek; de mivel le nem írták, velök együtt az énekek is elűltek.

Nepmondak Csak az maradt meg belőlük, a mit a nép tőlük eltanúlva, vagy tovább alakítva megtartott emlékezetében. A jelen század derekán megindult népköltési gyűjtések már csak keveset menthettek meg; jobban mondvá, úgy elvegyültek, annyira átalakultak, hogy legtöbbszörnek kora már nem állapítható meg. Figyelemre méltó azonban, hogy az ó-székely balladák közül többnek (mint pl. a *A fogoly katona*, *Fogarasi István*, *Boriska*, *Oláh Gerő*, *Nagy-Bihal Albert* címűeknek) tárgya török vonatkozású, tehát látszólag XVI. vagy XVII. századi eredetűek. De csakis látszólag, mert bár a szereplők közt vannak történeti nevek is, maga az esemény ritkán vagy egyáltalán nem történeti. A balladák szerkezete, versformája sokkal régibb eredetre mutatnak; másrészt olyan mozzanatok vannak bennök, melyek más népek költészetében is föllelhetők. A népköltőnek elég volt egy-egy hasonló helyzet, hogy aztán a régi éneket evvel fölfrissítse vagy újabb nevekhez fűzve érdekesebbé tegye. A népköltészet ma is megteszi ezt, s főképp a neveket akként cseréli-váltja, hogy az illető vidékhez közelebb hozza. Az újon keletkezett énekek mellett így alakult át a régiek jó része a török-világ korában, melynek eseményei mély nyomot hagytak nemcsak történelmünkben, hanem népünk élete s képzelmi világában is.

Van azonban két énekünk, mely kétségtelenül ebből a korból származik, de egyszersmind érdekes példája a régi mondai anyag alakulása- s gyarapodásának. Egyik *Toldi Miklós mondája*, melyet az újabb szájhagyomány már kezdett Mátyás közelebb eső korához fűzni, a másik *Szilágyi és Hajmási mondája*, mely szintén valamely régibb történet újabb változata. Amannak szerzője, Tinódinak ifjabb s nem kevésbbé termékeny tollú kortársa:

Ilosvai Selymes Péter. Életéről még annyi bizonyos adatunk sincs mint Tinódiéról. Pályája elején valószínűleg iskolamester volt s később lett vándor-énekes. Ő azonban nem az egykorú eseményeket foglalja versekbe, hanem — saját szavaiként — a »régi nagy idők« embereinek: világbíró Sándor, Cyrus, Nebukadnezár »meglőtt jeles dolgait«; »sokat szolt a szentírásbeli próféták, királyok, vitézek dolgáról« is; de sem külső siker, sem anyagi támogatás tekintetében nem versenyezhet Tinódival, bár tudományos készség, hazafiság, vallás-erkölcsi bátorság dolgában épen nem áll mögötte.

Munkái közül mindössze öt maradt fenn. *Nagy Sándor históriáját* (hat részben, 1548.) »igazán szedte« Justinus és Curtius krónikáiból; *Az nagy Szent Pál apostol históriáját* a szentírás alapján szerzette azon »nagyszép tanúság« kedvéért, hogy »istennek fiai kik akarnak lenni, azoknak sok nyomorúságot kell szenvedni«; harmadik munkáját, a tudománykedvelő *Ptolomeus királynak históriáját*, »Aristeas könyvében találta«. Mind a három latin prózai műveknek versekbe foglalása, egyszerű fordítások, melyek az eredetitől mindössze abban különböznek, hogy Ilosvai csak a történeti adatokat válogatja ki, s gondosan kerüli mindazt, a minek mondai íze van. De Ptolomeusában annyira elragadja hőséneke dicsérete,

hogy két alkalom, hazai viszonyainkra vonatkozó megjegyzést is közöl. Mikor Ptolemeus világszerte elküldi tudósait, hogy könyvtárazza a könyveket gyűjtsenek, így szól:

Uras, ha nem bíratok, egyet szentet,
Házatokban mások szentelték,
Sőt en csak egy könyvet nem bíratok.

Oly igen bírték tu lam az papokat,
Hogy nem bíratok ez pászor királyt,
Az vitézet meg bírt az pászort,
Hir ne bíratok így az biblatot.

S mikor az enek végén emlíndi, hogy a király a tudósokat gazdagon megajándékozta, s világ hasznára az szent könyvet megfordíttatta vala — ismét korholja a magyar urakat, kik ilyenre nem aldoznak, s a gyávor rész-geskedés miatt elszegényednek. Aztán megterésre jött öket, mert — ugymond —

Ha el nem hagyjátok erköcsöt,
Magyarország nak monlatok jött,
Napoketre idejen nezzetek heit . .

Ezt a bátorságot az az önerzet sugallja, mely nyomoran is attor, midőn tudományja szerint jobb sorsot érdemelne *Ptolemeus*at, sóban Szilagyországhban, Kunköben — szerze egy füstös házban s elvegette egy som-bokorban. *Szent Pál*jat — banat és nyomoruság közt — Szakmárban egy jambor lakatgyartornak házában írja s keserű humorral veti hozzá:

Nem csuda, ha vetek vagyon az irasban,
Sok rászóló, laro kört tett nekem irasban.

De fordításom kívül maradt két eredeti szerzeménye is: egyik a *Sokféle neveknek magyarázatja*, melyet egy keresztelői alkalomra ír s benne egy esomo babonát és nevet magyarázgat; a másik *Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való historia* (1574). Ilosvai nevet tulajdonképen ez az enek teszi emlíkezetessé, ez sem az alakítás jelssége, hanem tárgya miatt.

„Az örök istennek — ugymond Ilosvai — az erősség sem utolsó ^{Tudomány}aldomása”; sőt igen nagybecsű tőke volt abban a harcias korban, midőn a személyes vitézség a legmagasabb poléra is utat nyithatott. Példaul szolgál maga Toldi Miklós, ilyenül állítja oda Ilosvai is, s a hős életéből jóformán nem is érdekli egyéb, mint csak épen roppant erejének bizonyítékai. Míg Toldi György ott fenn fenyeleg Lajos király udvarában, kesese, Miklós otthon a bérésekkel dolgozik, felkarjával emelgetve a malomköveket, a nyomorodat stb. Fektelen ereje azonban kétszer is gyilkosságba kéri, s el kell bujdosnia; így kerül Pestre, Budára, előbb meszarosknál, majd

THOLDI
MIKLOSNAK
IELES CSELEKEDETIRŐL
Es baynokságáról való
HISTORIA.

Irattatott
ILLOSVAI PETER
által.

Tuimus est regni perbre pace fini.

Quid damno fauor sine cuius bella ciere?

LÖCSEN,

Numer. 11. 22. 7. 112 111 1 1019 22 11 1620

Ilosvai Tholdijának címlapja. (A legrégibb fennmaradt kiadás.)

a királyi konyhán szolgál, bámulatot kelt roppant erejével, midőn meg-
fekezi az elszabadult bikát s a varba »két jó öreg konderral« hordja fel
a vizet a Dunáról. Egyszer a rüdhányó vitézek közé sompolyogva, ere-
jével a király figyelmét is magára vonja, ki megbocsátja vetkét s batyját
megbizzza, hogy vitezze szerelje föl Miklóst. Csakhamar rá is szolgál a
vitéz nevre, midőn a Duna szigetében »oklélő« felelmes cseh vitézt megöl.
Most a király »fejéhez választá s tizenket lóra néki hopenzt adata«. Toldi
ezután még sokszor csodáltatta erejét, de nem mindig vallott becsületet,
egyszer egy özvegyasszony teszi csúflá, kiugratván őt az ablakon, mászor
egy lakatosnak segít valami gazdag sirt megrablani. Többi ifjúkori kaland-
ját mellőzi Illosvai, s csak férfi- és öregkora hőstettét beszéli el. Egyszer
azt parancsolja Lajosnak a tizenegy király hódolatától elbizakodott császár,
hogy fizessen neki adót s ezt személyesen vigye hozzá Prágába. Lajos
elmegy, s míg ő szamon kéri a meghívas okat, vitézei elloglalják s kifoszt-
ják Pragát, a haragos Toldi pedig ekkép fenýíti meg a császárt és kör-
nyezetet:

Meghidjelek tő ezt tizenegy királyok
Ágyatokban rontom arany koronátok,
Urátokat, Lajost, ha jél nem szolajtatok!

Azok megrettenve »mind fejet hajtának« s fényesen megvendegelik a magyar
urakat. Idő telven, Lajos egyszer »új udvar«-t hirdet; voltak ott »jeles
oklelések«, de nagy szegény érte a magyarokat, mert egy olasz vitéz
elragadta tőlük az ország címerét. A vén Toldi ennek híreire barátságosan
megy a versenyterre s legyőzvén az olaszt, Lajos bocsanatát is megnyeri.
Máskor meg gyűlésre hivatja a király az elaggott Toldit; ez el is megy,
de midőn az udvari aprodok gunyolják fehér szakállát, kontosujjával, melyben
hettollu buzogánya volt, harmat agyonüt közölük s a királyt is megfeddi ertök.
Aztan hazamegy Nagyfaluha s két év múlva meghal. »Szertelen temerdek
agya-koponyáját« s »nagy oklélő hajt« meg a keső maradék is csodálta.

Ín ez rövid tartalma a historianak, melyet Illosvai »az jó vitézeknek
példaul — az felelmeseeknek megbatorításul« írt. Targyához, az akkor
még bizonyára gazdag mondai anyagból, alig vesz föl valamit, sőt a mi-
keveset olvasott róla kronikában, abból is csak a valószerűt válogatja
ki, s az adatokat hézagosan, szerkesztés-, jellemzésre törekvés nélkül
aggatja össze, a szokott kronikas módorban. De mind-mellett halával tar-
tozik neki irodalmunk; mert legalább megőrizte a történeti s mondai nagy-
many nemű töredéket, mely később forrásává lett a több jeles költő akos-
tásnak. Dugonics (*Toldi Miklós*) és Szilágyi dramat (*Rózsai*), Kisfaludy
Károly (*Sastoll*) és Vörösmarty (*Toldi*) a his egyes tetteről kisebb költői
elbeszélést írtak; de valamennyi között legmagasabban áll Arany remek
Toldi trilogiája, melyben a mondanak egész anyagát felöleli. Sőt a múlt
század óta egész irodalma keletkezett a Toldi-kérdesnek, mely azóta kiváló
irodalombuvarok elméjét foglalkoztatta.

A Toldi-monda
kutatói

A kérdés a körül forgott: vajjon valóságos élő személy volt-e Toldi, kit Ilosvai Lajos korába, a szóbeli, sőt a kései írott hagyomány Mátyás korába tett, vagy költött személy? Mellőzve a legrégebb véleményeket, csak *Toldy Ferenc*-nél kezdjük; ő Miklóst valami ősmagyar Herkulesnek nézi, kinek míthoszi alakját még az őshazából hozták eleink. *Ipolyi Arnold* szintén mithologiai hősnek tartja; *Greguss Ágost* a francia Gamelyn-, *Heinrich Gusztáv* a német Kurzbild-mondában láttak hasonló vonásokat. A mennyiben a testierő a régi korokban nagy szerepet játszott, minden nép mondai és mesei hagyományában találunk néhány rokon vonást, helyzetet. Megvannak ezek a magyar hagyományban is, vagy úgy hogy az ő népesei vonásokat alkalmazták Toldira, vagy hogy az ő valóságos kalandjai alakultak tovább; így a nógrádmegyei Nagyfalú környékén, hol a monda többféle változatban él, s Ilosvai által nem említett kalandokról is tud. Arany mindemellett erősen hitte, hogy Toldi valóságos történeti személy, s hogy — mint Ilosvai írja — csakugyan Nagy Lajos korában élt. És »e hitnek sokat köszönhet irodalmunk« — mondja Kemény Zsigmond, a ki Toldit szintén nem tartotta költött hősnek.

Toldi mint
történelmi alak

Vége *Szilády Áron* búvárlatainak sikerült oly adatokat felkutatnia, melyek Toldi történeti létezését s Ilosvai és Arany hitét igazolni látszanak. Újabban napvilágra került okiratokból ugyanis kiderítette, hogy »Toldi György és Toldi Miklós a XIV. században, Róbert Károly és Nagy Lajos uralkodása alatt éltek, a hogy Ilosvai éneкли«. (Régi Magy. Költők Tára IV. 360.) György 1376- és 1382-ben, tehát élete végén mint bihari főispán szerepel. Miklós pedig 1354-ben pozsonymegyei alispán és várnagy; 1359-ben Lajos király megbízásából, mint »nagyerejű ember«, ő hozza haza Firenzéből a két oroszán-kölyket; 1365-ben tagja és főtisztje az olasz »fehér csapat«-nak; 1383-ban Szabolcsmegye főispánja, s e tisztségben volt az utolsó adat szerint 1385-ben is, tehát túlélte Lajos királyt. Mindez teljesen ráillik Ilosvai Toldijára, ki, ha ifjúkorában parasztnak nevelkedett is, a királyi udvarban kiművelhette magát annyira, hogy később főbb tisztségeket viselhetett. Ehhez járúl, hogy Biharmegyében a XVI. században is éltek Toldiak, s hősünk emlékét kegyeletesen őrizték. Lehet, hogy az e tájon élt Ilosvai a családi hagyományból is felhasználta egyet-mást históriájához. Érdeme, hogy ezt fentartotta, de Arany örök dicsősége marad, hogy a hősére vonatkozó gyér számú adatra oly tökéletes művet tudott építeni.

Szilágyi és
Hajmási histó-
riája

Költői értékre nézve nemcsak Ilosvai *Toldija*, hanem az egész XVI. századi históriás-énekköltészet fölött magasan kiemelkedik egy 1571-ben írt költemény: *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája*, melyet a XVII. század elejéről egy kézirati másolat tartott fenn az Akadémia Csoma-kódexében. Mint a végső (33-ik) versszak mondja:

Ezeröttszáz és hetven fölött írnak egyben:
Egy ifjú szörzé vala ültében, Szöndörő várában,
Egy poetának ő verseiből, szomorú szívében.

Egyre mindössze, mit szerzőjéről s a nevelő Terakoni tudása. Hatalmaz sem dontheto el, vajon az al-Duna mellett vagy a Baranyai helyi Szendrő értendő-e, mely ekkor szintén végvár volt. Természetesen a költemény első ismertetői a szláv költészetben kerestek; de ott nincs hasonló tárgyú költemény, melynek ez átdolgozása lehetne. Mivel *poetika*nk sokszorban a latin költőket nevezték, s a szövegben előforduló Nagy-Szombat *aladama* szint *Tirnava*, a bolgár főváros nevének lehetséges fordítása, nem lehetetlen, hogy egy XV. századi latin költőnek (ma ismeretlen) verséből dolgozott a magyar szerző, akkor ugyanis harcoltak vitézeink Bulgariában; de Nagy-Szombat tele a török később sem járt. Mota azonban a székelyföldön többféle változatban lenni maradt hasonlatos néphalladékok elterjedése, több valószínűleg szlovák mellett, hogy a költő, kit valószínűleg Petárk SZENDREI NEVELENEK szokott nevezni, egy ilyen rövides előadásu népkölteményt vett alapul s dolgozott át kora ízlése szerint *historiá*vá. De ez átdolgozás is rövid (mindössze 33 három soros versszak), szerkesztetnek aranyai, jellemző ereje s költői nyelve pedig szerzőjének nem korának elteltségéről tanuskoznak.

Egyszer – két vitéz úrri rabba esett valót, s a török császár Karsztancimápolyban tömlőre vetteti őket. Pünkösdi napján Szilágyi kincseket a rostélyon s keserű fájdalommal emlékezven az egy év előtt nagy süllyesztő hajadon hűga társaságában töltött vig lakomára, bus nótát ver kobán. A császár leánya látja a szép ifjút, hallja a bus nótát, megzavart s megszereti az ifjút; aztán titkon lemenven hozzája, azt ajánlja neki: nagy szépekoszak szoktak, hogy ha föl fogadjja igaz hitére, hogy kiviszi Magyarországra es ott feleségül veszi; akkor kiszabadítja tömlőcélból Szilágyi orommal föl fogadjja. A leány tehát „megszorzkodott” a tőrőcstartóval; az ifjakat el látja jó kardokkal, kiválasztanak három jó párpat, a többit pedig a lovaszokkal együtt lövelven, elmenekülnek. Mikor a harmadadokai kérdik, hova mennek, azt mondják:

Nagy-Szombat fölé az farkasokkal szörénest próbálnak.

De reggelre kelve a császár parancsából már üldözik őket, s a vitézeknek nagy harcot kell állniuk. Ezen csak átverekednek, de nyomukban vannak már a „lovnyjak” is. A két magyar vitéz egy közeli szűrtetbe rejtve látják, ki ott elcsirgatja az értehaló ifjakat, s ertők a lelkes vadászban maguk is halálra szánva, isten kezebe ajánlja lelkét. De az ifjak nagyok a vitézek: s Szilágyi „nagy-szepeken kezen fogva” viszi ki az erővedező lányt, s szerencsesen eljutnak a magyar határra. Utkövetben Hamkasi is fölgerjed a nagy leány szerelmére s parba a hűga érte Szilágyit. Hamkasi kéri ez, hogy nem van már bites tarse, vannak gyermekei, hiába kéri a lány is, hogy esküdjön őt hányjak szabályára, mintsem érte egymást rontsák, Hamkasi minden áron meg akar vinni. Összezsápnak tehát es Szilágyi:

Vitéz Hamkasiak kezét bokában elcsapadta valót.

Ez isten büntetését látván ebben bűnös szerelméért, bocsánatot kér társától s elválnak, Szilágyi pedig hazavivén, nőül veszi a lányt.

Ezt az elbeszélést dolgozta át Vörösmarty *Szilágyi és Hajmási* című balladájában, meghagyva az egész cselekvényt s csak a nyelvet váltván költőibbre; ennek és a népköltészeti maradványoknak felhasználásával írta Gyulai Pál is hasonló című költeményét, mely a cselekvény szövetének kiszínezésével, a ballada hézagainak kitöltésével, az egyes helyzetek lélektani megokolásával irodalmunknak egyik legszebb költői elbeszélésévé válik.

IV.

Regényes vagy szép-históriák.

A magyar nemzeti hagyományon épült énekek mellett nagy számmal voltak még e korban olyanok is, melyek, mint a bibliai és históriás-énekek, írott forrás alapján keletkeztek, de nem annyira tanulságul, hanem legtöbbször tisztán gyönyörködtetés, mulattatás kedvéért. Már amazok szerzői is fölkeresik a klasszikus hőskor kalandjait, s a vitézség »példáiul« megéneklék: *Jason és Medea* (Tinódi), *Paris és görög Ilona*, a *trójai háború* (Hunyadi Ferenc), *Aeneas herceg* (Husztai Péter), *Ajax és Ulysses* a »két görög herceg« (Csáktornyai Mátyás) és mások történetét. Midőn aztán a könyvnyomtatás terjedése hozzáférhetővé teszi a középkor kedvelt mulattató könyveit, a reformáció alatt sűrűbbé válik a külfölddel való érintkezés: az idegen költői termékek nyomán sűrűn készülnek a magyar átdolgozások is. Átdolgozások és nem fordítások. A magyar szerzők ugyanis a kor divata szerint nagyon szabadon bánnak el az idegen anyaggal. Itt meg-
rövidítik, amott megtoldják az eredetit; változtatnak a helyzeteken, hely- és személyneveken is. Nyelv és verselés tekintetében is jobbak mint a már ismert históriás-énekek, de magasan felettük állanak főképp a mese érdekessége és kerektségére nézve. E jeles tulajdonaikat az átdolgozás szabadsága, ha néha megrontotta is, de teljesen el nem vehette. Kevesebb bennük vagy egészen hiányzik a moralizáló elmélkedés is, s így költői hatásukat, az élvezet gyönyörét ez sem zavarta.

Legrégibb ezek közt a páduai egyetemen tanult ISTVÁNFI PÁL, a történetíró Miklós atyjának, *Historia regis Volter* című elbeszélése, melyet — Boccacciónak egy latin átdolgozású munkájából (*De historia Griseldis, mulicris maximae constantiae et potentiae* Petrarcától) — 1539-ben szerzett; legrégebb ismert kiadása azonban csak 1574-ből való. A »krónika« tartalma az, hogy Volter, mikor barátai únszolására megházasodik, egy szegény, de szép és erkölcsös pásztorleányt vesz nőül. Hogy hűségét kipróbálja, gyermekeit elvéteti tőle s később is folyton gyötri, végre pedig el akar

tőle válni. Griseldis ebbe is belenyugszik; ekkor aztán a menyasszonyban saját leányát mutatja be Griseldisnek s azontúl boldogan élnek. Ezt a végletekbe menő gyötrést és önmegadó türelmet a mai izlés nem találja fölemelő hatásúnak, de a középkori viszonyok között lehetséges volt s még Istváni is alkalmasnak találta, hogy az asszony-házasoknak például szolgáljon. Nyelve, verselese különben korához képest elég gördülékeny.

Szintén Boccaccio novelláiból (Beroaldo Fülöp latin átdolgozása után) készült más két elbeszélésünk. Egyik ENYEDI GYÖRGY, a későbbi unitárius püspök elbeszélése: *Igen szép Historia az Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos Tanácsáról Gisquardusról, kik között felbonthatatlan szeretet lévén, egymásért halálra adták magokat* (1577).

Gismund a his-
tória

GY Cronikar mondok vrak halgaf-
latok, kinek valam másfár t nem hal-
lottatok, egy Olaz leányul kincziu-
dalkozhattok, Alsóni házastoknak
peldaiul adhattatok.

Az Olaz orfagnak egy szegeteriben, az vesule heg-
nek ú kerületiben, nag' lok szép varolok vadnak ú sek-
tiben, es ieles sin nepek laknak az mentiben.

Ezregezlen az kik be szállottak vala, kulczios varo-
sokat raita rakrak vala, Olaszul nevelsik az pedamon-
tanak, Magiarul mondhattuk vg mint hog allanak.

Historia Regis Volterri

Másik SZIGIST VERES GASPAR: *Szép rövid historia két nemes ifjúnak igaz barátságokról* (1578). Amaz a hü szerdlem, emez az ontelalkodó barátság megható példája. A szerzők nem is mulasztják el ennek szépséget alkalmi kitérésekben fejtegetni, nyelvök is fordulatos s ez is hozzájárulhatott elterjedésükhöz.

Gyakran használt forrás volt továbbá a XIII. században készült s utóbb sokképp bővített *Gesta Romanorum* című novella gyűjtemény, mely Europa majd minden nyelvére lefordítva közkezen forgott. Ebből készült egy nevtelen szerzőnek munkája: a *Szép Chronica miképpen az Apollóniusz nevé Királyfi, egy Mesénce meg fejtéséért el haldossan, Az Tengeren mindeneke el nesztűn, Halász ruhában Altistrates Király udvarában*

Apolloniusz a his-
tória

ínta, melynek Leánya a szép Lucina asszony, az Királyfit meg szeretuen, hozzá méne. És miképpen az Apollonius az Királyságra haza menüen, az Tengeren Feleségét és Leányát el veszté, és miképpen őket soc esztendő múlva nagy örömmel egésségben találá. (1591.) Ez a hosszú cím leg-
rövidebben elmondja a kalandos történetet, mely a hányatottak nyugalmas boldogságával végződik. — A *Gestákból* merítette PÓLI ISTVAN is *Histo-*

Jovenianus

riádját az Iovenianus nevű Romai Császárnak, Isten ellen való föl fuvalkodasáról, es az Nagy Ur Istennek rayta tört boszszuallasáról, es előbbi tisztiben való allassaról (1593.). Egyszer ugyanis, míg a folyóban fürdik, egy hozzá hasonló férfi fölveszi ruháját s kastélyába térve helyette uralkodik, őt pedig senki sem ismeri föl; midőn e hányatásában végre »isten szent nevére« kéri gyóntatóját bebocsátásért, ez felismeri s a megtértet visszavezetvén udvarába, helyettese kijelenti, hogy Rafael angyal, kit isten az ő kevélységének megbüntetésére küldött. — A harmadik az

Rusztán császár

Akadémia Csoma-kódexében kéziratul fenmaradt *Rusztán császárról* szóló ének, melyet a névtelen szerző az utolsó versszak vallomásaként szintén »Romaságnak írt könyvéből írta«. Szent Eustachius legendája hasonlít is hozzá. E szerint Eustachius vezért elűzik, de Traján császár tizenöt év múlva a fenyegető bajok miatt visszahívja; megkerül felesége s két fia is, de mivel nem akar pogány módon áldozni, a császár parancsára megégetik. A magyar ének szerint Eustachius császár fölveszi a keresztséget s ezzel a Rusztán nevet. Mivel választására van hagyva, hogy ifjú vagy öreg korában akar-e boldog lenni, ő az utóbbit választja. A bajok hamar meg is látogatják: elveszti feleségét, fiait. Sok év múlva szerencsétlenségek érik Rómát is, megkerestetik tehát egykori fejedelmöket, megkerülnek családja tagjai is s aztán boldog öregségben élnek. A mese részleteiben annyi eltérés van, hogy ezt a szabad átdolgozás nem magyarázza meg, azért valószínű, hogy a szerző nem az eredeti forrásból merített, hanem valami későbbi feldolgozásból.

Eurialus és
Lucretia

Szintén latin forrásból, az utóbb pápai trónra emelkedett Aeneas Sylvius Piccolomini *De duobus amantibus: Eurialo et Lucretia* című kedvelt könyvéből van merítve: *Eurialusnak es Lucretiának szép historiaia, mellyben meg irattatik egymáshoz való nagy szerelmec, mely szerelemből végre Lucretiának követkőzéc sórnyú halála.* Az utolsó sorok szerint 1577-ben készült »Bodrogh véze mellet Patac városában, az wr gombos kertében«. E hely, valamint az ének eredeti toldásai (a forró szerelem veszedelmes voltáról), folyékony nyelve, verselése s végül számos egyező kifejezés alapján szinte bizonyosnak mondható, hogy a pataki névtelen BALASSI BALINT, a XVI. század nagy lírikusa. Az elbeszélés alapja való történet: Schlick Gáspár császári kancellárnak egy sienai nővel kötött kalandos viszonya, mely az eredeti latin feldolgozásban s fordításokban nagyon elterjedt. Balassi költői lelke átérezte (maga is átélte) a tárgy és helyzetek költőiségét, azért nem is prózában, hanem versekben dolgozta át, de az

erkölcsi elmelkedéssel riútotte kora bélyegét is. Kedveltséget eléggé bizonyítja, hogy rövid idokozokból négy kiadása ismeretes.

Ellenben a *Szép Historiás ének az Telamon királyról* (1578) címűnek egyetlen kiadása is csak egy példányban maradt fenn. Meséje hasonló motívumokon épül fel mint *Kádár Kata* című néphalladanka. Telamon király fia megszereti egy szegény fürdősnék a lányát, de szülei nem engedik elvenni. Haborúba küldik, s mire megér, a lányt a Xanthus vizébe vetik. A visszatért királyfi sirva ölegeti a lány apját s maga is a vízbe ugrik. A buvárok összeülekezve találják meg őket. A király egy sírba temetteti őket, a lány apját pedig magához veszi. Az elbeszélés forrása és szerzője ismeretlen. Minden valószínűség szerint valami középkori (olasz vagy latin) regé gyűjteményből való, mely egyik néptől a másikhoz vándorolt.

Ugyanígyból készülhetett GERGEI vagy GYERGYAI ALBERTNAK elbeszélése *Historia egy Argirus nevű királyfiáról és egy tündér születéséről*, mely számtalan kiadást ért s a ponyvairodalomban mind maig fennmaradt. A kezdősorok szerint szerzője „olasz krónikából fordította”. Mivel ez eddig ismeretlen, nem ítéltethük meg, mennyi benne a fordítás s mennyi a szerző toldaléka; de annyi népies, a magyar mesevilágban is feltalálható vonás van benne, hogy ez megmagyarázza népszerűségét, kedveltségét. A három részben s összesen 244 négyes versszakban előadott elbeszélés tartalma röviden ez. Akleion király kertjében egy esodás almafa mindennap háromszor virágzik, ejjelre megenk a gyümölcse is, de reggeire semmi sincs a fán. Egy jó magyarazata után a király legkisebb fia ott hal a fa alatt s látja, hogy szép fehér hattyúk jönnek az almakert. Egyet megfog s ez gyönyörű lánynyi változik. Még együtt mulatnak, egy vén asszony levágja a lány haját, ki e miatt többé nem jöhet vissza, csak annyit mond, hogy a fekete városban, a „változó helynel” találhatja meg a királyfi. Ez el is megy masával s eljut Tündérországha, egy vénasszony a találkozó helyet is megmutatja, de inasanak hűtlensége miatt mindháromszor elalszik. Tovább bujdosik, míg végre civodo ördögfiakra akad, kik atyjok bűvös erejű böcs korán, palastjan és ostorán nem tudnak megosztozni. Argirus esellel elváltoztatva őket, a bűvös ruha segítségével ott terem kedvesénél, a kivel aztán boldogan élnek. Ez szép mesének egyes részei a keleti népek meséire emlékeztetnek, a minthogy eekben található föl a legtöbb európai mesének ősalapja, mely aztán később többfelekép alakult, változott. Verssmartv szinten ezt a meset dolgozta fel *Csongor és Tünde* című fantasztikus vígjátékában.

Hasonlókép keleti eredetű, de hozzánk nem a forrásból került. Az *Fortunatsról* való *szép historia, ének szerént szerencze: miképpen az ő atyjának szegenege miatt ki indulván szolgallatra, Es miképpen a Szerencze a Fortuna egy Ersejnt oda neki egy erdőben, kincse soha Aranyba fogvat kordassa nem vala: Az után ismét Indiában olyan Sűveget lele az Király náli, kit mikor az fyebe lőtte volna, valahova kénaukzot azon oraba*

oda iútót, és az ő nagy kazdagsága miat Császárrá valasztottác. (Év nélkül.) Az ismeretlen szerző Szebenben, német forrásból hallotta a mesét, melyet aztán szabadon dolgozott fel, átszöve hosszú leírásokkal és elmélkedésekkel. Mindemellett kalandos részletei s népmesei vonásai miatt szintén kedvelt könyvvé lett, a mint az volt az 1480-iki augsburgi német kiadás is.

Vitez Francisco

Végül két elbeszélésünkben a dél-szláv érintkezés vagy épen egyenes hatás nyomaira is akadunk. Egyik: *Egy szép historia az vitez Franciscoról, es az ő Felesegeéről*, mely 1552-ben készült, de legrégibb ismert

GY regi dologrol szép Kronikak mondok, kinek talam massat tünem hallotarok, Eg iffiu vitezről kin czudalkozhattok, berelmes tarfarul kin gondolkozhattok.

Lőn vitez Francisco Zebernik varaban, Kiral v-ran kic bir hiű solgalatiaban, ki lakozik vala nag kazdaglagaban, lok iambor vitezi vannak vigafagban.

Igen őruendeznek mint vitez vroknak, Kiraly vran valo kegielmes vroknak, kic neueznek vala vitez Frācifonak, feienkent solgalnak mint vitez vroknak.

Ilhen cziudalatos ēber allapattia, mikent maid meg halliuk az gonoz berenczie, vitez Francisconak mi modon solgala, minden laiat iaugarul hamarel szakad.

Raskai Vitéz Franciscójanak első versszakai.

kiadása csak 1574-ből való. Szerzője RASKAI GASPÁR (az első kiadásban hibásan: Vassfay), ki vitézül harcolt a mohácsi ütközetben, utóbb János király pártján mint nógrádi főispán és csapatvezér még többször kitüntette magát. Költeményét első sorban rokonai, az alsólvindvai Bánffy-család mulattatására írta. Béla király nagy-vígan él Budán s felhívja az urakat; így megy oda Francisco is, Zebernik vár ura. Lakoma alatt eldicsekszik szép várával és feleségével. Legyőzött ellenfele, Kassander, fogad vele, hogy a nő hűtlensége jeléül elhozza gyűrűjét és arany handsárát. De be sem juthat a várba, a kívánt tárgyakat csellel mégis megszerzi. Francisco elveszti várát s a király kegyét, aztan megizenven nejének a történeteket, elbujdosik.

Neje most keresésére indul, majd vitéznek öltözve a király udvarába megy, ez megszereti s fiává fogadja. Kassander ezalatt elfoglalja Zeberniket s nádorispánná lesz. Egyszer meghívja magához a királyt. Lakoma alatt a fogadott királyfi öhajára elbeszéli, minő esellel jutott a vár birtokába. Ekkor a nő fölfedezi magát, férjét pedig, kit már előbb testőréül fogadott, ekkep meggyőzővén ártatlanságáról, Kassandert a király kivégezteti, a hű nőt pedig örökösévé teszi. Az a tárgy, hogy a nő hűségét fogadással teszik próbára s a család kiderültével ismét boldogok lesznek, a Boccaccio Decamerónján kívül különböző változatban majd minden nép meséi közt fellelhető. Raskai, ki megfordulhatott Zebernik várában, lehet, hogy már e várhoz fűződve hallotta a mesét. Közvetlen forrása ismeretlen lévén, nem dönthető el, maga alakította e át a mese idegen anyagát a magyar viszonyokhoz vagy már így kapta. Aműgy nagyobb az érdeme s a költeményben nyilatkozó magyaros eszjárás, az előadás biztossága csak megerősíti öntudatos alkotó képességet; de ha keszen kapta is, az átültetésben, a színezésben még mindig dicséretes költői tulajdonokat árul el.

A *Vitéz Franciscó*val több tekintetben rokon: *Az Béla királyról való, és az Banko leányáról szép historia*, melynek szerzője az utolsó előtti (15. század) végén megmondja, hogy az eneket »horvátból fordította magyarra »Sempte városában«, 1570-ben. Egykori kiadásban nem ismeretes, kéziratban Széll Farkas fedezte föl egy XVI. századi elbeszélő költemények másolatait tartalmazó kötetben, s ebből adta ki 1884-ben. — Béla király itt is udvarába rendelteti a főurakat. Az öreg Banko azonban nem mehet, fia sincs, ki helyettesíthetné, de férfias tartást legifjabb s leg szebb leánya vállalkozik, hogy elmegy helyette. A királynak feltunik az ifjú vitéz szépsége, s mivel lányt sejt benne, különböző versenyeket rendeztet, de Banko leánya mindenütt győztes marad. Végre fürdést parancsol a király, a lány azonban elomtatván apja levelét, mely szerénytörök tatar dulja várát, engedélyt kap a távozásra. Mikor hajóra száll, kikapcsolja »kamoka dolmányát, Királynak mutatva szép két almáját«. A király feleségévé akarja tenni s utána futtat, de nem érik utol, Banko pedig nagyot nevet, mikor leánya elbeszéli kalandjait. Ez a költemény meseje, mely dramai élénkséggel, hangzatos ritmussal sorokban van előadva. A szerkezet tömörsége mellett figyelemet érdemel a jellemzős következetes biztossága, a katonás erkölcsű, szépsége s ereje tudatában trefásan ingerkedő lány jelleme ép úgy, mint a szenvedélyesen kitoró király kudarca. Mindenesetre egyike e kor legkiválóbb alkotásának. A magyar vonatkozásokban itt természetesen ép oly kevésse kereshetünk történeti adatokat, mint a *Vitéz Franciscó*ban, a két enekben is használt »Béla« nev s a biztosan megjelölt horvát forrás legfeljebb annyit bizonyítanak, hogy Béla királyunk emléke, kiknek a Száván alul többször volt dolguk, sokáig fennmaradt a balkáni szláv népeknek; de nem lehetetlen, hogy valamelyik szláv fejedelemlre (belső király) vonatkozik.

Béla király és
Banko leánya

Az a körülmény is érdekes, hogy *Banko leányának története* kéziratban maradt ránk, mert annak bizonyossága, hogy az akkor énekelt és kedvelt »históriák«-nak csak egy, s talán épen kisebb része jelent meg nyomtatásban, a többi pedig másolatokban terjedt el, vagy le sem íratott. De csupán a kiadottak nagy számából, melyet az újabb kutatások koronkint még növelnek, következettve is kétségtelennek mondhatjuk, hogy az énekmondás a XVI. század folyamán nagy virágzásban volt, mert a vallás-erkölcsi példa, a való história, a regény egyikéül verses formában nyilatkozott. Költői becsők nem egyenlő, de annyiban valamennyi becses, hogy nyelvünk széleskörű művelésével megtörték az útát s lehetővé tették a következő század nagy irodalmi alkotásainak létrejöttét.

Tinódi jelvénye (A *Cronica* végén.)

22. Széppróza.

I.

A dráma kezdete.

XVI. SZÁZADI BELI MAGYARORSZAGON a szellemnek oly erős és általános mozgalmassága támad, hogy a költészetnek is úgy szolván egész területet művelni kezdi. A líra egész kora meg teljeseedik, s nemcsak motívumokban gazdagszik, hanem műformákban is. A *himnusz* után megharsannak a feddő koltoknél és Balassinal az *óda* változatai s megszólal az *elégia* panasza; a Jeremiádok nemelyikeben, a lakodalmas versekben és Tinodinál előtornak a *szatíra* keseru kifakadásai, nyers kacaja és vidám tréfái; megzendülnek a *dal* különemű hangjai és tárgyai. Az epika mezején ugyanezt látjuk Tinodinak és tarsának nagyobb, történeti és mondai, ugynevezett krónikaiban az irodalmi *éposz* kezdeteit láthatjuk, melyet Zrínyi lángelmeje és tanulmányai a fejlődésnek meg előtte álló hosszú utján egyszerre szoktettek át. Ugyanevak Tinodi rövidebb históriáiban, emlékezéseiben s egyebűtt, mint Túri György enekében, megjelenik az *epikai dal*, mely utobb balladáva tomorűtt. A *költői mese* kedves mesolylyal köszönt Argirusban; a *komoly költői elbeszélésnek* egész gazdag irodalma támad, mely a történet és monda, a haza és külföld egyházi és világi forrásaiból merit; de a sok szent és vitézi pelda között Bankó leányának kalandjával feltűnik a *víg költői elbeszélés* is. Heltai parversei, Pesti Gábor terzínai bejelentik az *epigrammát*. Inne a verses költészet szervezetének első kialakulása Magyarországon.

De meghonosodnak, vagy legalább beköszöntenek ugyanekkor a költészetnek azok az ágai is, melyek előadó formája a kötetlen beszéd, az ugynevezett szépprózaí ágak. Ilyen folyó beszédben írva jelenik meg, a századnak épen közepén, az irodalmi drama kezdetleges formája is.

Nyomat ennek a klasszikai dramától különböző színi formának, mint a keresztyén nemzeteknél mindenűtt, nálunk is regibbek s a kátholikus egyház szertartásában gyökereznek. E szertartások ma is tee vannak drámai elemekkel; elég a misere s fő mozzanataira, az áldozatra gondolnunk. Nemcsak látványosságokkal, hanem egyenesen cselekvények ábrázolásával, különböző személyek által vitt párbeszedekkel, a pap és gyűlekezet

A színi
kialakulása

A dráma
költészet e
dj

közt megosztott, váltakozó szólamokkal és énekekkel táplálják az áhitatot s gerjesztik a hitet a vallás lényegét képező szent titkokban: Krisztus születésének, áldozatának, feltámadásának, mennybemenetelének, egészben a váltságnak titkáiban. A recitativok, énekek, párbeszéddek kezdetben egészen a biblia nyomán készültek és adattak elő. A ritus e részletei utóbb mind jobban kibővültek, mintegy külön mutatványokká, melyek azonban még az istenitisztelek kiegészítő részeinek tekintettek. A pásztorok megjelenése a jászolnál, a három-királyok látogatása, Krisztus temetése, a sírjánál megjelenő s az anygallal találkozó asszonyok: mind megkapó látványokban, rész szerint eleven drámai jelenetekben voltak bemutatva karácsonkor, vízkeresztkor, nagypénteken és husvétkor. Leggazdagabbak a husvéti mutatványok, a passiók voltak. Mindezek, talán egyben-másban fejletlenebbül vagy egyszerűbben, de bizonyára ép úgy megvoltak nálunk is, mint a nyugoti országokban: Dankó Józsefnek a régi magyar egyház szertartásairól közzétett adatai kétégtelenné teszik. A Pray-kódexben, melyben a Halotti Beszéd is foglaltatik, a XIII. század elején le van írva egy ilyen husvéti szertartás, mikor a papok Krisztust sírjában keresik, s az anyaloknak öltözött diakonusok jelentik nekik, megmutatván az üres sírt: *hogy non est hic, surrexit, — nincs itt, feltámadott.*

Misztériumok

A keresztyén hittitkokat, a titkos jelentésű vagy rejtett pogány istenisztelek nevével, *misztériumoknak* szokták nevezni. Innen ment át az a név amaz ábrázolatok jelölésére is, melyek e titkokat Krisztus életének egyes jeleneteiben jelképezték. Míg az istenisztelek hivatalosan megszabott rendjében maradnak s a szertartások kiegészítő részeül mutatkoznak: *szertartásos misztérium* a nevök. A fejlődés azonban itt nem áll meg. A mutatványok mind gazdagabban rendeztetvén, világiak is kezdenek résztvenni bennök, mesteremberek, parasztok, énekesek, komédiások, mind nagyobb számmal, úgy hogy már a XIII. századtól kezdve sok helyt a lakosságnak nagy tömege lép föl játékosnak. A latin helyett természetesen a nemzeti nyelv lesz uralkodóvá s a bibliai szólamokba és egyházi hagyományba útát talál a népi szellem, felfogás, kifejezőmód s megalakul a *népi misztérium*. Az előadók jelmezt öltenek. Még egyideig a papság vezetése és felügyelete alatt állanak, de az egész már inkább vallásos multság, mint istenisztelek. A játékosok nem is férnek el többé a templomban, hanem a templomok és kolostorok udvarán s a templomokat környező temetőben adják elő mutatványaikat. A játékok Krisztus életén kívül felölelik az egész bibliai történetet, az apostolok és szentek életét. Egyre több világi elem vegyül beléjük; az előadások nemcsak komikai intermezzókat szőnek be, hanem profanálják a szent történetet (az Uristen átaluszsza a fölfeszítést, Salamon összepöröl a feleségével, Péter egy magyar misztériumban táncra kerekedik Máriával). Az egyház az ekként elvilágiasodott passió-játékoknak ellene fordul már a XIII. századtól kezdve. Egy ideig és sok helyt hiába üldözi őket; de a szentelt területekről végre is kiszorílnak s fejlődésök

utolsó fókán piaci mutatványokká lesznek. A pap, agvisszavonulván, rendezőket a közsegek, céhek, iskolák vagy egyes társaságok veszik kezökbe. Ilyeneket találunk Olaszországban, hol a római colosseumban is tartottak híres passio-jatekokat, s ilyen a szentföldi zarándokokból a XV. század elején alakult párizsi Confreres de la Passion de Notre Seigneur.

Művésztársaságok a közsegekben.

A napi műterümmok fejlődésnek, különösen művésztársaságok, napi műterümmok, két fokot különböztethetjük meg. Egyik a *műterümmok jelenetek*, másik a *sorozatos műterümmok* vagy *műterümmok-dramák*. Azonok a régi, egyszerű, szertartásos műterümmok, nemzeti nyelven, a nemzeti nyelvben, a nemzeti es népies, olykor tréfás részletekkel vegyítve. Ilyenek a mi Bethlehemi-ábrásunk és vízkereszt-jatekaink. A sorozatos műterümmok-dramák nagyobb

személyzettel és nagyobb készüléttel, a bibliai jeleneteknek, még pedig ó- és új-testamentomiaknak, egész sorozatát mutatták be, sokszor a bűnbeeséstől kezdve a megváltásig, máskor csak a passió jeleneteit. Az előadások olykor egész napon át, sőt napokig tartottak, s a mennyet, földet és poklot feltűntető három-emeletes színpadon folytak, mely gépezettel is el volt látva. A nagy számú személyzet körében mindig megjelent az Úr szent állata: a szamár, s a mulattató elemet főképp a „szegény ördög» felsülései képviselték, ki az új színpad bohóc-típusai között az első volt. Ilyenféle misztérium-drámák azok, melyeket a bajor Oberammergauban s nálunk Pozsony mellett Főréven német parasztok ma is előadnak: amott jóformán az egész szent történetet, emitt Ádám és Éva paradicsomi mondját, összekapcsolva Krisztus születésének jeleneteivel. A népi misztérium, a mint tárgyköre bővült, új elnevezések alatt új ágakat is hajtott. Ilyen a *mirákulum*, mely a franciáknál már a XII. században előfordul s tárgyát a szentek és vértanúk csodás legendáiból meríti; tulajdonkép dramatizált legenda. Ilyen a *moralitás*, mely erkölcsi oktatás céljából, költött cselekvényben allegorikus alakokat, megszemélyesített fogalmakat léptet föl. Mindegyik sokszor összevegyül a tulajdonképeni misztérium elemeivel. Előadásukat víg *farceok* és *interludeok*, tréfák és közzjátékok tarkítják, s ezekből a kezdetleges drámákból fejlődik tovább, részben a klasszikai dráma befolyása alatt, a tragédia és komédia. Minthogy azonban mind a népi misztériumban, mind a moralításban vegyültek a komikus és tragikus elemek, nem mondhatjuk, hogy maga a misztérium fejlődött volna tragédiává, a moralitás pedig komédiává.

Magyar népi
misztériumok

Nálunk is nemcsak a szertartásos misztérium divatát bizonyító följegyzésekre akadunk; hanem elég bővében vagyunk a népi misztérium meghonosodása és virágzása nyomainak, sőt emlékeinek. Az utóbbiak: a mindenütt ismert Betlehem-járók és Három-királyok versei és mondókái, a karácsoni és vízkeresztji játékok. Angyalnak, katonának, pásztoroknak öltözött legények és fiúk a szent jászol képével és a csillaggal karácson és vízkereszt táján esténként házról-házra járnak s ájtatos és tréfálkozó verseket mondanak, énekelnek, olykor táncra is kerekednek. A katonák és pásztoroknak sokszor nyers elméskedése ép oly elevenen emlékeztet a XVI. századnak komikai hangjára, mint a háznéphez intézett kéregetések a hegedősénekek ismert záradékaira. Az ilyfajta játékoknak egészen nemzeti eredetéről és fejlődéséről más országokban is alig lehet szó: alapjuk, a cselekvény menete, sok részletük is még a bibliából és liturgiából, tehát közös forrásból való. A nemzeti csak belevegyül színezően, elevenítőleg, diszítve az általános keresztyénbe. Ez a vegyülés kétségtelenül megtörtént nálunk is. Misztériumainkban, a bibliai képek keretében, megtaláljuk a régi egyházi énekek viszhangját, még itt-ott elférdített deák sorait is; lelünk, különösen a pásztorok neveiben, oláh és szláv kölcsönzésre mutató nyomokat, sőt a klasszikai idill tudákos beavatkozására mutató reminiscenciákat (Koridon,

Tütüre, Moksus), azonban mindezek mellett találunk olyat is, a mit batran magyarnak nevezhetünk. Ilyen már a huszár, a püsztorok, juhászok, bojtárok jeleneteinek nagy terjedelme, szinte előterbe jutása, melyet a mi falusi népünk izlese fejlesztett ki. Észokjárása, gunyolódásuk, zsörtölődésük, tréfáik egészen magyarok. Némelyikökben, különösen a Kálmány Lajos által Szeged vidékéről közlöttekben, szinte hamislatlanul megtalálhatjuk protestáns kori népies irodalimunk stíljét.

E, már nagy számmal ismert emlékeink bizonyítják, hogy a *népi misztériumok jelenetek* elodásának szokása nagyon régi nálunk is. Jobban bizonyítják ezek maguk, mint azok a támadó nyilatkozatok, melyekkel Bornemisza Péter, Geleji Katona István, Posaházi és Czegledi György Krisztus szenvedésnek, halálának és feltámadásának a templomokban szokásos színi ábrázolatait korholják. E nyilatkozatokból nem tűnik ki, hogy nem csak afféle tisztán szertartásos s legfeljebb énekkel kísért látványosságokról van-e szó, a melynek, különösen déli Olaszországban, husvét táján ma is szeltere divatoznak. Nem tűnik ki az sem, hogy e husvét-i játékok korukban gyökeresek lettek volna, mint a karácsoniak; ellenkezőleg ez utóbbiak, népi jelleget öltve s mintegy nép-mulatsággul élve, annyira el lehettek terjedve, hogy föl sem tűntek nekik, míg amazok, a gyűlölt barátok és segédek által, templomokban istentiszteletül előadva, sertették puritán felfogásukat. Karácsoni és vízkereszti játékaink szokása bizonyára középkori, sőt ismert misztériumunk egy része is bármennyi közöttük az újabb vagy az átdolgozott, legalább a protestáns korra mutat vissza. Divatuk régiséget mutatja nagy elterjedettségök, az ország legmagyarabb, idegen befolyástól leginkább elzárt vidékein is (Göcső, Debrecen, Szeged, Csongrad, Hódmezővásárhely), a mi alig mutatkozhatnék, ha újabb szláv vagy német kölcsönzésekről lenne szó. Az a körülmény is, hogy nemcsak katolikus, hanem protestáns népünk körében is elnek, bizonyítja, hogy oly időben vertek általános gyökeret, mikor még ismeretlen volt a vallásos mutatványokat és ábrázolásokat korholozó felfogás, mely a protestáns nép közt való elterjedésöknek és meghonosodásuknak mindenestre útját állta volna. A hazánkbeli németesség között (Bártfa, Brassó, Főrév, Selmec, Körmöc, Besztercebánya) korán kifejlett a nagyobb, sorozatos misztérium vagy misztérium drama. A magyar misztérium azonban nem ezt mutatja, hanem a régibb, fejletlenebb, rövidebb egyes jeleneteket; amazok központja a husvét-i, ezeké a karácsoni legenda. Magyar husvét-i népi misztériumból (mely olykor már a kanai menyegzővel szokott kezdődni) csak egyetlen tréfás töredéket ismerünk, míg egy másiknak kivonatát Szalka János közölte. Ezen kívül Vincze Gábor kiderítette, hogy *Csanádi Albert* pálos szerzetes a XVI. század elején magyar verses passiojátékot írt, mely azonban elveszett. E költő őröknek nálunk utolsó fecskéje volt *Juhász Máté* minorta, ki 1761-ben egy nagyobb terjedelmű misztériumot adott ki Krisztus szenvedéseiről, ó-szövetségi jelenetekkel vegyítve, hét szakaszban.

Misztérium-
jelenetek és
dramák

Az előadottakat összefoglalva, kimondhatjuk, hogy hazánkban nemcsak a liturgiai misztérium divatozott, hanem még a középkorban meghonosodott és bizonyos fokig kifejlődött a népi misztérium is, mely fejlődésében a nép által előadott misztériumi jeleneteknél megállott. A husvéti játékokról alig tudunk valamit; de karácsoniak és vízkeresztiék bőven maradtak ránk s maig is élnek. Nem egyszerű kölcsönzések, mert az alakító, módosító magyar népszellemnek világos nyomait viselik magukon. A régiebbek stíle, egyes részleteikben, a XVI. századra mutat.

iskolai drámák

A misztériumokkal kezdődő színmű fejlődésének az iskolák adtak további lendületet. Magukat a misztériumokat is kétségkívül játszották az iskolákban; de a humanizmus törekvései főleg a klasszikai nyelvekben való képzésre irányulván, latin nyelvgyakorlatul Terentiusból adatnak darabokat a deákokkal. Majd a terentiusi műsor kimerülván, a tanárok Vergil énekeit öntik drámai formába és adják elő növendékeikkel; utóbb hol a vallásos, hol a világi történetből maguk írnak számukra tanító vagy erkölcsi célzatú darabokat. Így születik meg az *iskolai dráma*, melynek első ismert képviselője Reuchlinnak a wormszi püspöki palotában 1497-ben előadott *Hennoja*. A latin nyelvű előadások, a hallgató közönség kedvéért, nemzeti nyelvükkel, így Németországon németekkel is kezdenek váltakozni s a népies tréfálkozásnak szintén helyet engednek. A reformáció terjedtével ezek a kedvelt iskolai játékok szintén a hitújítás szolgálatába vonatnak. Maga Luther is rendeztet a tanulókkal ilyen előadást. A reformáció tanait, támadásait, küzdelmeit, ellentéteit dramatizálják s komor tanításaikkal, theologiai fejtegetéseikkel, nyers gúnyolódásaikkal körülbelül ugyanazt a szolgálatot teszik az új egyháznak, mely a szabad vizsgálatot s az egyéni meggyőzés szükségét hirdeti, mint a melyet a régiek tettek a misztériumok, a képzeletre és érzésre ható látványosságai, énekeik, verseik által. Hazánkban az iskolai dráma fölléptéről szóló legrégebb adatunk csak 1553-ból való, mikor a bártfai deákok előadták *Eunuchust* s *Kain* és *Ábelt*. Szokásukkal s a protestáns dramatizált szatírákkal embereink mindenestre külföldön, különösen Németországon ismerkedtek meg s idegen minták nyomán utánozták őket.

Sztárai Mihály

A drámai forma a magyar költészetbe a *protestáns dramatizált polemiaival, szatírával* lép be. Megkezdője SZTÁRAI MIHÁLY volt, első reformátoraink egyike, kiről bizonyosan tudjuk, hogy Páduában tanult, de megfordulhatott Németországon is. Valószínűleg főnemes családból származott, ifjú korában Sárospatakon franciskánus volt, urával Pálóczi Antallal vitézkedett Mohácsnál, utóbb a reformációra térvén, késő vénségeig lankadatlan buzgósággal hirdette az ígét, sok küzdelem és vándorlás között, Patakon, Laskón és Tolnán, Gyulán és Pápán. Híres énekes volt, jeles zsoltárfordító és több szent-história költője; de különösen tüzes nyelvű prédikátor és térítő. A régi egyház papjaival sok vitát kellett állania, melyek között legnevezetesebb volt 1551-diki diadala a Valpó és Vukovár-környékbeli zsinaton, hol legyőzött ellenfeleinek rémültökben el kellett rejtkezniök. Ez

utközeteinek emléket tartja fenn két színjátéka, melyek között az első még 1550-ben, a második 1559-ben készült.

Az utobbiinak címe: *Comoedia lepidissima de sacerdote: az igaz papságnak líkőre*, mely öt felvonásban, egy prologussal, szembeállítja a katolikus papi rend tanával és képviselőivel a protestáns egyetemes papság tanit és embereit. Borbás bíró egész prédikációt tart a habozó Antal bírónak arról, hogy mivel mindnyajan aldozunk, meg pedig igazsággal, dicsérettel és jó cselekedetekkel, mind prédikalunk és imádkozunk, boldog mindnyajan papok vagyunk, az egyháznak és háveknak különösen gondját viselő papság csak külső tisztség. Antalon fog is a szó, de a maga papját is hallani kívánna. A vikarius ele készül s hívja Borock papot, kinck csak szatyrára és palackjára van gondja. Nem bízik sem magában, sem »hjas breviarjában« s csak úgy indul neki a disputának, ha Lukács fráter is segítségül jön. A más oldalon Borbás, a maga papjával, Tamással áll elő. Így mennek előbb a vikariusához, majd a püspökhöz és papához. Tamásban kétségkívül magát rajzolta Sztárai, s míg a bírák, barátok durvaságában van bronyos humoros zamat, ő erőszakos és bőbeszédű theológus. A paphoz azzal kezdte be, hogy »ha istentek volna, tehát lopok, latrok, tolvajok, tarkaok és szentség-árusok nem volnának.« Arad belőle a szó, az idézet a bibliából, a szent atyákból, a breviariumból a katolikus papság fúrogása, hatalmaskodása, pülsessége, nemaraga és simonája ellen. Az ellenvetések oly gyávák és gyarlók, hogy Sztárai szinte lehetetlenségeket akarta éreztetni Tamás és Borbás győzelmé ekként nagyon könnyű, de aztán annál teljesebb. A papa fel akarja magát akasztani székelyében, a többi »fa pap« is ki van állva, ki timarra, ki kovácséi készül lenni. Az érdekes darab szövege tulajdonképen két elemből áll, hosszás theologiai feleletesekből, melyek előadásmódja nem különbözik a kornak más efféle jobb termékeitől, utután rövides beszélgetésekből és felelősekből, melyekben van erő, elevenség, fordulatoság. Költői tekintetben legtöbb figyelmet érdemel a huzódó Borock pap jellemképe, melyen a humoros tollza-derűje csillog. Ugy látszik, ugyanígy az alakok s ugyanígy jártak ottak vagy inkább disputáltak végig Sztárai korábbi, 1550-ből való darabát, mely *A papok házasságáról* szól. Csak egy kis töredékünk van a végéről, a hol Tamás már a papa előtt bronygatja, hogy a papoknak szabad házasságuk. Szavaknak van is tüntetése, mert a vikarius és Borock már ki is néznek magukuk ket szep leányt. Egy gyermek föhalkodása házasság tárgyát illetően be epilógusként a darabot.

Lattuk, hogy mindket darab tulajdonképen egy egy, a világi kérdések körül folyó, akkoriban nem ritka vitaközlést, a hozzá való készletekkel s következményekre való utalásokkal, mint a be drámi előzet. *Dramatizált disputák*, melyek korjellemző jellegűek a XVI században még egy harmadik emléket is bírjuk. Ez a *Disputatio Debrecinensis, comoedia vilisculina illustrata*, melyet egy római kőiratból Jakab Elek tanárunk

közzé. Tárgya az a, Debrecenben 1567. december 4-dikén tartott hitvita, melyben állítólag János Zsigmond rendeletére az erdélyi unitáriusok száloltak szembe a kálvinistákkal. Három felvonásból vagy actusból áll s szereplői kálvinista és unitárius theologusok s két lutheránus bíró. Az unitárius író a kálvinista papokat a katolikus hierarchia neveivel gúnyolja: így Melius Pétert Péter pápának, Czeglédi Györgyöt György kardinálisnak nevezi már az »interlocutorok« jegyzékében. Jóllettük, erőszakoskodásuk és gyávaságuk ellen ép olyan csufondáran támad mint Sztárai a katolikusokra. Az »erdélyi bestiák« jöttének hírére Péter pápa elájul; de végre is helyt kell állnia. A vita, melyet az unitáriusok részéről Dávid Ferenc, Carianus és Blandrata alapvető tételeik bizonyításával vezetnek, a kálvinisták csúfos vereségével végződik. »Mind az egész város megtér«, kivéve a debreceni pápát és kardinálisát. Nemcsak keresetlen elevenség és komikai villanások lepnek meg a dialogokban, hanem, főként Péter pápának és

Balassi Menyhárt névalírása.

udvarának rajzában, szatírai ér és bizonyos jellemző képesség. Talán unitárius deákok elő is adták, míg arról, hogy Sztárai disputái is megjelentek-e valamely iskolai színpadon, semmit sem mondhatunk.

Balassi árultatása

Rokon ezekkel a disputákkal, de magasan felettük áll s egész XVI. századi irodalmunknak egyik legbecsesebb emléke és büszkesége az a drámai szatíra, mely Abrudbányán 1569-ben e címmel jelent meg: *Comodia Balassi Memihart árultatasarol, melliel el szakada az Magyarországi masodic valasztot Janos kiraltul*. Nyomatásánál azonban korábban, mindenestre 1565. elején íratott. Kiadója s talán szerzője is SZÉKESFEJERVÁRI KARÁDI PÁL, az alföldi unitárius egyházak szuperintendense, ki azonban »az maradék magyarországbeli vitézlő urakhoz« intézett előszavában azt mondja, hogy a munka csak úgy akadt kezébe. Célja minél kegyetlenebbül megbélyegezni a sok »pártolást, árultatást, idegen fejedelmek választását, ki miatt az ország pusztula, vesze és romla«. Felfordult kora visszás erkölcsi képének talán legjellemzőbb viselője a harcban edzett, hős,

és vakmerő, de elvetemedett Balassi Menyhárt, kinek egyik rabló-feszket, Lévát, országos hadjarattal kellett elfoglalni, a nárol Tinodi is irt egy, Balassi hősiségét magasztalo krónikat. Hitet es partafasat az élenkirályok

COMOEDIA
BALASSI MENNIHART
arultatafáról, -mellicel fakada
az Magyar orfagi mafodie
yalaztot LANOS
kiralsul.

Matthei 22.
Aggyatoc meg az Chafarnac az Cha
faret, es Istennekis az Istenet.

NYOMTATTATOT
Abrugybanyan ezer örfaz hatuan ki-
lenczedicéfilendóben.

Balassi Menyhárt arultatasa (Hermann, M.)

kozt egymásra változtatta, árulásuért mindig meghzett tven magát s uralkodó elnezeit esikarván ki, hogy rablásuival, tesztogatásuival, vedletlenek anyar-gatásuival telhetetlen kapzsisagat kielégitse. A komidia elejen megviharos van Miksához pártolvan, szeretné Jánostól kapott várát, Székely és

Balassi arul-
tatása

Nagybányát megtartani, melyeket hadi és politikai okokból nem akarnak az ő megbízhatatlan kezén hagyni. Cinkos népei közt várja a prédikátor Szénásit, kit azért küldött el, hogy »a német király« fő emberei között pártfogókat keressen ügyének. De a küldött azzal a hírrel jő, hogy az urak között hitele, becsülete nincs már s legfeljebb az érseket, a meg nem nevezett Oláh Miklóst, nyerhetné meg, ha kálvinista hitéből konvertálna. Ennél könnyebb mi sem lehet Balassira: Józsa deákkal elkészítvén az útját, megjelenik az érseknél, ki gyónásra szólítja föl. Balassi elmondja bűneit, azaz élete történetét. A rablásoknak, gyilkosságoknak, esküszegéseknek, árulásoknak véget alig érő sorozata ez, a legmaróbb gúnynyal tele úgy a rabló urak egész fajzata, mint a római egyház, papjai és szertartásai ellen. A gyóntató türelme is kimerül; de az új hívő száz gira ezüstöt ajánl neki s erre feloldozza. Az utolsó rész toldalék: Balassi fiának, az apjára ütött Boldizsárnak szökését adja elő Lincből, a hol kezesül tartották.

Mély gyűlölet költeménye ez, melynek túlzásaiban, igaztalanságaiban is érzik a kor lehellete. Cinikus alakjainak jellemzésében, tréfás jeleneteiben, egymásra toluló késerű elmésségeiben az égő fájdalom heve izzik: a nemzeti, vallásos és erkölcsi érzés fölháborodása, hogy a nemzeti királyság, a protestáns, valószínűleg az unitárius vallás, s az igazság és erkölcs ügyét a kor önző és galád hatalmasaitól elnyomva kell látnia s még a jövőn is kétségbeesnie. Az író erős unitárius, ki ép úgy gúnyolja a kálvinista predestinációt, mint a katolikus fülbegyónást s lelkes embere egyháza státórának, János Zsigmondnak. A cselekvény csekély és összefüggetlen, a szerkezet ügyetlen és befejezetlen: egy kezdetleges drámaírónak tapogatózó kísérlete, de egy kiváló költői tehetség terméke. E Névtelen, protestáns kori költészetünknek, Balassi Bálint mellett, a legnagyobb neve. Nem okoskodik, nem fejteget tételeket, nem theologizál, mint Sztárai, hanem úgy politikai, mint vallási álláspontját az életnek magának valószínű, egyéni képeiben, tehát költői módon fejezi ki. Így különösen a fülbegyónás ellen intézett támadását. Alakjait élesen és mégis finoman jellemzi, élőkön Menyhértet, a cinikus és elvetemült kapzsit, ki élceivel, szitkaival, önmaga ellen intézett gúnyával tárja föl egész sivár lelkét, kardján és pénzén kívül nem bízik és nem hisz semmiben, s mikor lélekfordulást emleget, akkor is kihangzik félelmes nevetése. A vérévé vált gonoszság jelenik meg fiában is, de más árnyéklatban: a fiatalos, dévaj és vidor kalandvágygyal. A többi személyen is mind az életnek egy-egy jellemző vonása. Más érdeme a darabnak: dialogjának elevenségében, erejében és jellemzetességében áll: a szereplők szöszaporítás nélkül, az életnek egyszerű nyelvén beszélnek, körüket jellemző nyerseséggel, körmönfont mondásokkal, példabeszédekkel. Íme futtában e dialogizált szatírának oly fényes tulajdonságai, melyeknél fogva bátran sorolhatjuk, bár a külföldet tekintük is, korának legkiválóbb termékeihez. Irodalmunkban először Horvát István és Toldy Ferenc méltatták

Meg egy fordítást említhetünk e korban. SZEGEDI LŐRINCNEK 1575-ben Debrecenben megjelent *Theophaniáját*. A paradicsomból kiűzött első emberpár házánál megjelenik három angyalával az Isten. Maga ele rendelt a gyermekeket s a verekedő, mosdatlan, imádkozni nem tudó Kaint megbünteti, szolgájává teszi őcsesének, Abelnek és Szethnek. A gyarló darab iskolai előadásra lehetett szánva s átmenetet képez a misztériumból a moralitásra. Eredetijét Heinrich Gusztyav fedezte fel a német Selnecker latin munkájában.

II

Ezópi mese, novella, prózai zsoltár.

A Balassi-komédiában festett XVI. század magyar világát nemcsak az idegen hadak, német és török tartották rettegésben, hanem fekezhetetlen és partos, erőszakos uraink is. Az ő fenyegető hatalmuk alatt olyan idők jártak, mikor az igazságot az alantabb állóknak megkeresni majdnem lehetetlen, de még kimondani is veszedelmes volt. Ilyen viszonyok termettek és tartottak fenn azt a műfajt, mely az elnyomhatatlan igazságnak hegedűszobán, a világ sokszor, visszás folyásának peldázatokban, állatok által játszatott eseményeiben ad kifejezést. E műfajnak, melyet Luther mindjárt a biblia után sorozott, az ilyen zord viszonyok a kedvező levegője. Ezek érleltek és honosították meg a mi irodalmunkban is az *ezópi mesét*. Akkor még csak a rejtett szót, találos mesét hittak mesének; a kis tanító peldázatok kölcsönözött neve pedig a fabula volt. Az ezópi tőkeből, mely evezredek óta inti, tanítja a világ nagyjait és kicsinyeit, még a protestáns korban két gyűjtemény is jelent meg.

Az egyik attól a nagyérdemű írónktól, PESTI MISZER GABRIEL VÁLO, ki Bécsben papnak készült, de talán a reformációhoz szítása miatt letett szünetekről s humanista tanulmányainak elven, irodalmunkat egy szótarral s az Új Testamentum fordításával is megajándékozta. Ide tartozó munkája is Bécsben jelent meg 1530-ban deák és magyar címmel: *Aesopi Phrygiæ fabulae, Esopus fabulay*. Könyvét Ezópusnak Planudes után jövedélvel elmondott verses életrajzával vezeti be, melyet még ugyane században, 1592-ben *Laskai János* is megírt bővebben. Pesti 185 mesejét korabeli külföldi gyűjteményekből kölcsönözte; de szabadon adta vissza. Munkájában új feladata volt: a köllek ünnepélyes, korülirogató stíle után kevés szóval sokat mondani, s csattanok és celzasok kiemelése valogatni is a szavak között. E feladatnak becsülettél megfélel: tomor, értelmes s a meselesnek, rövidsegeben is feltűnő kedve által vonzó. Sok gyökerees stólamot és kifejezést vesz a neptől, s dialektusa, a nyílt hangzók iránt való hajlama, bizonyos régies színt ad neki. A prózai mesék után harmas verssorokban veti a tanulságot, melyekben már n-hézkesebben mozog.

Nevezetesebb a másik gyűjtemény, melynek szerzője vagy átdolgozója HELTAI GASPÁR, kiről azt írja Imre Sándor, hogy: »Luther lelkének, irodalmi humorának, kedélyének nálunk leginkább örököse vagy képviselője.« Pap, könyvnyomtató és író; pályája az igazságnak becsületes és nyugtalan keresésében ingatagságot mutat: lutheránusból kálvinistává lesz s mint unitá-

rius hal meg; de hazája szellemi és erkölcsi érdekeinek bátor szolgálatában a leglelkesebbek és fáradhatatlanabbak egyike. Magyar krónikát ír, bibliát fordít, egyházi és világi énekeskönyvet ad ki, kátét, naptárt, füveskönyvet, népies iratokat készít. Németanyanyelvű s végig ejt hibákat munkáiban; de nagyobb hajlamot és tanulékonytságot a magyar nép eszejárása és kifejezősmódjai iránt kortársai közül senki sem tanúsít. Felhasználja az igazság hirdetésének egyik leg-hathatósabb formáját is s 1566-ban Kolozsvárrt kiadja *Száz fabuláját*, melyben különösen a XV. századi Steinhöwlelre látszik támaszkodni. A régi meséket saját kora erővel teljes népiességének színebe öltöztette. Már ő nem kiméli a szót, s fabuláit nemcsak megérteti,

Þrygiabelij Esopus: 10 nak fabuláij kezdetnek.

Æz kakasrol ees dra: ga kcwrcwl.

Egij Ækas mijkoron a zemeten zedegetne; talala egij draga Æuet ees móda. Mijne Æ talalo Æen illijen fenes marhat: Ha ua lametij draga Æew arosta lalt wolna teged, len Æij nem wolna ualana! wíggab, mert tudna mije eerne, ne Æem Æegijg semmijre nem Æel, sem nagijra nem bewchíwlem, Sewt in Æab mijn den draga Æewnel nagijobban a Æarne Æ egij arpa awagij bwza zemet.

Ærtelme.

A Æakas minden bolond ember lezen,
Kij io tödomát mijnt draga Æew né wezen
No a jert a bewíche Ænel né Æuelet tezen.

Æz farkasrol ees a baranrol

Részlet Pesti Gábor *Esopus fabuláiból*. (Bécs, 1536.)

hanem kedvére elmeséli, olykor egész kis novellákká bőviti, s szélteben megmagyarázza. Tréfás népies fordulatainak csak Rozsnyainál és Mikesnél találjuk újra másait. Hosszabb és már egészen eredeti értelmezéseit is telehinti a közmondások és példabeszédek egészséges fűszerével; a mesékből új meg új tanulságokat hüvelyez ki, melyekbe néha megint új mesét sző. De formájánál fontosabb nemes és bátor egyénisége, mely e példázatokban és magyarázatokban előttünk áll. Korának nemcsak oktatója, hanem szigorú

erkölesbírája. A felszabadult vizsgálat és leküszimeret világánál szinte vakmerő szókimondással mutatja be korának és népének sebeit Vezergondolata: az isten előtt való egyenlőség, s ebből le meri vonni a következtetéseket a földi életre nézve is. A szegény nép prédikátora, s szinte izgatva mutat rá hitlen elnyomóira és lelketlen fosztogatóira. Nem kiméli az elaltatott királyokat, a hamis bírakat, rabló urakat s mind a hatalmasokat, kiket a Balassi-komédia, Bornemisza prédikációi és Székessy Horvát énekei is megszuhintanak. A mese rókájában és farkasában mindig az urak és erőszakoskodó urak, az ő korának rókáját és farkasait látja és festi. Mesekönyve, sötét erkölesrajzaival, ép oly érdekes emléke e kor irodalmának, mint a mily tiszteletes alakja Heltai, ki emelt fővel és harsány hangon kegyetlen igazságokat hirdet törékeny csónakjából, melyet viharos korának zúgó hullámai ragadnak és ostromolnak.

Úgyancsak Heltait tarthatjuk, a legnagyobb valószínűséggel, a század legnepszerűbb komikai urata lorditójának. Ez a híres *Salamon és Markalf*, melynek trefás alakjai, mondásai, idegen eredete ellenére, átmentek a mi népünk szellemébe: a böles Salamon paraszti ellenfeleiből a magyar monda a mi Salamon királyunk udvari bolondját alkotta meg, trefás kifejezései közmondásokként kerültek forgalomba. Az először 1577-ben *Salamon királynak az Dávid király fiának Markalfal való Trefa beszédeknek könyve* cím alatt Kolozsvartt megjelent, s azóta mag szántalanszori újranyomatott munka nagy kedveltséget is a kor viszonyai magyarázzák. A szegény trefálja meg benne a gazdagot, a gyöngé a hatalmást, a tartatlant a tudakost agyafurtságával, lufangjával kifog rajta s nevetség tárgyává teszi. Az élet nehéz harcában tetszik a szegénységnek, ha legalább a humor durvaságával vehet magának elégtételt azokon, a kiket ellenesegnek tekint. A Salamon és Markalf mondaja régi, talán zsidó eredetű, a középkor végén főleg deák és nemet átdolgozásokban terjedt el. Ezek egyiken alapszik a magyar szöveg is. Markalf, az otromba paraszt, rút feleségével, Polihanával, beállt a fényben trónoló böles Salamonthoz, ki vetekedésre hívja föl. A király igazságokat mond, melyekre Markalf kapcsokdó közbeszólásokkal, goromba felesélekkel, alacsony példakkal válaszol és támad. Mikor Salamon megünja a tolakodót, ez szemére hanyja, hogy legyőzte. Utóbb többször is találkoztak a paraszt kanyhójában, kinek több zedű agyafurtsága mindig kifog a bölesen. Verszemet kapva, aljas trefakkal sértetgeti a királyt, ki fölhaborodva, akasztófára ítéli. Markalf csak azt a kegyelmet kéri magának, hogy arra a fára kösse, a melyiket maga választ ki magának. Salamon beleegyezik, de mutan az okos bolond az egész országban nem talált kedvére való fát, holtig tartást rendel neki és feleségének. A minit mindez elő van adva: a csufolódásra, kormonfont és gyors fordulatokra törekvő darabos beszéd, a tömerdek példaszó és közmondás, a durva kifejezések valogatatlansága az általános uralkodó nepies hangban is, egy fokkal alantabbi, kiválóan paraszti ízt adnak neki. A nép szeretete is, s

Salamon és
Markalf

SALAMON KI-

RÁLYNAC, AZ DAVID KIRALY FI-
ANAC MARKALFAL VALO TREFA BESZEDEK.
nec rövid Könyve,

... .. meg, hogy lőz tanállynak belőle.

bár hatása a tudomány kicsinylésére irányul, taplalta a zezurásnak eleven-ségét és szabadságszeretetet. Eredetét, történetét legbehatóbban Ipolyi Arnold vizsgálta, hatásait igen szépen Imre Sándor fejtegette a magyar néphumorról írt könyvében.

A század kisebb humoros iratai közül említsük meg meg a legel-mésőbbet, a Kolozsvárt 1589-ben megjelent *Kopasszág dicséretét*, mely igazán kedves ironiával tréfalkozik, s *Mánkóczi István*nak a század végén foljegyzett és napfényre csak újabban került kalandjait. Az utóbbi ban egy ironikus moralista, korholva a papi nőtlenséget, az elhatalmaso-dott erőszakoskodásokat s kifejezván torok-gyűlöletet is egy pap részeges és félbolond flának viselt dolgait, esztelen porlekedéseit és vad erőszakos-kodásait beszéli el. Az előadásban van valami szatirikus felsőség, de nem sok ügyesség. Valamely vármegyei táblabíró vagy prókator írhatta, ki ismeri a nép mondását, de szívesen litogtatja deak tudományait is.

A meséken, népies iratokon felül a XVI. században jelenik meg első ^Pőse a mai *regénynek* vagy *novellának*, melyet első beköszöntésekor s meg-jó ideig *beszédnek* vagy *példabeszédnek* neveztek. Mint annyi nagy es-kiterjedt nemzetsegünkre, ez az ő is jövevény. Németországról jött, nem is tudjuk, kinek a kalauzolásával. Magyar címe *Ponciánus históriája*; for-dítóját nem ismerjük; kiadoja Eberus Balázs Beesben, 1573-ban. Kulföldön a régi középkori verses történeti vagy mondai elbeszéléseknek kötetlen atdolgozása, nemkülönbén egyéb mulattató történetek prózában, már a korábbi századtól kezdve sűrűn készültek. A proza terjedésének, felülkere-kedésének okai voltak az olvasók szaporodása, kiknek irodalmi szükség-leit az énekesek már nem elégíthették ki s a kik új meg új olvasmányt vártak; azután a prózának könnyebb alkalmazkodása a fejlődő nyelvek változásaihoz, végre a folyó beszédnek a humanizmus, a nagy latin prózairok tanulmánya által vett művészibb fejlődése. Magyarországon a protestáns kor mulattató irodalmában meg a vers uralkodik, s az átalaku-lásnak csak első postái jelennek meg. Míg a beszéltető proza, melynek közvetlen az élet nyelvéből kellett merítenie, a dramai kísérletekben triss, eleven és fordultatos addig a szépprózai elbeszélés stíle, melyet nem leg-kötött a régi bibliafordítások epikai részének előadó módja, fejletlen. A *Ponciánus* fordítása is feltűnően regies, körülírgató, nehezkös. — A könyv voltaképen példázó novellák gyűjteménye, melyek egy fő történetbe levén beillesztve, az úgynevezett *kerdes* szerkesztesmód poái. Ponciánus császár fiat, a hét bölcs mester által nevelt Dioclet must bevadolta mos-toha anyja, hogy őt bűnre akarta csábítani, holott épen ellene állott fajtan kisértéseinek. A császár halált mond fiára, de a vesztőhelyen mag-e lennek tanítói s celzatos elbeszéléseikkel hét nap egymás után mag tudjak akadályozni a vegrehajtást. Otthon azonban a gonosz mostoha s mond ellenkező irányu meséket, melyekkel mindig ura felbosszút ferget. Végre a hetedik napon a flu megszólalása által kitudódik az igazság, hogy a csá-

szárné asszonyi ruhában szeretőt tartott magának, mire aztán lófarkára kötve őtet végzik ki. Ez a fő történet és a beléje szőtt mesék ősrégi, talán buddhista eredetűek s regés szerzőjükül Sindibadot szokták emlegetni; innen a világirodalomban, a *hét bölcs mester* mellett, szokásos nevők: *Sindibád parabolái*. A mesék görög és zsidó szerkezetek alapján, Dam

Jehan latin fordításában jutottak el nyugatra, melynek valamennyi irodalmában vannak verses és prózai feldolgozásai. A deák szövegnek egy magyar másoló által készített kódexe is megvan a budapesti egyetem könyvtárában. Egyes meséi közül leghíresebb az efézusi özvegy története, melyen alapszik Verseghynek *Szentésiné* című költői beszélye is. A *Ponciánusban* foglalt epizód egyike az ősi mese legdurvább változatainak s általában az egész könyv meséi és válogatatlan kitejezései, illemérzésünkbe gyakran beleütköznek. Különben didaktikus iránya a tanítók iránti tiszteletre, az ítélésben való elhamarkodástól s a gonosz asszonyok felfángjától óvakodásra int.

A folyó beszédnek költői alkalmazása körében, a protestáns kor

Kezdetik hétbölchne

chelekedetyk sep pelda befedekevel es
haszonlatofazgokval, egyben
szerkeosztetch:

Ponciánus valkódele Romanat
varosaban fi beolczvala es vő-
re ev maganak feleségul Romai
Ghiázarnak / igen zep es embereknek
fellemetes leamat / meli ev nefi nagy
szeretiben vala / es zeule nefi egy igen
zep fiat / kinek leon neve Diocleciánus
neveteke az gyermek / es emberekkel
igen szeretetik vala / mikoron fedigh
unniar az gyermeket het eztendos vol-
na halakra megh betegede az ev an-
nia / lakvan az halalt hogi el nem ta-
voztathatnaia / hozzá hívata az chia-
zart / es monda nefi / en vram / miert
ldgh az betegsegeth el nem tavoztat-
hatom

Ponciánus histórlájának első lapja. (Bécs, 1573.)

Báthori István
élete

végén, még egy sajátos és érdekes jelenséget találhatunk: ECSEDI BÁTHORI ISTVÁN *Zsoltárait*, melyeknek megromlott, foszladozott és töredékes kéziratát 1850-ben fedezték föl. Az akadémiában Toldy Ferenc mutatta be s ugyanő adta ki az összesen 23 éneket, mely a 72 közül még meg volt menthető. Szerzőjük, az 1555–1605. élt országbíró, korának legfényesebb nevű, legelső és egyik leggazdagabb főura volt, ki fejedelemként élt vidéki nemes-

tarsai, papjai, tisztjei és katonái közt Ecsed várában. Magas méltóságokat viselt s vezérőrsége volt az 1593. és 94-diki török háborúkban; de különben, folytonos betegeskedéssel küszködve, inkább vallásos szemléletű ember, mint országos tevékenységben töltötte életét. Egész lelkével istenbe mélyedt s minden tehetségével a protestantizmus ügyét szolgálta. Felekezetének első teljes biblia-fordítását nagybátyjára, az ő költő-egén nyomatta ki Károli Gáspár Vizsolyban. Melyen szerette hazáját s ragaszkodó lelkületének egész hűségével állott Rudolf király oldalán, kinek nagyatyját az ő nagybátyja segítette a magyar trónra. De nevénél, vagyonánál s az országban első méltóságánál fogva nagyon is hatalmas volt arra, hogy a prágai udvar megbízzék benne; kémelelték, zaklattak, ingerelték. Bathori csak imádkozott s nem mozdult mindaddig, míg Baista és Belgiojoso dúllásai, hitfeleinek megindult nyomása és szorongatása, az 1604 törvénytelen törvényceikk a magyar protestantizmus egét sötét felhőkkel nem borították be s az új egyházat végső veszedelemmel nem fenyegették. Bocskai hadra készült s a „fejedelmekkel egyenlő” ecsedi várumnak egy szolgája előtt, a nionda szerint, megjelent az Úr angyala s Bathorinak halálát hirdette, ha vétkeiből, a királyhoz való hűségéből, meg nem tér. A magyar protestantizmus küzdelmeinek talán ez az egyetlen legendája. Bathori országbírói kettős pecsétjét visszaküldte Rudolfnak s nyíltan Bocskaihoz csatlakozott, a mi a fölkelésnek mindjárt kezdetén megadta súlyát. Mielőtt azonban diadalát elérhette volna, meghalt s a jezsuita történetírók siettek befekettíteni emlékét.

Egy hittudományi *Tractátus* kívül, magányában nagy szamu eredeti *zsoltaírokat* írt prozában. E költeményekben a keresztyén, sőt protestáns gondolat- és képzetvilág az érzületnek annaz őtestamentomi telmes borujában jelenik meg, mely e század kedélyéletének feltűnő sajátossága. De míg a predikátoroknál és vallásos költőknél a gonosz és hitetlen világra zúdított atkokban, feddésekből, jövendölésekben nyilatkozik addig Bathorinál egészen bensőségeben marad. Zsoltaírai korának lelkét, megalázkodva, büntudatának terhevel, de istenbe vetett rendíthetetlen bizodalmaival, tisztán istenhez való viszonyában tárják föl. Életének legnevezetesebb mozzanatait, háborúságait és kísértéseit, családi reménytelenségének fájdalmait hazájának és egyházának veszedelemait sorra beleszövi fohászokdusaiba. A biblia hatalmas kepei által izgatott képzelet nyilatkozik bennök, helyenkint valóban rendkívüli erejű nyelven, melybe sokszor a biblia fordítások latinizmusai ferkeznek; nyilatkozik azután e nemzedékek miszticizmusai, egy magába vonult lélek szenvedélyes isteni felelmeivel. Ez érzület jellemző az egész korra; de igazabb bensőséget, teljesebb mélységet, tisztább kifejezést sehol sem találunk, mint e misztikus költőknek terjengő, szakadozott, de rész szerint lenseges fohászokdusában. És nincs a XVI. századnak iróadalmi terméke, melynek prozaja költőibbnek tetszenek.

A protestáns kor a megújódott vallásos lelkesedés kora volt. A köz- és magán-életnek minden viszonyát a vallásos élet körébe vitte be s

ennek világánál törekedett eligazodni közöttük. Boldogsága csak az istenben való boldogulás volt. A középkor ájtatos világától főként az a törekvése különbözteti meg, hogy a vallásos érzést a lelkiismeret szabadságával és a vizsgálat jogával kapcsolja össze, ezek által újítsa, terjeszsze, mélyítse. Ennek az iránynak hazánkban, irodalomban és életben, két jellemző vonása tűnik szemünkbe. Egyik a lelkek mély megalázkodása és misztikus bűntudata az ótestamentomihoz közeledő protestáns nézletnek igazságos és kérlelhetetlen istene előtt. Másik a vallásos gondolatnak állandó és benső összeköttetése a nemzetivel; midőn állandóan isten büntetéseül emlegetik a haza nyomorát s a vallásos és erkölcsi megújhódástól folyton folyvást nemcsak lelki üdvösséget, hanem nemzeti váltságot remélnek: a vallásosság egyszersmind hazafiságnak, a hazafiság pedig vallásosságnak tetszik szívőkben. Ez a két jellemző vonás, mely sokképen összeszővődik, jelenik meg tisztán abban a két nagyérdékű vallásos munkában, melylyel a kor befejezést nyer. Az utóbbi Magyarinak *Ország romlásában*, az előbbi Báthori *Zsoltáraiban*.

Breuer Lőrinc, löcséi könyvnyomtató, jelvénye.

23. A katolikus visszahatás.

(1600—1678)

XVI. SZÁZAD VALLÁSOS HITE, erkölcsi élete nehéz állami válságok, társadalmi rázkódások s felekezeti küzdelmek között vívódott, míg tisztulva és nemesedve minden oldalon fölemelkedett. A régi egyház tanítása azonban az új eszme-áramlat elleneben, legalább egyelőre, háttérbe szorult: s az új egyház a maga különböző felekezeteivel országszerte diadalmaskodott, mert a változásra hajló idő és a változásnak kedvező viszonyok elemi erővel mozdították elő. Hisz az eszme-áramlatok útja is hasonlít a légáramlatok útjához. A jó öreg Toth Ferencről, a dunántúli református püspöktől, Ipolyi Arnoldig, a nagyváradi katolikus püspökig, csak a mi századunk folyamában is sokan és sokszor toglalkoztak ennek okaival és körülményeivel, különböző telfogas szerint, de mindannyian elismerik és kiemelik, hogy a magyar protestantizmus diadalának leghatározottabb eszközei *a szószék, az iskola és sajtó* voltak.

Az új eszme-áramlat *rélők és általok* győzött. Mert a vallásos megújulás tudományos megújulással, a lelkismereti szabadság szellemi szabadsággal párosult; a protestantizmus ennélfogva kettős hivatása és célzata szerint mohó tevékenységgel gondoskodott az ige hirdetéséről és az ismeretek közléséről. A protestáns ifjak seregestül jártak a külföldi egyetemekre, úgy hogy csak Wittenbergában 1522-től 1560-ig, nem egészen negy évtized alatt 442 magyar hallgató fordult meg! pedig átlagos számuk azontúl sem csökkent, bár később, a század vége fele már Bazel, Heidelberg, Königsberg, Strassburg egyetemem is sokan gyülekeztek. Ezek az ifjak ott nemcsak a hitújítás eszméit tanulták el, de a szónoklás művészetében és vitatkozás módszerében is kiképezték magokat, a vallásos és tudományos irodalom ismeretét annak istápoló szeretetével és fejlesztő művelésével kötvé össze; s itt, a hazában, mint predikátorok, a protestantizmus magvetőiként szerte jártak, magasba emelt szemmel és ekesen szóló ajakkal hirdetgettek az új tanításnak ígért, s hínégettek annak intézményeit, az apostolok rajongásával almodozva arról a mennyországról, melyet az ő lelkők belső hite szerint igazabban ígértek, mint azok a régi plébánosok, kiket az Apáti Ferenc feddő eneke oly gúnyosan emleget.

A protestáns
egyház története
I. kötet

s a Sztárai Mihály Tamás papja az írással néma ebeknek nevez. Nyomukon élet fakadt: iskola és sajtó alakult: úgy hogy a század folyamán 28 protestáns könyvnyomtató intézet működött, míg a katolikusok számára csak nagykésőn, 1577-ben létesült az első, a nagyszombati műhely. Természetes illetéknép, hogy a protestáns irodalom a katolikusok legalább *tízszerezesen* meghaladja: a mi az új eszme-áramlat gyors és országos sikerére világot derít. A protestáns nagy-urak, egyenesen Luther és Kálvin buzdítására vagy tanítványaik ösztönzésére, vallásuk érdekében tetemes áldozatokat hoztak, hogy nyomtató intézeteket és iskolákat állítsanak, még pedig nem annyira felekezetök vezetőiként és annak segítségével, hanem inkább egyes gyülekezetek s egyes jeles reformátorok számára; míg a katolikus főurakat ebbeli szándékukban, ha ugyan volt, meggátolta az az *elv*, hogy a hívek lelki javáról és egyházi érdekéről való gondoskodás kizárólag a papság joga és tiszte; s a mikor a közszükség nyomása alatt az 1548: XII. és 1550: XIX. törvénycikkek erősen sürgetik is az iskolák szaporítását, az ország és fejedelem kegyúri jogánál fogva teszik és a végrehajtást egészen a papi rendre bízzák: mi a *visszahatás koráig* elmaradt.

A protestantizmus elterjedése

A visszahatás célja és feladata mindenek előtt abban nyilatkozott, hogy a protestantizmussal fölvegye és megvívja a harcot a szószéken, az iskolában, a sajtóban; hogy leküzdje és visszaszorítsa minden vonalon, ha lehet, a szellem erejével, ha kell, a hatalom fegyverével. Mert az igazi struggle for life, az igazi lenni vagy nem lenni kérdése nyílt élesen szívébe, ha a katolicizmus a XVII. század kezdetén a maga helyzetére gondolt, mely kétségbeesésre vagy elszánásra egyaránt indíthatott. Hisz az új egyház pár évtizeddel ezelőtt úgy elhatalmasodott, a mint Telegdi Miklós vallja, hogy a protestánsok már az érsekség székhelyén, Nagyszombatban is birtokukba vették a templomot, az ország minden városait, helységeit, faluit és pusztáit annyira ellepték, hogy félni lehetett, mikép a katolikus hitnek neve is kivész; úgy elhatalmasodott, a mint Ipolyi Arnold írja, hogy Veresmarty Mihály, mint gyermek, Tolnában és Baranyában, sőt az egész vidéken katolikus embert elevenen nem láthatott. S a régi egyház a XVII. század, a visszahatás kezdetén már ott állott, a mint Szentiványi Márton beszéli, Szántó István öregebb társa kézirati följegyzésére hivatkozva, hogy rendjök közönséges iskoláinak felállítása előtt egész Magyarországon a katolikus hitet már csak *három* mágnás követte, a nemesség közül pedig alig volt csak egy is, ki annak kebelében megmaradt volna; sőt két évtizeddel utóbb, a visszahatás folyamán, 1622-ben is ott állott, a mint Pázmány Péter számba veszi, hogy a Duna, Tisza, Dráva és Száva egész közén, a török hódoltságban, alig találkozott *húsz* katolikus pap, mellettök néhány jezsuita, kik álöltözetben, álútakon, ismeretlenül bújdostak a titkos térítés feláldozó rajongásával; az erdélyi fejedelemség hét magyarországi vármegyéjében, a Tisza mentén alig két-három mágnás tudta megmenteni házi káplánjait: mert a török-lakta és

Bethlen-birta területén meg a püspökök sem tartozkodhattak székhelyükön. A kalocsai érsek, az erdélyi, váradi, egri, eszaki, pécsi, bosnyai és székelyi püspökök mint kanonokok elegendenek az esztergomi, pozsonyi és győri

А. К. К. К.
С. С. С. С.

Great Forgiveness Learning Center

káptalanban, vagy mint prépostok és apátok egyéb menedek szigeteken. címek inkább kegyeleti enik, mint egyházi hatalom, inkább ragaszkodás a joghoz mint maga a jog. A Ferdinand ország részében Pázmány terítő sikerei nyomán kedvezőbben alakultak ugyan a viszonyok, mert a főur

rend fele a katolicizmushoz csatlakozott; de a nemesség és nép még az új hitet vallotta s alig *egy tizede* pártolt el attól, a miből könnyen megérthető, hogy a katolikus papság száma itt is elenyésző csekély. Mert az állami válságok, társadalmi rázkódások és felekezeti küzdelmek között a szerzetesi kolostorok, prépostságok és apátságok elpusztultak; csak a pálosok és ferencesek némely háza került ki a romlásból; a világi papok pedig elfogytak a fogyó katolicizmussal. Még az esztergomi érseki megyében is, hol a XVI. század közepén 900 plébános, 30 prépost és 30 apát működött, alig lehetett 100 plébánost találni, pedig a régi egyház ereje Forgách Ferenc föllépésétől fogva ezen a területen tömörült, a katolikus visszahatás magvetése két évtized óta ezen a területen egyre folyt, főként az oktatás emelése által. Mert meglepő, hogy a katolikus iskolák, a mint Szentiványi Márton bizonyítja, a püspökök gondatlansága, valamint a tanítók hiánya és a török dúlása miatt előbb országszerte annyira meggyérültek, hogy a szülők a királyi felség engedelméből, mikép gyermekeik tanulás nélkül el ne parlagosodjanak, kénytelenek voltak azokat protestáns iskolákba küldeni, mire például maga Verancsics Antal, az esztergomi érsek adott, ki rokonát Bártfán Stöckel Lénárd keze alatt képezte. Pedig amaz idő szelleme szerint minden tudományba a felekezetiesség elveit vitték bele, s a katolikus növendékek közül számosan áttértek az új egyházba; minek csak 1629-ben szakadt vége, mikor Pázmány a plébánosoknak megparancsolta, hogy beszédeikkel a szószékről egyre figyelmeztessék és intsék hallgatóikat, hogy közülök senki gyermekét tanulás vagy kereskedés, mesteriség vagy nyelvismeret végett protestáns helyre ne küldje.

A katolikus
visszahatás
kezdeté:
Forgách Ferenc

Mert Pázmány lángeszének egész tisztaságával látta be a helyzetet, ismerte föl az eszközöket: s acél-akaratának egész szívósságával egy életen keresztül dolgozott annak megfordításán, ezek teljes kihasználásával. A mióta a pozsonyi országgyűlésen a jezsuiták érdekeit a magyar nemesi és rendi jogok örve alatt oly hathatósan védelmezte: ő volt a katolikus visszahatásnak FORGÁCH FERENC alatt sugallója, később vezetője, halála után lelkesítő példája. Forgách Ferenc hatalmas érsek ugyan, kinek méltósága díszével családja fénye olvad össze, vallásossága erélyével grófi büszkeségének követelése egyesül: de inkább uralkodni, mint alkotni képes. Az ő érdeme a katolikus visszahatás első szervezése, még inkább a Pázmány tehetségeinek első méltatása, mert a nagy-szombati zsinat 1611-ben minden bizonynnyal az ő befolyására vezethető vissza, ha a Forgách névéhez fűződik is. Iránya legalább a Pázmány szellemére vall: hisz a plébánosok hiányának pótlása, elégtelen tudományának javítása, egyházi fegyelmének és erkölcsi életének emelése mindig az ő törekvéseinek körébe tartozik. Ez a zsinat kétségtelenül az ő sugalmazására folyamodik, a magyar lelkészek csekély számára és a főpapok szegénységére való tekintettel és hivatkozással, a pápához, hogy engedje meg, mikép a gréci, bécsi, olnői és prágai papnevelő házakban 3—3, a római német kollégiumban évenként 12 magyar

növendeket kepezthessen; de a folyámodás süketlen marad, mi a régi egyház érdekéből annál sajnálatosabb volt, mert a katolikus ifjak külföldi egyetemeket a hitujítás óta ugyis alig látogattak; csak Pazmany tanárkodása korában jelent meg a gréci egyetemen több magyar hallgató, 1604-től 1608-ig, négy esztendő alatt összesen tíz, egynek kivételével az is valamennyi jezsuita újonc. Pedig Magyarországon számbavehető papnevelő hazuk nem létezett. Hiszen meg Pazmany érsekségének kezdetekor is, 1616-ban, egyedül Győrött, Nyitrán és Nagy-Szombatban állt efféle intézet, de kevés ifjú számára; a mellett sem a tridenti zsinat követeléseinek, sem a kor igényeinek meg nem feleltek, a Bethlen-mozgalmak alatt pedig szüneteltek vagy teljesen megszűntek; úgy hogy Forgách kezdeménye szinte megghiúsult, s a *viisszahatás egész célja és feladata*, tervezetében és végrehajtásában, PAZMANYRA szállt, ki felekezeti küldetésében lelke őszinte elfogódásával nemzeti küldetést látott, s annak kötelesség-erzetet ennek felelősség-erzetével emelte főlebb és engesztelte meg; nemcsak beszelt, de tett, legelső volt a *szószéken, az iskolában és sajtóban*, senki jobban emberöltőjében nálánál nem értette és nem méltatta egyiknek is becsét!

A szószék szaporítása, az iskola alapítása, az irodalom fejlesztése, a régi egyház

A Pazmaneum Becsben.

védelme, küzdelme, diadalma volt nappali alma és éjeli almatlansága, s egy oly nemes lelkesedéssel, mint nemes áldozatkészséggel alkotott mindenütt.

Ismételve hangoztatta mind a király, mind a pápa előtt, hogy a magyar katolicizmusnak egető baja a papok hiánya, az erctnekesség miatt harapozott el; mert a hol tíz kellene, egy is alig található, ki rend szerint tudatlan, nem egyszer erkölestelen, az emberi tisztesség ellenére vadhasaságban él vagy az egyházi törvények ellenére megesküszik asszonyával, ennelfogva biztos számításal fogott az állapot javításába és következetes kitartással teljesen helyrehozta azt. Mindenek előtt újra szervezte a papnevelést Nagy-Szombatban, hol az érseki intézettel csakhamar a kaptalani is versenyre kél a lelkészek kiképzésében, majd megalkotta a becsi Pazmaneumot, mely ma is virágzik, eleinte nem annyira tudos, mint inkább erényes papok kitanítására, mert úgy az érseki megyében, mint egész Magyarországon főleg nagyszámú áldozó-papokra van szükség; azért már több megengedi, hogy saját költségükön más főpapok is oda járathassák növendékeiket: attan kieszközöli, hogy a római német kollégiumba a magyar ifjak

minél többen és minél könnyebben juthassanak be, fölvételi vizsgálat nélkül mindazok, kiket az érsek alkalmasoknak ítél; mert úgyis csak a jelesebb tehetségeket küldi az örök városba, hogy a katolicizmus nagy emlékeinek és nagy intézményeinek behatásai közt magasabb hivatásra érlelődjenek.

Lippay György esztergomi érsek.

Általában mindent elkövet az egyházi szószék ellátására, a régi vallás régi fényének és papi rendjének emelésére, a király és pápa segítségével; még a főpapi hagyatékok lefoglalásától sem retten vissza, csakhogy a lelkészi nevelésnek minél tetemesebb és szilárdabb alapot vethessen. S minő eredménnyel? Bizonyosága lehet, hogy a nagyszombati intézetnek, mely 1622 óta állt újlag, 1633-ig, egy évtized alatt, 95 növendéke vette föl az egyházi ren-

deket, hogy a bécsi Pázmáneumban, mely 1624-ben 12 ifjával nyit meg, 1633-ban már 50, s csakhamar 62 kispap tanult; bizonyosága lehet, hogy Pázmány három főesperességének, a pozsonyi, sárvári és nyitrainak területén 1635-ben már több áldozó-pap működött, mint husz esztendővel azelőtt

Szelepcsényi György nyitrai püspök, a 17. század első felében.

egész érseki megyéjében, sőt szinte egész Magyarországon. Roma, Bécs, Nagy-Szombat oly szaporan eresztette a maga rajait, bizonyosága lehet, hogy egyenes befolyása következtében a katolikus fiatalság külföldi iskolázása is nagyot lendült. 1616-tól 1637-ig csak a grieci egyetemen 83 magyar hallgató fordult meg, kiknek nagyobb része hasonlóképen az egyházi pályára készült. Pedig el kell ismernünk, hogy bár mindenek fölött a vi-

nyok szükségleteire, a *számra*, igen, a számra tekintett: de a főesperesi látogatások elrendelésével, a megyei és tartományi zsinatok szervezésével, a vallás-erkölcsi élet emelésére is végtelenül üdvösen hatott. Mert benne az uralkodó főpappal a hittérítő apostol egyesült, a ki jól tudta, hogy a betűbe a lélek önt szellemet, hogy az igazi vallásosságot csak a lángoló buzgóság élesztheti és erősítheti; hogy a papok tisztasága a hívek tisztaságának tükre és botrányos viselkedése azok megbotránykozásának köve, a mi amaz éles összeütközések korában nemcsak kihívó, de egyenesen megrontó volt: azért ügyekezett irtani a gyomot. Erényes és munkás papi tábort óhajtott teremteni, hogy minden áldozó-pap példájával vonzzon, ékes-szólásával hódítson: a visszahatás lelkes és elszánt harcosa legyen!

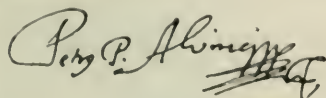
A jezsuiták működése

A jezsuiták az ő legkitűntettebb kedvencei, mert azok legfáradhatatlanabb munkásai. Még a mikor rendjökbe tartozott, sugalmazta Forgácnak a nagyszombati kollégium eszméjét, szorgalmazta Rómában annak keresztültelét; később, a mikor kötelekeiből feloldva már az érseki széken ül, ugyanazzal a becsüléssel és ragaszkodással van irántok. Ismeri szervezőket, műveltségöket, elszánásukat, eszélyöket és önfeláldozásokat; igazi harcoló tábor: papok és tanítók, hősök és vértanúk, lovagok és cselszövők, a mint szerepök követeli, céljok, a protestantizmus leverése és a katolicizmus fölemelése érdekében. Ott szerepelnek szemkápráztató fényes templomaikban, mesteri ékesszólással a szószéken, alázkodó áhitattal a gyóntató fülkében, ott az iskolákban, alapos tudománnyal és mindennemű szórakoztatással; ott küzdenek a legfenyegetettebb helyeken, legkockázatosabb veszedelmek között: győzni vagy elhullani egyaránt erősek; ott pompáznak a fejedelmek és főurak kíséretében, s ott settenkednek a léha pazérok, mint a Thúrzó-testvérek oldalán, kik nagy elődeik nevére oly méltatlanok voltak, ott a vigasztalásra szoruló özvegyek, a brandenburgi Katalinok, Fugger Máriák, Pálffy Katak, Báthory Zsófiák, a Bossányi és Erdődy Zsuzsánnák termeiben.

A visszahatás még Pázmány vezérlete s a világi papság szaporodása mellett is csak ezzel a *mindenre kész* sereggel haladhatott sükeresen. Alig létesül első iskolájok, mint tanítók és térítőök csodás sükert érnek el. Két esztendő múlva, 1618-ban már 800-ra rúg tanítványaik száma, már százakat visznek a katolicizmus kebelébe; mert a tanító kar mellett egyszerre a térítő raj is megjelenik. Nagy-Szombatban rend szerint 40—60 jezsuita lakik, kik köröskörül messzi vidékeket bebolyanak; s a nagyszombati ház mintájára Pázmány egymásután alapítja a pozsonyi, szathmári, szepesi házakat, mert meggyőződése szerint csak az iskolák, a jezsuita iskolák által lehet a vallást régi virágzására juttatni; végre a középoktatás kiegészítéseként megalkotja a nagyszombati egyetemet, melynek ragyogó megnyitása már a katolicizmus diadal-ünnepe. Lelkétől lelkesülnek, példája szerint áldoznak: gróf Drugeth György, ki Ungvárt és Homonnán, a gróf Althan-család, mely Komáromban, Dallos Miklós győri és Lósy Imre egri püspök, kik Győrött és Gyöngyösön állítanak a jezsuiták számára iskolákat.

Minden új intézet új küzdő csapat, mely láncolatosan pusztít a protestantizmus hívei, fiatalok és öregek soraiban, mert a tanítók és térítők forrton forrva és nőttön növekedve a magyarországi és erdélyi föld minden vonalain fel-felvillannak.

Mert a visszahatás lelke Pázmány lángszellemének kialudtával el nem lobban, utódai LOSY, LIPPAY, SZELEPCSÉNYI, SZÉCHÉNYI, kiket a katolicizmus élet-harcának vezetésére maga nevelt, érseki székével öröklök hagyományait is, s a jezsuita iskolák egész sorozatát szervezik! Lippay Trencsénben és Rozsnyón, Szelepcsényi Lőcsén, Selmecen, Szokolcán és Zsolnán, Széchenyi Budán, Egerben, Kőszegen, Esztergomban és Pécsen; mellettök vetekedő buzgósággal és áldozattal az egyházi és világi nagyok létesítik: mint gróf Draskovics György győri püspök a nyitrai, Matyasovszky László nyitrai püspök az eperjesi és nagybányai, Báthori Zsófia a kassai és pataki, Báthori István a kolozsvári és nagyvárad, Apó István a brassai, szepesi és gyulafehérvári intézeteket, Kisdi Benedek egri püspök a kassai egyetemet, hogy másokat ne emlegessünk. Mind e helyek, melyeket kiemeltünk, világi hadi terv szerint, ügyes számítás és következetes kivitellel, úgy vannak kiválasztva, hogy a katolikus támadást egyenesen a protestantizmus vidékeire, nepe-sebb városaiba vigyék be, hogy azt romboló erővel nyomják el. S egészen addig, a míg a derék

Alvinczi Péter levélaírása

és hazafias kegyes tanító-rend nálunk még nem honosodik, az összes katolikus intézeteket a jezsuiták vezetik. 1688-ban már 29 középiskola és 2 egyetem van közöttök, az összes papnevelő házakkal, melyek közül még felosztatásukkor is *tízenkettőben* működnek. S mind e telepek tűzészkeiből égő veszedelmet visznek az új egyház szorongatott hajlekaira.

Imé, a visszahatás története tör minden évtizeddel tovább, mert az ország megtelik jezsuitákkal, küzdő taboruk futosó őrszeméit mindenfele el a határokig terjesztik. Vélök és általök a sajtóban is megzajosul az élet, mert Pázmány lángszével és tűnemenyes munkaerejével az irodalmat is celzatának, eszmeinek szolgálatába veszi. több mint harminc művel gazdagítja. Korszakos szelleme uralkodik a század összes hitvitáin. Mert tarsai Balassi és Lepes, Veresmarti és Sallai, Hajnal és Vásárhelyi csak az ő szárnysegédek; követői. Sámbar, Kiss, Stankovics, Szentiványi csak az ő fegyvereivel küzdenek tovább. A buzgósági művek példánya az ő *Imádságos könyve*, az egyházi beszédek mintái az ő *Prédikációi*, a vitázó okok és ervek tárháza az ő *Kalauza*. A katolikus irodalom az ő szelleméből táplalkozik: föllendül és felvirágzik. A szükségletet már nem elégíti ki az egyetlen nagy-szombati nyomtató műhely: egymásután keletkezik a pozsonyi, kassai és esziki sajtó, sőt Kolozsvárt és Lőcsén is nyomtatnak katolikus

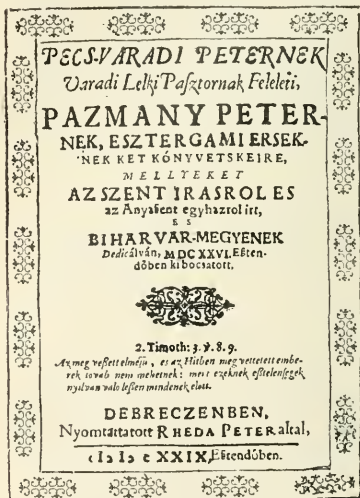
A jezsuiták terjesztése

könyveket; Bécs, Gréc, Prága pedig tömegesen készíti és küldözi be őket s a megújuló magyar katolicizmus támogatásában Pottendorf is közreműködik.

A protestantizmus állapota

A katolikus visszahatás szívós számítással és kemény küzdelemmel nyomult ugyan minden vonalon, szószéken, iskolában és sajtóban elé: de az erejebíró magyar protestantizmus a papok erkölcsi befolyásától, a tanítók tudományterjesztésétől, s az írók elvi vitájától még össze nem romlott volna. A Bethlenek, Rákócziak, Rhédeyek, Telekiek, Hartaiak és Petneházi Király Annák s annyi más fő és köznemes még mindig nagy számmal

képeztették a német, helvét, belga és holland egyetemeken a protestáns ifjakat, kik visszatérve koruk műveltségének színvonalán képviselték felekezetüket, teljesítették mint prédikátorok, professzorok és vitakozók hivatásszerű kötelességeket. Sem szellemök, sem tudományuk, sem harci kedvök a *hetvenes évekig* nem csökken: templomaik ép oly népesek, iskoláik ép oly híresek, mint a katolikusokéi; nyomtató műhelyök pedig még mindig több, irodalmuk még mindig gazdagabb és mozgalmasabb. Vagy hivatkozunk-e *Magyari Istvánra*, ki ép oly naiv, megható hangon beszél, mint Veresmarti; csakhogy a míg ez a maga lelke veszésétől ijedez, addig az az egész magyar nemzet romlása miatt szorong. Úgy áll ott a két század

Pécsvárad Páter vitáirátának címlapja. (1629.)

között, mint a kiben a múlt babonás hite és a jövő kutató felvilágosodása egyesül. Senki se hisz jobban nála az isten közvetlen vezetésében, vallásának igazságában; rajongó mély felekezetességből hirdeti, hogy az ország minden romlásának oka a katolicizmus bálványozása és erkölcstelensége. Vagy hivatkozunk-e *Alvinczi Péterre*, ki a vékony tudományú jezsuita, Menander Pistolocius képében ép oly elmésen és hatásosan kezeli a csipő és maró gúnynak, a színeskedő és pellengérező magasztalásnak fegyvereit, mint Pázmány az együgyű prédikátor álcájában? Az észbeli okok és tekintélyi hivatkozások ugyanoly bőségével rendelkezik, a magyaros szólások és közmondások ugyanoly csattanósságával, és a logikának ugyanazzal a syllogismusokban és alternatívákban mozgó kérlelhetlen következtetéseivel. Vagy hivatkozunk-e

Szeuci Molnár Albertre, kivel a vallásos költészet művelői közül katholicus körből senki nem mérközhetik? Zsoltáinak versbeli változatossága, kifejező erőtellessége ma is megkapó, pedig századok óta zenének. Vagy hivatkozzunk-e *Melotai Nyilas Istvánra*, kinek szívet ép oly mélyen érinti a hívek lelki udve, mint Lépes Balint nyitrai püspököt, hiszen nemcsak maga irtogatja a veszedelmes tevélységek és hamis velekedések karhuzatos tövises bokrait, de utódjának is örököül hagyja? Ha fölmelegszik, erős erőstől rezdül hangja, s gondolatait parhuzamos tagolattal, mintegy a bibliai stílusnak szellemében fejt ki, a míg a sok bizonyosság, értelmezés fejtegetes, magyarázat el nem nyomja; Lépesnél bizonyynyal derekabb tehetség. Vagy hivatkozzunk-e *Pécsvárad Páterre*, ki a protestáns Biharvármegyét oly eleven és hathatosan oltalmazza Pazmany ellen, ki mint »a haszontalan tyúk kotkodacsolásával, a mérges kigyó süvöltésével« így árulja el magát irasival? Pécsvárad előbb szóval a templomban, aztán tollal hosszú munkájában végig megyen az érsek két rövid könyvének: *A szentírásról és az anyaszentegyházról*, minden tetelen, tudása nagy, alapossága meglep, sőt részletességével sokszor láraszt, de szókimondó élessége, csattanó ervelese, ferlias és komoly bátorsága nem meltatlan ellenfélnek mutatja. Vagy hivatkozzunk-e *Pósaházi Jánosra és Matkó Istvánra*,

*Szavattal és zavar Bal-
gaja Medgyesi-től.*

Medgyesi Páter

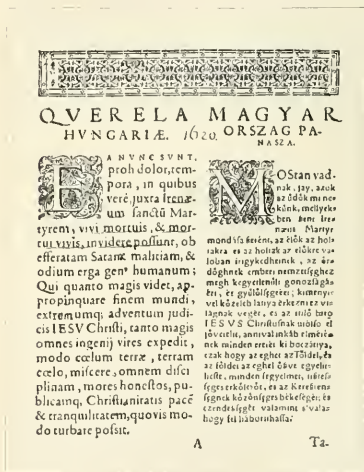
kik ép oly szilaj természetek, mint Balásti Tamás és Sambár Mátyás, ép oly leleményesek és csufondárosok a csatározásban és bantalmazásban, s ép oly fejedelmi pazarsággal osztogatják azokat a címeket, a melyeket nem szokás a leveles-tárba az örökösök számára eltenni? Tehetsegükben is van annyi el, nyelvökben is van annyi erő; kivált Pósaházi, ki örökké vetelkedik és meg nem árul Mátyás pappal, tomított-ség és fordulatosság, s a gondolkodás és előadás energiájára, jóval fölebb emelkedik. Vagy hivatkozzunk-e Komaromi Csipkés Györgyre és Tótfalusi Kiss Miklósról, kiknél több szeretettel Káldy György sem foglalkozott a biblia fordításával? Vagy hivatkozzunk-e *Czeglédi Istvánra*, annyi magvas munka szerzőjére, ki a dolgos virrasztástól időnek előtte galamboszsze lesz, s hitének áldozataként vértanúságot szenved, de a míg el, mint a jó órallo, egyre vigyáz és esztáz? Erdőkes és jellemző hatás, hogy a protestáns írók, mint Czeglédi is, a langeszű érseket meg mindig előveszik, szembe nézik, heves és szemlives harcba hurocolják, intik, feddik, korholják, szemrehányásokat zúdítanak füzere, mint előnek, a mikor már reg nem felelhet vissza, mert epizonál csak az ő fegyveres hazából veszik fegyveröket: így ezt a tarhazat törekzenek tönkre tenni; de ezzel magok is közreműködnek abban, hogy a Pazmany

elsősége már korában megállapodjék. Czeglédi, a mint első életírója, Köleséri Sámuel mondja, nem emberi agyaskodással vagy találmányokkal, hanem a szentírással támogatja az igazságot s az egyházi atyák ismeretével harcol, mert az ellenséget a saját fegyvereivel akarja meggyőzni. Különben stílje, a hol fölhevül, érzelmes és hatásos, de a szüntelen való hivatkozások miatt sokszor töredékes és egyenetlen. A mi nála hiányzik, a szerkesztő és író mûgondja, mely nemcsak a jól tagolt szerkezetet terveli ki, hogy a részek arányai tetszetősek és összhangzatosak legyenek: de arra is ügyel, hogy a részekbe minden darab simán kidolgozva jusson bele. Vagy hivatkozzunk-e Selyei *Balog Istvánra*, az ötletes prédikátorra, Gelei *Katona Istvánra*, a

nagyszű püspökre, kinek rengeteg tudományánál csak vas-kalapja volt nagyobb, *Medgyesi Pálra*, e nemes és felvilágosított szellemre, kinek minden írása a tanulmány és hangulat terméke, Pápai *Páriz Ferenc*re, e békülékeny lélekre, ki a megnyugvás hirdetője?

A protestánsoknak nincs ugyan oly uralkodó vezérszellemök, mint Pázmány, kinek párjarkító termékenysége szellemi tehetségein kívül anyagi eszközeiben is gyökerezik, mert nem kénytelen előbb Maecenást fogni, mint a szegény prédikátorok; kinek szavai súlyához, művei tekintélyéhez minden érdemök mellett az is jelentékeny nyomatékot ad, hogy az ország hercegprímása, a király legelső tanácsosa és az egyház bíboros főpapja; de vannak elegendő, kik széles tudományval, zamatos nyelvvel és magyaros stíllal bírnak, érdemes ellenfelei Pázmánynak és társainak.

Más eszközök azok, a mikkel a visszahatás teljes diadalmat aratott. A szószék, az iskola, a sajtó csak megingatta az erejebíró magyar protestantizmust: a király, a katonaság, a földbirtokosság verte le, a jezsuitaság sugalmazásai szerint. Nem fordulunk sem a *Magyarország Panaszához*, sem a *Jezsuita Páterek titkaihoz*, hogy a támadás, üldözés, mesterkedés annyi nemét jellemezzük, mert hiszen annak riadó jajja, ennek kavargó gyűlölete fölötté sötétlen színez: hanem csak a történeti tények mellett maradunk. Már Forgách nem egyszer követett el visszaélést, hogy a régi

Az első lap Alvinczi Péter Magyarország panaszából. (1620.)

egyházat istápolja, mint az 1604-iki hírhedt XXII-ik cikkely betoldása^A által, már Pázmány nem egyszer élt a fogással, hogy maga helyett egyenesen a királyt leptette sorompóba, mint a pozsonyi protestánsok ellen, hiszen a nemzeti küzdelmek a vallásos sérelmeket mindig lobogójukon viselik, s már Alvinczi 1620-ban, *Magyarország Panaszában* olyannak festi az időt, hogy az élők megirigyelhetik a holtakat, mert a templomok elfoglalása, papok elkergetése, keresztelések és temetések eltiltása gyakori dolog. már Szenci Molnár a *Bekecsi új templom felszentelésében* panaszosan írja, hogy az igaz hívőknek a Krisztus kereszt-zászlója alá kell sorakozniuk és a világ fejedelme ellen kell csatáznunk és viaskodniuk: de a visszahatás a hetvenes évektől fogva, a bécsi, nikolsburgi és linci békekötések és királyi eskük ellenére, rombol a protestantizmus alkotásai közt. A mikor a szerencsetlen Wesselényi-Nádasdy-mozgalmat vérbe ölik: a király, a zordon I. Lipót, szabad kezet enged katonáinak és jezsuitáinak a protestánsok irtására, s a Caraffák, Cobbok, Spankauk, Rothalok, Volkrak az idegenek vergyűlöletével

Szelepcsényi György nevelőirása

a magyarok iránt, rohanjak meg a protestánsokat, veszik el erőszakosan iskoláikat és templomaikat, vagy a földbirtokosok üldözik el a tanitokat és papokat a földesúri jogok örve alatt.

Íme, Eperjesen 1673. március 10-en Volkra tábornok az egri püspök és jezsuiták kíséretében, éjjel, fáklyák világánál rohammal foglalja el a főiskolát és templomokat. A tanárokat és lelkészeket száműzik és esküvel kötelezik, hogy Magyarországra többé vissza nem térnek, haesak nem katolikusokul; még a készülődesre is csak két napot hagynak nekik. Pozsonyban, 1672-ben, rendszeres támadással és vívással ragadják el a tanintézetet és egyházakat, a rektort és konrektort, kik a tanulókat ellenállásra tüzelik, megköttözik és számkivetik. Sopronban 1674-ben simábban, a királyi fiskussal kötött szerződés szerint veszik el a főiskolát, templomokat, egyházi birtokokat és javadatlmakat, legalább kegyelműl élni és futni eresztik a tulajdonosokat. Saros-Patakon Bathori Zsófia a földesúri jogok címen adja át a jezsuitáknak a Rakócziak örökét, a híres kollégiumot, összes vagyonával, s a tanárok, Posahazi János és Buzinkay Mihály, vándorbotot

vesznek kezükbe, s a tanulókkal bűjdosásnak indulnak Debrecenbe, majd Gyula-Fehérvárba, hol mint *pataki* iskola működnek tovább, legalább a nevüket megőrzik. Pápán Eszterházy Pál, az új birtokos katonai karhatalommal kergeti ki a protestánsokat iskolájokból, templomukból, papi lakaikból, s minden jószágukból, egyszerre több mint 600 lakos hagyja el a várost. Váradon a török megvétel dülésében pusztul el a jeles tanintézet és züllik el népe.

A jezsuiták a király engedelmeiből, a földesurak támogatásával járnak faluról falura, s a protestáns főiskolák után a protestáns templomokat szedik el. Mi van még hátra? *Szelepcsényi György* primás 1673-ban Majláth Miklós ügyigazgató vádjára a bányavárosok kerületéből minden protestáns papot helytartói széke elé idéz; megjelen ott 33 közülök, kiket halálra ítélnék, míg a királyi kegyelem száműzetésben vagy lemondásban ad nekik menedéket; 1674-ben pedig vértörvényszéke elé szolítja az összes protestáns papokat és tanítókat: s 300-nál többen mennek szembe a veszedelemmel. Megindul Czeglédi István is, összetörve, betegen, híveinek zokogása közt és megérkezik *holtan*. Még Szelepcsényi és Majláth is összedöbben: de a többi iránt nincs irgalom szívökben. Vagy le kell mondaniok, vagy börtönbe kerülnek, aztán 61-en gályarabok lesznek, hogy Trieszt és Nápoly terhes hajóit húzzák, s inségben, keserűségben énekeljék a vértanúk dalát. Szó, tanítás, vitatkozás elcsügged: de a Thököly és Rákóczi ágyúi már dörögnek.

24. Pázmány és köre.¹

TÖRTÉNELMUNK KÖNYVEINEK GYASZLAPJAI AZOK, melyek a vallási harcok eseményeit beszélék el. De a sötét árnyék mellett azokon sem hiányzik a világosság derűje. Az ellentetes vallási felfogások surlódásából a szilárd meggyőződésnek lángja csap föl, és az eszményekért való hevülés melege terjed szét; így tehát az emberiség haladásának és emelkedésének mozgató erői fejlődnek. E mellett a vallási harcokban a tömegek ontudatos tényezők, nem pedig (mint más mérkőzésekben) vak eszközök gyanánt vannak hivatva részt venni. Ezért a vezérek a szellemi hatás fegyvereit kénytelenek használni, azokat, a miket az élő és írott szó nyújt; mindkettőnek pedig csak a tömegek nyelve, a nemzeti nyelv szolgálhat közegül.

Innen van, hogy (miként egyebütt) nálunk is a XVI. és XVII. század folyamán a vallásfelekezetek adózó harcának nyomában a nemzeti nyelv kifejlődésének, a nemzeti irodalom felvirulásának vigasztaló latványa tárul föl. És jellemző, hogy az a férfiú, ki a küzdelem fegyvereinek kovácsolásában és használatában fölényét kétséget kizáró módon bebizonyította, a diadalmas hőhő babérait fűzte homloka köré.

Ez PÁZMÁNY PÉTER.

Őt is, mint a nagy feladatok megoldására hivatott egyéniségeket rendszerint, a körülményeknek kivételesen szerencsés találkozása készítette elő hivatására.

Ősrégi magyar családból származott. (Szül. Varadon 1570 október 1-iken.) Atyja *Pázmány Miklós*, biharmegyei alispán, és anyja is Kalvin felekezethez tartozván, vallásukban nevelték őt. De a mikor az apai házhoz katolikus mostohaanya került, ez gyengéd befolyásával a serdülő gyermek lelkét a kath. vallás fele kezdé irányozni. Csakhamar hatalmas szövetségest talált *Szándó István* jezsuita atyában, ki (1581) mint hírhirdető jött Váradra. Ez a legmagyarabb és legharciasabb jezsuita szónoklataival, irodalmi polemáival és személyes érintkezésével nagy hatást gyakorolt:

¹ V. ö. e sorok irójának két monográfiáját: *Pázmány Péter és köre* Budapest 1867-1871. Három kötet. *Pázmány Péter* Budapest, 1880. (A Történelmi Emlékiratok illusztrált kiadványa.)

annál inkább, mert Báthori István barátságának és Rómában nemzete javára kifejtett buzgó tevékenységének varázsa környezte. Meghódította a tizenkét

Pázmány Péter egykorú arcképe.

éves Pázmány Pétert is, ki a katolikus vallásra tért, és őt Kolozsvárra kísérte, hogy a jezsuita kollégiumban végezze iskoláit. A jezsuita-rend több kitünősége működött itt, kikben a fiatal konvertita rajongó vallásossága

méltó példányképeket ismervén föl, ő maga is tizenhet éves korában a rend tagjai közé vétette föl magát.

A hittudományi tanulmányok végezt elöljáról Romába küldötték. A vallásos élet gyűpontjánál, a klasszikai kor emlékeinek és a keresztyén művészet remekeinek légkörében négy esztendő tölthetett. Tanarai közé tartozott Bellarmin Robert is, korának legnagyobb hittudósa, a kath. egyháznak a protestantizmussal vívott küzdelmeiben legünnepeltebb vezérharcosa. E szerint gyermekevéntől egész addig, míg a nyilvános pályára lépett, a kiváló férfiak egész sorozatával állott összeköttetésben, kik egyaránt alkalmasak voltak arra, hogy hatalmas tehetségének kifejlesztésében közreműködjenek, és arra, hogy jövő tevékenységének irányát kitűzzék.

Miután négy éven át a gréci egyetemen mint a bölcselet tanára működött, 1601-ben visszatérhetett végre hazájába és neki szentelhetett szolgálatot. Azért küldetett Magyarországra, hogy szónoklataival az egyház híveit megerősítse, az elpártoltak visszavezetésén fáradozzék, és felvegye a harcot a protestantizmussal, mely ekkor minden téren, számarány, miveltség és politikai súly tekintetében leszorította uralkodó állásáról a kath. egyházat.

Mindjárt alkalma nyílt erejének megmutatására.

Az 1602-ik év elején *Magyari István* sárvári lutheranus predikátortól könyv jelent meg, mely a következő címet viselte: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Abból indult ki, hogy a kath. vallás, mint hamis tanítás, isten haragját és bosszúját idézi le mindazon országokra, a melyekben el van terjedve, és különösen Magyarországra is. Forgách Ferenc, nyitrai püspök, buzdítására Pázmány vállalkozott, hogy a tanudást visszaverje. A radosnyai püspöki nyaralóban töltött néhány hónap elegendő volt, hogy megírja *Feleletét a Magyari István Az ország romlása okairól írt könyvére*. Nem elegendven meg a védelemmel, támadólag lépett föl, s azt a tételt vitatta, hogy a Luther tanának terjedése miatt sújtja isten az országokat csapásokkal.

Ezen első irodalmi föllepésével kitüntette, hogy hosszú külföldi tartózkodása és idegen nyelven folytatott tanulmányai közepett nem vesztette el a tisztá, mondhatnók ázsiai magyarságnak jellemet, melyet a biharmégyei nemesség kiváló mértékben tudott megőrizni; nem vesztette el a magyar nyelvnek azt az őseréjét, melyet a szülői házból egyedül örökség gyanánt vitt magával. Olyan erőteljesen használja a magyar nyelvet, mintha a Körös partjáról sohasem távozott volna. Csorbitatlanul bírta a magyar nép szellemének kepekben, hasonlatokban és közmondásokban felhalmozott dúis kincseit; a magyar nép sajátoságos gondolat- és érület-világának mely ismeretét: a mely tulajdonságok szónoklatainak és iratainak csodászerű hatását megalapítandók voltak.

És szintugy már első munkájában teljesen ervényesül szigorú logikájának és éles dialektikájának hatalma, a melyet nem gyengít a nehéz-

PÁZMÁNY
ROMÁBAN
GRÁFIA

Ezer vita a
Magyari ellen

AZ ORSZÁGOK- BAN VALÓ SOC ROM- LASOKNAC OKAIROL, ES AZOK- BOL VALÓ MEG SZABADVLASNAC ÍO- modgiáról, mostan vyonnan irattatot, es focbölis embereknek irásokból szereztetet hafz- nos könyuetske.

MAGYARI ISTVÁN SARVARI
Prædicátor által.

Pfalmo LXXXI. verf: XIII.

*Vaiha az én nepem halgatot volna engemet, és
az Israel az én utaimban iárt volna, niluán
semmie' töttem volna az ő ellenségeket, és az
ő háborgatoi ellen, fel emeltem volna az en
kezemet.*

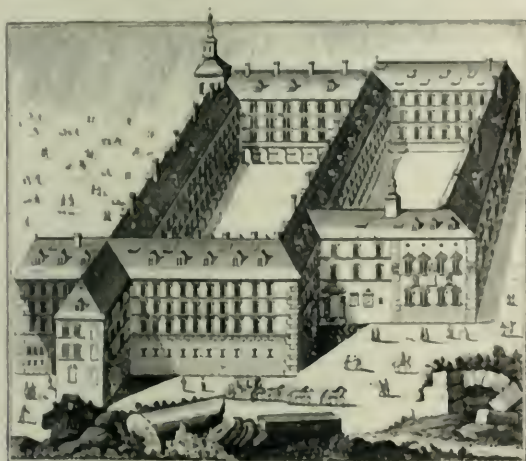
NIOMTÁTTATOT SARVÁRAT,
az Author költségéuel.

MÁNLIVS IÁNOS ÁLTAL,
ANNO M. D. CII.

kesseg és tülerkéség. Komoly fejtéteit a gúny és tréfa elenkegevel szakítja meg. A hang higgadságát természetesen nem várhatjuk tőle; kiméletlen személyeskedésein nem ütközhetünk meg. Ezen kor polenának modorát kellett követnie neki is.

Ettől fogva irodalmi munkásságában nem állott be szünet. Habár 1802 őszén visszahívott Gréche, hogy négy éven át a hittudományt tanítsa, egy nagy latin teológiai iskolai könyv kidolgozásának feladatát közepett, mintegy üdülést keresve, magyar nyelven írt munkákkal gondoskodott honfitársai legstírgetőbb vallási szükségleteinek kielégítéséről.

P. x r r c
m b d e

Quercus farnesiana Nutt. & C. S. P.

A greci egyetem a XVII században

Lefordította Kempis Tamásnak *Krisztus követéséről* írt elmelkedő könyvét (1604), melyről állítják, hogy a szentírás után a legelterjedtebb nyomtatott mű, és negy század óta minden keresztyén néppel közkezen forog. Továbbá az első magyar *Imádságos könyvet* szerkesztette meg (1606.) És hogy mily éles érzellemmel találta el a magyar közönség ízletét, bizonyítja az a számos kiadás, melyben napvilágot látott. De e mellett a vallási polemica fegyvereit sem pihentette. Az *mostani tudományok hamis-ságának tíz nyilvánvaló bizonyága* című könyvében (1605) összefoglalta mindazon érveket, melyekkel a hitügys lejtogat, alapítónak tekintet és tanításának igazságát a kath. hittudomány ostromolni szokta. Ellenben egy külön kérdés tárgyalta másik munkájá: *Keresztyénfelelet a megdicsőült*

szentek tiszteletéről, értünk való könyörgésökről és segítségül hívásokról, melyet (1607) Gyarmathi Miklós helmeci prédikátor ellen intézett.

Ezen munka megjelenésének idejében Magyarország egyházi viszonyai a bécsi békekötés által új szabályozást nyertek, mely a protestánsok igényeit kielégítve, kiküzdött előnyeiket állandósítani látszott. De Forgách Ferenc, ki ekkor az ország primási székét elfoglalta, hajthatatlan erélyvel folytatta a megerősödött ellenséggel a harcot. Ebben vezérállást jelölt ki Pázmánynak. Ő most véglegesen visszatért hazájába, hogy annak ezentúl haláláig szolgálatában maradjon. Mintha a helyzet fokozódott nehézségei még éleszenék harcvágyát: támadásainak merészsége ekkor éri el tetőpontját. Lázás tevékenységet folytat. Gyors egymásutánban látnak napvilágot polemikus művei, melyeknek száma a következő nyolc esztendő alatt (1609—1613) tizenkettőre megy, s melyekkel egyidőben fordul Kálvin és Luther felekezete ellen. Majd apró füzetekben a csatározó vitéz kardcsapásai villannak meg; majd vaskos kötetekben a faltörő ágyú-óriás rázkodtató dörgését hallatja.

A legnagyobb feltűnést az az irodalmi párbaj keltette, a mit ALVINCZI PETER kassai lelkészszel vívott, a kiben a kálvinisták egyik vezéröket tisztelték, s ki a Bocskai-főkelés előkészítésének és diadalának egyik tényezője volt. Pázmány eredeti és elmés formában hívta őt föl a mérkőzésre. *Egy keresztyén prédikátortól a kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél* című munkájában (1609), korlátozott elméjű protestáns prédikátort szólaltat meg, ki katolikus urakkal hitvitába bocsátkozván, nem képes kellően védelmezni vallását, s Alvinczihez fordul támogatásért, előadván neki a viták egész lefolyását. A legkülönbébb kérdések kerülnek szőnyegre. A prédikátor a katolikusokat bálványimádóknak bélyegezi, majd azzal vádolja, hogy vallásuk a hitszegést megengedi. További vitatkozások tárgyát képezi: a papok nőtlensége, a házasság szentsége stb. A könyv hatását megítélhetjük Alvinczi haragjából, mely annyira ragadta őt, hogy Magócsi Ferenc főkapitányt fegyveres boszúra serkentette. És haladék nélkül közzétette feleletét. Mire szintén még ugyanazon évben megjelent Pázmány válasza: *Alvinczi Péternek sok tévővázó keringésekkel és czélgéres gyalázatokkal fölhámozott feleletinek rövid és keresztyén szelidséggel való megrostálása.*

Azonban irodalmi pályájának legkiemelkedőbb alkotása az *Isteni igazságra vezérlő Kalauz.* (1613.)

Ebben a nagyterjedelmű, kétszáz ívet meghaladó műben azt a célt tűzte ki magának, hogy a kath. vallás főbb ágazatait kimerítően, rendszeresen, összefüggésben tárgyalja; hogy az egyház szolgáinak és híveinek egyaránt tájékozást nyújtson saját okulásukra, fegyverkészletet külső támadások visszaverésére. Mesterének, Bellarminnak munkája lebegett példányképtül szemei előtt; nem egyszer átköcsönzé tőle az anyagot, gondolatokat és az érveket. De jogosan visszautasíthatta ellenségeinek azt a vádját,

hogy több fejezetet kiírt belőle. És csakugyan a két könyv között lényeges különbség van. Bellarmin hittudósok, Pázmány a művelt nagy közönség számára írt. Az előbbi azokra a hitágazatokra szorítkozik, melyek a válásfelekezetek között vita tárgyát képezik; az utóbbi kiterjeszkedik azokra az alapvető igazságokra is, mik az egész keresztyénség közös birtokát képezik. Pázmány munkájának Bellarminé fölött e szerint előnye az, hogy a tudományos módszerrel a népszerű előadást egyesíti; továbbá hogy a sokféle tárgyat egy gondolat fonala fűzi össze.

Gondolatmenete a következő: A természetes ész sugallta érvek igazolják, hogy egy isten létezik, kit az igaz hit elfogadásával kell tisztelni. Az igaz hit a keresztyénségen kívül nem található föl; mivel pedig a keresztyénség több részre szakadt, az emberi ész sugallta érvekkel és a szentírás világos szövegéből bizonyítja, hogy a római egyház az igaz keresztyén egyház, s hogy annak szilárd alapja a pápaság intézménye. Végre azon kérdésekkel foglalkozik, a melyek a katolikus egyház és a protestantizmus között válaszfalat vonnak össze. A Kalauz e szerint túlnyomóan polemikus természetű; éles, kiméletlen és sujtó részletekben bővelkedik; de egyes fejezetei teljesen tárgyilagosak. Pázmány egyúttal feladatául tűzi ki magának, hogy olvasóinak szívére is hasson, az erős meggyőződéssel karöltve a benső áhitat szellemét éleszsze bennök.

A magyarországi protestáns felekezetek vezérférfiai azonnal felismerték a csapás súlyát, melyet a Kalauz rájuk mért, és gondoskodtak arról, hogy hatását ellensúlyozzák. Mivel pedig a magyar hittudósok között egyet sem tartottak a feladatra képesnek: Wittenbergába fordultak; az egyetem egyik hírneves tanára: *Baldwinus Frigyes* vállalkozott rá. Ez sok nehézséggel járt; mert előbb a magyar könyvet latinra kellett fordíttatni. És tizenhárom esztendő telt el, míg a cáfolat (természetesen latin nyelven) megjelent. (1626.)

Magyarországon ezalatt a protestáns álláspont oltalmazói részint fordított könyvek előszavában, részint eredeti művek egyes fejezeteiben léptek föl a Kalauz ellen. Pázmány négy önálló munkában válaszolt. Ezek közül kettő álnevet (*Lethenyi Istvánét* és *Szyl Miklósét*) visel a címlapon; de a nyelv, előadás és tartalom szembetűnően magán viseli az igazi szerző bélyegét.

A Kalauz Pázmány tekintélyét, súlyát és befolyását a legmagasabb fokra emelte. Már azelőtt is szónoklatainak és íratának meggyőző ereje számosakat, a főrangú családok köréből és a nép soraiból egyaránt, vezett vissza a katolikus egyházba. Azontúl még nagyobb eredményeket mutathatott föl.

És így természetesnek kell találni, hogy mikor 1615-ben Forgách Ferenc halálával a primási szék megüresedett, ennek elfoglalására az udvar, a magyarországi katolikusok és a szentszék a leghivatottabbnak Pázmányt tartották, ki már 1616. szeptember 28-ikán esztergomi érsekké kinevez-

A Kalauz
hatása

Pázmány az
érseki széken

tetett. Ekkor, hivatalos állásánál fogva is, átvette a magyarországi kath. egyház vezérletét. Együttal egész kiterjedésben igénybe vette azt a politikai befolyást, mely a történeti hagyomány szellemében az ország első főpapját megilleti.

Szava az udvarnál, az országgyűlésen, a bekezdőbeszédokban irányadó volt mindig. De tevékenységének súlypontja mégis az egyházi élet terére esett, melyen az újjászervezés munkáját csodálatraméltó sokoldalúsággal indította meg, felhasználva minden eszközt, a mit az egyetemes egyház intézményei és a magyarországi kath. egyház különleges viszonya rendelkezésére bocsátottak. A legfőbb figyelmet a papság szellemi szan-

Figyelem!
1844

Pázmány nagyboldogasszony palotája

vonásaink emelésére fordította. E végből kollegiumokat és papnöveldéket alapított; nemcsak az ország határai között, hanem Bécsben is, hol a régi híres egyetem a tudományos kiképzés fő forrásait nyitotta meg. És merész öhajítás ébredett föl lelkében, hogy a régi nagy királyoktól alapított, de idők folvannal elenyészett egyetemek pótlására főkiskolát létesítsen. Megadott neki ezen öhajítás valósitása is. 1635-ben százezer forintnyi összeget tett le alapítványul a nagyszombati egyetem részére, mely egyelőre két karral, a hittudományival és bölcséletivel, kezdette meg működését, míg a jogi karral néhány évtized múlva, az orvosi karral pedig csak Maria Terézia uralkodása alatt egészítették ki.

Azon széles kiterjedésű tevékenység közepett, a mit az egyházi és politikai terén kifejtett, nem hagyott föl az irodalmi munkával sem, melyhez lelke legbensőbb hajlamai vonzották s a melyben nem szűnt meg a szel-

lemekre való hatás legmélyebbre menő eszközét látni akkor sem, mikor rang és hatalom, tekintély és vagyon a befolyás annyi más eszközét szolgáltatták kezeibe.

Pázmány politikai röpirata

Felhasználta azt azon politikai válság idején is, melyet Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első támadása (1619.) hozott az országra. Minthogy Bethlen ügyének publicisztai támogatásáról is gondoskodott, s Alvinczi Péter kassai prédikátor által latin röpiratot bocsátatott közre: Pázmány maga írta meg a feleletet, melyet két nyelven, latinul és magyarul, névtelenül bocsátott közre. Címe: *Az magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetinek rövid velős hamisítása.* (1620.) Ebben azt bizonyítja, hogy a

támadásnak politikai gyűlölség és hatalomvágy, nem pedig vallási sérelmek az okai; hogy továbbá II. Ferdinánd megválasztása törvényesen ment véghez, s hogy a király koronázási hitlevelében elvállalt kötelezettségeit meg nem szegte. Végül a saját személyét illető vádak utasítja vissza. Különösen hangsúlyozza, sőt esküvel erősíti, hogy az a gyűlöletes mondas: »jobb hogy az országot vadak lakják, hogysen mint az eretneknek benne való maradást engedjenek,« hogy az »soha se szájába, se elméjébe nem jött!«

Miként Alvinczi latin röpiratára, szintúgy a wittenbergai hittudósnak a Kalauz ellen közzétett latin munkájára magyarul is írt meg választát; kitüntetvén azt,

F A L S Æ
O R I G I N I S
M O T V V M H V N G A -
R I C O R V M S V C -
C I N C T A

R E F V T A T I O.

A Z M A G Y A R O R -
S Z A G I T Á M A D Á S O K N A K
*hamisan költött eredetinek, rövid
velős*

H A M I S S I T A S A.

• A N N O C H R I S T I,
M. DC. XX.

Pázmány politikai röpiratának címlapja. (1620.)

A wittenbergai felelet

hogy kevésbé helyezett súlyt irodalmi reputációjára a külföldön, mint munkájának hatására a hazában. »Jóllehet — úgymond — deákul is tudok; de mivel a Kalauzt magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akartam írni, nemzetségemnek lelki orvosságáért.« E munka címe: *A setét hajnalcsillag után bujdosó Luteristák vezetője, mely útba igazítja a wittenbergai akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra.* 1627.

Szíve, mely ilyen erős nemzeti érzést uralt, nem szűnt meg különös melegséggel dobogni szülőföldre, Biharmegyéért, bár azóta, hogy onnan tizenkét éves korában távozott, oda soha többé vissza nem tért. Tantüjelét adta annak *Az szent-írásról és az anyaszentegyházról* szóló munkájával (1626), mely elé Biharmegyéhez intézett ajánlólevelet helyezett. »Soha — így

[illegible]

O'bal Jure kod uab Zengia islah ay Zengait.
 Dja Jura kony ay Nungy Nungyoma akan wau
 taw kony, nei aya Jura kony taw kony.

[illegible]

- *Carota* may 9 24 John West in room with
 Prager 20 August 1818

James May 21'

Lucy G. Perry

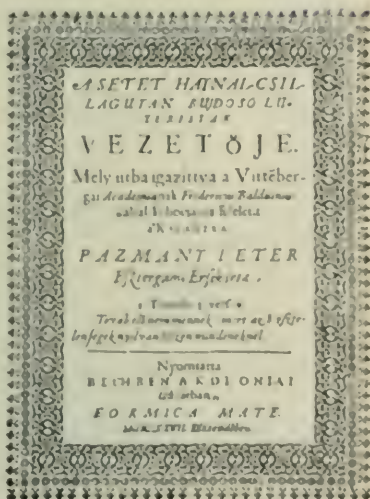
Robert Peary
Polar Explorer

Pázmány Péter Thurzó György nádorhoz írt levelének hasonmása. (1616. aug. 20.)

[illegible]

Fázmany egyik papja által be-
csuttatta közre a leletet, ily-
címnel: *Jo nemcs Váradnak
gyengeorvoshisa, melylyel Salla
István puspoki plébános gyó-
gyitgalja farkasmarásból esett
sebeit Biharvármegyének és
ollalmazza a szent irásrol és
eclesiárol irt könyvét az esz-
tergomi érseknek* (1630). Ugy-
latzik, épen a szülőföldje iránt
táplált gyengedele tette ezt. Vá-
sárról, hogy ő maga közvet-
lenül irányozta oda jelenlétének
előtt. De a könyv irályának
tisztasága és érvelesének hatalma
kétségtelenül teszi, hogy ő ezt
gondosan átfajvítottá, vagy a mi
híhetőbb, saját felügyelete alatt
íratta.

A haladó kor nem hagyott nyomokat szellemének erején és frissességén, az évek rancehezadó súlya alatt nem harcolt le harcát. Ellenben idő előtt beállott testi fogyatkozások megakadályozták szellemi tevékenységének gyakorlásában. És ezen körülmény keletkezett arra, hogy *Predikációim* egy részét egybegyűjtve közrebojassam. A gyűjtemény most 110 egyházi beszédet tartalmaz, közel 320 ívre terjedő kitételek néhány haragya halála előtt (1636) jelent meg,² és így legutolsó kiadványa, mely minden érték tekintetében a Kalauzzal egy sorvonalban áll, a nemzeti kultúra nélkül állítható, hogy az egyházi szellemek terén senki sem mozdított elő.

1. The first part of the paper is devoted to the study of the properties of the function $f(x)$ defined by the equation

¹ Egy evel Sándor könyve után jelent meg Parmenius egy hasonló munkája: *Bizonysok*, melyek ereitől innelétlen egy főm, az az a világunk léteinek kiemelkedő a római ecclesiának kebelébe szállott (1881.)

* Meghalt 1637 m-re 1918

Pázmány mint
szónok

A természet bőkezűen balmozta el mindazon tulajdonságokkal, melyek a szónoki hatás föltételei; és ezeket avatott emberektől nyert elméleti oktatás, valamint az ékesszólás klasszikus műveinek tanulmányozása magas tökélyre emelte. Már külső megjelenésével megragadta a hallgatót. Középtermetű szikár test büszke főt hordozott. Magas és nyílt homlokára a mély elmélkedés rávéste bélyegét; hatalmas szemöldöktől árnyalt fényes szemei a rejtett gondolatok mélyeig látszottak hatolni; erősen kiemelkedő orra alatt idegesen összeszoruló ajkai az akaraterő folytonos megfeszítését árulják el. Dús hajzat, tömört bajusz és spanyol módra nyírt szakáll elő-

nyösen keretelik be az arcot, mely a fensőbb intelligencia, hideg számítás és hajthatatlan erő összbenyomását teszi, és olyan jellemet revelál, mely hozzá szokott saját indulatait és szenvedélyeit vaskézrel fékezni; de egyszersmind hivatást érez magában arra, hogy mások szelleme fölött az ész és tetterő fölányát gyakorolja. Miként tekintetében a szelid mosoly és a behízsgáló nyájasság varázsa hiányzott: hangja nélkülözte azt az ércségeket és modulációt, mely az érzelmek különböző árnyalatainak kifejezésére szükséges. Arra utalta őt minden, hogy az észhez szóljon. És csakugyan célja: hallgatóit meggyőzni. A logika s nem a lelkesedés uralma alatt áll. Az érvek erejére és világos-

Pázmány munkájának címlapja.

ságára, sokféleségére és csoportosítására helyezi a fősúlyt. Hatalmas argumentátor, a minek *Bourdalonet* nevezi a szónoklat története. Sohasem tesz kísérletet, hogy a misztikus elragadtatás légkörébe emelkedjék. Az égre mutat, de a földet nem hagyja el.

Nem deklamált, kerülte a páthoszt; az ékesszólás külső formai szépségeit kevésre becsülte. Mert ő a prédikálást apostoli működésnek, nem a művészet gyakorlásának tartotta. Öntudatosan ragaszkodott a természetes és keresetlen modorhoz. Az igaz lelkipásztor legfőbb dicsőségét abba helyezi, hogy hallgatóinak lelkéből a tévedéseket kiirtsa, velők a bűnt megutáltassa, őket bűnbánatra és javulásra készítse. »Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e — úgy mond — a ki betege előtt lantot verne és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét; orvosságokat pedig, mivel azoktól

A' R O M A I

Anyaszentegyház Szokásából,

MINDEN
VASARNAPOKRA,
ES EGY-NEHANY
INNEPEKRE,

Rendelt Evangéliomokrúl,

PREDIKACZIOK

Meltyeket,

ELŐ NYELVENEK TANITASA-UTAN

Irásban foglalt

CARDINAL PAZMANY
PETER ESZTERGAMI
ERSEK.

2. ad Corinthe. 4. v. 2.

Családfélggal nem járunk; az Isten Igéjét meg nem szer-
teztettük: hanem, igazságnak ki-jelentésével aján-
lyuk magunkat minden emberek lelki ismereti-
hez, Isten-előt.

Nyomtatott Pestben, M. DC. XXXVI. Efstendőben

a beteg iszonyodik, nem adna nyavalyásnak gyógyítására. Ilyen ártalmasak a prédikátorok, kik csak szólásnak ékességével, vagy magok álma és elmélkedésök beszélgetésével, vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal viszkettetik a hallgatók fülét, a lelki sebek gyógyedtségét pedig meg sem illetik.»

Pázmány Prédikációi

De a másik szélsőségtől is távol tartotta magát: a természetességet nem kereste a trivialításban, sem az egyszerűséget a pongyolaságban. Ezért nem volt a rögtönzés barátja; gondosan kidolgozta beszédeit. És habár képeinek, hasonlatainak megválasztásában gyakran hallgatói köznapi foglalkozásának színvonalára száll le: soha sem jó a jó ízléssel összeütközésbe. Polemikus hajlamaitól sem hagyta magát elcsábítani. Míg tollát nem egyszer magával ragadta az indulat forgószele: a szónok lelkében teljes szélcsend honol. A szószék küszöbén leteszi a fegyvert, melylyel az irodalom terén oly sok sebet ejtett.

Az evangélium tanításának magyarázata képezi prédikációinak tárgyát; és a hit titkainak fejtegetésében a dogmatika leghomályosabb részleteire világosságot árasztott. De bármennyire erős a dogmatikában, nem kevésbbé szívesen foglalkozik az erkölcsen gyakorlati kérdéseivel; az élet különféle irányai, a köteleességek fajai közül egy sem került el figyelmét. Mindez megmagyarázza ékesszólásának hódító hatását, mely több mint kétszáz esztendő múltával sem évült el; mert prédikációit ma is az egyházi szónoklat mintáinak ismerik el, egyházi szónokok szívesen használják föl és a politikai ékesszólás mesterei is tanulmányozásra érdemesítik.

Prédikációinak gyűjteménye még 1768-ban is, egyes részei átdolgozva napjainkban többször láttak napvilágot. Hasonlóképen a Kalauz, az Imádságos könyv, a Kempis-fordítás szintén egész legújabb időkig használatban maradtak.¹ Oly dicsőség, a melyben a XVII. század egyházi írói közül talán csak a francia irodalom hírneves mesterei osztoznak.

Szintügy tartós volt az a hatás, a mit nyelvünk fejlődésére gyakorolt. »A magyar könyvnyelvet — hogy Toldy Ferenc kifejezésével éljünk — ő teremttette meg.« És a Tisza vidéke.

Pázmány irodalmi köre

Ellenben nem volt képes iskolát alapítani és nem adatott meg néki az a szerencse, hogy a magyar egyházi irodalom terén méltó örökösök lépjenek nyomaiba. Életében is csak ketten voltak, a kik a küzdelemben vezérlete alatt résztvettek.

Balásfy Tamás

Az egyik: BALÁSFY TAMÁS, erdélyi nemes család sarja, unitárius szülők gyermeke, szintén a mint Pázmány, körülbelül egy évtizeddel utána, a jezsuitáktól vezetettet a kath. egyházba és az örök városban végezte hittudományi tanulmányait. Hazájába visszatérván (1604 táján) győri kanonok, majd boszniai püspök, végre pozsonyi prépost lett. Sokoldalú

¹ A Kalauz utolsó kiadása 1766-ban, a Kempis fordítása 1772-ben, az Imádságos könyvé 1869-ben jelent meg.

Pázmány carrarai arva y s... tn az c... t... i... a... V... a... f... i...

míveltségével, éles elméjével és a vitatkozásban való ügyességével, mindenütt hol megfordult, magára vonta a figyelmet. De könnyen fellobbanó heves természete gyakran erőszakos tettekben, vad kitörésekben nyilvánulván, kínos bonyodalmakat támasztott magának és jóakaróinak.

Az irodalom terén Pázmány vezette őt. Ez ugyanis 1614 végén Rómába utazván, két röpiratának sajtó alá bocsátására Balásfyt kérte föl, ki az egyikhez ajánlólevelet és függeléket csatolt. Kevéssel utóbb (1616) egy év lefolyása alatt két terjedelmes munkát és egy kisebb röpiratot tett közzé Pázmány védelmére, kinek ellenfeleit a legszélsőbb határokig érő szenvedélyességgel támadta meg. A csúfolódás és szitkozódás mesterségében senki sem múlta őt felül. De mind a latin, mind a magyar nyelvet mesterileg tudta használni; a kifejezések és fordulatok gazdagságát nagy folyékony-sággal párosította; komoly fejtegetéseit elmés ötletekkel, szójátékokkal élénkítette.

Veresmarti
Mihály

Szerényebb tevékenységet fejtett ki VERESMARTI MIHÁLY, ki miután sok éven át mint a kálvinista felekezet egyik tekintélyes lelkésze működött volt, hosszú belső harc és mind saját felekezete tekintélyeivel, mind hírneves katolikus hittudósokkal, köztők Pázmánynyal, folytatott hitviták és értekezletek után, lépett át a kath. egyházba. Megtérésének ezen érdekes történetét kimerítően írta le egy könyvben, mely azonban csak néhány év előtt látott napvilágot.¹ Megtérése után (1610.) Pázmánynak rendelkezésére bocsátotta tollát. Az ő tanácsára lefordította *Leys Lenard* belga jezsuitának akkortájt (1609.) megjelent könyvét *Tanácskozás a felett, melyet kell a különböző vallások közül választani.* (1611.) Csak több mint húsz évi szünet után (időközben pozsonyi kanonokká és báttai apáttá lett) jelent meg egy második munkája: *Intő és tanító levél, melyben a régi keresztény hitben a bátaikat erősíti apaturok.* (1633.) A Pázmányhoz intézett ajánlólevélben méltó kifejezést adott megtérítője, mestere és főpapja iránti hálájának.

Káldi György

Nagy része volt Pázmánynak azon jelentékeny műben is, a mit KÁLDI GYÖRGY a biblia magyar fordításának elkészítésével és kinyomatásával létesített (1626.), s a melynek mind lelkiismeretességét mind nyelvbeli előnyeit a protestáns kritika sem habozott elismerni. És figyelemreméltó tény az, hogy a nagyterjedelmű könyv nyomtatási költségeinek fedezésében, így tehát közrebocsátásának dicsőségében is, Pázmánynyal Bethlen Gábor osztozik. Ekként a nemzeti nyelv kultusza áthidalta azokat a magas válaszfalakat is, a miket vallási és politikai ellentétek emeltek közöttök.

¹ Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály megtérése históriája.* Bevezetésül: *Veresmarti Mihály élete és munkái.* Korrajz a hitújítás idejéből. Budapest. 1875. Két kötet.

25. A régi magyar iskolázás.

I.

A középkori iskolák.

A JELENKORT A GYARAK és gyári munkások korának mondhatnók a X—XIII. századot is elnevezhetnők a bajvivók és a szerzetesek korának. Úgy tetszik, mintha akkor kétféle emberfaj lakta volna hazánk földet: fegyverforgató hűbérurak és vitézeik, s könyvforgató papok és szerzetesek. A világi és lelki ügyekkel bajlódó eme két race foglalkozásához képest hazánk rakva volt várakkal meg templomokkal és kolostorokkal, mint a háború és béke jelvényeivel. A világ az a harcmező volt, melyen királyok és főurak trónert és hatalomért küzdöttek, a kolostor pedig az a szentély, hol a világ zajában kifáradt lelkek nyugalmat, s a béke apostolai lelki építést találtak.

A középkori
jellemzők

A középkort — művelődési oldalát tekintve — a nepek iskolába járása korszakának is mondják. Ha ez igaz, mi is, mint a szomszéd nemzetek, a latinokhoz mentünk iskolába: az ő betűket vettük át, tudásszomjazo embereink az ő nyelveket kezdték tanulni, s tanultak szakadatlanul. Szt. István korától egész a jelen század második negyedeig. E hosszas tanulmány tanítómesterei jó sokáig a papok és szerzetesek (clericusok), a tanítás főmihelyei a kolostorok voltak.

A középkori kolostor más volt, mint a mai. Egy-egy plátói köztársaság az, a szentség elvére alapítva. Ebben is, mint amabban, három rend volt: az iparosok, a harcosok és a bölcselkedők rendje. Hiszen pl. a benedécek nemcsak az emberek elméjét szántogattak, hanem a földet is művelték, a ciszterciek szintén gazdaságot is folytattak. Otthon, a cellájukban ülő szerzetesek közül némelyek könyveket másoltak, mások iniciálekát festettek és aranyoztak: voltak, a kik könyvkötéssel, íróhártya-, festék- és tintakészítéssel foglalkoztak. És e szakmákban oly becses cikkeket készítettek, hogy a franciák ma is azt mondják a remek készítményről: „benedictinus munka”. A harcosok rendjét a papalók és hűbérurak alkották, kik a tudatlanság és hitetlenség ellen folytattak hadjáratot. A bölcselők rendjének megteleleket a kolostorfőnökök, a kanonokok, a kolostori vagy apátsági iskola mesterei,

élükön a *scholasticus magister*rel. A ki aztán a scholarok vagy noviciusok közül idő jártán legtöbbre ment a legnemesebb művészetben, a dialektikában: az a plátói állam filozofusához hasonlóan, — kormányzó, főnök vagy apát lett.

A magyar iskolák első királyaink alatt

Nemzetünk, az első százakban, nagyon el volt foglalva a hon- és alkotmányszervezés nagy munkájával: természetes, hogy a kultúra terén sem Szt. István, sem utódai nem akartak újat alkotni, hanem elfogadták a szomszéd népeknél talált mintákat. Első királyunk előtt ily kitűnő minta volt a N. Károlyé, a frank nemzeti műveltség alapítójáé, ki Alcuin, a nagynevű britt szerzetes vezetése mellett, Európában első szervezte a nemzeti oktatást, a fejedelmi (udvari) iskolától le a legkisebb kolostori iskoláig. Elmondhatni, hogy Alcuin volt nemcsak Franciaországnak, de egész Európának a közoktatásügyben első minisztere.

Az itthon másolt kolostori és apátsági iskolákban a hét szabad művészetet (septem artes liberales) tanították, melyekről azt tartották, hogy minden tudásnak az összege, elannyira, hogy némelyek sajnálkoztak Plátón, ki nem ismerte e művészeteket. Szerepök a bölcseségre vezetés volt, melyet egy hármass és egy négyes úton (trivium és quadrivium) eszközöltek. A trivium tárgyai: a grammatika, retorika, dialektika; a quadriviumé: muzsika, aritmetika, geometria, asztronómia. Az egészet befejezte a theologia, melyet azonban az egyetemen vagy főiskolán tanítottak. Ily főiskolánk, úgy látszik, III. Béla koráig nem volt.

A plébániai vagy *fárai* iskolák helyettesítették a mai népiskolát. Szent István kora óta ezek a templomok függelékei, a keresztyén érzület melegágyai s az elemi ismeretek közlöi. Főtantárgyuk a *vallástan* és *erkölcsstan*, melyet rendszerint a papok tanítottak, mint ez iskolák felügyelői s sok helyt mesterei: továbbá az *olvasás* és *írás*. A betűírás ezekben az iskolákban a grammatika előcsarnoka volt. Írni azért is kellett tanulni, mert az ipar fejlődésével a végzett segédnek tartozott az ura felszabadító levelet adni. Tanították továbbá a *számvetést* és *éneket*, ez utóbbit az istentisztelet kedvéért. Egyházi szertartásoknál, temetésekénél stb. az iskolásgyermek karának már akkor is szerepe volt, s a tanulókkal való házaló éneklés, a régi időktől fogva egész a jelen századig, a tanítóknak mellékjövedelmet biztosított. A Margit-legenda is azt mondja az énektanulásról: »és kevés idennek utánna jól kezdé tanolny és *énekelny* az egyéb kised leányokkal«.

A nemesség gyermekei, a hadviselést tekintvén leendő foglalkozásuknak, ritkán jártak fárai iskolákba; de annál inkább tanultak bennök a nép gyermekei, úgy, hogy IX. Gergely pápa 1233-ban panaszolva írja magyarországi követéhez, hogy Magyarországon a papok közt sok a szolgai származású.

Az ország némely részében fárai iskolák pótolták a kolostori iskolákat is. Az erdélyrészi Szászföldön pl. nem is volt sohasem kolostor,

sem kolostori iskola, csak egyház-községi iskola, mely azonban a politikai községgel egyet jelentett. Egyházi szabályzataik a XIV. századból úgy szólnak a tanítóról mint egyházi egyénről, a plebania kiegészítő részéről.

Különböz. nemzetiségi tanulók a prágai egyetemen

Nemely vidék plebaniai iskoláinak volt kerületi felügyelője is az esperes. ki időnként a tanítókat kellő utasításokkal látta el. Ily kerületi *tanfelügyelők*ről, kik a Szepességben működtek, tesz tanuságot egy 1439-ki oklevél. A XIV. és XV. században az egész országban fennállott plebaniai vagy farrai iskoláink szamat némelyek öt hat ezerre teszik

A középkor az oszlopos egyéniségek kora. Feltűnik egy-egy kiváló férfi, élére áll valamely intézetnek s azt vállaira emelve, egyénisége erejénél fogva híressé, kimagaslóvá teszi. Így történt, hogy Európa legrégibb főiskoláit: Salerno, Bologna, Párizs iskoláit, ú. n. *Studiumait* a XI. században egy-egy ily szellemi Hercules tette világhírűvé. A mi volt Constantinus az orvostanban Salernónak és Irnerius a jogtudományban Bolognának, ugyanaz volt Abelard a theológiában és bölcseletben Párizsnak. Maga a pápa (Innocentius) elismerte róla, hogy tudja mindazt, a mi a mélységes pokolban, de azt is, a mi a magasságos égben van.

A párizsi egyetem, mely magát a keresztyénség napjának, az egyház világító tornyának nevezte, melynek theologiai doktorai az egyháznak az égboltozat fényét adják: kell, hogy mintául szolgált legyen Európa különböző országainak. Nem csoda, ha Párizs már a XII. században a különböző nemzetek tanulói színe-javának a találkozó helye; az európai szellemi műveltség központja, valóságos *angyalvára*, hová idegen népek, távol országok fejedelmei is szívesen küldték tanulni gyermekeiket. Hazánkból a XII. században a Bethlen- és Bánfi-családok több tagja, s néhány kiváló szerzetes tanult ott.

Középkori magyar egyetemek

A magyar szellemnek a műveltség iránt való nagy fogékonyságára mutat az a tény, hogy III. Béla királyunk (1173—1196) a veszprémi káptalani iskolát egyetemi rangú főiskolává emelte. Minthogy neje (Margit) II. Fülöp francia király nővére volt, s ennél fogva Béla a francia udvarral élénk összeköttetésben állt; természetes, ha a nevezett főiskolát a párizsi mintájára (prout Parisius in Francia) rendezte be. Ugyanerre a gondolatra azután csak mintegy kétszáz esztendő múlva jött IV. Károly császár, midőn az első német egyetemet alapítá Prágában, a párizsi Rue du Fouarreban töltött tanulóévei emlékére. A tanulók itt is — mint Párizsban — nemzeti (natio) származás szerint csoportosultak. A magyar ifjak, mint külön »nemzet« szerepeltek Bécsben, Bolognában, Krakóban, s külön társas-helyiségök (*bursa*) is volt, hol benlakást, s a szegény sorsúak anyagi segélyt is kaptak.

Úgy látszik, hogy a veszprémi egyetemen leginkább a jogtudomány virágzott, mert annak a tudását a zsinatok is nagyban sürgették.

Nem tudjuk, hogy e főiskola mikor szűnt meg; de azt igen, hogy Nagy Lajos királyunk a XIV. század második felében a pécsi egyetemet alapítá a polgári és egyházjog s más studiumok tanítására. V. Orbán pápa Avignonban 1367 szeptemberében kelt bullájával jóváhagyta a pécsi egyetemet; minthogy azonban e főiskolának szintügy, mint a két évvel előbb (1365-ben) alapított bécsi egyetemnek — nem tudni mi okból — megtagadta a theologia tanítása jogát: az egyetem nagyobb gondot fordíthatott a kánoni és polgári jogtudomány művelésére. Épen azért, mert ezt a tudományt művelte, jelentékeny hatással lehetett a köznivelődésre s sokkal tovább fentarthatta magát, mint Magyarország középkori bármely más egyeteme. És mégis feltűnő, hogy XI. Gergely pápának 1376-ban kelt egy

bulláján kívül (melyben e főiskola tanarait és tanulóit egyházi javadalmaik élvezetében meghagyja öt évre abban az esetben is, ha hazulról távol voltak) teljes másfél száz esztendőn át nincs bízott adatunk ez egyetem életéről vagy virágzásáról. Matyas király korában sem tudunk felőle. Nemi valószínűséggel csak annyit mondhatunk, hogy a pécsi egyetem 1543-ban szűnt meg, mikor Pécs török iga alá került.

Hazánk középkori főiskoláiról általában keveset tudunk. Ily keves adatunk van a Zsigmond király nevéhez fűződő obudai egyetemről, s a Vitez Janos 1407-ben alapította pozsonyi főiskoláról is. Ugy vagunk velök, mint a természetvizsgáló egy-egy kihalt állatfaj hezagos csontmaradványaival, melyekből lehetetlen a kihalt faj típuszat megalkotni. Szerencsénkre a középkor főiskolái tanulmányok és tankönyvek tekintetében is oly egyformák, hogy egyiknek a belső élete szakasztott mása a többi életének.

Lássuk, mit tanítottak s mit tanultak a középkori egyetemeken?

A művészetek (artium) fakultásán grammatikát, logikát, dialektikát (tehát egy részét a mai gimnáziumi tantárgyaknak), ez utóbbit Aristoteles könyvei alapján; a többi fakultásokon teológiát, jogot és orvostant. A tanulás a leckék lejegyzésében állt és a betanultak fölött való disputában; a tanítás pedig főképen diktálásban.

Az íróeszközzel és jegyzőkönyvvél felszerelt tanuló a tanterembe ment, s leült, még pedig a *földre*, mert meg Párizsban is egész 1451-ig, a tanulók szívesen ültek a szalmával behintett földön.¹ Ima után a tanár hozzá kezd a leckéhez, illetőleg olvasni kezd az írott kezikönyv szövegét, lassan, mondatról mondatra, hogy a tanulók utánirhassák.² Az *artium magister* pl. diktálta Aristoteles valamely iratának latin fordítását.

A szabad művészetek tanítása arra való volt, hogy előkészítsen a teológiára, mint a legliberalisabb tudományra, mely megszabadítja az emberi lelket minden bajtól. A theologia magisteret két csoportra oszolnak a szerint, a mint vagy a bibliát olvassák (biblici) vagy pedig Lombardi Peter dogmatikai szentenciáit (sententiarum). Ez az utóbbi nehezebb mesterseg volt, mert a hitelkéket *pro* és *contra* vitattak. A teológiát olyformán tárgyalták, mint valamely mennyei geometriát — pusztá syllogismusok segítségével. Emé száraz és rideg logikai eljárás következtében a theologusok elegeztették a papolást; nem bírtak a szívhez szólni, a lelket meghatni. Üres szavítakat folytattak ily kérdésekről: Milyen volt a paradicsom belseje? — Jézus teste be van-e ruhával fűdve az Úrvacsorában? — Mit tesznek az angyalok testökkel, miután betöltötték abban földi küldetésüket? stb.

A jogi szak tanárai vagy a *Corpus juris* egyes könyveit magyarázzák, vagy pedig, mint az egyházjog mesteret (decretisták, canonisták),

¹ Innen a *Rue du Fouarre* epen a szalmával behintett tanteremről kapta nevét.

² A diktálás nagy becsben állt, s minden 1455-ben Párizsban beírták titár a Rue du Fouarreban majdnem fellazadtak a tanulók.

Gratian *Decretaleit*. A jogi szakma jól jövedelmezvén, tanárai szakítottak az egyházas étellel, a XIII. század óta nőültek és teljesen laikus módon és fényesen éltek. E fakultáson is nagyon járták a vitatkozások.

Az orvosi szak magisterei Hippocrates és Galenus műveit olvasták; sok egyetemen a tanulókat e tanok megtartására esküvel kötelezték. A boncolás ritkaság volt; eleinte két évben egyszer, később évenként egyszer boncoltak. A páduai egyetem híres tanára Montagnana eldicsekedett vele, hogy életében tizennégy boncolást végzett. Hiszen még Molière korában is (XVII. század) a hullaboncolás valóságos ünnepi látványosság volt. Itt is nagyobb gondot fordítottak a disputákra, mint a leckékre, mert azt hitték, hogy az ember örökké tartó disputára született, s hogy a syllogismus kitűnő szer még a betegségek ellen is. Vitatárgya volt egy-egy ily tétel: Volt-e Ádámnak köldöke?

A tanfolyam tartama a studium fontosságától függött. Ehhez képest legtovább tartott a theologia tanulása. Valaki lehetett a művészetek mestere (artium magister) 21 éves korában, jogi vagy orvosdoktor 26—27 éves korában, de a theologia doktora 35 éves kora előtt nem lehetett.

A disputákon (melyeket gúnyosan »kakas-viadalok«-nak is neveztek) jelen volt legalább egy magister (mint vezető), aztán a baccalaureusok és a tanuló-ifjúság. A baccalaureusok az egyetemek tanár- (magister) jelöltjei voltak, mely jelöltség az »artium facultas«-ról a többiekre is elterjedt. A sok kéziratmásolás és disputálás miatt e jelöltek rendkívül terhes életet éltek.

II.

Pázmány egyeteme és a protestáns főiskolák.

Renaissance és
reformáció

A XV. század Európa »nagy« százesztendeje: az irodalom, művészet és tudomány megújulásának, s az élet- és világnézet átalakulásának korszaka (renaissance). Nálunk e mozgalom élő képviselője: Mátyás király. Népének atyja, a Corvina alapítója, a nemzeti nyelv és dal kedvelője s a tudomány és művészet bőkezű pártfogója. Örökre kár, hogy a Budára tervezte »studium generale« létre nem jött, mert az kétségkívül a renaissance híu kinyomata lett volna. Hisz a hova a renaissance beköszöntött, ott a scholastika lehanyatlik, a tudomány laikkussá, sőt népszerűvé lesz és új menedékhelyeket keres.

Kezet fog vele a XVI. században a reformáció, melynek hatására a vallás elkezd a kicsinyek azaz a nép nyelvén szólni. A renaissance a gondolkodók elméjében talált visszhangra, a reformáció pedig a népet találta a szívéen; példa rá hazánk a maga iskolázásával és lángoló hitvitáival. Hogy hazánkat a reformáció villámsebességgel s győzelmesen járta be, annak egyik oka az volt, hogy közéletünk a mohácsi vész után sirba temet-

kezett volt. Az új mozgalom és elveinek a sajtó és a szöszek útján való gyors elterjedése vigasztalólag hatott a lesújtott nemzetre. A szabadságvágyat ébresztve, az önértéket élesztgetve, bizalmat keltett a nemzet szívében, s fölemelte levertségéből. Mindenki érezte, hogy a nemzetnek halottaiból való feltámasztására és erkölcsi megújulására készül az iskolázás. Így találkozunk nálunk az iskolázás renaissance-ja a nemzeti élet és az erkölcsök megújulásával.

A mozgalomnak alkalmas tenyésztőhelyei voltak azok az iskolák, melyeket a vagyonosabb városok még a XV. században nyitottak volt. Ez még nem elég. A protestáns egyház legkiválóbb férfiai a hitújítás színhelyére mennek, s Melanchthon, Sturm és Trotzendorf — eme nagy iskolamesterek — oldalánál éveket töltenek, hogy itthon erejük legjavát az egyház és hazájáért szentelhessek, pl. Dévai Biro Matyas; Stöckel Lenárd, a bártlai mintaszerű iskola szervezője; Szikszói Fabricius Balázs, Balzarati Vitus János, a sárospataki ref. iskola első tanárai; továbbá Sylvester János, Heltai Gáspár, Melius Péter, a debreceni iskola igazgatója; Honter János, az erdélyi szász iskolák szervezője: mind Wittembergában tanultak, s így elmondhatni, hogy Melanchthon egyszersmind a magyar iskolázásnak is a nagymestere. Mindezek új protestáns iskola a telekezett elő gondolkodása, és eleven szíveire volt. A XVI. században az országban fennállott 168 kisebb és középkisiskolai rangú intézet közül 131 volt protestáns és csak 34 katolikus.

A katolikus egyházra e században szomorú napok következnek. A kolostorok megürültek, a papság teljes felbomlásban volt. A nemzet jobbjait tapasztalván, hogy a protestáns egyház — iskolai útján — magába szívta a fejlődés és haladás szellemét, s azokat az elveket, melyek az ember életének értéket, gondolkodásának emelkedést adnak, sürgetni kezdték az országgyűlésen (1548-ban és 50-ben) a királyt és a főpapokat, hogy az elhagyott egyházak és konventek javadalmából iskolákat állítsanak. Ugyanezt kérték ez időtől Erdélyben a rendek Izabellától és később János Zsigmondtól.

Ily körülmények közt az e században alakult jezsuitarend, mint Krisztus athletáinak testülete állott a roskadozó régi egyház védelmére. I. Ferdinand 1552-ben hívta a jezsuitákat Ausztriába; Olah Miklós prímás, ki Nagy-Szombatban főiskola akart alapítani, 1561-ben telepti oda a jezsuitákat, kik néhány év múlva elhagyják a várost; Bathori István Lengyelországból küld Kolozsvárra 1579-en tizenket jezsuitát, s ottani akademiájukat adományokkal látja el. Az ott 1587-ben felvett négy növendék egyike Pázmány Péter volt.

A Jézus-társaságot számuzi ugyan Erdélyből az 1588-iki medgyesi országgyűlés; de az anyaországban, Rudolf király partfogása miatt, ez időtől (1586) másodszer is megtelepedtek. A XVI. század második felében több helyütt nyilvánul vagy es akarát főiskolák alapítására. János Zsigmond — ily célból — 1589-ben Ramus Peterrel, a párizsi egyetem hírneves tana-

rával alkudozik, de Ramus a Bertalan-éji mészárlás áldozataul esvén, a terv meghiusult; Oláh Miklós a nagyszombati jezsuita-iskolát egyetem rangjára akarja emelni; de a jövő (XVII.) századra marad e szép feladatok megoldása. Oláh Miklós tervét a primási széken utóda: Pázmány Péter valósította meg, a János Zsigmondét pedig egyfelől Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, másfelől Lorántti Zsuzsánna, I Rákóczi György özvegye. E századnak három fejedelmi alapítványa adott lételt egyfelől a nagyszombati (ma budapesti) egyetemnek, másfelől ma is virágzó két főiskolánknak: a gyulafehérvári (ma nagyenyedi) kollégiumnak és a sárospataki főiskolának.

Pázmány Péter esztergomi primást nem hagyta nyugodni az a tudat, hogy a jezsuita-rend kollégiumaival és nemesi fiúnöveldeivel (convictus) ellepte Németországot, s annak délkeleti és északnyugoti részeiben a kath. egyházat az összeomlástól megmentette; sőt némely egyetemek filoz. fakultásait is

A nagyszombati egyetem.

hatalmába kerítette, pl. Bécsben, Prágában és Freiburgban. »A nemzet díszének emelésére legfontosabb eszköznek tartotta egy tudomány-egyetemnek felállítását, melyben a harcias nemzet erkölcsi szelidülnének és az egyház és állam igazgatására alkalmas férfiak neveltenének.«

A nagyszombati
egyetem alap-
tása és szerve-
zete

A lángoló lelkű főpap 1635 május 13-án százezer forint alapítványt tett egy Nagy-Szombatban felállítandó egyetemre, s a főiskolát a Jézus-társaság nagyszombati kollégiumának vezetésére bízta. Ezt a magyar közmívelődésre nagyjelentőségű ténynt a király: II. Ferdinánd megerősíti s az új főiskolát a szokásos önkormányzati és grádusosztási jogokkal és kiváltságokkal felruhazza. Az új főiskola, melynek voltaképpen csak két (theológiai és filozófiai) kara volt, csonka intézet vala. Tanfolyamai (facultas) egymás alá voltak rendelve: t. i. legfelül állt a négyéves theológiai tanfolyam; alatta volt a három éves filozófiai folyam és a harmadik karnak számított gimnázium (facultas linguarum). A gimnázium igazgatóját a *decanus linguarum* cím illette.

INDEX ACADEMICORVM STUDENTIUM

Magnatum, Comitem, & Baronum, Anno 1676
inscripti auditorum

R^o P^{re} Georgio Dossan Sub, Magnifico Academico & Regio
P^{ro} Thoma Jaberini, Philosophia, Rector,
et P. Stephano Keizeres Ling
Decanis.

Nicolaus Ludwig de Baran, L^{ib} 3°
Comes Andreus Sebaste de Komarow, L^{ib} 3°
Comes Nicolaus Palfi de Erdőgy, L^{ib} 3°
Comes Ferdinandus Palfi de Erdőgy, L^{ib} 3°

Emericus Priny de Peren de Baran, L^{ib} 3°
Franciscus Torpach de Ghimus, L^{ib} 3°
Valentinus Eber de Eber, L^{ib} 3°

Adamus Balthus de Hethos, L^{ib} 3°
Johannes Eschke de Galantha, L^{ib} 3°
Johannes Eschke de Galantha, L^{ib} 3°
Casparus Eschke de Galantha, L^{ib} 3°

Ladislavus Karol de Nagy Karol, L^{ib} 3°
Nicolaus Karol de Nagy Karol, L^{ib} 3°

Emericus Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°
Johannes Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°

Thomas Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°

Franciscus Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°

Paulus Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°

Johannes Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°

Stephanus Dossan de Nagy Karol, L^{ib} 3°

A növendék e fokozatokon át juthatott a theológiára. Az egyetem, mint a jezsuiták vezetése alatt levő intézet, a rend generálisának és tartományfőnökének, meg a kollégium rektorainak hatósága alatt állott, s ennél fogva nem is volt a tudományoknak az a köztársasága, minők a renaissancekori egyetemek. Hiszen a nagy alapító eleinte a bécsi egyetembe akarta a főiskolát bekebeleztetni, de e szándékától később elállott.

A tantárgyak tanítása tekintetében egészen középkori állásponton maradt az intézet, mert a theológiát aquinói Tamás szerint tanították és a filozófiai karban a fizikát, mathézist, logikát, metafizikát és erkölcsbölcseletet Aristoteles szerint magyarázták. Az egyes karokban a tantárgyakból nyilvános vitatkozásokat tartottak (pl. a bölcseleti karban évenként ötször), melyeken az egyházi és világi kitűnőségek is megjelentek, sőt néha — mint maga Pázmány is — résztvettek. A főrangú családok fiai, kik azelőtt a nagyobb udvarokban levő u. n. *lovagiskolákban* lovaglást, vívást, lánsadobást s leendő életmódjuknak megfelelő egyéb foglalkozásokat tanultak, most nagy számmal kezdték látogatni e főiskolát, s a vitákban gyakran kitűntek.

A jezsuiták filozófia-tanítását jellemzik azok a tételek, a melyeket a baccalaureatusi és magisteri (mesteri) fokozat vizsgálatán vitattak. Rendszerint chriának való ily tételeket vitattak. »Mi rútább: pazarló öregnek vagy fősvény ifjúnak lenni?« Voltak egészen meddő kérdések; pl. a freiburgi egyetemen 1623-ban a mesteri fokozatra pályázó 36 ifjú vitatkozott e kérdés felett: »Van-e és hol van a pokolba lejárás? Valószínű-e, hogy a pokol tűzétől források melegülnek és ércek felolvadnak, mint Pionius martír állítja?!« Szakasztott másai ezek a középkori fentidézttük kérdéseknek. Azonban fordultak elő helyénvaló kérdések is; pl. a XVIII. század elején Batthyány Pál gróf győzött a mesteri fokozatra adott eme kérdés megoldásában: »Archimedes földönkívüli pontjának mily erővel lehetne Magyarországot helyéből kimozdítani?«

A hittudományi karban működött hat tanár, a bölcseletiben öt, összesen tizenegy tanár évi 300—300 forint fizetéssel. A megnyitás után harmincegy év múlva (1667-ben) jogtudományi (két éves) tanfolyamot is csatoltak az egyetemhez, melynek alapját Lósy és Lippay primások vetették meg. Ennek a karnak szervezet és ügyrend tekintetében egészen különös helyzete volt: nem volt az egyetembe beolvasztva, sem attól nem volt különálló, természetesen azért, mert a jezsuita-rend — szervezeténél fogva — sem a jogi sem az orvostudományok tanításával nem foglalkozhatott. A jogi kar tudományos színvonalát mutatja az, hogy pl. a hazai jogból tankönyvet nem használtak, sem előadást nem tartottak, hanem csak diktáltak. Sőt néha nem is maga a tanár diktált, hanem a tanulók közül választott helyettesével diktáltatott.

A nagyszombati egyetemnek szakasztott mása volt a kassai jezsuita akadémia vagy *studium generale*, melynek alapját — 1657-ben — Kisdi Benedek, egri püspök, hatvanezer ftos alapítvánnyal vetette meg. I. Lipót 1660-ban kiadott (arany) bullájával ez intézetet megerősítette s a szokásos

CSZECSEMŐ KERESZTYÉN

Mellyet

Az Tekintetes és Nagyságos Urak

AZ RAKOCZI	{	GYÓRGY
		és
		SIGMOND

Istennek segítségéből, az egész jelen valoknak nagy örvendezésekkel, dicséretesen és igen boldogul elmondottanak, mikor igaz-vallásokban való szép épületekről abban az próbában bizonságot tennének, mellyet az Erdély Orszagnak Kegyelmes Fejedelme az Ur Vacsorája előtt kívánt hallani, Kisasszony havának 15 napján, az 1637 esztendőben, melyre nézve ez ő Nagyságok két Fia másod nap az Ur vacsorájához való járulással az Fejér-Vári templomban legh elsőben hiteket meghpecsételték.

KERESZTURI PÁL

Az Urak ő Nagyságok Mestere által.

☉ (*) ☉

FEJÉR-VARAT

1638.

kiváltságokkal ellátta. Később nemesi convictus is csatoltatott hozzá; de a század második felében súlyos elemi csapások s politikai és vallási viszályok megrendítették az iskola alapját. Thököly Imre 1682-ben Kassát elfoglalván, a jezsuitákat kiűzi, s később 1705-ben II. Rákóczi Ferenc utasítja ki őket. Azóta az intézet meggyengülve tengett 1773-ig, a jezsuita-rend felbomlásáig.

Pázmány egyeteme a fentvázolt állapotban marad egész a XVIII. század közepéig. — A kath. egyháznak eme mozgalmával szemben a protestánsok sem maradtak tétlenül, sőt azt megelőzően is gondoskodtak maguknak szellemi erősségekről, főiskolákról.

Bethlen Gábornak, Erdély fejedelmének, célja lévén »a nemesség nagy részéből kipusztított ország regeneratioja«, 1629 év őszén, tehát hat évvel Pázmány alapítása előtt, megveti a nevéől nevezett kollégium alapját húsz-ezer forintos alapítvánnyal, kilencvenezer frtra becsült hét darab tokaji szőlővel, a nagyenyedi uradalommal és 2200 ft évi dézsmajárulékkal. E mellett a fehérvári iskolában negyven alumnusra tesz alapítványt. — A főiskola 1630-ban kezd meg működését négy tanárral (köztük Opitz Márton), kik a felsőbb tudományokat tanították és három kollaborátorral, mint a latin osztályok tanítóival. Hírneves tanárai voltak: Alsted, Basire Izsák, Piscator, Bisterfeld. A főiskola mellett virágzott fel az I. Rákóczi György fiait és a főurak gyermekeit magába fogadó *udvari kollégium*, szintén kitűnő mesterek vezetése mellett, kik közül kimagaslott *Kereszturi Pál*, ki nyelvismeretek mellett réalismereteket is közölt tanítványaival. Itt működött e század legnagyobb magyar realistája: *Apácai Cseri János* is, az első magyar encyclopaedia írója, a nemzeti nyelvért buzgó nagy mester, ki apostoli hévvel szorgalmazta a tanítás megújulását, a tudományoknak magyar nyelven tanítását, és Erdélyben egy egyetem felállítását, hogy ifjaink ne legyenek kénytelenek külföldre vándorolni a tudományokért. A kollégium főiskolai rangját tanúsítják az ott tartott theologiai vitatkozások, melyeken több ízben maga a fejedelem volt a bíró. Apácai — Basirerrel való összetűzése miatt — a fejedelem kegyét vesztvén, Kolozsvárra költözött, mint az ottani ref. kollégium igazgatója. Tanítványainak jelentékeny része oda is követte a mestert. Ezután a fehérvári iskola csak tengődött; később a tatárok dúlták fel, s az 1658-iki lengyel beütés hírére az egész feloszlott. Szerencse, hogy e kollégiumot Apafi Mihály fejedelem 1662-ben a kocsárdi táborban kelt rendeletével N-Enyedre helyezte át. A kollégium új székhelyén megerősödött, kegyes alapítványokkal gyarapodott s kitűnő tanárokkal dicsekedhetett, minő Párizs-Pápai Ferenc, a híres szótáríró, kit Apafi 1687-ben, mint követet küldött ki a németalföldi rendekhez, a svéd és dán királyhoz, a szász és brandenburgi választófejedelemhez s Helvetia rendeihez.

A protestánsok másik nevezetes főiskolájának alapját Sárospatakon a Perényi-család vetette meg a XVI század elején. A mi az enyedi kollégium volt az erdélyi oláhság közepette, ugyanoly áttörhetetlen erősség lett Sárospatak az ország északi részében lakó nemzetiségek ellenében.

A gyulafehérvári Bethlen-kollégium

A sárospataki főiskola

A Perényi-család nagy áldozatkészsége után az Egervár ostrománál halálra tatlanná lett Dobó István neje és fia, majd a Rakócziak és Loránti Zsuzsanna veszik szerető gondozás alá a kollégiumot. I. Rakóczi György a putaki iskolát a Bethlen kollégium fényére akarván emelni, előbb épületekkel és kitűnő tanárokkal látta el, majd neje, Loránti Zsuzsanna behívja Comenius Ámos Junost, a XVI. század legnagyobb pedagógusát, hogy a főiskolát újjászervezze. Comenius hét

osztályu *schola pansophicá*t tervezett, melynek három felső osztályában politikát, theológiát és theosophiát is tanítottak volna. Sajnos, hogy Rakóczi Zsigmond kora halála miatt (1654) e terv nem valósulhatott meg. Loránti Zsuzsanna nemcsak nagy alapítványokat tett a főiskola javára, hanem gondozta is, mint „eddes anyja magzatát, az dajka az ő kiesny-jedét és igyekezett nevelni az ifjúságot istennek és szegény hazánkknak a szolgálatjára”. Tüneményes áldozatkészsége az szállott fiára Zsigmondra is, kit Comenius a nemzet szemefényének nevezett, s ki gazdag könyvtárat a kollégiumnak hagyta. Ebben a században a putaki kollégium könyvtára volt a leggazdagabb.

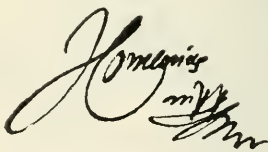
Loránti Zsuzsanna

A nagy fejedelemszony halála után (1660) a putaki kollégium s általában a protestáns iskolákra valóságos idők következtek. Az 1671-ben kezdődött eszaki foglások, majd a Thokély- és Rakóczi-Ferenc-lelki vezette alatt történt üldözések miatt a protestáns iskolák nagyreszt majdnem elhagyták. Kivált a putaki főiskola szenvedett sokat, mert a Rakóczi-család a romkath. egyházba tért s I. Rakóczi Ferenc a szent-könyvet, melyet nagy-

atyja magával hordozott a hadakban is, s melyből huszonhétszer ismételt átoltatás közben sok vigasztalást merített: törrel keresztül ütve, a tűzbe dobta. Az ő és anyja, Báthori Zsófia mostoha indulata elnézte, sőt elősegítette, hogy fegyveres erővel foglalják el az iskolát, s hogy a belőle száműzött ifjúság majdan húsz évig bolyongjon e hazában. Ezer szerencse, hogy az elűzött kollégium előbb Gyulafelhérvárt, majd Maros-Vásárhelyt talált otthont, hazát és iskolát. Az 1687-ben történt új elűzetéskor az ifjak előbb Vizsolyba, majd Göncre vonultak, míg 1695-ben Kassán nyílt meg az iskola, honnan Rákóczi hadai által kiszorítva, 1703-ban tértek vissza ismét Patakra s a szécsényi gyűlés határozata 1705-ben helyezte vissza a sokat szenvedett főiskolát előbbi birtokaiba és jövedelmeibe.

Ha a nagyszombati főiskola és a kassai akadémia csonka egyetemek: akkor a protestánsok gyulafelhérvári és sárospataki kollégiumai (s ide kell számítanunk a debreceni és eperjesi főiskolákat is) akadémiai rangú intézetek, melyek élénk tudományos szellemekkel, a külföldi egyetemekről

behozott és a korszellemnek megfelelő bölcséleti és tudományos irányzataikkal egy-egy kis egyetem helyét pótolták. Hiszen míg Nagy-Szombatban scholastikai tételeket vitatnak, addig Gyulafelhérvárt és Sárospatakon Descartes és Baco szellemétől áthatva fejtegetik a filozófiai és theologiai kérdéseket; sőt Comenius a pataki főiskolát az európai magasabb tudományos műveltség

Comenius Ámos nevaláírása.

rendszeréhez köti. N.-Szombatban — szintűgy mint Gyulafelhérvárt és Sárospatakon — a theologia lévén a főstudium, a vitázásra helyezték a fősúlyt, s azt oly komolyan vették, hogy pl. Sámbar egy alkalommal csak azzal a feltétellel bocsátkozott vitába, hogy a legyőzött fél fejét veszítse. Ám e mellett Gyulafelhérvárt mathézist és természettudományokat is tanítanak, de úgy, hogy a fizika mellett helyet foglalt a magia, s az astronomia mellett az astrologia. Maguk a külföldről bejött tudósok is büszkéek voltak rá, ha titokzatos tudományuk címén őket a közönség »ördögös«, »táltos«, s többféle nevekkal ruházta fel. A protestáns főiskolák munkáját szerencsésen egészítették ki a külföldi (német, angol, hollandi, stb.) egyetemeknek évenként több mint százhusz magyar ifjura szóló alapítványai, melyek meg nem szűntek fiainkra csalogatók s a magyar tudományosságra termékenyítők lenni.

A protestáns főiskolák, mint a reformáció szülöttei, egyidősek a szellem értelmi és erkölcsi emancipációjával, s mint olyanok, egyfelől a hit, a lelkiismereti és politikai szabadság, másfelől a nemzeti érzület védvái. Míg a Pázmány főiskolája és a jezsuitakézen lévő többi kollégiumok szívesen

Comenius Ámos és iskolája (1647-1697) - A nagy cseh pedagógus

ragaszkodtak a latin nyelvhez, s nevelték az ellatinosodott s később elnémetesedett főúri nemzedéket: azalatt a protestáns főiskolákban Apácai, Comenius és társaik fenhangon hirdetik a nemzeti nyelv elidegeníthetetlen jogait, sürgetve sürgetik a magyar nyelvű tankönyvek írását s a tudománynak magyar nyelven megszólalását. Természetes tehát, ha egy-egy főiskolánk (pl. a pataki kollégium) sorsa nem egy ízben volt a nemzet, sőt az európai diplomacia figyelmének is tárgya. Ennélfogva, de annál fogva is, mert a nemzet és nép legjobbjainak áldozatkészsége tartotta fenn őket: e főiskolák a nemzet szívével állottak szakadatlan összeköttetésben, s abból merítették erkölcsi erejük legjavát. Hatásukra nézve ez intézetek régi lámpák, melyek mindig megbírták az ismeretek új olaját.

A XVI. és XVII. században a katolicizmus és protestantizmus úgy állottak egymással szemközt, mint küzdő felek. Azóta megismerték s becsülni tanulták egymást, s mint a hogy Homér hősei a csata végeztével kicserélték fegyveröket: a katolikus iskolázás is eltanulta azt a honalkotó munkát, melyet a protestáns iskolák akkor kezdettek meg, mikor a magyar nyelv jogaiért küzdést némelyek vétéknek, mások nevetséges kicsinységnek tartották.

Pázmány bibornok érme.

26. A XVII. század vallásos irodalma.

Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Káldi György.

VALLÁSI IRODALOM a XVII. század elkövetkezével nagyszabotű, alapvető, kánoni tekintélyű művekben jegecedik ki. Karoli és Káldi *Bibliájában*, Pázmány *Kalauzában*, Molnár Albert *Zsoltárában* és a Geleji Katona *Oreg Gradnáljában*, melyeket később a katolikus énekgyűjtemények követtek. A százados szellemi harc utáni ártalanos volt a vagy, biztosítani az eredményeket, s mind a két fél vetélkedv sietett hitének alapelveit vegleges jellegű művekbe foglalni, lelki épülésnek eszközeit egybegyűjteni, megrostálni és authorizálni. Ekkor támadtak az egész alkotások, a befejezett rendszerű nagy művek, a telekeszettek alap-könyvei; a fejlődés e téren hosszú időre lezárul s az egyházak szellemi viszonya megállapodik.

Ez összefoglaló törekvésnek legontudatosabb és legtöbbször a korszak viselője MOLNÁR ALBERT, az irodalom szenvedélyének tan első rábágya, a fájunkból, a tanulás és tanítás vágyának, a művelődés és irás szeretetének paratnkn megtestesülése és önteláldozó martíra. Székely eredetű családából született, a pozsonymegyei Szencen, 1574. aug. 10-án, latinsára atya, egy tehetséges molnár, baltáját nyujta az újszülött kezébe, hogy az ő mesterségét folytassa egykor, de a mizsa tollát szánt a kezébe, s a nyitott könyves gyermek csakhamar tanfogalt, hogy sokas szeretet papot legyen doljének belőle, s atyja taníttatni kezdte. Szencen, atán Győrött, Göncön és Debrecenben diákoskodott. Göncön ep akkor folyt a biblia kádása s Molnár taníja volt a buzgó tanácsolásnak, melyet a híres predikátor, Karoli Gaspár, ez istenes vén ember, és Feller János az iskolamester, e nagyszerű vállalatnak szenteltek, maga is több ízben vitte Karoli leveleit a vármegye nyomtató műhelybe; az itt hallott szofjító vitatkozások ebrentek fel nyel veszkedő hajlmat is; — Debrecenben pedig magyar verseket kántált ingntni. A magyar könyveket már ekkor annyira szerette, hogy tanítói gyökérn úgy ütöttek ki kezéből, nehogy a latin nyelvet elhanyagolja miattuk. Tízéves korában neki indult az „imperum” protestáns egyetemének, magánban hagyatva, mert atyja időközben elszegényedett s ő nem is valószínű nagyuri

Hányatasai a
külföldön

pártfogó költségén járt, mint más szegény ifjak. Wittenbergában kihúzta két évig, az inség ekkor Heidelbergbe üzte. Megható látni levelezéseiből, mint küzd nyomora övéi iránt való gyöngéd kíméletével; olykor megkockáztatja a segedelmkérést, azonban a szűkölködő család áldásnál egyebet nem küldhet — csak még az utóirat szerint azt a három forintot, melyet atyja azalatt kért kölcsön, míg bátyja a szomorú levelet írta. S még sem csüggedett. A kálvinista diák szívós türelmével folytatta pályáját, szorgalmával, jó erkölcsével kivívta tanárai elismerését s szert tett jó emberek aprólékos segedelmeire. 1593-ban Strassburgba ment, hol a *Collegium Wilhelmiticum* alumnusául vették föl s három nyugalmasabb évet töltött. Itt 1595. baccalaureussá avatták; babérkoszorúja még ma is megvan Albumának táblájában üvegfüdél alatt e sajátkezű fölírással: *Corona mea laurea, multis aerumnis et sollicitudinibus in Argentinensi Lycaeio parata Anno Christi 1595. Mense Maio*. Ekkor meglátogatta Genfét, a kálvinizmus főfőszékét s megismerkedett az agg Beza zsoldárköltővel. 1596. ismét bűjdosóvá lett; a lutherista Strassburgban színvallásra szólíták fel, s a Kálvin hitéhez ragaszkodása miatt száműzték a városból. Egy svájci és olaszországi út után, melyet Bázelen, Milanón, Rómán és Velencén át tett, 1597 elején az orthodox heidelbergi egyetemre menekült, a hol több éven át theologiai előadásokat hallgatott, de oly nagy nyomorban, hogy már-már öngyilkosságra gondolt. A tudós barátaitól, künn tanuló földieitől s híre növekedtével már az anyaföldről is érkező ajándékok jóformán csak az éhenhalástól mentették meg. S még sem fogadta el a sárospataki iskola-tanítóságra való meghívást. Egyéb hivatás lebegett előtte, irodalmi tervei voltak, fel akarta szerelni magyar felekezetét a szükséges vallási könyvekkel, s ezért még tanulni akart, a német egyetemek közelében maradni, használni a főiskolák könyvtárát, a tudósok társaságát, tanárainak, most már barátainak, tanácsát, a könyvnyomtatás fejlettebb eszközeit. 1599. végén hazanézett, a protestáns előkelő férfiak közt pártfogókat szerezni s a magyar református nép irodalmi szükségletei felől tájékozódni. Visszatérte után még 1600—1607 közt is mint öregdeák tartózkodott a herborni, heidelbergi, altorfi és marburgi egyetemeken, theologiai és filológiai előadásokat hallgatva; közben más városokban is lakott, részint hogy a könyvnyomtatás technikájával megismerkedjék, mint Frankfurtban, a hol a Sauer János műhelyében korrektor volt, részint mint nevelő, hogy megélhetését biztosítsa, mint Ambergben.

Ezalatt megindította irodalmi vállalatait. Legelőbb a bibliát akarta kényelmesebb alakú s olcsóbb kiadásban közrebocsátani, mert a Károli-féle biblia rengeteg tömege miatt nem volt hordozható s nagy ára miatt nem terjedhetett kellőleg. De néhány évbe csak az belekerült, míg a vizsolyi bibliát megkaphatta Magyarországból; kiadót is ily nagy vállalathoz sokáig nem kaphatott, úgy hogy e mű csak 1608-ban látott napvilágot. Azalatt Molnárnak több más munkája megjelent. Első volt ezek közt egy latin-

magyar és magyar-latin szótár *Dictionarium Latino-Hungaricum* és *Hungarico-Latinum*, melylyel a magyarországi latin tanításnak egy égető hiányán kívánt segíteni. A magyar tanuló hazi munkáját addig efféle segédeszköz nem könnyítette, mert a meglevő néhány latin-magyar szógyűjtemény tárgyi csoportok szerint lévén szerkesztve, a szótanulásra alkalmasak voltak ugyan, de a keresésre épen nem; az egyetlen betűrendes Calepinus pedig nagy terjedelme és drágasága miatt valóságos feher holla volt. Molnár tehát egy kis alakú, betűrendes, lehetőleg teljes szótart szerkesztett, a Dasypodius-fele nemet-latin szótár berendezése szerint, melyet rendkívül megkedvelt, az összetételeket is besorozva önálló szókul, s nagy gondot fordítva a latin jelentésnek mentül rövidebb és talalobb visszaadására. Anyagát meg strassburgi egyetemi hallgató korában kezdte gyűjteni, a keze ügyébe kerülő magyar könyvekből folyton szaporította, az előző magyar szótárakat azonban nem használhatta, kivéve Baranyai Decsi János közmondásgyűjteményt. Az első rész szerkesztését nagy hazafias lelkesedéssel, s munkája fontosságának teljes tudatával 1603-ban befejezven, 1604-ben Nürnbergben kinyomatta és Rudolf császárnak ajánlta; taradsgy jutalmáért maga ment el Prágába, hol a híres csillagász, Keppler fogadta vendégeül. A császár tanácsosan a jels fiatal tudost meg akarván nyerni a katolikus hitnek, a jutalmon felül ötven forint utiköltséggel a bécsi egyetemre igazítottak, de a Boeska-támadás időközben kitört, s Molnár nem akarván a Krisztusban való igaz hitet próbára vetni, visszatért Altorbá. A szótár második része is meg 1604-ben megjelent Nürnbergben, s az egész mű alig remélt sikert aratott Peldányait nemesak itthon, hanem a külföldön is gyorsan kapkodtak, úgy hogy Hutternek egy kiadványa sem volt olyan kelendő; még Molnár életében két kiadása jelent meg folyton javítva és bővítve (Hanau 1611, és — már görög szavakkal is, mint első magyar és görög szótár — Heidelberg 1621), halála után is újabb kettő a XVIII. század elejéig (Frankfurt 1644 és Nürnberg 1708), a mikor Párizs-Pápai kiegészítette; így megújítva s Bod Pétertől a múlt század közepén ismét kiegészítve egész a jelen század közepéig megtartotta népszerűségét sőt többi szótárainknak is ez a szótár szolgált legkibeszaltabb alappul. E szótár nyelvtörténeti szempontból is igen becses, régi szokban és alakokban, érdekes szlásokban nagyon gazdag s jelentéstan tekintetben elsőrangú forrás. De még nagyobb volt az írói nyelvre való hatása, ez lévén a magyar nyelv szokásának első kimentőbb tájstroma és századokon át legteljesebb nyilvántartó könyve.

Altorbán, anyagi gondoktól aránylag szabadon, készíté el legnemesebb művét, szótártördítést. Magyarországon nagy hiányt tapasztalt alkalmas protestáns egyházi énekekben. A sok száraz, dogmatikus ének közt keves költői ihletből fakadt találkozt, de azok sem voltak kiválogatva, összegyűjtve s jó részükön megérzett a felekezeti célzat; általában pedig a verselés kezdetleges, a dallam egyhangú s az éneklés módja meglehetősen

gyarló volt. Molnár 1601-ben a frankfurti francia templomban elragadtatással hallgatta szent Dávidnak francia verseibe szedett és változtatott, művészi dallamokra alkalmazott örökszép zsoltárait, a következő évben pedig

I. II. III. SOLTAR.

AZ ELSŐ SOLTAR.

*te embernek legfőbb java az Istennek
és az istenteleneknek kulombzó állapotok.*

A ki nem jár hűlenek töltésén,
Es megem alla' bunosok urán,
A dűfűöknek nem utó ékekenben,
Dgyorjnyekedik az UR törvényében.
Becere gindja mind éjjel nappal,
Ez ily ember nagy boldog bizonytal,
Mert u olyan mint a jó termő fa,
Melly a viz melca vagyon plántálva,
O idejében meghozza gyümölsét,
Es el nem boka hullani levélét,
Ekkép a' mit ez ember végez,
Minden dolgában mégyen jó véghez.
De nem ilyen vagynak a' gonóvak;
Hinem mint az apró por és polyvak,
Mellyek a' üelőt kéllet ragadtarnak,
Igy is teleiben meg nem állhatnak
A gonóvak, és kik bunben élnek
Az igazak közt helyet nem lelnek.
Mert az isten elmén útokat
Az igazoknak érti dolgokat,
Azért mind örökke ok megmaradnak;
Dok kik csak a' gonoffagban járnak,
Azoknak nyilván mind elvél útok
Mert illenek nem kell az o dolgok.

II. SOLTAR

szünet a' Christu' bemlyetből' sorfázásh.

Mert zúgolodnak a' zúgónvok,
Mert zúgolodnak a' zúgónvok,
Mert zúgolodnak a' zúgónvok,
A földi nepeknek mi vándékok?
Tlak hűbaba valóruznok vívekben,
E' világi királyok egybe gyűnnek,
A Fejedelmek tanácsint tartnak,
Az isten ellen erőv köteft leuának,
Ez az o Christusra tamadnak.

III. SOLTAR.

Könyörgése Dávidnak Abfolon ellen.

O H' melly fűken vagynak o,
A Lik haboreainak
Bigenem! én istenen!
Nagy lok ellenogyim,
A z

Fz

3 Levél

2 Nagy sennyen mondák: Mit kéünk
Jer faggalluk elezeknek kötelit, (ezzel)
Es minden igűjokot rontfuk-el.
Névsűjünk több rajtunk efféle.
De az UR isten a' magas mennyekben:
Tlak nevéti dolgokat azoknak,
Tűdölja őket ulvén éent éékiben,
Kinek ezek semmit nem árthatnak.
3 Végre hogy megindul haragja,
Kemény beűddel kezd éölni azoknak
Rezeneteskép megmázja,
Ki maa telly offeggel elbűdgyadnak.
Hogy mérték úgymond ez ellen zúgód.
A' ki én kéntem a' királyfagra, (ai)
Es királyi páltzát én adtam neki,
Az én kent hegyemre a' Sionra.
4 Mond e királyság Im kihirdetem
Az o rónását és éent dekreimát:
A' felséges UR monda énnekem,
En ham vagy, ma ülételek fiamat.
Kérjed én tolem iflok pogányokat,
Kiket örökseul neked adok,
Pold kerekseim foktartományokat
Mindenün en renede ajánlok (dal.)
5 Ronid meg őket te nagy hatalmad-
Mint a' földből égeren iserép edényit,
Es a' te királyi vas páltzaddal
Vend nűve, es tord apró pndzóránkent.
Azert Fejedelmek, Bűrak, Királyok
Ezékbol tanuságt vegyetek,
Es magatokat jól meggondoljátok
Kik e földön regnáltok, itéletek.
6 Szolgáitok ez hatalmas URnak,
Igyz felelemmel, jámbor élel
Örvendzettek o nagy vőlának,
De ezekis legyenek reűgeffel.
7 Tsokolások e' nétek kuldou Fiat-
Hogy eolen meg ne haragudjék,
B' ne mulattatok parafolaját,
Mert bűnyuképen elkelt veznetek
8 Mert gyakorta hogynyve sem veldéd,
Mint a' febes tűz, felgerjed haragja
Te azért tellyes éiv vel elhígyed;
Boldog a' ki magát ez URra bizza.

Sz. Molnár A. Sz. Dávid zsoltárainak első lapja.

a heidelbergi egyetemen ő is megtanulta a zsoltárok ilyen éneklését német szöveggel. Mit sem óhajtott ekkor melegebben, mint hogy magyar felekezettét megajándékozza e tartalmilag és formailag egyaránt becses gyűjteménnyel.

mely különben Európaszerte akkor jött divatba. Marot Kelemen francia költő (1495–1544) kezdte a XVI. század elején szent David magasztos költszetét francia versekbe foglalni, de csak egy harmad részét közölte el, munkáját később Beza Tivadar (1519–1605), a híres lazarista evangéliumi reformátor, Kálvin társa, folytatta és fejezte be a század közepén, s midőn 1665-ben Goudimel Kolozs dallamaival együtt megjelent a gyűjtemény, annyira megtetszett, hogy a francia kalvinisták zsoltárkönyvökül fogadták; hét év múlva (1572) már nemettől is kiadta Meliusus, 1673-ban pedig másik, jobb fordításban Lobwasser Ambrus. Lefordítottak azenkivül még Molnár idejéig olasz, spanyol, holland, angol, lengyel, cseh és latin nyelvre is. Molnár a Lobwasser-fele fordítást használta az 1594-iki kiadás szerint. Első néhány kísérletében az ismerősök lelkes javallása szerint a magyar szöveg igen jól hangzott a francia melódiákra. Ez énekek néhány egyet zsongottak lelkében, szomorúságát is velök enyhítette, s midőn 1600-ban teljes lefordításukhoz fogott, hihetetlen gyorsasággal az első száz zsolttart márc. 1-től máj. 24-ig, a többi ötvenet pedig szept. 1-től kezdve 23 nap alatt befejezte, s a könyv, kotákkal, a jövő 1607 évi aug. végén IV. Erzsébet pfalzgróf választófejedelemnek és Moric hesseni landgráfnak ajánlva *Sz. David királynak és próféjának százötven Zsolttára* címmel H. bornban elhagyta Corvinus (Rube) sajtóját.

A zsolttarfordítás Molnárnak mint írónak és nyelvművésznek legnagyobb M. A. 1600. dícsősége. Tartalmilag megtermékenyítte vele protestáns vallási költészetünket, s verstehnikánk fejlődésének is hatalmas lendületet adott. A kalvinizmus szelleme erős rokonsághoz volt a zsolttarok szellemével: a zsolttarokból nálunk is már többen fordítottak prózában és versben s írtak zsolttarszerű költeményeket; a magyar kalvinistaság e vágyódását a zsolttarok magasztos költszete iránt kielégítte a Molnár-gyűjtemény. S ő a korhoz képest meglepő szépen fordított; fordítása nem hideg, értelen szerinti visszaadás az eredetinek, hanem az érzés beszéde, melyet vallásos ihlet, benső, mely hit sugallott; szintugy érzak rajta az a mély lelkesedés, melyvel a fordítás munkáját végezte, egyszersmind az akkori nyelv teljes birtoklás tanuskodik, s bár egyenetlen, de többnyire kölön lendületű. Legméresebb váladat volt e fordítás technikai tekintetben, miköltszetünk verselesének akkori alapja szerint visszaadni magyarul azt a sokféle, csinos és mesterseges alkutu verstornát, melybe a fejlettebb francia ízles a zsolttarokat szedte. Molnár ismerte e feladat mérésegeget, s épen azért is fordítá a zsolttarokat, hogy gazdagítsa költői technikáinkat, szepítse a templomi éneklést, nemesítse versszerzőink és éneklőink ízlesét. A magyar olvasokhoz intézett bevezetésben felhozza, hogy a régibb magyar énekek nagyreszt igen paraszt versekbe vánnak foglalva, holott a Szentleleknek is kedves a versek szépe egyet volt. „Az régi magyar énekekben pedig avagy semmi egyenlő temurátok (= rímek) nem voltak, avagy tíz vers is egymásutan mind egy lebe ment ki, a honnan az historias énekekben szamítalan az sok *vala vala vala*.

A fordítás irodalmi becsé

Kin az idegen nemzetek az kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni... Az franciaí rhythmusok pedig sokkal külömb formán foglaltatnak öszve, és az verseknek sokféle nemei vadnak. . . . Öszveséggel az zsoldtárok százharminc különböző nótákra vadnak, és majd megannyi a versek nemei. Annak-okaért meggondolhatja minden, minemő nagy munkával kellett énnekem ez hosszú magyar igéket az franciaí apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustul nem kellett eltávoznom. Mert nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésére«. Szó sincs róla, hogy a francia verselés csinját és könnyűségét megközelítette volna. a szövvényesebb formákban sokszor a ritmust is elvesztí, de az ő eredeti-jének, Lobwassernek nehézkes verselését többnyire felülmúlja, s Balassit kivéve, a mi költőinkét is. Némely szép versformát nála találunk először dallamosan kialakítva, melyek későbbi költőinknél kedvelt ritmusokúl szerepelnek. Á francia zsoldtárok s a német szöveg trochaeusi, de kivált jambusi lejtését nem lehetett ugyan megtartania, de a trochaeusi lejtést sokszor öntudatlanul is megközelíti. (*Mint a szép híves patakra.*) A magyar fülnek kedvesebb ritmusokat azonban nagy könnyűséggel írja, dikciója ezekben meglepő szabad és lendületes, nyelve oly hathatós, mintha nem is másodkézből fordított volna. Lobwasser szövegéhez képest sok árnyalat elmosódik nála, verseiben van elég henye verspótló szó és kifejezés, de ugyanannyiszor a Lobwasser lapos és prózai kifejezései helyett ő él tömöttebb, költőibb szólammal. Az egyszerű, erős, folyékony nyelv az oka, hogy e fordítást nagyon csekély módosításokkal éneкли ma is a magyar református nép; e nyelv legfőlebb régies, de még nem avúlt, közel áll a nép beszéd-jéhez, s rajta van a régiség tisztes rozsdája.

Zsoldtárait a ref. egyházak csakhamar bevették, bár a kótákkal eleintén sok baj volt. De a nép is megszokta a dallamosabb kath. énekeknel kissé nehezebb éneklésű, de szép és változatos melódiákat. A zsoldtárkönyv az énektanítás javultával (melyet részben elő is mozdított) mind kelendőbb lett, úgy hogy nemcsak Szenci nyomatta ki még kétszer (1608 és 1612 a biblia függelékéül), hanem halála után is 1701-ig majdnem harminc kiadást ért, s kivált a század közepétől kezdve egymást érték a kiadások, melyeknek száma jelenleg jóval túljár a százon. Ez a legelterjedtebb magyar könyv. A zsoldtárok a protestáns egyházi-költészetre is hatottak; a »dicséreték« leginkább a zsoldtárénekek dallamára és versalakjához vannak szabva.

A zsoldtárokkal egy évben bocsátotta közre *Kís katekizmusát* is, melyet a heidelbergi öreg Katekizmusból állított össze, kérdésekbe és feleletekbe foglalva a református hitvallás főtételeit, főleg iskolai használatra s a nép egyházi tanításának eszközéül.

Az a két német fejedelem, kiknek Molnár a zsoldtárokat ajánlta, nemzetközi protestáns érdekből is felkarolta a lelkes magyar protestáns író. IV. Frigyes, kinek heidelbergi akadémiáján már előbb jótéteményeket élvezett,

1606-ban a heidelbergi *Sapientiae Collegium*-ban rendelt neki a tanítók asztalánál ellátást, a nagynívéltségű és műszerető Móríc landgraf pedig, ki a biblia kibocsátásának szándékát helyeslő, de főleg egy magyar nyelvtan írására buzdította, hogy a gondatlan munkássághoz kellő modot nyújtson neki, 1607—1611-ig Marburgban saját költségén tartotta. Itt készítette el Molnár a *Biblia* új kiadását, mely 1608 őszén Móríc fejedelemnek ajánlva, kisebb negyedréten, tömött, csinos alakban jelent meg. A vizsolyi bibliát nemcsak technikai tekintetben újította meg, hanem szövegét is sok helyen megjavította, pallérozta és ékesgette. Karoli fordítását illő kegyelettel a lehetőségig megtartotta, s ez egyik érdeme, hogy a meglevő hagyomány tekintélyét öregbítse; de mind a tartalmi hűség, mind a magyaros és szép szólás tekintetében sokat egyengetett rajta. Elválasztotta az apokrif könyveket a kanonikus könyvektől, tartalom-foglalatokat készített a könyvek elé, a jeles helyeket megkülönböztette, a hiányzó verseket pótolta, az észrevett hibás fordításokat megigazította, a fordítás nyelvét megtisztogatta a solecismusoktól, s különös gondnal és következetességgel javította meg a helyesírást; munkájában saját theologiai ismeretein kívül nagy segítségére voltak tanárai és a marburgi egyetem könyvtára; Genius Izsák egész sereg másnyelvű bibliát bocsátott rendelkezésére. Tévedések az ő keze után is maradtak; de az idő rövidségéhez képest jeles munkát végzett s az ő tolla is segített átszűrni azt a bibliai nyelvet, mely háromszáz éven át oly mélyen áthatotta magyar népünk egy tetemes részének eszejárását és beszede módját.

Mint öntudatos stílusza, már régóta gyűjtő nyelvtani észleleteit, s most a magyarul is tudó Móríc fejedelem fölszólítására megírta latin nyelven a magyar nyelv grammatikáját *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo*, gyakorlati céllal, a magyarul tanulni kívánó idegenek számára. Előszavában kiemeli a magyar nyelv hasznát a németekre nevezve is, ha kik Pannóniába mennek a törökkel hadakozni vagy egyéb ügyben, annál több szükség lesz rá, ha ez országot az isteni kegyelem valamikor felszabadítja. E művet a maskor szaporán dolgozó Molnár nem tudta két évvel elebb befejezni, mert a töretlen úton rendkívüli nehézségekkel kellett küzdenie, nagyrészt azért is, mert a latin nyelv kategóriáiba nem lehetett a magyar nyelv sajátosságait könnyen beleilleszteni. Sylvester nyelvtanát nem kaphatta meg, elméletet a keze ügyébe eső magyar könyvekből, főleg a vizsolyi bibliából vonta el, a kidolgozásban követve a fejedelemtől a hesseni iskolák számára írt latin nyelvtannak Ramus-féle módszerét. A két részre, alaktanra és syntaxisra osztott könyv, mely Hanauban 1610 februárjában jelent meg, valamennyi régebbi magyar nyelvleírásunk közt a legterjedelmesebb, és — magyarul tanuló idegeneknek lévén szánva — a legteljesebb is, teljesebb a Sylvesterenél, mely magyar anyanyelvű tanulóknak készült és sok sajátosság ismeretét föltettelezte és mellőzte. Ez a főkülönbség, és az, hogy a Sylvester-féle nyelvtan jobban a nyelv veleje körül jár, míg a Molnár műve inkább a nyelvnek gyakorlati célú leírása. Hogy a latin grammatika szempontjából indult ki, s a ferde

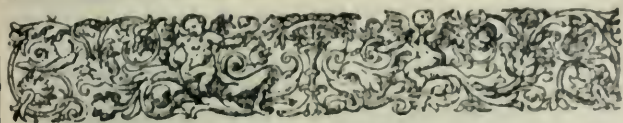
Molnár A.
bibliafordítása

Magyar nyelv
tan

helyzetben sok hibás eredményre jut, az azon korban természetes. De a latin keretet sok helytt áttöri. A hat latin casushoz egy hetediket vesz föl: a mutativust (-vá, -vé), míg a többi ragokat az affixumok neve alatt foglalja össze, elfeledve, hogy az ő »casusai« közt is a -nek, és -tól vég épen oly affixumok, mint a -vel. Számozza a declinációkat és conjugatiókat ő is, de csak négy declinációt és kétféle coniugatiót különböztet meg. A névragozás elsőben két részre oszlik a »genitivus« szerint »in -nak« és »in -nek« — tehát mély és magashangok szerint, mindkettő ismét két részre szakad abból a szempontból, hogy a szó hangzón vagy mássalhangzón végződik-e, — íme a magyar sajátosságok érvényesülése a latin chablonban. A vonzattan csoportosítása is latin modorú. A héber grammatikát követi abban, hogy az igehajlításnál a harmadik személyt teszi első helyre, mint a mely az ige-tövel azonos. — Mindenkép nagy vívmány volt azonban a magyar nyelvet egy — habár kölcsönzött — nyelvtani rendszerhez hozzámérni s a sok, finom megfigyelésről tanúskodó anyagot összehordani. Tényleg a nyelvészet legeredetibb oldala Molnár munkásságának. Molnár német tudós barátai, mint Rittershusius, Remus, Alsted nagy érdeklődéssel kísérték a grammatika szerkesztését, mikor pedig megjelent, itthon is annyira tetszett, hogy Forgách Ferenc bíboros és Pázmány Péter is dicséretekkel halmozták el.

Molnár A. itthoni működése

A már hírneves tudós hazatértét már ekkoriban hevesen sürgették a prot. egyház érdekében városok, egyházközségek, prédikátortársak és régi pártfogók, szülővárosának tanácsa is ünnepiesen hívta haza; de ekkor egy szívügy tartóztatta. A harminchét éves férfi háztűz után vágyott s 1611. okt. 8-án nőül vette a híres reformátorok családjából származó Ferinari Kunigundát, Vietor marburgi tanárnak elvált feleségét, kitől később három fia és három leánya született. Eleinte a nő szülőhelyén, Oppenheimban lakott mint nyomdafelügyelő, de 1613-ban családostúl Magyarországra jött mégis, elfoglalva Batthyányi Ferenc kegyurasága alatt a rohonci lelkipásztorságot. Itt nyugodtan élhetett volna, de megszokván az örökös vándorlást, úgy látszik, únta a lelkészkedést, s minthogy egy nyomtató műhely alapítására célzó tervei nem sikerültek, 1615-ben már megvált helyétől. Erdélyben tisztelkedett Bethlen Gábornál, a ki meghívta őt a gyulafehérvári főiskola tanári székére; de »török és tatár hírektől elremitett gyenge német házanépe« miatt eldobta magától e fényes szerencsét s visszasietett Németországba. V. Fridrik pfalzgróf, régi pártfogójának fia, az oppenheimi iskola tanárává, majd rektorává tette. Ez elég szerény állásban hosszabb szünet után újabb korszaka nyílt meg írói munkásságának. Ekkor készített három újabb művet, melyekkel ismét a magyar református vallásos irodalom hézagait akarta betölteni. Lelordította Scultetus Ábrahám heidelbergi udvari prédikátor, személyes jó barátja és jótévője közkedveltségű egyházi beszédeinek gyűjteményét, mely az egész évi vasárnapokra és főbb ünnepekre szóló textus-magyarázatokban a ref. vallás alaptételeit fejtegeti és az ellenkező tanokat cáfolgatja; könyvét *Postilla Scultetica* címmel Oppenheimban 1617.

AZ NAGY SZOMBATI ECCLESIANAC, HIV KERESZTYENEC

GYÜLEKEZETINEC: ES ENNEC, ISTEN UTÁN,
főfő Patronuslinac, Gondviselőieec:

Az Nemes és tiszteletes férfiaknac,

MEZŐ SZEGEDI GASPARNAC,
LUBLAI KRAUSZ JÁNOSNAC,
DERRECENI BÉDI ISTVANNAC,
KÖRÖSI BÖLDRE MIHALYNAC,

*Az Atya Istennek kegyelmes áldását, hatalmas oltalmát,
szent Lelkének vezérleését, vigasztalását, szent Eiaért az
JESUS CHRISTUSÉRT kívánom szíven szerezni.*

MI DÖN Jacob Patriarcha Pharao Királtól
kérdetné, hány esztendőös volna e ázi feleli,
hogy az ő Budosásánac napjaisza és harmincz esz-
tendő. Holott az nagy tizenemlber az ő életet
budosásnac nevezi. Azonképpen enisc etem-
nevez negyvenhárom esztendeit igazán me-
rő budosásnac mondhatom. Mert alig ötöt-
temel születéimnél tizenkettődöt esztendőmet, házánból ottan
hamarkibudostam, és először Nagy Győrött, annakutánna Gon-
tzyón és Debrecenben lótt Deakul tanulgataformac szállása.
Ostván fellyeb serdülvén Német országban elsőhen Vitebergá-
ban, és Argentínában tanulgattam az tudományeknac kezdettit.

Gen 47, 9

) 2 Orteg

Kalvin Institu-
tíójának fordí-
tása

bocsátotta ki s hálából nagyszombati pártfogóinak ajánlta. Itt adta ki 1620-ban a reformátusok zürichi *Imádságos könyvét* is, mely talán minden prózai munkája közt legsimább és folyékonyabb nyelvű. De mint ifjabb éveinek a Zsoltárok, úgy férfikorának legfőbb és legmerészebb vállalata volt Calvin János híres, a ref. egyház rendszerére nézve alapvető művének, az *Institutio Christianae Religionis*nak fordítása, mely még a harmincéves háború első esztendeiben készült, de a zavaros idők miatt csak 1624-ben jelent meg Hanauban: *Az keresztyeni religióra es igaz hitre való tanítás* stb. címmel, Bethlen Gábornak ajánlva, kinek felszólítására fordítá a munkát. A hatalmas, több mint 1600 negyedréti lapra terjedő mű egyike e korbeli irodalmunk díszének, egyrészt az eredeti mű jelentőségénél fogva, mely ezáltal irodalmunknak is tulajdonává lett, másrészt mert megkísérli egy művelt nagy szellemnek egy kiművelt nyelven írásba foglalt mélyen járó elmélkedéseit magyarul visszaadni. A latin eredetinek tömörségére csak törekszik a fordító, prózája a szükséges műszók hiányát érezteti, körülírással, nehézkes, terjengő, sokszor azonban lendületes is. Kár, hogy e munka nem ért több kiadást; a magyar református egyház mintegy megfélekezett múltjának e becses hagyományáról s theologusai jóformán csak hírből ismerik már.

Molnár A.
további hánya-
tása
és működése

A harmincéves háború kitörtével az ő helyzete is megrendült. Előbb a fejedelmi udvarhoz húzódott Heidelbergbe, hol az udvari környezet már-már sokallani kezdé az idegen íróra fordított költséget. A fehérhegyi csata földönfutóvá tévén Frigyes, országát Tilly spanyol hadai dúlták fel, Molnárt is Heidelbergben kifosztották és megkínzták. A kínzás jelenetét, a mint a hátrafelé gúzsba kötött s a magasba felhúzott Molnárt a spanyol katona perzseli, meg is örököttette Molnár azon arcképe háttérében, melyet Calvin Institutiói címlapjára, Calvin képével szemközt rajzoltatott. Heidelbergből Hanauba vándorolt, tett egy utat Hollandiába is, a honnan sok adománynyal tért meg. Ekkor jött Geleji Katona útján Bethlentől egy újabb meghívás, s Szenci ekkor a főzaklatott Németországból csakugyan végleg Magyarországra tette át lakását, 1624. Ettől fogva keveset tudunk róla. 1625-ben Kassán lakott, 1630-ban Kolozsvártt keletkezte *A legfőbb jóról* című könyvét, utolsó munkáját, melyet Ziegler György (álnéven Josquinus Betuleius) rigai tudós tanár *De incertitudine rerum humanarum discursus theologicus, ethicus et historicus* című latin művének német fordításából fordított. A német kiadás a könyvben felhozott témérdek történelmi példa és anekdota miatt igen kapós volt s Molnárt három kiadó is sürgette, hogy fordítsa le e kellemesen oktató olvasmányt magyarra. *Discursus de summo bono. Az legfőbb jóról* cím alatt bocsátotta ki Lőcsén 1630-ban: második kiadást 1701-ben ért a könyv. Azért nevezetes, hogy Molnárnak itt a példák elbeszélésénél a szépprózai nemből volt alkalma kísérletet tenni, a mi neki eléggé sikerült is. Ezt a munkáját Darholtz Ferencnek ajánlta, kinek sok jótéteményét vette s ajándékából kifizette adósságait és kiházásította leányát. Az egyszer elsza-

S. Molnar A kalvi Institutiója fordította a 1724

lasztott szerencsét nem sikerült tehát üstökön ragadnia s ezen újabb magyarországi tartózkodása szegénységben telt. Utóbb egészen elfeledték, az új fejedelem, I. Rákóczi György sem fogta hathatósan pártját. 1633-ban még élt, mert akkor rendezte iratait (levelek, diplomák, elismervények, útlevelek stb.), melyek egy nagy kötetben összegyűjtve *Album* név alatt gróf Kemény József ajándékából a m. tud. Akadémia könyvtárában őriztetnek s Molnár életét oly részletesen és hitelesen dokumentálják, hogy alig ismerjük oly közletről más e korbeli írónak életét. — Erdélyben halt meg, némely hagyomány szerint a kolozsvári temetőben nyugszanak hamvai.

Molnár A. jellem

Bizonyynyal lehangoló látvány, hogy ez a lelkes, fáradhatatlan ember, ki hazájának és nemzetének oly sokat használt, úgyszólván egész életét hányatásban töltötte s jutalmát soha sem vette el. De ebben a haza nem egészen hibás. Hányszor kínálták szép, biztos állással, s az a tekintélyes hely, melyet Piscator, Bisterfeld, Alsted és más külföldi tudósok szívesen fogadtak el, neki is fel volt ajánlva. De természetében volt bizonyos írói könnyelműség, a változás iránti vágy, valami vándorörszton, hajlam az ég madarainak módjára élni, az isten kegyelmére és az emberek adományaira bízni magát, melyeket szupplikációi alkalmával elég bőven is kapott s úgy tekintett mint méltányos adót a tehetősek fölöslegéből az egyház szolgájának; később feleségétől való függése s igen népes családjá miatt nem vergődhetett zöld ágra, a mint hogy soha sem igen volt jó gazda. Azonban a külföldhöz nemcsak gyöngesége, hanem rendeltetése is csatolta oly sokáig: jó könyvekkel szolgálni egyházát és nemzetét. Nem volt teremő szellem, nyelvészeti munkáin s előbeszédein kívül kevés eredetit írt; századokra szóló könyvei mind fordítások. Ily közletrő munkásságra valóban ott, a nyugoti műveltség tűzhelyein lehetett neki legjobb tere, onnan tükrözhetette a műveltség sugarait távol hazája felé. Úgy tűnik fel külföldi munkásságában, mint a fejlődő magyar kultúrának a messze nyugotra elhelyezett szerve, mely ott felszívja s hazájába vezeti a művelődés élető elemeit. Erre a hivatásra szerelte fel a gondviselés rendkívüli fogékonysággal s közlő képességgel. Két hazája volt; a némethez ragaszkodott azért a műveltségért, melyet ott szerzett; — s e műveltséget megosztá a magyarral, mert ezt meg szerette. De sem itt, sem ott nem lévén teljesen otthon, paradox helyzetének, az akkori viszonyok közt, áldozatul kellett esnie. Egyéni sorsát nem tekintve, mint író a legszerencsésebbek egyike, mert fölsimerte a tehetsége és a közszükséglet közti viszonyt s hasznos és maradandó hatású műveket alkotott, melyekkel igazi sikereket ért el.

Geleji Katona I.

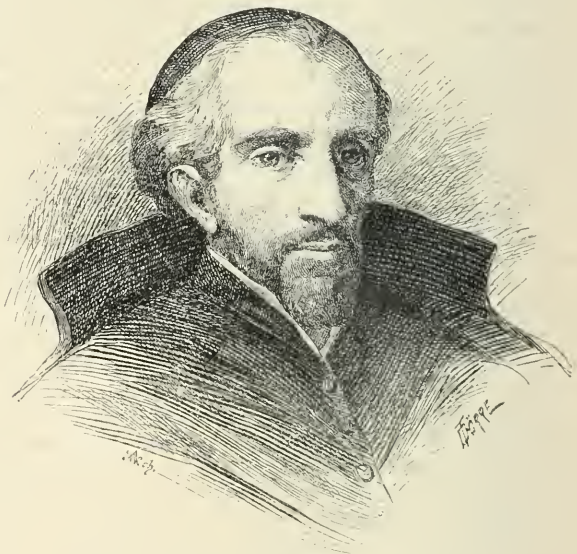
A közpályára nem termett és tisztán író Molnárnak valóságos ellentéte az erdélyországi kálvinistaság írója és vasakaratu vezetője, GELEJI KATONA ISTVÁN. Félig-meddig kortársa Szencinek, de pályája körülbelül akkor kezdődik, mikor amazé végződik. Összetartoznak annyiban, hogy Gelejinék írói működésében is az egyházi éneklés javítása s ezzel kapcsolatban énekes könyv szerkesztése, hitfejtegető munkák szerzése, s a nyelvtani kérdések

irint való érdeklődés játszanak legfőbb szerepet; de Geleji nem volt fordító, hanem eredeti munkákat írt a gyakorlati szükség és a különleges erdélyi viszonyok szerint. Ő egészen az élet, a közpályá embere, kinek a toll csak egyik eszköze. Ez a gyakorlati vonás meglátszik munkáin, erős fejű egyház-kormányzó és politikus; munkáit is a rendtartó főpap diktálta.

Gelej, utóbb elpusztult helységben, Mező-Keresztes vidéken 1580-ban G. Katon. Életr. született. Atyját feléves korában elveszté, őt pedig hét éves korában egy nagy emberrablás alkalmával elragadták a tatárok. Egy szolnoki török vette meg kőtyavetyén, de egy hónap múlva rátaukált az anyja, kiváltotta, s meg viselős állapotában tett fogadásához híven, papi pályára adta. Anyja és bátyjai odaadó támogatásával Monokon, Szántón, Göncön, Újhelyen és Patakon végezte tanulását. Patakon még serdülő korában egyhangulag seniorra választották; majd a beregszászi iskola tanítójává rendelték előjárói s e tisztét oly általános megelégedésre viselte, hogy midőn Bethlen Gábor a tiszán inneni ref. egyház részéről egy jó erkölcsű és kiváló képzettségű ifjú kijelölését kérte, a kit külföldi akademiákra küldjön, a csengeri zsinat Gelejit ajánlotta. 1615. november 14-én érkezett bő útiköltséggel Heidelbergbe, ahol két évnél tovább theologiai és filozófiai előadásokat hallgatott s az akadémia tudós tanáraitól rendkívüli leckeeket is vett. Visszatérvén, a fehérvári főiskolában tanári széket kapott s nagy lelkesedéssel és eredménnyel egy évnél valamivel tovább tanított; a mellett a fehérvári kisebb templomban a közönség előtt is többször szónokolt, hol a fejedelem az előkelőségekkel együtt nem egyszer megjelent hallgatói közt; nyilvános vitákat is állt, diadalmasan, s nemcsak gyakorlatkép, hanem valóságos komoly ellenfelekkel is. A fejedelem ekkor testvérének, iktári Bethlen Istvánnak hasonlóvű fia mellé rendelte mentorul; a fiatal gróffal 1619 tavaszán Heidelbergbe ment s másfél évvel előbb megszakadt tanulását, kivált a nyelvekben, matematikában és történelemben, nagy tüzzel folytatta. A spanyol hadak közeledtével Nürnbergbe, majd Prágába vonult növendékével együtt, néhány nappal a fehérhegyi csata előtt pedig ezt a helyet is elhagyván, hazajött. Itthon 1621 november 23. a tiszamelléki ref. püspök lelkészszé szentelte, a fejedelem pedig tábori papjává tette, mely nehéz szolgálat nagyon megviselte szervezetét. Mint udvari pap, mellette szolgált Keserű Dajka Jánosnak, korábban szintén a fejedelem udvari papjának s 1618 óta erdélyi szuperintendensnek. Szigorú és türelmetlen püspökevel teljesen azonos szellemi irányba leven, az erdélyi ref. egyháznak súlyos válságok közt való kormányzásában valósággal a püspök jobb keze volt. Az ő indítására és közreműködésével kezdte meg Dajka az egyházi enekgyűjtemény, a híres *Öreg Gradual* összeállítását, mely nyomtatásban már a Geleji püspöksége alatt, s tőle befejezve, 1636-ban jelent meg (Irodalmi értekezési alább lesz szó.) Dajka halála után 1633. június 26. az enyedi zsinat egyhangulag Gelejit választotta püspökké, tavollétében s ügyszólván akaratára ellen.

G. Katona püspöki működése

A püspöki széken nagy feladatok vártak rá. Erdélyben a református egyház uralmát és egységét komoly válságok fenyegették. Az unitarizmus és a szombatost felekezet folyton terjeszkedett, magában a reformált egyház kebelében is bomlasztó törekvések merültek föl, az Angliából és Hollandból haza került fiatal theologusok presbiteri és independens eszméket terjesztettek. Geleji azonban nemcsak példás életű és kitűnő pap volt, hanem eszes és erélyes egyházkormányzónak is bizonyult. Erős akaratával úrrá

Káldi György arképe.

tette magát a helyzeten, az egyházban szoros rendet tartott, az ellenvéleményűeket részint szóvitákban és könyvekkel, részint hatalmi úton elnyomta s ebben szinte vak türelmetlenséget tanusított. Nagy hatása volt a fejedelemre is, kinek támogatásával nagy eredményeket ért el. A zsidózoiktól és katolikusoktól számos egyházat elhódított, az unitáriusok terjeszkedésének gátot vetett, az episkopális rendszert pedig megerősítette. Célja érdekében az erőszakos eszközöktől sem riadt vissza s a lelkiismereti szabadság elnyomásától sem irtózott. Része volt az 1638-iki országgyűlés azon határozatának meghozatalában s végrehajtásában, mely a zsidózik felekezetét eltörölte, híveit pedig megszentencizta: a fanatizált nép egy szombatost megkövezett,

sokat sáncmunkára hurcoltak, jöszagaikat elkobozták s mindegyiket keny-
szeríték, hogy a bevett vallásfelekezetek valamelyikére terjen át. A pres-
biteri és independens irány fő képviselőjét, a lelkes és merev Tolnai János
pataki tanárt és tőrsait nyolc évi küzdelem után az 1640-iki szathmári
zsínaton megfosztatta hivataluktól, pártjokat összetörte vagy megtelemlítette.
E zsínat megbízásából készítte a fennálló rendeletekből a Geleji-kanonok
néven ismert egyházi törvénykönyvet, mely 1640-ben fejedelmi megerősítést
nyert és korunkig fennállott. Élte folyására, működésére meglegedéssel
tekintett vissza, csak azt fejtette ki, hogy a gyermekek áldását megvonta tőle
a gondviselés. 1649. decemberben halt meg, szép összeg megtakarított pénzt
hagyva egyházának. Volt ez igen hasznos ember, vigyázó és jó rendet
tartani kívánó püspök, az eklézsiákat, iskolákat szaporította s híven meg-
tartotta — jelenízi Bod Péter.

Maga jegyezte meg, hogy könyveit hagyja maga után gyermekek helyett.
Valóban az irodalmi vita terén is első bajnoka volt egyházának s hitelmis-
könyvekkel szállt szembe az ellenveleményűekkel. Első volt ezek közt a
Praeconium evangelicum két kötete, majdnem ezer-ezer írtetű lapon (Gyula-
fejervár 1638 és 1640) az egész évi vasár- és ünnepnapj evangéliumokat
magyarozó predikációk, száma 212, latin nyelven, nagyrészt polemikus
tartalommal a zsidózkodók, unitáriusok, anabaptisták és katolikusok ellen.
Legközelebbi művet az unitáriusok ellen intézte. E felekezet részéről
ugyanis még pár évtizeddel előbb Enyedi György szuperintendens és
Csánádi Pál kolozsvári tanár irodalmi harcot indítottak a szentháromság
dogmája ellen írt munkáikkal. Csánádit már egyszer, 1617-ben Gyula-
fejervárra, Bethlen Gábor és udvara jelenlétében tartott vitatkozáson elő-
mutotta Késérű Dánka, azóta irodalmilag is többen feleltek az unitáriusoknak,
de legtöbb készüllettel és buzgósággal maga Geleji Mátán a zsidózkodókkal
végzett, 1641-ben Kolozsvárra az unitáriusokkal rendezett nagy vitatkozást,
melyen a fejedelem is megjelent családjával és egész udvarával, az unita-
riusok részéről Csánádi vitte a szót, a lelkiasztatók, okulva a szombatosok
esetéből, nem mertek eljönni, csak az iskolatanítványokat küldték, s így Gelejnek
és Bisterfeldnek könnyű volt a diadal. E vitatkozáson előadott érveleiből
tanult a *Titkok titka* című nagy, rendszeres cáfoló munkája, Enyedi György
okoskodásai ellen, a szentháromság tanának védelmére, Rakoczi György
fejedelemnek ajánlva. A könyv nagy theologiai jártasság műve, csúfondáros
polemiával, pedáns diadekával, az ó- és újtestamentum tanúságok, példák,
tekintélyek szabályszerű alkalmazásával dogmatikus tettelekről, de morális
eszmék nélkül. A mű ebben el nem mondott, s a mi mondani valója a többi
felekezetek ellen is volt, mindazt *Váltság titka* című munkájába foglalta,
mely három rengeteg nagy negyedréti kötetben a váltság művét, tehát
Krisztus eljövetelet, életét, szenvedését és megdicsőülését letegető Rétszáz
huszonnyolc predikációból áll. Nem igazi, lelkesítő, szívmelő szentbeszéd-
ek ezek, hanem sivár polemikák, a szentírásból okoskodó, cáfolgató predikációk

Geleji Mátán
predikációi
polemikus
művei

a »tévelygők« ellen, nagy dialektikával, erélyes, szinte kopogó sarkú stílusban, de kevés erkölcsi emelkedéssel, melegséggel és érzéssel. Az isten iránti szeretet inkább a többi hitűekkel való vetélkedésben nyilatkozik. A nyelv bő és áradozó, gyökeres magyarságú, szemléletes, olykor drasztikus, eredeti kifejezésekben gazdag, halmozott jelzőivel, megrakott körmondataival nehézkes, kissé kicornyás és körmönfont, de erős és egyéni.

Katona ma-
gyar nyelviana

E rengeteg könyveknél mai nap jóformán több érdekléssel bír az a tizenkét levélnyi *Magyar grammatikátska*, melyet Geleji a Titkok titka után függesztett. E kis füzet módszerét második címe mutatja: »Avagy az igaz magyar írásban és szollásban kívántató néhány szükséges Observatiok, mellyeket irogatási és elmélkedési között, egyszer másszor eszében szedegtetett, meg-jegyezetett, és magyar munkájiban, főbb-képpen a Titkok-Titkában követett is, és egyként a maga írásának és szollásának mentségére, s másként pedig a magyarságon kapdosó elmés ifjuságnak oktattatására, kibocsátott G. K. I.« stb. Azaz nem rendszeres grammatika, hanem egyes gyakorlati esetekből, többnyire nyelvbéli és írásbeli hibákból kiinduló s olykor elvi eredményekre vezető megfigyelések gyűjteménye, minden szoros rendszer nélkül, hatvanhat tételben (ilyen pl. a *ki* és *mely* különbsége). Legfontosabb e grammatikában a helyesírás etimológiai elvének felállításása, mely az addigi zavaros és inkább a kiejtés esetlegeitől függő helyesírással szemben elvi zsinórmértékül szolgált: csakhogy Gelejit túlzott következetessége hibás tételekre ragadta (pl. *nyelvekvel*). Ez újítással a magyar etimologizálást is megindította. Másik nevezetes kezdemény annak a nyelvújító tételnek a kimondása, hogy a meglevő képzések és összetételek analógiájára olyan új szókat alkothatunk, melyek a »község« előtt ismeretlenek és szokatlanok (pl. *kegyestelen*), s egy sereg tudományos műszót mindjárt maga alkot is: *phantasia* = *képzemény*, essentia: *magánlétel* v. *vagyonság* stb. Ilyen újításokkal munkáiban is sűrűn él.

Káldi György

Katholikus részen e korszak számos kiváló egyházi írója közt a jezsuita KÁLDI GYÖRGY az, a ki Pázmány mellett a legszükségesebb és legmaradandóbb művekkel ajándékozta meg egyházát és hazáját. Nagyszombatban, 1570-ben született, szegény nemes családból. Az egyházi rendbe lépett s előbb mint világi pap működött, huszonnyolc éves korában a jezsuita rendbe lépett át Rómában, a hol két évi növendéksége alatt olaszul is megtanult, úgy hogy négy nyelven prédikálhatott. Hazatértekor Erdélybe küldötték; Kolozsvárt, Székelyudvarhelyt és Gyulafehérvárt tanított, míg Bocskai fejedelem 1605 végén a rendet Erdélyből ki nem rekesztette. Gyulafehérvárt kezdte meg a biblia fordítását 1605. dec. 10-én s alig másfél év múlva, 1607. márc. 25-én már befejezte Olmützben, a hová Erdélyből menekült. A következő években sok költözés, hányatás várt reá. 1607-ben ismét Erdélyben volt, 1610-ben újlag menekülnie kellett Brünnebe, majd a leobéni, gréci, bécsi kollégiumokban lakott és tanárkodott, s Bécsben 1612. május 27-én tette le negyedik fogadalmát. Grécben és Bécsben irogatta

jóval később kiadott vasárnapi prédikációit. Szerzete visszafogadásával 1615-ben hazatérvén, Nagyszombatban volt a kollegium első előjárója, 1624-től pedig a nemes ifjak Pázmány-alapította nevelőintézetét igazgatta. Nagyszombati működésében Bethlen hadjárata kétszer is megzavarta. 1619-ben társaival együtt menekült a városból és csak 1621-ben térhetett vissza. 1623 novemberben ismét megszállta Bethlen hada a várost, de a fejedelem akaratából senkinek bántódása nem volt, sőt a szerzetesek több rendbeli figyelmet is tapasztaltak. Mikor decemberben tovább mozdult a sereg, rosszindulatú tanácsra Bethlen visszaküldött a városba s a kemény hidegben hegyeken, erdőkön át táborába hozatta a tanácsbeliek egy részét és a szerzeteseket. Ezek közt volt Káldi is, ki a fejedelemmel bátran szembe szállván, mind ezen tettéért, mind a polgárháborúért s a török szövetséget teljes két óra hosszáig szívreható ékesszólással feddette, úgy hogy társai életéért reingtek. Bethlent azonban megillette az erkölcsi bátorság, Káldit fejedelmi nsztaliához ültette, sőt ezer tallért njándékozott neki a biblia mielőbbi kiadására, s társaival békében útnak eresztette; utóbb is mindig tisztelettel bánt vele. Káldit Pázmány 1629-ben saját kívánságára Pozsonyba helyezte át, hogy a jezsuiták új kollégiumát felépítse. Itt adta ki 1631-ben prédikációinak két kötetét, mely a kollégium nyomtató intézetében készült, s itt érte a halál folytonos munkálkodás közben 1634. okt. 30-án.

A bibliának még 1606-ban készült fordítását, melynek kézírata a budapesti egyetem könyvtárában található, előjárói kívánságára több tudós szakértővel közölte, s maga még egyszer alaposan átdolgozta és az egyházi főhatóságok engedélyével 1626-ban Bécsben kinyomatta. Címe: *Szent Biblia. Az egész kereszténységben bé-vőtt régi deák bölteböl magyarra fordította a Jésus alatt vilézkedő társaságbeli nagyszombati Káldi György Pap.* Alakja ívrét. A kiadást Pázmány Péter „bőv költséggel”, Bethlen Gábor az említett ezer tallérral és a pozsonyi kincstár a galgöci harmincad jövedelméből száz magyar forinttal segítette. A fordítás kétségkívül legjobb biblia-magyarításunk. Ha gyorsan készült is, a „nonum prematur”-t kétszer is bőven megérte s olyan gyökeres igazításokon ment át, hogy az első kidolgozás kéziratára alig lehet a nyomtatott szövegben raismerni. Ballagi Mór véleménye szerint Káldi használta a régi magyar bibliát és Heltaiet, tehát a történeti folytonosságot fentartá. Az ú. n. Vulgatát fordította, bő, tiszta és érett magyarsággal, meglepően könnyű folyású és numerosus mondatokban, melyek sokkal kedvesebben olvastatják magokat mint a Karoli szövege. Érdekes az a tanács, melyet Káldi a vizsolyi biblia ellen intéz, a szent bibliahoz csatolt *Oktató intésben a sz. Biblia felől.* Védi a kath. egyháztól elfogadott szentírás hitelességet s vadolja Karolt, hogy nem az igaz bibliát adja a közönség kezébe, mert a szövegből elhagy, hozzátold, az értelmet csavarja. Káldi fordításának használatát Magyarországra nézve mindjárt Pázmány engedélyezte, s ez volt a magyar katolikusok hiteles szentírása egészen korunkig.

Káldi biblia
fordítása

Élte alkonyán indította meg harmincnégy esztendő alatt különféle helyeken tartott szentbeszédeinek kiadását »a végre, hogy ha többé szerelmes hazámnak nyelvvel nem szolgálhatnék, írással szolgáljak«. A hazának úgysis nagy szüksége van efféle könyvekre, mert az igaz tanítók megfogytak és az egész keresztyénségben alig vagyon oly nemzetség, melynek oktatására és lelki épülésére kevesebb nyomtatott könyve legyen a maga nyelvén, mint a nemes magyar nemzetnek. Sokan, a kik hallgatták, buzditák is e kiadásra, mert az írás messzibb terjed mint a szó, s egy időben sok helyen lehet fogatos. Külön kötetbe foglalta *Az Vasárnapokra való prédikációkat* és külön *Az Innepekre való prédikációkat*, de mindegyikből csak az első rész jelent meg, amaz Pázmánynak, ez gróf Esterházy Miklósnak ajánlva. E beszédek előnyösen különböznek Geleji prédikációitól abban, hogy magával a vallással foglalkoznak, nem más felekezetekkel, s morális céljuk és hitmagyarázó tartalmuk van, noha a morált inkább a bibliából és a példákhoz hozzák ki, mint az ember erkölcsi érzésének fölkeltésével. Oktató, felvilágosító, de nem vitázó beszédek, nagyobb szónoki lendület híján, teli a bibliából és régi írókból vett tanulságokkal és példákkal, igen folyékony, népszerű előadásban. Szerkezetök — általán hármassal — világos, de különösen világos és változatos az előadás folyamatja; mondatai kerekdedek és hangzatosak, s Káldi nyelve közelebb jár a nép eszéhez, mint az eredeti prózájában is idegenszerű és jóval nehezkesebb Szencié. Bizonyára Káldi prózáját a gondolat önkéntes és természetes kifejezésére nézve ebben a korban nagyon jelesnek kell mondanunk.

27. Apácai Cseri János.

XVII. SZÁZAD NEM CSAK A MAGYAR KÖLTŐI tehetőségnek örökbecsű megnyilatkozását s mai irodalmi nyelvünk előállítását látja, hanem azt is, mint lesz irodalmunk, létezésünk óta most először, a nemzet szellemi életének egyetemes kifejezője, eszköze és emeltyűje. S maga e szellemi élet is sokrétű és változatos volt, a hazai és kultoldi mozgalmakból egyaránt táplalkozott s az európai elme haladásával lepest tartott. Így tanult meg nyelvünk, mely azelőtt csak a szerelemnek edes versével játszott, legyvert és vitézt énekelni; így tanult meg az isteni tudományért is bajt állani s élő szóval és szeges írással egyformán vitézkedni; így tanulta meg végre, hogy egyéb nemzetek minket a tanultságnak dögében allandoan felül ne haladjanak, minden szép és hasznos tudományokat is a haza tiáival közleni.

Fölötte jellemző e korra és reánk magyarokra, hogy a midőn a tudomány irodalmunkban először fellép, nemzeti fontosságot hangsúlyozza. APACM, az első magyar tudós, egyuttal nemzeti művelődésünknek is első apostola. »Szerencsétlen nép — így szól — melyre a tudományok csak ideg n nyelv által szivarkodnak«. S midőn ő egymaga önmérsztő, fáradhatatlan munkásságával a »szerencsétlenség« bélyegét rólunk letörli s még fiatal kultúránk történetének egyik legértelmesebb lapját megírja, egyuttal örök fennmaradást biztosít nevének s örök emlékezetet törekvésének.

Szegény jobbagy szülőktől 1625-ben született Apácan, a honnan Apácai név¹ előnevet vette.¹ Csuhádi viszonyairól, testvéreiről, fejlődéséről keveset tudunk. Csak tizenhét éves korában kerül iskolába Kolozsvárra, majd Gyulafehérvárra megy, akkoriban a sárospataki mellett az ország leghíresebb kollégiumába. Itt később Geleji Katona, a híres református püspök, figyelmesse lesz reá s a huszonhárom éves ifjú egyháza költségén Hollandia főiskolát látogat-hatja, Franekert, Leydent, Utrechtet, Harderwyket. Nagy nyelvismeretet

¹ Tanulokorában még a Cseri nevet viselte, s Hollandiában nyomtatott nagy műve emlapján is ez áll: Apácai Tsere Janos. Miota azonban külföldről hazatért, allandoan és következetesen Cseri-t ír ő is, más is. »Johannes Chierj Apacius S. S. Theologiae Doctor« így találmi nevei Kolozsvart sajátkezűleg bejegyezve — és »Clar. Dno Johanni Cseri de Apaczas« címe azon levelnek, melyet hozzá Loránti Zsuzsanna 1658 elején írt.

szerez: érti a héber, arab, görög, latin, holland, francia és angol nyelvet; s miután három év múlva, 1651 április havában a theologia doktorává avatják, öt hónappal később, bár nincs állása, sem kilátása rá, megházasodik; neje Aletta (Adél) van der Maet, a kivel ennek szülővárosában, Utrechtben, telepedik le.

Miből élt, nem tudjuk. Hogy a teljesen ismeretlen huszonhat éves ifjút, ki a tudomány érdekében eddig még semmit sem tehetett, a híres utrecht egyetemen tanársággal kínálták volna meg, mi sem bizonyítja, de magában sem valószínű. Hihetőleg valamely nyomdánál korrektor volt, vagy magántanítással foglalkozott. Bizonyos, hogy midőn 1652 őszén az új püspök haza hívja, örömmel veszi a kilátást a biztos állásra — de örömmel azt is, hogy hazájának fog szolgálhatni. S mert a közelgő tél és családi körülmények miatt azonnal haza nem utazhatik, hogy a püspök ne nehezteljen késedelme miatt, és hogy »minden hazafiakkal megismeretném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem s kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam«, már előbb latin nyelven megkezdett enciklopédiáját magyarul dolgozza ki, és még mielőtt befejezte volna, »a számomra küldetett úti költségnek egy részét (ámbar az nekem egyébre is kellett volna), minthogy más módom nem volt, a könyvnyomtatónak adám és így idő előtt ugyan, de mindazáltal az istennek segítségében bízván, kezdém a munkámat nyomtatni«. Ez 1653 elején történt s a könyvnek nagyobb fele — 487 oldalból 260 — ekkor tényleg el is készült.

1653 augusztus 29-én érkezett Apácai feleségével, gyermekével és töredék munkájával Gyulafehérvárra. Ezt a napot, mint egy régi följegyzésben olvassuk, holtig megbőjtölte. Az intézet ekkor itt egy két csoportra oszló előkészítő vagy *elemi* iskolából, egy négyosztályú *gimnáziumból* s egy *akadémiai* tanfolyamból állott. Az elsőben két segédtanító (collaborator) tanított; a középsőben négy tanító (rector); a felsőben egyetlen tanár. Apácai a gimnázium második, poetikai, osztályának lett tanítója. Évi jövedelme érdekesen jellemzi a kort és viszonyait: fizetése volt 250 forint készpénz, 28 köből búza, 3 disznó, 15 bárány, rajméz és 16 forint értékű fa, a mi összesen szintén 65—70 forintot tett. Három tanítótársa ugyanennyit kapott, a kollégium egyetlen tanára — ekkor a híres Bisterfeld — ellenben 1800 forint fizetést húzott. Látnivaló, Apácai állása éppen nem volt előkelő.

Tanítói állását *De studio sapientiae*, a bölcsesség tanulásáról, című latin nyelvű értekezésével foglalta el. »Inkább a könyv, mint a szónoklat illik hozzám, midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordult szemekkel, de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szegényletes tudatlanság s tehetetlenség roppant tengerét, mi által el lőn érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önként, aluszékonyságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségünket, szegénységünket«. S mi ez élénken kiszínezett visszás állapotok szülő oka? Az, hogy a hazai iskolák mind rosszul vannak szervezve, maga a gyula-

A gyulafehérvári iskola

Apácai székfoglaló beszéde

Imar még. Izentük volt. Barcsy uram. Altal. hogy
mondja még Püspök. uram. hogy Rendeltünk
ahoz. az. iskolához. ezer forintot. Az Barcsy. Urak.
Küld. A fejevany. Privatus diakkoknak ezer forin
tot. Rendeltünk. Azon Küld. atobit. azt is ide. Rendel
tük. az. Kolosvany. iskolához. új. hogy. a. Püspök
Küld. sorok. Lj. m. küld. küld. am. gondot. mint. hogy
haz. Küld. hogy. az. jövendő. is. avall. f. g. h. h. h. h.
magokat. küld. az. küld. hogy. küld. küld. küld. küld.
mint. küld. mag. még. mely. magat. de. az. küld. küld.
csak. oda. küld. mind. küld. küld. küld. küld. küld.
23. April. 18. 18. in. monostor.

23 April 1877 in monaster -
St. Anne Lovanok

fehértvári is. S részletes tervet ajánl a gyökeres javításra. Kartársai a kezdő fellépésében csak a szerénytelenséget látták, de nem vették észre és nem méltányolták azt az igaz buzgóságot, azt a rajongó lelkesedést, mely őt nagy céljáért: az iskola reformjáért eltölti. Ennek áldozza ő nemcsak tüzese lelke minden hevületét, hanem egész törhetetlen munkaerejét, elméje minden gondját, gondolatját. Apácai tudós és tanító, ki a jól szervezett iskola útján akar tudományt és nemzeti kultúrát terjeszteni, kinek az iskola állami és társadalmi tényező a nemzetiség emelésére. Nagy művét is az iskolának írta; nem egyéb az, mint a magyar ifjúság számára készült tankönyv a tudás összes ágairól.

E könyv 1655-ben jelent meg. Formája kis nyolcadrét, hogy a tanuló kényelmesen zsebre dughassa. Címe: *Magyar Encyclopaedia. Azaz, minden igaz és hasznos böltségségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása. Apáczai Tsere János által.* Az előszóban pon-

Az Encyclopaedia műve

A gyulafehérvári kollegium

tosan és lelkiismeretesen felsorolja, kit követett a metafizikában, a logikában, a geometriában, a fizikában, az astronomiában stb. s a forrásaival való összevetések igazolják a saját állítást: többnyire kivonatot csinál vagy éppen szóról-szóra fordít. Nagyobb baj, hogy forrásait nem mindig tudja jól megválogatni: középkort és újkort, tudást és babonát egészen meglepő elfogulatlansággal sorol egymás mellé az ő mohó, de kritika nélkül szűkölködő tudásvágya. Mindazáltal joggal büszkeségünk e könyv, még pedig általános európai és szorosán nemzeti szempontból: öt évvel Descartes halála után ismerteti már nálunk Apácai az új filozófiát, midőn még sem Olasz-, sem Angolország nem hallott a korszakos gondolatokról — s magyarul szolgáltatja meg Ramust és Ameslust, Regiust és Copernicust, Schnellust és Scriboniust, a tudomány minden ágát nemzeti nyelven, oly időben, mikor hasonló vállalkozásra még a németek sem merészkedtek. Azt teszi ő, a mit tizenhat évvel ezelőtt ugyancsak Hollandiában megjelent: *Discours de la méthode* című művével Descartes kísérletet meg a francia nyelvre nevezve, melyet a nagy filozófus 1637-ben tesz először az

elvont gondolkodás eszközévé. De míg ez a nyelv erejét, tömörségét, hajlékonyságát, hogy úgy mondjuk, csak nagyjában teszi győzelmes próbára, Apácai egyformán bámulandó merészséggel és sikerrel a tudomány összes ágainak egész terminológiáját igyekszik megteremteni. E nemzeti oldala az ő nagy kezdeményének marad örök dicsősége. Szinte bámuljuk, mennyi erő és simulékonyság, mennyi kifejező és árnyékló tehetség van nyelvében. Konkrétre és elvontra, fogalmakra és viszonyaikra annyi a szava és fordulata, hogy nyelvtelhetség dolgában egyenesen Balassi és Pázmány mellé helyezhetjük. De míg amazoknak voltak előzőik, még pedig tárgy és nyelv dolgában egyaránt, Apácai — és ebben nagyobb mindkettőnél — minden közvetítés és előkészítés nélkül honosítja meg irodalmunkban a tudományt és teremti meg hozzá az alkalmas nyelvet. Könyvének tartalma már akkor sem állott mindenben európai színvonalon, a midőn megírta, de könyvének nyelve ma is megérdemli nemcsak a csodáló elismerést, hanem a beható tanulmányt.

Az Encyclopaedia tartalma

Az *Encyclopaedia* tizenegy részből áll és a (latin, görög, héber s tán még arab) grammatikát és a retorikát kivéve — melyek hihetőleg a tervezett, de el nem készült 12. résznek tették volna tartalmát — az akkori tudomány összes ágaira kiterjed. Az első rész *a tudománynak kezdetéről* ötödfél lapon Descartes alapelveit fejtegeti: »Magával ellenkeznék, ha azt vélnők, hogy a' mi gondolkodik, azonba hogy gondolkodik, ne légyen. Minekokáért ez: Én gondolkodom, azért vagyok; minden megtudható dolgok között legelsőbb és bizonyosab. Holott a gondolkodáson értetnek mind azok, melyek mű tudunkra léznek bennünk; és így nem csak az értés, akarás, képzés, hanem az érzés is annyit télesen itt mint a' gondolkodás«. Istenről való fogalmunk bizonyítja Isten létét: »Igy azért az Isten bennünk találatott képzése felől ha megkérdjük magunkat, honnan legyen mű bennünk; oly megmérésékelhetetlen tökéletességet találunk abban, ha jól gondolkozunk felőlle, hogy lehetetlen legyen tellyességgel annak mástól belénk oltatása, hanem csak attól a' kiből minden tökéletességnek tellyessége vagyon, azaz az voltaképpen levő véghetetlen Istentől«. A tévedés előáll »mikor ha valamit elégségesképpen nem értünk is, rólla ítéletet tészünk«. A természeti testes dolgok létezése felől kételkedhetünk ugyan, de azért valójában léteznek. »Mert akárminek érzése is oly dologtól ered mű bennünk, mely a' mű elménktől különböz«. Filozófiával foglalkozik még a következő két rész, mely 22 oldalon a logikát és dialektikát tárgyalja Ramus és Amesius: a humanista és a theologus művei alapján. Már forrásainak ily megválasztása mutatja, hogy Apácai távolról sem volt filozófiai fő, a mint nem is volt filozofus, sem általában bármiben is önálló szaktudós: mint a gyulafehérvári nagyhirű Alstedius, vagy a most vele együtt működő Bisterfeld, ő is enciklopedista volt, kinek a theologia volt szaktanulmánya.

A következő két rész matematikával és geometriával foglalkozik; a hatodik *az égi dolgokról*, astronomiáról értekezik. A hetedik *a földi*

dolgokról a négy elem — föld, víz, levegő ég és tűz — fonalan adja elő a különböző tudományrészeket, érdekesen s önmagát és tudását jellemzően emlékeztet meg, a hol csak lehet, hazájáról és ennek nevezetességeiről. Így midőn Európa napkeleti részeit felsorolja: »Felső és alsó Magyarország, Erdély (szegény hazám vallyon mikor látlak!), Dacia, Mysia, Rátz és Görög ország». Majd áttér a hegyekre: »Amerikában Popoc Ampeche, Syriában Lybanus, Hermon. Erdélyben a' Fogarasi havasok; ugyan itt Fekérvárhoz nem messze a' Kecskekő, Bartzában a' Kotla, Vargyas mellett a' Tsudakő, melynek az oldalában egy nagy kerekded lik vagyón, kire nehezen hághatni fel és osztani oda be rettenetes úregek vagynak, s denevereknek sokasága: egynehány óráig jartam tizeneggyed magammal gyertyánkal benne, de végét soha nem érthettük; sok emlékeztető méltó dolgokat láttam benne. Megjegyzendő, hogy Magyar ország egyetlen hegyének sem tudott helyet szorítani. Áttér a vizekre s a nevezetességgel sokról szól. Német Országban sok jó savanyó (bor) vizek vannak, mint Erdélyben is, kik közül az Erdő vidékiek legnevezetesebbek, melyek mellett a' b e és mindenfelé tündöklő híró nevű Bethlen Gábor, halála előtt nem sokkal Medeusai tanácsaiból három hónapig mulatott. Itt magyarázza a színeket, a hangokat és zenét, meteorológiát, anatómiát, fiziológiát stb. E helyütt fordul elő a következő mondat is: »A' het hatodiknak különböző hasznait une ket versben foglalva vehetd eszedbe

Lát az elő, mozdít szemet a mas, hajmáda kőstől.
S a nevezet, hall az elő, vander hatodik, tündel a pötyöl.

Holott a' hatodik vandornak mondatk, mivel sok téve szolgát.

M A G Y A R E N C Y C L O P Ő D I A.

Az az
M I N D E N I G A Z E S H A S Z N O S
B ö l t s e f é g n e k s z e p r e n d b e f o g l a l a -
s a é s M a g y a r n y e l v e n v i l á g r a b o t l á r a s a.

A P A C Z A I T S E R E J Á N O S
által.

S E N E C. 64. E P I S T. .

*Es si omnia a veteribus inventa essent: hoc
tamen semper novum erit, usus & inven-
torum ab aliis scientia & diffinitio.*

U L T R A J E C T I.
Ex Officinâ J O A N N I S à W A E S -
B E R G E, c l o d e C L I S I.

Apacai Encyclopaedia első cismag. kiadása. 1801.

A nyolcadik rész a *csinálmányokról* értekezik, melyeket különböző szempontok szerint sorol föl, a közelebbi részletek iránt is érdeklődőket ekkor még Sárospatakon működő nagy kortársának, Comeniusnak *Aranyas Ajtajára* utalván. Szól a város és várépítésről, majd a nevezetesebb városokat sorolja fel névszerint, legtöbbet Belgiuméi közül. Midőn Trajectomot (Utrechtet) említi, oda teszi zárjel közé: »holott az ő mind a' többi felett való kiességére nézve tsaknem őt egész esztendeje már hogy lakom« — a mi persze nem értendő szószerint. Magyarország városai ezek: Buda, Székes Fejérvár, Esztergom, Nándor Fejérvár, Kassa; az erős várak pedig Veszprim, Sziget, Komárom, Győr. Erdélyben: Fejérvár (az Erdélyi fejedelem lakó helye), Kolosvár, Szeben, Brassó. Külön pontban szól azután »Az fővebb Academiák«-ról. Melyek vannak Angliában, Scotiában, Hispaniában stb. következők: »11. Erdélyben a' Fejérvári (ha lábra állhatna), Kolosvári. 12. Magyarországba a' Váradi, Pataki, Debreceni. Noha mind az Erdélyi 's mind a' Magyarországiak Oskolák inkább mint Academiák.«

A hátralévő három részben a történetet, etikát és theológiát adja elő. Az iskolaszervezés, a tanítás és nevelés minden részlete kiválóan érdekli. Az »anyai scholák«-ra különös súlyt vet, »tartások s felállítások oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban s városban nintsen, meg tsalhatatlan jele, hogy az az ország, tartomány és a' város a' temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé 's Isten országától is messze vagyon. Minekokaért szintén olyan szükséges a' keresztyén 's hazáját igazán szerető fejedelmeknek effélett állatniok, mint más féle (deák) Scholákat, holott azoknak is az a' fundamentomok.« Részletes tervet ad egy jó iskola képéről, melyhez legalább hét tanító személy kívánatik s melynek hét classisa legyen; az első osztályban a latin nyelvet tanítanák, a többiben a hat ars-t, mindenik classisban mást-mást: grammatikát, retorikát, logikát, matematikát, fizikát, theológiát. »Bizony ha tsak így lenne is, hamar világot látnánk és lerázhatnók nyakunkból ama' megmondhatatlan gyalázatot, mely miá más nemzetségeknek tsudáivá és tsúfjivá lettünk volt; meg kússebithetnők pedig a tanulni idegen Országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, ugymint kik szegén hazánkából három esztendők alatt ki takarítunk 18000 tallért, azonba pedig ugyantsak ott fentereg a Magyaraság, a' mely sárban nagy költésse előt volt«.

Kortársai az *Encyclopaediát* nem méltatták. A tudománykedvelő fejedelem sem vette észre, s midőn Bisterfeld helyébe más tanár kell, Apácaira nem is gondol — mert mint tanítványa, Bethlen Miklós, Önéletírásában írja: »Abban az időben a szegény magyarok, kivált Erdélyben, úgy hitték, hogy ha nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember« — hanem Basíret hívja meg, a kivégzett angol király volt udvari papját. Ez csakhamar ellensége lett Apácainak, a kit cartesianizmusa és az Erdélyben akkoriban meglehetősen elterjedt presbiterianizmushoz ragaszkodása egyaránt gyanússá tettek előtte. Basíre a fejedelemmel együtt 1655. szep-

tember 24-én vizsgálatot tartott az új tanév elején az iskolában s ez alkalommal történt meg közöttük az emlékezetes összejövetél. Basire megtámadta a presbiterianizmust, mire Apácai azzal válaszolt, hogy okai oly selejtesek, hogy minden középszerű presbiterianus könnyen megcáfолhatná. Erre II. Rákóczi György parancsot adott, hogy ezt az ellenfelek azonnal megtartandó nyilvános vitatkozáison döntsék el. Hiába szabadkozott most már Apácai, hogy ily fontos ügyre nem készült el eléggé; a vitatkozás megtörtént s Apácai teljes vereségével végződött. »De isten engem úgy segítlen — fakadt ki ekkor a fejedelem — Apácai uram, a Medgyesi-presbiteriumot a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mási ne tanítson, mert isten engem úgy segítlen, valaki mási tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hínnyatom le!«. A fejedelem megfosztotta állásától s midőn Loránti Zsuzsanna Patakra akarta tanítónak hívni, Rákóczi ellenezte »nem illik ilyen embernek javiin így munkálodni«. A püspök azt ajánlotta neki, kövesse meg Basiret s adjon reverzálíst. Apácai egyiket sem cselekedte s a következő évben a sokkal kisebb rangú kolozsvári iskolába helyezték át.

Itt 1650. november 20-án foglalta el állását. »Ha az alumnia a Apácai Kolozsvárat — írja Bethlen Miklós gróf — és engemet az atyam ott (Gyulafehérvárt) nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvarra Apácaihoz mentünk volna«. Itt is nagy hatással volt tanítványaira. Az iskola részére az ő kedvéért tett Loránti Zsuzsanna ezerforintos alapítványt s Barsaytól is ő nyerte ki tíz tanuló ingyenes köztartására a *camera-ticum beneficiumot*. E fejedelemhez fordult 1658 végén nagy tervével: *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája* felől. Ugyanez évben dülje fel a tatár Fehérvart és híres iskoláját s Barsay sem ér rá Apácai tervével foglalkozni. Erdely hanyatlék s nagy fia fenszárnyaló törekvéseinek véget vet a kora halál 1659 december 31-én éjjel Apácai meghal sorvadásban, 35 éves korában.

Rövid életet élt, de halhatatlant.

28. A XVII. század történetirodalma.

RSZÁZAD TÖRTÉNETIRÓDALMA ép oly gazdag és változatos, mint a minő gazdag változatos eseményekben maga a század. A vallásos és politikai szabadságért vívott küzdelmek, az erdélyi fejedelmek törekvései és a török harcok körükbe vontak minden társadalmi osztályt. Alig volt vidéke az országnak, melyben a sűrű változások, a szörnyű dúlások s a felekezetek kíméletlen háborúja ne éreztették volna hatásukat mindenütt, a főúr kastélyától a legszegényebb tűzhelyig. Innen az általános és mély érdeklődés az egykorú események iránt. Az egyszerű városi lakos, kit rendes körülmények közt csak a bírák választása, a gabona és a gyümölcs ára, a város épülése és a saját családjának gyarapodása érdekelt volna, most ugyancsak számba veszi a mérköző pártok erejét s latolgatja a küzdelem eshetőségeit, mert nem csupán lelkiismeretének békéje forog kérdésben, hanem egyéni biztossága is. Némelyik hajlott korában leírja, hogy mit szenvedett, látott és hallott, csak úgy, mint néhány főúr és köznemes. És még az is, kit a tudós nevelés és ambíció mesterségesebb szerkezetre vagy éppen a latin nyelv használatára készítetnek, örömet foglalkozik a saját korával, vagy ha a múlt történetét tárgyalja is, nem akarja tagadni, hogy műve bizonyos érzelmi kapcsolatban van korának eseményeivel.

Bethlen Farkas

Különösen áll ez BETHLEN FARKASRÓL. A nevezetes történetíró atyja, Ferenc, tudós ember és előkelő államférfiú volt, ki Kemény János hugát vette nőül. Bethlen Farkas I. Rákóczi György uralkodása alatt született (1639), tizenöt éves korában már befejezte iskoláztatását s még fiatal ember volt, midőn a lengyelországi hadjárat után a fejedelmek versenygése közben már szerepet játszott. Keményhez csatlakozott, de tulajdonképp Apafi alatt emelkedett rangra és jelentőségre. 1675 óta Bethlen Jánost, a beteg kancellárt, helyettesíti hivatalában s annak halála után 1678 áprilisában őt választják kancellárrá. Igen nevezetes szolgálatot tett Erdélynek, midőn 1678-ban Böldi Pálnak a portára menekülésekor az erdélyi követség élén meggyűsította a menekült főúr veszedelmes törekvéseit. De rövid ideig viselte a kancellári hivatalt, mert 1679. végén már meghalt. Mint Bethlen Miklós írja: „Élete, szerencséje, becsületi legszebb virágában hala meg. Az erdélyi főrend között termete, ábrázatjára nézve merő Absolon».

Nagy munkájában Erdély történetének elbeszélését a mohácsi vész kezdi és az 1600-iki évvel végzi. Bizonyos, hogy folytatni akarta művét, mint maga írja: »Kellett volna Hazánk Historiáját tovább is vinni... Vigye, a ki érkezik s hazáját szereti. Tölem már nyughatik! megdöztök ahhoz való időmtől a terhes hivatalok... Nem üres szó nala az, hogy »ki hazáját szereti«. Bizonyos hazafias célzata van munkájának. Nagy történeti képen akarta kortársainak megmutatni, hogy »a mi egyenlenségünk a török dűhének tápláléka és hatalmának növelése. Örökös kar, hogy nem folytatta az elbeszélést a saját koráig. Annyi igazságszeretet, mértéklet és türelmes megjellemzi művet, hogy ama szenvedélyes partharcok koráról, melyet átél, tőle várhattuk volna a legtárgyalagosabb rajzot.

Barmily szép latinsággal írta művét s barmily világosan csoportosította benne majdnem egy évszázad eseményeit, a munka fő érdemét mégis az anyag gazdagságában kell keresnünk. Bámulatos szorgalommal gyűjtötte össze a XVI. század forrásait, melyek még munkájának megjelenése után is nagyrészt kéziratban maradtak vagy épen ismeretlenek voltak. Sokszor találkozunk munkájában az ily hivatkozásokkal: mint Istváni, Brutus, Szamosközy, Gyulafi stb. írjak, de néha hivatkozás nélkül is idéz egyes részeket. Maga is mondja előszavában, hogy a könyvet és a fát másoktól vette, de az épület szerkezete és formája az övé. Azonban e szerkezet eltérő attól, a műnőt ma megszoktuk, mert néha inkább átveszi, semmint feldolgozna forrásait. Általában bizonyos eklekticizmus jellemzi történetírását. Midőn el akarja beszélni Báthori Zsigmond 1594-iki verenzését, megvallja, hogy a történetírók különböző előadása miatt ez elbeszélés nagy nehezségekbe ütközik. Nemelyek — úgy mond — Zsigmondot vadolják, mások pedig a kivégzett főurakat. Már pedig ő nem akarja a vétkeseket felmenteni, de gyűlöletet sem érez oly emberek ellen, kiket soha sem ismert. Azért úgy gondolja, hogy legjobban cselekszik ha egyszerűen egymás mellé állítja a vádlok és a vedők előadását. S így Bethlen a történetírói tárgyilagosságot egészen az ítéletről való lemondásig viszi: oly esetben is, hol azt várhattuk volna, hogy a források vizsgálatából nyert benyomásainak bizonyos kifejezést adjon.

Különös viszonytársai voltak Bethlen munkájának. Tíz-tízre a XVII. század végén kinyomatta egy részt, de felebet hagyta a nyomtatást politikai okok és másnémi nehézségek miatt. Csak a múlt század végén adta ki Benkő az egész művet. Sokan azt állították, hogy a munkát nem is Bethlen írta, hanem két, nala tartozkodo lengyel menekült, kik közül az egyik, Gróndski, maga is történetíró volt és a két Bethlen munkájából valamennyi kompilációt állított össze. Most már e nézet tarthatatlan, mert Szilágyi Sándor alaposan megcáfolta *Erdély Irodalomtörténete* című munkájában.

Sokkal határozottabb írói és államférfiu egyéniség a család másik ágából származó BETHLEN JAKOS. 1613-ban született s hatvanhatodik évében halt meg. Ismerte Bethlen Gábort, hivatalt viselt I. Rakóczi György alatt,

II. Rákóczi György 1656-iki hadjáratában a Krakkóban maradt őrség volt gondjaira bízva. Ezután Barcsai pártjához szegődött, csak kelletlenül ment át Kemény táborába s Apafi kancellárja lett egészen 1675-ig, midőn betegsége miatt helyettesíteni kellett. Az 1657-iki szerencsétlen hadjárat óta mélyen meggyökerezett lelkében az aggodalom Erdély sorsa miatt. Úgy hitte, hogy hazája menthetetlenül ki van szolgáltatva a török hatalomnak, s hogy minden lépés, mely a portát ingerelheti, nagy veszedelemmel jár. Azért csatlakozott Barcsaihoz, kinek csélcsep könnyelműségét igen jól ismerte s azért nem akart eleinte Keményhez állani, noha az erdélyi főurak közt őt tartotta a legeszesebbnek s a legkiválóbbnak. Teleki 1672-iki kirohanása óta igen elégtelen volt Apafi tanácsosaival és politikájával. És az akkori ellenzéknek egyik tagját sem vezérelte oly tisztán az elvi szempont, mint Bethlen Jánost. Ismeretes volt elégtelensége, de azért igazságtalanul keserítették el utolsó éveit politikai üldözéssel.

Bethlen János
két munkája

Két munkát írt. A *Commentarii de Rebus Transilvanicis*ben Erdély történetét Bethlen Gábor halálától az 1663-iki háború kitöréséig beszéli el. Ez a könyve még 1663-ban jelent meg, több kiadást ért s Tröster németre fordította. De másik könyve, a *Historia Rerum Transilvanicarum*, mely az előbbi munka végén félbehagyott elbeszélést az 1673-ik évig folytatja, csak a múlt században jelent meg, igen hibásan, Horányi kiadásában. Első műve kerek kompozíció és gondosan van írva. Egész 1657-ig elbeszélése csak futólagos, de azután igen részletessé válik. Könyvét nem csupán írói ambícióból írta: az európai közönség kezébe Erdély szerencsétlenségének hiteles leírását akarta adni, figyelmeztetve a békében élő idegent, hogy Erdély pusztulása a szomszédos nemzetek romlását is maga után vonná. Másik munkája stílusban és szerkezetben egyenlőtlen, nem egészen kidolgozott, inkább »történeti naplója egy államférfiúnak«, mint Szilágyi mondja. Bethlen sok okiratot közöl és titkos tanácskozásokról s tervekről tudósít igen megbízható tudomása alapján. Azért oly becses forrásművek könyvei, melyek nélkül az ellenfejedelmek koráról s Apafi uralkodásának első éveiről jóval hézagossabb ismereteink volnának. Különös mestere a szövevényes alkudozások s a politikai hangulatok leírásának. Fukar szavú a jellemzésben, de elbeszélése által domborítja ki a jellemeket. Olykor dicsér is, hanem általában bizonyos keserűséggel ítéli meg az embereket. Nincs hőse könyveinek, valami nyomasztó fatalizmus érzetével írja történetét. Nem szereti a Rákócziakat, kiemeli Barcsai állhatatlanságát s gyöngeségét, és noha dicséri Kemény eszességét, élénk világításban tünteti föl kegyetlenségét is. Benkő Bethlent »Erdély Tacitus«-ának nevezi s ez a dicséret nagyon jól csett volna történetíróknak. Úgy látszik, hogy Tacitus volt legkedvesebb írója, mit nemcsak egyes fordulatai mutatnak, hanem az is, hogy az Annales színezését átviszi a maga korszakának rajzára. I. Rákóczi György koránál ki is mondja, hogy »az emberek gyilkolását ha kiveszed, azt vélnéd, hogy Tiberius Cornelius Tacitus kora tért

GABRIEL BETHLEN, D. G. TRANSILVANIA PRINCEPS, PARTIUM VN.
GARIA REGNI DOMINUS ET SICULORUM COMES. *et*

CONSILIO FIRMATA DEI: Dux inclite BETHLEN,
Symbolon hoc magni muneris instar habes
Censurus, veluti sapiens Dux, utere sanis,
Omnis et in tuto summa salutis erit

E. Kágyr ccc:

D.M.C.B

Bethlen Gábor fejedelmének arcképe

vissza». De még feltűnőbb ez átvitel, midőn az 1672-iki országgyűléshez ér, melyen az erdélyi rendek zúgolódtak Teleki kirohanásának várható következményei miatt. Először szokott művészetével írja le a rendek egyes csoportjainak hangulatát; majd midőn elmondja, hogy a dolog Teleki javára dőlt el, a mi nagyon kevésbé tetszett Bethlennek, a következőket teszi hozzá: »S láthattad volna, olvasóm, hogy mint rohantak a gyűlés végén a levélvivők Kővár felé, mert mindenki sietett dicsekedni Teleki előtt, hogy minő hű szolgálatokat tett érdekében, úgy annyira, hogy maga Teleki is sokallotta e hitvány szolgálai engedelmességet. De a legöregebb tanácsúr, Bánfi Zsigmond, hogy Teleki legőszintébb barátjának mutassa magát, maga sietett Telekihez, noha igen rosszul volt s félholtan vitték Kővárba, hol napokon át ágyban fekvő beteg volt«. Itt bizonyára nagyítás van a dologban. Igaz, hogy Bethlen elbeszéléseinek mindig van valami tényleges alapja, de itt észrevehető, hogy Teleki imperatori palástot kapott, s hogy előtte az erdélyi tanácsurak a szolgálalkú senatorok szerepében lépnék fel.

Révay a szent
koronáról

Erdélyből az ország nyugoti határára s az akkori politikai élet egészen más körébe vezet RÉVAY PETER neve. Régi családból származó főúr volt, ki résztvett a tizenöt éves török háborúban s Rudolf és II. Mátyás alatt a tanácssteremben a legelőkelőbbek közt foglalt helyet. II. Mátyás a négy jelölt közül Révay Pétert nevezte ki koronaörnek Pálffy Istvánnal együtt. Nem ok nélkül mondták róla, hogy kétszeres öre volt a koronának, mert nemcsak önfeláldozó buzgalommal járt el hivatalában »tizennégy évig és holta napjáig«, hanem fürkészte is a reá bízott kincs történetét s védelmezte szentségét az avatatlan támadások ellen. Akadtak írók, mint például Tubero, kik babonásnak nevezték a magyarok tiszteletét a szent korona iránt. E kicsinylő hang nagyon rosszul esett Révaynak, s főúr létére nem átalott tollat fogni a bántalmazott korona védelmére, hiszen — úgymond — az irodalom és a történet tanulmánya annyira díszére válik még a fejedelmi férfiúnak is, hogy nélküle nem tarthatjuk sem igazi férfiúnak, sem igazi fejedelemnek. 1613-ban adta ki *Brevis Commentarius de Sacra Corona Regni Hungariae* című művét Augsburgban. Midőn munkáját átnézte, szükségét érezte kibővítésének s így keletkezett a *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae* című könyve, mely csak halála után jelent meg. (1659.) Eredetileg a magyar történet rövid kompendiumában akarta kimutatni, hogy méltán nevezik a szent koronát angyalinak, szentnek és apostolinak. Másik munkájában, mely az elsőnek csak bő átdolgozása, nem ejti el eredeti célját, hanem már Magyarország kidolgozottabb történetét adja a legrégibb időktől II. Ferdinánd koráig. Protestáns volt, de a mellett felkes híve az osztrák háznak s inkább csak kénytelenségből csatlakozott Bethlenhez. A szent korona hagyományos tisztelete nála rajongó miszticizmussá fokozódik. Valami titkos magikus erőt, büntető és jutalmazó hatalmat tulajdonít a koronának. Politikai érzelmek

SERENISSIMVS AC POTENTISSIMVS
 PRINCEPS GEORGIVS RAKOCI DEI GRATIA
 TRANSSEVLVANIA PRINCEPS COMES
 SICVLORVM ET DOMINVS PARTIV
 REGNI HUNGARIAE ETC

sokszor előtörnek történeti elbeszélése közben. Ajánlja a békés eljárást vallási ügyekben és a törökkel való szövetség kárhovatosságát hirdeti. A régebb századokra nézve Thuróczit és Bonfiniust használja, de már a mohácsi vész után mind önállóbbá lesz, feljegyzéseket értékesít, vagy oly eseményeket beszél el, a melyekben neki is része volt. Műve a legjobb általános magyar történet a XVII. században; Bethlen Farkas is felhasználta.

Bizonyára Révay folyékony latinságára is gondol Mindszenti páter, midőn azt mondja, hogy a *Monarchia* többet ér Nadányi *Florus*ánál. NADÁNYI JÁNOS, ki nagyenyedi tanár volt, Amsterdamban 1663-ban adott ki egy *Florus Hungaricus* című művet. Akkor tájban voltak francia, angol, dán s német *Florus*ok is, Annaeus *Florus* történetíró emlékének tiszteletére. Nadányi a legrégibb időktől kezdve I. Lipót koráig tárgyalja a magyar történetet szorgalmas, és némi kritikai törekvésre mutató, de általában színtelen kompendiumában.

KÉRY JÁNOS, ki mint váci püspök halt meg 1685-ben, *Martis Turcici Ferocia* című könyvét Pozsonyban adta ki 1672-ben. A vaskvári békével végződő háború történetét beszéli el benne igen szónokiasan és igen bőven. A NÁDASDY FERENCNEK tulajdonított *Mausoleum Regum Ungariae* (1664.) című illusztrált könyv a magyar vezérek és királyok életéről elmélkedik, rhetori ügyességet mutatva. Meg kell még említenünk BOJTI GÁSPÁRT, ki Bethlen Gábor költségén tanult, s udvari történetírója és a fehérvár ikáptalan rekvizitora volt. Tizenkét könyvet írt Bethlen történetéről, de csak három maradt meg belőlök. Bojti nagy tisztelője a fejedelemlnek, az ókori történetírókat utánozza, de igen jól van értesülve s azért művének töredéke Bethlen ifjúságának történetére nézve igen értékes.

A magyarul író történetírók közt első helyen kell említenünk SZALÁRDI JÁNOST. Magyarországi születésű volt s külföldi egyetemeket is látogatott. Maga beszéli, hogy még igen ifjú korában neveztetett ki 1634-ben a fehérvári levéltár egyik konzervátorává. Később adományokat s jobb hivatalt kapott és mint főpénztárnok halt meg 1666-ban.

Több ízben panaszoja munkájában, hogy a magyar nemzet között eleitől fogva »a meglőtt dolgoknak megiratása csak semmibe hajtatnak volna; a mely dolgok megirattak volt is, a pad alá hajtatván, a porban hevertetnek; jó ló, avagy egy jó vendégség a népnek külső és belső épületinél nagyobbknak tartatván«. Azért írja meg *Siralmas Magyar Krónikájának* kilenc könyvét a »következő posteritásnak megintetésekre és oktatásokra« 1662-ben. Meg akarja mutatni, mint »egy tükrőben«, hogy kiknek a könnyelműsége sodorta az országot virágzó állapotjából a legnagyobb nyomorba. János király korán kezdi és egészen I. Rákóczi Györgyig valóban »rövidsége is igyekezik pennája«, mint kezdetben ígérte. Hanem azután elfelejti ígétét, mindig bővebben önti a szót, mennél közelebb jut az 1662-ik évhez. És ez jól is van így, mert az ő naiv bőségében több örömrünk telik, mint néhány kortársa száraz rövidségében. Műve nagy

Kiseb deak
történetírók

Szalárdi Siral-
mas krónikája

becsű mint történeti emlék, mert Szalárdi sokat látott és hallott, okiratokat is forgatott, s bizonyos okos átnézete van a dolgok összefüggéséről. Valami prédikátori és tudókos színe van előadásának, hanem a mellett kedvet lel az elbeszélésben s a leírásban is, és noha nehezebb mondatu, töröl metszett nagyságát nem könnyen únjuk meg. Mennyi részletet tartott meg számunkra, minőkkel más történetírók, kiknek figyelmét a nagy politika inkább elfoglalja, nem törődnek annyit. Legjobban szereti I. Rákóczi Györgyöt, noha rövidebben tárgyalja korát mint a fiaét, mi igen természetes, hiszen ez a kor még nem tartozik a »siralmas« időkhez. Igaz ugyan, hogy a fejedelem nem mulatta el a fiskus hasznát, hanem »a felől a lakosok közül kinek nem rakodtak meg csűrös kertei s kiknek nem töl tettek meg pincéi s kiknek nem teljesedhetek ládái?« Csak egyszer érinti sohajtva a fejedelem fősvénységet, a portáival szemben, mert mikor könyvet írta, már eléggé érezte e rosszul alkalmazott takarékoság következményeit. Különbösen szeretetreméltó részletességgel írja le jó urának minden szokását s kedvtelését. Megkedvelteti az olvasóival a gondos, ritka szorgalmu gazdat, az építkezésben gyönyörködő fejedelmet, a szenvedélyes halaszt és vadaszt s a mindvégig keményen viselkedő, harcokban forgott katonát. Az öreg fejedelem nem hagyja magát még akkor sem, miután Christianus doktor az érvágáskor már gonosz jelt tapasztalt. Halálos betegen hajnal előtt felkel, a mocsárra siet és ebédig lovagol, nyargal s gyalogol a vadászaton. Nem engedi, hogy a lépcsőn segítsenek neki; hanem egy napon már nem megy vadászni, Fehérvárra siet, s bármint igyekszik magát megkeményíteni, nem mehet föl segítség nélkül a lépcsőn. Most már mindenki tudta, hogy közel van halála. — Fiaának korát kevesebb örömmel, »igen kedvetlenül, sőt szíve nagy szomorúságával« beszéli el. Itt már azt bizonyítja, hogy »nem a porbul vagynak a nyomorúságok: ez világi gazdaságok a tántorodásra általutak«. Nem gyűlöli II. Rákóczi Györgyöt, mentegeti az emberi gyarlósággal s a tanácsadók könnyelműséggel. Nagy részletességgel beszéli el a váradi ostromot, melyet maga is átélt, jól érezven, hogy e fontos vegvár torok kezre jutása minő csapás Erdélyre. Általában az ellenfeleim korára nézve igen tanulságos. Nemi könnyű ironia lebben át komoly arcán, midőn Barcsai lakodalmi vigsgát írja le az ország kettségbeesett helyzetében. Úgy látszik, hogy Keményt jobban szerette, hanem azért Barcsára sem haragudott, mert nem volt szigorú bírja a fejedelmi embereknek. Az a körülmény, hogy Barcsai száz tallért adott a szép öreg magyar biblia nyomtatására, s hogy megigerte Bonfinius magyar fordításának kinyomtatását, igen sokat nyomott Szalárdi előtt.

PETHŐ GERGELY *Rövid Magyar Cronicája*, mely Becsben jelent meg 1660-ban, nagyrészt csak szaraz kivonat regibb írókból. Maga Pethő mondja az 1572. évnél, hogy »eddég való írásomat szedegettem nagy szorgalmutossággal egybe, sok rendbeli fő Historicusokból«. De már az 1573-ik évtől kezdve »bizonyosabb dolgok« következnek, melyekben ő maga is

iorgott, vagy a melyeket »meghihető személyektől« értett. Petthő az 1626-ik éven végzi történetét s úgy látszik, hogy nemsokára meghalt, de krónikáját *Spangár András* folytatta a múlt században. Flegler, ki a krónika első kiadását nem látta, azt hitte, hogy az a kifakadás, melyben Bocskai el van

Kemény János fejedelem arcképe.

ítélve, mivel a törökkel oly időben kötött szövetséget, midőn a pogány kiüzetésére igen jó alkalom lett volna, nem Petthőtől való, hanem valami későbbi kiadótól. Pedig e kifakadás megvan az első kiadásban és különben is az a nézet akkor el volt terjedve a katolikusok közt.

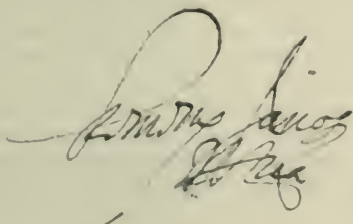
Lisznyai Kovács
Pál

Sokkal értéktelenebb LISZNYAI KOVÁCS PÁL *Magyarok Cronicaja*, mely Debreczenben jelent meg 1692-ben. A professzor igen furcsán és tudá-

kosan, noha kevesebb ismerettel mint a szintén fantasztikus *Fröhlich Dávid*, a régi magyar történetről okoskodik, Etelen kezdve a királyok koráig. Ide érve kijelenti, hogy a királyok dolgai világos leírásnak kivonmatasára nincs elég költsége, azért csak röviden vegez velok Matyas király koráig.

Cime miatt ez általános történeti munkák közt kell említenünk *Rozsnyai David Történet Dolgok I. Ferdinandtól I. Leopoldig* címa művet. Pedig ez a munka nincs kidolgozva, csak néhány lapnyi szöveg van benne, a többi okiratgyűjtemény. Rozsnyai mint török tolmács Konstantinápolyban tartózkodván, török okiratokat gyűjtött s magyar fordításban bizonyos rendbe szedte azokat. Ily módon igen sok becses adalekkel gyarapította különösen a XVII. század történetét. Másnemű iratai, mint például *Napló és Önéletrajza*, Apafi korára nézve becsesek.

HIDVÉGI MIKÓ FERENC *Históriája* 1591-től 1613-ig terjed. Mikó Bathori *II. Mikó* Ferenz Gábor alatt kezdett emelkedni, Bethlen Gábor többtele megmozgattatva az ottani és fontos követésekkel bizta meg, Kemény János is elismerte, hogy Mikó értelmes, elmes, expertus, jó bátorságú, familiaris, jó hazafi volt. Egyszerűen s nagy igazságszeretettel írja meg a korában történt dolgokat. „A mit nem tudok, nem is írom”, mond egy helyütt és el is hivatkozik, hogy mindent igaznak gondolt, a mit elbeszelt Bathori Gáborról úgy szól, mint a hű szolga uráról. *Históriát* a maga élménye elbeszéléseivel elénkíti s így felig meddig emlékeztet is.

Kemény János emlékeztetése

A XVII. század emlékei közül szemre s történeti jelentősége miatt nevezve KEMÉNY JÁNOS a legkiválóbb 1607-ben született, tízötödik évében került Bethlen Gábor udvarába, azóta folyvást emelkedett, míg végre 1661 elején fejedelemségre választották Bárcsai ellen, de már a következő évben elesett a nagyszőlősi csatában.

Tatar rabságában letelének sanyaru államatosságában írja le életét történetet. Volt mit elbeszélnie és értett is hozzá. Igaz, hogy nem teljesen felbomló a szövege, mint Szalay mondja, de történelmi irat, sietett a cél felé, mint lovan megszokta a csatamezőn, s a mit emlékezte társasági papírosra vetett, azon az élet melege érezte. Mennyi országban s vidéken át kalandoz, hány kiváló emberrel ismerős s mily nagy eseményekben volt döntő része! Minden szava latba esik kora történetének megírásánál. Ott forgolódott Bethlen körül a csataterén s udvaránál; bőven szól I. Rákóczi György hadjáratairól, melyeknek vezéralakja volt, megfordul Lovasvár-

Kemény János
életrajza

számban, Németországon, a portán s az oláh földön akár mint követ, akár csak kíváncsiságból. Jó humorú, nyílt szemű, vitéz és fáradhatatlan ember volt. Változatos és sanyarú katonai életéről igen sokat tud beszélni. »Az ki mit nem ött, nem tudja, mi ízű, nehéz kenyér az katonai kenyér.« Hanem azért ép oly okos volt, mint bátor és tűrni tudó. Elbeszélése általában megbízható, mert nem akarja nagyítani tetteinek kiválóságát, inkább szándékai tisztaságát igyekszik minél kedvezőbb világításban feltüntetni. Több jellemrajzot találunk könyvében, mint bármely más egykorú dolgokról író kortársánál. Mennyi jellemző vonást őrzött meg Bethlenről, Mansfeldről, Pázmányról, Brandenburgi Katalinról, I. Rákóczi Györgyről, Puchaimról, Götz tábornokról és számos magyar főúrról. Még az emberek külsejét is rajzolja s e tekintetben egyedül áll kortársai közt. Igaz, hogy itt a torzkép felé hajlik, nagyon is jól mulat a nevetséges külsejű embereken, hanem egészben véve meglepően szerencsés jellemrajzai vannak. A mit Mansfeldről ír, azt Ranke is idézi *Wallenstein*jában. Meg is kell vallanunk, hogy ugyancsak oda állítja a »deformis« tábornokot, ki »rá nézve egy közönséges musketásságot sem érdemlett volna; igen kicsin, fonnyadt, nyulábrázatú, vén emberke, egyébiránt híres, praktikus hadviselő ember; szótalan, alá néző, álnokságot mutató ábrázatú ember vala ez Mansfeld«. Igen sikerült mellékalakjai is vannak, mint például Ferenczfői secretarius.

Hanem van hőse is, van herosza élete eposzának s ez Bethlen Gábor. Az a legfényesebb része könyvének, mely Bethlen halálával végződik. Nehéz volna belőle úgynevezett szép részleteket kiválogatni, hanem a maga egészében szép az, mert Bethlen alakja uralkodik rajta úgy, a mint az ifjúságára visszaemlékező író fantáziája besugározza. Ott látjuk Bethlent, a mint erősen markolva kardját parancsokat oszt, a golyózápor közt a sáncokat vizsgálja, féken tartja a törököt és szembeszáll a némettel. Azután látjuk udvarában pompától környezve s büszkén, de hívei iránt leereszkedő nyájassággal. Majd betegségét viseli el türelmesen s utolsó szavaiban istenéhez fordul. Minden ízében hős volt és fejedelem. »Oh vajha remélhető volna valaha más! Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna!« Így sóhajt fel Kemény elbeszélése végén, s úgy érezzük, hogy valami hiánya volna Bethlen dicsőségének, ha Kemény nem írt volna róla. Bethlen utódait már nem szerette. Hanem azért mindannyit nagyon híven szolgált. A fejedelmek »földi istenek«, mondja egy helyütt. S nem tudjuk, vajjon szolgálatkészsége nem nyomta-e el néha őszinteségét és belátását tetteiben és tanácsaiban? A lengyelországi vállalatot még I. Rákóczi György élete végén előmozdította s igen gyorskezü végrehajtója volt II. Rákóczi György kockáztató politikájának. Kérlelhetetlen volt a Barcsaival vívott harcban, de hihető, hogy ő lett volna a legméltóbb utódja Bethlennek, ha békésen s hosszabban uralkodhatik.

Szerényebb körbe lépünk, ha NAGY SZABÓ FERENC *Memoriale*ját forgatjuk. Szerzője nem történeti nevezetesség, hanem igen sajátos és tipikus

Nagy Szabó
Ferenc

alak, ki a történet nagy folyamától félreeső viszonyokról és hangulatokról is igen érdekesen tudósít. Nagy Szabónak Borsos Sebestyén volt a nagyatyja s Borsos Tamás a nagybátyja. Mind a kettő nagyon becses történeti feljegyzéseket hagyott hátra. A mi Nagy Szabónk «szüle-apjának» irását folytatja «holmi városunkban s országunkban és magunk körül való *Memoriale* szabásút. A ki akarja olvasni, lássa, — némelyet a Kalendariumban is megnézek, hogy jobban legyen a dolog». Maros-Vásárhelyt született 1581-ben, hetvennyolc éves korában még írta feljegyzéseit. A szabóságot vén Palástos Istvánnal gyakorolta Kolozsvárott. Különös felfogását az eseményekről az teszi érthetővé, hogy polgár volt és katolikus. Tanuságul jegyzi föl, hogy «nincsen soha igaz jó akarattal hozzánk a székelység, sem nemességnek nagy része». Bástát nagy jámbornak nevezi, ki pusztító német és vallón katonáit még meg tudta fékezni, de magyar hajduival «nem tudott birni». Boeskairól írja, hogy «összekapott a némettel, mi végett» eléggé en azt nem tudom. De látni való dolog, hogy az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban». Nagyon élénk eszű, mindenre figyelő, szépen gyarapodó polgárember volt Nagy Szabó, ki szerette volna, ha az «emberi állat» nagyravágyásai kevésbé zavarják a marosvásárhelyiek békéjét. Ismerték is őt az udvarnál; Bethlen István «mindenre embernek» nevezte s 1621-ben a lengyel hadjáratra indult szultán táborába küldött élésszállítmány alvezérévé nevezte ki. Ezt a politikai akciót nagy élénkséggel írja le Nagy Szabó, ki 1658 aug. 20-én *Jézus, légy velünk!* szavakkal fejezi be írását, hallván az égető pogányság közeledése hírét.

Nem szólhatunk itt mindarról a sok naplóról, emlékiratról, helyi krónikáról s leírásról, melyek a legkülönbözőbb szerzőktől a legkülönbözőbb szempontokból írva többé-kevésbé mind fontosak a század történetére nézve. De mulasztás volna hallgatással mellőznünk BARTHA BOLDIZSAR ép oly eleven mint hiteles *Rövid Chronicáját* (1666.), mely Debrecen városának, a szerző «edes lakó-hazájá»-nak, különösen a II. Rakóczi György lengyel hadjáratát követő években kiállott szenvedéseit beszéli el.

Az egyes események leírói közül csak kettőt akarunk megemlíteni: BOCIATIUS JAXOS, az ismeretes latin költő és kassai bíró, ki már a humanisták között említve volt, leírta útját Boeskai rakosi táborába, hova a kassaiak megbízásából ment el. A jeles humanista sokat deklamál s nehézkesen elméskedik, de mindamellett érdekes. Bemutatja Boeskait, a ki majd magyarul, majd nemetül szép nyájasan beszél a tudós bíróval. A tudós úr lova megcsökényösödött s nem akart előre menni, midőn a fejedelem hívta lovasát. «Latin lovas vagyok», monda Bocatius azoknak, kik gúnyolták. A fejedelem becsülte a latin lovast, magával vitte a vezér táborába s így Bocatius leírhatta Boeskai 1605-iki nevezetes találkozását a vezárral. Leírja meg Budát es Pestet is. Mindenütt rom, szenny és pusztaság. Isten veled Pest és Buda! — így végzi — elég egyszer látni benneteket.

Kocsi Csergő
Bálint

KOCSI CSERGŐ BÁLINT 1676-ban leírta a gályarabságra ítélt protestáns papok szenvedéseit. Bod Péter fordította le e leírás egy részét latinból magyarra ily címen: *Kösziklán épült ház ostroma*. Kocsi Csergő maga is a szenvedők közt volt s nem hallomásból írta le a magyar protestantizmus martírjainak majdnem hihetetlen gyötrelmeit.

Thököly napló

A század naplói közül a gazdag történeti tanulság és irodalmi érték tekintetében THÖKÖLY IMRE naplói a legkiválóbbak. Thököly kora ifjúságától élete végéig írta naplóját. De csak egyes töredékei maradtak fenn s ezek közül a legterjedelmesebb összefüggő rész az 1693—1694-ik évekből való, melyre Madách Imre figyelmeztette Nagy Ivánt, a napló e részének kiadóját. Fel van jegyezve e naplókban minden, a mi írójuk lelkét elfoglalta: ifjú remények, gyakori csalódások, a mindig felújuló hit, politikai álmodozás, diplomáciai mesterkedés, vallásos buzgalom, harci kaland, s a messze földön hányódó élményei. A történeti érzékű olvasó nem únhatja meg e köteteket, ép oly kevésbé, mint Thököly híveinek naplóit, melyek *Thaly Kálmán* kiadásában jelentek meg.

Zrinyi
Mátyás király

S végül e században még az *elmélkedő* történetírára is van példa, hogy annál a szónál maradjunk, a melyet ZRINYI használ egyik értekezésének következő címében: *Mátyás király életéről való elmélkedések*. »Ha nem láthatjuk sohun Mátyás királyt — ugymond Zrinyi — lássam elmémben az ő dicséretre méltó dolgait.« Korának akar tükröt mutatni, midőn a nagy király történetét hadászati, politikai és erkölcsi szempontokból bírálja. Hanem a mellett történeti kritikája is figyelemreméltó. Mátyást korából akarja megérteni s nem a halála után beállott eseményekből. Arról a körülményről, hogy »a király inkább mene a német császárra«, semmint a törökre, sokkal nagyobb tárgyilagossággal szól, mint sok utána következő történetíró.

Bizonyára meg lehetünk elégedve e század történetíráásával. Igen nagy és sokszor művészi kézzel rendezett anyagot nyújtott a maga korának megítélésére. De nem tagadhatjuk, hogy a múlt forrásainak összegyűjtésében s kritikájában és az egész magyar történet új formába öntésében nem mutat fel elég eredményt. A következő századnak több nyugalma volt az ily visszatekintő munkára.

29. A XVII. század lirája.

AZ ELŐZŐ SZÁZAD LIRAI HANGULATA szinte észrevétlenül jut szik bele Balassi és Rimai a XVII. századéba. Balassi Balint meghalt ugyan az esztergomi taborban, de költői dicsősége tültelte őt, mind fenyesebben ragyogott s varazsa nőttön nőtt. Költészetének hangja és formái hatottak az egész kor lirájára, s kiváltképen Rimaire, ki a tanítvány kegyeletével és hűségével ápolta emléket s gyarapította nimbuszát. Barátja nevét új életre hozta, verseit kinyomozta s azok a saját verseivel együtt, állítólag 1604-ben ki is adattak. E kiadásnak eddig egy példányát sem bírjuk, csupán Rimai *Iratái* között találtunk egy töredéket, úgy hisszük, e kiadás elé írt prózai előjaro beszédének csonka szövegét. Ebben írja: «Valamikor vagy láttalak, vagy emlékezem felőled, mindenkoron vigasztalom magamat veled», s e szavak, mint egy önzetlen barátságunk visszatérő emlékei, megindítanak és fölemelnek.

Barátságuk csakugyan őszinte és nemesítő lehetett. Rimai, irataiban és leveleiben, mindenkor figyelemmel kíséri a két Balassi-fü sorát, ép úgy meggyászolja Balintot. Barátságuk nem csupán külső viszonyaik közössége, lelkek rokonságan izmosul, hanem költői eszményeik és tehetségek harmóniája által kapcsolódik mind szorosabbá. Balassi egy nyilatkozatában nemcsak a mester büszkeségének, hanem a baráti szív örömeinek is ekes kifejezését adja: «Ha úgy megy elő dolgodban, az mint elkezdted, gyakorolván azt, nem hogy el nem érkeznel velem, de meg is topsz haladni. Sőt halála orrán is őtet vallotta Balassi, írja a radványi kódex, helyeben valónak lenni, kerven arra, hogy az ő halálát verseivel ekesitse. Rimai ekkor írta a *Boesiusd szent lelkedet* kezdetű éneket.

E baráti összeköttetésnek emléke nem csupán néhány vers s az említett kiadás, hanem egy vonzó hagyomány, mely neveket összekötötte, műveket fölcserelte, verseiket két századon keresztül majdnem 30 kiadásban együtt adta ki, magukat a *magyar nyelv két ekességének* nevezte, s róla a radványi kódex szavai szerint ily megtisztelő közvéleményt alkotott: «méltó, hogy (Rimai verseit) Balassi irasitúl messze ne hagyjuk, mert Balassi Balinton kívül csak egy magyar sem érkezhetik el vele, bár ugyan ígygekezzék is rajta.» Úgy látszik, mintha e hagyomány főképen abból a

hatásból táplálkoznék, melyet kettejük költészete irodalmunkra gyakorolt, mely alól líránk a XVII. század folyamán alig tud menekülni. S valóban nehéz volna arról elmélkedni a nélkül, hogy Rimai költészetével előbb meg ne ismerkedjünk.

Rimai élete

RIMAI JÁNOS írói dicsőségét hosszú ideig *Istenes énekei* tartották fenn, de kortársai leveleiből és saját irataiból jól értesülünk arról, hogy más műveket is írt, s hogy az a tisztelet, mely őt, a fejedelmek bizalmasát s a nádorok barátját körülvette, részben írói munkásságán alapult. Fényes pályát futott meg, s az gazdag volt kitüntető megbízatásokban és elismerést szerző sikerekben, s mindezt erős jellemének, politikai ügyességének és hűségének köszönhetette. Elmélkedő lelke és gazdag tapasztalásai őt korán emelték filozófiai magaslatra, az emberek és viszonyok fölé, mi által minden változandóságban jó magyarnak s minden sikere mellett szerénynek ismerjük meg őt.

Az
jó emlékeztető, Istenben
ívőtlégesen nyúgató

NEHAI NEMÉS
Es Nemzetes
RIMAI JÁNOS-
NAK,
Istenes Eneki kö-
vetkeznek.

Balassi és Rimai *Istenes Énekeinek*
második címlapja. Pozsony, 1676.
(Eredeti nagyságban.)

János, Rimai György deák és Madách Krisztina fiok, Alsó-Sztrégován, valószínűleg 1564-ben született. Jó nevelésben kellett már otthon részesülnie, hogy Gréc és Bécs egyetemlein folytathassa tanulmányait. Miként a korabeli fiatal emberek:

Tudományokat ő kezdte tanulni,
Játékokban. vadászásban ott lenni,

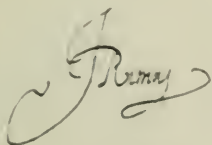
s ez utóbbiakat már ecsedi Báthori István udvarában gyakorolhatta, mert az országbíró már 1587 előtt, tanulmányai befejezése után, udvarába vette. Talán énekes apródja volt, hiszen későbbi ura, Báthori Zsigmond egy,

1595-ben írt hadi daláért szerette meg s vette magához. Gyors emelkedésre Bocskai udvarában indul, a hol előbb titkár, majd kincstartó s végül belső tanácsos lett, s mint ilyen, Illésházi nádorral a zsitvatoroki békekötéskor a fejedelem biztosa volt. Kassán Bocskai fölött a gyászbeszédet is ő tartotta. Ez idő tájban házasodik meg, feleségül veszi Ághy Orsik asszonyt, s a családi tűzhelytől megint a közélet terére lép. A lovagias Mátyástól a magyar jót vár; Rimai is szolgálatába áll, s mikor reménye, Bethlen Gábor nemes alakjában föltámad, Rimai siet felajánlani szolgálatait. S ezek mindenkor becsesek voltak; ő a diplomáciai feladatok egész sorát végezte el. Konstancinápolyban három ízben (1608., 1619., 1621.) járt a portára követül, Bethlen megbízottja volt a soproni és a szőnyi békekötésen s bizalmi embere a besztercebányai országgyűlésen. A köz-

élettől csak elbetegesedve vált meg s halála 1632-ben következett be. Emlékversek- és megtisztelésekben elég része volt, de azoknál szebben őrizi meg emlékét az alakját rajzoló hagyomány. Irodalmunk még nem rőtta le írta kötelességét, még nem írta meg élete folyását, még nem adta ki fennmaradt összes iratait és verseit, méltó emlékeül az író munkásságának, mely hazájá számára volt szentelve.

Rimai irodalmi munkássága nagyobb körre terjedt, mint hosszú ideig RIMAI KÖNYVTÁR gondolták. Megmaradt versein kívül államiratait és levelezését csak a legújabbban váltak (Ipolyi Arnold kúdasában) ismeretessé, de a versei s egy kéziratos imakönyve Toldy szerint az Akademiában őriztetnek. De ennél sokkal több az, mit csak említésből ismertünk. Elveszett művei között kell keresnünk *portai naplóit*, *kora történetéről* írt művet, egy *De Virtute vagy az udvari ságról* írt didaktikus költeményét, s egy másik, ismeretlen hosszabb prózai művet, melybe, Ipolyi szerint, »élete és tapasztalatait rakhatta le«. Ide tartozik *Nagypénteki meditációk* című vallásos elmélkedése és a Tiszába hullott kötetben ismeretlen versei.

Nem a véletlen műve, hogy Rimának éppen csak *Istenes Énekei* maradtak. Ezeket kedvelte kora, tőlük várta ő maga írói dicsőségét, miként Balassi Balintnak is csak vallásos énekeit adta ki, s a világi költemények megítélésére osztozott kora fölfogásában. Mi azonban azt hisszük, Rimának is voltak világi énekei, s még nem mondunk le arról, hogy egy szerencsés véletlen kezünkbe adja elveszett verseit, s azok között világi éneket.

Rimal Janos név aláírása

Ila ez megtörténnék, Balassi és Rimai meg közelebb volnának egymáshoz költészetükben, mert bár istenes énekeikben egy sort allanak, Balassi a tanítványt jóval meghaladja. Rimalnál nélkülözzük a szenvedély erejét s a szerelmi hevet. Mintha nem is egy világot látott nemes úr, hanem a vitézkedő anyaszentegyház valamelyik harcos katonája volna. Bár melyebb, mert nem elfogult felekezeti szempontok iránt, művészebb, mert nem ragaszkodott a hagyományos verselés nyitgéhez, de azért az isteni felelem, az ahítatos megadás, s a megtérő bűnbánas csak oly tompán és komoran jut kifejezésre lirájában. Innen magyarázható, hogy énekei közül nem egyet vettek föl az egyházi énekes-könyvekbe mind a protestánsok, mind a katolikusok. Az egyházi ének e korban már inkább a vallásos ahítai emelésére, mint a reformatori buzgóság törekvéseinek gyámoltására szolgált. Rimai liraja teljesen beleillett korának általános hangulatába, mely nem kedvezett az egyénnek, nem kedvezett a világi érzéseknek. Versei ele hosszas prózai intelmeket és magyarázatokat tűz, melyekben *lelke orvosához* való fohászzkodásra int és a jó gyakorlását magyarázza. Költészetének komolysága összefügg világi életében szerzett bölcseségével, de összefügg e

nehéz kornak nemes törekvéseivel: buzgóságát a kor ájtatosságától, magyarságát annak nemzeti hangulatától nem lehet elválasztani. Ez érzések oly erővel ragadják meg, hogy különben nehézkes nyelvét és darabos verselését is képesek megneemesíteni.

A hit indít bennünk isteni szerelmet,
Szeretetből való szelíd engedelmet,
Igéjéhez való fiúi félelmet,
S jó cselekedetre való kész figyelmet,

írja egy helyütt a hit erejéről, mely őt istenhez emeli, kitől *Az inségnek és szomorúságnak enyhítésére* vigasztalást így könyörög:

Enyhítsd meg Uristen bús szívem keservét,
Ki régtől viseli már súly kezéd terhét,
S nyeli kínja mérgét
Búvában nem lelven keservében végét.

Vallásos-megadása, hitében való mély bizalma, bűnösségének érzése: egyéniségének e jellemző mozzanatai, teljesen megfelelnek a korabeli hangulat és költészet többi termékének. Fájdalmához a nemzeti szomorúság kapcsolódik, bűnösségének bevallásában az ember vétkességét tanító dogma ereje nyer kifejezést. Mind e hangulatok az előző századtól nyert örökségképen szállottak rá és korára, s midőn így a maga egyéniségét beleolvasztotta kora hangulatába, midőn arról énekelt, a mi úgyszólván hangot kért, abban remélt, a hit erejében, a miben mindannyian vigasztalást kerestek: méltán tartatott a magyar nyelv második ékességének. S a milyen egybefolyó Balassi és Rimai költészete, a milyen egybefolyó Rimai és kora költészetének hangulata, ép oly egybefolyó a XVI. és XVII. századok találkozáján a magyar líra. Csak később alakul ki s válik el egyes műfajok szerint, midőn a nemzeti élet folyásában felmerült események s azok szülte hangulatok a lírát is más és más hangnemben szólaltatják meg.

A vallásos líra
indítékai

A XVII. század legelején még mindig az uralkodó protestantizmus eszméit találjuk, de már nem hódításban előretörve, hanem erejében bízva, ellenállásra készülve. A feltámadó katolicizmus ellen védelemre készül s a hitbeli ellentétet erőteljesen kiélesíti. Hasonló éles ellentét van az ország politikai helyzetében. A magyarság és a bécsi udvar s e két hatalmas fél pártoskodó urai állanak szemben, s a küzdelem az alkotmányos szabadság védelmére egy századon keresztül meg-megújuló erővel szakadatlanul tart. Az ország helyzete s a vallásfelekezetek geográfikus megosztása folytán a protestáns hit s az alkotmány védelme csodálatos egységbe tömörül, s természetesen teszi szövetségessé a bécsi kormányt a katolicizmussal. E százados küzdelemnek minden hangulata visszatükröződik lírai költészetünkben. A fegyveres szembeszállás izgalmai között a katonai élet, a hadi szerencse változó forgása szerint a győzelem öröme s a legyőzetes kudarca, az elnyomatás idején a bánat és keserűség, az üldözés korán a

bujdosók panasza táplálta liránkat. Így támadtak a tárogatos vitézi énekek, a sippal kísért hajdú-dalok, a dallammal terjedő szép énekek, s a különféle helyeken bujdosók dalai; másfelől az istenes énekek, szép dicséretok, a hazafias fohászok, a papok jeremiái és a gályarabok keservei, így támadtak a titkon síró elégiak s a lelkesítő hazafias versek. Liránknak mind e terméket az egyéni és nemzeti érzésnek összeforrása sugalmazta, s az egyformán táplálkozott a vallási és politikai szabadság szeretetéből. Ily módon a népies költészet lírájában a vallásos és politikai elem oly szorosan egybefonódik, hogy élesebb elválasztásra nem gondolhatunk. E két érzés egyformán uralkodik a lelkipasztoron, a bujdosó tanítón és katonán, népies énekek helyet nyernek az egyházi énekes-könyvben s a vallásos ének kultusza általánossá válik.

Rimali és Alsó-Sztrégovai
Rimal János címere

Micsinvel és Beniczki Beniczki
Péter címere

Gyarmati gróf Balassa Balint
címere

Van énekünk, a melyet csak magyar protestáns templomban lehet énekelni, hogy abban az istenisztelet igéit megérezzük. Költészetünknek e vonását egy lényegtelennek látszó külsőségen is tapasztalhatjuk. írott és nyomtatott énekes-könyveink berendezésén. A világibb hangú énekeket írott forrásaink, néhány kódex, könyvtáblak s aktak egyes levelei őriztek meg. Följegyezték, összeírták őket, mert bennök megtalálták saját érzéseiknek költői kifejezést. Ilyen gyűjteményekben egymast váltva találjuk a legkülönbözőbb tárgyu, hangulatú és korú énekeket. Nyilván szól e tapasztalat a líra egyetemessége mellett. Ugyanezt egy nyomtatott énekes-könyv szerkesztője, *Ujfalvi Imre*, más szavakkal ugyan, de világosan kifejezi. »Felveendőek lennének az *Énekes-könyvbe* nemely világi énekek, írja, a mi neműek kevesen vannak, ha az Amorrul valokat kivesszed. A mi nemű fajtalanokat nem hogy elő kellene mozdítani és becsítani, de mindenütt inkább veszteni». Ezt a gondolatot az előző században már megvalósítottak, különösen *Bornemisza* s *Géczi*; mindkettejük *Énekes-könyvében* együtt vannak a szép dicséretok s az

országrol szóló énekek, s hosszú ideig együtt is maradtak, míg csak az énekes-könyv új szerkesztése és az éneklés rendezése által a világi költészet ki nem szorult.

A szerelmi líra

A népies költészetnek másfajta termékei voltak azok, melyekről Újfalvi előbbi nyilatkozatában, mint az »Amorruul való«-ról, beszélt, s azokat fajtalanoknak nevezte. Ezek voltak a szerelmi költészet termékei, talán durvább ízlésű korukba beleillően, talán erőteljesebb kifejezésekhez szokva, nyersebb nyelven írva, de mindenesetre költészetet lehelve. Alig néhány maradt meg ilyen, s arról ítéljük meg az egészet, mely mint a század költői irányainak egyike, a maga korában kemény elítélésben részesült. *Testi énekek*nek nevezték azokat, s az előző század hagyományához híven erősen elnyomták, mindenütt inkább vesztették, mint Újfalvi írja. Gelei Katona hűségesen kifejezi a papi rend elítélő véleményét, mely szerint megvetik és lenézik a virág-éneket, hajdú-nótára dúdolt dalokat, világi (tisztátalan) szerelemről írt pajkos énekeket, fajtalan lutrikámos fűzfapoétáknak szemtelen beszédét, mert »más ének az, melyet a templomban énekelnek s más peniglen amaz, a mit a szógáló leány danógasson, mikor a gyermeket rengeti«.

Az egyháziak e ridegsége nagy veszteséget okozott népies költészetünknek, különösen a szerelmi lírának, s gondossága csak némileg kárpótolt bennünket azzal az egyházi ének-készlettel, melyet megtartott. Pedig ez nagyon tekintélyes, s közötté sok szép és kiemelkedő van. Mindamellet e korban az egyházi költészet már teljesen az isteni szolgálat és szertartások megszabott korlátai közé kerülve, bár csak lassú fejlődés útján, beleolvad a felekezetek ritusába, elveszti üdőségét, közvetlenségét, népies amatát. Főképen ebben a pontban különbözik a XVI. századnak méltán emlékeztető egyházi lírája a XVII. századétól, mely a század végén már a régi jó énekekből is csak keveset tart meg, s a hiányt mesterségszerűen készült tudós énekekkel pótolja. Szerencsére, a század első tizedei még szoros egybehajlást mutatnak a XVI. század utolsó éveivel, s annak szent hagyományait nagy gonddal őrzik és szeretettel ápolgatják. S valóban 1636-ig, a *Graduál* megjelenéséig, még annak élénk szellemét, nemzeti hangulatait és erős szenvedélyét árulják el, míg utóbb a Graduál tekintélye előtt meghajolva, az Énekes-könyv majdnem kizárólag a gyülekezet és a család ájtatosságának emelésére szolgál.

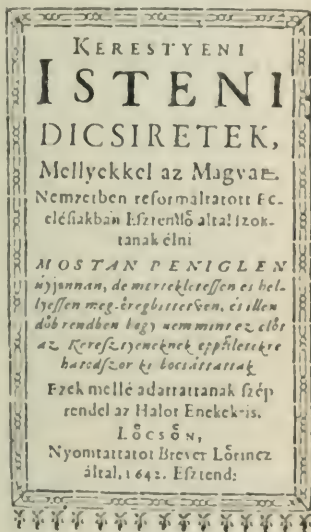
Protestáns
énekes-könyvek

Énekeink tömege, néhány kézirat kivételével, nyomtatott forrásokban maradt ránk. A protestáns isteniszteletnek s vallásos életnek az ének mindenkor előkelő tényezője volt, s az egyház részéről mindig gondos ápolásban részesült. Az ember dicsérje istenét tettel, istennek tetsző, igaz étellel, és szóval, még pedig saját szavával, s »a mesterséges szólásnak neme szerint *verssel* és *énekszóval*«. Mert az éneklésnek az a haszna, hogy az isten dicsősége tündöklőbbé tétetik, gyönyörűséget okoz, fölvidámit és fölemel, a munkát megrövidíti, buzgóságra visz, s a Szentlelket közelíti

hozzánk. (Gelel.) Az egyháznak ily szépen fogalmazott elvei mellett, Szent Pál intésének hangoztatása és Szent Dávid zsoltárainak idylel hangzó édes szava alatt, a protestáns ének nagy gazdagságra emelkedett. Énekes-könyveink hirdetik a protestáns ének bő tenyészetét. Három csoportra válnak: a *cancionale* a hívek kezében forgott s a magános órák ajtatósságának gyakorlására meg a templomban a köz-éneklesben való részvételre volt rendelve; hasonló célú volt az *impressum*, csak hogy formájában megkisebült s inkább a század derekától került forgalomba; a *graduále* az egyháziak,

papok, mesterek kezében a rituális ének kincsesára volt. A *cancionale*val és társával később együtt jart a *zsoltárok*-könyve, mely Szenci Molnár Albert fordításának gyorsan hirre kapott kiadásával erős küzdelemben állott, mert a *graduálokban* a *Huszár Gál*-féle prózái zsoltar-fordítások a század végeig megmaradtak. Énekes-könyveink még mindig a *Gönczi*-féle szerkesztes nyomában járnak, hagyományos beosztásukon alig változtatnak valamit; inkább az énekkeszleten, mely a folytonos gyarapodás következtében nagy változékban állott rendelkezésre. Kiadásuk gyorsan következtek, sőt azt hisszük, hogy repertóriumuk sem teljes. Velemenyünk szerint sokkal több kiadásnak kellett lenni, mint a mennyi tényleg ismeretes. Debrecen, Bartfa, Várád és Kolozsvár csak úgy öntöttek az énekes-könyveket. Tartalmukat a következő énekfajok teszik: ünnepi ének, himnuszok, dicséret, zsoltárok, antifonák, responsoriumuk, benedictiók, invocatiók, litania, proza, lamentatio, passio, melyek bár hivatalosan még az Öreg Graduálban is be vannak cikkelyezve, mind jobban és jobban megapadnak, a kisebb műfajok kiválnak s a himnusz, dicséret és zsoltar diadalmasan küzd meg a laun szertartásra emelkedett énektajokkal. Ide kell számítanunk a *halotti* énekeket, melyek S. J. László Ujfalvi Imre Énekes-könyvében az egész századot végig kísérték.

A protestáns felekezetek énekei még a század derekán nem igen tértek el egymástól, csupán a dogmatikus énekekben tapasztalunk d. n. m. különbségeket, mialatt az ágostai evangélikus s az evangélikus szerint reformált hívek minden türelmetlenkedés nélkül végvesen használták a bartfai és a debreceni énekes-könyveket, de már az erdélyi felekezetek

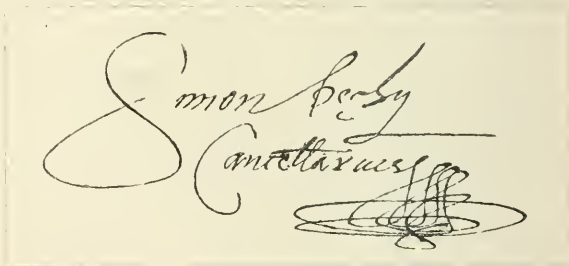
(Erdélyi Énekes-könyvek 1. kötet, 1642.)

Unitárius
és szombatos
énekek

korán, még a múlt században, átdolgozták énekeiket. Az unitáriusok egyik büszkesége BOGATHI FAZEKAS MIKLÓS, az ifjabb, 1604-ben, már Szenci előtt lefordította Dávid zsoltárait, s azzal is távolabbra vitte az unitárius éneket a többi protestáns énektől. De még sokkal távolabbra esnek tőlük a szombatosénekek, melyek EÖSI ANDRÁS, különösen PÉCHY SIMON gondossága és költői tehetsége által, egy, amazoktól teljesen eltűnt, világba visznek. A rajongók lelekezete dogmaiban is messze ment, énekeiben is egy egészen sajátos világ hangulatait hagyta ránk, melynek magát büntető bűnbánata, sanyargató vezeklése csodálatos áhítatában majdnem páratlanul áll e korbeli énekeink között.

Öreg Graduál

Az unitáriusok és szombatosok énekei csendes támadásképpen érintették a két protestáns felekezet énekeit, melyek amúgy *szabadon* fejlődtek, s *ellenőrzés* nélkül gyarapodtak. Gyűjteményeink minden kritika nélkül válogatták össze e folyton működő irodalomnak legújabb termékeit. Ez

Péchy Simon névalírása.

ellenőrző fegyelem híján a protestáns egyházi éneklés a legnagyobb zavarok elé nézett, s nemcsak azért, mert az egyes gyülekezetek szertartásai sem egyeztek meg, annál kevésbbé lehetett az egész ország szertartása egyöntetű, hanem főképen azért, mert dogmaikkal ellenkező tanításokat tartalmazó énekeket is közönségesen énekeltek. Az «orthodoxa ecclesia»-nak nagynevű papja, KESERŰI DAJKA JÁNOS szánta magát a protestáns énekügy rendezésére, s terveinek megnyervén buzgó fejedelmét, Rákóczi Györgyöt, legott munkához látott. Bekövetelte az írott graduálékat, s így az egész ének-készletet megbírálvá, megkezdte a hivatalos graduál szerkesztését. Munkája javarészt sikerült elvégeznie, de halála megakadályozta műve befejezésében, mely feladat utódjára, az érdemekben és tudományban ép oly kiváló GELEI KATONA ISTVÁNra maradt. Így készült el s jelent meg 1636-ban Gyulafehérvárt az *Öreg Graduál*, melynek 200 számozott s a fejedelemnek sajátkezű dedikálásával ellátott példányát a nevezetesebb gyülekezetek, valóságos fejedelmi ajándécul, megkapták. E tekintélyes külsejű, hatalmas mű rendet teremtett, megszabta a himnuszok szövegét, az

mes Urunknak. RAKOCI GYÓRGY Fejedelmünknek, kereftény-
ni szorgalmazkodásából, az Istennek dicsőségére, és az Krisztus-
nak az Magyar nemzetiségben levő Ecclesiának, közönse-
ges javokra, még az irottal is fokkal tellyesebben es
írásában ki nyomtatott.

GYULA FEIR-VARATT
AZ IGENEK MEG TÉSTESÚLÉSE UTAN
MDCXXXVL ESZTENDŐBEN.

AZ KERESZTYENI

VÖZÍTŐ HIT
NEK EGY NYOMBAN JARO
IGASZAGAHOZ INTEZTETETT ERES RHYTH.
MUSU HYMNUSOKKAL, PROPHETAI LELEKTÖL
izercsített szent Soltárokkal, örömdetes notán Profákkal és több
fok nemű, születt nyelvünkre fordítottott Iáki Disseretekkel
és elszendőrszakai templumbeli, kegyes Ötremoniakkal
tökelletesen meg töltetett órg

GRADVAL

MELLT MIND AZ ELSŐ FORDITASBAN VAGY
ujjmonn való szerezgetésben, smind pengig az egy exemplarbol mádban
való irattatáiban esett fogyatkozásoktol szorgalmazáson meg tiszto-
gatosott, es fok hozzá kénehanatott szüjegeszíreszekkel meg öregetitieren.

KESERVI DAJKA JANOSNAK E

GELEJI KATONA ISTVANNAK
ERDELY ORSZAGABAN LEVŐ MAGYAR
Keresztény Reformata Ecclesiának Püspökének, és az GYULA-
BEIRVARINAK I elki Paláczonnak, farsdfigos munkájok által.

Es elsőben az boldog emlékeztű Fellegés BE THLEN GA-
BOR Fejedelem Urunknak gondviléleféből, ez itt való FEIRVARI
Ecclesiából szolgálata, kézzel nagy órg borúkkelle iratott.

S-moltan immár Isten kegyelméből, innak székiben ülő kegyel-
mes Urunknak, RAKOCI GYÓRGY Fejedelmünknek, keresztényé-
ni szorgalmazatoskodásából, az Istennek dicsőfégre, és az Christul-
nak az Magyar nemzetfégen levő Ecclesiájának, közönle-
ges javokra, még az irortnal is sokkal tellyelcébben es
tisztábbban ki nyomtatattott.

GYULA FEIRVARATT
AZ IGENEK MEG TESTESÜLESE UTAN
MDC XXXVI. ESZTENDŐBEN.

istenitisztelet rendjét, de a pszalmusok ellen már nem tudott ellenérrel küzdeni; Sz. Molnár fordítását nem tudta ellen-olvasni a régi hagyományos prózai szöveggel.

A protestáns ének közös kincsé volt az egész nemzetnek, énekeltek és énekelték szerte az egész országban, másolta és írta mindenki. Így lassadján a világiak is beledolgoztak, s rájuk vonatkozik az az ítélet, melynek egykorú társtul, Szilvás-Ujfalvi Imre adott kifejezést: »Velköztek azok, mondja, kik akármely bokrban költ éneket mindjárt a templomba beveznek». E nagy népzerűség és irói buzgalom valóban tevékenítő, és egyetemes törekvés színeben jelenik meg. Az írók teljesen alárendeltek ennek a törekvésnek magukat, lemondanak irói dicső égből, neveket nem igen rejtik már az *versek fejéikbe*, az énekeskönyvek sem jelzik már az authorok nevét. A költői egyeniség egészen beleolvadt e költözet nagy céljába: a régi szerzőket, ha tudták is nevüket, ismerték is darabjüket, elfeledték, s az újakat nem tartottak szükségének megnevezni. Sz. Ujfalvi nyíltan megvallja: »Kik legyenek pediglen mindeniknek authorai, bizonynyal nem tudhatom, s nem is igen szükséges». De azért mégis több énekeszerző neve és műve lett ismeretessé előttünk, közülük csak a jelentékenyebbeket említyük: *Pecseh Király Imre, Geleji Kalona István, Thenai Lukács, Foktori János, Váczy Menyhart, Laskai Gáspár, Farkas János, Deesy István, Siderius János* stb.

Énkeink költői értéke nem éri föl irodalomtörténeti jelentőségeket. Észményeik és hangulataik folytonosan egy érzelmi és gondolati világban lebegnek, s lassan lassan megszokottá valnak; a század második felében, midőn teljesen a szertartás hatalmába kerülnek, még jobban vesztők venző erejüket, még szorosabban ragaszkodnak a biblia eseményéhez, az ahít hangulataihoz. Nyelvökben erősen elmaradnak, a hagyománynak megkötő erejénél fogva a múlt század nyomait tapossak. Csúpan versek külön-segében érezzük *Molnár Albert* zsoltarait, változatos alakjait és jobb rímait. De irodalmunk fejlődésére, nemzetiségünk erősítésére, annál nagyobb jelentőségűek, hatásuk szinte kiszámíthatatlan. Ébrentartottak a vallásos buzgalmat s ezzel kapcsolatosan a magyarság nemzeti érzését, hatottak nyelvünk körenek tagulására, prozadíjára, stíljére és hódítóvá tettek magját a nyelvet a katolikus egyházban.

Az antireformáció a diadalmas protestantizmus fegyverzetét ott tette magára. Pazmány Péter a magyar egyházi beszéddel és könyvvel, Székelyesényi a magyar nyelvű énekkel fegyverkeztek; amaz, miként hajdan Dévai Bíró Matyas, a nyelv erejével és hatalmával, emez, miként hajdan Sztárai Mihály, a nemzeti ének varázsával küzdött. A nemzeti nyelv művelése s az irodalmi munkásság, a magyar ének győzme a protestáns irodalom és ének hatása alatt következett be, a protestáns énekeskönyv szükségessé tette a katolikus magyar énekeskönyvet. *Szegedi Lőrinc* az első ily *Cancionale* előbeszédében jól fogalmazta Szent Pál tanácsait,

Protestáns
énekeskönyvek

Katolikus
énekeskönyvek

melyet a protestánsok egy századjánál régebben alkalmaztak, miután tapasztalnia kellett azt ama protestáns ének hatalmáról, »melynek szavait is megértik a népek«. Így jelent meg az első *Cantus Catholici* 1651-ben, melyet nem sokára két újabb kiadása, a *Balás Ágoston*-féle címről ismert gyűjtemény, azután a *Kájoni János* szerkesztette *Cantionale Catholicum*, az *Illyés István* írta *Soltári énekek*, végül *Náray Györgynek Lyra Coelestis* című énekes gyűjteménye követett.

Ez a könyvészet korántsem mérkőzhetik a protestáns énekes-könyvével melynek többféle szerkesztése számos kiadásban annyira elárasztotta az egész országot, hogy még a katolikusok is arra voltak utalva. Ezért panaszkodik Illyés István »az eretnek graduálékról és funebrálisokról, melyek a katolikus iskolamesterek kezében is helyesleg forognak és templomokban helyesleg énekeltetnek«. Ez a hang a század végéről (1693) való, mikor már a katolikus iskolamesterek és hívők háromféle katolikus énekes-könyvet is használhattak, mennyivel inkább használták azok kiadása előtt a protestáns Cancionalékat? Énekeltek és ismerték a protestáns éneket s alig ütköztek meg rajta, midőn új énekes-könyvükben ilyeneket találtak. Bármily különösen hangozzék is ma, a XVII. század katolikus hívei az első reformátorok énekeivel öregbítették ájtatosságukat. Természetesen, mert énekes-könyveik első kiadói egyszerre nem tudtak költszetet teremteni, mint nem tudtak annak idején a protestánsok. Föl kellett használniok a protestánsok készletét, át kellett venniök egyes énekeket, melyeket átalakítva, tanításaik szerint átdolgozva vettek be énekes-könyveikbe. A mellett azonban előkeresték a régi himnuszokat, melyeket nyelvemlékeink után ismerünk, s derekasan hozzáláttak az új ének írásához, a zsoltárok átdolgozásához: *Illyés István Soltár-könyve* (1693), *Náray György Lyra Coelestise* (1695) legkiemelkedőbb műveik. Van azonban a katolikus egyházi költészet fájának egy hervadatlan virágokkal ékes ága, a *Mária-kultusz* lírája. S ebben a magyar katolicizmus nagy dicsőséget szerzett egyházi költészetének. Nem csupán a Mária-daloknak magasan szárnyaló ihlete által, hanem azoknak erőteljes, nemzeti jelleme által is. Midőn a *Patrona Hungariae* dicsőséges alakját énekelik meg szent himnuszokkal és énekekkel, nemzeti érzésök méltán emelkedik a protestáns ének hazafiassága mellé.

Főrangú líri-
kusok

A XVII. század lírája még nincs kimerítve a népies és egyházi költészet emlékeinek ismertetésével. Balassi Bálintnak Rimai által főtartott hagyománya élve élt s költőkké tette a XVII. század főrangúit. E zivataros időnek egész folyása telve volt költői hangulatra keltő mozzanattal. — A nemzetet ért viszontagságok természetszerűen hatottak ki annak minden egyes tagjára, s innen magyarázható e századnak egyetemes líraisága. Még epikusai sem tudnak ellenni egy-egy lírai akkord nélkül. *Zrínyi* írja a századnak legszebb művészi dalát, a *török ifjú énekét*, s azon kívül fia halálát elegiában kesergi, szívének apróbb bajait, szerelmi kínjait idillekben énekel meg. *Listi* nagy énekében is nem egy lírai részletet találunk,

Gyöngyösi munkái szerfelelett gazdagok lírai szépségekben. De ez a hangulat sokkal kiemelkedőbben nyilvánkozik a *főrangú irodalom lírikusaiban*, kik által e század lírája egyetemessé válik. A nemzet minden rétege, világi és egyházi rend, katonai és pap, szegény és főrangú, egyképen át volt hatva dalt fakasztó hangulattól, egyképen érezte annak szükségét, hogy saját szíve verésében a nemzet életének verését érezzen, vallást tegyen költészete által magyarságáról. Bécsbe járó főuraink lelkökben együtt éreztek a nemzettel, csak úgy mint a zászlót bontó és lobogtató főrendek. Ez a társadalmi osztály még ekkor test szerint nem szakadt el a nemzet törzsétől, csupán politikai és hitbeli meggyőződése szerint vált két partra. Az aranykulesos *Beniczki Péter* csak oly jó magyar volt, mint a kuruc generális költő-felesége báró *Petrőczy Kata*; *Koháry István* gróf nemzeti érzését nem vesztette el a becsi udvar szolgálatában, s *Balassa Bálint* gróf mint szentelt vitéz, *Zichy Péter* gróf, mint balsó titkos tanácsos, mindannyian a magyar költészetnek többé-kevésbé hivatott művelői.

BENICZKI PÉTER jóformán még kortársa volt Rimanak. 1603—1608 körül született, Vác-on, hol atyja a vár kapitánya volt. Testvéreivel gondos házi nevelésben részesült, fiatal korában talán a Thurzók udvarában élt s onnan állott katonai szolgálatba. Még fiatal ember volt, midőn a közelettel viszsza-vonulva, pozsonymegyei birtokán Lóc-on meghúzta magát. Itt a Dudvág fűzéseiben írógatta verseit, innen jart be a szomszédos koronázó városba, innen látogatta meg rokonait, kiknél gyakorta hosszabb ideig is sátorozott. A telet nagyszombati házában töltötte. Élete végén kézenlétlen porba keveredett, mely neki sok keserűséget okozott, vagyomára nagy veszteséget hozott ugyan, de a közvelemény nem tartotta őt bűnösnek az ellene emelt vádakban. Ez pört Thurzó Mária örökei indították ellene. Thurzó Mariát egész életében hasznosító rokonok vették körül s az országban bennök nem bizvan, távoli atyjait, Beniczkit bizta meg végrendelet végrehajtásául. Az őszinte barátság s a rábízott feladat fontossága az országosnyit bőkezűve tette Beniczki javára, s a hasznosító rokonok örökös reményeiben erősen megalatkozott. Ebből támadt a hosszú ideig húzódó per, a költő hiában küzdött igazsága mellett, fondárkodó ellenfelei végre is elmarasztaltattak. Beniczki azonban az utolsó óráiban itélőkor

MAGYAR RITHMUSOK AVAGY VERSEK,

Melleyeket írta Nemzetes
BENYECZKI PETER
Szecseki Vitéz.

Első Réfőz. Szép Isteni di-
szeteket, és parakozati szep-
tőlaladuo docteket foglial
magában.

Isfodik közönséges Ma-
gyar polka befejedeket lép
oktatással.

COLOSVARAT,
Nyomtatva Vercsegybazi Szecseki
Műhely. 1670.

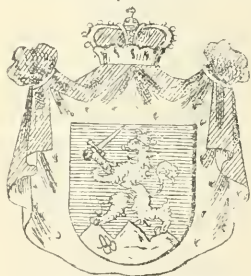
Beniczki Péter s. 1603-1608 körül született.
(Eredeti írásműve.)

kl Peter

nem volt életben: 1664 elején meghalt. A nagyszombati templomban, faragott kő alatt pihen, miként végrendeletében meghagyta.

ezki Péter
versei

De gondoskodott szellemi hagyatékáról is. »A minemű magyar verseim vannak Veresküben, írja végrendeletében, adja Beniczki Pál uram nagyprépost uramnak (Bartók István) és adjon elegendő költséget az kinyomtatására ő nagyságának«. Bartók tinnini c. püspök még az esztendő folyamán kiadta verseit, melyek azóta húsz kiadást értek. A köztetszésnek e szembeötlő nyilvánulásával szemben Beniczkinék költői sikerét tagadnunk nem lehet, s el kell ismernünk érdemét, hogy korának igényeit kielégítve, hűségesen betöltötte a maga helyét. De mai ízlésünk nem talál bennök annyi lelkesítőt, mert e didaktikus irányú költemények, egyházi énekek s rimes sorokba szedett példabeszédek stíljében és nyelvében ép oly kevés művésziességet találunk, mint hangulataiban kevés líraiságot, gondolataiban kevés fölemel-

Csábrághi és Sziinyai gróf Koháry
István címere.

kedőt. Bőbeszédű verselése és érzelembeli szegénysége miatt messze elmarad Rimaitól, kívül kortársai majdnem egy rangba sorozták. Beniczki nem ringatta magát hamis illúziókban:

Nem írtam ezeket elme-mulaltsért,
Hanem néha s olykor csak a mulatsáért.
Nem laktam oskolát én a tanulásért.
Ezt értvén ne gúnyolj engem rhythmusimért,

írja ő maga. Valóban, figyelmes szem észreveszi, hogy e költeményekben egy sokat elmélkedő, mély kedélyű embernek becses axiomái vannak lerakva. De észre fogja venni azt is, hogy e gondolatok egyszerű

sége s kifejezésök cifra szerkezete egymással nem hangzanak össze, miként e példa nyilván megmutatja:

Az állhatatlan szív:
Magának is nem hív,
Másnak is jár vesztére:
Kuvasz szénán fekszik,
De benne nem észik;
Morog éhult ökörré;
Harang is csak hirdet,
De maga nem mehet
Templomba a misére.

Irigység oly dolog,
A mely szívben bolyog,
Van maga gyötrelmére:
Mert kire ma dül s fül,
Holnap arra szorúl,
Nincs az is öröme:
Ha más vesztén örül,
Maga belé kerül,
Lesz az is sérelmére.

(74. 75. Péld. besz.)

E versekbe foglalt példabeszédekben, nem a versek, hanem a példabeszédek fontosak ma, míg a maguk korában a versekért becsülték azokat. Bennök, 250 ily darabban, a XVII. századi magyar nyelvnek legalább kétszer annyi közmondása olvasható, s ezek a versebe foglalt bölcs mondások méltán emelték írói hírnevét, ámbár »Csak idő csalásból — Szerzette e verseket«.

Bár Beniczki nem volt elsőrendű költői tehetség, s nem volt hivatásszerű lírikus, mégis egyik derek alakja XVII. század költészetünknek. Nagy népszerűséget mi sem mutatja inkább, mint hogy versait, tot nyelvre fordítva, annyira megszerették a felvidéken, hogy őt magát ézenesen vissza kellett hódítani a magyar költők közé.

Graf BALASSA BALINT csak néhány költeményt hagyott maga után, legalább többet nem ismerünk. Ő is szentelt vitéz volt, ő is katonai dicső-égért küzdött s vitézségével és szolgálataival grófi rangot nyert, de megmaradt költeményeivel a hű emlékezőst szerezte meg. Előkelő tisztekben forgott: a hadsereg parancsnoka, Hontmegye főispánja, korponai és kékői főkapitány, kir. ítélőtáblai bíró; de mind e dicsősége mellett versei mentettek meg az elfelejtetéstől. Ő is —

A Vagy vize partján,
Egy nőtti kő-ziklan

írta verseit, bűneitől megrémült s urához tért szívbeli könyörgéssel, csak úgy mint e század többi lírikusai. Elvezetett verseit melyen tanuljuk, mert az ismertet sek erősebb költői egyeniségre engednek következtetni. Van egy vonas életében, zivataros ifjúsága, melynek keserűsége föl-följúl költeményeiben. Mostohája miatt oda kellett hagynia a szülői házat — s e csapást nehezen felejtette el. Ekkor menekült a jezsuitákhoz Nagy-Szombatba, s így lett katolikussá. A mint életére befolyt ez esemény, úgy hathatott költészetére is.

KOHÁRY ISTVAN gróf rokonszenves alakja már regén ismeretessé vált, midőn költői műveivel megjelent. Mögötte már egy hosszú, s a császár hűségében csodálatos állhatatossággal megfutott pálya zárult le, melynek legkemenyebb megpróbáltatása tette Koháryt költővé. De még polgári erényeiért méltán írtak neve után a Catot jellemző mondat: *vir erat maximae gravitatis*, költői munkásságaért nem nyert kitüntetést. Gyorsan emelkedő nyilvános pályafutása hasonlíthatatlanul fényesebb, mint írói dicsősége. Kortársai nem igen ismerték munkásságát, s a XVIII. század huszas évében, mikor költeményei megjelentek, már füsult és kimerült közönséget találtak.

Koháry Istvan 1649-ben született Csábrág várában. Ot testvére közül ő vitte legmagasabbra. Gondos nevelésében anyjának van része: ő adta be

Gróf Koháry Istvan Verseinek cím-omképe
(Nagyteresen kisbbitve)

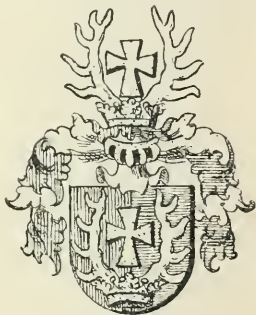
Balassa Bal

Koháry Istvan
élete

fiát a nagyszombati jezsuitákhoz, honnan csakhamar Bécsbe került és »sub auspiciis imperatoris« nyerte el a doctori bíráumot. Ekközben hasonnevű atyja, füleki kapitány, 1664-ben Léva mellett elesett, anyjának Balassi Judit bárónénak és gyámjának, Baranyay Tamásnak felügyelete alatt, mint Lipótnak kinevezett kapitánya, atyja állását foglalta el, alig tizenöt esztendő s korában. Ettől az időtől kezdve császára hűségében fegyveresen küzd 1682-ig, midőn Thököly Füleket elfoglalta, s Koháryt elébb Regécre vitte foglyául. A mint Thököly zászlója vígabban lengett, Koháry sorsa mind szomorúbbá lett. Regécről szökést próbál, de elfogják s Munkács kővárába, innen Tokajba, majd Sárospatakra s végre Unghvárra viszik át, a szerint, a mint Thököly mind inkább vesztí lába alól a teret s visszahúzódni kénytelen. Harmincnegyele hónapot töltött keserves rabságban, mert Thököly minden áron meg akarta őt törni s magához hajlítani. De ő megadással tűrte

Petrőczy és Kaszavári báró Petróczy
család címere.

Zichy gróf Zichy Péter
címere.

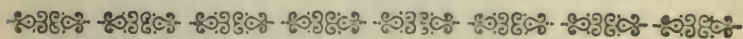
nyomorúságát s hűségesen kitartott császárra mellett. »Dicsértessék istennek szent neve, — írja anyjának Regéc 1682. nov. 2. — írom jó igazsággal. Csendesesen tűröm istenem látogatását; hogy pedig Nagyságodat is megtartotta jó egészségben, áldom szent nevét«.

hary versei Fogsága tette őt költővé. Börtönének fenekén hazája sorsán szomorodik, istenét dicséri, ájtatosságban gyakorolja magát. Nyomorúságát és istenében vetett erős reményét verses alakban fejezte ki. Hosszú, három soros strófák ezek, s minden lendület és költészet nélkül valók. Nagyon jól érezte, hogy *fűzfa* verseivel, miként maga mondja, halhatatlanságra nem jut, de hálás volt a verselés foglalkozása iránt, mert enyhítette általa rabsága sanyarúságát. Rabságában írt istenes énekei és erkölcsös versei, axiomái mind helyzetében nyert hangulataiból fakadtak, bennök csak a fájdalomnak sivársága s az állandó hűségnek magasztos ereje nyer egyszer-szerű szép kifejezést. Énekeinek öt füzete annyira hasonlít egymáshoz, mint rabságának egyik hónapja a másikhoz. Verseit magában *dúdogatta*,

Sok ohaltás közben
 Inség ViseLésben
 éhség.szenVeDésben
 keserVes rabságban
 MVnkáCs kóVárában
 szerzet Versek.

Mellyeket, fzerzője, mulatozására,
 Jutván rabságábúl, szabadulására,
 Most kinyomtattatot,olvaftatására
 Bánatos szivének, vigasztalására.

Az ezer bét száz hVszadlk esztenDöben
 eLtVnkeL eL foLÖó s-enYészö VDöben.

Koháry István Verseinek címő lapja. (1730.)

Graf Kohády István archepe

mert írószereket nem kapott, s kiszabadulása után emlékezetből jegyezte le. Ezzel enyhítette rabságát:

Útjában sóhajtv s Istenhez óhajtv enyhíték marsunkat
Világot ismerve s hivatást gyűlölv felejtük el bunkat,
Verseket koholva, s azokat faragva mulatunk ringókat.

S jól esett neki, hogy reménységének versében hangot adhat:

Nem ejthet kétségben, ad isten hitemben, jó reményt szívemnek,
Ihletem elműlik, jólkasra valik, sorom megfordulhat,
Késerves rabságom s nagy erős fogságom szabadságra juthat,
Fűveszett értékem, s előbbeni fűzkem most helyreállhat.

Hűsége, állandósága s reménysége táplálták nyomorúságában s jutalmazták szabadsággal, kitüntetéssel, ranggal és királyi adományokkal. 1685-ben örökös gróffá lett, azután a bányavárosok és dunán-inneni részek altábornagya, 1704-ben királyi biztos Selmecen, 1711-ben Hont és Nograd örökös főispánja, 1714-ben országbíró, az 1715 és 1723-iki diétákon császári megbízott. Rohamosan emelkedett, s minderre folytonos szolgálataival gyarapította érdemeit. 1687-ben Égert ostromolja s jobb kezét elveszti. 1703-ban Rakóczi ellen a felvidéken taboroz s az alsó részekben hadsereget gyűjt, majd közhivatalokban szolgálja hazáját és királyát. 1726-tól betegesedni kezd s 1731-ben meghal. Holttetemet a garam-szentbenedeki egyházban nagy ünnepséggel s nagy szomorúság között helyezték el, siratában olvassuk: »*Pro patria moritur, Caesare, proque Deo*».

Gróf Pekry Lőrincné, született báró PETRÓCZY KATA SZIBOLIA (1658 — Petrőczy Kata Szibolla gróf)

1708) asszony római nem kerülték kortársai kezebe, sem nyomtatás alá. »Saját kezével irtt« verse az ozdi kastély könyvtárában maradtak ránk. Innen ismertette azokat *Thaly Kálmán*, de kiadásra meg ma sem kerültek. Borongó költészetét csak a legújabb időben ismerték fel s méltányolták érdeme szerint, pedig az a XVII. századnak elismert költői között bátran helyet kerhetett volna. Nem csupán mert hűen illeszkedett a század költői hangulatába, hanem mert egy vallásosan megadó, tájdalomban gazdag, erkölcsösen mely asszony lelkenek, ihletésének emlékei e századnak leg-lírább költeményei.

A grófnét a nemzeti szabadságharcok hősei veszik körül. Atyja buzgó protestáns, bátyja Thökölynek hadvezére és diplomatája, terje Erdély első embere s a fejedelemmek kiváló híve volt. Ot magát hozzátartozói révén e korszaknak minden katasztrófiája közelről érte, majdnem egész életében bujdosó volt. S mind e mellett lelkét próbára tevő csapások sújtották rá, úgy, hogy teljes joggal írhatta magáról:

Siralmas volt tudom, az én sorsom,
Siralmas sorsával volt fűveszem,
Siralmas késerves pályára kéltem,
Siralmas lág hóbortyban gyötörtem.

E sorok magyarázatául s életének rövid rajzául legyenek itt a következő adatok. Édesanyját születése után csakhamar elveszté, s atyjának politikai szereplése miatt árvaságát bujdosásban tölté. Így került Erdélybe, hol későbbi férjét, a legderekabb daliák egyikét, megismerte. Boldog házasságukat számos veszedelem környékezte. Apafi nemcsak Thökölyt, hanem rokonait is gyűlölvén, rájuk is kiveté hálóját; így fogta nótaperbe Pekry grófot, kit rövidebb bebörtönöztetés után kénytelen volt szabadon bocsátani. A gróf Bécsbe ment, vagyona megszerzésére s bosszúja megállására az udvar kegyét kereste, hitét elhagyva, a török ellen, majd régi zászlója s fegyveres társai ellen hadba szállott. Életének e változatos sorsa és rázúduló csapásai között a grófné legfájdalmasabb csalódása férjét illette, kinek hitvesi hűségében is veszteséget szenvedett. E csalódás fájdalma tette költővé. Bujdosásban aggódó, fogságban sýnyló, csapásoktól látogatott, mindig szenvedő lelkét szerelmi csalódása a vallás fölemelő ígéihez ragadta. S ha addig megadással túrt sorsában szemét nemzetére függesztette, egyéni bánatát a nemzeti fájdalomhoz mérte, könnyebben túrt és remélt; ezután isteni félelemben és buzgó könyörgésekben gazdag versel által határozottan a vallásos költészetre hajlott. A maga bánatán síró megnemesedik fájdalma által, fölemelkedik hite által s ki nem fogyó dicséretet énekel istene színe előtt, kinek jószágába nem ok nélkül helyezte reményét. Pekry gróf 1703-ban elfogatott; nagy szolgálatai fejében bocsánatot nyert, visszafordult ősei tradíciójához, ismét kuruccá lett. Petrőczy Kata Szidónia erős hitét így jutalmazta meg istene. E csapások és zaklatások árán vásárolta meg írói dicsőségét, melyet kortársai nem is ismerhettek; féltve őrzött kéziratait csak századunkban fedezték föl. Velők e század lírája a tetőpontot éri el. Senki nem emelkedett kortársai közül hozzá, érzésének erejéhez, szenvedélyének hevéhez, hitének mélységéhez, s mindezek kifejezésében a líraiság közvetlenségéhez. Végezetül ide írjuk »az bolond szerelembeszélőkről« írt költeményének két szakaszát:

Az kit szíve kezel, attul eltávozván;
 Él, nem élvén; élte nélkül él, meghalván.
 Esztendőknék véli óráit, számlálván,
 Egy nap sokszor meghal, elholva kínlódván.

Noha nincsen szíve, annak kinját érzi,
 Másnak adván rabul, gondolatlan nézi
 Fájdalmas sebeit, s kételkedve hiszi;
 Fél, remél egyszersmind, hogy kedvesen veszi.

Atttekintés

A lírai hangulatnak ilyen bús elevenségét, a nyelvnek ilyen művészetét az egész XVII. században hiába keressük a műköltészetben. Ha valahol, a népies irányoknak névtelen költőinél találjuk meg, de ott is csak egyiket másikat, vagy egyikben másikban. Ekkora költői erő és adomány egyetlen írói egyéniségben sincs. Sejtjük, hogy lírikusaink inkább a meglévő példák

nyűgében, mint tehetségeknek maga alkotta formában jelennek meg, sejtjük, hogy líráink szegénységének okát a század föllégésében és az írók tehetségének alkalmazkodó hajlamában kell keresnünk. Verselések nem mutat emelkedést, legföljebb gyarapodást. Változatosabbak a sorok és a strofák, itt-ott jobbak a rímek, elvéve szabadaabb a nyelv s közvetlenebb a kifejezés, de általánosságban mind a XVI. század hagyományain elődik. Még legtöbb hatással van rá a népies költészet, melynek eleveneége, gazdagsága és költői szépsége elől nem tud elzárkózni. Műköltészetünk tényleg Petrőczy Kata által emelkedik, míg Rimai és Beniczki által járt csapasokon halad, Koháry gróf művei nem valnak be a valódi líra termékeinek, Balassa Bálint gróf négy verse csak reményt kelt.

Kivülök még néhány nevet kell megemlíteni: *Kazay Jánosét*, *Radvánszky Zichy Péter* és *Jánosét* és *Zichy Péter* grófét. Az elsőről tudjuk, hogy verselt, a második néhány verses darabot hagyott hátra, s az utóbbinak néhány költeményét ismerjük is. *Esterházy Pál*ról sem feledkezünk meg, ki Zrinyi hatása alatt írogatott, s művei ép úgy kéziratban maradtak, mint társaié. Velök röviden elősoroltuk a XVII. század lirikusait, s kiegészítettük e kor lírájának rajzát, melyen két erős hatású és nagyjelentőségű irány vonalai uralkodnak: a népies és egyházi líranak gazdag és nagybecsű maradványai.

Gróf Dekry István címere

30. Zrinyi Miklós.

MIT A LEGEREDETIBB MAGYAR LANTOS, Petőfi, a legeredetibb magyar elbeszélőről, Aranyról, nemzeti epikánk utolsó nagy képviselőjéről állít, hogy tenger mélységéből egyszerre bukkana ki tűzokádó gyanánt: teljesen illik nemzeti epikánk első nagy költőjére,

az »Ádriai tenger Syrenájá«-ra: Zrinyi Miklósról is. Előtte csak kezdeties kísérletek vannak, mert mondai és történeti elbeszéléseink egyszerű énekek, melyeknek költői a tudatos műalkotás titkairól, törvényeiről, eszközeiről sejtelemmel sem bírnak: írnak, a hogy ösztönük sugallja, célzatuk csábítja, szenvedélyök ragadja őket. S nem egyszer megdöbbentő erővel nyilatkozik meg bennök az ő lázasan és viharosan forrongó századuk egy-egy felsíró érzése: a nemzet sötét elborulása az állami lét vívódó válságának láttára; gyökeres gyűlölete az elhatalmasodó török és német uralom ellen, felekezeti feljajdulása az igaz vallás érdekében, kemény kifakadása a féktelen főurak sivár öznése miatt, de nyilatkozik merőben csak hangjok közvetlensége és nem művészi iskolája által. Elbeszélőink csak tanítani akarnak erkölcsi elmélkedésekkel, csak feddeni hazafias intelmekkel: ez az ő magok-kijelölte hivatásuk. De ebbeli törekvésüknek ép az esik áldozatul, a mi költői; a helyett, hogy tanításuk és feddésük olvadna bele a költészetbe, költészetők vész el az oktató elemek között. A vallásos villongás háborúsága, a politikai pártosság nyomása, az idegen irodalmak rohamos beáradása miatt kedélyök üdesége elványad, képzeletök röptülése ellankad, s teremtvő erejük elevensége megtikkad: különös jelenség, hogy a régi regék és hősi mondák bűbajos virágai iránt, melyek a nemzet boldog és diadalmas múltjának gazdag mezejéről, mint a vágyak, hevülések, vitézi tettek és dicsőségek drága emlékei legalább krónikáink levelei közé foglalva fenmaradtak, egyikök sem érdeklődik. A mondai és történeti elbeszélések kobza, ha olykor meg is üti egy-egy révedező kéz a húrokat, olyan száraz és idétlen hangot ad, hogy alig van valami köze a költészethez. Énekmondóink a költő koszorúja helyett a krónikások hűségére áhítoznak; nagyobb hitelességül hivatkoznak is előadásuk forrására. A különbség közöttük bizony kevés, mindössze annyi, hogy a próza nemesebb, naivabb és

Epikai költészetünk Zrinyi előtt

költőbb. S még az csak hagyjan lenné, ha a korabeli dolgok megverselni járnának el ilyen módon; de az mutat leginkább elbeszélő költészetünk gyarló állapotára, hogy még a régi múlt énekesei sem emelkednek náluk feljebb. Esméjük még akad, de rendszerint nem költői, ellenben mind az, a mi az alkotó költőre és költői alkotásra vall: szerkezet, jellemzés, lelemény, felöltöztetés, Zrinyi előtt teljesen ismeretlen.

Zrinyi Miklós egyszerre az igazi költő ragyogó nagyságában bukkan elő a kezdeties kísérletek után. Nem szakít, nem szakíthat ezen a multtal, zordon nyelve és fogyatékos verselése kronikás elbeszélőnk hagyományára; de tűnemenyes tehetségének, eredeti egyéniségének, művészi tudatosságának erejével mégis szerencsésen különbözik s meredek magasságban különvállik tőlök.

Mindaz, a mi a XVI. század uralkodó eszméi és érzései közül, mint szent eszme és magasztos érzés, az ő emberöltőjére, a XVII. század magyarjára száll, megjelen benne, nemzeti és családi örökség gyünant. Halhatatlan ősenek, a szigetvári hőnek nemes halála, hazatias onfeloldozása az állami let oltalmában és az idegen hódítás feltartóztatására, fellobbano fényével a maga idejében is sugárzott és melegített ugyan, de sajnos, a megoszlott nemzetet, a három felség és három ország nemzetet, nem egyesítette s egységes küzdelemre nem hevíthette csak a maga maradékai elé világított tisztán, elolthatatlanul; itt a haza lángoló szeretete és a lobogó gyűlölet a török ellen törvény, melyet követnek, íge, melyben üdvözülnek, vitézi hagyomány, melyet büszkeséggel ölölnek, vér szerint való jegy, mely rajtok uralkodik. A szigetvári hős fia és unokája, mind a kettő György, s a következő nemzedek, Miklós és Péter, a költő és öcsese, merészen, méltóan, szinte küldetéssel sorakozik egymáshoz: életük és pályájuk ugyanannak a lángirásnak betűivel van írva. Kora ifjúságok hasado hajnalától utolsó napjok lealdozásáig a török ellen a nemzetért küzdenek, mint a Duna-drávai vidék őrei, de egyszersmind az egész Magyarorszag védelmezői. Aggodalmaik, fájdalomai, éjjeli gondjok és nappali fáradoimok, almaik eszmenye és harcuk reménye — a török megtörése és a magyar föld visszavivása nem mulasztanak el egyetlen alkalmat sem arra, hogy a pogány pusztításait megtorolják, föl-fölkerekedő csapatait megsemmisítsék.

A szigetvári hős fia ép oly gyors a tamadásban, mint a mely hívau ut a vezérletre. Varsád, Kacerlak, Baboosa, Berzence, a somogyi Barcs és Szent Marton, s annyi végbeli hely föl egészen Budára merész rajtaütésről és diadalmas ütközetéről beszél. Mindig jól értesül és jól számít. Mert nemcsak maga figyel folyton a rajzó ellenség nyomait, de jobb gyulai s segítők önkéntes kémekül. Az ő fia, György, még nagyrakelebb, vakmerő vállalkozó és kemény katona. Mint faruló parasztleány maga benne a kanizsai varba, kikémi ezt a fontos erődöt, annak hite később átjut a törökök között: s már neve felelmet okoz. Mindig radoznak esztől.

A szigetvári
hő és családi
hagyomány

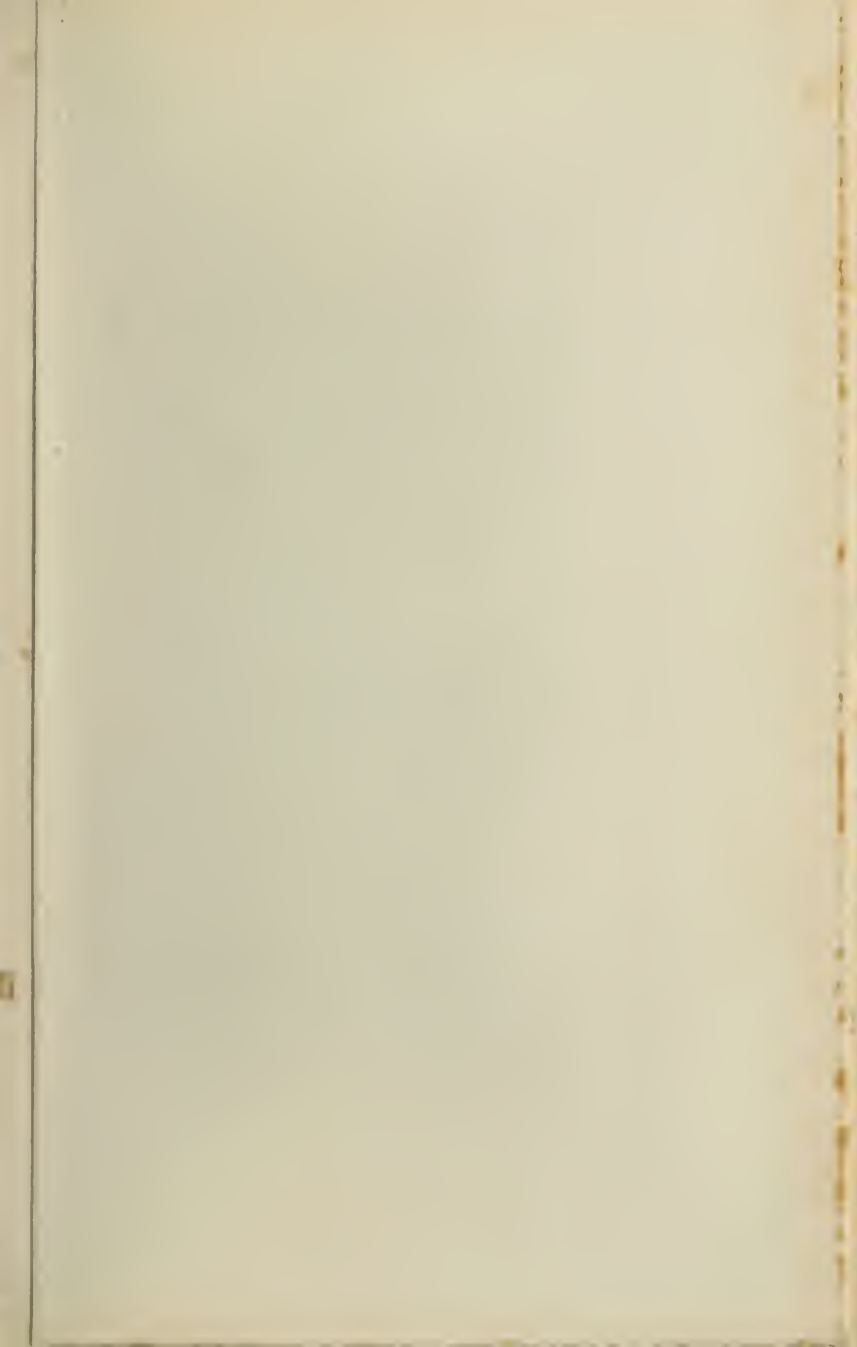
J. Nagy Könyvtár

A végbeli magyar vitézekbe új lelket önt, lángra szítva a gyűlöletet a pogány ellen és a szeretetet a haza iránt. Még alig kezdi dicsőségét s alig

Gróf Zrínyi Miklós, a költő-hadvezér, arcképe.

győzedelmeskedik a Muraközben, midőn királya a harmincéves háború mezejére szólítja és csapatát a Wallenstein seregéhez osztja be. A támadás híve és sürgetője a fővezér ellenében és osztálya lesz a Vág-vonal őrzése

Vera Effigies illustrissimi ac Excellentissimi Domini
A. ZRINYI et optatissima plurimum Regnorum pro
 Hungariae Archiepiscopi Dalmatiae Croatiae Slavoniae
 comitatum Zalaadeniensis et Simadeniensis Supremi
 Consilij Regis Aulici Velleris ac consiliorum
 Murensis Hereditarij capitaneus Generalis Turco,
 Sors Bona nihil aliud
 Domini COMITIS NICOLAI PERPETUI
 Regis Dalmatiae Croatiae Slavoniae in Hungariae Praefectus
 Comitis Sacrae Regiae Maiestatis Cancellarius infimi
 Consilij Legationum Praefectus Legationis et usque datus
 missis et cetera. Quam Janus Tamas ad vitam Pignet

Gróf Zrínyi Miklós arcképe. (Gr. Apponyi Sándor gyűjteményéből)

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

Az Athenaeum kiadása.

s a Mansfeld seregének kíséretében a tett emberének a meddő menetelés, mialatt fiatalon, huszonnyolcéves korában a járvány áldozataul esik. A közhit ezt a járványt abban az időben *Wallensteinnek* nevezi vala, alaptalanul, de jellemzően, mert reávall egyfelől a nemzet ragaszkodására, másfelől elárulja a birodalmi had viszonyát hozzája.

Örökség ez is mind a költő, ágról-ágra s a birodalmi elemek idegenkedése, mint fenyegető felhő, ott borong a Zrinyiek felett, hogy dicsőségük ragyogását eloltsa, vagy legalább homályba vonja, a szigetvári hőstől kezdve. Már ő hiában kér segítséget Sziget fölmentésére, nem magáért, mert hiszen el van tökéltve a nagy istennek, a királyi felségnek, a keresztény világnak és a végpusztulásra jutott édes hazának híven, alhatatosan, derült arccal, vére omlásával, s ha sorsa úgy akarja, feje vesztésével is szolgálni, hanem a nemzet érdekében; hiában fenyegetőzik, hogy a romok közé temetkezik: Miksa király és Ferdinánd főherceg nem hallgatja meg, pedig a szomszédos megyékben 120,000 főnyi seregük áll együtt, mely aztán Győrnek indul. Sziget romba dől és a hős elesik. Fiat ep oly kevésbé méltatja Hardeck igazi értéke szerint, mint unokáját Wallenstein. S az a fekete felhő, mely az idegenség, bizalmatlanság, feltékenység és gyűlölet keverékéből tapalkozik, még sötétebben kavargó Miklós, a költő felett, míg végzetesen eltakarja hazafiúi és vitézi kilátásait. A nemzet pedig, mely mindig összerendül, ha a nagyok hirtelen omolnak el, részvételt nezi és gyanakva szenezi ki estőket. Hisz a Zrinyieken szíve őszinte melegségével csüng: bennök egyesül, a miért a magyar magára és fájára büszke Különösen Zrinyi Miklós, a költő teljes összhanggal testesíti meg saját emberöltőjének eszméit és érzéseit, törekvéseit és küzdelmét, a mult hagyományával is gazdagítva: *benne századának nemzeti lelke szól!*

Ime, epikánk előzményei és Zrinyi családi öröklései, melyek egyén tehetségeivel az országos állapotok szükségese szerint jelölik meg számára a nemzeti hivatást, melyet karddal és tollal betölt Nemcsak minden esztája, de minden írása is hazafiúi tett. Hősi kardja példát ad, költői tolla példát ír. Pályája irodalmi műveiben nyeri a leghívebb megvilágosítást, s irodalmi műveireh pályájától veszi legtermészetesebb indítékait. Élete folyása és irodalmi munkássága kölesönösen athatja, magyarázza és megokolja egymást, a minek ismerete és méltatása nélkül a Zrinyi Miklós igazi kepe meg sem rajzolható.

Születése ideje meg mai napig is vitás. Régebben, Teleki Ferenc gróf után, 1616. majus 1-ről beszélt az irodalom, de az újabb kutatás kiderítette, hogy a Zrinyi György és Széchy Erzsébet közfogaja ennek az évnek csak nyárutóján esett, fiok ennelfogva előbb nem születhetett. Majd a Kazinczy Ferenc adata, 1618. majus 1. került Andreas a S. Theresa halotti beszédéből forgalomba: de a mennyiben a költő II. Rakóczi Györgynek, ki 1620 ban látta meg a napot, öcsöce volt, s bani kinevezésekor, mely 1647 decemberének végéről kelt, harnuncadik esztendejét meg el nem érte, ezt

A Zrinyi család
a birodalmi elemek

Zrinyi Miklós
születési év.

inyi gyermek-
kora

az adatot is bizvást eldobhatjuk. Most az olasz G. Priorato följegyzése terjedezik inkább s minden újabb bizonyíték ennek az erejét és hitelét támogatja: e szerint Zrinyi Miklós *1620 május 1-én* született. A mi annyival elfogadhatóbb, mert Priorato munkája megvolt a költő fia, gróf Zrinyi Ádám birtokában s minden megigazítás nélkül maradt reánk, holott apja szokása szerint ő is jegyezgetni szokott könyveibe; mert valószínűleg tőle, ki Bécsben gyakran élt, szerezte a bécsi író a maga adatait; talán ez fejt meg, hogy még a Zrinyi leányáról is tudott, ki oly fiatalon halt el. Első nevelése odahaza folyt, a család rendes lakóhelyén, a csáktornyai várban, természetesen amaz idő erkölcsi és viszonyai szerint. A betű ismeretével egyszerre nyerte a hadi élet ismeretét, a tudomány elveivel a vitézség benyomásait. Már kis gyermekül a vessző-paripa és katonásdi játék helyett a valódi paripa és valódi katonáskodás szemléletében gyönyörködhetett. vagy izgalmas látványain edződhetett; mert a csáktornyai vár dobogó hídján apja fegyveres szolgálai nem egyszer vonultak be egész diadal-menettel: elől hozva az elvett török lobogókat, aztán a cifra török fegyvereket, gazdagon felszerelt paripákat, alázkodó foglyokat, majd az elejtett pogányok fejét dárda-hegyre tűzve és magasra emelve. A diadal és borzalom látványa váltakozva kapta meg, s már zsenge korában olhatta lelkébe azt a felfogást, hogy a legigazabb érdemnek és dicsőségnek a harcot tekintse, mi jobb és nagyobb országunk szolgálatára, mint a költészet. Hiszen nemcsak a jelennek eseményei és élményei szóltak e felfogása mellett, de a múlt annyi beszédes emléke is. A gyermek nevével örökölte a vitézi hagyományt. Komáromtól le a dalmát tengerpartig, mondja Salamon, alig vala oly vidék, mely valamelyik Zrinyi kisebb-nagyobb csatájáról és hősi tetteről nem volt volna emlékezetes; két nyelven, magyarul és horvátul, dalban és regében hallotta dicsőíteni e nevet; s még nem egy öreg fegyveres szolga lehetett, ki nagy ősenek, ama régi szebb idők főbajnokának csodás tetteiről élő krónikás volt. A csáktornyai lak is Tollius szerint diadaljelvényeivel egész múzeumot képezett: a folyosókat mindenféle színű török zászlók, értékes spáhi-kardok, ezüstös hosszú-csővű janicsárpuskák, tatár kézíjjak borították. Bent a termekben egy-egy ősenek képe vagy hadi jelene; künt a bástyafalakon egy-egy török ágyú, azok győzedelmének hirdetője és őrizője, mind a Zrinyiek hivatásáról és pályájáról beszél a gyermeknek.

Zrinyi-árvák
gyámjai

De sorsa mihamar megváltozott. Zrinyi György váratlanul elhal és két szép kis fiacskája árvaságra marad: a csáktornyai lakot összes emlékeivel elhagyja és csak emelő benyomásait viszi onnan magával. 1627-ben, Pázmány ajánlatára, Domitrovics Péter, a zágrábi püspök a gyámjok, így Miklós vagy az ő udvarába vagy valami előkelő úrnak házába kerül: de alig pár esztendő múlva már egyenesen maga a bíboros főpap veszi át a gyámságot és gondoskodik a gyermekek neveléséről. Nemcsak a király figyelme, mely irántok érdeklődik, de a maga mély és őszinte vonzalma

is, melyet a család iránt érez, vezetni elhatározásában. Hiszen Zrínyi Györgyöt ő ténitette egyháza kebelébe; vallási és egyenü érdeke egyaránt követeli, hogy árváiról se feledkezzenek el, ha ezt az oly nevezetes családot a katolicizmusnak meg akarta tartani. A két testvér ezen a réven szerencsésére alaposabb tanításban részesült, magasabb műveltséget szerzett, mint a korabeli nemesi ifjak rend szerint. Mert ezek megültek atyjok vagy más nagy urak udvarában. S mit tanultak ott? Zrínyi szerint bizony keveset: inni, pompáskodni, egy mentét arannyal megprémézni, egy kantart pillangókkal teleífrázni, egy forgóval pípkeskedni, egy paripat futtatni – szóval esküdni, hazudni és semmi jót nem tudni. S ha még udvarba nem mennek is, sem a hadban, sem a végekben, sem idegen országokban hadi mesteriséget nem űznek, prókatorságra készülnek, nem az igazság szeretetéből, hanem a mások nyomorítása végett, vagy papságra lépnek, nem a jámborság sugallatából, hanem isten tudja micsoda indulatból. Senki sem tanul tudományokat, senki sem lesz zarándok, hogy aztan hazájának valamin szolgálni tudhasson!

Zrínyi bizony tudományokat is tanult, utazott is, hogy hazájának használhasson. A grammatikai és humanitási osztályokat a jezsuiták gréci iskolájában járta, hol az anyakönyv bizonysga szerint 1630-ban Pelliceroli Vitalis atya igazgatása idejében iratkozott be testvérevel együtt s nevek: *Nicolaus Comes a Zrin, Hungarus, és Petrus Comes a Zrin, Hungarus*, a grammatisták elen áll,¹ hol négy esztendeig 1634-ig maradt; aztan Nagy-Szombatban, az érsek szeme előtt végezte 1636-ig a rhetorikai két éves folyamot, melynek célja a szonoki és költői tehettség teljes kiképzése volt, a tudományosság megadásával a világ történetéből, a nepek erkölceiből, a különböző ismeretek köréből és a tekintélyes írók műveiből. Iskolázásának ez a menete is a Priorato adata mellett beszél. Mivel Nagy-Szombatban a Pazmány egyeteme csak 1635 novemberében nyílik meg s 1636 januárjában kezd meg előadásait, Zrínyi pedig már majusban zarándok lesz, Olaszországba indul ennél fogva az egyetemnek hallgatója nem lehetett. Neve nem is fordul elő annak növendékei közt. Csak a gimnazium tanítványa volt. Pedig szinte hihetetlen, hogy azt bíboros gyámja csak tizenegyet vagy tizenkét éves korában kezdte meg vele. A mikor 1630-ban a gréci intézetbe lépett, tíz esztendő lehetett, a mi a korabeli közszokásnak és eljárásnak leginkább megfelel. S ott, az idegen földön, idegen körben, idegen mesterektől nyerte tudásának alapjait, nyelvi ismeretét. De lithon magyar emberek és magyar viszonyok befolyása alatt fejezte be magasabb tanulmányait lithon kapta meg műveltsége a maga szonoki és költői szelímet, az egyetemes tartalomban nemzeti színezetét. Mert Pazmány abban az időben, a mikor ép a fiatal lelek virágfakadása van, mikor mindenféle behatások iránt a legfogékonyabb, mikor a tanulás nyomott levegője helyett

Zrínyi Miklós
tanulmányai

¹ Schuchardt Hugo, gréci egyetemi könyvtár adatai.

Pázmány
udvara

inkább a tapasztalás szabad légáramában fejeledezik, védeniceit haza hozta és a maga körébe vette, hogy a nemzeti eszmék és érzelmek között fejlődjenek és nevelődjenek. Az ő udvara volt csak igazi iskolájok, termékenyítőbb mint a nagyszombati jezsuita-ház: ott a régi római Cicero a mintájok, itt a bíboros magyar Cicero a példájok; ott a holt írás vonzza, itt az élő ember közvetlensége ragadja meg őket, ki korszakos lángszellemének fényével, ékesszólásának csodás erejével még a nagyokat is bűvös igézetében tartotta. Hazafisága volt kalauza hazafiságuknak, *Kalauza* volt vezérlője vallásosságuknak.

Com. NICOLAS ESTERHASI de GALAN:
Perp. de Frakno, Comit. Sopron Zol: et
de Ber. sup. Com. R. Hung. Palat. Iud. Cum. Aur. Vel.
Eg. S. C. R. M. int. Conf. Can. et per Hung. Lo. c. ut.
146

Esterházy Miklós nádor arcképe.

Itt, a Pázmány udvarában, a kor mozgó eszméi, a nemzeti védekezés és vallásos visszahatás tervei, a harmincéves háború esélyei, Magyarország állami érdekei, a királyi politika követelései a nemzettel, az erdélyi fejedelemséggel és a törökkel szemben, a magyar irodalom, tudomány és közoktatás szükségletei mindig erős hullámveréssel zajlottak: és Zrinyi Miklós nagyra törő lelke ez izgalmas és sokszoros zajlás közepette egyszerre a legmagasabb problémákon érelődhetett. Itt, a Pázmány udvarában, a vezér államférfiak, az ország zászlós urai és az egyház főpapjai sűrűn találkoztak és messze kiható vitákat folytattak, melyek eszmekeltő hatása gyorsabb lendületet adhatott az ő szellemi emelkedésének. A bíboros gyám, ki nemcsak az ország primása, de egyszersmind első diplomatája is, nem egyszer üt-

között Esterházy Miklóssal, a nádorral össze, kinek ellenében katolikus főpap létére a protestáns erdélyi fejedelemséget támogatja, mert nemcsak állami, de nemzeti érdek is a magyarság e menedék-földének függetlenebb állása: és Zrinyi Miklós mindannyiszor elmélyedő érdeklődéssel csüngött szavokon. Hiszen a nemzet sorsának intézése várt reája is, mint családi nagy hagyománya, melyet őseitől, a horvát bánoktól örökölt. Már kezdő iskolás gyermekül Zala főispánja, az ország zászlós ura lőn, kinek neve és jelenléte szükséges az országgyűlési végzések szentesítésére, s már 1630-ban mint főlovászmester írta alá a törvénycikkeket. Talán Pázmány e magatartásában keresendő magva ama bizalmas összeköttetésnek, mely

később költőnket II. Rákóczi Györgyhez fűzi, s ama meleg vonzalomnak, melyet ő az erdélyi magyarság ügyében mutat; mert sokszor egyetlen szó, mely a gyermeki lélekben megfog, később egész iránynak jelgője lesz. Itt, a Pázmány udvarában, amaz idő természete szerint kétségtelenül a nemzet és vallás kérdése uralkodott minden kérdésen; hisz a hajdan hatalmas ország örökös küzdelemben a török terjeszkedés és a német befolyás ellen, szinte minden erejét elvesztette; letiporva szenvedett. Meggyőződése szerint isten csak a katolikus egyházba visszatért nemzetet szabadíthatja meg nyomorától, részesítheti áldásában, azért nemcsak egyesek lelki üdvének megmentése, de az egész nemzet jövőjének biztosítása vezette tértő működésében. Lelkében ezzel a szenvedélyes meggyőződéssel, ezzel a szent tévedéssel a maga vallásának hivatásáról, mint szónok és író egy életet áldozott a katolicizmus helyreállítására; s a visszahatás diadalának fogásai, számításai, támadásai, cselvetései és összecsapásai az ő sugalmazására és indítására készültek és folytak; az ő egő vallásossága lobogott egész környezetében. A katolicizmus győzött; de az ország fölemelése elmaradt. Mert a Habsburgok, kiknek Pázmány politikája szerint a katolikus nemzettel az országot föl kell vala szabadítaniok, a birodalmi bonyodalmak miatt édes-keveset tehettek: Zrinyire mégis a vallásos visszahatás eszméje a megváltás eszközeként, a nemzeti védekezés gondolata a Habsburgok oltalma alatt mely benyomással voltak. S a mikor 1636 májusában tanulmányait végzi, az érsek udvarából megvált, és gyánja rendelkezése szerint Senkiviczy, esztergomi kanonok kíséretében olasz földre indul magával viszi benyomásait is, a nemzeti nyelvnek és irodalomnak azzal az erős szeretetével, mely a Pázmány magyarságából és munkásságából kisugárzott. Megtanulta tőle, hogy tanulni kell; megtanulta tőle, hogy az írás nemcsak gyönyörködtető játék, de diadalmaskodó fegyver eszmeink érdekében és harcában. Hiszen Pázmány egy-egy műve egy-egy döntő útkezetet képezett a katolikusok és protestánsok között; s egyszersmind megtanulta tőle, hogy minden állami és alkotmányi kérdést a nemzeti érdekek magaslatáról, az európai közviszonyokra való tekintettel is, kell elbíralni és megoldani. Olasz útjában látóköre még szélesebb és egyetemesebb lesz, mert nemcsak Itália az idő szerint politikailag már hanyatlott, de len a spanyol, északon a savoyai ház uralkodott, Róma, Firenze, Venezia elyragzott; mégis termékenyítő tanulságokat szolgáltatott. A renaissance még mindig dúsan ontotta benne a maga tenyet, kincsemek gazdagságát; még mindig a vallás művészet, költészet szent földje volt! Zrinyi Miklós a váltakozó és magragadó behatások alatt belemerült az olasz irodalomba, Tasso és Machiavelli tanulmányába s új eszmében és új érzésben forrva tért haza.

Már ekkor kész fertő Öseinek büszke hagyományai, a Pázmány lángszellemének lelkébe oltott sugalmi, olasz zarándokságnak ifjú emlékei már ekkor, 1637-ben emberöltője élére és kora szenvedésére emelked. Szarmazásánál fogva vitéz, növekedésénél fogva politikus, hivatásánál fogva

költő: s mindenütt a nemzet kifejezője, igazi megszemélyesítője. Csak jó szerencse kell és semmi egyéb neki, *Sors bona, nihil aliud*, mint a magyarnak, hogy gyorsan és boldogan törhessen előre. S tört merészen és határozottan.

Zrinyi
császártornán;
méltóságai

Alig költözött csáktornyai várába, megújította azt, a hozzája csatlakozó kisebb végházakat pedig kijavította, védő őrséggel és hadi készlettel bőven ellátta, a mi mind egy tervszerű erősítési rendszer végrehajtása volt. S mint zalai és somogyi főispán, légrádi és muraközi főkapitány ez országgrészt éberén és keményen oltalmazta. Már a törökkel való első összeütközésében a kanizsai basát oly hatásosan megverte, hogy a Muraközt hosszú időre biztosította. Egyszerre megváltozott a szerep, ezután ő támadott és a török védekezett: a mi vezéri tehetségéről és önállóságáról tanúskodott. Majd a harmincéves háború mezején csillogtatta fegyverét: 1644-ben mint egy horvát dandár parancsnoka, 1646-ban már mint a horvát hadak főkapitánya, cs. és kir. tábornok, s merész támadásaival mindig kitűnt, egyszer épen a király szeme láttára. De a míg ő a Morvában harcolt, addig a Kanizsai basa a Muraközt feldúlta. Zrinyi alig érkezett vissza, bosszúra, vára alá sietett; Ali sokkal nagyobb erővel fogadta: ám az ő eszes vezetése, a magyar sereg szigorú fegyelme, lelkesült bátorsága véres fejjel verte a törököt várába vissza. S mind ennek elismeréseként a király 1647. december 27-én horvát bánnak nevezte ki: Zrinyi egész fiatalon az ország harmadik zászlós ura lett. De méltóságát ünnepélyes beiktatással csak 1649 elején foglalta el.

Zrinyi idilljei

A negyvenes évek alatt már Apollónak is áldozott, a mikor *Viola* kegyetlensége ellen küzködve, ifjú elmével, a szerelem édes versével játszott. Sőt szíve már előbb is lobogott, dala minden valószínűség szerint előbb csattogott, noha ennek az érzésnek nem maradt egyéb emléke, mint a leány neve: *Hajnal* a *Viola*-idillek egyes helyein. A miben föltevésünk gyökerezik, a Zrinyi egyénisége és az olasz költészet hatása reája. Költőnek született és az olasz költők ihlete avatta fel és szólaltatta meg. Mi természetesebb, mint hogy a hatás melegében, közvetlensége alatt? Annyi bizonyos, hogy a meglevő idillek sem teljesek. Már az elsőben, a *Vadász* panaszában *Viola* kegyetlenségéről, keservesen emlegeti, hogy az acélt a tűz meglágyíthatja, a kősziklán idővel fölismerszik a hangya nyoma: csak ő nem hajol, *hiában apolgatja verssel*. Ebben az apolgatásban bizonyára még számos éneke fakadt: de csak őt idylliumot méltatott a megmentésre. Valamennyi olasz mintára készült, s a mint már Imre Sándor kimutatja, leginkább Tassó követésére vall. Zrinyi bennök új műfajjal gazdagította a magyar költészetet, ép annyi művészi tapintattal, mint magyaros érzékkel. A műfaj alakjának általános keretében megmarad ugyan: de nem követi az olasz sorok szerkezetét; az ismert magyar négyes versszakot használja: de *Tityrus* és *Violában*, a *Vadász* és *Echóban* apró, könnyű, játszi sorokkal vegyíti. Tartalmilag is merít példájából, mint

a Tasso Amintájából, de versei a magok egészében, a lelki inditek és költői részletek fűzésében, s festésök színezésére és hangjok változatosságára nevezve eredetiek. Hangjok majd elégiai, majd drámai, a szerelmes bennök nemcsak Violával, de a Visszhanggal is párbeszédet űz, mi a Tasso Echójára vezetendő vissza. Imre Sándor azt hiszi, hogy ezt a költői játékot nálunk Zrínyi alkalmazta először, holott jóval megelőzte őt Balassi Balint és Rimai János az ismeretes Joannes Secundus Hagiensis után, nem kevesebb szerencsével. A Zrínyi idilljeinek tárgya az egyetemes emberi, a *szerelmem*, melyet nemes tartózkodással és kora ízlésével általános alakban érzékit

A csaktornyai vár

meg, de egyéni benyomásai és vonatkozásai mind végig ott vannak azon. Az ő szerelme csapkodott itt, sokszor hatalmas lánggal. Viola valószínűleg Draskovics Eusebia, Gaspar gróf leánya, kinek Lykaon, gróf Erdődy Farkas udvarol előbb, a boldogtalan Berleba pedig Draskovics Borbála, János grófnak, a hová? bűnnak és későbbi nádornak gyermeke, ki Zrínyit rajong. A költő győzedelmeskedik a küzdelemben. Eusebia jegyese, majd felesége lesz 1646-ban, míg Borbála epedő tört szívével Erdődynek nyújtja kezét. De a Zrínyi boldogsága csak rövid, mert a szép virággal elhervad, a legszebb csillag kilobban: Eusebia 1651-ben elhal. S a bankoló férfi összezúzva zokog muatta. Mindig előtte két fekete szem, aranyos szép haja, alabastrom melle és klaris ajaka: s *Orpheus* keservében, melyet

nagy bánatához méltónak se tart, kínosan panaszkodik: Eurydice árván hagyta a világon. Búsan szölongatja a Drávát, mely szerelmének erős bizonyysága, égő szívének orvossága volt, hisz sokszor megnövelte könnyhullatásával, hogy sírjon együtt véle. Csak Eurydice van eszében, megkeresi a setét Acheronban, s *Plútónál* töredezett hangon, töredékes dallal könnyörög érte; míg kis fia haláláról szóló *Elégiájában*, mely csak az imént került nyilvánosságra, megható érzéssel siratja meg, hogy piciny fülemiléje, minden reménysége, mint könnyű árnyék *elkele* előle.

Az idillek
ültői értéke

Zrinyinek e kisebb költeményei nem méltatlanok műzsájához. Ha olykor nehézkesek, olykor darabosak is: nagy ereje nem egyszer felragyog bennök. A merész gondolatok, képek, hasonlatok, akár eredetiek, akár kölcsönzöttek, szinte buja gazdagsággal sorakoznak egymáshoz; s a szenvedély őszintesége még a közvetett alak ellenére is kiérzik belőlök. Mert az idillek alakjok és elnevezésök szerint idillek ugyan: de igazabban szerelmi énekek. A természeti képek a lírai érzések festésére szolgálnak leginkább s ezek uralkodnak amazokon. A költő nem tagadhatja, hogy a szerelem is bántotta olykor; nem is tagadja, hiszen a szerelem nem egyenetlen a vitézséggel. Mindamellett úgy tetszik, hogy inkább a vitézségnek mint a szerelemnek megéneklésére hivatott. Sokkal inkább keresi a széles ecsetű színezést, a történeti részletezést, mint a mennyire a szerelmi énekek jellemével megegyezik; sokkal pazérabban szedi és ontja képeit és hasonlatait az antik vallás és történetek alakjairól, a természet tüneményeiből és példáiból, mint a mennyire az érzelmi elemek fölvehetik. Kobza csak ott zendül, ott kap meg igazán, a hol ünnepiesebb hangfutamokat vehet. Vallásos éneke: a *Feszületre* épen azért elegyes költeményei közt a legszebb és legegységesebb. Hatalmas kifejezése a keresztyén áhitatnak, megadásnak és töredelemnek, melyre int, mert hiszen érdemünk, mint a kövön a hangyanyom, bűnünk pedig mint levél a fákon, örvény a tengeren, fővénny a parton, madár a levegőben. De az úrnak irgalma nagyobb, az ő kegyelme végtelen: azért bízhatunk benne, nem magunkért, hanem szent fiáért, a keresztfán halt Krisztusért, a ki méltó, hogy műzsája könny-zuhatagokat árasztson érte!

Az ő műzsája nem a játszi és dallamos húrokat kezeli voltaképp: örömebb énekel nagy okért hangosabb verseket.

A *Szigeti Vessedelem*, mely Bécsben 1651-ben elegyes költeményeivel együtt jelent meg, az ő legsajátosabb és legérdemesebb műve. Nagy okért, a nemzeti megváltásért fogant, hangosabb versekkel, mert harci küzdelemről, hősi halálról beszél: ez az első magyar eposz, melylyel a nemzeti génusz a világirodalom remekeinek magaslatára emelkedett, ez az első költői alkotás, mely eszme, szerkezet, jellemzés, lelemény és feldiszlítés tekintetében ma is teljes elismeréssel tölt el. Mert bár a tárgyat nem a nemzet fiatal-ságából veszi, mikor a gyermeki hit naiv beszéde szerint a fenséges istenek még közvetlenül érintkeznek az egyszerű emberekkel, velök élnek, örülnek

és szenvednek, és égi csodáik minduntalan beleszövődnek a földi dolgokba, bár nem választ oly korszakos vállalatot, melyre az isteni küldetéssel bíró hős vezetése alatt az egész nemzet egyesülne, szándékban és érzésben összeforrna. A maga magasztos felfogásával és öntudatos művészetének erejével mégis a közeli történeti eseményt, a részleges szigeti küzdelmet

A szigeti veszedelmek

Zrinyi Miklós Szigeti vészedelemének című képe (Boca, 1914)

az isteni beavatkozás körébe, az egész nemzet sorsára kiható változás jelentőségére bírja emelni. A magyar meghasonlott, megromlott, bűnbe merült, isten haragjában alázta meg és büntetésül veri a törökkel, istent kiengesztelni, a nemzetet meg kell váltani. Ez a Zrinyi magasztos eszméje, de nem kizárólag az övé. A mikor az lelkeben megszólal, csak a *nemzet lelke* nyilatkozik benne. Mert a XVI. században az általános bűnba esés, a kölesönös vadaskodás rajongásából, az erkölcsi megújulás szükségességéből

A Szigeti vé-
szedelem
alapeszmeje

és a nemzeti fölemelkedés vágyának érzetéből fakad ki e nagy eszme, mely annyira belement a nemzet lelkébe és szívébe, hogy az országos rendek végzésileg is kijelentették az 1546-iki törvények II-ik cikkelyében, mikép a magyar nemzetet bűneiért haragjában veri a megbántott isten; s már Károlyi Gáspár, a Magyarország romlásáról írt *Két könyvében*, vallja és hirdeti: hogy istennek indítása nélkül még szívében is nem jöve a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az isten nem indítaná az ő szívét és az isten nem súgná az ő fülébe, hogy fölfegyverkezzék, ennek pedig nem egyéb az oka, hanem a bálvány-imádás, mi Károlyi Gáspár és Magyar István szerint a katolicizmus, Pázmány és Zrinyi értelmében a protestantizmus; s már a Tardy György énekében a *Szikszai győzelemről* megvan isten közvetlen beavatkozása és az angyalnak küldetése. Tardy is a maga élénk, mozgalmas elbeszélésében isten jótéteményeivel kezdi, hogy őseinket a pogány földről kihozva, szent Jelkével a keresztyénségre térítette; majd a törökök dúlásait és fosztogatásait említi, úgy hogy isten jókedvében megszanja a magyar népet, mert megparancsolja angyalainak, hogy monjenek el Egörbe, Rákóczihoz, hű szolgáljához, hogy üljön hamar főlovára, viselje gondját juhainak, bátorsággal bízzék és semmit ne féljen, mert népe ellensége ellen véle lesz. Hasonló előterjesztés, ugyanaz a küldetés, azzal a különbséggel mégis, hogy itt a diadalmat és nem vértanúságot hirdeti, mintha ez ének keletkezésekor, 1588-ban Zrinyi Miklós önfeláldozó halála után a haragvó isten már kiengesztelődött volna választott népe iránt. Az eszme már megvolt és forrt, hogy Zrinyi a maga hatalmas erejével egész nagyszerűségében emelje ki. S ha az a lángész, ki a nemzeti eszméket és érzéseket, melyek emberöltője lelkében és szívében élnek, a leghatalmasabban fejezi ki: Zrinyi bizonyynyal az!

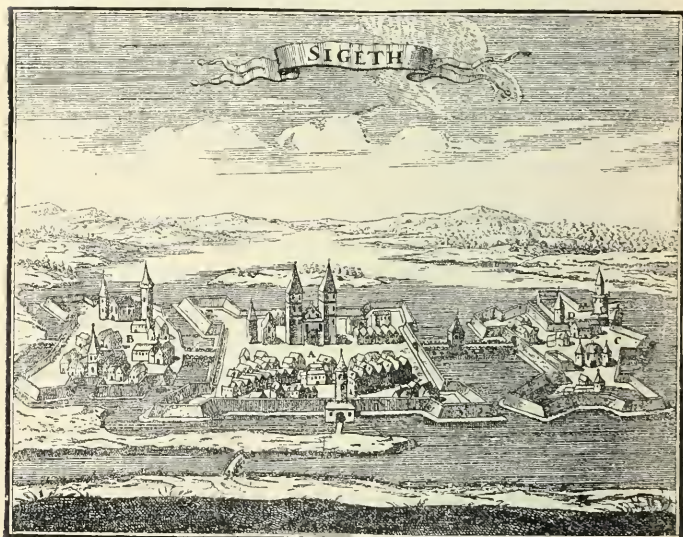
A költemény
tárgya

Epepeiájának tárgya: Sziget védelme, hőse Zrinyi Miklós, ki meg merte várni Solimán haragját, az ő hatalmas karját, és rettegett szablyáját; sőt megállította, feltartóztatta, a míg hősi halállal el nem vesz. De Zrinyi önfeláldozása, s a maroknyi magyarság vértanúsága nem egyszerű vitézi tett: *nemzeti válság*. A nagy mindenható a földre tekint, *egy szemfordulásból* megnézi a világot, s a magyarok erkölcsi sülyedése miatt haragra lobbant: állhatatlanok, tévelygők, nincs előttük az ő nevének és fia vérenek becsülete, a jó cselekedetnek kellet, az öreg embernek tisztelet; elfajzottak, *a szép keresztyén hitet* eltapodták, és *különféle vallásokban gyönyörködnek*; s minden bűnök eláradtak köztük. Haragjában *Mihály* angyalt *Alektó* furiához küldi, hogy Szolimánt bújtsa fel a magyarok ellen, kiket hatalmába ad. Az angyal előbb az igazakért esdekel, de hiában, aztán égnek ereszti sugár-szárnnyait és teljesíti szomorú megbízását. Alektó Szelim képeben felbőszíti az alvó Szolimánt, ki riadva ébred: »fegyvert, fegyvert!« S elhatározza, hogy gyaúrt rak halomba, megfürösztí lovát keresztyén vértóban, városokat és várakat rejt hamuba. Hadaí azonnal Drinápolyba gyűlnek, vezérei tanácsot ülnek Arszlán budai basa levele felett, mely a háborút

ajanlja. Ott Deliman, a tatár khan fia, kinek szívét a szultán leánya, a szép Kumilla, s annak *szép haja* megkötözte; de a míg ő odahaza járt, hadat elhozni, a Rusztán felesége lett; mi miatt most Deliman nyughatatlan, áll vagy ül, s mint dühös farkas lesi a Rusztán halálát s kitölti, ha lehet, rajta bosszúját; ott Amirasszen, ki maga is fekete, lova is szerencsen, az arab Karabul, mely *széltől fogamzott* egy híres kancában; aztán Olindus, Hamviván, Demirham, kinek erősebb a Szolimán birodalmában nem volt, mert ez gyökeréből nagy tölgyfát kirántott, ökölrel agyonvert egy nagy elefántot; majd Demirham batyja, a bűvész Alderan, Mahomet fejtegetője, álmok magyarázója; végre mások tömerdek sereggel, mely mint felhő az eget ellepte a földet: jaj annak, jaj a magyarnak, kire ez a felhő fog omlni! A míg a sereg megjő, Arszlán a budai fővezér maga-hittségében Palotára tamad, hogy érdemet szerezzen, de Tűry György kemény fogadására visszairamlík és dicsőség helyett szégyennel várja urát, ki olyan fekete paripán közeleg, melynél szebbet a képiro sem írhat. A császár fejen patyolat, két csoport kocsagtollal, vállán szép arany hazdia, oldalán misziri kard; szívében lángot es fegyvert es nagy veszedelmet hoz a kereszttyenségnek. Hozzája hasonlatos bölcs és vitéz fejedelmi még a pogányok között nem volt; nem hajlik mint az ag, de mint kőszikla megáll. Még Nandor Fejérvár alatt a derek sereggel, s azon tanakodik: vajjon Egert vagy Szigetet vivja-e, mikor Petráf az előhaddal már megszállja Gyulát. A vesz közeledtere Zrinyi Szigetben rendes szokása szerint *hajnali imára a feszület elé térdel* könyörögve, hogy ne engedje isten, mikép a török a kereszttyeneknek arthasson, segítse meg nem az ő tisztességeért, hanem szent nevének örök becsületeért; s isten meghallgatja szavat, noha érdeme csak annyi az ő kegyelme ellen, a mennyi vizet kis fecske a szájába veszen a mérhetetlen tengermélység ellen; mert *a feszület hozzája háromszor lehajlik*, es tudatja vele, hogy vértanúságot szenved es lelke égbe száll, hol angyalok es cherubok várják es isten jobb kezére állítják, mert annak nevéért a pogány ellen esik el: Szolimán vára ellen jó, mint eh farkas lesi az ő halálát, de hatalma, ereje Szigeten megtörik, maga is az ő kezétől elpusztul, hogy a bán fejének koronája annál fenyesőbb legyen. Fia György nevet telmáasztja, tündöklő fénybe vonja es nemzetséget felvirágoztatja!

Szolimán csakugyan Sziget ellen indul, mire leginkább Zrinyi ingerli, mert a budai basára bosszus szultán Arszlánt leteszi, helyebe Mustata, boszniai basát emeli, Boszniába viszont Mehmetet rendeli, ki a magyar földről oda sietteben Siklós alatt pihen meg. Gondtalan es puha, elkapott szerencse-ii, ki Szkender, siklósi beg figyelmeztetésére sem veszi számba a veszedelmet, melyvel az okos szigeti hős fenyegetheti, sőt este Szkenderrel fenmulat es szép török dalnokával eneket mondat boldog megelegedésről, hisz a Szerencse labaihoz kötve. A szigeti bán azonban kémeitől értesülve meglepi es a hadat szétveri, a harc sodrában a Mehmet fiát megöli, mire Mehmet elkésérülten a bunra robban; de az *isten angyala a csapást*

megtárlja, a szablyát kezében megfordítja: a Zrinyi kardjától maga esik el. A török elhull, megfut vagy megadja magát, mint a vitéz Olaj bég, egyedül a bánnak nevére, mert senki másnak meg nem hajolt volna. Zrinyi diadallal tér meg várába, vitézei elől a keresztyén holtakat és betegeket viszik, köztük Farkasics Pétert, a derék hadnagyot, aztán a zsákmányul ejtett török fegyvereket, a kópjára tűzött fejeket, az alázkodó foglyokat és a büszke paripákat, a diadalnak jelvényeiként. Azonban a gyors hír szárnyára felkele, szélnél és madárnál gyorsabban repüle: s megviszi a szultánnak

Szigetvár a XVI. században.

Előkészületek
Sziget védel-
mére

a Mehmet vesztét. Rögtön tanácsot ül és elhatározza, hogy Sziget ellen fordul, Kadilesernek ezer juhot adat áldozatra, hogy a támadás kimeneteléről jóslatot mondjon. A főpap levágatja azokat a mezőn, s hullájokra sok sas gyűl, de egy nagy fekete sas elkergeti őket, s nem engedi nekik, hogy belőlük egyenek: a mi rossz jel a szigeti vállalatra. A szultán ép ellenkezőleg azt hiszi, hogy a sasok azért nem esznek a juhokból, mert keresztyén testekből jobb eledelt kaphatnak. Fenhéjázásában elbizakodik, míg serege fételemben szorong; s a mint éjjel két ló elszabadul és riadva kel a szó, hogy Zrinyi a táborra ütött: egyszerre zűrzavar támad. A török fölzendül, szerte futosik és vagdalkozik: 3000 ember pusztul el csak

a Zrinyi nevének hallattától. Zrinyi ellenben a szultán készültere hősi lélekkel szervezi a védelmet, beszédet intéz társaihoz. Nagy a veszedelem, de azért esztelenység lenne nem bízni istenben, ki mindig megsegíti a benne bizókat, miként Zrinyit is nem egyszer megsegítette. Most az *egész keresztység Szigetre néz*, melynek már az is tisztessége, hogy Szoliman az ellensége. Kiki elszántan harcoljon, a török szavának ne higgyen, mert hogyan adhatna hitet az, kinek magának sincsen. Esküdjenek meg, hogy ez a hely leszen dicsőségek vagy koporsójuk. Zrinyi Miklós előbb maga megesküszik, hogy velök marad a fejük fennállásáig, majd társait esketi meg, kik csapataikkal egymásután vonulnak fel az esküre: Farkasics, Juranics, Radivoj, Deli Vid s a többi levente kapitány. Az eskü végeztével a viárat felszereli, s liút szép levellal a magyar királyhoz bocsátja s annak kegyelmebe ajánlja; a liú sasnak fia, igazi sas, menekülni vonakodik, míg apja meg nem győzi, hogy óvja magát nagyobb szükségre és jobb időre, akkor legyen nagy példájának követője.

A mint e szerint minden rendben, a szultánnak két küldötte érkezik a mez-szavú Halul és a nyers Demirham. Előbb Halul beszél a Zrinyi vitézségéről, a német megbízhatatlanságáról, magyar gyűlöletéről, rak-batonjárásáról, hogy a bünt a vár feladására bírja; majd Demirham szól röviden, egyenesen, hogy vilaszszon háboruban vagy békében, mire Zrinyi hadnagynai és vitézei megzendülnek: fegyvert, fegyvert, fegyverrel, nem szóval kell veszni Szigetnek; Demirham pedig visszavág: ám legyen halalos fegyver, ha eltök oly unalmas! Szoliman haraggal és bosszúval vivatni és lövetni kezdi Szigetet, honnan Zrinyi Osman támadó seregere az Almás vízehez merészen kicsap, s nemcsak maga, de Deli Vid is szilajon oldokol a törökök között. Hamvivánnal megviv, megkergeti és megöli őt, fegyvereitől megfosztja, min annak szolgája elkeseredik és a törököket bosszúra tüzel. Az ejleszallta miatt már lehetetlen. A vad Demirham barátja elestének híre megesküszik, hogy Hamviván gyilkosának lelkét vása megemeszti, és heves sürgetesére a szultán megígéri, hogy Szigetet minel előbb körülveszi. A mikor alatta megszall, a védő seregnek ep nagy vesztesége van: Farkasics Péter régi sebeiben meghal. Zrinyi magasztaló beszédet tart felette, hogy az emberi dolgok közül csak a jó eselekedet maradandó. Farkasics jó eselekedetével meggyőzte a halált. Majd a temetés után elbulsultan, de vitézen kitor s a két sereg keményen összeütkezik Zrinyi, Juranics, Radivoj iszonyu pusztítást követ el; Demirham találkozik Deli Viddel, az dühösséggel nagyobb, ez igaz hittel batrabb. Megvivnak együtt, késő estig küzdenek, akkor megigerik, hogy újra összejönnek folytatni a párviadalt. A szultán felhaborodik az örökös veresegen és tanácsot tart, hogy a legvitézebb gyaur ellen miként kell harcolni? Rusztan, a császár veje szerint rendes úton, sancokkal, aknákkal, árkokkal; a szilaj Delman, adáz vetélytársa szerint karddal kell megrohanni, a ki fel a fegyvertől bujjék el; hasonlóképp érvel Demirham is, a ki nem kapálni jött a var alá.

Szigetvár
troma, par
harcek

Vége a Petráf közvetítő terve győz: legyen rendszeres vívás a vár ellen, bátor támadás, ha kicsap megint, Zrinyi ellen.

Zrinyi pedig színleg, mintha félne, tartózkodik két napig a kirohánástól; s tudósítja a császárt állapotáról. Hírnökei Juranics és Radivoj, nem adományért, csak a jó névért vállalkoznak a veszedelmes kalandra. Az ellenség alvó táborán menve át loppal sokat megölnek, de aztán a tatárok között magok is elesnek. Radivoj *Deli Vidnek álmában megjelenik*, s megjövendöli vezére és az ő halálát. Most megkezdődik Sziget tömeges megrohanása, mi közben nem egy magyar és török kitűnik. Ezek között különösen Delimán, ki a cselből nyitva hagyott kis kapun a várba ront, hol övéiből csak egyedül marad élve; de szintoly bátorságban, mintha a török táborban járna: üldözik, lödözik, de nem találják, meggondolkozik és megfordul, karddal a kapunak közelg, a lótehernyi lakatot ököllel leüti és a kaput lábbal kirúgja, aztán lassan kiballag s az árkon átúszik; a magyarság sorából pedig leginkább Zrinyi, ki körül vitézei, mint oroszánkölykek vígadnak, örülnek, hízelkednek. Delimán mégis búsong és restelkedik szigeti kiballagása miatt: de mikor puha vetélytársa, Rusztán szemére veti, büszkesége egyszerre fellobban, régi gyűlölete felkavarog és tűz sem oly hirtelen, sem puskacsattanás, a mily gyorsan leszúrja a szép Kumilláért, annak szép hajáért; a régi bosszút új alkalmon így elégíti ki. Barátainak sürgetésére a szultán bosszúja elől elvonul, de mint haragvó Achilleus. Demirhám pedig, ki erre leginkább készítette, személyes párviadalra kél Deli Viddel az egymásnak adott ígéret szerint. Deli Viddel kétszáz magyar, ki a küzdelemre ügyel, Demirhámmal meg az Amirasszen serge, mely nézőnek kiáll: s a mikor Vid már-már győzne, Amirasszen hirtelen reázúdul, de vesztére, mert a levante megfordul, levágja és a Karabulra kap, mire magyar és török halomba gomolyodik, szégyenére Demirhámnak, ki restelli az árulást. Vége Zrinyi robban elő segítségül, a törököt szétveri; de Videt hiában kiáltozza: elesett vagy eltűnt.

Delimán és
Kumilla

Delimán ezalatt úttalan úton bújdosik, Kumillával összetalálkozik: s a két szív boldogságban forr össze. A verten vert török tábor és kiengeztelődött szultán követe fölkeresi s a hőst Kumilla kezének jutalmával hívja vissza harcba. Delimán kész, a nő balsejtelmeinek ellenére indul véle együtt; Kumilla ellankad, inni kér, Delimán szomakjában vizet hoz számára: a *szomakba sárkány vére hullt*, a víz megmérgeződött és Kumilla elveszett miatta. Delimán szerelmi bánatában és őrgöngésében oroszán módjára ordít, ruháit letépi, meztelen járja az erdőket, tövestül szaggatja a fákat; aztán magához térve fegyverbe öltözik, hogy bosszút álljon a keresztyéneken. De isten vezeti az emberek dolgát. Az védi Deli Videt is, hogy a törökök a magok táborában föl nem ismerik: míg felesége, Barbara, ki török leányból derék magyar menyecske lesz, török harcos képében fölkeresi, s a hírvívó szerezcent, ki ép ura hollétéről akarja a szultánt értesíteni, lováról ledőli. A kerekedő zavarra ott terem Deli Vid is, nejét a zajongók elől a

az én engégye kőgy ^{mit?} 170, által wígy
 en meg pégy 272 ra. en peng
 maradoh Nagodnak mint kegyetnes
 Vramnak alaratos fogva
 Chakornyán. 24 Januárj

G. Zrinyi Miklos

Karabulra kapja és Szigetbe ragadja, hol megjelenésére annál nagyobb az öröm, mert már halottnak hitték. Elbeszéli a törökök dolgait; de Zrinyi meg nem retten, ép elméjét és nagy szívét a török vesztére tartja, mely új tanácsot ül.

Deli Vid és
Demirhám

Szolimán haragjában dühöng, Delimán és Demirhám szilajon, heveskedve szól: a tanácskozás lehetetlen. A szultán bizonytalanságban. Szerencséjére a ráró-madarak egy postagalambot táborába űznek, annak leveléből megtudja a vár helyzetét: megindítja az általános támadást. A bűvész Alderán még a hatalmas *pokolbeli lelkeket* is segítségül idézi, kik iszonyú vérontást visznek véghez: ott fegyver fegyverrel összetalálkozik, rettenetes Halál köztük gyönyörködik. Most eljött ideje, hogy Deli Vid és Demirhám is leszámoljon egymással: ádáz párviadalukat befejezik. A két hős oly kegyetlenül csap össze, mintha a tengeren két gálya egybeütközik. Deli Vid mély vágást ejt a Demirhám arcán, megkapja nyakát, megnyitja oldalát, úgy hogy a török mérget és vért okádva verődik és ordít kezében: de mint fáklya az utolsó lobbanáson, megkettőzteti vitézségét, kiperdül a Vid kezéből, azt homlokán, nyakán, lábában halálosan megsebesíti: egymás mellett omolnak össze.

Az utolsó ki-
rohanás

Zrinyi is közelgetni látja végső óráját: maroknyi népét összehívja és a halálra lelkesíti; aztán gazdag tárházába megy, a mi drágasága van, máglyára hordatja s elégeti. Csak ünnepi dolmányát és mentéjét választja ki, két arany karpereccel és kócsagtollas sisakjával, majd száz aranyat tesz kétfelé zsebébe: hogy a maga hóhéranak jutalmat tegyen! *Isten pedig ül vala abban a székében, honnan a világot nézi kegyelmesen*, minden szentei és angyalai közt, mialatt az égi zene zeng s parancsára egyszerre elhallgat. Megszánta már a szigetieket, kik hitéért küzdenek, s nem nyelvvel, nem szózatall, hanem *tündöklő isteni akaratall elküldi Gábor angyalt mennyei sereggel* Szigethez, hogy a pokolbeli lelkeket űzzék vissza és a szigetiek lelkeit hozzák fel az égbe. Fénylik az ég, a merre repülnek s elejbük a Szivárvány kapuját megnyitja, a Tejes-út magát csinosítja, a Göncöl-szekere viszi fegyverzetöket s könnyíti terhöket; csak Herkules nem mehet, őrt kell állnia nagy botjával. Gábor angyal Zrinyihez száll, egyik kezében lángozó pallossal, a másikban egy szép pálmaággal és koszorúval, melyet magasra tartott: fényére a sötétes szoba csodásan megvilágosodott. Az angyal megszólal: »Ihon az istennek az ő koronája. De a magas egekben mást hordozol, mely fényes csillagokból van kötve örökkön«. Aztán folyik a harc. Gábor angyal az Alderán ördögeit visszakergeti, s azok mint forgószél keveregnek égben és keservesen üvöltnek a sötét felhőkben. Zrinyi pedig vértóban gázol, vérzuhatagokat fakaszt a pogányból.

Itt fegyver fegyverrel találkozik össze,
Vitéz is vitézzel kapcsolódik közbe;
Vér, jajgatás és por megy égben keverve,
Török dárda, kópja, szablya elegyedve.

Halál formára jár bán törökök között
Mint az langoz harap, ha nadban utközzét,
Mint az sebes vizár ha hegybul erközzét
Oly kegyetlenégben Zrínyi most öltözzét

Sokát elejt, míg Delimánnal egybeakad, ki reá rugaszkodik dardajával; de isten angyala elveszi erejét, megtompitja annak hegyet, és Zrínyi leveni őt; majd Szolimánnal ütközik meg, s a világ tolvaját isten büntetésekként levágja; végre a törökök golyóitól lehanyatlak maga is. *Az angyali légió lelkeket égbe emeli, isten elejbe*, hol szép muzsika-szó fogadja őket.

Az epopein így az égből indula ki és az égben végződik Isten választott hőse, a szigeti bán, küldetésének egész felsegében lép elénk, mint a Tasso Bouillon Godfriedja, könyörögve, hogy a kereszt csodás lehajlása és beszéde a tündöklő isteni akaratot hirdesse, mely reá vár a magyar váltásigaként; s vallásosságának és hazafiságának emelő erejéből mind végig, homlokán eme jeggyel, halad előre: azért egész szigeti pályája a ragyogó dicsőség lángirása. Társai közt nemcsak hitére legnagyobb, de vitézségére is az; s ép oly magasan kiemelkedik minden ellensége felett. A költő igazi műveszi szánutassal a török sereg két legelső hősére: Delimánra, ki egymaga áll szemközt a szigeti varban az őrséggel, és Szolimánra, kitől Európa retteg, mint a világ tolvajától, reahalmaz minden nagyító vonást, hogy aztán a Zrínyi kardja elebe dobja s egymás után győztesse le vele őket. A szigeti bán a védelemnek folyamában mind az, mint a langoz, ha nadba ütközött, feltartóztatlanul pusztít, s örökön ott lebeg felette, mint az Úr lelke a vizek felett, isteni küldetése hiszen isten fordítja meg Szolimán szándékát Eger helyett Sziget ellen, isten angyala fordítja el rendszerint a Zrínyire mert csapást, mint Mehmettel és Delimánnal szemközt; de tüneményes nagysága csak akkor mutatkozik a maga teljes-segében, a mikor a törökseggel győzelmesen elejtett két legelső hősének, Delimánnak és Szolimánnak holttestéről emelkedik az égbe. Mert ha Szigetretek már az is tisztessége, hogy Szolimán az ellensége mennyivel jelentősebb a szigeti bánnak tisztessége, kinek kezétől omlik össze nemcsak Magyar-ország, de az összes kereszténység legvitezebb és legszerencésebb ellene Zrínyi küldetése betelik: magasztos küzdelmével és magasztos halálával, a vallásosság és hazafiság legszebb erényeivel kiengeszteli istent nemzete iránt önfeláldozása megváltja azt. S míg magának ragyogó koronát, örök csillagokból arat-fajának ragyogó példát mutat a nemzeti erények kifejtésére, az igaz vallás oltalmára és a török megtérésére. Az isteni kegyelem és a nemzeti védelem újra egyesülhet: a magyar a nagy mindenható vezető és partfogása alatt vívhatja meg a harcot az ország felszabadításáért.

A költő eszmeje a maga egész nagyszerűségében tündökol elénk, az epopein szerkezetének műveszi megalkotása és kivitele által; a népszerűen bizonyítja, hogy Zrínyi-ben igazi teremő erő lobogott, noha el kell ismernünk, hogy mestereitől sokat tanult, sőt az lenne feltűnő nekünk, s ha

Az angyali
légió lelkei

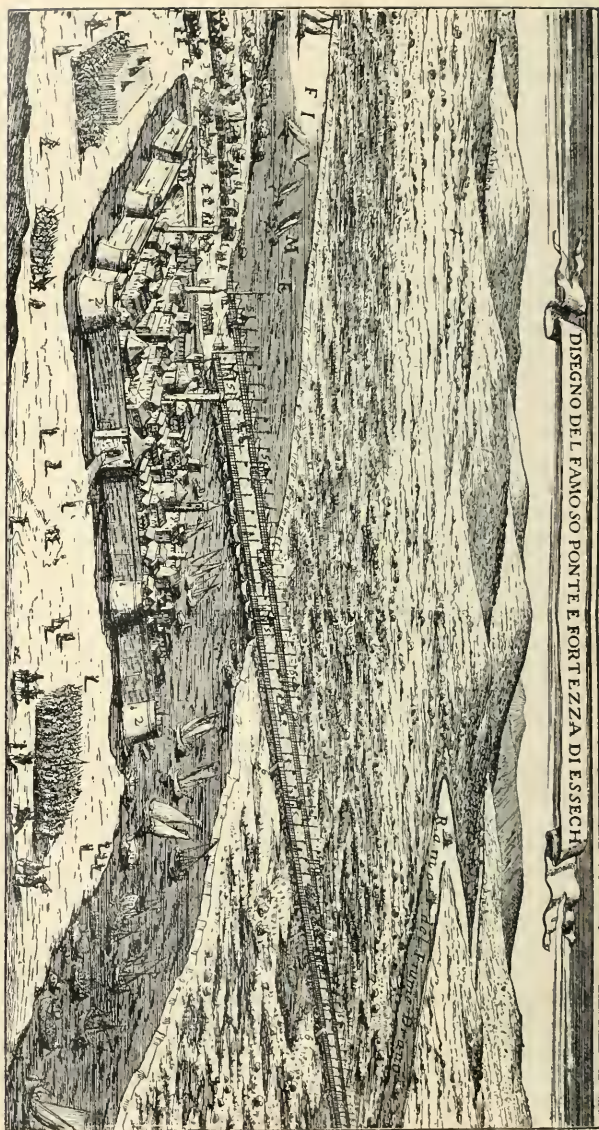
Az epikai költés
példányai

lett volna elitélendő a maga nemzedékének, ha műve örök példányaitól nagyon elüt. Mert az epopeiának Homértól kezdve Ariostóig és Tassóig, s utánok máig megvannak a maga sajátos törvényei és műfogásai, melyek a kezelés módjához tartoznak: így azokat Zrínyinek is figyelembe kellett vennie. Ilyen a föltét, a tartalomnak néhány sornyi összefoglalása, a segélyre hívás a Múzsához vagy Szűz Máriához, a költemény elkezdésekor vagy valamely vállalat megindításakor, a hadi számla a kiválóbb hősök bemutatásával, a jövőendő sejtetése későbbi események bekövetkező fordulatával, az isteni beavatkozás közvetlen nyilatkozásának beszövése, csodás hatásának meglepő feltüntetése, álmok, jelenések, jóslatok sűrű alkalmazása, megrontó hitetlenség vagy ijedtség felhasználása; sőt, a mint már Arany kimutatja, a cselekvény fordulatainak nem egy indítéka, a jellemek színezésének is nem egy vonása szinte oly egyetemes és örökletes: például a párviadal, mely hitszegés miatt általános harccá lesz, vagy éj miatt félben szakad és máskor ér véget, kiváló hősnek az ellenség közé rekedése, hadi tanács villongása a béke és háború pártja közt, kihívó követség küldése, két jó barát közös vállalkozása, nagy vitéz megfutamodása s önmardosó szégyene, az ellenfelek személyes összeütközése előtt egymás sértegetése, valamely szeretett bajnok megbosszulására a holtteste felett kerekedő harc, elestének megsíratása és eltemetése, mind olyan vonás, mely Homér óta minden epikusban meg-megjelenik.

Hatásuk Zrí-
nyire

Zrínyi jól ismerte a világ-irodalom remekeit, hiszen könyvtára bizonyossága szerint latin, francia, spanyol, olasz és német nyelven egyaránt értett, törökül, horvátul, magyarul pedig bizonyosan már gyermeki esztendeitől fogva beszélt; jól ismerte az epikai költés példányait, hiszen az *Ilias* és *Odysszia* latin fordításban, az *Aeneis* négyféle kiadásban is, az *Orlando Furioso* és *La Gerusalemme liberata* eleget forgott kezén: ennél fogva ismernie és követnie kellett az epopeia sajátos törvényeit és műfogásait, ezek követelményei és nyilvánulásai szerint. Már most csak természetes, ha műfaji találkozások, sőt írói behatások mutatkoznak nála. Hatott reája *Homér*, mint a széltől fogant paripa említésében, a szigeti veszedelem előtt való jóslat alkalmazásában, a két ló keltette éji zavar rajzában, az almási harc színezésében, a Deli Vid, és Demirhám-féle párviadal hitszegés-okozta félbeszakításának leírásában: de hisz Vergilius, Ariosto, Tasso még közvetlenebb vonatkozásokat mutat. Hatott reája *Ariosto*, mint az ének kezdetein való elmélkedések beszövéseben, mi az Orlando furioso költőjénél kora tanbölcséleti hajlamára vihető vissza ép úgy, mint a Szigeti Veszedelem írójánál a hazai elbeszélő énekek befolyására; ehhez képest Zrínyi inkább csak a beillesztésre vesz Ariostótól ujjmutatást. Hatott reája *Vergilius*, hisz Mehmet fia Rémzán a Mesentius fiára, Lususra, Zrínyi beszéde Györgyfiához az Aeneas beszédére Ascaniushoz, a Deli Vid és Hamvíván összecsapása az Aeneas és Turnus harcára, a Juranés és Radivoj követsége a Nisus és Euryalus vállalkozására, Demirhámnak vitézkedése a szigeti várban

való benrekedéseket a Turnus viselkedésére, s Barbara nemely vonása a Kamilla képére vall; de költői erejének jellemzése mégis a saját elzárta szerint egyéníteni tudja alakjokat, nem átveszi, hanem átteremti őket. S mindenek fölött hatott reája *Tasso*, úgy a szerkezet általános tervere, mint a kidolgozás számos részleteire nézve. Hisz a segélyre hívás keresztvén szelleme, a mennyi jelenet színezése, utána a cselekvény folyamathá mdtása az ő példájára mutat; a hadi számla összeállításában a Deliman szerelmének beszöveése a Tankréd szerelmi epizódjának, a fogoly Ibrahim Solimano bukott királynak, a szultán követsége az egyiptomi király követségének felel meg, meg a két küldött ellentétes jelleme tekintetében is. Halul csak az Alet, Demirham csak az Argant más neve; a Zrinyi bücsüztatója a skóti harc áldozatán felett elenken emlékeztet a Goltfried beszédere Dudoról, a török énekes idilli rajza, mely különben Vámbéry szerint valami horvát dalból ered, az Erminia idilljére, a Demirhami bosszútógadása az Argant esküjére; a Szolimán tanácsulése fölötté hasonlít Aladin hadi tanácsához, a Rusztán gúnyos szemrehányása Delimánnal szemközt a Gernand gyalázkodásához Rinaldo ellen, véres kimenetével együtt, a Deliman és Kamilla szerelme a Rinaldo és Armida epizódjához, az Alderan szerepe az Ismen szerepehez. Mihály angyal küldetése az előterjesztésben a Gábor angyal megbízásához, Gábor angyal küldetése a betegezesben a Mihály angyal rendeltetéséhez, hogy egyéb apró találkozásokat és egyezéseket ne emle-gessünk. Mert mindebből, a miket kiemeltünk, s mindabból, a miket *Arany János* és *Grecka Kázmér* részletező parhuzamában még felsorol, a legtöbb az eposzban egyetemes és örökletes, szinte kezől-kezőre jut Homéról Vergíre, Vergíről Tassora, Tassóról Zrinyire száll, inkább epikusai tudasuk kitűntetésére, mint eredetiségok rovására. Zrinyi is nem másol, hanem alkot, ép annyi műveszi tudással, mint eredeti tehetséggel, csak mint ugyanannak a költői rendnek tagja, ugyanazokkal az eszközökkel el S bizony semmi jobban nem igazolja az ő langeszét, mint hogy annyi közönség mellett mindig eredeti marnd. Az egyszer megkapott és fölenielt nemzeti eszme kifejtésére biztos kezzel szövi a szerkezetet, biztos ecsettel írja a jellemzést, ép abban a legerdemesebb, a miben a legtöbb költő gyöngé s a miben az igazi *teremtő erő* megnyilatkozik. Akar saját leleménye, akar rendi öröksége legyen, a mit szerkezetébe felvesz, jellemzésébe olvaszt teljesen uralkodik magán és anyagán. Am vesse össze bárki Tassoval a segélyre hívást, a megnyitó mennyi jelenetet, a Demirhami bosszútógadást és a megtörtés előkészítést mennyi műveszi tudatosság, sajátosság és egyéniség ömlik el meg e helyeken is. Ott a megokolás fokozása, itt a magyarázat bünbe súlyedése és az angyal esdeklése az ártatlankért, Demirhami magaviseletében a barátja után való önzetlen szeretet bünködése és a bosszú alátámasztása, mely nem akar megnyugodni és eloszolni elégtel nélkül, azért a szűlt sürgetésétől sem riad vissza, — mennyi új és hatásos vonást elnyit a régi színekbe!

Az eszéki híd és erődítmény a XVII. században.

Vagy vessé össze bárki a költemény történeti anyagát Istvánffyval, a kiből merít: mennyi tapintatot és önállóságot mutat forrása használatában. Tudjuk, hogy a történet nemcsak ifjúkori tanulmánya, de írói hajlmainak érlelésére is szolgál, tudjuk, hogy Bontini, Heltai, Petthó, Istvánffy nemcsak megvolt könyvtárában, de kivált az utolsó kedves olvasmánya is: nemtha csak a Pázmány-szellem és emléke kötné hozzája. Hiszen az ő nagy gyámja buzdítására készül annak könyve. Zrinyi nemcsak az események tekintetében követi, mint az Arszlán budai basa és Tury György össze csapásának, a Kerecsenyi László gyávaságának, az Arszlán bukásának és Mehmet vereségének elbeszélésében, de a szerkezet egyes részleteire és az előadás egyes mozzanataira nézve is: például Zrinyi a szultannak Sziget alá érkezésekor minden összefüggés nélkül emlékszik meg a Farkasics Péter haláláról, a mint épen Istvánffynak jut eszébe, például a szigeti bán három beszéde (a III. V. és XV. énekben) minden gondolatában, fokozásában, indítékában, megokolásában szinte szóról-szóra egyezik az Istvánffy beszédekkel; s ezeken kívül az egyezések világos és meggyőző adatai állapíthatók meg az eskübeli személyek neveire, a számbeli erő feltüntetésére, az almási harc, Sziget alá érkezés, szigeti kirohanás, az utolsó készülés és a Zrinyi utolsó öltozete körülményeire nevezve. De mindezt a saját elzárta és kiszámított terve szerint valogatja ki és illeszti bele művébe, úgy hogy Arany, a szerkezet és jellemzés mestere, csak feltetlen magasztalással beszél az ő művészi tudatosságáról és teremítő erejéről. Mert a mint nem vonakodik a *Szigeti Veszedelembe* olvasztani, a mi ott belső egységbe forrhat, úgy nem fél alkotni a történeti tények ellenére sem. Zrinyi, a szigeti hős, a siklósi harcban ott sem volt, Mehmetet és Iliát a költő mégis vele valogatja le, a fogoly Ibrahim azalatt az eszkői hidat építtette, a bán nevére mégis itt hódol meg, az almási harcot a történelem szerint lovó fegyverekkel vívják, a *Szigeti Veszedelembe* pedig karddal és dárdával, hogy a magyarság személyes hősisége annál ragyogóbb legyen: Szolimánt a szélhűdés uti meg a várvívás sikeretlensége miatt való haragjában, az epopei előadásaként mégis a Zrinyi kardjától esik el, hogy minden, de minden az isten választotta hős emelésére szolgáljon!

Ez a művészi tudatosság a szerkezet megalkotásában és kivitelezésében, valamint az önállóság az alakok jellemzésében első nemzeti epopeiánk legnagyobb és ma is esodált érdeme. A hogy Zrinyi a magyar és török hősoket, egyfelől a bánt, Deli Videt, Radivojt, Juranicsot és Barbarát a magok hazafias és keresztyén szellemében, másfelől Szolimánt, Delimánt, Rustánt, Demirhamot és Kumilát a magok keleti és pogány természetében egyenlenti, a hogy magokkal az emberek szavaival lelkeket kitéjezni bírja: az csak igazi, eredeti és nagy művész adománya! Nem tagadhatjuk, hogy epizódjni közt van laza is, mint a Farkasics halála és temetése, de a bán beszéde a hősi halál érdemeről és az élet semmiségéről fokozza a laborsédést; nem tagadhatjuk, hogy mitológiája kevert, hogy Mihály angyal

és Alektó fúria nála együtt szerepel, de Tassó sem hibátlanabb, Camoens Lusiádájában pedig Krisztus és Bacchus, Szűz Mária és Vénus váltakozva avatkozik a portugálok sorsába; nem tagadhatjuk, hogy török adalékai közt akad valótan is, mint a madár-jóslás, de Homér és Vergil vezetni félre, általában pedig a *keletienség* rajzában sokkal hívebb és igazabb, mint Tassó; nem tagadhatjuk, hogy nyelve zordon, de úgy örökölte történeti énekeseinktől, hogy verselése fogyatékos, de egy telet áldozott vagy áldozhatott művének, mert híret nemcsak pennájával, de rettenetes bajvívó szabályájával kereste, a mint a berekesztésben vallja.

Maga a berekesztés, mely voltaképp az Ovidius Metamorphosisainak befejezése után készült, hisz költőnk e bűbajos elbeszéléseket annyira szerette, hogy négyféle kiadásban, három latinban és egy olasz fordításban bírta, csattanós bizonyága, hogy miként tudott ő az idegen elemekre is nemzeti és egyéni bélyeget nyomni. Hősi lelke, a maga lüktető erejével, nemzeti érzése a maga lángoló melegével, a *Szigeti Veszedelem*ben véges-végig szerencsésen egyesül: a mi az egész műbe, úgy a költőnek, mint fájának természetes és közvetlen megnyilatkozásaként bizonyos fiatalos hevet és vitézi szellemet önt.

Szigeti veszedelem célzata

A szigeti bán vértanúsága a nemzet váltsága, önfeláldozó hazaszeretete a nemzet buzdítása; a költőnek az az eszméje, ez a célzata. A váltásigot nagy őse teljesítette; a buzdítást szóval és tettel ő hirdeti és példázza: mert egész életének főlemelő törekvése — *az ország felszabadítása a török alól*. A Szigeti Veszedelemet is azért ajánlja a magyar nemességnek, hogy azt föléleszsze és egyesítse, a nagy és szent háborúra lelkesítse, hogy a szigeti bán példája és a maga óhajtása szerint utolsó csepp vérét az is a hazának áldozhassa! Mert Zrinyi felfogásaként a felszabadítás műve egyedül a magyar nemzet feladata lehet. Maga volt, a ki a török igát okozta; maga legyen, a ki azt összetöri: *magyar hadvezér alatt, nemzeti hadsereggel*. Hadd ragyogjon az ősi vitézség és ősi dicsőség megint, vívja ki a magyar független állami lételét, s váltsa meg nemzeti becsületét. Ez az ő hivatása és kötelessége.

Zrinyi hadtudományi tanulmányai

Maga a felszabadításnak ez az eszméje és módja költőnket méltán hona és kora legnagyobb vezérei közé emeli. Családi öröklésénél s egyéni tehetségeinél fogva hosszan és tervszerűen készült a felszabadítás feladatára: mert ki lehetett volna a nemzeti seregnek nála hivatottabb vezére? Belemerült a hadtudomány tanulmányába, a régibb és újabb katonai írók műveibe: a hadi építésnek, hadi erődítésnek, gyalog és lovas, szárazföldi és tengeri háborúskodásnak, a vívó és tüzelő fegyverek kezelésének elméletében párja-ritkító alaposságot szerzett, miről hadtudományi iratai és hadviselési fényesen tanúskodnak. Könyvtárában a régibb és újabb munkák Vegetiustól Machiavelliig nagy számmal fordulnak elő, s ő bizonynyal nem diszül, hanem okulásul tartotta őket: az ötvenes évek elején eleget is foglalkozhatott velök. Mert 1650-ben, huszonnégy esztendőre, a király békét kötött a törökkel, melyet Zrinyi maga is, mint horvát bán, 1652-ben a

kanizsai basával Legradon ünnepélyesen megújított. A találkozás és fogadkozás ugyan sem a derek basát nem feszélyezte, hogy már a következő évben Kiskomáromot megtamadjon, sem Zrinyit nem gátolta, hogy feleletül Kosztajniczára robbanjon, s a védő őrseget és felmentő sereget ott véres ütközetben szinte teljesen megsemmisítse, de mégis csak rezszeles csaták folytak, az országos háború pihent. Zrinyi a maga művelésének elhettett. Már az egész nemzet szeme rajta csüngött, ő volt a jövő ígérte és zolga: az udvar az 1655-iki nadorválasztaskor a rendek csodálkozására meg is kihagyta a jelöltek sorából. A hősi bán nem tett ugyan nyilvános lépéseket a nádorságra – de kétségteletlenül vagyott arra, miként a II. Rakoczi Györgyhoz szölo emlékirata tanúskodik. Hiszen urának, hazájának, fajának szerki bizony nem tudott és nem kívánt nálánál többet szolgálni. Csakadja fenyve tömerdek jószaga, vitezi és államférfiai sok érdeme mind hangosan ajánlotta, ha maga hallgatott is. Aztan előde, gróf Draskovics János szintén a bánú székbul emelkedett a nádoriba. De az udvar tudta, hogy Zrinyi Miklós a nemzeti part feje, mindennek előtt hazafi, ki öcséséről csak azért valja, hogy jó horvát, mert jó magyar volt; aztan villamos gondolkozásra felvilágosodott, ki bar hitében buzgó és kesz férfiként Nagy-Szombatba jöven legrádi tisztartójával a templomban áhitatos kegyelettel imadkozik, epeszabán a katholicizmusnak országmegvaltó erején énekel, de törökkel és némettel való küzdelméből a protestánsokat mind inkább megismeri és megbecsüli, mint olyanokat, kik a szabadságot sem felelemért, sem kegyvesztesért el nem hagyják — azért mellőzte a jelölésnél. Hogy is lehetett volna nador az az ember, kiből a becsi kormány terve, az örökös királyság behozatala, a leghevesebb ellenzőre talált, már akár alkotmányos jogának, akár titkos számításai érdekében. Mert nem egész valószínűtlen fölteses, hogy talán lelkétől az a gondolat sem volt idegen, hogy személyében a magyar nemzeti királyság eszmejét megtestesítse és a Hunyadi Matyás korát elevenítse újra fel. Sokkal hívebb volt érzésében és törvényesebb elhatározásban, semhogy a Habsburgok ellenére remélt volna; de a Habsburgok törzsfajanak a XVII. század elején, a mint Kanyaro Ferenc reámutat, mind az osztrák, mind a spanyol ága korhadozott. Azért a királyválasztást, noha erősen tiltakozik *Siralmas Panasza*ban, hogy királyunkat megcsaljuk és megvessük, attól elhallunk, ha egyszer elválasztottuk, noha III. Ferdinándot becsüli, sőt szereti is, mert sem bolond épületekre, sem eszelős költséges vendégségekre, sem bolondok gazdagítására nem költötte az ország jóvedelmét, de hazája megmaradására, dicsőítésére és öregbítésére meg akarta megcs tartani a jövő reményében, mert mint előre néző böcs államférfi minden eshetőségre számított. S ha Matyás megválasztására elég címül szolgát csak az ő apja tündöklő érdeme — miért ne lehetne elég nála a szigeti hős fenyés halála, s az ő fenyés pályafutása?

Am megnyugszik a mellőzésben, a maga sikere helyett örö parti győzedelmének, mely a királyválasztó jogot legalább egyelőre megmentette:

osztozik a koronázás pompájában, a királyasszony koronázásakor ő viszi elől a királyi pálcát. Aztán haza siet, a kitört horvát paraszt-lázadást Novi-grád és Sziszek között lecsöndesíti. Majd megírja a *Síralmas Panaszt*, ezt a merész és eszes fejtegetést az örökösödés kérdéséről, még inkább a nemzet kiáltó sérelmeiről. Mennyi erő lobog okoskodásában, érvelésében, emelő fokozásában, mennyi igazság hangjának keserűségében és a német ellen való sötét gyűlöletének élességében: még ma sem menekülhetünk hatása alól! Az országos állapotok ép oly megkapó, mint megdöbbenő tükre az, mely az idegen katonák garázdálkodásának nyomásait híven örökíti meg. S megírja hadtudományi műveit, szerény megokolása szerint inkább a maga tanulására, mint a mások tanítására: holott oly elveket hirdetett, melyek a korabeli methodizmussal homlok-egyenest ellenkeztek, melyek ma is csonkítatlan értékkel bírnak, így bátran tanítója lehetett volna a maga egész emberöltőjének, melyet századokkal meghaladott. Ha Zrinyi Miklós egy nagy nemzet fiának születik, a mint R. Horváth Jenő, a jeles katonai író mondja, föllépésével talán halomra dönti a methodizmus hadi művészetét, s neve mint hadtudományi remekíróé ma világszerte ismeretes lenne. Mert a *Mátyás király életéről való elmélkedések*, a *Vitéz hadnagy*, a discursusok, aphorismák, centúria-tételek e becses gyűjteménye, a *Tábori kis traktá*, s a *Török Áfium ellen való orvosság* lángeszének ép oly maradandó emlékei, mint a *Szigeti Veszedelem*. Ha feltaláló nem volt is, a mint nem volt az a hadi művészet egyik mestere sem: helyes elveit nemcsak felismerte, de azokat hazánk akkori viszonyaira alkalmazni is tudta. A római, az olasz, a német hadtudományi írókat sikeresen forgatta, kivált Machiavelli mélyen hatott rá. A nagy olasz szellem a firenzei történetekben hona egyik legnagyobb fejedelmét örökíti meg, Zrinyi hazai történetünk egyik legnagyobb alakjáról, Mátyás királyról szól, az Livius első decasához fűzi hadtudományi elmélkedéseit, ez Tacitus könyveinek elveiről értekezik, az a hadviselés művészetét fejtegeti módszeres dolgozatában, ez nemzetének a török ellen való harcot magyarázza a maga *Áfiumában*. S bár Machiavellivel mind a nemzeti hadsereg eszméjére, mind a tisztii kellékek minőségére, a katonaság gyűjtésére és fegyelmezésére, mind a tüzéség nyílt csatákban való hasznának tagadására teljesen megegyezik: tanulmányainak felfogásában, kifejtésében, irányában mégis sok eredetiséget és önállóságot mutat. Mert ezek alapja — a *gyakorlat*, a maga tapasztalása, melyet a régi és korabeli magyar hadviselés hagyományaiból s a török hadviselés ismeretéből merített. A magyar és római történet, az olasz és német hadtudományi irodalom neki csak arra való volt, hogy annak példáiból, ennek tekintélyével saját elveit támogassa és bizonyítsa. Büszkén emlegeti, hogy teli a történelem a mi magyar nemzetünk dicsőségével, teli a világ annak emlékeivel, hogy Európának egy szegelete sincs, mely eleinkről becsülettel ne szólna, mert soha muzulmán vér nagyobb folyásokkal nem folyt, mint a magyar kard miatt: azért fölötte féltékeny nemzete jó nevére. 1660-ban, mikor a török

Váradot megvette, visszatörlesül hirtelen Kanizsát megtámadja, sikeresen vívja, míg a bécsi kormány követe el nem tudja azt Zrínyi kitűnő bosszúságában kardját a földhöz vágja, de engedelmesen Csáktornya felé vonul vissza. Az ő felháborodásában a nemzet felháborodása izzik. Majd a következő évben török ellenére, nemet ellenére a Mura és Dráva találkozásánál Zrínyivárt emelteti, melyhez maga is naponként három órán keresztül tájékoztatja a földet, hogy a mint a támadásban, úgy a védekezésben, a mint a buzdításban, úgy a munkában is pelda legyen. Az ő lázas kesztűlődesében a nemzet izgalmát lobog. S megírja egyidejűleg a *Török Afium ellen való orvosságot*, mely a legnemesebb és legderekabb radó, mely

1) Zrínyi vára

valaha elhangzott. Gyűjtő hangzával kiáltva, üvöltve figyelmezteti a magyart a fenyegető veszedelemre, mely a török képében országunkat pusztítja, buzdítva, batorítva figyelmezteti hazafiságára, hogy ne bízkoék a szomszédok segítségével, mert nincs egyetlen idegen nemzet is, mely a mi kedvünkért szerencsétlenné a maga békességét, mert a vízbe háló embertől fel a hajóban ülő is, hogy le ne vonja magával a magyar csak maga mentheti meg magát magyar hadvezér alatt, állandó nemzeti sereggel. S megkísérli a veszedelem elhárítását előbb tanácsosul, aztán tette. Tetten hősi onfeláldozás, tanácsában államterhű bölcsesség van, mind a kettő pedig a lángeszű hadvezérre vall. Valóban az Afium részint politikai szótár, részint katonai emlékirat, mely nemcsak mely beütásával, de R. Horváth Jenő elismerése szerint hadi elveivel is bámulatra ragad, mert szinte minden tetele ma is megáll. Zrínyi benne a nemzet felszabadítása s egyérszind

Zrinyi és
Montecuccoli

európai keresztyénség védelme érdekében lángoló hévvel és ragyogó érveléssel szónokol és fejteget, mialatt fel-feltör szívéből a féltő és szerető kiáltás: *Ne bántsá a magyart!* 1662-ben pedig mikor Montecuccoli sétahadjárata miatt Kemény János fejdelem Nagy-Szőllősnél elesik, s Erdély, koronánk egyik legszebb boglára, elpusztul, minek tetőzéseként a nemzeti elégtelenség szava ellen a gőgös olasz egy nagyzó és vakmerő röpirattal védekezik a maga dicsőítésére és a magyarság hadi tudományának, sőt hadi vitézségének becsmélésére, Zrinyi nemzete jó nevének védelmére kel *névtelen levelében*, mely egyik leghatásosabb irata. Szellem, tudás, csattanó élc, maró gúny, mély hazaszeretet és nemes önérzet mutatkozik benne, az előadás oly világosságával, a meggyőzés oly erejével, hogy rögtön maga részére nyer; a színlő nagyrabecsülés, szemrehányás, gúnyolódás, felháborodás és megvetés erős hangviharával játszva, végül a szájalomnak és nevetségnek dobja oda a nagyképtűsködő hadvezért. Az ő haragjában és gyűlöletében a nemzet haragja és gyűlölete tombol, mely előtt elfogódva és megigézve állunk meg, mint valami megdöbbenő fürgeteg hatalma előtt; de aztán elgondolkozunk és elszomorodunk rajta, mert mint felcikázó villámsugár a sötét elborulás éjtszakájába, a XVII. század végletes, létért való küzdelmébe ijesztő pillantást enged vetnünk: micsoda idegenség és engesztelhetetlenség volt a király táborában, mikor az ország védelmére hivatott felek ilyen hangon beszélnek egymásról, mikor a magyar hazafiak nemcsak a török, de a birodalmi vezérek ellen is küzdeni kénytelenek. Montecuccoli és Zrinyi ettől fogva szemközt áll egymással. Mert a meg-alázott és megsértett olasz feledésre nem, csak bosszúra áhít. Montecuccoli az udvar képviselője, a nagy halogató; Zrinyi a nemzet megsemmisítője, a merész támadó: Montecuccoli idegen, ki szolgál, Zrinyi hazafi, az is a legjavából, kinek hazája romlása, nemzete pusztulása, egész faja jövőjének kockáztatása forog kérdésben, s érte nagy őseként az önfeláldozásra kész. Montecuccoli a kitört háborúban, a methodizmus elvei szerint, csak táborozik Óvár, Cseklész, Pozsony alatt s összedugott kézzel nézi, hogy vész el Érsekújvár elestével három vármegyének szinte minden erőssége; míg Zrinyi a varasdi gyűlésen szervezkedik seregével, táborba száll s a törököket a Szávánál, Buda táján, a Muraközben, Esztergomnál és az elesett Érsekújvárnál egymásután megveri, a hazavonuló nagyvezért üldözőbe veszi, utóhadát elszórja, a keresztyén foglyokat kiszabadítja, Zrinyivárt győzelmesen megóttalmazza, a Stájerországba siető tatár csapatot visszanyomja, a kanizsai vidéket be-beszárgulджа, s egyszerre Óvár alatt teremve a törökök magyarba öltözött rabló raját megsemmisíti. Minden megjelenése egy-egy diadal, melyet Magyarország és Ausztria népe lelkesedve hall, sőt az egész német nemzet csodálva emleget. Ezek hatása alatt a bécsi kormány kénytelen meghívni a regensburgi tanácskozásba, kénytelen beleegyezni Montecuccoli leghevesebb ellenzésének dacára az *1664-iki téli hadjáratba*, melyet ép oly szerencsével, mint eszélylyel hajtott végre.

Zrínyi január közepén a Murán átkelve Babocsát és Berzencét megveszi, ezt az egész vidéket fölmenti, a szigeti törököket megveri, Pécs városát megvívja, a pozsegi törököket megszalasztja, az eszei, tornyokkal és várdakkal megerősített nagyszerű hidat lerombolja, ezzel a szultán összeköttetét a hódolt aggal elvágja tömerdek vesztéséért okozva emberben,

Zrínyi teli
járata 1884

Zrínyi emléke a kőszegi erdőben

marhában, lőszérben, vegre Segesdöt eloglaja és visszatér Zrínyiivarba. Egesz Europa bamult e gyors és vitézi meneten a papa közönő levelei, a kiraly hercegi cimmet tüntette ki. Stüljerszagban és Rezensburg an unnepeyes kormenetekek tartottak gyozelmeinek oromere a hős híre és diesősege orman állott Csak Montecuccoli guncyodott es forrt ellene, ő es tarsai annal inkább torekedtek megmontani. Befolyasuk következteben Zrínyi nemesak a háború fővezére nem lehetett de meg seregének vezérletében is osztoznia kellett Strozzi es Hohenlohe tábornokokkal, a mi káros kudarcot

Zrinyi halála

okozott. Mert Kanizsa megvétele, a mit remélt, a tüzelő és várvívó szerek gyarlósága miatt nem sikerült; a nagyvezér megtámadása, a mit sürgetett, Hohenlohe ellenzésére, a keresztyénség magasabb érdekeinek megóvása végett elmaradt: a német vezérek nem nyugodtak, míg a török elől biztosságba, a Mura mögé nem menekültek. Zrinyi mint a szárnyatörött sas hullott alá a magasból. Következett Montecuccoli mentő küldetése, és azzal a Zrinyi teljes romlása. Mert várából az őrséget kiharancsolta, s a török a hős szeme láttára, a mi sokkal nagyobb seregünk szeme láttára foglalta el és robbantotta fel azt. S következett a szent-gothárdi csata és vasvári béke; minden igaz hazafinak elborulására és elkeseredésére. Zrinyi csáktornyai otthonába vonult, felesége: gróf Löblin Zsófia és két kis gyermeke körébe; majd a csáktornyai erdőségben vadásztatott Bethlen Miklós és Vitnyédy István társaságában, míg november 18-án egy vadkan áldozatául esett.

Korában a magyarság legelső költője és hőse volt, s mint epikai elbeszélő és hadtudományi író ma is a legelsők között foglal helyet: mert lelkéből a nemzet lelke szólt, kardjában a nemzet vitézi ereje villogott. Nagy és magasztos eszméjének megvalósulása: az ország felszabadítása a török alól, melyért írt és küzdött, nem rajta múlt, s utána csak egy századdal teljesült. Minthogy nem magának, hanem fájának élt, mint az örök nemzeti Génusz megtestesítője: neve, emléke, dicsősége, fénye is örök; nemcsak magára, de egész fájára ragyog vissza.

31. Gyöngyösi István és Listius László.

GYÖNGYÖSI A XVII. SZÁZADNAK LEGNÉPSZERÜBB EPIKUSA s egyzersmind legkiválóbb lírikusa, kinek csengő verseit országszerte kedvelték, költői tehetséget csodálták, ki az epikába belopta a lírát, s mindketten csillogtatta költői művészetet, kapraztatta a szemét és lelket egyaránt, hogy ne lsson, ne érezzen must mint melegséget, könnyűséget, fényt, csillogást, derűt, szerelmet, a kellemi szépséget, az ő rózsás, virágos, harmatos képeit, mythologiai példaut, költői dikcioját, rithmusa hangzatosságát. Pedig mennyire mögötte áll kortársának, Zrínyi Miklósnak, a felfogás merészsege, az alkotás ereje és eredetisége s a jellemző biztosságára nézve! Még ezt kora nem értette meg, Gyöngyösi elragadta kortársait, másfel századon keresztül legünnepelebb költője volt a magyar irodalomnak, és munkái kétszáz év alatt vagy negyven kiadást értek.

A csodalkozás, elismerés és lelkesedés hangján szól fölőle Gvadányi, a ki szerint «nala nagyobb poetát magyar anya meg nem szült»: Dugonics magyaráink között leggyönyörűebb, ugyanazert leginkább elhiresedett verselőnek nevezi; egy nevtelen tisztelője Homierhoz és Vergéhez hasonlítja; Kovácsnai Sándor pedig el van telve gyöngy esztétől, s Gyöngyösi műveinek szövegkritikai kiadását tűzi ki elele feladatául, — a mi azonban nem következett be a mai napig sem. Ime egy szerencses költő, a ki meghódítja az irokat és a közönséget egyaránt, kinek költői nimbuszából nem tőp ki egy sugarat sem a hivatottak, sem a szívokkal bíralok kritikája, a mely nem látja, nem erzi, nem tekinti benne a megyei élet egyik előkelőségét, hanem az édesszavú, a felkapott, az ünnepelelt költőt.

Szinte csodálatos, hogy életrajzi adatai mégis oly hezagosak, születési helye és ideje ismeretlen, ifjúsága titokzatos, s hogy még leglelkesebb tisztelője, Dugonics András, is kombinációra van utalva születési évét s ifjúsága idejét illetőleg. Hol és mikor végezte iskoláit, nem tudjuk, hogyan és hol töltötte ifjúságát, nincs reál adatunk, csupán műveiből következtethetünk, hogy gondos nevelésben és tudományos kiképeztetésben részesült s talán szülőinek korai halála után magára maradván, már ifjú korában saját erejére

volt utalva s jogi tanulmányait is így végezte. Gömörmegye rendei 1653. jan. 4-én táblabírónak választják, a mi azon időben első grádus a közpályán, melynek betöltése — mivel tiszteletbeli állás volt — a főispán hatásköréhez tartozott, mint mai nap a tiszteletbeli szolgabíróság vagy aljegyzőség. Nősülését is ez időre teszik, a mi azonban szintén csak föltevés, mert csak arra van adatunk, hogy 1659-ben Békényi Zsófia már neje volt. Családi életéről s körülményeiről csak annyit tudunk, hogy négy gyermeke volt: Gábor, Julianka, Rozália és Zsiga, kik közül Gábor 1699-ben Gömörmegye jegyzőjének választatván, több ízben követül küldetett Bécsbe s ott is maradt, és így a Rákóczi-felkelés idején az ausztriai házhoz való hűsége miatt tisztségét elveszítvén, helyébe Szentimrei Sámuel választatott meg. Később kir. tanácsos és a szepesi kamara titkára lett.

Gyöngyösi
Füleken

Hogy a tiszteletbeli állással — talán, mert nős és családos volt — nem igen elégedhetett meg, mutatja a füleki helyőrségnél vállalt seregbírói tiszte, melyet idősb gróf Koháry István főkapitánysága alatt vállalt, de jövedelme itt is oly csekély volt, hogy abból — mint maga panaszkodik a főkapitányhoz 1658-ban írott levelében — »egyik cselédjét sem sustentálhatja«. Lehet, hogy Wesselényit már előbb is ismerte, de valószínű, hogy ekkor ismerkedett meg vele közelebbről, annyival is inkább, mert az, mint a neki adományozott füleki vár tulajdonosa, az ott seregbíróskodó Gyöngyösinek előjárója volt. Gyöngyösi ez időben már foglalkozott a versírással, sokat forgatta a klasszikusokat, különösen Ovidiust, a kinek hatása alatt költői tehetségét próbára teendő, fordítani kezdett s épen kedvelt költőjéből, Ovidiusból; s lehet, hogy minden további cél nélkül csupán kedvtelésből fordította le a neki tulajdonított három heroidát, hogy saját erejét vagy tán nyelvünk alkalmas voltát próbára tegye. A költészettel foglalkozó seregbíró híre eljuthatott Wesselényihez, a ki a művelt, képzett embert nagyon alkalmasnak találván arra, hogy komornyikja legyen, magához fogadta és pedig már valószínűleg 1659-ben. A költő új állásának első éveit (1659—1664) arra használja fel, hogy minél előbb elkészíthesse az urának hűségét és regényes szerelmét megörökítő költeményt: a *Murányi Vénust*, melyet 1664-ben nyomtatásban is kiadott, hogy urának és úrnőjének »szép híreket, neveket szerte-szélylyel az egész világon megmaradandóságra« segítse. Tehát nem a *Murányi Vénus* juttatta Gyöngyösit Wesselényi udvarába, mert azt már mint komornyik írta. Mivel Gyöngyösi előadása csaknem a legapróbb részletekig megegyez azzal az elbeszéléssel, melyet Laboureur Wesselényi elbeszélése után írt, feltehető, hogy a murányi vár bevételének és Széchy Mária meghódításának történetét ő is urától hallotta, s azt feldolgozván, a már kinyomtatott munkával nem várt kellemes meglepetést szerzett a mű hőseinek, a kik előtt ezáltal nemcsak becsülésben, hanem tekintélyben is gyarapodott.

Gyöngyösi ezóta maga is érzi a Wesselényi-családhoz való tartozandóságát, kivált midőn Wesselényi egyik hadnagyanak, Nagy Andrásnak

magvaszakadtával ennek minden javait a „tanjain benne maritae personae” Gyöngyösiinek ajándékozta, ezzel jutalmazván magz a hozzá méleg ragaszkodással viseltető komornyikot. Nem az volt a Wesselényi-család és a Gyöngyösi közt levő viszony, a mi az úr és alárendelt között szokott lenni; sokkal több, mert bizalom és becsülés alapján állott Wesselényiék részéről, odaado hűségen és ragaszkodáson Gyöngyösi részéről, a kit nemcsak vagyoni állapotjuk titkába avattak be, hanem még annak összeküvésbe is, mely a murányi varban szövődött, s melynek szalai Lengyelországba nyultak át. Talán ez volt az az erős kapocs, mely Gyöngyösi Wesselényinek 1667 március 7-én bekövetkezett halála után is meg tartotta a Wesselényi-udvarban. Ugyanez év őszén megfordult Lengyelországban is egy birtok eladási ügyében, a mikor, úgy mint a követ kező év tavaszán, Woienszky krakkoi kanonoknál is megfordult, a kinek révén már előbb Wesselényi a lengyeleket iparkodott megnyerni szövetségeseinek. Nagy hűségre és ragaszkodásra, de beavatottságra is vall e körülmény, melynek jutalmaul alig tekinthetjük a balogvari kapitányságot,

Wesselényi
az „G.A.”

Az Hegény Gyöngyösi István.

Gyöngyösi István levele

melyet 1668 október végén bízott reá úrnője. Mi volt e „promoveatur, ut amoveatur” oka, nem bizonyos. Valószínűleg az úrnőnek a pletykák által megingatott bizalma Gyöngyösi iránt, a ki maga is érzi és panaszkodik, hogy „szankivetésben van s hogy „az átkozott hirharangok ellene zavartak úrnőjének szívet”. De az úrnő maga is érezhette Gyöngyösi hiányát, mert egy év múlva maga küldi el „Disane asszonyom” vadító levelet, hogy az abban említett szerelmi viszonyra vonatkozólag tisztázhassa magát. Bántotta a beteges, de még akkor is hű Wesselényinét, hogy az ő legbizalmasabb embere egy szolgálóval adta össze magát. Férjét a közel múlt évben veszítette el, azonkívül egy titkos összeesküvésnek áldozott, beteges is volt, adóságnak is sok gondot okoztak neki, szükség volt tehát egy emberre, a ki mellette legyen, a kiből bizzék, a kire számíthasson, a ki támogatssa. Mindezt Gyöngyösiben találta meg, s annál jobban bántotta őt, hogy épen az, a ki talán legközelebb állt hozzá, ő mellette oly tisztességtelen dologra vetemedett. Felhaborodottságában elavította magát mellől, s csak a mikor hiányát érzi, kőzi vele az elavodás okát, a vádat, hogy tisztázhassa magát s újra visszatérjen hozzá tanácsadóik segítőnek. Itt, a balogvari magányban, fogamzott meg 1668—69-ben

Gyöngyösi lelkében a *Csalárd Cupidó* eszméje, a mely nem egyéb, mint vezeklés, s melyről 1695-ben azt írja, hogy »ennek előtte alkalmas esztendőkkkel« iratott.

Az az 1669. évi május 4-iki szép levél, melyben Gyöngyösi magát a vádak alól tisztázza, nemcsak arról tesz bizonyosságot, hogy Gyöngyösire

Gyöngyösi István arcképe.

leverőleg hatott a bologvári kapitányságnak nevezett száműzetés, hanem arról is, hogy fájt neki Wesselényiné udvarától távol lenni s az úrnő kegyeit elveszíteni. Ez a levél azután visszaszerezte neki, a mit elvesztett: a fülekvári életet és Wesselényiné előbbeni gráciáit, talán még nagyobb mértékben mint annakelőtte. Nem is hagyja el úrnőjét egész a kőszegi internálásig. Kárpótlásul a bologvári száműzetésért s elismerésül a hű szolgálatokért, nem késik az anyagi elismerés sem. Wesselényiné ugyanez

év októbereben — a balogvári számkivetes elfordulóján — Babaluska nevű gömörmegyei falut, melyet 1200 forint zalogjoggal bírt, a „bene meritis” Gyöngyösinek 400 tallérban átengedi s adományleveleiben megemlíti, hogy „Nemzetes Gyöngyösi István uram . . . üdvözült uramat ő kegyelmét öltében egynehány esztendeig . . . komornyikul szolgált, ő kegyelmének halála után pedig . . . elsőben udvarunkban continualvan a komornyiki tisztelet, ezután balogi kapitánynyi levén, esztendeig szolgált azon hivatalában is”. S így beteljesedett Gyöngyösinek a Wesselenyinchéz intézett leveleiben kifejezett óhajta, hogy „ha fényes napot nem is, nekem is virrazt valami homályos hajnalt valamikor az isten”.

A következő évek azonban újabb bajokat termettek számukra. Wesselenyiné már előbb gyanúban volt az összeesküvés miatt, melynek híre a bécsi kormány fülébe jutott, kellő bizonyítékok hiányában azonban eltelhető nem volt. Elővigyázatból Károly lothringeni herceg mégis német katonákkal rakta meg a füléki várat (1670 aug. 10.) s Wesselenyiné vagyonát zárr alá vette (nov. 7.), sőt magát az urnőt is fogolyként őriztette. Az összeesküvésben való részesség gyanúja Gyöngyösre is kiterjedt, a ki a valságos napokban is fű maradt urnőjéhez, a miért őt is elzártak Füleki várában. Gyöngyösi azonban ártatlannak érezvén magát, fogolytársával együtt Szelepesényi György esztergomi érsekhez folyamodott partfogasért, a kinek közbenjárására Lipót császár szabadon bocsátatta őket (1670 nov.), de csakis Béltéky Pál füléki kapitány s a füléki várörök tartókarának tíz ezer tallérnyi jótállása mellett.

1671 márciusában Wesselenyit Pozsonyba idéztek, s részletes vallomása után egy ideig Pozsonyban, majd Bécsben tartották őrizet alatt. Ekkor helyzetében is megmaradt mellette a fű komornyik, a ki elhatározta, hogy „míg nyavalyás asszonyának dolga végbe nem megyen”, kiart mellette. Asszonyának dolga azonban csak 1673 októbereben ment végbe, midőn rokona, gróf Csáky László jótállása mellett Kőszegre költözhetett, s 1679. július 19-én fejezte be viántagságos életét. Gyöngyösi azonban már előbb megvált urnőjétől, ki eskély (1200 lrt) evi díjából élt, s 1674-ben már Krasznahorka Váralján lakik újat házában, innen ír Károly hercegnek bizonyos kamarai ügyben s érte, hogy versei eküldésbe idéztett régi ígeretet is nemsokára bevaljja. Ugyanezen évben már mint az Andrássy-család jogtanácsosa vagy jogtanácsosának szerepel, a ki időnként nemcsak a gazdasági dolgok, hanem az akkori nevezetlenebb ügyek felől is pontosan értesíti urát, Andrássy Miklóst, ez volt a Munkácsy-luko Zrinyi Ilona jogügyet is, ki őt 1680-ban mint az ország legnevezetlibb törvénytudóját említi.

Ezen időben jelenik meg Thököly Fülöp Magyarországon 1678 őzén, varattalról, hírtelenül, hogy megjelenségével időt se adhat a királyságnak, hanem lelkesítven, s zsoldosok toborozza a magyarság szívére, de mint inkább ohajtottak a független Magyarországot, mint az Auszriával való

Összeesküvés
gyanúja miatt

Gyöngyösi a
Andrássy-család

gyöngyösi poli-
kai hitvallása

dualizmust. A felkelő sereg mozgalmainak nagyobbbrészt Gömörmegye területe volt színhelye, s e megye lakossága lelkesedéssel csatlakozott is a mozgalomhoz, melynek ügyében bízott, sikerétől sokat remélt, s még többet várt az 1682 végén s 1683 elején elért fényes diadalok után. Gyöngyösit, a ki már 1681-ben szerepelni kezd a közéletben, mikor Gömör rendei (január 10.) Laskovics Istvánnal Hevesmegyébe követül küldik, hogy »egyvet értsenek azon élelmeknek harmad részében, melyeket Dümewald hat kompániájának számára Szendrőbe szolgáltatni fognának«, s ugyanezen év áprilisában a soproni diétán képviseli megyéjét, — magával ragadják a fényes sikerek, s talán az ártól sodortatva, Thököly párthíve lesz, a miről a bizonyosan ez időben írt *Epithalamium* is tanúskodik, a mely, bár névtelenül és nevek nélkül iratott, mégis azt mutatja, hogy szerzője Thököly párthíve, s hogy nem más mint Gyöngyösi István. Különösnek látszik, hogy Gyöngyösi, a ki az 1690-ben kiadott *Rózsakoszorú* előszavában »törökös cimborának« nevezi Thökölyt, ekkor az ő híve volt. Ha fontolóra vesszük, hogy ugyanez a Gyöngyösi halála előtt a haza békességének háborgatóit látta Rákócziiban és Bercsényiben is, azt kellene hinnünk, hogy ingadozó volt nemcsak politikai jellemében, hanem gondolkozásmódjában is, s az az ember, a ki majd a szabadságért lelkesedik, majd ennek elnyomójához, a császárhoz szít, hazafiság dolgában bizonyára nem valami tiszteletreméltó. Gyöngyösi labanc volt, a kinek politikai elve: a német császár és magyar király segítségével egyesíteni s a török uralom alól felszabadítani Magyarországot. Magyarország a XVI. és XVII. században oly préda volt, mely iránt sokan támasztottak jogigényt, részekre darabolva, felosztva mintegy reá volt erőszakolva, hogy milyen párt érdekeit szolgálja s melyik elvet vallja. A jó hazafi nemzete sorsának bizonytalanságában tehát annak volt párthíve, a kitől nemzete szabadságának visszaszerzését remélte, s a kiről azt hitte, hogy ellenségei ellen meg tudja védeni. Így gondolkozott Gyöngyösi is, a ki gyűlölte a törököt s azt az erdélyi politikát, mely a törökhöz csatlakozott, s I. Rákóczi Györgyöt és Barcsai Ákost, a »török vazallust«. Addig híve Thökölynek, míg az a török segítségére nem szorúl, azontúl pedig inkább császárpárti. Ebben kulminál politikai ingadozása, a mely, tekintve alapját, nem vet jellemére árnyfoltot.

Az 1681. soproni országgyűlésen tartózkodása alatt írta Esterházyhoz a *Prosopopoeia Hungariae* című költeményét, a melyben a »kardos griff« dicsőítését zengi, s a mely annak idején kéziratban valószínűleg bejárta az országot, de nyomtatásban csak 1695-ben jelent meg *Palinodia* cím alatt, mintha a nádor dicsőítését megbánta volna s vissza akarná azt vonni.

Küldetésének sikerével nem voltak-e megelégedve a rendek, vagy azért hogy a római egyházba való visszatérése útján báróvá lett Andrassy Miklós főispán iránti bizalmatlanságukat éreztessék, nem bizonyos, — elég az, hogy nem a főispán által ajánlott Gyöngyösit választották meg az 1683. év január 7-én tartott tisztújító gyűlésen leköszönt alispán, Giczei Gábor he-

lyébe, hanem U'za Sándort. Lehet, hogy Gyöngyösi nem bírta még a rendek bizalmát oly mértékben, hogy őt emeljék az alispáni székbe, vagy hogy a Thököly pártján levő többség nem volt tisztában Gyöngyösi politikai

Wesselenyi F. 1811.

J. Widman, 1811.

elveivel. Mindazonáltal a mellőzés elveszítette tényleges jellegét a királ, hogy elküldék őt a Thököly által tartott kassai gyűlésre, mely a törökkel kötött szövetséget megszavazta s a szultánhoz követeket küldött. Ekkor csak Gyöngyösinek, a ki a törököt lelke mélyéből gyűlölte, lehetett, s minden a rendek a 20,000 ember számára két hónapra való elcségg miatt ellenkezésbe

jönnek Thökölyvel, az elpártolók között van Gyöngyösi is. 1685 után Thököly szerencse-csillaga végkép letűnt, birodalma majdnem egyedül Munkácsra szorult, az egész felvidéket pedig a német katonaság lepte el, kiknél kétszer járt ez évben Gyöngyösi: január 22-én Göcze Istvánnal Karaffa Antalt kereste fel »valami különös dolgoknak elvégzése iránt«, október 31-én pedig »a katonasággal való számvetésre rendeltetik Gyöngyösi más többekkel«.

gyöngyösi mint
megyei alispán

A rendek csakhamar belátták, hogy Gyöngyösi ép oly ügyes szóvivője ügyöknek a németeknek, mint volt Thökölynél, s így alkalmasnak találván a megye kormányzására, a legközelebbi tisztújításon, 1686. nov. 22-én, alispánnak választották »a főbb embereknek és sok nemeseknek különös kívánságokra«. Ez állásában is 1687. szept. 17-én a megyének a pozsonyi, országgyűlésen való képviseletével bízzák meg Muraközi Mártonnal, a megye jegyzőjével. 1688. márczius 3-án alispáni hivataláról le akar mondani s azután székújításkor (november 15-én) »hivatalát a pecséttel együtt letette, a választó szobából kilépett, de a rendeknek hatalmas kérésekre tisztségét ismét felvállalta«. 1690-ben és 1691-ben ismét »hosszasan megjelentette, minő terhére lenne alispánsága, megszabadítását kívánta, de báró Andrassy Péternek és az egész rendeknek nagy kérésére ismét felvállalta«. Így tart ez 1693-ig, a mikor végre sikerült hivatalától megválnia, de ekkor is csak öregségére való tekintetből fogadták el lemondását. — Hét évig majd Csetneken, majd Krasznahorka-Váralján lakott, folytonos összeköttetésben maradván Andrassy Péterrel, Koháry Istvánnal és Esterházy Pállal.

Gyöngyösinek a válságos időkben e hét évi alispánság alatt nehéz volt helyzete. Gömörmegye egyaránt ki volt téve a török, a német s a felkelő hadak pusztításainak. Hadi sarc, zsold, élelmezés egymást érték a megye új urai részéről. Közvetítőnek lenni a nép és a helyzet urai között nem csekély tapintatot, ügyességet, találékonyságot, eszélyességet kívánt. Ezért — míg elődei egymásután váltakoztak az alispáni széken, — nem csekély érdeme Gyöngyösinek, hogy oly nehéz időkben, oly felette fontos és sok körütekintést kívánó állásban hét éven keresztül ki tudta érdemelni a közbizalmat.

A közpályától való visszavonulása idejét költői munkássággal s meglevő munkáinak sajtó alá rendezésével és kiadásával töltötte. Már 1693-ban kiadja *Kemény Jánosát*, melyet Apor Istvánnak ajánlott, kit személyesen nem ismert ugyan, de neki mint Erdély fiának dedikálta. Szerette volna — úgymond — Apor Istvánt az Apor-nemzetségről szóló költeménnyel megtisztelni, de csoportosan tóduló dolgai nem engedtek ahhoz kellő időt. 1695-ben kiadta 1681-ben Esterházyhoz írt költeményét, elhagyván az ajánlólevelet, a kados griffet dicsőítő latin verseket és saját nevét is, a címet *Palinodia, Prosopoeia Hungariaera* változtatja. Ugyanezen évben adja ki a *Csalárd Cupidót*, s azt Koháry Istvánnak ajánlotta, a kinek öt évvel előbb már a *Rózsakoszorúval* kedveskedett, s a ki ez évben fizeti ki neki a Babaluskáért járó 1200 forintot.

Alig hogy utolsó művet, a *Charichát*, kiadja, (1700. január 10.) ismét feléje fordul a rendek bizalma, mely őt 1700. október 4-én Jelenik András helyébe megválasztja alispánnak, mely megítéztetést ő „várnakodik ugyan elfogadni s öregségére való tekintettel kéri a hivatalból való megszabadulást”, de reaveven őket, hogy „ha hivatalbeli dolgában nem hiba történne, azt neki ne tulajdonítanak”, — feltétlenül egy évre elvállalja az alispanságot, s viseli egészen az 1704. év szeptemberében bekövetkezett haláláig.

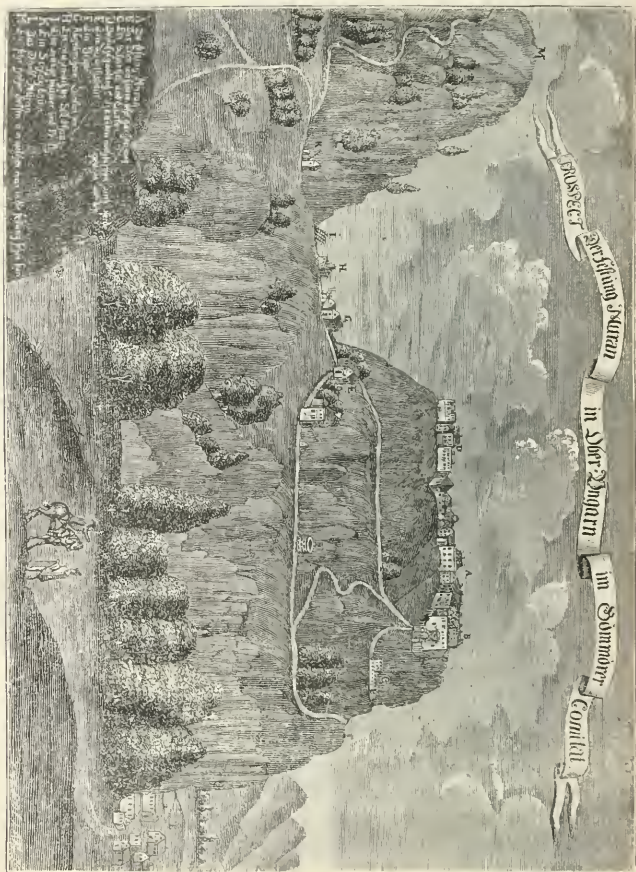
Mikor kezdett Gyöngyösi verseket írni s ink voltak ifjakori művei, nem tudjuk bizonyosan. Annyi kétségtelen, hogy vele a *Murányi Vénus* már mint gyakorlott kezu poetával találkozunk, a ki versei dolgában lefelülülja összes elődei. Téved tehát Dugonics, mikor azt állítja, hogy a Gyöngyösinek tulajdonított *Daedalus temploma* már csak azért sem lehet Gyöngyösié, mert *az soha semmit sem fordított, hanem az ő munkái mind eredetiek*; annál is inkább, mert, hogy nagyon is fordított, s költővé is épen Ovidius tanulmányozása és a fordítások tehették, bizonyítja nemcsak a neki tulajdonított három heroida, melyeket Nagy Sándor közölt (Phil. Közl. 1884), hanem az a *sok szerinti való fordítás is, melyekkel eredeti munkái is el vannak halmozva*, így a *Murányi Vénusban* a *Hír lakása*, *Cupido nyílai*, *Páris története*, az *Echo története*, a *szerelem és irítség* pírhuizamba állítása. Az negyde es Széchy Mária-ak levelet író Wesselényi jellemzése szövegeint a *Metamorphosis Byblise*, maga a *level Páris levele* Helenához, *Széchy Mária* pedig a *Thesusát váro Ariadne* stb. Kemény Jánosban Lónyai Anna *jegykendjének* alakjai a *Metamorphosis*-ból valók a vadászó Kemenynek s a *Csalárd Cupido* Dianájának *kutyái* meg nev szerint is Ovidiuséi. Lónyai Anna és Kemény János levelezései pedig a *Heroidák* hőseire vallanak. Végre a *Csalárd Cupido III. könyve* nem más, mint a *Metamorphosis VI. könyvének* a 425. versétől, a *Charichia X. könyvében* a *Pryamus és Thisbe* historiaja pedig a *IV. könyvnek* 55. versétől végig, kevés kihagyással, *szerinti való fordítása*.

Első eredeti műve az 1904-ben kiadott *Marissal tarsalkodó Murányi Vénus* című költemény. Ennek tárgya tulajdonképen két szerelmi stv története vagyis annak előadása, hogyan imkedett meg egymással a két különböző politikai parton levő szerelmes (Wesselényi Ferenc és Széchy Mária), mily küzdelmeken mentek keresztül, a *szerelem* mily leleménysegere volt szükségük, hogy egymással lehessenek, s végre mily kedvező és szerenéses fordulattal végződik szerelmi historiajuk.

Murányi várának elfoglalása, Wesselényi és Széchy Mária egybekötése mindenki előtt ismeretes volt, s Gyöngyösinek is az volt szándéka, hogy a történeti dolog emléket, a kor szokása szerint, megfelelő hűséggel tartva fenn az utókor számára, de nem akart száraz krónikát adni, mert *Tündi Valamir* újat, élvezetést, tetszetést kellett belevegyíteni, a mi egy részről az utókor ingerével hasson, másfelől a szereplők egyéniségének is kedvezően.

S a költőnek, a ki az esemény e hőseinek egy szép költeménynyel, szerelmi történetük históriájával akar kedveskedni, eszébe jut a segítő gondolat: az ő kedves római költője, a kivel előbb annyit foglalkozott, nem

Murány vára a XVII. században.

írt-e hasonló dolgokat? Vagy Jason nem Medea szerelmének segítségével szerzi-e meg a hozzáférhetetlennek tartott arany gyapjút? A Metamorphosis, Heroidák, Amorum libri nincsenek-e tele szebbnél szebb szerelmes történetekkel? Hát nem tanulta ő ezeket kiváló szorgalommal, nem odaadó

Márfal Tárfolkodó
MURANYI
V E N V S.

Avagy
ANNAK EMLÉ.
K E Z E T E.

Miképpen az Méltóságos Groff
Hadádi **WESSELENI FERENCZ**,
Mágyar Ország Palatinussa akkor Füleki fő Ka-
pitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-
Szécsi, **SZECSI MARIA** Afzszonyal, jövőendő-
beli hazafságokrul való tirkos vegezése által csu-
dálatos képen meg - vette az hires

MVRANY VARAT.

Iratot ugyan az ő Nágok. Komornikja

Gyöngyösi István által.

Nyomlatták **KASSAN**, 1664 Esztendőben.

Gyöngyösi István Murányi Venusának címsapja (Kassa, 1664)

szeretettel csüngött ő Ovidiuson éppen e szerelmes történetekben nyilatkozó szép lírai részletekért? S ez megkönnyíti feladatát megoldani. Leírja a magántörténet dolgokat, történeti hűség jellemzi írását, — de a száraz eseményt élvezetessé teszi az Ovidiustól ellesett szép szerelmes történetekkel való kiemelés közbe szövése, lírai élmények és festői leírások által. S költőzöttek, muzsikusnak édes szavával élvezetet szerez minden olvasónak, s nevét egy zorre a leg jelesebb költők közé emeli a közvéleményben nyilvánuló lelkesedés.

A Metamorphosisban mindent az istenek határoznak el, s öntönek el a murányi vár megvételét is ok segítik elő. Murány bevétele Wesselényire van bízva, a ki az erős falak alá vezeti seregét, de a vár megvérvatlan, s Wesselényi tehetetlenül kénytelen vesztegelni, míg az olympusi istenek partfogásukba nem veszik s tanácskozásukban az „özveggy kenyerrel” Wesselényi s a „hasonlatosképen árvu özvegységben” élő Szechy Mária sorsának elintézését Vénusra bizzuk, a ki Cupidónak meghagyja, hogy az „aranyas” nyílakkal sebezze meg mindkettő szívet. A nyílak által se relemlre gyűllasztott szerelmes Wesselényi levelet ír Mária-nak s találatat kér tőle, mire a szintén „szerelemre gerjesztett” Mária Kúdas által kedvező választ küldvén, a találkozás Murány alatt megtörténik, s Mária megígéri, hogy Murányt Wesselényi kezére fogja játszani. Wesselényi az éj csendjében belopózik a várba s azt katonáival elfoglalja. Mindezt hosszasan, három enekben részletezve mondja el a költő, köbe közt a pillanatként, mikor a szerelemtől szel, és egészen költői lendületű lesz akkor, mikor Wesselényi és Szechy Mária találkozását fejei. Az esemény néhányszor utat, folytat a sok kitérés is egyre tartoztatja, de annál gyorsabban pereg le később a költő fel-

A *Palinodia, Prosopopoeia Hungariae* című költeménye, melyet 1681-ben írt, 1695-ben jelent meg, melyben az 1681-ben megvalósított új nándort dicsőíti, s figyelmébe ajánlja a „maga gyámoltalan, azán sirankozó Nympha ügyet”. Jöndulatát és partfogását kéri a nyomorúságban szülő nemzet számára, s bizik abban, hogy arra szebb napok fogynak beköszölni, ha a „kardos griff” oltalmába veszi.

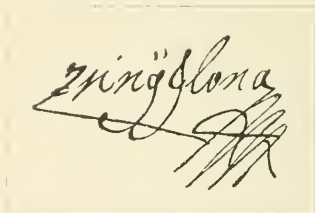
1683-ban írta a *Thökely Imre és Zrínyi Ilona házasságáról* szóló (Az *Édes Thökely* ki régen fegyvert fogott” kezdetű) s egy híján ötszáz versszakból álló költeményét, mely azonban a múlt évtizedekig csak kéziratban és navinálva volt elterjedve, de a gördülékeny, ritmikus versek, az elbeszélés módján minden változatossággal Gyöngyösi szerzőségére vallanak. Itt is Vénus közvetíti a házasságot Zrínyi Ilona és Thökely között oly módon, hogy meggyalul Zrínyi Péternek alalmában, elhieseri neki Thökelyt s tudomására hozza, hogy az istenek őket egymásnak szánták, tehát ne idegenkedjék Thökelytől. Letér a szöveg, hogy az így létrejött házasság mind előnyére szolgálja Thökely s partfogási ügyének, melyért a Haza lábához borul Thökelynek s könyvek közt mondja el, hogy csak ő benne van reménysége, mert ő állt a háza csúcsán.

1690-ben gróf Koháry Istvánnak ajánlva a *Részlet a Haza és a Haza* című költeményre, „mely vidasságos és keserves dolgokból keletkezett, mely a Haza

Koháry István életének koszorúja is hol gyenge, hol sértő virágokkal fűzetett elejétől fogva. Tizenöt rózsáról beszél, melyeket három részbe foglal, az öröm, a keserűség s a dicsőség rózsáira osztva. Ezek közül három Szűz Máriára, a többi Jézusra vonatkozik, fogantatásától egész mennybemenetelig. A rózsakoszorú-kötéshez való készülletben elmondja, hogy a »játékosabb esztendőkb« a Helikonra sietett s Apollo és a Múzsák társaságában lelte örömét, mert azok ellenállhatatlanul vonták őt magukhoz s ő gyönyörrel hallgatott reájok, s felsorolva a mithológiának majdnem minden szereplőjét, áttér a bibliai történetre, s megfonja a koszorút, melyet a testté lett ige dicsőségére kötött.

Kemény János
emlékezete

A Murányi Vénus után legnagyobb terjedelmű munkája az 1693-ban megjelent *Poraiból megélemedett Phoenix vagyis Kemény János emlékezete*, mely három könyvben és húsz énekben Kemény János erdélyi fejedelem életéről szól, tárgyalván annak Lónyai Anna iránt való szerelmét, s küzdelmét keze elnyeréseért. Mikor végre már jegyese lesz, Kemény

Zrínyi Ilona névaláírása.

II. Rákóczi György seregében Lengyelországba megy, a csata szerencsétlen kimenetele után tatár fogságba kerül, honnan csak hosszú szenvedés és nagy váltságdíj lefizetése után szabadul meg, de hazatérvén, elveszi Lónyai Annát. E szerelmi történet kiegészítésül a harmadik könyvben elbeszéli Kemény erdélyi fejedelemségét s a nagyszőlősi csatában történt elestét.

Az előadás szárazabb, mint a Murányi Vénusé, jellemzése fogyatékos, leírása csak akkor válik költőivé, mikor Kemény fogságát, a békók készítését és a kovácsokat rajzolja. Máshol a szokott terjengősség jellemzi művét, mint pl. ott, a hol Kemény vadászatát írja le, elősorolván még a kutyákat is származásuk és tulajdonságaik szerint; vagy a hol a jegykendő alakjait, az Echóval való beszélgetést rajzolja. Kitérései az eseményt csak nyújtják, de nem segítik elő a hős céljait.

Csalárd Cupido

1695-ben jelent meg *A csalárd Cupido kegyetlenségét megismerő s mérges nyilait kerülő tiszta életnek geniusa*, melyben a költő óva int bennünket, hogy őrizkedjünk Cupidó nyilaitól, — mert az megkinoz, meggyötör, ha hálójába akadunk, melybe szép szavakkal, csábos ígéretekkel csalogat, de ha beleakadunk, veszélyt zúdít reánk. Ő maga is találkozott Vénussal, a ki arra kérte, hogy segítsen neki elveszett fiát, Cupidót megkeresni. Útjában előtalálja Cupidó rabjait, a kiknek nyomorúságos helyzetét látva Dianát keresi fel, a ki megvédelmezi őt Cupido nyilai ellen. Elhatározza tehát, hogy ezután tiszta életet fog folytatni. Diana azonban nem tartja őt elég erősnek elhatározása keresztülvitelére, kézen fogja tehát és négy

nymphát mutat neki egy domb oldalán, hogy válaszban közülök egyet a kívül része legyen a tiszta életben. Azután vada-zza indulnak, mely alkalommal Diana a szarvassal, vadkannal és medvével küzd meg, a mi őt arra figyelmezteti, hogy Cupido ő ellene is három fenevadat a tiszta világot és ördögöt fogja küldeni; de biztatja, hogy ne féljen, mert a hit, remény, szeretet, isteni felelem és bűnt oltalmára lesznek. Erre a költő az istennő lábaihoz borul s megígéri, hogy megmarad szolgálatában.

Az új életre hozott *Charichla*, mely 1700-ban jelent meg, ^{Charichla} László verses regény, melyet „régí versek rongyabul vett újabb rendbe”, átdolgozván Heliodor *Aethiopicáját*, de abból csak az öt első könyvet adta többé kevésbé hiven, míg a többi részt hol megcsonkítja, hol kibővíti, de a költeményt azért mégsem az eredeti szerint fejezi be. Heliodor tricciai püspök az V. században élt, Arcadius és Honorius császárok alatt, s művének első kiadása 1535-ben jelent meg Bazelben görög nyelven, a kéziratot Obsopoeus Vince rendezte sajtó alá, ki azt egy katonától vette, a ki meg Mátyás király könyvtarából rabolta el. A költemény tárgya egy ifjunak és egy leánynak, Theagenesnek és Charichlának állhatatos szerelme. E könyv a monda szerint állásába került szerzőjének: midőn azt kívánták tőle, hogy vagy egesse meg művet, vagy tegye le a püspökséget, ő az utóbbit választotta. Művet később Európa majdnem minden nyelvére lefordítottak. Különösen kedveltek a franciák. Mar Gyöngyösi előtt lefordítottak magyarra, s ő ezen „régí versek rongyabul vette újabb és jobb rendbe”. Dugonics is lefordította, de latin fordításból s *A szerecsenek* cím alatt adta ki.

Gyöngyösi irodalmi működése ezek szerint így oszlik meg: a) ifjúkori kísérletek a neki tulajdonított *három heroida* fordítása és *Daedalus temploma*; b) hazai tárgyak: *Murányi Venus*, *Kemény János* és *Enek Thoköly és Zrínyi Ilona házasságáról*; c) vallásos tárgyak a *Rózsakoszorú*, d) idegen tárgyak a *Csalárd Cupido* és a *Charichla*.

Nemcsak az ifjúkori kísérletek, hanem — mint emlitem — későbbi művei közül is majdnem valamennyi magán viseli Ovidius tanulmányozásának jelleget s azt látszik bizonyítani, hogy a mi költőnk nem tartotta valami különös lelkismeretbeli dolognak a nagy római műveinek kiválasztását. Mihelyt lelket valannal megragadja vagy oly ponthoz ér elbeszélésében, mely parhuzamba állítható a muthologia s az ókori hősök emaradhatatlanok. Ovidius hasonlatai, metaforái, képei, figurái szerepelnek az ő költeményeiben. Magától csak igen keveset tud mondani, csak az ókor és annak jelei azok, kiket követendő példának lát, csak a muthosz rejtelmei

Lónyay Anna névalírása

istenei szőhetik az események szálait, melyekben a szereplők közönyös, hideg alakok, mert elhatározásukra, cselekvésükre Olympus istenei, Venus és Amor bírnak befolyással.

Ovidius hatása
Gyöngyösire

Annyira rabja Ovidiusnak, hogy még akkor is, ha egy jellemképet kell megírnia, hozzá folyamodik. Nála a levél megírásával vesződő és levelét elküldő Wesselényi alakja a Metamorphosis Byblisétől van kölcsönözve. Ez is levelet ír, s küzd magával, mit írjon, hogyan írja, kivel küldje el. Ez az alak ráillik Wesselényire s a költő ím így fordít:

Izzadott, pirult, félt, változott színében,
De nem volt egyebet mit tenni szívében,
Pennát foga végre reszkető kezében,
Megírá szándékát titkos levelében.
A mennyit ír annyit óhajt bús szívében
Pennája hol megáll, hol jár a kezében,
Eltörli azt, a mit kezdett volt elsőben,
Mást ír. Az sem tetszik. Sokat szakaszt félben.

(MV. II. 60—64.)

Dextra tenet ferrum, vacuam tenet altera ceram,
Incipit et dubitat: scribit damnatque tabellas;
Et notat et delet: mutat, culpatque probatque.
Inque vicem sumptas ponit, positasque resumit.
Quid velit, ignorat: quidquid factura videtur,
Displicet in vultu, est audacia mixta pudori.

(Met. IX. 522—527.)

Wesselényi sem tudja, kivel küldje el a levelet Széchy Máriának s a véletlen segít rajta. Akad egy megijedt fickó, a kit pénzzel rávesz a vállalatra s az a viaszszal bevont levélkét (akár csak Byblisét) átadni igéri Murány asszonyának. Ezt Ovidius így írja le:

Cera manum, summusque in margine versus adhaesit,
... Deque suis unum famulis pudibunda vocavit,
Et pavidum »fer has, fidissime, nostro« —
Dixit et adiecit longo post tempore »fratri«.

(Met. IX. 565—569.)

Wesselényi levele a Heroidák XVI. levelének másolata, Wesselényi pedig Gyöngyösínél egy modern Paris, a ki Helenája kezével egy új birtok ura akar lenni s a ki így ír:

Nem is gyöngyörködöl, tudom, gyötrelmemben,
Mordul sem tekintesz, tudom, levelemben,
Csak azon is oh mint vidulok szívémben,
Levelemet veszed ha édes kezedben,
Melyből szívem olyan reménységet vészen,
Hogy ki írásomban becsületet térszen,
Annál személyem is megvetett nem léssen
Jövendő dolgom is lesz nála jó részen.

(MV. II. 71—72.)

Hamarabb vöttelek szívembe tégedet,
Hogyszem szemelheltem kegyes személyedet

(MV. II. 73)

Parce, precor fero, nec vultu caetera duro
Perlege, sed formae convenientes tuae
Jamdudum gratum est, quod epistola nostra recipia,
Spem facit, hoc recipi me quoque posse modo

(Her. XVI. 11—14)

Ante tuos animo vidi, quam lumine, vultu
Prima fuit vultus nuntia fama tui.

(Her. XVI. 17—18)

Vagy a Csalárd Cupidóbol:

Mint az elvert galamb az olyvnek labában,
Vagy az elkapott juh a farkas szájában
Úgy forog nyavahás mégora markában,
Esz hever labanal a földnek porában

(III. 90)

Illa tremit velut agna pavida, quae caeca cani
Ore ex una lupi nonum sibi tuta videtur,
Et tunc columba suo madefactis sanguine plumis
Horret adhuc, avidoque timet, quibus hauserat, ungues

(M. VI. 27—30)

A szerkesztés és jellemzés leggyöngébb oldala Gyöngyösinek s e tekintetben össze sem hasonlítható Zrinyivel. Mentsegre szolgál, hogy célja is más volt. Használja ugyan az époszi eszközöket, de előtte nem a világirodalom nagy alkotásai lebegnek követendő példakul, hanem — Tinódi Ő is *való dolgokat*: a közelmúlt vagy éppen egykorú eseményeket foglalja versekbe. Ez a közelség nagyon megköti kezét a szabad alkotásban; akkép segít tehát magán, hogy a történetet — mint maga mondja *Kemény János* előszavában — „holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más efféle leleményes toldalekoknak közbevetésével tetszett megszíntelme”, más szóval Tinódi modorát felfrissítette. S itt van egyik farrása népszerűségének a tárgy és az előadás újsága egykére tetszettek az olvasóknak. Azok, a miket a toldalekban „a versek nagyobb ékességére és kedveltebb voltára nézve” adott a lírai részletek és eleven leírások, alkalmi elmékedések és hasonlatok — ha erősen magukon hordták is Ovidius hatását, tagadhatatlan bizonyítékai Gyöngyösi költői tehetségének. Tovább egy századdal — ugymond Arany — majd em egyedül ő volt az, kinek műveiben szerepünk s dedúkeink az általa s embeinek lírai kifejezését feltaláltak. Nem esodt, ha népszerű volt.

Nem kisebb érdeme Gyöngyösinek, a nyelv költőibb, fordulatossá tétele. A költői diktio tekintetében sokáig nincs hozzá fogható Ő a XVII. század nyelvújítója. Műveiben meg akarta mutatni, hogy a költői nyelv nem vehet be úgy minden szót, mint a folyóiratsnak tagabb mezeje, s több szabadságot enged a költőnek. A latin verstan nyoman alkalma a

Gyöngyösi nép-
szerzőknek
Istváni

Gyöngyösi
Istváni és ver-
sion

Az en dolgom is meg van aron
 van Van. kornis ut, so. Erre tallab, Nagy
 Thomas. V. 25. 2. m. n. k. m. meg aludtak haom
 in y. m. k. o. t. i. k. m. d. a. o. n. a. r. e. d. e. l. l. e. k. t. e. r
 n. k. t. a. p. a. d. a. r. n. a. t. i. s. s. o. t. k. u. e. n. e. n. a. t. i. s. B. t. e. m. g.
 W. g. g. g. p. r. f. l. e. d. l. l. i. s. i. 2. x. a. t. a. l. u. d. t. a. s. i. s. m. g. m.
 k. i. s. t. m. a. l. a. b. l. y. z. n. S. b. r. g. z. g. z. S. m. k. h. g. z. g. m. k.
 d. o. r. t. i. m. i. n. d. e. k. T. o. v. i. k. e. r. l. j. u. p. d. i. a. l. t. a. r. n. i. k.
 a. r. R. a. b. o. t. d. o. h. a. b. o. t. f. l. e. o. a. r. J. u. x. g. a. g. g. x. g. u. g.
 t. y. i. y. a. b. a. r. a. d. a. l. y. u. n. d. e. n. t. z. y. n. d. o. d. e. k. j. u.
 a. d. y. a. b. o. l. o. g. t. e. m. k. i. t. i. s. k. e. l. e. n. t. m. g. m. i. a. r. a.
 d. i. s. t. a. n. e. l. l. a. m. p. r. u. y. k. o. d. y. u. n. d. e. m. i. k. e. t. y. n. t. b. i. l. o. n. y.
 l. e. n. u. n. t. s. a. r. h. e. g. y. j. y. e. l. l. e. p. e. r. i. t. a. s. t. e. d. y. k. a. s. e. m.
 k. a. r. k. i. m. p. o. j. a. l. k. a. r. o. t. t. a. i. k. e. V. a. i. k. e. V. a. i. k. e. t. e.
 N. y. d. k. m. j. h. a. v. a. r. a. l. o. r. a. t. o. s. t. e. p. i. d. i. k. e. a. r. R. a. b.
 d. o. p. p. i. a. t. k. e. d. e. g. y. s. t. u. d. i. u. m. N. y. d. k. m. f. l. e. d. l. l. i. s.
 f. l. e. d. l. l. i. s. o. t. u. n. a. x. m. i. s. d. o. v. y. j. u. s. j. y. t. l. y. o. t.
 v. b. e. l. l. y. k. e. d. o. t. 10. 5. 8. 7. f. l. e. d. l. l. i. s.
 A. z. i. n. k. o. d. o. t. t. a. r. a. t. o. d. o. r. a. t. i. s. k. e. k. a. d. y. z. a. k. e. d. A. z. j. u. n. k. o.
 o. r. i. n. a. l. y. o. n. c. o. n. c. o. r. d. i. a. t. 2. g. u. g. o. t. u. t. c. o. m. p. l. a. c. e. l. l. y.
 g. k. h. g. g. x. g. r. y. b. o. t. k. i. k. a. m. m. i. k. e. p. p. a. k. m. l. e. k. e.
 v. j. y. t. l. y. n. g. o. n. d. o. t. m. a. g. a. r. a.
 J. u. 2. m. i. t. r. y. k. e. m. b. m. x. g. a. g. g. o. B. m. g. y. t.

synkopét (győzelem, e. h. győzedelem) synkrezist (inv, e. h. leany), apokopet (Wesselény, e. h. Wesselényi) és metathezist (tereny, e. h. tenyer), alkot új szókat; szomorgott e. h. szomorkodott, niséje e. h. mivolta, ujt a latin analogia szerint. Bellona sisakját minden a ki vagyja (e. h. kívánja), felhasználja a tájszókat, s jelzői talukók, választékosak, eddig nem használtak, igazián költőiek: virágos tavasz, mezis bezed, rengő vitorla, rozsis arc, alabastron nyak, cédrus derek, hasonlatai újak, merezek: szarline a gerlicéé; szemes mint a galamb, csendes erkölcseben nincs negéd elmé, a merre megy, nyomában virágok fakadnak, ha beszél, szavából éles mész csepeg; ajka nyílása a piros hajnal hasadása, mozdulatai olyanok, mint a derült napnak az égen járása.

Versai nagyrészt alexandrinekben vannak írva, négyes sorú csoportos rímelhelyezései szakokban, folyékonyág és dallamosság tekintetében felülmulva összes elődeit. Az alexandrint ő használta legszabályosabban, a középmetézt ellen ritkán vet, ütemei dallamosak, rímei szépen csengők. Hatásának jó részét mindenestre a verseles és nyelv erejének és hajának köszönhette.

LISTIUS LÁSZLÓ, Gyöngyösi kortarsa, ugyanazon műfajban dolgozott történeti eseményt választván költői feldolgozása tárgyait, azonban hivatottság és költői tehetség hiányában meg a közepszerűségig sem emelkedett. Érdekessé is inkább hírhedsége miatt lett, mint olyan ember a ki egyfelől a szelíd muzáknak ohajtott áldozni, másfelől pedig oly szenvedélyeknek volt rabja s oly bűnöket követett el, melyek a legelveteműtebb gonosztevő színeben tüntetik fel. Egy előkelő nemes, kinek egyik keze az ég fele van emelve, másikával a démonba kapaszkodik, lelkének jobbik fele az istenanyához fohászkodik, rosszabbik fele pedig azon tündök, hogyan követhet el egy-egy újabb bűnt, mert szíve tele van minden gonosszággal, a mi csak belefért egy emberi szívbe.

Előkelő erdélyi szász nemzetiség tagja, a ki 1620 körül született, atyja báró Listius Ferenc, anyja Gyulail Zsuzsanna volt. Atyját tíz éves korában elvesztvén, anyja a jezsuiták keze alá bízta nevelését. Tanulmányai bevégeztével az akkori idők szokása szerint valószínűleg egyeterrre, majd külföldi utra is ment. Ifjúságát kétségen kívül Erdélyben töltötte, s csak 1646-ban, miután Banli Hadviart nőt vett, tette át lakását Magyarországra, részint Köpcsényben, részint a sopronmegyei Kábold várban tartózkodván. Közhivatalt nem viselt, de többször megfordult Bécsben, hol kedvelt egyeniség leven, ki tudta csokkolni a grófi cím díszesét is. Első neje halála után Keeskes Évát vette nőül a ki bűnei elkövetésén is segitőtársa volt. Korlátlan szenvedéllyel úte gonoszokat rabolt, gyilkolt, pénzt hamisított, mérgezett, — dacolva a nagy alapjával Kerkhei Menyhérttel, ki ellene a bűnvizsgálatot megkezdte, s ügyét az 1660-iki országgyűlés elé is terjesztette, hol felségeiessel is valószínűleg ugyan megvizsgálása a pozsonyi káptalanra bízott, mely azt elmulasztván 1661

május 26-ra törvénybe is idézte. Wesselényi Ferencet, a nádort, azonban maga részére nyervén, ügyét addig halasztotta, míg Ausztriában, hol hamis pénzverését folytatta, elfogatott s a bécsi törvényszék által 1662. december 22-én pallos általi halálra ítéltetett.

Akadtak, a kik a költő Listius s gonosztevő Listius közt különbséget tesznek s azt állítják, hogy az nem egy, hanem két különböző személy volt. E kérdést azonban ma már teljesen tisztázta Komáromy András, a ki bebizonyította, hogy csakugyan a költő az, ki a hóhér pallosa által múlt ki a világból.

Megfejtethetlen problémája az emberi életnek, hogy egy főúri család ivadéka, kit a szelídebb érzések a költészet ápolására indítnak, hogyan vetemedhetik olyan bűnök elkövetésére, melyekre csak az elvetemültség képes. Minő ellentéte ez a jónak és rossznak, mely embertársa fejére gyűjtja a házat, keblében hordozza a Leviathant, gyilkol orozva s mérget önt a barátságosan nyújtott pohárba, hogy örökre néma legyen az, a ki árulója lehetne gonosz tette titkainak! Ki a hibás? a század, melyben élt; a nevelés, mely ferde volt; a kör, melyben forgott; az exigenciák, melyek túlkapásait elősegítették; vagy a bűnös asszony, a ki életének s gonoszságainak társul szegődött? Hogyan emelkedett ez a bepíszkolt lélek a magasságbeli trónjáig, hogy pártfogásért könyöröggjön a Boldogasszonynak, s ajka dicséretet s imát rebegjen a Megváltó anyjának?

Magyar Márs

Zrinyinek 1651-ben megjelent epochális műve adta meg neki az ösztönt a költészet művelésére. Azt hitte, hogy ő is képes olyan nagy, fenséges költői mű megírására, mint Zrinyi, a kivel személyes ismeretségben állott, — s megírta és 1653-ban kiadta nagy elbeszélő költeményét a *Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezte* cím alatt. Ő maga azt állítja róla, hogy »mulatságból írta azokért, kik magyar rithmusban gyönyörködnek«, tényleg azonban azt hitte, hogy nevét teszi általa halhatatlanná, s hogy kedves dolgot cselekszik vele honfitársainak. Azonban keserűen csalódott, miért művét nem méltatták figyelemre. Zrinyit sem értették meg, annál kevésbbé Listiust, a kinek mint embernek sem volt valami kedvező híre, s így minden hatás nélkül maradt.

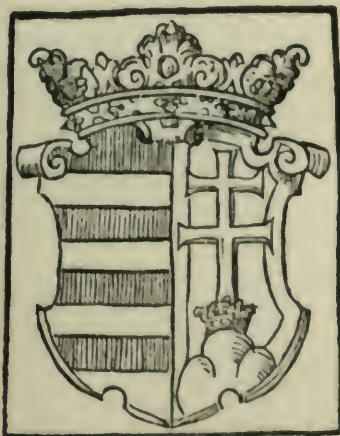
Nem is csoda, mert már maga a tárgy is olyan, melyből egy Listiusnál jóval hatalmasabb költői tehetség sem tudott volna époszt teremteni. E mellett Listiusból hiányzott az, a mi őt költővé tette volna. Sem érezni, sem teremteni nem tud, művének nincs alapeszméje, nincs háttere, nincsenek hősei, a kik éreznek és tesznek; száraz krónikát ad, valamivel jobb nyelven mint Zrinyi, de minden más tekintetben messze mögötte maradva.

A *Clades Mochachiana* tárgya a mohácsi vész, melyet tizenhárom részben dolgoz fel. Hosszasan kezdi, kitér Hannibálra, beszél a tudományról és vitézségről, leírja hosszasan a rómaiak diadalmenetét, dicséri Cyrust, Nerxest, Nagy Sándort, majd áttér a török császárra

M A G Y A R M Á R S

A V A G Y

Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete.

Nyomtatott Bécbén Cozmerovius Máthe, Chászár Urunk
cő Főlsége Udvari könyv-nyomtatoja által, 1653
esztendőben.

s elmondja annak genealogiáját, elősorolván őseit s azok vitezi tetteit. Szulejman azon elvből indulva ki, hogy «a mint az égben egy isten van, úgy a földön is egy úrnak kell lenni», — elhatározza, hogy meghódítja Magyarországot. Ime az éposz megindulásának költői motívuma! Ezután következik Lajos király genealogiája, az ország belső állapota, a főurak közül soknak leírása, a török seregnek Mohács alá vonulása s maga az ütközet.

Nincs ebben más, mint száraz történeti adatok halmaza — versekben. Krónikájában annyira pedáns, hogy hűségesen hivatkozik még a vonatkozásoknál is a forrásra, a mely után dolgozik. Így lépten nyomon említi: Bontint, Pliniust, Plutarchost, Vergilt, Martialist, Ovidiust, Horatiust, Senecat, sőt idez a szentírásból is. Csupa terjengősség, bőbeszédűség, idezés jellemzi munkáját. Nyelve elég tiszta (használ ily szokat is: lakozó hely, gyanóság; hitiesküvés; hadait megnyugotta e. h. nyugodtatta, pihentette, futamtja; vonsza e. h. vonszolá), itt-ott latin szavakkal kevert (quarte lyoztuk; tractáltak), verselése elég könnyed, sokszor azonban az értelem esik áldozatul a rímnek (pl. Török császár, miként alnok timar! vigyazz Magyarországot, mert föld alattad ág. e. h. ég).

Nem sokkal több jót mondhatunk másik művéről, melyben *a magyar vezérek és királyok történetét* beszéli el 901-től 1852-ig, meglehetősen rövidséggel vázolván viselt dolgaikat. Nem bírnak fukarul a korához közel eső uralkodokat dicsérő jelzőkkel, Ferdinándot pedig éppen boles Salamonnal hasonlítja össze, sőt a fölé emeli, mint a ki minden dicsőséggel, szépséggel, bölcseséggel bővelkedik. Kolteménye végen megemlékezik Hunyadi Jánosról, Szilágyi Mihályról s a Scythiából kijött magyarok hét kapitányáról. Mindenütt a krónikáist érezzük benne, a ki rövidségre s hűségre törekszik, s a mellett a dicsőítés görögtüzénél mutatja be alakjait.

Utánok *A szerencsének állhatatlanságáról* szolo kilencven versszakos költemény következik, tömérdek vonatkozással különféle dolgokra, csak azért, hogy párhuzamba állithassa a magyar nemzet sorsát, melynek majd ötszáz évig kedvezett a szerencse, de most elpartolt tőle, mivel a török küldte nyakunkra, a ki elfoglalta az ország nagy részét s rabigába verte a népet. Itt-ott felesillánlik benne egy kis költői ér is, a mikor pl. az 135 változásairól így ír:

Be szokott berúlni az ég is fagykorod,

Gyakran verejlik nagy háporkok,

Napfenye relettik minden kőzetekkel,

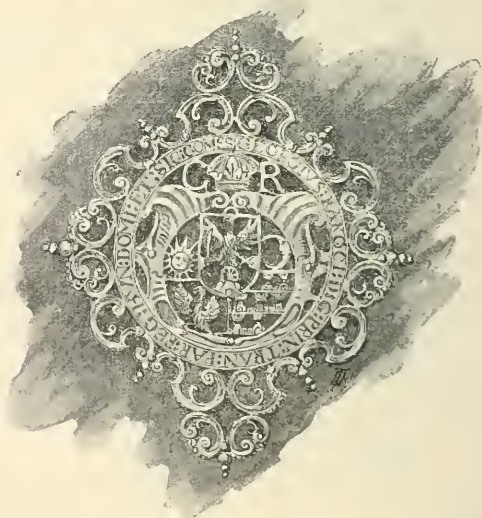
Sors forgandó a földnek meberked.

Ez a legtöbbet erő verse, s benne az alexandrinek is kifogástalanok. Legnagyobb hibája — a mi a többie is — hogy nagyon el van nyújtva s áradozó.

A boldogságos szűz Máriához, Magyarország pátronájához intett verse a Boldogasszony apotheosisa akar lenni. Hivatkozik a tiszteltra,

melylyel Magyarország az ő pátronáját körülveszi: a templomokra, melyeket nevének szenteltek, a pénzekre, melyeket képmásával ékesítenek, a régi királyokra, kik újból és újból az ő oltalmába ajánlották a hazát, s a pártfogásra, melyben a Boldogasszony eddig részesíté hű magyarjait, a kik azonban most már elpártoltak tőle, azért éri őket annyi csapás, a török pusztítása, pogány hálója: de ő, mint tékozló fiú visszatér az istenanyához s kegyelemért esedezik, hogy az ő zászlói alatt »pogányságra mehessünk«. Végül a költő a saját számára halála órájakor kéri a Szent Szűz irgalmát. — Verskötetét *A nemes Magyarország címeréhez* írott hat strófás verse zárja be.

Költői működése minden hatás nélkül maradt; nem talált abban az olvasó sem újat, sem élvezettest, sem tetszőt; szíve és esze egyaránt kielégítés nélkül maradt. Ha lett volna is költészetében tűz, nem gyújtotta volna lángra azok szíveit, a kik ismerték életét, viselt dolgait s elborzadtak tettei hallatára. Hogyan áraszthatott volna fényt, derűt annak az embernek a költészete, a kinek lelke a sötétség éjjelébe volt burkolva?...

A Rákóczi-Biblia táblájának díszítőmánya.

32. A XVII. századi széppróza és színészet

SAJÁTSÁGOS, DE ÉRTHEJŐ TUDOMÉNY, hogy szépirodalmunk fejlődése aránytalanul lassabb és nehezekebb volt prózai, mint verses formában. A legelső magyar regényes prózai elbeszélést, az 1573-ban megjelent *Ponczánust* szinte nyolc évtized múlva, 1651-ben követte a *Fortunatus* története, s ezen kívül még két efféle könyv került ki a század végéig sajtó alól, 1676-ban a *Szép Magyelona* és 1695-ben a Haller *Hármas Istóriája*, és ha meg ide számítjuk is Rozsnyai Davidnak kéziratban maradt *Horologium Turcicum*-at, a szám még úgy is elég szerény marad nemcsak a vallásos próza, hanem a verses epika termékeihez képest is. S minő ellentét a tárgyak közt! A vers hamarabb simult az élethez, a históriás énekekben, komoly eposzban már régóta foglalkozott hazai, sőt egykorú tárgyakkal; Gyöngyösinél már annyira fejlődött, hogy a mulattató irodalom tárgyaiul egykorú személyeket és mindenkitől ismert eseményeket választott, melyekkel valóságos novellisztikus modorban bánt el, s mindezt akkor, a mikor a prózai szépirodalom még mind a messze földön kalandozott. A forma még aránylag új volt a magyar irodalomban, s félénken, elfogútan tapadt azon tárgyakhoz, melyekkel külföldről hozzánk jött, és még sokára mer újabb tartalmat, nemzeti és kivált egykorú tárgyat dolgozni fel. A vers realisztikusabb, Mintha ösztönszerűleg éreznek az írók, hogy a közelből vett tárgy a prózában valóságos történetnek tűnnek fel, s egykorú, többé-kevésbé kenyes novellatárgyak diskret tárgyalására a próza még nem elég finom forma.

Ennek a századnak is minden szépprózai terméke csak fordítás vagy átdolgozás még, s általuk többrendbeli nemzetközi novellaanyag hatolt be a magyar irodalomba. Beöthy Zsolt könyve *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, melynek eredményeit a jelen cikk is átveszi, természetesen kimutatja ez elbeszélő irodalom világirodalmi forrásait és a hozzáuk számuzás útjait, s most az összehasonlító irodalomtörténet révén világosan felállítunk, minő középkori és keleti regékörökön tapalta a XVII. században magyar próza-olvasó a maga fantáziáját.

Az olvasó közönség teljesen felismerésben nagy gyakorlati érzékkel tanusított a loeser Brever-féle kiadócég, mely mulattató prózai olvasmány-

nyokkal szinte egyedül látta el e század magyarjait. A cég hagyományai közé tartozott a németeknél népszerűsége jutott könyvek magyarra fordítását. Így fordították le Szenci Molnár Alberttel Ziegler György könyvét: *A legfőbb jóról*; így 1629-ben valaki mással a *Mesés könyvecské* című gyűjteményt, mely a népnek volt szánva, s a ponyván árulták. A benne foglalt találós-mesék mind pusztá kérdésekből és feleletekből állnak s nem fejlődik belőlük, mint indítékból, hosszabb történet, a milyenek az őskortól fogva sok népnél divatban voltak, ezeknek szépirodalmi jelentősége csak abban állt, hogy rövid, fogós kérdéseikkel és szójátékaikkal a jelentés-árnyalatok megfigyelésére és a tömört, kerek kifejezésre szolgáltattak ösztönt.

Az előző században behozott ezópi mese is kapósnak bizonyult, mert 1673-ban a Brever-ház is bocsátott ki egy ilyen gyűjteményt: *Magyar Aesopus. Az az; Aesopusnak egész elete es Fabulai, Mellyet Görög Nyelvből Deakra, Deakból Németre és Németből Magyar Nyelvre fordítottak. Es rövid, de hasznos magyarázattal és illendő Figurákkal is meg-ékesítettek*. Tehát németből fordították még ezt is. Az újabb alluziókkal elegyített mesék 1687-ben második kiadást is értek.

Fortunatus

Szintén a Breverék sajtójából került ki 1651-ben a *Fortunatus* és 1676-ban a *Magyelona*, mind a kettő ismét németből fordítva. Amaz volt e századnak első szorosan vett szépprózai terméke; teljes címe: *Az Fortunatusrol ivatott igen szep nyajas beszédű könyvecske. Miképpen az ő Erszényéhez és kívánt kedves Süvegetskéjéhez jutván, és több történt sok dolgairol. Melly most Németből Magyarra fordittatott az szép Ujságokban gyönyörködőknek kedvéért*. Fortunatus története a középkor egyik igen híres meséje volt, egy részének forrása a Gesta Romanorum 120. elbeszélése; nyugoton alakították először regénynyé, melynek első német kiadása 1480-ban jelent meg. Későbbi költők is vissza-visszatértek hozzá és többen dramatizálták. Nálunk már bemutatta e mesét egy XVI. századbeli verses elbeszélés, attól azonban ez a prózai fordítás sokban különbözik. A történet a szerencse szeszélyét példázza; a szerencse bűvös ajándéka: a ki nem fogyó erszény boldogítja kegyeltjét, a cyprusi Fortunatust, sőt új bűvszer: a látatlanná tevő süveg birtokába juttatja; de fiainak már hátat fordít s az ajándékokat megrontásuk eszközeivé teszi. Hősét a szerző temérdek kalandon vezet át, országot-világot látta vele, népek különösségeit szemlélteti mintegy kaleidoskopban. A ritka, a különös iránti kíváncsiságot elégíti ki, vagy inkább izgatja. A történet népkönyvvé vált és egy század múlva újra kiadták.

Szép Magyelona

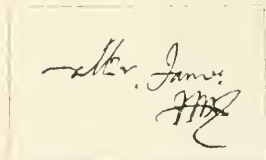
E regényes elbeszélés után megjelent irodalmunkban a nyugoti lovag-regények egy igazibb képviselője, a *Kedves es Nyajas Historia, az szep Magelonáról; Neapolis királynak leánáról; edgy Peter nevű Vitézről az ezüstös kultsokkal, ki edgy Provinciabeli Grof fia volt. Francziai nyelvből Nemet nyelvre meg-fordittatott Spaletini György küldött levelével*

edgyütt M. Warbeck Vitus által. Mostan pedig Nemetből Magyarra fordította Tesseni Wenczel, az Magyar Olvasók kedvéért. A regény alapjául szolgáló régi és népszerű mondat állítólag Bernard de Trevies provençei papi jegyezte föl először a XII. században, e főszereplő merített Petraren és a híressé vált francia népkönyv, mely nyomatásban 1480-ban jelent meg; németre ismételték és lefordították. A Warbeck-féle fordítást 1535-ben nyomatták ki. A magyar fordító megjegyzi, hogy őt a lefordításra azok ösztönözték, a kikkel a regény tartalmát egy-zer népszerű megismertette. — Péter, a provençai gróf fia, zűlei engedelmével vitézi nevet keresni idegen országokba indul. Napolybá vonja őt a városzép királylenny híre, s ott a harcjátékokban minden lovagot legyőz. Nem ismeri senki, csak az ezüstös kulcsos lovagnak nevezik, a király előtt is csak egy szegény nemes ember fiának mondja magát; azonban úgy is megnyeri az ékes Magelona rokonszenvét és szerelmét. A dalka közbenjárásával találkozni s hű szerelmet fogadnak addig is, míg titkuk napfényre jöhet. Meg egy diadalmas lovagjáték után Péter szüleihez készül vissza; de Magelona nem élhet nélküle, vele szokik. Az úton egy szerencsétlenség elszakasztja őket egymástól. Egy ragadozó madár elkaptá a pihenő Magelonától Péternek egy tafotába göngyölt gyűrűt, melyeket a vitéz meg anyjától hozott emlékül. Midőn Péter a madár után indult s a tengerbe ejtett tafota után bevezett, az ár elragadta, kalózok kezebe került, kik a babiloni szultannak adták el rabszolgául, a hol idővel nagy méltóságra emelkedett. A tafotát elnyelte egy hal, melyet provençei halászok fogtak ki, s a gyűrűről Pétert elveszettnek hittek szülei. A bura ebredt szerencsétlen Magelona egy búcsújáró asszonynyal ruhát cserélt, Provenceba vándorolt s ott egy ispotályt alapítván, betegek ápolásával töltötte napjait, midőn egyszer a szultántól szabadon bocsátott Péter haza érkezett és a szülők örömeire egybekelhettek.

Az egészen romantikus indítékokból szőtt regény átültetése azért nevezetes, mert irodalmunk benne egy műveszibb szerkesztésű, kikerekített mesével gazdagodott, melynek számai a bonyolódás közben is mindig szomon vannak tartva, s a mely azonkívül nem a kalandok végtelen sorozatával igyekszik mulattatni, hanem nemű költői részletre törekszik. A magyar fordító érdeme pedig az elbeszélő stíl bizonyos újságában áll: a történet-szerű előadásmódból kezd kibontakozni, a nélkül, hogy Helan módjára népieskednek, elevenebb, színesebb, s a nyeltelebb társalgás nyelvéből olvaszt be valamit; kivált a két nem érintkezésének rajában a nyelvnek gyöngedebb, érzelmesebb és udvariasabb szólásait és hangját találjuk benne mint a Gestán alapuló vagy keleti eredetű elbeszélésben. Stílusát nem ritkán idegenszerűségek tarkítják (miért te úgy vad vagy náket az elhagyásra) — kérdi Magelona Pétertől, de bizonyos előkelőségre minden esetre törekszik.

Mindennél nagyobb hatású volt azonban a *Három Istoria Kinek első része Nagy Sándornak egynehány nevezetes dolgait illeti. Második,*

jeles Példa-beszedekből áll. Harmadik, a' nagy Troja veszedelmének leg-igazabb Istóriája. Mellyet Fogaras várában rabságában magyar nyelvre fordított MDCLXXXII. esztendőben, és maga költségével ki-nyomtatattott HALLER JÁNOS Kolozsvárról. A század végén (1695) megjelent könyvet már nem a Brever-ház, hanem egy más jeles magyar könyv-nyomtató, az európai híru Misz-Tótfalusi Kiss Miklós nyomtatta hollandi papirosra, maga metszette betűkkel: a kiadvány valósággal remek számba megy, papirosa, betűje oly szép, akár egy — hamisítványé. Szerzője egy erdélyi nagyúr volt, annak a főúri gárdának egy tagja, mely Balassi Bálinttól Ráday Gedeonig az irodalom élén állt. Régi fényes nemzetségének egyik dísze, Erdély önállásának utolsó idejében, fontos szerepet vitt a politikai életben. Bizalmasa volt Kemény Jánosnak, Apafi alatt fejedelmi tanácsos és tordai főispán, s a Habsburgházhoz szító erdélyi politikának egyik vezérembere. Ellene volt Teleki Mihály terveinek, ki a magyarországi bűjdosókat fegyverrel akarta segíteni a császár ellen. Teleki egymásután tette el láb alól 1674-ben Bánfi Dénest, 1678-ban Béli Pált, elfogatta,

Haller János névalírása.

megnótáztatta a velők tartó főembereket, kik közül Kapi György és Lázár István a dévai rabságban haltak el. Hallert 1678. Fogarasvárába zárták és csak négy év múlva, 1682. bocsátották szabadon. Csak-hamar visszanyerte méltóságait s 1686-ban ő hozta létre a bécsi haditanácsos az Erdély jogi állását szabályozandó ú. n. *Hallerianus tractatus*, melynek elfogadá-

sával azonban az erdélyi rendek addig késtek, míg Buda visszavétele megtörtént s a császár ez alapon már nem volt többé hajlandó egyezkedni. Apafi halála után erdélyi kincstartóvá választották s az 1692-ben meg-alakított guberniumnak is tagja lett. Buzgó katolikus volt, de nem türel-metlen. Hetvennégy éves korában halt meg 1697. febr. 28-án.

Haller írói
működése

Fogarasi rabsága tette íróvá. Tudván, hogy a 'heverés az ördög párnája', »hogy veszteg heverve ne vesznék el — úgymond — munkát igyekeztem adni únalmos elmémnek«. Így készítette és fogsága utolsó évében befejezte a *Hármas Istóriát* s ugyanakkor (1682) kibocsátotta a maga költségen egy erkölcsi művét, a Korenus ferenc-rendi szerzetes után magya-ritott *Pays, a' békeséges tüvésnek payssa* című munkát, melyet a csiki klastromban nyomtak. Előszava lelkesen védi a magyar nyelvet, fejtegetvén, hogy ebből is lesz mívelt nyelv, lesz nagy szókincse, szabatossága, szépsége, csak használni kell szóban és írásban, életben és tudományban, s vigyázni kell tisztaságára, nem kell szükségtelenül idegen szavakkal keverni. Írás-módunknak akkor már nagyban folyó ellatinosodása és németesedése, a nyelvkeveredés ellen ez volt egyik legelső tiltakozása a purizmusnak. S Haller maga ad jó példát a tiszta magyarságra, épen a *Hármas Istoriában*

is, mely könyvét azonban közéleti eloglaltsága miatt csak tizenkét évvel kiszabadulta után, alig két évvel halála előtt, bocsáthatta ki. Testvérének, Hallerkői Haller Pál Küküllő vármegye főispánjának ajánlta, mint kedves ajándékot.

Haller János: Harmas históriá-jának fordítása (Haller János, 1684)

A meleg szeretetből fogant munka a középkor három híres könyvét egyesíti magában, s a magyar olvasóval megismertette Nagy Sándor regényes alakját, a *trójai háború* mondáját, a mint e két dolgot a középkor ismerte és az egész *Gesta Romanorumot*, mely szintén a középkor szellemét tükrözi.

Nagy Sándor
története

Nagy Sándorról is, a trójai veszedelemről is történetet akar nyújtani. Az a hiedelme, hogy elbeszélése eredeti forrásokon alapszik; hogy Nagy Sándor történetét egy Kallisthenes nevű kortársa jegyezte fel, s ha itt a csodáknak nem ad is hitelt, annál erősebben meg van győződve, hogy a trójai háborúnak az az egyedül hiteles elbeszélése, melyet ő fordít, mert szemtanúk, egy görög és egy trójai vitéz, a krétai Dycitis és a frig Dares emlékiratain alapul, melyeket a római császárok korában e vitézek sírjaiban találtak fel; és ez az elbeszélés sem a görögöknek nem kedvez mint Homérus, sem a latinusoknak mint Virgilius. Eredetijében annál jobban hisz, mert ki van belőle hagyva az istenek beavatkozása. Mindazáltal érzi, hogy szép históriát fordít, s ha előadása nyugodt és kissé krónikaszerű is, igyekszik szépen, tisztán, hangzatosan írni.

A való az, hogy mind a két történet hamisítvány. Nagy Sándoré alkalmasint az első Ptolomaeusok idejében, Alexandriában keletkezett, legnagyobb részt fantasztikus perzsa mondákból; egy latin fordítás révén korán elterjedt Nyugat-Európában is, a középkorban számos változata fejtett ki és több verses elbeszélés alapjául szolgált. Haller egy *Liber Alexandri de proeliis* című, 1484-ben Strassburgban megjelent prózai kiadást követett. A már úgylis keleties mesét a középkor képzelete még hihetlenebb kalandokkal egészítette ki. Dárius perzsa és Pórus indiai király legyőzése alkotja az elbeszélés derekát; Sándor látja napkelet csodáit: Pórus tündérpalotáját aranymadaraival, amazonokat, mezítelen bölcseket, kikkel a civilizált és a paradicsomi élet elsőbbsége felől vitatkozik, szakállas asszonyokat, sárkányokat, baziliskust, a nappal együtt növvő fákat; beszél a nap és hold fáival, griff-madarakkal felviteli magát az égig, üveghordóban leszáll a tenger fenekére, összejön Kelet isteneivel; érdeklődése szintoly telhetetlen mint hatalmi vágya, s emberfölötti pályája derékban szakad meg, fiatalon, hatalma tetőpontján, Macedoniáját viszont nem látva pusztúl el bizalmasa, Antipater mérgétől.

Trója vesze-
delme

A trójai háborúról szóló apokrif iratok a római császárok alatt készültek, a középkorban mint hiteles kútfők kerültek forgalomba, s egészen háttérbe szorították Homért. Sok feldolgozásuk közt leghíresebb lett Colonnai Guido, »Messana város bírájának« könyve, mely 1287-ben a salerno püspök kívánságára készült, s valóságos lovagregénynyé kerekedett. Ezt fordította Haller.

Az elbeszélés nem Helena elrablásán kezdődik, hanem az argonauták vállalatán, mely alkalommal először ütközik össze a görög és a trójai nemzet s Trója Jason és Herkules által pusztúl el, királya Laomedon elvész, gyönyörű leánya Exiona Telamon rabnőjévé lesz. Priamos király, ki Tróját fényesebben — valóságos középkori mesebeli tündérvárrá — felépíti, testvére fejében raboltatja el Páriszal Helenát. Így tör ki a nagy trójai háború, melynek hőseiről, csatáiról, fegyverszüneteiről, a nagyobb vitézekről egy-egy harcban levágott emberek számáról s a kissé chablon-

szerű párharcokról, — melyekben nagy szerepet játszik a nyeregből való, gyakran kölesönös, kivétel — mind pontosan beszámol az író, ki nemes rokonszenvével titokban inkább a vesztes trójakat részen van. Hektor nagyobb hős és nemesebb mint Akhilles, ki félig orvul óli meg ellenét, ép úgy, mint később Troilust is, e második Hektort; Patroklos meg az első ütközetben elesik, Akhilles csak későn, Hektor halála után, a Polyksena szerelméért vonul felre a haretől, melyet akkor keres föl imét, mikor Troilus majdnem kiírta kedves mirimdonjait. Trójat Aeneas és Antenor árulják el, és a hősök hazatérével végződik a történet, melynek antik kereteit romantikus élet tölti meg; hősei lovagok, női várhölgyek, és Akhilles szerelme a trójai királylányhoz érzelmes történet.

Legkedveltebb volt azonban s népünk szellemére a legnagyobb hatást Pélldabeszédek tette a középső rész, a *Pélldabeszédek* könyve, a *Gesta Romanorum* fordítása. A Gesták gyűjteménye latin nyelven, mindenestre a XIII. század előtt talán Angliában keletkezett, alapja, úgy látszik, a római történetből vett emlékezetes esetek, mondák és anekdoták voltak, melyekhez később keleti regék, bibliai történetek, barátlegendák, újabb népmeséi elemek és parabolák járultak s a barátoktól kezdett gyűjtemény a középkoron át 181 történetre szaporodott. Nyomtatás alá 1473-ban került. Ilyen sokáig, annyira e eleméből szaporodván fel, motívumokban igen gazdag és változatos volt, s Nyugot költői, főleg az olasz novellisták sokfélekép kiaknázták Komoly és vig tárgynak, az erény csodái, verfertőzés, házasságtörés, szent történetek, regényes kalandok vegyesen vannak felhalmozva a hosszabb-ridebb elbeszélésekben. A barát gyűjtők a XIV. századtól kezdve minden elbeszélés után moralizációt (Hallernal magyarázat) is függesztettek, mely a nem egyszer tróval történetekből meglepő erőszakossággal vonja ki a dogmai alkalmazást. A középkor feudális világi és misztikus vallási szelleme érzik ki a példákban is s még inkább a magyarázatokból.

Haller egy híján mind lefordította a történeteket, melyeket ő is példázatoknak tekint — innen a *pélldabeszéd* cím — s a dogmai (több mint morális) tanulságokat ő is utánok veti lmerve az akkori vallási buzgóságot, a század elejének rengeteg hitvitázó könyvet, érteni fogjuk, hogy az akkori olvasó ezeket is megbirta. De magok a sokféle történetek keltek igazi, mely érdeklődést, melyek az emberi életnek annyi oldalát, viszonyát tükröznek és minden magyarázat nélkül is példázzák, hogy általuk a Haller könyve valódi magyar népkönyv lett, mely kivált a katolikus néppel némiképp a bibliát pótolta, s 1751-ben, 1767-ben, 1795-ben újra meg újra nyomattak, sőt meg 1870-ben is kiadtak Debrecenben és a nép könyvkereskedői, a kompaktorok maig is árulják.

Haller előadása a magyar próza fejlődésében bizonyos átmeneti fekvét képvisel. A vallási próza merev, egyszínű komolyságot nala váltakozóbb, szelidebb, nyugodt historiai hang váltja fel; még nem novellai stíl, de közeledik hozzá. Olyanforma, mint a korabeli emlékiratok és krónikák, csak hogy

tisztaságban ritkítja párját, szóanyaga elég gazdag, mondatai kerekék és folyamatosak, általában az előadás nincs ékességek nélkül, de még nem elég elfogulatlan, nem elég színes és jellemző.

ozsnyai Dávid

Épen Hallerral egyidejűleg Erdély egy másik pontján, a szamosújvári fogságban egy másik rab szintén mulattató könyvet fordított magyarra. ROZSNYAI DÁVID, egy székely származású török *deák*, azaz tolmács volt ez, a ki 1641-ben született, Apafi Mihálynak volt török ügyekben afféle fogalmazója, ki a portáról érkezett leveleket fordította és a válaszokat írta, továbbá a követek mellett Konstancinápolyban vagy a basáknál tolmácsi szolgálatokat végzett. Állása nem volt tekintélyes, de igen fontos és terhes, olykor önálló diplomaciai feladatokat is bízta rá; s hűségével, ügyességével, furfangjával nélkülözhetetlenné tudta magát tenni. 1678-ban mégis fogságba került, talán valamely udvari ármány következtében, és csak 1782-ben szabadult ki, a mikor ismét visszanyerte alkalmazását. Még II. Rákóczi Ferencnek is szolgált és 1718-ban halt meg. Írásai közül a *Történet dolgok* című krónikáját, melyeket Konstancinápolyban gyűjtött magyar vonatkozású oklevelekből szerkesztett össze, továbbá naplóját és töredékes önéletrajzát *Rozsnyai Dávid történeti maradványai* címen Szilágyi Sándor az akadémiai Monumentákban adta ki életrajzzal együtt 1867-ben. Becses történelmi forrás.

Horologium
Turcicum

Szépirodalmi munkája, a *Horologium Turcicum*, soha sem jelent meg, még ma is kéziratban hever a nemzeti múzeum könyvtárában, hova 1879-ben került. Értékét Beöthy Zsolt ismerte föl s méltatta először *A szépprózai elbeszélés* történetében, Rozsnyai egyéniségét is jellemezve s a mese forrásait is ösmertetve. A 93 ívrétű lapra, apró, csinos írással írt szöveg a keleti mesekincsből merített, de nem a *Hét bölcs mester*ből, a honnan a XVI. századbeli Poncziánus, hanem a *Pantsatantrá*ból. Ez a híres szanszkrit mesegyűjtemény sokszoros fordítások útján mind a Keleten, mind Európában mindenfelé elterjedt és rendkívül dúsan elsarjadt. A nyugoti fordítások közös törzse egy XIII. századbeli latin fordítás, mely zsidó szöveg nyomán készült, ez ismét a VIII. században keletkezett arab fordításon alapul, melynek címe *Kalila ve Dimna*. A mi Rozsnyaink más csapáson járt, ő közvetlenül egy keleti nyelvből fordított, egy *Humájun-náme* című török munkából, mely egy régibb török szöveg alapján Nagy Szolimán idejében 1540 körül készült s egy új perzsa fordítás közvetítésével származik le az arab átdolgozásból.

A történet temérdek állatmeséből van keretesen összeszerkesztve. A kínaiak igazságos királya, Humájun Fál, egy szorgalmas méhcsoport láttára mélyen elszomorodik az emberi társaság örökös civódásán. Vezére vigasztalásképp elbeszéli neki a nagylelkű és kegyes Dabeslim indiai fejedelem példáját, a ki egy különösen adakozó napja után álmodt lát, az álom intése szerint keletre indul, a hol egy öreg remete a király atyjától maradt roppant kincseket fedez föl neki s egy régi hártján a világbiró Nagy Sándornak

jó fejedelmek számára hagyott tizennegy tanítást. A tanítások teljes magyarázata azonban csak az arméniai hegyek közt fekvő kolostorban (az eredetiben: Ceylon szigetén) tudható meg. Dabeslim mindjárt utra készül, vezérei azonban ellenzik e vállalkozást, s egymást mesepéldázatokkal igyekeznek meggyőzni. Végre a király mégis elmegy, s a klostromban megtalálja a böles Lumen kalugyert (az eredetiben Bidpai brámin), a ki a királynak példázatokban, mesékben fejté föl a titkos tanításokat. Ezek közül Rozsnyai könyvének rank maradt részében (a kötet végén 37 levél ki van vágva) három tanítás van megvilágítva. A példák ismét egymásba fűzött nagyszámu állatmeséből állanak, melyeknek egyik főnga onnan indul ki, hogy a bitangban hagyott bivaly bögése megjesszi az oroszlan királyt, kinek két tanácsosa a két bors, Buta és Ravasz közül Ravasz addig föndörködik, míg az oroszlanmal megoleti a bivalyt. Közben az állatország sok más képviselője is fellép, beszélgetnek, történeteket mondanak — az emberi életből is — és temerdek axiómát hordanak fel az uralkodás politika, hadviselés, udvari élet köréből. Legfőbb tanulságuk az udvari embereknek szól, hogyan juthatnak legbiztosabban a fejedelmek kegyelme, s a királynak minő tanácsadoktól óvakodjék. Az állatok szerepeltetése más mint az európai állatmesékben, az állatok nem bizonyos jellemek tipikus képviselői, felléptetésük inkább csak alarc, mely alatt egy és más gondolatot a deszpótikus Keleten bátrabban ki lehetett fejezni.

Rozsnyai előadása egészen ellentete a Hallerenak. Nem történet, hanem úgynevezett kurialis stílus, mely épen akkoriban képződött ki. Rozsnyai a mulattató elbeszélést is a hivatalos pennával írta. Előadása csak úgy hemzseg a latin szavaktól, melyeket magyar képzőkkel és rögökkel lád el, szavainak tan egy harmadresze deák. Cikornyas, tekervényes mondatokat formál, körmonfont észjárással. A nyelvkéverék legszelsőbb példája az előadás, melynek tudakossága bántó ellentétben van a naiv tartalommal. De eredeti székely észjárása sokszor kitör a hivatalos formából, s erkölcsi nezetelt, életelvt — melyekben elég sok machiavellianus van — elmes világos és csinosan fogalmazott gnomákban tudja kifejezni. Ilyen eredeti gondolat, célzás sok van szöve a fordításba, mely tehát inkább átdolgozás, és a székely humor gyakran kicsillan. A kézirat kiadása mindenestre kívánatos volna.

Igy jönnek be a magyar irodalomba a németkezi mesetörök, a mondakörök, a szanszkrit, az ezipi, a bibliai, az antik, és a középkori mesék és mondák és lovagregények, gyakran többszörös kötetben utjan ide érkezésük alatt sokszor megtörve, átalakítva. Ezek tudnak XVII. századi bel magyar olvasóink szellemi szükségletét és szolgálnak a magyar széppiroza iskolájaul. Két főirányuk a parabolisztikus vagy oktató célú, és a novellisztikus vagy mulattató elbeszélés, a két irány formára néve az adomafelekben érintkezik. Az aenigmat hittak nálunk *mesének*, a mulattató elbeszélést *történelnek* (historiának), a rövidebbet *beszélnek*, a példás

példabeszédnek. Mind e prózai fajok azonban még messze földön, képzelt viszonyok közt járnak és az élet prózája felé alig közelednek. A magyar szellem a XVII. században a szépprózai formában eredetét még nem termelt.

Magyar szín-
szet

Mindazáltal a szépprózai elbeszélés következetes fejlődést tüntet föl, a mit világi drámánkról, magyar színészet hiányában, épen nem mondhatunk. E keserves században, a török harcok, vallási háborúk, kuruc-labanc küzdelmek, protestáns-üldözések, német önkénykedések közben a magyar városok polgári eleme nem erősödhetett, sem vagyoni, sem kultúra nem gyarapodhatott eléggé, s fajunk csekélyebb színészi hajlama mellett a színészet mint állandó intézmény nem verhetett nálunk gyökeret. Némely nagyjaink, mint Bethlen Gábor, Esterházy Miklós nádor (1634) tartattak udvarukban színi előadásokat — részint műkedvelőkkel, részint hivatásos színészekkel, — de nincs följegyezve, hogy az előadások magyarul folytak volna. Jártak itt-ott az országban vándorszínész csapatok is, tehát a melyek a népet kívánták mulattatni, de ezek idegen ajkúak voltak. Egy följegyzés szerint 1602-ben, Kanizsa várának török kézre jutása után, komédiákat adtak elő nyilvánosan, »melyekben Kanizsa ostroma, a török félelme, futása, leendő megveretése ábrázoltattott«. Erről sem tudjuk, voltaképp kik adták elő? Összefüggő színészeti hagyomány, az iskolai drámán kívül, e században sem fejlődött.

Felvinczi György

Egészen a század végére, 1696-ra esik az első, okiratilag bebizonyítható kísérlet magyar színtársulat szervezésére és rendszeres előadások tartására. Fenmaradt ugyanis I. Lipót engedélylevele, melyet FELVINCZI GYÖRGY kolozsvári polgárnak adott, a ki előrehaladt korára mindenféle csapások következtében tönkrement s adósságaiból színi előadások rendezésével remélve szabadulást, utolsó filléreivel áldott állapotban levő nejével együtt személyesen ment Bécsbe szabadsalomért könyörögni. Az oklevél szabadságot ad a folyamodónak arra, hogy költeményeket és énekeket akár latin, akár magyar nyelven készíthessen, összegyűjthessen, fölszerelhesse és előadhasson s párbeszédessé, felvonásokra és jelenetekre osztott komiko-tragédiákat és komédiákat Magyar- és Erdélyországnak és a hozzácsatolt Részeknek városaiban, mezővárosaiban, váraiban és falvaiban mind gyűlések, mind vásárok és bármilyen más heti piacok, sokadalmak és összejövetelek alkalmával, a mennyiben e darabok tisztességesek és nem trágár beszédekkel és mutaványokkal telvék, társaival együtt játszhasson, oly föltétellel, hogy a helyi hatóság az illető költeményeket és énekeket fölülvizsgálhassa és szükség esetében kijavíthassa: egyszersmind fölmenti a folyamodót mindaddig, míg állandó vagyoni szert nem tett, minden rendes és rendkívüli köztehertől, csak azt kötve ki, hogy az előadások tiszta jövedelméből egy megegyezés szerinti, de tíz százaléknál nem kisebb jövedelmet fizessen az illető földesúrnak vagy hatóságnak. (Az eredeti szabadsalomlevél hasonmását I. mellékleteink közt.) — Az eset annyiból is érdekes, mert arra mutat, hogy színi előadásokkal lehetett jövedelmet szerezni, legalább az idegen társu-

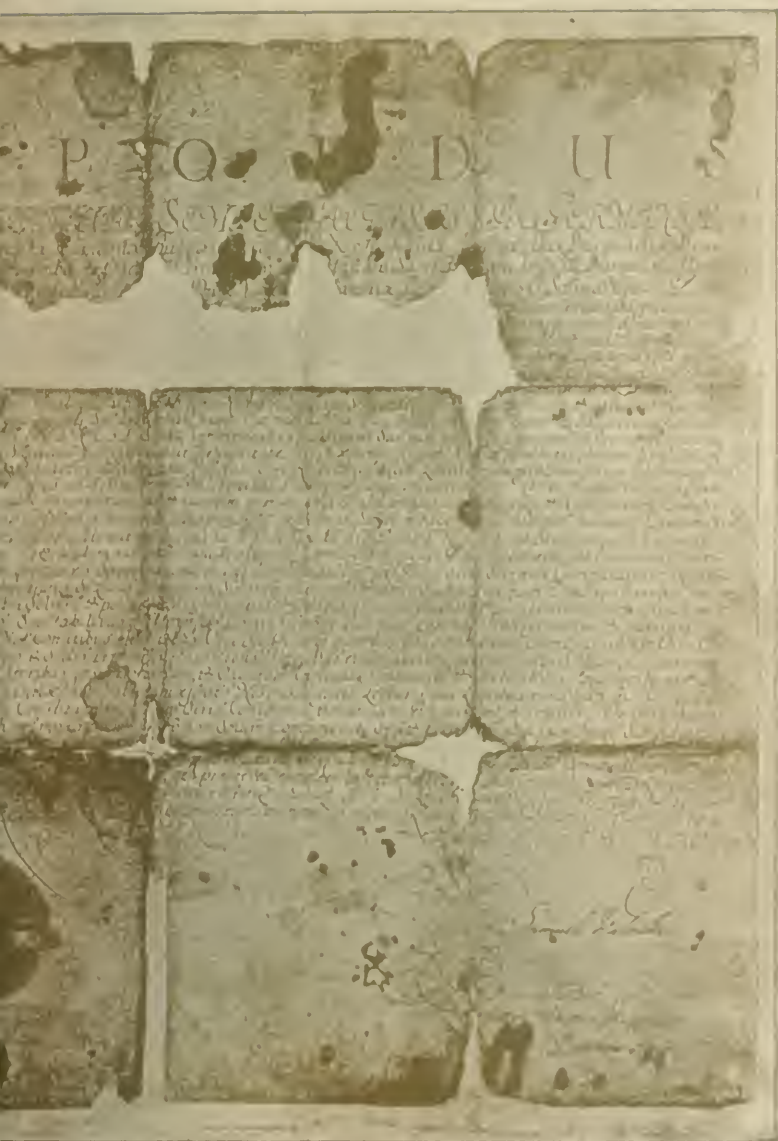
[illegible]

[Faint, mostly illegible handwritten text from a document.]

In quinquagesima die post mortem dei
 Sicut scriptum est: In quinquagesima die
 morietur omnis anima. Amen.

Leipzig

Felvinczi György Szolgálat

latok szerezhettek. A magyar színtársulat eszmeje azonban, úgy látszik, csak egy rajongó és optimista fő álma volt ekkor, a minő Felvinczi lehetett, ki addig is minden vállalkozásával megbukott. Bizonyynyal ez sem állította talpra sem őt, sem a magyar színészetet. Szóhagyománykép maradt fenn, hogy tartott némi előadásokat, színpadjaul a nyitott *hű* (házpadlás) szolgált, és a közönség az utcáról nézte a játékot, az egykori emlékiratok szerzői azonban figyelmeztetésekre sem méltattak a dolgot, mely nyomot nem is hagyott maga után.

Épen Felvinczitől, a ki egyébként is irogatott, maradt fenn egy drámai kísérlet is, melyet még a színi engedély kieszközlése előtt három évvel (1693.) adott ki, címe: *Comico Tragoedia. Azaz: Valamelly dolognak szomorú kimenetelének nyájias versekkel való kifejezése.* Körülbelül afféle parodia; Felvinczi is tréfás versekbe foglalja a mithologiai anyagot, melyet »bölcs poéták írásából szedvegetett ki«, s méltóbb szórakoztató olvasmányoknak tart az álmoskönyveknél és eszióknál. — Saturnus örökének felosztásakor Plutó kapta a legkietlenebb és legkisebb tartományt, a poklot, mely a teméntelen sok oda özönlő lélek miatt oly kiállhatatlan szűkké lesz, hogy Plutó követséget küld Jupiterhez, hogy vagy a poklot bővítsé ki, vagy vegyen ki az ott levő lelkekből és többet ne bocsásson oda, mert különben pártot üt ellene. A tanács egybehívása, a követseg fölkészülése, a pokolbeli főemberek aggodalma tölti be a darab nagyobb részét. Jupiter haraggal fogadja a követséget s még megtorlással is fenyegeti Plutót, a mért nem tartja magát az egyezséghez. Pluto ekkor elkeseredve minden ördögét szétküldi a földre, hogy már most, kiki a maga módja szerint, azért is mentül nagyobb mesterséggel és igyekezettel mindenkit a pokolba hajtsanak és senkit az egekbe ne bocsássanak. Ebben áll a darab csattanója, mely korántsem olyan befejezetlen, mint Toldy és utána többen vélik, mintha csak még most kellene a bonyodalomnak kezdődnie. A darab öt *megjelenésre*, s a megjelenések *cselekedetekre* vannak osztva. Formája verses, minden jelenet más versalak, s oda van téve mindenütt az *ad notam*, pl. egyik rész a *Trója históriájának* nótája szerint, másik a horatiusi *Integer vitae* kezdetű oda nótájára megy, mely utóbbit szintén énekeltek volt iskolánkban. A darabban huszonöt személy, »szólalkozik egybe«, de kevés helyett van élénkebb szóváltás; a főszemélyek sokaig beszélnek és a cselekvény sokat allong. Afféle énekesjáték lehetett ez, melyben az elevebb drámaiság hiányát az eneklés kívánta pótolni. A változatos és könnyű ritmikájú, mesterseges rimelessel díszített, olykor klaszszikai schémákat utánzó verselés, sajátos, tréfás, celzásos, kormönfont és olykor nehezen érthető díkeiöt hordoz, mely énekelve kellemesebb lehetett mint szavalva. A jó Felvinczi, ha előadatta darabját, talán emeletes színpadon, — földszint a pokollal és Pluto nepes udvarával, fönt pedig az éggel, — a látványos elrendezéstől, a dallamoktól és a paródiás hangtól várhatott hatást.

Felvinczi
Comico-
Tragoedia

Másik Comico-
Tragoedia

Maradt fenn egy másik *Comico-Tragoedia*, azaz *rész szerént vig, rész szerént szomorú historia* is, régibb a Felvincziénél; első ismert kiadását is, mely 1683-ban jelent meg Brever Sámuelnál, irodalomtörténetíróink csak újabb lenyomatnak tartják s a darab keltét belső okok alapján a XVI. századra teszik. Úgynevezett *moralitás* ez, dramatizált oktató allegoria, melyben a megszemélyesített fogalmak lépnek föl. Az efféle, erkölcsi tételt költött példában ábrázoló színjátékok, nyugoton már a XIII. század óta divatosak voltak; nálunk ez a legrégebb ismert kísérlet. A négy szakaszra (felvonásra) oszló és jelenetenként más-más dallam szerint, többnyire igen ügyesen verselt darab meséje az, hogy a Jöcselekedet idehagyja a földet, minthogy az emberek többsége a Vétek mellé pártolt tőle; a Vétek egyedül maradván itt az úr, szétküldi szolgálait: a Gyönyörűséget, Részségséget, Kevélységet és a többieket az emberiség megnyomorítására; meg is rontják egyenkint a dobzódó Gazdagot, ki a szegény Lázárt nem szánja meg, a lator Katonát (Rablót) és a kegyetlen Tisztartót, a kiket a Halál nyomban levág és a pokolba taszít. A három példa egy-egy felvonást tölt be, mindegyik magában különáll, s azt az eszmét érzékelteti, hogy a bűnt nyomon követi a büntetés. A laza szerkezetű, sovány cselekvényű és elvont természetű darabban elég konkrét módon van festve a Gazdag pokolbeli szenvedése és siralma, s majdnem genreképnek is beválk a lator Katona jelenete. Ezek tetszettek annyira a darabban, hogy a XVIII. században is még vagy ötször újra kellett nyomtatni. Talán átdolgozás idegen eredeti után, melyet azonban nem ismerünk. A ránk maradt szöveg keletkezését alig tehetjük a XVII. századnál régiebbre, sőt nincs kizárva a lehetősége annak sem — s e föltevést fontos egyezések támogatják — hogy ezt a Comico-Tragoediát is Felvinczi György írta vagy legalább verselte; az ő Plutója mindenesetre ennek az ismeretével és részben mintájára készült.

Felvinczi tehát nem indult egészen üres kézzel színelőadásainak. Műsorának két darabját mi is ismerjük, két *Comico-Tragoediát*, amaz előtte oly kedves műfaj termékeit, melyet folyamodványában nyomatókosan megnevezett s az engedélylevelbe is belefoglaltatott.

Azonban mégis megbukott. Az első magyar színigazgató és szerző nem lehetett szerencsésebb mint száz évvel később is annyi utódja.

33. A kurucvilág költészete.

I

Thököly és II. Rákóczi Ferenc kora.

BETHLEN GÁBOR ÉS II. RÁKÓCZI GYÖRGY vezérlete alatt már ^{A XVII. század költészek} felszazadon át harcolt a magyarság vallási és politikai szabadságáért, de a század derekán túl nem állt közelebb céljaihoz mint a harcok kezdetén, s csak még jobban megcsökkent az a kölcsönös bizalom, melynek felkeltésén, apólisán az előbbi században is hiába fáradoztak az országgyűlések hazafias rendei. A bécsi, nikolsburgi, linzi békekötésekbe foglalt ígéretek alkalmasak lettek volna a kedélyek megnyugtatóására, de az azokba vetett remény ismételtlen meggyusult. A dinasztia és kormánya, bár rettegve gondolt a török és a külföldi protestáns fejedelmek szövetségével indított s törvényes alapú felkelésekre nem tudott, nem akart lemondani hatalmi törekvéseiről, csakhogy ezeknek jó ideig útját állta egyfelől a török hatalom, másfelől a magyar alkotmány. Kerülő úton kellett tehát járnia s az idők arját megvárnia.

A magyarságnak, ha politikai szükségből szövetezett is a törökkel, ^{Nemzeti vagyak és házári post} legfőbb vágya volt az oszmán igitól való felszabadulás. Koronként kedvező lett volna rá az alkalom, Bethlen Gáborban, Zrinyi Miklósnak megvolt a hadvezéri tehetség is a vállalat sikeréhez; de a bécsi udvar nem bízott az ajánlat őszinteségében s egyelőre fontosabbnak tartotta a „lelkek visszanyerését”; inkább elnézte az ország pusztulását, nepe rablanera füzetet, mint hogy felszabadulva, a magyarság és a protestantizmus ereje növekedék. Annál nagyobb buzgóságot fejtett ki a visszatérítés munkájában, melynek harcosai a szoszok, iskolák és irodalom, az ígéretek, jutalmak és megtelemítés fegyvereivel valóban fényes sikert arattak. E közben a külföldi események is kedvezőleg egyengették a fejedelmi mindenhatóság útját. Közép-Európában, különösen Franciaországban, példátlanul növekedett az egyeduralkodó hatásköre. Csehországnak az örökös tartományok közé sorzásával az ausztriai ház hatalmi állása szintén nagyon erősödött. Ezeknek a példáknak meg a nyomukban járó államtudományi elméleteknek teljében már jessztően gyűlt számunkra a zivatar, fejünkre zúdulást már csak alkalom hiánya késleltette.

A ki ily körülmények közt még remélni tudott, azt is végkép kiábrándította az 1663—64-iki török háború meg a rá következő vaskvári béke. A mit Zrinyi Halul béggel mondat a szigeti hősnek:

Ki nem esmérheti német barátságát.
Leginkább magyarokhoz gonosz akaratját?

— százados tapasztaláson alapúlt ugyan, de sohasem volt igazabb tartalmú, mint ekkor.

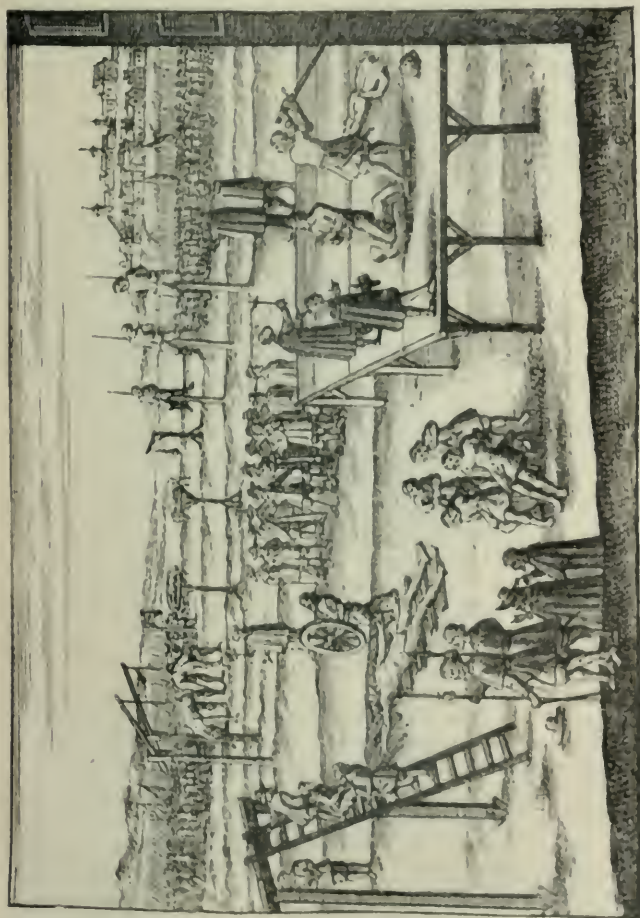
vaskvári béke
hatása

Alig terjed híre a történeteknek, egyszerre valami sötét előérzet fogja el a kebleket: az országos romlás, a végpusztulás előérzete; családi levelek és költeményekben, magánbeszélgetések- és értekezleteken mindenütt ennek réme kísért, ennek hangja hallható. A magyar érdekek rovására kötött béke lekötelezvén a törököt, szabad kezet engedett a bécsi udvarnak szándékai megvalósítására. A törvényes állapotok legfőbb őrei: a nádor, az országbíró, az esztergomi prímás s az ország más főurai megdöbbenve tanácskoznak a teendőik felett. Növeli a rettegést, a zavart, hogy a kinek szava legnyomatékosabb lett volna, a magyarság ünnevelt vezére, Zrinyi Miklós hirtelen elhúnyt. A bizalmatlanság király és nemzet közt ekkor már oly tátongó szakadékká vált, hogy a legképtelenebb hírek is hitelre találnak, a törvényes lépések sikerében pedig senki sem hisz többé. A titkos tervezgetés fölfedezése s a készületlen mozgalom kitörése aztán megadja a kormánynak a kívánt ürügyet az utolsó akadály, az alkotmány végleges eltörlésére.

z elégtelenség
üldözése; az
alkotmány fel-
függesztése

Alig hullott le Zrinyi Péter, Nádasdy és Frangepán feje a vérpadon, megkezdődött a munka, mely e korszakot oly gyászossá teszi történelmünkben. A még nagyobb számmal beküldött idegen katonaság ádáz dühvel fogdossa össze mindazokat, kikre az elégtelenségnek legkisebb gyanúja hárul. A vallási sérelmek miatt természetesen legtöbbet találnak a protestánsok soraiban. Százával hurcolják lelkészeiket és tanítóikat a pozsonyi vértörvényszék elé s innét aztán a vérpadra vagy a még kínosabb sáncmunkára, gályarabságra. Eltávolításuk — úgy hitték — megkönnyíti a visszatérítés munkáját is a vezetők nélkül maradt nép között. Hogy azonban vallásüldözésnek ne tűnjék föl e munka, szorgosan gyűjtötték ellenők a politikai vétkeesség adatait. De nagy számmal voltak az üldözöttek közt a főurak és közrendek sorából is, kivált ha gazdagok voltak, mert az elítéltek vagyonát a kormány elkoboztatta. A vagyonkobzás oly arányokat öltött, hogy a kamara rendkívüli bevételei rovatában mint elsőrendű jövedelmi forrást említik. 1671—72-ben egymást érik az új adófizetési rendeletek, melyek új terheket róttak a már úgyis elsanyargatott országra. A mije még megmaradt a lakosságnak, abban a dölyfös idegen katonaság dúskált. A tiszték a nemességet, a legénység a jobbágyokat zsarolta, s a mit szép szerével nem kapott, azt erővel is elvitte, akár katolikus, akár protestáns ház volt; magának az esztergomi érseknek gabnavermeit is feltörik, marháját pedig elhajtják. *Petrőczy, Szepessy, Szuhay* s a felvidék más menekült urai

1672-ben élére állván az elégtelenségnek, néhány ezren fegyvert fogtak, de mielőtt a mozgalom nagyobb erőre kaphatott volna, elnyomták, s a felkelés csak újabb okul szolgált az üldözés folytatására. Hogy aztán tor-

venyes szoszoloja se legyen a nemzet sérelmeinek, 1673-ban elörültek a nádori méltóságot, melyet, mint a királyi hatalom elhónly-ságát, reg- gyűlé- az udvar, helyet a jobbara idegenekből álló kormánytanács felatta e

Ampringen Gáspár vezetése alatt, működésének azonban már azért sem lehetett sikere, mert a katonai, pénzügyi és vallási ügyekben nem intézkedhetett, pedig itt volt legféktelenebb az önkénykedés.

A bujdosók Erdélyben; kurucok és labancok

1674—75 körül mély csend borult az országra, a temetők csendje, melyen csak az elítéltek fájdalmas nyögései hangzottak keresztül. Mivel a nemzet évekig tűrte a rémes kegyetlenségeket, a hatalom emberei azt hitték, hogy ellentálló ereje végkép meg van törve. De csalódtak. Az üldözött protestáns urak és nép a felvidékről tömegesen menekültek török területre és Erdélybe. Egy század óta ez volt a magyarság megtartója s a vallási és politikai szabadság őre, melyért mindig kész volt kardot rántani. Ezek a kapesok fűzték szorosra a felvidék és Erdély viszonyát. Az előbbi évtized háborúi azonban annyi romlást hoztak Erdélyre, hogy a menekültek jó ideig hiába kérték Apafi fejedelmet és a rendeket ügyök felkarolására. De midőn a hatalmas Teleki Mihály vette kezébe az ügyet, a porta sem ellenezte a támadást, a francia király pedig pénzt és katonát ígért segítségül: tovább nem lehetett a mozgalom kitörését akadályozni. Jelentősebbé mégis csak akkor vált e mozgalom, midőn 1678-ban a felvidékről még gyermekkorában Erdélybe menekült s azóta ifjúvá serdült gróf Thököly Imre ragadta magához a fővezérséget. Csakhamar lángra lobban az egész felvidék; meghódolnak a kincses bányavárosok s a fölkelő csapatok az örökös tartományokig kalandoznak. Az erőre kapott *kurucok*, a hogy ekkor a fölkelőket nevezték, bosszútól hevülve, ádáz haraggal öldösték a *labancoknak* gúnyolt királypártiakat, dúlták vagyonukat, győzelmeikben majdnem ép oly könyörtelenek lévén mint ellenségeik. THOLNAI MIHÁLY, protestáns prédikátor, maga is megsokalja e pusztító munkát s a *Vitések tükörében* óva inti hazája fiait: »Magyar ne veszed a magyart! Vigyázz jövődbéli megmaradásodon, hitesd el magaddal, hogy kevesen vadnak emberek közt jóakaróid. Akár Lutherista, akár Pápista, akár Calvinista légy, csak hogy magyar vagy, ezért egyenlő sorsod, egyenlő jobbággyi állapotod leszen, legyen tudva nálad s emlékezzél erre«.

Thököly Imre

A kormány amnesztiával és némi engedmények ígéretével próbálta Thököly híveit elvonni a fölkeléstől; 1681-re kihirdette a rég nem tartott országgyűlést, melyen visszaállította a nádorságot, s e méltóságra az udvari párton kedvelt Esterházy Pált emelték a rendek. Thököly csak időnyerésre használta az alkudozást s ép ez alatt volt legmunkásabb a további harcok előkészítésében. Nem elégedett már meg a sérelmek orvoslásával, nagyravágyása is kielégítést követelt. I. Rákóczi Ferenc ifjú özvegyének, a szép Zrínyi Ilonának kezét megnyervén, családja hagyományos ügyességével nemcsak roppant vagyont, hanem fényes összeköttetéseket is szerzett; majd athnamét eszközöl ki a szultántól s már most mint Felső-Magyarország fejedelme, még eredményesebben folytatja a háborút. De a *kuruckirály*, a hogy őt a törökök nevezték, ki eddigi sikereit kitűnő tehetségeinek, főképp eszes számításainak köszönhetette, utóbb épen számi-

tásaiban csalogdott. Mikor Bécs ostromával legnagyobb csapást akart mérni a császári udvarra: megfordult a kocka. Elkezdődik a visszahódítás munkája, s a török hatalom lehanyatlása nagyon megváltoztatta a helyzetet. Thököly elfogatásának hírére a bosszús kurucok már tömegesen állnak a fölmentő seregekbe; meghódol Apafi is s váraiba német katonaságot bocsát. A helyzet előnyeit sietett fölhasználni a kormány: nem a sérelmek orvoslására, hanem a

S Z E N T H A D.

az az,

Lelki s Testi Szabadságokért fegyvert voni

VITEZEK TÜKÖRE

Avagy

Ollyan idvességes Szent Irásbul
 őszve fzedegtetetett *Lelki Tanács*, a melyben az
 igaz *Hadakozásnak bizonyosokat, igaz módgyat,*
hasznos véget, rövideden egyben szerkeztette-
 nek. Mellyben ha valaki jól el-készítetett el-
 mével belé teként, nagy könnyen meg-írdelheti,
 mitsoda téfzi a Vitézlő rendeket bátor talanokká, ellen-
 ségek előtti futókká, szaladókká. *Vízont,* mint kellyen
 ő magokat olly karban állatni, hogy ellenségekkel bá-
 ran szemben szállyanak, s' dicsiretellessen harczollyanak,
 s' kíváncs győzedelemmel is *ékesüllyenek;* ez vité-
 zeknek kedvükért íratott *Tükörből,* mint megannyi *Tanító*
Meister által, igen rövideden, de világossan meg-tanít-
 ratnak. A melyet Tanítási alkalmatossággal is
 prédikállott a Vitézek előtt.

T H O L N A I M I H A L Y.

A Szentek meflani üdöztetéseinek edgyik Tanú

C O L O S V A R A T T.

A Szentek üdöztetéseinek, M. D. C. L X X V I - d i k évfuzodéjében.

Tholnay Mihály Vitézek Tükörének töldeje (1676.)

hatalmi vagyak biztosítására. Az 1687-iki országgyűlésen, Budán visszafo-
 galása után, lemondattja a rendeket a szabad királyválasztás jogáról s eltörölteti
 az aranybulla záradékponjtát, mely törvényessé tette a nemzeti fölkeléseket.
 E közben egyre foly a meg nem tért Thököly-hívek üldözése is, kik hegyeken,
 erdőkben s az elpusztult alföldön bujdokolva mint *szegénylegények* portyá-
 snikkal rettegtek a környeket. Utolsó volt a meghódolásban a fejedelen
 hőselkü neje, ki harmadfel évi ostrom után csak 1688-ban adja fel Munkács

várát, s aztán a feladási szerződés szerint gyermekeivel, a Rákóczi-árvákkal együtt Bécsbe kénytelen menni. Thökölynek még egyszer felcsillant szerencséje, midőn Oláhország felől betör Erdélybe s a zernyesti győzelem után fejedelemmé választatja magát. Rövid uralma után pár ezer menekült hívével az al-Dunán hadakozik még néhány évig, aztán — egyik előkelő foglyával kicserélvén nejét, — a karlócai béke megkötésekor Konstancinápolyba, majd Kis-Ázsiába költözik. Itt halt meg 1703-ban Zrinyi Ilona s 1705-ben Thököly, távol a hazai földtől, száműzetésben, de nem reménytelenül.

II. Rákóczi
Ferenc s az or-
szág állapota

Ekkor már ismét lángban állt a haza s a mozgalom feje épen Zrinyi Ilona fia: II. Rákóczi Ferenc. Az udvar Csehországban, jezsuitákkal neveltette, azt hívén, hogy kiül belőle minden nemzeti érzést. De a Rákócziak és Zrinyiek vére, ki már tíz éves korában lelkesítő beszédet tartott a munkácsi őrséghez, nem tagadhatta meg magát. Széleskörű műveltséget szerzett, Bécsben s külföldi útjain mindenütt fejedelmi körökkel érintkezett, de jóllehet nőül is egy német fejedelmi ház sarját vette el, s folyton német ruhában járt, szíve-lelke megmaradt magyarnak. Mikor nagykorúvá lett, hazatért s átvette roppant terjedelmű birtokait. Mennyi szomorú emlék újult meg lelkében! Eltávozta óta hosszú tíz év múlt el, s azóta az ország és nép helyzete nem hogy javult volna, hanem még sokkal rosszabbra változott. A bécsi kormány úgy bánt Magyarországgal mint hódított tartománnyal, melyet a fegyver jogán szerzett. A töröktől visszafoglalt területeket csak ritka kivételkép s nagy váltságdíj mellett adta vissza régi birtokosaiknak, hanem a kincstár számára foglalta le vagy idegeneknek adományozta. A katonaság lerombolta a régi várakat, könyörtelenül behajtotta a törvény ellenére kivetett adókat, s ezerféle módon zsarolta nemcsak a mindenéből kifosztott jobbágyságot, hanem a nemesi rendet is. Mindezekon felül gátolta a szabad vallásgyakorlatot, a protestánsok iskoláit bezáratta, templomaikat elfoglalta, papjaikat, tanítóikat elűzte. A további teendők megvitatása végett Bécsbe idézett főpapok és főurak hiába sóhajtoztak, hiába protestáltak; a kormány mindössze annyit engedett, hogy némely bajok elintézésére három főhadi-biztost nevezett ki: a felvidékre gróf Bercsényi Miklóst, a Dunántúlra Nádasdy Tamást, a Dunamellékre Zichy Istvánt. Ez utóbbiak hamar ott hagyták hivatalukat; Bercsényi két évig küzdött a német tábornokok gőgjével, aztán ő is lemondott. Az erdélyi fejedelemség már Apafi halála (1690.) óta megszűnt, helyét a magyar gubernium foglalta el, de tényleg a német tábornokok parancsoltak. Ily körülmények között Bécsben már arról tanácskoztak, hogy a minden jogaiból kiforgatott országnak Kollonics bíboros tervei szerint egészen új kormányzati rendszert adjanak, más szóval: önállóságát megszüntetve bekebelezzék a birodalomba.

Rákóczi mindezt jól látta, de sokáig néma szemlélője volt a bajoknak. Tudta, hogy minden lépésére vigyáznak, s már 1697-ben, *Tokaji* és *Szalontai* készületlen fölkelésekor, csak Bécsbe menekülésével kerülhette el a részesség gyanúját. Midőn ismét visszatért, látszolg semmivel sem törődve, csupán

[illegible]

KARLSON

svéd és orosz segítségben is, de azért folytatta a küzdelmet nagy kitartással, és változó szerencsével 1708—1709-ig, a mikor minden ellene fordúlt.

Zrinyi Ilona törökországi arcképe. (1695 körül)

Kiűt az országpusztító pestis, mely megfogyasztja népét; balul üt ki a trencsényi ütközet, mely után sokan engednek az ellenség csábító ígéreteinek

s elpártolnak. A fölkeles mind szűkebb térre szorul, a várak egymás után úrnak kaput a császári seregeknek. Rákóczi látván hogy a lakosság és

Thököly Imre törökországi arcbépe (1708. k.)

sereget a hosszas küzdelemben kifaradván egyképp ajánlatk a békét, maga is elősegíté annak létrejöttét, de meg nem mondott le az idegen segítségről

Mig e végett az orosz czárnál Lengyelországban járt, Károlyi Sándor megkötötte a szatmári békét. Rákóczi magára nem fogadta el ennek pontjait, híveit azonban feloldozá a hűségeskű alól. Mégis sokan voltak, mint Bercsényi, Esterházy, Forgách, Csáky, Vay stb., a kik iránta való határtalan szeretetből inkább megosztották vele a száműzetést, mint itthon a régi idők nyomorának megújulását lássák. A kik itthon maradtak, azok is soká s nehezen bírtak beletörődni az új viszonyokba, melyek nem lettek ugyan rosszabbak a régieknél, de minden téren gyökeresen megváltoztak.

Ím ezek fővonásai annak a félszázados küzdelemnek, annak az irtó háborúnak, melyhez annyi gyászos és annyi dicső emlék fűződik. Nem lett olyan eredménye, minőt a vezetők tiszta lelkesedése kívánt s a nagy áldozat megérdemelt volna; de azért nem folyt le haszon nélkül. A dinasztíának be kellett látnia a kerek száz éves harcok tanulságaul, hogy e nemzet készebb az utolsó emberig elvérzeni, mintsem szabadságáról lemondani; ezentúl tehát más eszközökkel kell kormányoznia.

A kurucvilág
jellemé

De másért is nevezetes e korszak; a küzdelmek betolyása politikai és művelődéstörténelmünkben, hatása irodalmunkban egyaránt nagyérdekű. *Ez a kor egészen külön világ, az ú. n. kurucvilág, a nemzeti élet sajátos vonásaival, s főkép Rákóczi szabadságharca idején, valósággal utolsó fellobbanása a középkori daliás időknek, erényeivel és hibáival, utolsó nyilvánulása a régi magyar harc- és életmódnak, melyet érintett ugyan már az újabb műveltség, de eredetiségében meg nem hamisított. Itt záródik be a magyar középkor, melynek eseményeit, embereit a század végeig rajongó tisztelettel említik, emléke pedig mind máig él hagyományban és költészetben.*

Nem ok nélkül. Többször találkozunk ugyan a fölkelők közt is a kiméletlen erőszak, az ádáz kegyetlenség, az önző kapzsiság, a hűtlen árulás jelenségeivel, mint az elkeseredett gyűlölet, az olthatatlan bosszú, a számító haszonlesés és kishitű kétségbeesés következményeivel; de ezeket felülműlják, elfeledtetik a mély vallásos érületnek, az önfeláldozó hazaszeretnek, az egyéni és nemzeti vitézségnek, nemes lovagiasságnak, igaz hűségnek és szívjóaságnak fő- és közrendűeknél oly számos, oly kimagasló példái, hogy azokra méltán tekint a későbbi kor tisztelő bámulattal.

A tőszercplők

Legelől állnak maguk a vezetők. *Thököly*, ha egyrészt mint számító, hideg diplomata, másrészt mint szenvedélyes s haragjában kérlelhetetlen és általában nagyravágyó ember kevésbé nyerheti is meg rokonszenvünket: személyes vitézsége, egész viharos sorsa, a gyermekkori bujdosástól a száműzetés keserveig átélt szenvedései, csalódásai a legnagyobb mértékben követelik részvétünket. Annyival inkább, mert dicsősége tetőpontján sorsa összefűződik a legnagyobb magyar hölgyek egyikének: *Zrínyi Ilonának* életével. Mikor pártfogója, a török nem segítheti, hívei nagyobbrészt elhagyják: ő férfiúi elszántsággal évekig dacol még a hatalom birtokosaival, s aztán mikor úgyszólván mindenki elhagyja, fölkeresi férjét a száműzetésben s megosztja vele ennek keserveit. Valóban megható példája a hitvesi hűségnek!

II Rákóczi Ferenc arcképe Mányáky Adamiól. (Az eredeti festmény a szász király tulajdona.)

Felirát Magyar iródműveltségére.

Az Athénai Nemzeti Múzeum.

Mélto hozzá fia *II. Rákóczi Ferenc*, az öntelhaldozó hazafi, a leki nemesség valóságos megtestesülése. Önzetlen hazaszeretetet elégge bizonyítja a gyűlelőseken, alkudozásokban a maga érdekeit felretörő szerenysége, a kétszer is felajánlott lengyel koronának el nem fogadása, s az a tett, hogy a kimerült nemzet kinevelése végett éveken át a saját birtokai jövedelméből fizeti majdnem egész hadseregét. A hazas és szabadságszeretetén kívül főképe ez a lelki nemesség fűzi hozzá híveit, kik közt tulajdonképpen zammal vannak a protestánsok, mert törvényekben gyakran zöldre vallásabírdokuknak és ügyeiknek, bár maga buzgó katolikus, mindig igazságos partfogója. S mely megható az a ragaszkodás, melyvel fő- és közrendű hívei, ifjak és öregek, követik őt a bujdosásba, nem annyira a *fejedelemség* ügye iránt való bizalomból mint a végtelen joságu és nemességi *ember* iránt erzett szeretetből.

Thokolynek és alvezetének a mindennapos harc szolgált gyakorlati hadi iskolául, később azonban a hadi tudomány színvonala is emelkedett. Rákóczi, bár vitézsegének és hadvezetői képességeinek maga is többször adta jelét, a főhadvezéri méltóságot szerenyen *Bercsényi Miklósnak* ruhazta, a ki, mint *Forgách Simon* és *Bottyán János*, a császári seregekben már előbb magas rangban szolgált; kiváló katonai tehetségek voltak még a főtisztek közül, *Károlyi Sándor*, *Pekry Lőrinc*, *Balogh Ádám*, a korán elhunyt *Bagossy Pál*, s a később arulóva lett *Ocskai László* és *Bezeredy Imre*, hősiesség, vakmerő bátorság tekintetében pedig az egész kurucság vétek lett bármely nemzet vitézeivel. De inkább a portyázó harcokban, mint a rendes nagy ütközetekben tűntek ki, Rákóczi ezért egyik főfeladataul tűzte ki seregének hadi kiképzetetését. Az újabb hadi tudományt, különösen a varesődtes és tüzerseg terén, kezdettől fogva a francia tisztek képviselték táborában, s ugyanők még a német, svéd, lengyel zsoldosok egyszerűen jó példaadókul szolgáltak a hadi rend és legyelemezetttség meghonosításán. E végből Rákóczi szigorú hadi szabályokat alkotott, melyeket az országyűlés által megerősítette, kötelező érvényűvé tett egész seregében. Gondja volt arra is, hogy az újabb nemzedékből magasabb katonai képzettségű és miveltebb tiszteket neveljen. Ilyen céllal alapította udvari ezredet s a fő- és közművesi rend válogatott ifjából a *Nemes ifjak társaságát*, melynek tagjai körülbelül százan mint testőrök állandóan környezetében tartózkodtak, maga volt az ezredesük is, hogy tekinteteket annál jobban emelje. Felve az volt, hogy idővel ezen intézményt nagyobb szabású katonai lovagrenddé fejlessze.

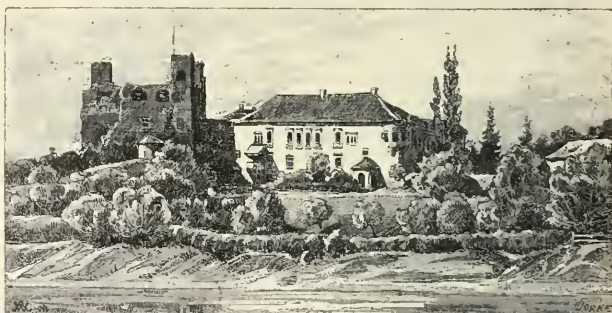
Ezekre az ifjakra kétségkívül nagy hatással voltak a fejedelmi kiváltságok és a fényes udvari élet, melyet a külföld követek és tisztek, polgári és katonai méltóságok, újsághozó futarak megjelenése s a városi csaptelepek élénk és változatos társaságai tettek. A felkelések idején szándék volt a magyarságnak a diplomáciai küldetésokban is képviseletét. A török portyái, a francia, orosz és lengyel udvarokhoz s Európában más fejedelmekhez folyvást uton volt egy-két követseg, melyekre Thokoly és Rákóczi rendszeren magyar embereket alkalmaztak. Eless ez, a viszonyok megújulása s ügyes felhasználása

A Rákóczi hadi tudománya és vitézsége

A Thokolyi hadi tudomány

tekintetében különösen kiváltak már Thököly idejében: *Absolon Dániel*, *Szirmay András*, Rákóczi alatt: *Ráday Pál*, *Pápay János*, *Brenner Domokos* szepesi prépost, *Vetész László* és mások.

De nemcsak élénkség, hanem előkelőség is jellemezte Rákóczi udvarát. Fény és gazdagság több főúr családi várában is volt található, így *Forgách Simon* galgóczi, *Csáky Mihály* szepesi várában s az *Esterházy*, *Barkóczy*, *Andrássy*-családoknál, s különösen nagy műízléssel párosulva *Bercsényi* ungvári várában; de valamennyit felülmúlta Rákóczi udvarának kápráztató fénye, igazán fejedelmi pompája. Egyik-másik vára, mint a munkácsi, sáros-pataki, szerencsi, valóságos múzeuma volt a festmények, himzett szőnyegek, gyönyörű fegyverek és ötvösművek remekeinek. Ünnepestes alkalmakkor maga s főúri környezete vagyont érő pompás öltözetekben jelentek meg.

A sárospataki Rákóczi-vár.

Rákóczi sokat tartott arra, hogy udvari ezredei s egyéb hadai külsőleg szintén rendesek, sőt díszesek legyenek, ezért fegyverzetükre, ruházatukra mindig sokat költött, s a vitézi nyalkaság főbüszkesége lett a kurucoknak.

Az ipar és kereskedelem állapota

Ez a pompaszeretet s a hadi élet szükségégei a hosszú hadjárat viharai közben is állandó foglalkozást nyújtottak a különböző iparágaknak és a kereskedelemnek. Rákóczi általában nagy gondot fordít nemcsak az állami és fejedelmi jószágok jókarban tartására, hanem a közgazdaság valamennyi ágának rendezésére. Tatár s arab fajlovakat, finomabb bőroket, posztót s szövETFélét keletről hozat, de viszont jövedelmező kivitele van borban Lengyel-, szarvasmarhában Német-, rézben és sóban Törökországba. A posztó-, színes bőr, és skófumgyártásra utóbb itthon állittat műhelyeket; a műiparágok közül különösen virágzott a műhímzés meg az ötvösség. Még nagyobb arányú volt a fegyvergyártás; a puskák, kardok, szuronyok, ágyúk s a puskaapor készítésével sok helyen foglalkoztak, kivált a bányavárosokban. Magas virágzásra emelte Rákóczi a bányamívelést is, mely temérdek embernek nyújtott keresetforrást, az országos kincstárnak pedig

a legfőbb jövedelmet szolgáltatva. Sok munkás kezét foglalkoztattak a vírerődítések és tábori sáncmunkák is. A kereskedelmi forgalom emelete és biztosítása végett két ízben tartatott a városok képviselőivel szaktanácskozmányt. Szóval kiterjedt a fejedelem figyelme mindenre, a mivel az ország jólétét oly kedvezőtlen viszonyok közt is előmozdithatta.

Tudomány- és műszeretetének is nevezetes emlékei vannak. Ez a szenedély ügyszólvaín apai örökség volt a Rakócziaknál, kik az irodalomnak mindig lelkes pártfogói voltak, ezen felül sokat építkeztek és sokat aldoztak az iskolákra. A fejedelem apjánál dolgozott a híres *Kupczky János*, s mint az ő udvari képirója egész a szabadságharc végeig nála tartozkodott a nem kevésbbé hírneves *Mányoky Ádám*, kinek mesteri keze alkotta egyik leg szebb arcképét (l. mellékleteink közt), s a kit kibujdósása után Agost lengyel királynak ajánlott. Kivüle azonban dolgoztatott másokkal is, így *Bogdán G. Jakab*bal Kassán, *Mindszenti Mihály*val Egerben, *Mediczky László*val Belényesen.

Tudomány- és
műszeret

Rákóczi hat nyelvet beszélt, s bár környezetében is állandóan sokféle nemzet fiait tartozkodtak, udvara szellemben, nyelvben tösgyökeres magyar volt. Az idegen származású jezsuiták küzdésével biztosítottak az iskolákban is a nemzeti szellemű vezetést, így maga a fejedelem a kassai, Beresényi a magyaszombati főiskolákban, ugyancsak a fejedelem alapítja a kegyesrendiek podolini, Karolyi Sándor meg nagykarolyi intézetét, Bottyan János pedig nagy alapítványt tesz a nyitraiak. De nem feledkezett meg Rakóczi a protestáns iskolágyról sem. Az általa személyesen is gyakran meg látogatott sírospataki főiskolát visszaadta a reformatusoknak, az eperjesi a lutheránusoknak; s érezték jövője kezét a debreceni, kolozsvári és nagyenyedi kollegiumok is.

A nagy műveltségű fejedelem s fővezere annyira kedveltek a tudományokat, hogy gazdag könyvtáraikból még a táborokba is hadszámmal vitették magok után a könyveket. Mindkettejök gyakorlott tollú író s kitűnő szónok egyszersmind, lelkes pártfogói a tudományos és költői munkasságnak. Rakóczit a költészet kedvele miatt a *princeps poetarum* névvel ruháztak föl kortársai, s a hagyomány néhány komkedveltségi ének szerzését is neki tulajdonítja (*Repülj fecském*). Beresényi szikrázó szellemében sem hiányzott a költői vonás. Verset ugyan nem írt, mindössze egy-két sornyi epigrammát, de szerette a költészetet, leveleiben gyakran fordulnak elő latin s magyar költokből vett idézetek, tartott udvari énekmondót, egyik levelében pedig Rakóczi figyelmét hívja fel az udvarházba küldött *Adám* nevű tüzértisztre, ki annyira eszmester volt s különösen értett a lant- vereshez, azért — úgy mond — „az táborban kellemes alkalmazni, tüzelní is, lantolni is”. Ha a táborokban valahol jó verset költenek, alvászere annak beküldésével kedveskednek neki. Mert itt, az események színhelyén és hatása alatt terem a vers leg hamarabb, s ha talán fejezi ki a költő érzést, csakhamar szárnyra kel, enekelik, leírják, terjesztik mindmáig.

De a vezetők tudományszeretete sem maradt hatástalan, főképp az egykoru események megörökítése, a történetírás terén. Az újabb történelmi vizsgálat egész sorát hozta már napfényre a munkáknak, melyek e mozgalmas korban, a gyorsan váltakozó események közvetlen hatása alatt vagy azok lezajlása után keletkeztek, főképp az erdélyi részekben. Ilyenek első sorban *Rákóczi, Bercsényi, Botlyán, Forgách Simon* és mások *levelei, Károlyi Sándor, Beniczky Gáspár, Szathmári Király Ádám, Ráday Pál, Bay Mihály, Pápay Gáspár* s mások naplói, *Rákóczi, Mikes Kelemen* s e körön kívül *Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter* emlékiratai s egyéb följegyzései, melyek nemcsak a kor történetére nevezetes források, hanem mint irodalmi munkák fényes bizonyosságai íróik s általában a kor tudományos és irodalmi műveltségének. — A mozgalmas idők nyújtanak alkalmat az első politikai röpiratoknak s az első magyarországi hírlapnak: a *Mercurius Veridicus ex Hungariának* kiadására, mely (1703-tól kezdve) előbb hetenkint, utóbb havonként jelent meg.

Ünnepélyek;
zene

De nemcsak szellemben, nyelvben s külső megjelenésben volt magyar a fejedelem és a főurak udvara, hanem az életmódban és szokásokban is. Legfeltűnőbb volt ez a gyakori ünnepélyek és mulatságok rendezése alkalmával, mely utóbbiakat gazdagság, bőség és kedélyesség jellemezték. Sokáig emlékeztetések maradtak nemcsak a szécsényi (1705.), nagy-szombati (1706.) és marosvásárhelyi (1707.) országos ünnepségek, s a fejedelemnek kassai és munkácsi báljai, hanem Bercsényi ungvári s bajmóci vígalmi és Esterházy Antalnak a dunántúli városokban: Sümegen (1708.) és Szombathelyen (1709.) rendezett lársangi mulatságai is. Kassán a jezsuiták a konviktusi ifjakkal színi előadást is rendeznek a fejedelem tiszteletére: *A régi jó Mátyás királyról*. — Nem hiányoztak ilyenkor a vígság-szerző zenészek sem. Rákóczinak a hagyomány cigány-zenekart is tulajdonít, bár ekkor általában kedveltebbek voltak a fuvó hangszerek. A fejedelemnek és Bercsényinek udvari zenekara leginkább ilyeneken játszott. Saját zenekara volt Esterháznak is, másoknak, mint az öreg Botlyánnak, legalább egy-két sipoja. Ez a sip, a híres *tárogató*, volt a legkedveltebb hangszer, a kurucvilágnak sajátos instrumentuma: olyan mint a klarinét, de rokon a trombitával: fa a fuvólája, a tölcse öblös, a fuvója hosszú és vékony mint a tollszár. Ördögös hangszer! A ki nem érti a fuvásmódját, egy sikoltó hangnál egyebet nem tud belőle kihozni, a ki pedig tudja nyitját, annak annyiféle hangot ad, a hányat kíván tőle: sír, buzdit, harsog, kesereg, feljajdul, a levegőt hasítja s megint panaszra fordúl, egész a szellősuttagáig....» (Jókai.) Ennek édes-bús hangjai mellett énekelték a harci dalokat s a többi tábori éneket lelkesítőül, vigasztalóul. Mint forradalmi emléket utóbb eltiltották, megégették, hogy varázshangjai valahogy föl ne ébreszszék megint a letűnt időket, szabadságvágyával, véres harcaival.

A kurucvilág
és költészet
irodalmi for-
rasai

Rég elhangzott a harci zaj, nem szólt többé a tárogató, a kurucok — mind a kibujdosottak mind az itthon maradtak — egyre fogytak, mind

elhaltak; de a szabadságharcok hősiége, emléke megmaradt, a hős vezérek és hősök tetteit, a nemzet akkori orvát, Aladást levezényelték az énekek, vigasztalást nyújtva a következő évtizedek borús napjain, később meg a század végén, töredékeikben is. Mivel azonban a legtöbb a levelek tarak poros-fakult, régi oklevél közt vagy altemelve vagy a naplók közé vegyülve kivetkőzött eredeti alakjából, az erősen elcsúszva holt költőket képezték, jobbra ímésretlenek maradtak, melyekhez még természetesen természetbujáruk *Thaly Kálmán* szorgalmas pártfogásával sem tudtunk meggyűjtötte s ki nem adta egyéb népszerűség mellett a *Régi magyar vezérek énekek* közt I–II. k. (Pest, 1861.) és *Adalok a Thokly és Rakoczi kor irodalomtörténetéhez* cím alatt (Pest, 1872.) szintén két kötetben, ehhez írtult 1885-ben a harmadik, jekettől 1897-ig a *Rakoczi-Tár* I–II. és az *Archivum Rakocianum* I–X. kötetében a több szereplők levelezéseit, naplót, s 6 fta meg a naplók töredékét. *Rákóczi, Berceényi, Bottyán, Ocskay* életjárójában, a *Dunántúli Hadjárataiban* s egyéb kisebb tanulmányokban, melyek egyittvéve legteljesebb forrásai e korszak történelmének.

II.

A kuruc költészet.

A kuruc világból lenmaradt versek munkáknak csupán nagy száma is eléggé bizonyítja a költészet általános kedvelését mind a főúrnak, mind a közrendnél. A szereplők egymashoz írt leveleiben vagy egyéb irásban többször találunk idézeteket *Balassi, Rimai, Bemczki* verseiből, egyik harcban elesett, vitéznek társolyában találják *Balassi* költeményét. E mind folyán mondanai a műveltség kellemének tartották a költészetnek ismeretét, hanem alkalom adtan gyakorlatát is. A főúrnak költők legelője ilyen műkedvelő poeta, kit vagy a példát vevőre írt verseket, vagy a lájdalom szolálat meg, mint *Körmay István*, és *Thokly István*ban s *PEKRENYI PÉTER*ÉNY KATA SÁNDORÉNY, ki az *Aladást* írták keservei közt írt költővé *BEZÉNYI LÁKAI* a sírjábanban írták versekbe *Falaj* versekbe bűnbánatát. A szabadságharc lejárata után *PAKOCZI GYÖRGY* a régi idők letűntén mereng, sőt a próza mestere, *Miklós Károly* is versek írt a bűnbánat keserveit.

Ezek is belátartanak a kurucvilág költészetébe, de bár parancsok *PAKOCZI* minden hivatás hján, mind tartalom mind *PAKOCZI* *PAKOCZI* *PAKOCZI* sokkal értékesebbek azok a jobbra övveléssel lenmaradt versek melyeknek az országos bajok, a protestáns üdöztetők által törvén, vagy a melyek a táborokban, közvetlenül az események nyomában *PAKOCZI* vagy a bűnbánat keservei között születtek *Szerényi* közt — a versek és

A költészet
kedvelése

egyéb adatok tanúsága szerint — vannak lelkészek, tanítók, mint UJVÁRY TAMÁS, SZÉKUDVARI JÁNOS, VINCZY GYÖRGY, íródeákok és jegyzők, mint KÖSZEGHY PÁL, KABOTHY ISTVÁN, egy-egy nyílt szemű kis-nemes mint PETKÓ ZSIGMOND, DÁLNOKI VERES GERZSON; de legtöbbször harcokban edzett, bujdosó altisztek s értelmesebb közbírák mint SZEŐKE AMBRUS, JANÓCZI

Pekryné Petrőczy Kata Szidónia arcképe.

ANDRÁS, MISZLAI ANDRÁS, SZENCSEY GYÖRGY, ki egyszersmind szorgalmas gyűjtője is a kurucvilági költeményeknek. Ezek, valamint a jóval nagyobb számú ismeretlen szerzők valamennyien a nép emberei, kik annak érzés- és gondolatvilágát jól ismerik s találóan ki is fejezik. A kuruc költészet tehát népköltészet minden ízében, csakhogy tartalmasabb mint a mai, folytatása a régi nemzeti költészetnek.

Énnek főjellege s kivált a lírában elterjedt, uralkodó eleme mindenkor a hazafiság volt. Bele szövődik ez a vallásos énekekbe, kihangzik — legáltalább egy-egy sóhajlás alakjában — a szerelmi dalokból, végig húzódik az elbeszélések hangján, legtöbbször pedig egyenesen fordul a nemzethez, egyszer vigasztalva, másszor lelkesítve, s mindenkor ápolva a nemzeti szellemet mint lenmaradásunk biztosítékát. A politikai események, főképp a mohácsi vész óta, bőven szolgáltatnak okot az aggodalomra meg a batorításra is, hogy két ellenséggel szemben megtarthassuk országunkat s «testvértelen fajunkat». De legélénkebb viszhangot kelt költészetünkben Thököly és Rákóczi szabadságharcza. Ha semmi más bizonyítékunk nem volna arra, hogy mennyire áthatotta az egész nemzetet a küzdelem fontossága, az e korból fenmaradt nagyszámu költeményekből is megítélhetnők. *E költeményekben valósággal a nemzet lelke szólal meg*, oly hiven tükrözvén le a közhangulatot, annyira nyomon követvén az eseményeket, hogy pusztan belőlük meg lehetne írni a korszak történetét.

Az országos fájdalom első felajdulása abból a két gyászénekből torok ki, melyek Zrínyi Miklós elhunytát siratják: *Gyászének Zr. M. haláláról* és *Keserv Zr. M. halálán*. Az előbbi inkább a hős szerencsétlen halála körül ményeit részletezi, a hír első benyomása alatt csak a fájdalom égő kínját mutatva, az utóbbi nyugodtabb hangú, s szerkezetében is művészibb elegia, melyben a kétségbeesést már a vallás vigasza enyhíti, segítséget, Zrínyi elhunytá után, egyedül az egekől várván.

Nyujtsd ki szent Ursten, hatalmas karodat,
Add meg szerenésekkel szegény magyarokat
Mert te benned bizunk és nem más senkiben,
Elők közti ez földön kimúlt ez világból,
Ki te utánad volt legfőbb bizodalmunk,
Pogány török ellen erős protektorunk!

PETKÓ ZSIGMOND *Bátorító éneke* szinten megemlékezik Zrínyiről, de a magyarnak régi jó híre-neve és nemes orszaga pusztulásán, szabadsága elvesztén keseregve már *harcaira buzdít* (1663), nemcsak a török, hanem a «hajás szomszéd» ellen. «Ne szánjuk — ugymond — éltünket, mert maholnap késéssel majd tört vetnek nyakunkban.» Még hevesebb Petkonak másika: *Gondolkodjál szegény magyar* kezdetű költeménye, melyben a régi szabadságharcok vitézi hírével türelmetlenül serkentgeti az alvó nemzet fútt a német ellen:

Kiki immar veszte el a magyarait,
Korondáért, igaz hitért, az szabadságért,
Jebírú-kért, nemzeti-ünk maradásáért,
Ne kímélje viromtastul erős karjait!

Nemcsak tartalma, hanem dallamos verselése miatt is nevezetes a *Magyarország utolsó romlához közelgető állapotját kesergő ének* Mely

keserűséggel rajzolja a végromlásra jutott haza sorsát, a szabadság megnyirbálását, a »festett szók« álnok csábításait; elegikus borongása ódai hevületbe csap, midőn a hazájuk romlását elősegítő hűtlen árulók ellen fordul; de bizik istenben, hogy ezeket elvesztve, megsegíti a »megromlott hazát«. Versmértéke ugyanaz, mint a később híressé vált Rákóczi-nótáé, ezek a rövid és sűrű rímekkel csengő sorok nagyon alkalmasak voltak az éneklésre. — Majd megszólal a felekezeti gyűlölség a *Papvilág Magyarországon* (1670.) címűben. Alapeszméje a versfőkbe van foglalva: »Papvilág magyar rág, Mert nála uraság«. Megrójjá kapzsiságukat, hazafiatlanságukat, hogy a hadi költségekre nem áldoznak, a királyt pedig gonosz tanácsaikkal hitszegésre bírják, a protestáns papokat börtönre vettetik stb.; végül a magyarok istenéhez fordul, hogy ne engedje »németnek, papoknak hogy legyünk jobbagya«.

Protestáns
üldözés

Megkezdődik a protestánsok üldözése. Megdöbrentő részletekkel festi ezt a *Czeglédi István haláláról* (1671.) írt költemény. Czeglédi kassai lelkész volt, kitűnő szónok és egyházi író s mindenekfölött jámbor életű ember; mégis azon ürtűgy alatt, hogy a protestánsok ügyében járt Apafinál, elfogják, majd betegen a pozsonyi vértörvényszék elé idézik, de útközben meghal. — Ez csak kezdete még az üldözésnek, mely később valóságos embervadászattá fajul. Voltak, a kik áttéréssel váltották meg életüket, de sokan készebbek voltak a börtön keserveit, Triesztben és Nápolyban a gályarabságot elszenvedni, mintsem hitöket megtagadni. Az *Üldözött protestánsok* (1672.), a *Rab prédikátorok* (1674.), a *Gályarabságra hurcolt prédikátorok énekei* (1675.) mind e szenvedésekből fakadnak; de a börtön minden sanyarúsága sem képes őket hitökben megtántorítani. A szentírás példaival s a túlvilági élet örömeivel vigasztalják magukat, mert szabadságra nem számítanak; a minthogy kevesen is érték meg, hogy 1676-ban a külföldi protestáns fejedelmek közbenjárására haza kerülhettek. Ez a halált nem rettegő nyugalom, és rendíthetlen hitbuzgóság, s az istenbe vetett erős bizalom és kegyes áhitat, mely e költeményekben nyilvánlik, mélyen megindítólag jellemzik az üldözés martirjait. Költői érték szempontjából különösen kiemelkedik e körből az *Árván maradt magyar Sion* kezdetű (1674.) ének, mely tartalma s hangjával egészen a régi vallásos énekekre, a zsoltárok égbe emelő fenségére emlékeztet; csak vonatkozásai mutatják, hogy ez is e zordon időszak terméke.

Kuruc tábori
dal

Az elkeseredés nemsokára nyíltan kitör, már hangzik a kurucok tábori dala: *Te vagy a legény Tyukody pajtás!* melynek tűzzel teli sorai, harcias dallama egyszerre születnek s méltók is egymáshoz. A költemény kitűnően találó kifejezése a közhangulatnak, az elkeseredett német-gyűlöletnek; Rákóczi fölkelése idején újra föltámad, különféle változatban végig hangzik az egész szabadságharcon s utóbb mint betyárdal vegyül el a népköltészetben. Panaszszal kezdődik: a tábori tanyán borozgató kurucok egyike kifakad, hogy

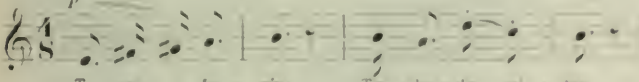
Szegénylánynek olcsó az vere —
Két pörtyök közt egy hazaért onok ki vere.

Mert »rajtuk *német* dúl, rajtuk *török* jár«, s főképp amaz annyit kárt tett már, hogy »hozzaképest mit sem tett török sem tatár«. Szemökre veti a nagyuraknak, hogy »mézes szökert« hozzá hodolnak s eladják hazájokat, pedig a németnek szavában nem lehet bízni.

Mindent így, de csak szorultban,
Semmit be nem vált (a szorultban).

Csak pusztítani jött, nem segíteni, s »dinokkival nem retílnék esküdt vesztére«. Az elkeseredés csak fokozza harci tüzet, buzdítja pajtát.

p

Te va-ry a l - ány Tyu - k - dy paj - társ

Nem a lya mint ma-ma mint Ku - csu - Ba - járó

f

Te rem-jen hat or-vosunkba-bor-ít-ás-é, *rit.*

p

Nem egy fil - ler Is két tal - ér két l - ány paj - társ

Kuruc társi dal (Kisfalussy Gyula által szerkesztve)

hogy ne kímélje, varja csak a pörtyök, végig »hagyasd megcsavar a tőrök szorában«. Tölt pörtyököt, des szorultat kényszerítve, veremlőjével kedvet előre megűti a németek felé!

Mert kurucok, török, német a vadás!
Tyúkcsapás, vadászat, vadás!
Vadász, vadás, vadás, vadás, vadás!
Tyúkcsapás, vadászat, vadászat!

De csak az elkeseredés volt nagy, a *»dinokkival nem retílnék«* az 1672-ik év végén költötték a *Latare ghánydal* Szepessy István bátyjáról, ki előbb borsodi alispán volt, később a főudvari tiszvisek nagy

legbuzgóbb támasza. Valami kárvallott labanc írta kevés költészettel, néhány gúnyos sora azonban máig fenmaradt a sokra vágyó nemzeti erőtlenség jellemzésére :

Jaj már minékünk rebelliseknek,
Nagy pipájú, kevés dohányú
Magyar nemzetnek !

Thököly fölkelése

Nagyobb sikerű volt Thököly fölkelése, kinek koráról és viselt dolgairól már hosszabb munkák szólnak. Az *Actio curiosa* című, prózában és drámai formában van írva. Cselekvénye nincs, egy dunántúli főnemes udvarában csak jönnek-mennek s beszélgetnek a személyek; de ez a beszélgetés — a német-gyűlölet, a protestánsok és kurucok iránt való meleg részvét kifejezésében — érdekes világot vet a közhangulatra a fölkelés kezdetén. A darab főszemélye vagyis szóvivője egy *Gaude* nevű kúrta nemes, a régi udvarházak tipikus vígságszerző vendége, kinek a mulattatás örve alatt sokat elnéztek, sokat megengedtek. S ő ezt fel is használja; személyválogatás nélkül szórja találó élcit, csipős gúnyjait, a melyek azonban sokszor trágárságba csapnak. Kor- s jellemfestő erőre nézve nem áll egy sorban *Balassi Menyhárt árullatásával*, melynek hatása alatt készülhetett: de közmondásokkal s magyaros szólásokkal bővelkedő nyelvében, élénk párbeszédeiben jellemzően tükröződik le a XVII. század társalgó hangja. Tartalmilag értékesebb a *Thököly hadi tanácsa*, mely 1680 körül valamelyik békeajánlat felett folyt vitát mutatja be 103 négy soros versszakban. »Gyenerális Thököly Imre« az első felszólaló, ki ismertetvén az ajánlatot, hozzá teszi, hogy őt a német »Lépes beszédivel horogra nem keríti«. Egyszerre felzúg az egész tábor:

Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni;
Hittel csalattunk: nem köll azért hinni!
Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!

Thököly óhajára mégis egyenkint szólnak a kérdéshez: Szepessy Pál, Kende Gábor, Keczer Menyhért s a kurucok más főemberei — hasonló értelemben. Szavaikban a fölkelők érzülete: határtalan német-gyűlölet és harcvágy, nagyon tüzesen nyilatkozik. A Thököly és Zrínyi Ilona házasságáról szóló: *Az ki régen fegyvert fogott* kezdetű költemény (I. a 31. fej.) épen a fejedelem dicsősége tetőpontján, akkép fejezi ki a közhangulatot, hogy »az rongyolt haza« eléje borúl s elmondja, hogy »csak benne vagyon reménysege«, ki már azzal is megmutatta hazája szeretetét, hogy érette eleget szenvedett«; majd urától asszonyához, Zrínyi Ilonához tér s eléje borulván, segítségét kéri, hogy »legyen a haza elhúnyt napjának világa«. De Bécsnél csakhamar megfordul a kocka, s a *Labanc gúnyvers* kárörvendve neveti a kuruc vezér »pümkösdi királyság«-át. Szemére veti, hogy

„királyt üldöz, pogányt küldöz” s maga is övélek mélyén, hogy kár
 tegyen. Különösen pozsonyi és nagy-zombati dultakat nem tudta meg-

18. A sztyár- és sztyár-kegyel.

boesatam s a neki adott gunynevek közt a „törökkel beült nyúl”, „sztyár-
 partütő” még a szelidebbek közül valók.

E körbe tartoznak KOHÁRY ISTVÁN rabénekei is (l. a 29. fej. 345 lap). Mint füleki kapitány s híres törökverő, kerül Thököly fogságába, s előbb Regécen, majd Munkácson és Ungvárt szened labancpárti törhetlen hűségért, melynek utóbb fényes előmenetelét köszönhet.

De nem kevésbé megható az a hűség, melylyel Thököly szétvert, elzüllött, bujdosó vitézei hajdani urok s a nemzeti szabadság ügye iránt viseltetnek. Némelyek vele mennek, hogy rövid dicsőségének osztályosai legyenek, mások az erdők rengetegeiben, az alföld pusztaságain hányódnak mint szegénylegények, várva a jobb idők felvirradtát. A század végeig támadt zendüléseknek ők a mozgatói, *Tokaji, Szalontai* Thököly hűségére esketik hadaikat, s még Rákóczi seregeiben is sok vén kuruc szolgál, a ki Thököly alatt kezdte meg a hadakozást.

A bujdosás korszakából maradt énekek a legszebb alkotások közé tartoznak. Ilyen mindjárt a *Most jöttem Erdélyből* kezdetű. Nincs hová fejét lehajtania, nincs sehol maradása; idegenbe menekült urát meggyászolja, de mikor haza izen, hogy kövessék hívei, a szeretet és ragaszkodás igaz örömeivel megy utána nagy Törökországba. — A kik itthon maradtak, azoknak élete a lakatlan tájakon az üldöztetés közepett is biztos volt, de annál nagyobb gondot adott a megélhetés; törökre-németre lesve, betyár-életre adják magukat. Ezt a nyomorúságot festi a *Mit búsúlsz kenyeres* kezdetű költemény, mely *Kapitány Istvánról, Buga Jakab éneke* s más címek alatt többféle változatban maradt fenn. A deli külsejére hiú kuruc katona keservesen panaszkodik, hogy lerongyolt s szennyes a ruhája, maga s lova éhezik; de nyomorán felülkerekedik büszke humora:

Ej! . . . élek a mint élhetek;
Kivetem hasamat az szép verőfénynek,
Csak úgy dohányozok, az midőn éhezek,
Más szegénylegénnyel én is eltengődek.

A bujdosás keserveiről panaszkodik az *Egy bujdosó szegénylegény* szerzője is, ki mint a végsorokban mondja: »Sok helyen ő megijede, sok helyen mást megijeszte«. Elrongyollott mindene, rossz lován már nem mer labancot úzni, betyárságra vetemedett, de csak bízik, hogy »az idő megfordúl, — katona-csillag földerül« s aztán lesz ismét »tiszteletes híre-neve«.

JANÓCZI ANDRÁS azok közé tartozhatott, kik Thököly ügyének lehanglása után a felszabadító seregekbe álltak, de mivel látták, hogy ott »inkább kedveznek az idegen jövevénynek«, oda hagyják a sereget, s kivándorolnak a hazából is. Janóczi is »tengereken túl«-ra megy, hogy ott szerezzen »becsületes jó hírt-nevet«. Mint vallásos ember, bízik isten segítségével s érzékeny búcsút vesz rokonai, s barátaitól, kiket talán soha sem fog többé látni. De a legtöbb bujdosó »egy pénznek sem ura«; a miye volt, élte bujdosásán, kölcsönt nem kap, földjét, ha volt is, nem vetheti zálogba, nincs tehát mivel idegen országba útra keljen, csak úgy hányódik az ország egyik szegletétől a másikig, s ha megszáll valahol

A bujdosó
szegénylegények
énekei

éjtszakára. »Szegény madarak módjára, fészket rak az ágakra. — Az éj alatt, a föld színen» minsen, olyan árva mint ő, oda fordít tehát önként az árva atyjához.

✓ gaz termő jó atya,	Szegény ember szűk szűk,
Min'len szegények vannak,	Minden jógom rést bízom,
Vigyázz az szegény árvaakra,	Legyen en az én három,
Az idegen bujdosokra	Földem jók földem,

Igy szólt a *Gondviselő édes atyám* kezletű ének szerzője egyik változat szerint: »Ungvár vármegyében. Az eszékerti (Zigmon), másik szerint: »Vas megyében Kanizsára lentitiben». Valóban az ország egyik végétől a másikig el volt terjedve a mely valóságos éze től áthatott »költői ihlettel alkotott» bujdosó ének, melyet már egykoru népdalja igen szépen mond. Ezzel együtt nagyon el volt terjedve Balassa Bélint *Őzi harmat után* kezletű bujdosó éneke is, csak egy az eredetnek a változott helyzethez való alkalmazásával. A tartalom igaz bensőségén kívül mindkettőnek bus dallama is nagyban hozzájárult a kedveléshez meg az elterjedéshez.

De annak sem volt jobb dalra, a ki távol tartván magát a fölkelőtől, A vég sorok megmaradt a király hátszobán, ősei földjén hazában. Az *Oh szegény magyarság* kezletű költemény 1907-ben magabiztos képet fest arról a durva zsarolásról, melyet a skerekben elbizakodott idegen katónaság bánt az ország népével, akat némes, akat jobbágy volt. Nem elég a sokféle utado az akciza, reparticio, porcu, melyeket könyörtelenül beszednek, hanem bezallnak a német kurlak, ott dorbezzolnak, kártváznak, keckeznek, esznek isznak, gőgösen kiszolgálják magukat, s ha a gazdának nem tetszik háza szabad-ágának labbal tapodása — hűslet — — rebéssz a név, megverik, saját házából családjaival együtt kénlik, — *ekkepen firtunk igaz hűségért*. Oda az országnak orome s végéig, oda a tiszta szabadság, oda a régi hírnev, dicsőség, — erőtlást is alig remélt, jött ellenállásra nyomorult, erőtlen a magyar nép.

Ki más országoknak regni parancsolt,
Te világszeggel nek nek megparancsolt.
Idegen nemzet világot kigallt,
Sok győztesekkel triumpfot tartott.

Most nem parancsolt az, mert nagy te rábámult,
Miként földet, népet nek így ketté szorított,
Idegen nemzetek szűkült nép megparancsolt,
Tüled elvettett érvényes szabadságot.

A végső sorokban arról a könyörtelenkedésről a Szeretőkönközben hogy megzavarta nyomorúságukat, »Magyarságunk tartat meg békességben». De a hol a kormány politikai anyira »most éltük» tövésebe, hogy a hűekkel is így bánt, ottal maga készteti el a utat annak a földesnek, melynek épen az érsélt nemzet reszvétele adott erőt és jelentőséget.

Török veszedem

Előbb azonban még egy csalódáson kellett átesnie. *Tokaji Ferencz és Szalontai György*, Thököly kuruc hadnagyai, ismervén a néphangulatot, 1697. júniusában jól szervezett támadással meglepik s az őrség kardra hányása után elfoglalják Sáros-Patak és Tokaj várait. Mielőtt azonban általánossá teheték volna a fölkelést, a császári őrségek reájok csaptak. Szalontai a kurucság jó részével a mármarosai hegyeken át elmenekül, a fogságba került Tokajit egykori emberséges bánásmódja miatt Koháry kértére életben hagyják, de annál keservesebb lett a két város lakóinak sorsa. Személyválogatás nélkül, asszonyt, gyermeket egyaránt leöldösött a bosszúállók kardja, házaikat pedig felpredálták s lángokkal emészték. Ezt a pusztulást foglalja versekbe a *Tokaji veszedelem* című ének, a fájdalom közvetlenségével rajzolva a gyilkos munka részleteit, s'átkot szórva a menekült kuruc hadnagyokra, kik cserben hagyták őket.

Az erőtlenség érzete s a bizalmatlanság így még jobban elcsüggeszti a népet; a készületlen mozgalom kitörése pedig csak újabb ürügyet ad a megsemmisítő politika erélyes folytatására. A *Zokogó sírással sírhatz magyar nemzet* kezdetű ének 43 négyessorú versszakban heves kifakadásokkal panaszkodik el »a napnyugoti sas körme közzé került« ország siralmas állapotát (1700-ban), különösen a dunántúli protestáns-üldözést, a templomok erőszakos elfoglalását, szóval a Thököly előtti idők felújulását. Ehhez járult az erőszakos katonafogdosás a spanyol örökösödési háborúra, a mi újra megszorította a bujdosók számát.

Rákóczi fellépte

E bujdosókból kerültek ki Rákóczinak első seregei. Az ő nevének varázsa táborba gyűjté, reményre gerjeszté aztán az egész országot. Elfogatása csak növelte a gyűlöletet Bécs ellen, s midőn kiszabadult, alig várták hazajövetelét; az isten — mint egy a fölkelés elején készült krónikás vers mondja:

. irígyit megcsúfolta,
Az sok szegény kérésit meghallgatta:
Hazájában ismétlen visszahozta.

A *Fölséges nagy isten* kezdetű, 55 verspárból álló költeményt a hagyomány egyenesen Rákóczinak tulajdonítja, de a más nevében szólás ekkor igen divatos módja volt a költésnek. A szerző azonban mindenestre jól ismeri Rákóczi szellemét. Erős vallásos bizalommal fordul a *magyarok istenéhez*, hogy ne engedjen bennünket elpusztulni; majd felsorolván az ország nyomorát (»Németnek, papoknak jobbágysai vagytok«), megátkozza Bécsset, a gonosz tanácsadókat, s egyetértésre, kitartó hűségre inti az igaz hazafiakat. — Megkezdődik a háború. A fölkelő magyarság élethalál-harcot vív engesztelhetetlenül gyűlölt ellenségével. Sorsa javulását, az ország felvirágzását csak úgy remélheti, ha csekély erőnket összetartva küzdünk. Ez az érzés hatja át az egész táborot. Ezért oly nagy az öröm a legkisebb siker fölött, mely közelebb juttatja a küzdőket a célhoz, s még inkább ezért oly nagy, szinte a kétségbeesésig fokozódó a siralom, csak egy-egy útközet

elveszteni is, melyben a kishitűség hajlando mindjárt az országot romlás kezdetét látni. Ilyen mindjárt a *Holdvilági s Jeketchalmi harcról* szóló gyászének, mely jól folyó versekben az udvarhelyszeki kurucok veszedelmét siratja, s ilyen is a *Szomolányi diadal emléke*. Ez egyik legzebb fegyverténye volt a kurucságnak; Beresényi tervet szerint ugyanis Károlyi és Ocskai beke ritették s nagyrészt kardjára hányták az egész német hadat, a többi pedig elfoglalt, köztük Rutschan tábornokot is. A költemény, mely UJVÁRY TAMAS nyitrai kovesdi kántor szerzeménye, nem írja le az ütközetet, hanem mint »Riesány német főgenerális töredelmes gyónása« — ennek szájába adott monolog, melyben felorolva a magyarság ellen hozza az idő óta elkövetett temérdek méltatlanságot, úgy tekinti a vereséget, mint isten megérdemlett büntetését. Megint gyászének szól *A koroncai harcról* (1704), melyet Forgách Simon nagyra-est gyakorlatlan s rosszul fegyverzett naphaddal vívott Heister fegyelmezett seregével szemben. MIZSLAI ANDRAS szerze »hottetemek között való letelében«. S ez a közvetlenség erőt s élénkséget ad leírásainak, fájdalomnak Szomorúsága annál nagyobb, mert mindentől csak rossz hírek érkeznek

Beborult országnak nek kántor gyászol,
Mert egyfőől rémet romlás szülni látszik,
Márhol pusztítv' róna pusztítja harczok,
Jőz az ünköt,
Elhordja marhákat,
'Uram, szánd meg ily nagy romlásokat!

Igy halad könnyen gördülő sorokban a 25 versszakból álló költemény. *Mizslai* gyakorlott tollalól eredt a hasonló versmértékű s *Mindenkoron romol* kezdetű bujdoso-ének is, melyben idegen földön hanyatasa keservet zengi el érzelmes borongással.

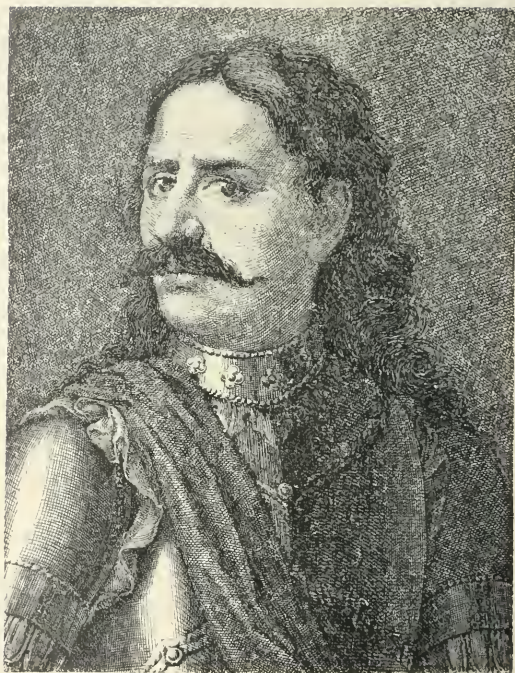
A kuruc-világ jó napjaiból (1705.) valók a *Csinom Palkó* s az *Erdélyi hajlútánc* című kedvelt költemények. Mindkettő táncdal, melyben a szöveg és dallam úgy szölvén egybeolvad. Rendkívül jellemző a tartalmuk is. A deli külsejére, diadalmas harcaira büszke nemes kuruc vitéz lenéz, kigúnyolja a »daru-labú, szarka-orru, görbe hatu nyomorult németseggét, rendetlen öltözetet, fegyverét, gyűlölete annál nagyobb, hogy ilyen nép mer vesztünkre törni; majd a vele szövetkezett »fekete csizmas«, rossz lovú horvát népet gúnyolja. Míg ellenben

Az vitéz kurucnak van
Szabott dolománya,
Sarkantyús csizmája,
Futó párpája —,

Vitéz karja, labáján
Karmazán csizmán,
Gyöngygyel fűzött az bőrlőre,
Ezüstös kapeája

Híval, csera karabore,
Korta kesz dolománya,
Nyakában fűz gyöngygyel bőrt,
Csizma kalabera,

Fűvön szel, mind borakva
Aranyon szalagja,
Nyusztal belől az sárga,
Csallagja aranya —.

Comes Nicolai Beresenyi
 supremus totius militariae
 Generalis & Catus de
 Ang's supremus Comes

Gróf Beresényi Miklós archépe és aláírása.

Ez önelégült büszkeség végül szilaj harc tűzben ég, s dulasra, pusztásra hívja fel a kurucságot. A hajdutanc (*Nossza hajdú, ferge varjú stb.*) az egykorú eseményekről való célzásokban többször homályos, s általában l. zábbszerkezetű, de tartalomban, versben, dallamban egyaránt élénk folyású.

A kurucság váratlan sikerei megdöbbenik az udvart s József, az új király, engedékenységevel remélte a kurucokat megnyerni. De bizalmatlanság fogadta a legjobb indulatú békéltetést is. Ebből az időből való a közhangulatnak az a markans kitejezése, mely, mint egy hosszú kifakadás, talán rövidséggel s oly erővel jellemzi a hitevezett bizalmatlanságot, hogy egyszerre elterjedt és később is gyakran idézve mind maig közszajon maradt. Ez a következő nyolc soros vers

Né hírvj magyar a nemzetnek
Akarmivel hitegetnek,
Mert ha ad is nagy levelét
Mint a kerek koponyegéd,
S peccetet út olyat rája
Mint a holdnak karimája
Nincsen abban semmi virtosy —
Verje meg a Jézus Krisztus!

Tovább foly a harc s egy egy hosszú ostrom unalmában, tábori pihenőn vagy egy egy nevezetesebb hadi esemény nyomában egyre-másra terem az ének. Így a *Szalmár vára megvétele*ről, a *Kolozsvár kuruc ostrom* alatt, a *Magyar városokról* vagy *Kuruc tanya* című, többé-kevésbé krónikaszerű versek. Valamennyinél értékesebb az *Esztergom megvétele*ről (1708.) szülő, az egész kuruc költészetnek egyik legszebb darabja. A szerkezet kerektsége, az előadás dramai haladása, a nyelv es verseles hangzatossága egyaránt kitűnővé teszik. A kuruc tábor mozgalmas képe a bevezetés Rákóczi a Garam tórokban szállítja meg seregét: maga a posta szőnyeget, fenyves tigrishőron pihen satorában, mely

Frisz, kerek dombon áll tegnap még üres,
Nemcsak az sátor, a domb is csak a fenyves,
Jé kuruc vitézek csak a győzelemért,
A földet kezekben, a vívet a karddal!

Im a szeretet és hűség műve, a magható szereteté a fedelelem iránt s aze a büszke hűségé, hogy a dombról jobban láthassa szép seregét, a nyálka kurucok táborát. Majd végig járja a tábor s kardjával Esztergom varara mutatva, bizton hiszi, hogy

Mire a fenyves nap a szomszéd fenyves,
Hé, magyar! borsó löve oda fészéve!

Ugy is történik. Megindul az ágyúharc, majd az éjeli ostrom, melyeknek részletei jellemző nagy vonásokkal domborodnak elénk, s mára meggyártott. Rákóczi a győztes kuruc sereg ellen örömrivalgas közt vonulhat be a várba.

A vezérrel a
költészetben

Érdekes vonása a kuruc költészetnek egyéb költeményekben is az a közhangulatból folyó bizalom a vezérek iránt, a hozzájuk s a nemzeti ügyhöz való ragaszkodás, mely sokszor rajongó szeretetté fokozódik. Ilyen a *Vak-Bottjánrrul való ének* (1705.), mely e híres tábornok dunántúli diadalmas harcaira tekint vissza a ruszti táborban; ilyen a *Bezerédi nótája* (1707.), mely e vitéz dandárnoknak egyik vakmerő portyázását foglalja hangzatos versekbe:

Sárvár alatt sűrű berek a Csere :
Leskelődő labancokkal van tele ;
Sűrű berek, még sincs annyi levele,
Mint a mennyi lompos labanc bújtt bele.

Bercsényi Mik-
lós

Mindkét költemény tele van német-gyűlölettel, égő harcvágygyal és szabadságszeretettel. Ez az alaphangja a *Nagy Bercsényi Miklós* (1708.) címűnek is, melyet egyik vitéz a Vág-vize partján, a soóki táborban pihenve írt «nemzetünk oszlopá»-nak dicséretére, ki már sok diadalra vezette a «szabadságkereső szegény magyarokat». Bercsényi már kuruc fővezérre léte előtt kimagasló alakja volt a magyar főúri világnak, ki titkárában: a derék KÖSZEGHY PÁLban megtalálta epikusát is, mint korábban Wesse-lényi Gyöngyösiben. Nyíltan ennek példája buzdította őt is a versírásra. Egész triliógiát ír uráról: az első részben Bercsényinek »ifjúságában tett vitézi magaviseléséről«, a másodikban Homonnai Drugeth Krisztinával kötött boldog házasságról szól, a harmadikban Ungvár megszerzését és Csáky Krisztinával való egybekelését beszéli el. A két első már a szerző életében elveszett, mint erről maga panaszkodik; a harmadikat Rómer Flóris fedezte föl Varsóban s mostanig csak kézirati másolatban ismerjük. Kőszeghynek önálló alakító ereje még annyi sincs mint Gyöngyösinek: krónikás sorrendben, helyenkint némi elmélkedéssel és leírással vegyítve, beszéli el az eseményeket. Az előadásnak, nyelvnek, verselésnek azt a báját is hiába keressük nála, mely Gyöngyösi munkáit oly soká páratlanokká tette. Kőszeghy *Harmadik könyvének* mindamellett megvan korfestő érdeke, a mennyiben hű képét adja a XVII. század végén a főúri világ házi életének, mulatságainak (vadászat, halászat, vendégeskedés, lakodalom) s a szerzőnek van annyi verselő ügyessége is, hogy e tulajdonokkal Bercsényinek kuruc vezérségéről is érdekes elbeszélő költeményt alkothatt volna; de ennek semmi nyoma.

Balogh Ádám nótája (1709.) magát a híres dandártábornokot szólaltatja meg (*Török-bársony süvegem, Most élelem gyöngyözeletem* stb.), arra a nevezetes portyázására célozván, midőn Bécs alatt magát József császárt is megugratta s kíséretéből többeket elfogott. Ugyancsak az ő dicsőségét zengi a *Kölesdi harcrul* (1708.) szóló töredék, melyben a német-rác hadak teljes megsemmisítése van elbeszélve.

A rác hadak kegyetlen dúlásainak, embertelen öldökléseinek szintén több emléke van a kuruc-költészetben. Ilyen a *Kecskemét pusztulásáról*

(1707.) szóló s 141 versszakra terjedő kronikás vers, melyben SZÉKUDVARI János siratja el a város és népe romlását. Költői feldolgozás tekintetében sokkal becsesebb a *Kerekes Izsák* című o-székely ballada. Apja-anyja hiába költik a mámoros vitézt a szebeni rácok közeledtének hírével, de gyűrűs mátkájának szavára fölkel, egyedül szembeszáll a sereggel s hősi halált hal. Előadása, nyelve, verselése mind az ősrégi magyar költészet módorában.

Az 1708. aug. 3-án vívott szerencsétlen kimeneteli trenseseni ütközet váratlan fordulatra juttatta az eddig, többszöri veszteségek mellett is jó szerencsével küzdő kurucok ügyét. Most a szétreblent hadak nagyobb tették a veszedelem hírért mint valóban volt. A nyomonukban járt németseg sietett felhasználni a helyzet előnyeit, visszahódította az egész Vág és Garam-vidéket, s kivetette hálóját a legjobb vitézekre. Kettőt sikerült is eltántorítani: *Bezerédy Imrét* és *Ocskai Lászlót*, de hasznát egyik sem láthatta a hűtlen átpártolásnak. Bezerédyt még az árulás végrehajtása előtt elfogták, s pár hónap múlva a sárospataki vár piacán hóhér pallosa alatt vérezett el. Itt, a vérpádon olvasta fel *bucsnízó énekét*, melyet a siralomházban szerzett »a maga nevére« (t. i. a versfőkben). Önérzetesen tekint vissza régi szép hírére s az ellenség előtt is jól ősmiert vitézi becsületére; a »gonosz szerencsét« átkozza a megtántorodásért s bűnbánólag kéri barátai bocsánatát. — Ocskai végrehajtotta tervét, átpártolt egész hadosztályával. Az újvári vitézek azonban megesküsznek, hogy kézre kerítik. Az 1710-ki újév napján tivornyázása közben meglepi s fogva viszik Újvarba, hol aztán reá is halál vár. Az elfogatását s dicstelen halálát megörökítő *Ocskai Lászlóról való ének* (1710.) méltó párja az *Esztergom megvételéről* szóló ének; a szerkezet s versforma feltűnő hasonlósága azt sejtetik, hogy szerzőjük is ugyanaz. A bevezetésben egy sóhajjal megemlítvén a trenseseni ütközetet mint a későbbi bajok forrását s Ocskai árulását, drámai gyorsasággal, párbeszédekkel élénkítve beszéli el a bosszuvágyó vitézek összeesküvését, Ocskai elfogatását, a hadi törvényszék ítéletét s ennek végrehajtását az árulóra szórt átkok között. Fejét feltűzik a bastya fókára s a fölötte keringő nagy fekete hollók, mintha részt vennének a közgyűlöletben, azt káromják, hogy: kár volt ilyen nagy vitéznek — lenni árulónak, de nem kár a hazaárulónak szeméit kivajni.

Már Ocskai László másoknak nagy példá

Gonosz árulóknak így létezőn halálá!

Lelkeket világon szelveszek kergetők

Azután poklokban lángjára vették!

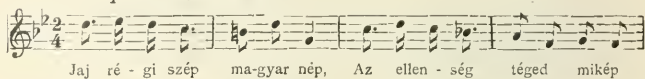
Az egész költeményt a kielégített bosszuvágy öröme (a bűnds meg-lakoltatása felett) s bizonyos elkéseredett hűség hatja át, az a hűség, melyet a balsors nem csökkent, hanem még növel. Az összeesküvés, a vartás felkiáltása, a fölzendülő haragos szava, a befejező elmelkedés mind annak nyilvánulása, bizonyossága. A költemény (mint párja! az *Esztergom megvételé* is) nyomban az esemény befejezte után készült. Csajaghy János

várparancsnok 1710. jan. 12-én kelt levelében tudatván Bercsényivel a történeteket, ezt veti utána: »Minémő verseket fundáltak itten Ocskairul, íme alázatosan includáltam Excellentiádnak, pro curiositate«. S így menekült meg a remek költemény az elpusztulástól.

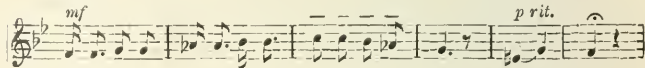
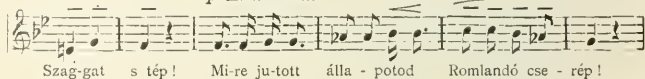
Újváriak dicséreti

Érsek-Újvár a kurucoknak főerőssége s a felvidéki hadműveleteknek középpontja volt. Őrsége a vitézlő rend legjavához tartozott, mely az egész országban elhíresült az Ocskai elfogásához hasonló merész »portázásai«-ért

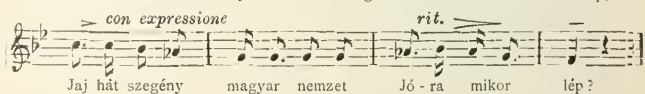
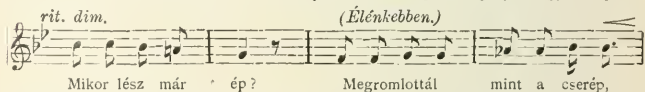
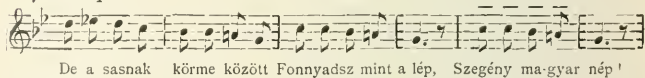
Tempo rubato. Síralmasan.

p *Élénkebben.*

f a tempo

A Rákóczi-nóta. (Káldy Gyula átiratában.)

s általában vitézi erényeiért. »Rekkenő hév nyárban, Zordon tél havában«, éjjel-nappal, étlen-szomjan serénykednek a német úzásében; lesben állva, nyílt csatában mint sólymok repülnek a vezér vagy a trombita szavára. Pozsonytól Esztergomig mindenki retteg tőlük, sok német tábornokot megszalasztanak, Stahremberg Miksa császári vezért pedig egy vakmerő kirándulással foglyul ejtik saját táborában. Ennyi jelességért méltán kívánja az *Újváriak dicséretinek* (1710.) szerzője, hogy minden jóval bővelkedve tartsa meg őket a magyarok istene! A költeménynek versformája, hangja nagyon emlékeztet Balassi Bálint *Végek dicséretire*; de a tartalom élénk

változatosságában s az előadás könnyedségében sem méltatlan követője a mesternek, ki a XVII. század folyamán még mindig a **legolvasottabb** költő.

Az újvári kurucok dicsősége azonban már nem sokáig tartott. A Dunántul 1709-ben — mint egyik bujdosó-ének kezdő — *Német sas vert fészket*, a régi jó vezérek közül Botyáin elhunyt, Balogh Adam, továbbá Fodor László, Hellepront, Fekete István s más főtisztek rabságba estek, egymás után hódoltak meg a varak, az 1710-ik év őszén elveszett Érsek Ujvár is s ezzel végkép hanyatlásnak indul a kurucok ügye. A *Kurucokról való* labanc gunydal Nagyörömmel gyönyörködik e pusztulásban. Felidézi a Kőszegen, Szombathelyen, Sümegen átélt vig napokat, felsorolja a nyalka kurucság minden dicsét — szép fegyvereit, csinos öltözékét, hogy annál szembeszökőbbé tegye a bujdosók nyomorát, melyet sok garázdaságaikért mért rájok az isten. A gúny erőkeny tuszúrásaival irt költemény, refrainjéről, *Nyalka kuruc* cím alatt vált ismertté, elterjedtséget eléggé bizonyítja sokféle változata.

Ismét megkezdődik a bujdosás. A szétzullott csapatok a Bakony sárguló erdeiben keresnek menedeket, s a régi bus énekek mellett vigasztalják egymást; az epségben maradt hadak Ung és Bereg fele húzódnak s onnet sohajtoznak vissza a „Bakony ajára, Ság mezejére”. S erősen hiszik, hogy „Urak leszünk meg Dunántul!”. Ez a remény azonban mindinkább fogyott, a nemet seregek mindenütt nyomukban jártak s már a felvidéki határszélékre szorították a fölkelőket. Az üldözés elül csak a kibujdosásban volt menekvés. Kiment már Rakoczi is, távoztat két ének is kesergő a *Rákóczi kesergője* és a *Kibujdosó Rákóczi imája*, amaz politikai vonatkozások, emez az istenbe vetett hit nyugalmanak nem erőltet kifejezése, de mindkettőnél költőibb — a *Keserves bujdosás* című s az *Édes hazám, szánjad válásom* kezdetű, melyben a bizonytalan sorsra, idegen országba induló kuruc vitéz a bujdosás keserveiért csak egy enyhítő könnyet kér a hazától.

De nem volt irigylendőbb az itthon maradtak sorsa sem, főképp a beke megkötelesei. A győzők dolyfősége nem kímélte sem a bűnöst, sem az ártatlant. A régi idők minden nyomora felújulni látszott. Ez a hangulat, ez a nemzeti fájdalom teremtette e korszak leghíresebbé vált forradalmi éneket, mely *Rákóczi-nóta*, *Rákóczi-síralma*, *Cantus Hungarorum*, *Luctus Hungariae* stb. címek alatt a legkülönfélébb változatban, írva s énekelve, több mint egy századig élt s máig sem esett ki emlékezetünkől. *Jaj régi szép magyar nép!* sohajtással kezd, felkelti a szabadságharc legnépszerűbb hőseit, a dicsőséges napokat, hogy fölük, belőlük merítsen erőt az rút ellenség pusztításának, az insegnek nyomornak elviselésére. Elcsalja ez az elnyomtatás reméltől rettegő népnek. S a mennyiben „a sas körme között” még sokáig „longyadt” a régi szép magyar nép — ez volt vigasztalója, titkos felfeszködése egy teljes századon át. Hatását nagyban fokozta a tárogató-síp mellett énekelt bus dallama, mely hű kifejezje a tartalom reménytelen panaszanak: „e kor legmeghatobb, legszebb zenei terméke”.

mely azért is nevezetes, mert magyar népdalaink közt az egyedüli, melynek dallama minden ismétlés nélkül 16 sorból álló strófára van végig komponálva. (Káldy Gyula.) Ez és az *Őszi harmat után* melódiája

Resende magában minden forogdo,
 Rákóczi kúrián sőt a nem alado,
 Kúria forogdo gyarkabban, ~~gyarkabban~~ csilando,
 minden helyben holhor vitéz láncho.
 O Janki ne fűtél csapadégyel ehe?
 mert habosdo kúrián ümődölo úveg he?
 ki hogy mikab hajál hamar el tőrtőhe?
 vagy he?
 ad Resende vitéz láncho vitéz he?

A Neustadt hars első versszakai. (Pálócay Gy. kézírata.)

nyomódott be legmélyebben a nép emlékezetébe, úgy hogy az 1790-iki nemzeti felbuzdulás idején Nagyváradon, Sárospatakon a tárogató hangjai mellett ezeket énekelték. Rég bemohosodott sírok hőseiről idéztek fel kísérteties emlékeket, s ezek még ily későn is roppant lelkesedést keltettek. A *Rákóczi-induló* azonban nem közvetlenül ezen alapult, hanem egy külön fejlődött trombita-riadón, mely szintén többféle változatban terjedt el, de szöveg nélkül. Ennek dallamaiból készítette később 1809-ben SCHOLL MIKLÓS katonai karmester a világhírűvé vált indulót, melyben a múlt dicsőségen merengő méla borongás kitűnő jellemzetességgel olvad össze a harcias tüzzel, lelkesítő hévvel; a magyar hazafias érzelmeknek e hű kifejezése miatt az induló csakhamar háttérbe szorította, elfelejtette a régi *Rákóczi-nótát* is.

A Rákóczi-nóta és induló hozták legmesszebb, szállították reánk, késő maradéokra a régi szabadság-

harcok szellemét. De nem ez az egyedüli emlék. A béke megkötésével véget ért a harc, de dicsősége tovább munkált s messze beragyogta a következő évtizedeket. Nemcsak a bujdosók, az itthon maradtak sem menekülhetnek hatása alól: megírják történetét vagy legalább följegyzik egyes eseményeit.

F
F
A
A
A
A

Felleges Feentit mindem nem adas
Fesléd meletted legover ágyad
Fiszeleteséget kedvednek olyá
Földön kívándagom egy hatad mostan

O hajtom vidámság most mesej halál
Oly köhjian elrepsit most és társas hatá
O had most alyken leges nagy hatalm
O h ne légy kívánsom Spired belső moru

Rola Apim" orléd ugalyon-ost give
Ráro forma Demésgyáulthom áder
Régi. hótád való igay feretettel
Rehennus okajom ágy társatéger

Gyághod mely keseres vigyagajom
Gyanok kedvén érem Medegentel
Gyákhoban engedgyen ában vigyagajom
Gyághodát cömre ádrághatfordít

Az maj nap tudom fcar párnád nagyja
Az Atya Gyentus" Forquis Eubian A
Aldatások belki x Belki kívándagja
Az kívánt cömre val'hozék onyja

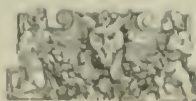
Csipus fa távnykor minnyulag kertbe N
Cedrus fa virágzik a plasztat' helybe N

B. Pálosay György udvoztó verse egy, Battyányi M. Forgács Juhannához, 1710. (Győzelemi Híradó)

Így CSEREI MIHÁLY próza, s DALMÁSI ÁBRÁHÁM versek kronikái is. (1722.) Ez utóbbi két részből s Csomóczy 253. paragrafusa ad. A tanulmány szerző elfogult ítélete miatt óvatosan használható ugyan, de történetileg nem érdektelen forrás, mert — inkább előzavában mentve — »mint atheniainak, mások igaz relatiojok is hozzájárulván, úgy hagyták magukban örök emlékezetre«, de mint költemény, ha itt-ott akadnak is benne hangzatosabb részek, egyébként nem emelkedik fölé a régi kronikas énekek színvonalára. Maga megvallja, hogy »soha is csak rudimentum is nem tanult« a verset írók.

A változott idő, a rohamosan átalakuló társadalom is elénk emelkedettségben tartja, sőt visszakiwantatja a régi jó magyar világot, melynek utolsó s egyszerűsége legzebb szaka a Rakóczi évtizede volt. Ez az újításokkal, változásokkal való elégtelenség irritálja meg ÁRKAI PÉTERT a *Metamorphosist* s ezzel foglalkozik több verseben báró PALOCSY GYÖRGY egykori kuruc tábornok is. Mint műkedvelő költő, már kora ifjúságában írogatott verseket; résztvett a spanyol örökösödési háborúban s itt kapott sebei miatt később is szenvedve, 1707-ben, már mint kuruc ezredes írta: »hol kinban, hol buban« a *Szerencse magában szüntelen forgandó* kezdetű költeményét, melyben a magyar hadaknak a netustáti harcban részvétele s a híres Csónka bégnek rablása elcsúszni elhosszas, kronikas modorban. Buzgó részt vett a szabadságharcban, vakmerősége többször kitunt s csak jóval a béke megkötése után, Munkácsra tette le a legyveret. Aztán nőül vette Bottyan tábornok újú özvegyét, gróf Forgách Juliánna, kihez már korábban is ítezett verseket (1. a mellékletek közt), haza vonult Palocsy várba s ott még sok alkalommal verset írt. Legtöbbjéből a Desoffy Péter ellen írott, ki eközött javának gondviselője volt kirendelve, s kortestő részleteivel fogva legerdekesebb az *Új udó, új világ* kezdetű, melyben gúnyosan sorolja fel a németekkel beíradt »nagymódi« a viseletben, etkezésben, szokásokban stb. s azzal a sohasem végzi. »Adja isten azért, hogy ez a sok újság földüljen hazánkra!«

Az elégtelenségbe belecsendül néha egy-egy elzárkózott hang is, mint a *Sírva írt levelem* kezdetű gyönyörű dal, valamelyik hajdúcsapat melegeben nyomorában hazaküldött »ohaja«, ilyen a *Burdosó Rakóczi* — MIKÓS KILÉRKES megható *Rodostói éneke* is. A hajdúk hátrahagyott várszertalásért, az itthon maradtaké viszont ott haragú a Mervány-tenger körül sokáig, — szinte napjainkig. Ez a kapocs a hazatérlet s a továbbélés emlékeinek tisztelére köti össze a nemzeti testet. A hazatérletet a hazatérlet kódolással.

34. Történetirodalmunk a XVIII. század elején.

Babocsay, Bethlen Miklós, Cserei és Apor.

NAGYON KEVESET TUDUNK Nemes és Vitézlő BABOCSAY IZSÁKRÓL, a *Fata Tarcaliensia* szerzőjéről. Maga mondja el, hogy Tarcal városának »hites Nótáriusa« volt s munkája egyik kéziratához csatolt jegyzetéből tudjuk, hogy 1702-ben 56-ik évében járt.

Babocsay Izsák

Thaly közleményeiből arról is értesülünk, hogy Babocsay a XVII. század kilencvenes éveiben a tarcali fiskális szőlők inspektora volt, s hogy e hivatalát II. Rákóczi Ferenc alatt is viselte, noha 1705-ben már nagyon súlyosnak érezte a kor s a betegség terhét. (*Századok* 1874.)

Az 1670-ik évtől kezdve az 1700-ik év szüretjéig viszi »lengeteg Historiácskáját« a szent Jehova áldását kérve a feltetzett új saeculumra. Mert az elbeszélésében letárgyalt harmincegy esztendő ugyancsak áldatlan volt az egész országban s különösen Tarcalon s a felső Tisza vidékén. Kuruc, labanc, német s vég helyi török felváltva vagy olykor együtt pusztították e területet és a »tokaji portusnak közönséges útjába eltapodásra vettetett Tarcal városát«. Oly nagy volt a kuruc időkben a nyomor és a veszedelem, hogy 1680-ban Tarcal behódol Egerbe évi adót fizetve a töröknek, mert sehol sem volt »Istenen kívül semmi oltalombeli bizodalom«. Néhány év múlva »az idegen német nemzet vas jármába szorúl a lakosság nyaka«. E szomorú, de mozgalmas évekből tömérdek jellemző és nem csupán a tarcali történetre nézve fontos adatot őrzött meg számunkra a tarcali jegyző. Nagyon terjedelmesen beszéli el az 1697-iki kuruc lázadást. Thököly ekkor már évek óta bujdosott, de az elégületlenek vezetői a Tisza vidékén az ő hűségére eskették a felkelőket. Akkor még az ő nevéhez tapadt az utolsó szabadságharc emlékének varázsa. Babocsaynak nem tetszett e mozgalom; bármily jámbor protestáns volt, s bármily súlyosnak érezte az idegen nemzet jármát, a békés időket igen nagyra becsülte. Nagyon jellemző a szőlők inspektorára nézve az a kifakadás hogy a lázadók »drága finom asszúsziölőborokat minden kimélés nélkül tanquam asini ad lyram szörnyű lakomázással pazaroltak«.

Kazinczyék »gyilkolónak« nevezték a »szegény« Babocsay stílusát. Ma már nem szükséges a kényes stilista szempontjából bírálni a tarcali

jegyző művet. Jegyzőiesen kimért bevezető és bő kenetű szöveg jól illeszkedik a történeti patriarchális alakjához, melyet lehetetlen valóra meg nem szeretnünk.

A történeti élet magasabb körébe vezet BETHLEN MIKLÓS, a kancellár *Önéletírása*. Szerzője három évtizeden át nevezetesen szerepet játszott Erdély történetében, azért le kell itt mondanunk arról, hogy este történetét részletesen elbeszéljük. Csak törekvéseinek és munkájának jelentékenyebb mozzanatát kívánjuk kiemelni, mert így minden egyúttal munkájának gondolatkeret is jellemezhető.

Bethlen 1642. szeptember elején született Atyánál, Jánosnál a hírneves történetiről és kancellárról már megemlékeztünk a maga helyén. Föltűnő a hasonlóság az atya és fia között. Mind a kettőben egyaránt erős a politikai és az írói ambíció. Érzékenyek és heves természetűek, ki nem fogynak a személyes harcokból a többnyire kemény elégtétellel szemlélve az erdélyi állapotokat. Csakhogy az apánál több a hiányosság, a fiúban nagyobb általános műveltséggel nyugtalanabb lélek is párosult, mely kivált élete végén szomorú sorsra juttatta.

Bethlen Miklós huszonnegy éves korában fejezte be »tanuló és vándorevét«. Erdélyben Keresztúri Pál, Bazinusz Apáca (Cseri) vezette alatt tanult. Tanárai nagyon szerettek s ő is mélyen emlékezett meg róluk *Önéletírásában*. Keresztúri Pál pedagógiai elveit és módszerét igen részletesen s valódi lelkesedéssel fejtegeti. És fejtegetéseit olvasva szinte magunk is igazat adunk a halas tanítványoknak, ki azt mondja, hogy »ez a Keresztúri Pál gyermektanítási ritka és példa nélkül való ember volt«. 1661-ben a kőföldre indult Bethlen Miklós, mert »halliban vágyott az akadémiákra«. Heidelbergben s hollandi egyetemeken tanult, majd bejárta Angliát s Franciaországot. Sajnáljuk, hogy hosszasan nem idézett oly válogatott irodalmi kalindját leírásánál. Haza térve nem akart sokáig pihenni. Hadi szolgálatra vagyódott, »Zrinyi Miklós akkor legghiresebb vitéz magyar ur mellé«. Utaközben értesült a vasvári bekérőről, de csak tovább ment a tapasztalt kádveő s abban a reményben, hogy majd a velenceiek szolgálatában járulhatunk ellen. November 13-án érkezett Csáktornyára, hanem csak öt napig lehetett Zrinyi társaságában, s azután »oda lenn az a nagy ember« kinek jószívűvel Bethlen állig tud betelni. Művének az a kiemelése, mely a csáktornyai tartózkodásról szól, kiválóan becses a Zrinyire vonatkozó adatok kivált a szerencsétlen vadaszrat elénk hozása miatt. Velencebe is követelt érkezett Bethlen, mert a törökkel már megbekölt a kátfúrásig de azért ott maradt utasunk a Riadó nagy utcában fogadott szelídséggel s »beköszönt az ottani nyelvbe«. Nagy kár, hogy csak érdekes hírcsempéket juttat el a legmagasabb városáról, nem tartja tiszténél Velencei lényeit, politikai pártokat, Lisszabont és Amsterdammal szomszédos városokat »várak«.

A világot járt fiatal úrnét 1667-ben nevezte ki udvarbírói tanácsnagynak Bethlen elintén jó barátságban áll Telekivel. A Wesselenburg mozgalom alatt a Teleki társaságában fedült meg Thököly István és a

Net len mint
politikus

nádor udvarában, s ki csak futólag is olvasta Bethlen munkáját, aligha felejtette el ez útjának leírását. Majd a bujdosók harcainak első éveiben tollával támogatta a Teleki politikáját, és az üldözött magyar protestánsok ügyét. A Bánfi Dénes ellen indított mozgalomban igen tevékeny részt vett a Béli s Teleki kedvéért és a maga jószántából is. A szerencsétlen főúr kegyetlen üldözését hosszasan beszéli el s alapjában igazságszeretettel, csak hogy a maga részességét az egész gyűlöletes történetben némileg kedvező világításban akarja föltüntetni s Telekinek is sokkal csel-szövőbb szerepet oszt, mint a minőt valóban játszott. Bánfi meghalt s most az udvari párt Béli ellen fordult. Bethlen Miklóst személyes ellenségei azzal gyanúsították, hogy Bélivel együtt az állami rend felforgatására törekszik. E gyanú miatt Bethlen fogságba került, honnan való menekülését nagyrészt Teleki jó indulatának köszönhette, pedig ő nem a legnagyobb szeretettel emlékszik meg Telekiről a Béli-féle mozgalomnak egészben véve tárgyilagos elbeszélésében.

Bethlennek általában nem lett volna oka annyira neheztelni Telekire. A mindenható miniszter sokra becsülte fiatalabb barátjának tapasztaltságát

Teleki Mihály névaláírása.

s tanultságát, csak valamivel nyugalmasabbnak óhajtott volna, gúnyolta külföldieskedő hajlamait, nagyhangúnak s akadémkosnak tartotta. Nem igen

avatta be abba a bonyolódott külügyi politikába, melynek szálait épen Bánfi halála óta Teleki szötte nagy buzgalommal és a változó viszonyokhoz simuló elmével. Már pedig Bethlent semmi sem sértette annyira, mint ha nem hallgatták meg a külfölddel való érintkezések kérdéseiben. Úgy hitte, hogy az európai viszonyok ismerete dolgában egyetlen erdélyi úr sem vetekedhetik vele. Az ambícióiban sértett Bethlen Miklós valódi kárörömmel rajzolja Teleki kudarcát a bujdosók mozgalmaira vonatkozó politikában. Úgy látszik, hogy magatartásával is elég okot adott Teleki bizalmatlanságának növelésére. Csak a nyolcvanas évek vége felé fejlődött újra melegebb viszony a két államférfiú közt, midőn az erdélyi önállóság s a protestantizmus veszélyének közös érzete mind inkább enyhítette a személyes ellentétek élet.

Különben lehetetlen volt teljesen mellőzni Bethlent a Bécs felszabadítása után következő években, midőn Erdélynek annyi alkudozni valója volt idegen urakkal. Önéletírása kiválóan becses adatokat szolgáltat ez alkudozások történetéhez. Tudjuk, hogy Erdély eleinte idegenkedett a magyar király fenhatóságától. Bethlen beszéli, hogy 1686-ban ő volt az egyedüli erdélyi úr, ki a Haller-féle diploma elfogadását ajánlotta. Nem is mulasztja el előrelátását kiemelni, s azt mondja, hogy később ellenfelei is igazat adtak neki. Nem akarjuk itt bővebben vizsgálni Bethlen hitelessége kérdését,

fejlődését bevárni. Csakhogy most a dühös Rabutin parancsolt az országban. A tábornok nem tréfált ily dolgokban, árulást látott az emlékirat elküldése módjában s egész tartalmában, és kegyetlenül megtorolta a szükségtelenül diplomatizáló erdélyi főúrnak stílygyakorlatát. Hiában vitatta a kancellár, hogy az ő *Noe galambja* csakugyan galamb s nem holló, még örülnie kellett, hogy majdnem haláláig tartó szigorú rabsággal válthatta meg életét. Élete végén nem kívánczolt vissza hazájába s Bécsben halt meg 1716. okt. 17-én. (Utolsó éveire nézve I. Szathmáry Károly közleményét *Történelmi Tár* 1891. I. 1.)

Bethlen Miklós
önéletrása

Fogságában írta meg *Önéletrását*. A Szent Ágoston-féle Confessiók lebegtek előtte. Terjedelmes bevezető fejezetekben elmélkedik a jóhír mulandóságáról, meggyónja hibáit nem minden tetszelgés nélkül s igen érdekesen elmélkedik mindenféle filozófiai és theologiai kérdésről. Érzí, hogy talán már csak annyi napja sincs hátra, mint a mennyi esztendőt eltöltött. Az övéinek írja munkáját, hogy sírjanak rajta, s hogy tanuljanak belőle. Hanem azért azon van, hogy a jóhír s becsület, a világ e szép Helenája, holta után ne legyen hűtlen hozzá. Ellenségeit nem kiméli, de nem egészen igazságtalan irántok. Még Rabutin jó tulajdonságait sem akarja elhallgatni. Nagyon sokszor tarkítja írását latin kifejezésekkel. Arra gondolt, hogy latinul írja könyvét, mert bizonyos eszmék kifejezésére alkalmasabbnak tartotta a tudós világ nyelvét. Hanem elállott szándékától s a mint írni kezdett »egy materiáról a másikra úgy esett a pennája, mint a víz egyik körül a másikra«. Sok mindenre talált szót anyanyelvében; fejtegetés, elbeszélés, sarkazmus, páthosz, adoma s nagy események szemlélete gyors egymásutánban váltakoznak könyvében. (Szalay: Magy. Történelmi Emlékek.)

Cserei Mihály

Egészen más természetű könyv CSEREI MIHÁLY *Históriája*. Nem nagy ügyekben forgott államférfiú munkája, inkább népies felfogású elbeszélés. Pedig Cserei nem tartozott a néphez. Mint előkelő székely szülők gyermeke 1668. október 21-én született. Teleki Mihály udvarában inaskodott, később Apor István udvarában szolgált, különböző hivatalokban forgott, tartomány-biztos, kincstári titkár, csiki főkirálybíró s adóösszeíró volt. Nyolcvannyolc éves korában halt meg s élete utolsó éveiben kissé elégületlen volt szolgálatai jutalmával s a világ folyásával.

Negyvenegy éves korában, 1709. december 16-án a kurucok elől való menedékében, Brassóban fogott története írásához. Erős protestáns s még erősebben erdélyi felfogással írja elbeszélését. Nem szerette Teleki beavatkozását a magyarországi dolgokba, nem szereti Thököly felkelését s még kevésbé szerette II. Rákóczi Ferencet, ki »szörnyű pusztulásra hozta a magyar nemzetet«. »Igen könnyű fa-járomnak« nevezi a török uralmat, melyet jobban kellett volna megbecsülni. De ha már szét kellett törnie a fa-járomnak, szíve leginkább a leopoldi hitlevélben nyugodhatott volna meg; »gyönyörűséges, szent« diplomának nevezi, melyet csak az erdélyiek egyenetlensége forgatott ki tövestől. Annyira elragadja kizárólagos erdélyi

érzelme, hogy majdnem idegennek tekinti a magyart. »Mindenkor Erdélynek romlása, pusztulása — úgy mond — Magyarországból következik, mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek azok a here, gögös, nagyrivágyó, semmivel nem bíró, haszontalan, tékozló, magyarországi állhatatlan, nyugtalan emberek«. Bármily szubjektívnek látszik is felfogása, úgy gondoljuk, hogy bizonyos általános közvélemény nyilatkozik meg benne, mely az erdélyi udvarházakban eléggé otthonos lehetett.

Van bizonyos népies egyoldalúság abban a módban is, melylyel Cseréi a szereplőket jellemzi. Vannak hőrszai s vannak fekete emberei. Teleki Mihály a fő ördög, a ki veszedelembé ejtette Erdélyt s istentelen dolgaival valódi isten büntető ostroma volt második hazájában, mely a vertumnusi természetű jövevényt elég bolondul gazdagította s urrá tette. Cseréi oly alaposan befeketítette az erdélyi ügyek nagy vezetőjét s ezzel annyira kielégítette az általános történeti felfogás szükségleteit, hogy történetírásunkban még ma is szenved a Teleki alakja Cseréi naiv gyanakodása és személyes természetű gyűlölködése miatt. Másrészt Beldi Pál, kit természetesen csakis Teleki pokoli cselei sodortak az örvénybe, valóságos fehér lilium. De mind a mellett nagy hiba volna egészen elvetnünk Cseréi jellemrajzait. Fantáziája nem mindig mozog a véletlekben, s mivel nagyon szereti az érdekes történeteket, sok szereplőjéről, néha még Telekiről is, igen jól használható vonásokat jegyez fel.

Általában Cseréi igen jó elbeszélő. Határozottan nyilatkozó novellisztikus tehetsége teszi oly vonzó olvasmánygyá a *Históriáját*. Emlékezzünk csak Banli és Beldi történetére. Különösen az első valódi kerek történeti novella s történeti hitelesség szempontjából nem is igen tekinthető egyebnek. De később, kivált a XVII. század nyolcvanas éveitől kezdve, már hitelesebbé válik Cseréi elbeszélése, mi különben érdekességének sem árt. E második részből a zernyesti csata elbeszéléset emeljük ki, az érdekesség és a becses történeti tanulság kettős szempontjából és csak általában utalunk a II. Rákóczi Ferenc korabeli harcok számos jeleneteire.

Cseréi érdekességét nem csekély mértékben emeli az, hogy személyes élményeivel is elénkíti elbeszéléseit. Különösen gyermekkori emlékei közt igen szép az a részlet, mely Beldi Pálra vonatkozik. Cseréi atya fogarasi várkapitány volt s a mi történetíróink, mint gyermek, minden este hallotta, hogy Beldi hangosan imádkozott és ez volt az énekelt: »Kegyelem, kegyelem, uram, nekem, mert az ember igen kegyel engem«. Beldi őszszel gyümölcsöt küldött Cseréiéknek s a kis Mihály megtepte huját, mert az ajándék szőlőből neki keveset hagyott. Beldi újra küldött néhány gerezdet s megizente, hogy ne veszededjenek, mert többször nem küld szőlőt. Így játszott az élet a komor történet körül s a büszke főúr örömmel fogott fel egy egy hozzátévedt vidám sugarat. Regi emlékirataink közül mindenestre Cseréinek Kazinezy Gábor által kiadott *históriája* az, mely történeti tárgyakat kereső költőink, de a nagy közönség körében is legelterjedtebb és legkedveltebb

Apor Péter
munkái

Volt a mi Csereinknek egy fiatalabb rokona, ki nevét szintén mint történetíró tette emlékezetessé. Ez Altorjai APOR PÉTER volt, ki 1676-ben született s mint az udvar híve s mint buzgó katolikus báróságot nyert és többféle kiténtetésben részesült. A nagyszombati jezsuiták voltak tanárai s Timonnal levelezett történeti kérdésekről. Latin munkái, mint a *Lusus mundi* és a *Synopsis Mutationum* csak adataik miatt értékesek, de a magyar nyelven írt *Metamorphosis Transylvaniae* általánosabb érdekű s a maga nemében megbecsülhetetlen munka. Cserei jegyzeteket írt a munkához s a jegyzetek némelyike fel van véve a Kazinczy Gábortól kiadott szövegbe. Valószínű, hogy még Apor vette át azokat munkájába, Cserei mindenesetre segítette Aport tollával és szóbeli közléseivel, s nagyon tanulságos pótlékokkal egészítette ki rokona művét. Apor 1736-ban alsó-torjai udvarházánál fejezte be a *Metamorphosist*. A hatvan éves úr sajnálattal látta, hogy 1687 óta, vagyis a német idők kezdetétől fogva, a régi szép erdélyi szokások közül mennyit elsöprött az új mód, azaz a *Náj módi*. Úgy gondolta, hogy újabb negyvenkilenc év múlva a »maradvák« még az 1736-ban megmaradt szokásokat sem fogják már életben látni. Azért leírja számokra a már eltűnt, vagy még tűnedező régi szokásokat, hogy legalább hírből ismerjék azokat. Megemlékezik a régi lakomákról és táncokról, a fejedelmi udvar életmódjáról, az öltözetekről, utazásokról, lakodalmakról, temetésekről, hajdani tisztességekről és végre az ő katolikus vallásának egykori viszonyairól. Et haec meminisce juvabunt! Persze, hogy minden jobb s szebb volt akkor, mikor az embereknek még nem volt »paszományos gyomrok«, mikor »az fenesi bor ön kannából is jó volt«, s mikor nem kötötték hátul a nagy hajat zsinórral vagy pántlikával, mint a lófarkát. Azokban az üstökös időkben vidámabb s gazdagabb volt Erdély, lakói egyszerűbb s szívesebb emberek voltak, virágzott még a női hűség, sőt a vallási türelmetlenség sem volt oly éles, mint a copf korában. Hazája a német világban »régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából kevély, cifra, felfordult állapotjában koldússágra változott«. Szóval Apor a múlt idők dicsérője, hanem nagyon kedves, bő szavú, jó szemű, sokfélere figyelmes leíró és e tulajdonságainak köszönhetjük azt a munkát, mely történetünknek oly nevezetes forduló pontján megtartotta számunkra a régi s már-már veszendő társadalmi szokások képét.

A német világ már hamarabb is gyökeret ver Erdélyben, ha II. Rákóczi Ferenc fölkelése meg nem próbálta volna a régi mederbe visszasodorni az idők árját. E nevezetes mozgalom elmaradása válasz nélkül hagyta volna azokat a törekvéseket, melyek a királyválasztás s a fegyveres ellenállás eltörlésével indultak meg s mind merészebben irányultak az alkotmányos önállóság teljes elfojtására. A fölkelés legelőkelőbb vezetői a tollat is jelesül forgatták, úgy hogy az irodalomtörténetnek már ezért is foglalkoznia kell velök. Itt nincs arra terünk, hogy érdemök szerint

méltányolhassuk őket, de nem jutunk ellentétbe e vállalat céljával, ha röviden utalni kívánunk néhány pontra, melyeket bővebben kellene kifejtenünk, ha főfeladatunk az lett volna, hogy II. Rákóczi Ferenc korának történeti prózáját ismertessük.

Szólnunk kellett volna mindenekelőtt a fejedelemtől, kit ki nem írható magyar erzese, szarmazása s nagyrautó lelke mintegy gondv. levezetien jelöltek ki a nagy harc vezetőjének. *Maróczy tábornok. Önéletrajza*

Rákóczi Ferenc
Önéletrajza

Károlyi Sándor arcképe

lélektani, irodalmi s történeti szempontból. A nagy küzdelem képe elvonul a vezer szeme előtt, csak hogy a rományok tűnőben vannak s a csatát lélek megnyugvást keres.

S hogyan mellőzhettük volna a fejedelm egykori generálisát, Károlyi Sándort? Károlyi is írta élete történetét (Sáday Történeti Emlékek IV-V k.); *Önéletrajza s Naplójegyzetei* becses anyagot fel is használt a történetírásunk, de Károlynak tettei kiválóbbak voltak mint írásai. A vitéz s szerencses kuruc vezértől Maria Terézia tabernagya lett. Pályájának külső egysége fel van bontva, úgy hogy a népszerűség elfordult emlékeitől. Pedig a belső egység nem hiányzik e változatos pályából. Ott, hol fordult

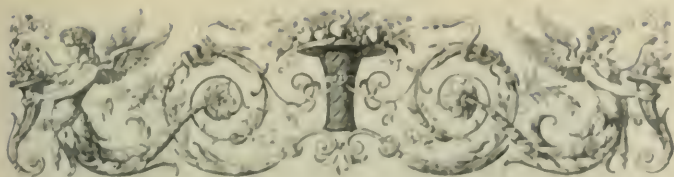
Károlyi Sándor
arcképe

áll be életében, az országos állapotnak ép annyi része van elhatározásában mint akár személyes érdekének. Merészség és higgadság egyesültek lelkében. Gyors, bátor s kiméletlen volt a harcok idején, de serényen és nagy körültekintéssel dolgozott, midőn az ország szervezésére került a sor.

Bercsenyi
levelei

Egyoldalúság volna az emlékirókra szorítkoznunk. A levélirókról sem volna szabad megfeledkeznünk. Mert például BERCSENYI levelei a magyar próza kiváló termékei közé tartoznak. (Thaly: Rákóczi-Tár II. kötet s. II. Rákóczi Ferenc levéltára I. osztály.) Nem azért irattak, hogy az olvasó közönséget mulattassák; a munka közben, ezer gond közt keltek s arra voltak hivatva, hogy a nagy munkát előbbre vigyék. Azért sok bennök a nyugodt s világos fejtegetés. A főhadvezér a helyzetet bírálja, az eshetőségeket vizsgálja és rendeleteit osztja. De nem sokszor esik meg, hogy béke uralkodnék lelkén. Hevesen gyűlöl s erősen szeret, remél, kételkedik s a kétségek közt is bízik; szenvedélyes kifakadások, meleg páthosz vagy az éles gúny s a humor villanatai törnek ki izgatott lelkéből. Levelei magukon hordják erős és szövevényes egyéniségének bélyegét.

35. A nemzetietlen kor.¹

NEMZETI FÜGGETLENSÉGERT KÜZDŐK a nemzetnyi siken letettek a *Átalakulások* fegyvert. Az 1711-diki szatmári békekötés vezet szakasz-
totta a sikertelen harcoknak; a belsőfáradt nemzet lehajtotta
fejét a békesség párnijára, és törekvései más irányt vettek.

Beletörődött a meglevő viszonyokba s most már csak azon
volt, hogy alkotmányos jogait és nemesi kiváltságait, a mennyire ezen visz-
nyok között lehetséges, sértetlenül megővja. A közszellem átalakulásának
találó képe, hogy az 1723 pozsonyi országgyűlésen a *pragmatica sanctio*
targyalásakor a női örökösödés elfogadása mellett a döntő beszédet Szluha
Ferenc nádori ítélőmester mondta, az egykori tüzes kuruc, ki Rakoczi
még lengyelországi bujdosásába is elkísérte. Köztétzményeink nevezetes
átalakuláson mentek keresztül III. Károly és Mária Terézia alatt. Mindjárt
a szatmári békét követő esztendőben megalkották az állandó hadsereget,
melynek szervezetére és vezényletére vonatkozó minden jog az uralkodó
kezébe tétetett, s összes terhei a nem-nemesekre róvattak; a nemesség
fegyverre kelésének közvetettsége azonban, közveszedelem idején, fenn-
maradt. A legfőbb közigazgatási hatóságokul felállított magyar és erdélyi
kancellária s helytartó-tanács tisztán a királyi akarat végrehajtóul, az
országgyűléstől teljesen függetlenül szerveztettek. A régi nemzeti érzés,
mely függetlenségre törekedett, a csatlások által elűggedve, sarkak-
hitében meglazulva, elszunnyadt; beerte a fejedelmi parokat biztonságával
s a régi alkotmány betűjének olyan-olyan védelemmel. E betűk körül is
csak azok látszottak előtte fontosabbnak, melyek a nemesi kiváltságokat
őriztek. Midőn a korszellem e kiváltságok ellen kezdett fordulni s Mária
Terézia, hogy visszassagnakat enyhítse, kénytelen volt az enyhébb urberi
szabályzattal az alkotmányos formakon is részt venni, a nyugtalanság, mely
lépését követte, sem erőre, sem szellemre nem hasonlított a régi mozgal-
makhoz. Az emberek inkább nyugalomra vágytak s az országban meg-
honosodott rendet és békét mindenki megbecsülte. Sokat tett az ország

¹ V. ö. e sorok irójának *Irodalmunk története 1711-1772*. 2. kötet (Buda-
pest, 1876.)

területének gyarapítása (Temesi bánság, Szepesi városok, Fiume) s a tetemesen emelkedő anyagi jóllét. E befolyások alatt a nemzet érdekeit az uralkodó házához fűzte, s a hazafiság és hűség egy fogalomba olvadt. Nagy Lajos kora óta alig volt példa rá, a mit Mária Terézia alatt látunk: a feltámadt régi magyar vitézség tisztán a korona szolgálatában kereste babérait. A mint egykor magyar vitézség alapította meg a Morvamezőn a Habsburg-ház uralmát, magyar hősiség vetette meg a Lothringenekének alapját is.

A nemzeti
szellem
hanyatlása

A magyarság ügye azonban e félszázad alatt s e viszonyok között aláhanyatlott. A nyugathoz való közeledésünk, intézményekben és művelődésben, nemzetiségünk lazulásával, nemzeti nyelvünk rohamos térvésztesével és elmaradásával járt. Az országgyűlési és a megyei tanácskozások, a közigazgatás, a törvénykezés és a közoktatás nyelve a latin volt. A latin iskolából kikerült középrend nemcsak a hivatalos életben, hanem társalgás közben is deakul szeretett beszélni, s a nők között is találkozott akárhány, a ki megtanulta vagy legalább törve beszélte az új életre ébredt holt nyelvet.

A főnemességet meglegyintette a kozmopolitizmus szele, a mely e korban egész Nyugot-Európán végig lengett. A tiszta magyar erdélyi fejedelmi udvar, mely a magyar előkelő élet központja volt s neki mintákat és formákat szolgáltatott, megszűnt. Máshová kellett fordulnia. Az idők szele a császárváros felé hajtotta. Nagyuraink legtöbbje, ki híva, ki hivatlanul, Bécsbe sereglett. Az volt az ő fővárosuk, a nyugot-európai, azaz a francia műveltségnek legkeletibb határhelye, a melyen innen csak száználmas elmaradottságot láttak. Oda vonzották őket mindazon szellemi és anyagi előnyök, javak, élvezetek, a melyeket a művelt világ nyújthatott: de legfőképen az udvar fénye és melege, a mely kitüntetések, méltóságok, hivatalok, címek, érdemrendek képében bőven áradt reájuk. Ehhez járultak még a családi összeköttetések, a melyeket Mária Terézia a magyar és az osztrák arisztokracia között szívesen segített elő. Így azután főuraink megszerezték a nyugoti műveltséget vagy legalább a mázát. Francia nevelőket és francia szakácsokat tartottak; franciául folyt termeikben a társalgás. A kik haza jöttek, itthon az idegen szokások, idegen szellem, idegen nyelv terjesztői lettek.

A francia nyelv mellett a főúri körökben jutott helye a németnek is, csak a magyarnak nem. Még több német szó hangzott a városok polgársága körében. Terjesztették a nagy számmal betelepedett kereskedők és mesteremberek meg a német vándorszínészek, kiknek számára néhány város állandó színházat is épített. A hadseregben még Károly alatt meghonosodott a német vezényszóval a német nyelv és a német szellem.

S ha még hozzá vesszük, hogy a felvidéki magyar nemes családok közül sok egészen eltótosodott, nem fogjuk túlzottaknak tartani azon keserves panaszokat, a melyeket néhány lelkes magyar írónk munkáiban olvasunk. Dévai András mondja egy a *Nap után forgó virág* elősza-

vában: »Jövevény idegen nyelven kapdóznak s nemcsak utalmás előttük a magyar szó, de ha tudják is meg e nyelvet, szegyenlik s majdnem utalják azt beszélni«. Hasonlóan hangzanak Apor Péter, a szótáríró Páriz-Pápai, Bod Péter, utóbb gróf Teleki Adám és Bezenyei György panaszai.

Bizony 'nagyon megfogyatkoztunk magyarság dolgában'. A magyar szó jobbra a parasztkunyhókba szorult, s a kik az ur-családbeliak közül beszéltek nyelvünket, azokon meglátzott a sok idegen-szó hatása, mert

A magyar nyelv

1. József, III. Károly és Mária Terézia medallion-arca

reszint megszokásból, reszint tudakoskodásból idegen szavakkal tölön-tul tarkították a beszédjüket.

Voltak, a kikben a számoru viszonyok között föltámadt a jó ügye kezét, de nem volt fogantat. 1730-ban társaság alakult, a melynek a magyar nyelv javítása volt a célja, azonban ennek az általános közömböség csak hamar szárnyat szegte. Tervebe volt véve, szinten a harmonikus években, egy másik tudós társaság is, de ez meg sem alakult. Egyeb nem történt a magyar nyelv érdekében. Az ország első iskolájában, a nagyszombati egyetemen, volt előadója a német, a francia, a héber, a latin és a görög nyelvnek, csak a magyarinak nem.

A közoktatás
állapota;
katholikus
iskolák

A közoktatás állapota külsőleg, az iskolák számának emelkedését tekintve, haladást mutat; de magát a tanítás rendszerét nézve ezen a téren is csupa elmaradottságot látunk. Mária Terézia uralkodásáig a törvényhozás semmi, a kormány is csak kevés gondot fordított az iskolákra. Általános tanítási rendszerről szó sem volt; minden iskolának főntartója adott irányt. Az oktatás-ügyet egészen az egyházi felekezetek hatáskörébe tartozónak tekintették. A katolikus iskolák majdnem mind papok, szerzetesek vezetése alatt állottak, a kik között az első helyet a jezsuiták foglalták el. Ez a rend a nagyszombati csonka egyetemen kívül négy akadémiát, harminc gimnáziumot, tizenkét papnevelő-intézetet és kilenc világi konviktust látott el tanárokkal. Sok iskolát tartottak a piaristák, és egynehányat a többi szerzetesrendek is. Tehát iskola és tanár elég volt, de a tanítás tárgyai és módszere tekintetében a szerzetesrendek nem haladtak a korrallal. A nagyszombati főiskola megmaradt úgy, a hogy Pázmány berendezte. Alsóbb osztályaiban a latin és a görög nyelvet, a katekizmust, az ó- és az újkori földrajz áttekintését, az egyetemes és az egyháztörténet rövid vázlatát tanították; a felsőbbekben a tiszta mathézist, a logikát, metafizikát, etikát és a természettant; a theológia a papnevelő szemináriumba volt szorítva. Hogy mit és hogyan tanítottak, arról nagyon elszomorító képet vázol egy kitűnő történetírónk. A tanítás abból állott, hogy tollba mondták a deákoknak a jól-rosszul megírt »stúdiumot«, s ezt aztán szóról-szóra meg kellett tanulniok. A theológia csak sovány kazuisztikából állott; a bölcelet nem volt egyéb haszontalan szórszálhasogatásnál. A történelem a háborúk elbeszélésén kívül majdnem kizárólag a fejedelmek és a fejedelmi udvarok életével foglalkozott; s »ha néha talán megemlítette is a népek életét, az csak azért történt, hogy a szabadságra törekvést, az alkotmányos nemzeti jogok védelmét utálatos lázadásnak, a nemzet legdicsebb fiait, kik jogai mellett a kényuralom ellen küzdöttek, büntetésre méltó gonosztevőknek ábrázolják«; a szellemi és erkölcsi mozgalmakról, az anyagi törekvésekről nem történt említés. A jogtudomány a természeti és a római jog némi alapismeretein kívül Verböczy Hármaskönyvének rövid és száraz kivonatából állott. — A reális tudományok a nagyon hézagos mathézist és a természeti jelenségek leírására szorítókozó fizikát kivéve teljesen el voltak hanyagolva. A szünetek oly gyakoriak és oly hosszúak voltak, hogy szigorúan fölszámítva, alig jutott egy évre hatvan tanítási óránál több.

Protestáns in-
tézetek

Míg a katolikus iskolák a maguk ósdi elmaradottságában békességesen oltathatták munkájukat, a protestáns intézetek, a melyeknek némelyikében újabb szellem kezdett lengedezni, sok háborgatásnak voltak kitéve. Néhányat megszüntettek, másokat megcsonkítottak. Volt mégis több jóhírű kollégiumuk, milyen a sárospataki és a debreceni; az utóbbiban, a mely különösen a híres matematikus *Maróthy György* alatt virágzott, a XVIII. század közepén a természettudományokat már kísérletekkel adták elő. Ezeken kívül jó hírben állott a pozsonyi és a sopronyi evangélikus liceum is. A király-

háigóntúliak közül a nagyenyedi, mely 1701-ben a várossal együtt a lángok martaleka lett, néhány évvel utóbb ismét megnyit Akolozsvári

MARIA THERESA
 IMPERATRICE ET ROYNAIS REGINA
 etc. etc.

Mária Terézia magyar királettal.

kollégiumban öt tanár működött. A Sáros-Patakról számkiűzött iskola 44 évig Gyulafehérvárott folytatta működését, később pedig Marosvásárhelyre költözött át s itt az alsóbb iskolákkal egyesülve főiskolává lett. A negyedik nagy református kollégium, a székelyudvárhelyi, jeles tanárának, *Borosnyai Lukács János*nak köszönhetette emelkedését. A százszok iskolái lassabban fejlődtek; a brassói nem tudta visszanyerni XVII. századbeli fényét, s a szebeni sem emelkedett, úgy hogy a törvényt tanulni kívánók magyar főiskolákra voltak kénytelenek járni. Az unitáriusoktól a kolozsvári főiskolát 1718-ban elvették, de azért az oktatást magánházaiban folytatták; volt ezen kívül iskolájuk Tordán és Székely-Keresztúron is.

Mária Terézia
újítása

Fordulat állott be az egész, de különösen a katolikus oktatás-ügy terén a hétéves háború befejezése után. Barkóczy Ferenc és Esterházy Károly püspökök kivették papnövendékeiket a jezsuiták keze alól és világi papokra bízták őket. Bécsben, különösen Portugáliából, Francia- és Spanyolországból való kiutasításuk után, megcsökkent a jezsuiták hitele, s az egyetemen, a melyet sok magyar ifjú látogatott, jezsuita-ellenes szellem kapott lábra. Újítást sürgettek mindenfelől, s ekkor Mária Terézia Migazzi bécsi érsek és Van Swieten Gellért elnöklete alatt tanulmányi bizottságot állított föl. A bécsi egyetemre új tanárokat hoztak külföldről; ezek jobb kézikönyveket írtak, a melyeket aztán nálunk is elfogadtak. 1766-ban Mária Terézia a helytartó-tanács kebelében Magyarország számára is állított föl tanulmányi bizottságot. Ez az országot tíz tanulmányi kerületre osztotta föl, s mindegyik élére egy-egy főigazgatót állított; az elemi iskolák számára külön főügyelők voltak rendelve. Az oktatás-ügy belső fejlesztéséről is gondoskodtak. *Ürményi József* és *Terstyánszky Dániel* új tanítási szabályzatot (*Ratio Educationis*) dolgoztak ki, de ez csak később lépett életbe.

A fontosabb újítások közé tartozott még a selmeci bányász-akadémia föllállítása 1760-ban; a nagyszombati csonka egyetemnek orvosi karral való kiegészítése, s a jogi és az orvosi kar kebelében világi tanárok alkalmazása. Csak az ékesszólás, a bölcsészet s a történelem tanítása maradt a jezsuiták kezében a szerzet eltörléséig. A főiskola régi jellege egészen megváltozott, midőn 1777-ben Budára helyeztetett át.

A népnevelésről is gondoskodott Mária Terézia. A főurakat és a főpapokat fölszólította a népiskolák pártolására, s 1770-ben elrendelte, hogy a megyék minden évben jelentést tegyenek a tanítók helyzetéről, számáról, az iskolák hiányainak pótlása módjáról. Természetes, hogy mind ezen intézkedések csak később váltak gyümölcsözőkké.

A tudományok
arany százada

Bármily elmaradott állapotban voltak is iskoláink e korszak végéig, a tudományosság színvonala még sem szállott alább, sőt emelkedett. A papi és a tanári pályára készülő ifjak közül sokan külföldi egyetemeken folytatták tanulmányaikat, és soraikból számos kiváló tudós került ki. *Benkő József* a *tudományok arany századának* nevezte el e kort; és valóban, ha végig vizsgáljuk könyvtáraink polcait, sok híres névvel, sok tudós

munkával fogunk találkozni, a mely ebben a korban kitűnő napvilágot. Gazdag tudományos iradalom ez, a melynek nem egy termékét még most is megbecsülük, most is forgatják tudósok. Ott vannak, hogy csak az ismereteket említsük, *Pray, Timon, Palma, Kaprinai, Dezericzky, Bel Mátyás, Wallaszky, Kollár Ádám, Czifflinger, Wesspremi, Sajnovics, Hell Miksa* stb. munkái, a melyek mellé meg számos kevesebb ismert író sorakozik. Mind kiváló tudományos közületeiről tartózkodó művek, a melyeknek szerzői többnyire hiával voltak ugyan a tömítő erőnek, de annál nagyobb volt a szorgalmuk és a kitartásuk. A zordon szerzetesi életben és a protestáns paplakok szerény szobáikban lelkes, tudó vagyó férfiak voltak, a kik elfakult régi föhínsokat forgatva és olvashatatlán irásokat betűzgetve kutatták a magyarok eredetét, az ősek viált dolgait, vizsgálta a magyar elme termékeit, kerestek nyelvünk rokonait, számítottak a csillagok járását. És az éjtszakák magányos csendjében perczeket a toll az érdes papirosán, a melyre betűt betű után vetettek, és a betűk millióból hatalmas kötetek kerekedtek ki, a melyeknek terhe alatt roskadoztak a könyvesházak szüette polcai. De mindezek a tudós világ közös nyelvén, és nem magyarul voltak írva.

A magyar költészetnek egyetlen ága volt, mely ebben a korban indult virágzásnak: az iskolai dráma. Ennek termékei azonban nem juthattak ki s csak az iskolai és rendhízi könyvtárakban végzett újabb kutatások derítették ki a kéziratok emlékek egész tömegének napfenyre hozatalával, hogy lelkes tanárok mily kedvvel és buzgalommal műveltek.

A Magyar Nemzeti Színház Geramb-é a Magyar Nemzeti Színház

36. A XVIII. századi szépirodalom.

I.

Epika és vallásos líra.

Közelet és
irodalom

SZÉPIRODALMUNKRA KÜLÖNÖSEN VÁLSÁGOS VOLT ez átmeneti korszak, melyben az ezer sebből vérző nemzet az évszázados létharcokban kimerült idegzettel pihenőre eresztve magát, inkább testi életet élt. A nemzet régi ideáljai a török és az osztrák elleni küzdelmek lezajlásával elhalaványulván s új eszményei még nem alakulván meg, nemzeti köztörekvések hiányában nem támadhattak nagy költői, kik érzésvilágát összpontosítva fejezték volna ki s Zrinyi nyomdokaiba léphettek volna. A régi szellemnek és a nemzeti társadalom régi szerveinek bomladozásával, az osztályok elkülönülésével, a helyi tényezők felülkerekedésével járt az irodalmi szervezet hanyatlása, íróink megfogyatkozása és elszigeteltsége. Költő és közönség nem találta meg egymást, s a kor legjelesebb írói ismeretlenek maradnak a nemzet előtt, de egymás előtt is. Amade, Faludi versei, Mikes levelei nem látnak napvilágot, elvonultán irogat Orczy Lőrinc és magában kísérletez Ráday Gedeon.

Nem volt e kor szellemi tekintetben meddő, s minél behatóbban vizsgáljuk, annál inkább úgy tűnik fel, mint lassú előkészületek, átmenet a század végén bekövetkezett nagyszerű felújuláshoz. Volt bizonyos szellemi élet, de igen higgadt, igen józan, a próza formájába illő. Sőt volt nemzeti közérzés is, hiszen a század közepe táján megterhesül az idők méhe s ez a korszak szüli és neveli azon férfiakat, kik a század utolsó negyedében a nemzetiség apostolaivá lettek. De ezt a nemzeti közérzést is irodalmilag nem a költészet tolmácsolta, hanem a tudomány, melyet egy tudós rend latin nyelven művelt, úgy hogy a nemzet egyetemétől az is elkülönözte magát.

Azonkívül ez a szellemi élet most bizonyos válságon ment át. Régi hagyományai küzdöttek az új művelődési elemekkel, melyek most nyugotról a sokszorosabb érintkezés révén nagyobb mértékben tolultak belé, s a melyeket mint a pihenés, lábbadozás, anyagi erősödés korában annál kevésbbé tudott magába fogadni, mert az áthonosításra történelmileg is leg-hivatottabb réteg, a főnemesség, legnagyobbbrészt elnémetesedvén, e feladatra

alkalmatlanná vált. Lélektani törvény, s nemcsak egyesekre, hanem népekre is érvényes, hogy új képzetek tömegesebb rohama felzavarja a lélek régibb tartalmát, s a képzetek kölcsönös rendezkedése bizonyos időt kíván. Ne csudáljuk, ha e kor szelleme nem sok újat tudott teremteni: saját élet működésével volt elfoglaltva.

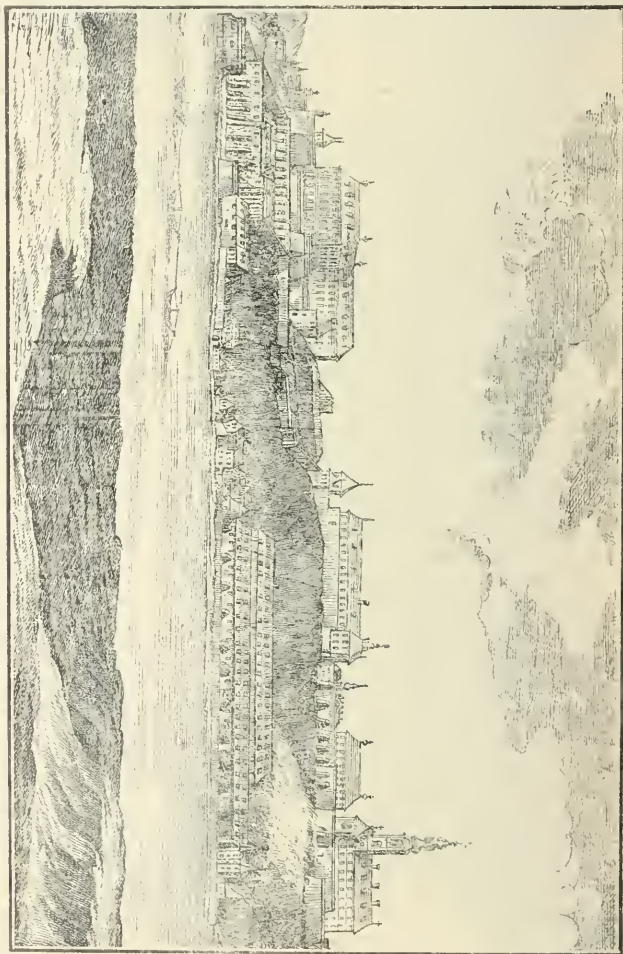
Szépirodalmunk azonkívül, hogy egyrészt a nemzet életének anyagibb irányával, másrészt a tudományos irodalommal szemben szűkebb körre szorult, szintén a régibb hagyományok és újabb elemek vegyülete, változat és tisztulási folyamat mutatja. Az előző század írói urakodnak az egész korszakon át; Balassi és Rimai versei het vagy kilenc kiadást is értek, Beniczki Magyar Rhythmusai hatot, s az epikus Gyongyosi volt a század szemében az a poéta, kinél szebben szóló költőt magyar anya nem szült. Ezek elégitették ki a kor lírai és epikai szükségletét. De akad egy néhány szépírónk, a kik, bármennyire elkülönözve dolgoznak is, valami újat létesítenek s az irodalom némely ágait előbbre viszik.

Ilyen fejlődést két műfaj ér: a líra és a széppróza, s a kornak három hőse: Mikes, Faludi és Amade. Az első a prózában újított, az utolsó a lírában, Faludi mind a kettőben.

A többi irodalmi ág állapota inkább tanulságos mint örvendős. Legnagyobb a hanyatlás az *éposz* terén, mely a XVII. század nagy stíljétől végkép elmaradt. Még Gyongyosi regényesebb iránya is kevés követőre talált, leginkább a históriás ének modorát követik meg az egykori eseményeknek népies, száraz, emelkedés nélküli feldolgozásai, minő *Pérol veszedelme* 1735-ből és *Pető Ferenc háza* 1753-ból; s nem jelentékenyebb WILHELM ISTVÁN verses krónikája sem, a *Magyar királyok* 1752-ből. Legsajátszerűbb a históriás ének-féle versek közt *Néhai lordai hadnagy Vida György farsangiáinak, jeles tréfiáinak históriájja, melyet heverteben mélnahöliai közli magyar versekben foglalt Szőlő meteri háza* nál OLOSZTELI KELLIMBÁS JÁNOS, melyet szerzője 1758-ban írt le, de csak 1770-ben nyomtatott ki. Azert nevezetes, mert a magyar néphagyomány egy korának alakját tartotta fenn számunkra. Hőse a XVII. században élt volna, ki agyfűrt eszéjével az erdélyi nagyuraknak, Szerednek, Apornak, de kivált Tokai Mátyásnak sok borsot tört az orra alá s azok is sokféle, nem épen világított tréfiát üztek vele. A sok bohós kaland azonban csak hazán fűz össze a farságon, de szintelenül verselt történetben. A szerző tudva indúl a históriás énekek nyomán. Panaszskodik, hogy a magyar nem őrzi meg elég gondnal jelesének emléket, s a históriás énekek kedvelt hőseire hivatkozik, minő hősök voltak Ibrányi, Kádár, Szűcs, Kincsi vagy Toki, a ki nyomorúddal int, fogván tetejét, és Zámbo, ki egy bikának elíté fejt. Voltak bolcsok, szentek is, voltak tréfiás emberek is, kik felderítettek a komoly és hallgató magyar. Ő egy ilyenek a történetét akarja megörökíteni, ki jeles tréfiáival egész butrán játszott a nagy urakkal. Vida György a kora neműs Markalra emlékeztette az olvasót, mert rendesen nagyurakkal kezd ki,

de nem képvisel semmiféle eszmét, közelebb áll a néphumor egy újabb Csizi István alakjához, Csalóka Péterhez. — Egyáltalán nem epikai mű, — mint jó

Buda a múlt század közepén.

ideig sejtették — hanem csak loyális örvendezés Csizi István hadnagy (később őrnagy) füzetkéje: *Királyi Buda vára* mennyi ideig sínlett a török

igája alatt és az alól lett kedves szabadulhatásával s az után mely nagy kívánsággal való örömei voltak, igen rövid s csak mint katonától kitelhető vala, együgyű versekben foglaltatott a neve. Gyulatinum rógi magyar regementnek meltatlan hadnagya Csizi István által, Budán 1760. Az elején van érintve Buda régebbi sorsa és visszavétele, de a vers tulajdonképen tárgya Buda mostani szerencséje a miatt hogy a királyné a férjével és fiával meglátogatta, leánya pedig és veje Krisztina és Albert herceg ott telepedtek meg és a magyar főmelteményekkel szívesen érintkeznek! nem hiányzik Krisztina szépségének, okosságának és Albert vezérének bő leírása sem. Csizi öreg korában, mint nyugalmazott főtrázmester tornagy, kiadta a Molnár Borbála irónővel folytatott verses levelezését az erkölcs pallérozásairól (1797), mely már Besenyeiek példájára franczia és angol költők hatásait mutatja, egyébként kozhelyekből áll — A jobban verselt s inkább Gyöngyösi követő gróf Lázár Jánosnak franczia forrás után készült terjedelmes *Florindája* (1766.) szintén nem épe, hanem verses feldrajz; öt könyve közül negy Spanyol-, Francia-, Olasz- és ismét Spanyolország földjének, városainak és nevezetességeinek leírásával foglalkozik, s csak az ötödik rész beszéli el röviden, mintegy függelékül, hogyan került egykor Spanyolország a morok uralma alá, mikor Rodrigo király Jibon gróf szépséges leányának az atya távollétében megrontván érenyét, a bennetálló apa a morokat hívta be királyná ellen. Az anekdotahormán, vázlatosan előadott történetnek van egy fénypontja, Florinda levele utvjához, melyben a szerencsetlenségről egy meghatóan gyöngéd allegorizált értelem. De az egész versezet összeállítására merényltek minden művészi kompozitót ellen, s inkább ismeretterjesztő munka mint szépmű. — *Sóha* sem jelent meg a szintén Gyöngyösi modorában dolgozó Huxvölgyi Mátyásról írtaknak két eposza: *Telemachus története* 1757-ből és *Füldigburo Nagy Sándor*, Curtius nyomán, 1758-ból; kéziratok az esztergomi prímszék könyvtárában ottak.

Altalan a didaxis a nyugati irodalmak példájára a mi költészetünket is el kezdte lepni s egy sereg tanköltemény, erkölcsi vers valánk is kötet kezdett. Aesopusnak e században is jött ki három kiadása is. Cato erkölcsi versei három fordításra találtak. Püski Püski és a Püskierki Nagy Lajos négy-négy kiadást ért, a harmadik fordítás egy reváltemény Gyöngyösi Rózsakoszorúját követő *Heptabogus*-ban van. JATEI JÁNOS Boethiusa két szer jelent meg. Eredetiek voltak BÉRTALASI PÁL *Bevalás Nagyrautagya*, s mások. VERESIOI György erdélyi superintendens *apen* elhíresült *Magyar versei* eszméletlen magasztalásokkal állanak. A többi eredeti tanköltemény is alacsony színvonalon áll.

Sokkal figyelemreméltóbb jelenségekkel találkozunk a vallásos imn. társ. Válaszok noha bizonyos ernyedés itt is tapasztalható. A katolikusok buzgalma beerte a múlt század végen létrejött érekgvüteményekkel s Benczei és Rimainak folyton újra nyomtatott imn. énekeivel; mindössze a két AMAR meg FALUDI írtak néhány vallásos költeményt. A protestánsok énekirodalma

három nagyobb gyűjteménnyel gyarapodott. Az evangélikus SARTORIUS JÁNOS rozsnýbányai theologus és a wittenbergai akadémián tanuló magyaroknak hites ephorusa, ki később nemescsói prédikátor lett és az ótestamentomnak héberből való, de aztán félbenmaradt fordításában vett BÁRÁNY Györggyel és JÁNossal részt, — Wittenbergában adta ki 1730-ban *Lelki óra* című gyűjteményét, mely 439 darabot foglal magában s részint a Gradualis, az Aranylánc, Halotti könyvecske és a Psalmusok énekeit közli némely fogvatkoszásoktól megtisztogatva s tárgy és alkalom szerint rendezve, részint nagyszámú, német, cseh és deák nyelvből fordított és azelőtt ki nem nyomtatott, buzgósággal teljes új isteni dicséreteket tartalmaz. A könyv újsága e fordításokban áll, melyeknél az eredeti ének kezdetét a dallamjelzés kedvéért ki is teszi. Nem egészen világos, Sartorius maga volt-e a fordítójuk, vagy csak összeszedte a másoktól lefordított, de még ki nem adott darabokat; de eredetieket alig írt. — Szintén a nyilvános istentisztelet céljaira létesült SZÓNYI BENJÁMIN hódmezővásárhelyi ref. lelkész énekeskönyve, a *Szentek hegedűje*, 124 hosszadalmas énekkel. Vecsei János tiszántúli ref. szuperintendens bocsátotta ki meleg ajánlással 1762-ben. Az énekektől nem lehet tagadni bizonyos buzgóságot, de nagyrészt a mondvacsináltságot sem; sok prózai közhelyre vezeti a szerzőt az a cél, hogy az élet és az egyház minden alkalmára nyújtson éneket, lehetőleg választékban is. Cselédes gazdának, nagykarú embernek, valóban levő asszonynak ép úgy ír éneket, mint a hét napjaira, az évszakokra, ünnepekre, s a keresztyéni erényekről és a hit eszméiről. Harmoniátlan verselését, darabos dikióját már Toldy hibáztatta, s valóban technikája épen nem mutat emelkedést. Válogatva mégis elég takaros gyűjteményt lehetett volna belőle összeállítani. Így is gyorsan fogyasztották, 1784-ben már tizedik kiadása jelent meg: az utolsó, tizenegyedik, 1830-ban.

Szónyi Benja-
min

Rádai Pál élete

De nemcsak időrendre, hanem belső értékre is megelőzték ezeket RÁDAI PÁL *Istenes énekei*. Rádai Pál, Gedeon atyja s az ősi Rádai család újabb emelkedésének alapvetője. 1677-ben született, gondos nevelésben részesült; latinul, németül, franciául folyékonyan beszélt és írt s korán a közélet iskolájába lépett. Hadi kiképzést nyert Forgách Simon horvát bán és kanizsai vicegenerális oldalán, kivel két boszniai hadjáratban is résztvett, 1699 elején pedig I. József ifjabb magyar király menyasszonyának Bécsbe vonulásán őrmestere volt a pompás magyar bandériumnak, melyet mint százados, Forgách vezetett. Fiatalságát tekintve, ez a kitüntetés kiváló személyes előnyök jutalma lehetett. De Rádai a kardnál jobban szerette a tollat, még ez évben elfogadta Nógrádmegye főjegyzői tisztét s Ludányban vett lakást. Kitérvén 1703-ban a Rákóczi-mozgalom, a Gács várába szorult és végre meghódolt nógrádi rendek közül egyedül ő vonakodott minden fenyegetés ellen is letenni Rákóczi részére a hűségesküt, míg a tokaji táborba nem vitték, a hol a fejedelem szép szóval megnyerte ügyének. Itt esze, tolla, modora fényes pályát nyitott előtte. Rákóczi belső titkárává

avatta, államiratok szövegezésével és diplomaciai képviseléssel bízta meg. Ő fogalmazta többek közt a »Recrudescunt« kezdű híres magyar kiáltványt, s ő volt Rákóczi rendes diplomata és az észak és kelet fele Ő járt követsebbe a lengyel királyokhoz, — így Laszinsky Szarvaco meg választásán is jelen volt fejedelmi képeben, — az első porosz királyhoz, XII. Károly svéd királyhoz és Nagy Péter cárhoz (Hannoveri és Lithoni) az országgyűlésen többször szerezelt mint fejedelmi elhód. 1707-ben a marosvásárhelyi országgyűlés az erdélyi kancellária meztelenjává választotta. Utolsó követsége 1706-ban Benderbe volt, az ottani sorsult XII. Károly svéd királyhoz és a török szardarhoz, már 1710-ben a fejedelemséggel együtt kiszorított Lengyelországba, de a szatmári béke után semmi elhód nem látván a további bujdosásnak, hazajött, s az udvar házába Benderbe ment, letette a hűségesküt. Ezután az országgyűlésen, némely országos bizottságokban s a szomszédos megyék közügyeiben szerepet még nagy tekintéllyel, így hathatósan támogatva a pragmatica sanctiót, leginkább azonban hitorsosai ügyében buzgólkodott, s a király előtt is két ízben tolmácsolta fényes követség élen és eredményesen felkészítve érdekeit. A közügyeken kívül boldog családi életben és a követségben nem szenvedélyében talalta örömét: ő alapította, költségvet nem kímélve, az első hungarica könyvtart, melyet fia Pécelen alapítván fejlesztett, s a mely most Budapesten a dunamelletti ref. egyházkerület titkársága Radai 1733-ban halt meg Pécelen, Eszter leányától, ki Fekete Lászlóhoz ment nőül, egész sora eredt az író Telekieknek ezután az 1801-ben tragikus véget ért gróf Teleki Lászlóig.

Radai vallásos erzséti és imi szerető ember lévén maga példaként állhatatnak eszközeiről, imádságokat és énekeket szerzett a magyar háza-latára, még pedig mándjart pályája kezdetén, talán mint regnardi főügyvő vagy mint Rákóczi titkára, 1700 és 1705 közt. Jó ének díszítte énekekkel csak a magyar titkos házában: az istent, máskor rákötött önmagára elbá-tározta kiadásukat. A hosiúra nyult benderi követség alatt rendesen s állítólag már 1710-ben kinyomatta Kámin, de a legcsináltb sorozatát példány évszáma 1715. A *Léki hálalás* első fel. tizenegyz. s a 30-ból (imádság s egy reggeli és egy esti imádságból áll, melyek töltet, jó, folyékony prózajukkal hasonló helyet érdemelnek a magyar imádságok történetében, mint a könyv második felét alkotó isteni énekek: valde köztünk terén. Ezek száma huszonkettő, hármas töltetű, kettő pedig szent Barnabás himnuszának kétféle stólként. Az isten isten imádságról, a hit, remény és szeretet eszméjéről, az isteni felelőről, az önmegtartóztatásról, baktatásról, az istenben való bírálatról, a haladatoságról, tőredarokról, a halálban való készüléssel, az istenszinek, atyának, fiának, szentléleknek köszönetéről és a Jézus nevével zengnek ez énekek, hathatós büszséggel, alulmú jelszavakkal kettő van köztük, egy reggeli és egy esti ének. Gondolatokhoz nem igaz gazdagok, szépségokban is keves a sajátos elem, utalán a *szentlélek* és

a középkori himnuszok eszmekörében mozognak, többnyire a büntudat ama sötétes hangulata terjed el rajtok, mely az embert méltatlan féregnek tekinti, kit csak az isteni kegyelem üdvözíthet, s mintegy ama miszticizmus folytatása még, mely a XVI. század óta jellemzi főképp protestáns énekeinket; legédesebb hangulatúak a Jézus nevééről szóló énekek. Egyébként Rádai nem is akart egyéni érzelmeket zengeni, a köz-ének stíljét tartotta szem előtt, s igen nagy érdeme, hogy nem szorítkozott gyűjtésre vagy fordításra, hanem eredetieket szerzett. S a hitélet régi eszméit új formába öntve szerencsésen fejezte ki. Dallamokat nem költött énekeihez, a meglevők nótájához támaszkodott, tehát nem hozott forgalomba új schémákat. Szenciből szedte mintáit, de nagy ízléssel a hangzatosabb és nemesebb formákat válogatta ki: nem riadt vissza a technikai nehézségektől, a kereszt-rímeléstől és a rímelés még bonyolultabb módjaitól; ütemezése tiszta s a Himfy-versnek nagyon sikerült előzményeit találjuk nála. Szenci formáit több lágysággal írja mint Szenci, nyelve is hajlékonyabb; rendszerint van benne szárnyalás, költői szín és illat. Kifejezési készletében így is sok a konvencionális elem, a rim gyakran parancsol a tartalomnak és némely banálításokra kényszeríti, de jóval több ízléssel ír, mint Rimai vagy Beniczki. Egészen véve határozott újítás volt e könyv a protestáns énekköltés terén; szívesen is fogadták a hívők, úgy hogy hét kiadásáról van biztos tudomás s még kettőről hagyomány.

Ezek a szegényesebb fejlődésű műfajok és termékeik. Lényegesebben fejlődött a világi líra és a széppróza, melyek történetét három nevezetes képviselőjük működésében mutatjuk be.

II.

Mikes Kelemen.

Időrendre is első, szellemre nézve is legrégiesebb e triász tagjai közt MIKES KELEMEN.

Mint szegény számüzött, prózánkat egy új műalakkal és egy becses elemmel, a kellem szépségével gazdagította. Pedig még jobban el volt szigetelve, mint múlt századi íróink bármelyike. Honfitársaival való minden közlekedéstől megfosztva morzsolta le ifjú-, férfi- és öreg kora napjait a messze Márványtenger partján, a honvágy holtig tartó sovárgásával lakolva azért, hogy fiatal észszel hűségére hallgatva elhagyta fejedelméért hazáját. Az egykorú nemzedéktől semmi ösztönt, semmi hatást nem vett; az élő, haladó Magyarországgal semmi eleven kapocs nem fűzte össze. A nemzeti közösségből csak élte első huszonegy évének benyomásait és édes anyanyelvét vitte magával, s menekült társai is csak az 1711 előtti Magyarországot képviselték körülte. De mint fejedelme Rákóczi az élettelen fát

kifogyhatatlan művészi leleménnyel remek faragványokká úgy, ő az 1711-ben magával vitt nyelvet és szellemet szép levelekke esztengályozta és lelke pihenő erejét nemes műalkotásokba lehelte. Ez a rég magával vitt nyelv ott a távol elhagyatottságban lehiggadván, a kénztől megtisztulva a prózának addig ismeretlen harmonijává képződött.

S ez elszigeteltséggel nem is az író vezített többet mint a közönség, a kor, a magyar irodalom, mely Mikes újulatát a maga idején nem fordíthatta hasznára. Az írói tehetségben oly szegény kor ez egyik legjelesebb írójáról semmit sem tudott. Úgy hogy az irodalomtörténető majdnem zavarba jő, hová helyezze őt. Nevelni egy régibb korszak nevére, hatását csak egy későbbi korszak kezdte érezni. Ide helyezzük mégis, mert ekkor dolgozott és munkássága ezen kor bélyegét viseli. Ha félig kiesik is a történeti fejlődésből, irodalmunk történetének vissza kellett őt honosítani. Ugyis, mikor a visszatérhetés végső reményéről is lemondott, abba a kivánságba olvadt bele homvágya, hogy az ő képeben legalább munkái haza juthassanak. Nagyon megerdemelte, hogy ebben a reményében ne csalatkozzék.

Miksa Václav, az 1711-ben.

Mikes székely főnemzetségből született a háromszéki kies Zagonban, 1690-ben. Mint tizenhat éves ifjú II. Rákóczi Ferenc udvarában lett „belso

inas”, azaz apród, két év múlva pedig „tábor”. Alig huszonegy éves Mikes már korában száműzötté lett, kibújdosva Rákóczihoz, nem politikai kénytelenségből vagy számításból, hanem hogy igen szerette az őt érő nyelvelmet. Elkíserte őt Lengyelországba, onnan Danekán át, a tengeren Anglia partjainak érintésével Franciaországba, melyet majd őt évig megakírt, rasszálva a bujdosóknak szülő népességekben, s együtt reménykélve az újított, de mind kevésbbe valószínű francia segítségre Magyarország felszabadítására. Vele ment akkor is, mikor Rákóczi III. Achmed szultán hívására engedve Franciaország földjét Törökországgal cserélte fel. Galapolyban, majd Drinápolyban vártak a száműzöttek az alkalmat, hogy a török háború egy kedvező pillanatában ismét megjelenhessenek a világ színpadán. De Eugén herceg győzelmei és a huszonegy évre kötött passzarovici béke megpu-

Mikes Rodostó-
 han

sította minden reményöket. Bujukderében, aztán Jenikőiben rendelt nekik szállást a porta, végre 1720 ápr. 24-én eljutottak bujdosásuk végső állomására, Rodostóba. Itt teltek egyhangú napjaik kolostori rendtartással s egyre gyérülő kilátások közt. Mikest el-elfogta a sovárgás távol hazája és a családalapítás iránt. Édesanyja is megtudván hollétét, szívre ható levélben kérte, folyamodjék amnesztiáért, otthon elhárítnak minden akadályt: de Mikes nem bírta lelkére venni, hogy elhagyja a fejedelmet, kinek egyik vigasztalása az ő társasága volt. Természeti vidámsága, jó humora meg-édesítette a nyomorúságot s a magyar telepben levő egy-két nő társasága sokat pótolta nála. Rákóczi tegyverhordozójának lánya, Kőszeghy Zsuzsi élenkebb vonzalmat is ébresztett szívében. Örömmel időztek együtt, de a lány 1723-ban az akkor özvegyen maradt Bercsényihez ment nőül, Bercsényi halála után sem akarván a szegény bujdosóhoz kötni sorsát, 1726-ban a férjétől rámaradt összeggel Lengyelországba távozott. Még sokkal fájdalmasabban sújtotta Mikest a fejedelem halála 1735 nagypéntekjén. E két lényben elvesztette azokat, kiket a számkivetésben legmélyebben szeretett. Az újabb török háború 1737—40 közt ismét felzavarta a rodostói egyhangú életet. A török ismét tüntetni akart bujdosóinkkal, Rákóczi idősb fia, József vezetése alatt Magyarország felé küldve őket. Mikes rég kiábrándult minden efféle reményből s még örült, hogy az országból valamire való ember nem csatlakozott hozzájuk és Erdély megszabadult a rablástól. A moldvai vajdához küldetvén követségbe, ez alkalommal közéről látta, ha nem is kedves hazáját, legalább a »köpönyegjét«, a határbérceket. A békekötés és az ifjú Rákóczi halálával véget ért a dicsőség nélküli kaland s a bujdosók visszamentek Rodostóba, elfogyasztani azt a rakás kenyeret, mit a Mikesnél gyakran idézett török példaszó szerint a gondviselés ott tett le számukra. Mária Terézia trónraléptekor megkísérlé Mikes a hazatérésért folyamodni, de a királyné nem engedte meg, hogy a szegény öreg bujdosó haza jöhessen meghalni. Ex Turcia nulla redemptio! Még huszonnégy évig ette a török császár kenyerét. Unalmát irogatással űzte el, vallásos és erkölcsi könyvek fordításával és szerkesztésével. Egymásután haltak el szeme előtt bujdosó társai; 1758-ban a régi száműzöttek közül már csak egyedül maradt s ekkor rászállt a básbugi méltóság, a szultán alatt élő magyarok előljárósága. Végső éveiben megnyert annyit, hogy erdélyi rokonainak írhatott. Ez az egy öröme volt még, míg aztán 1762-ben ő is, az utolsó kuruc bujdosó, nyugodni tért társaihoz.

Mikes munkái

Mikes a Rákóczi József-féle expedíció után, az 1740—50-es évek alatt adta magát az írás szenvedélyének. Munkásságának egész terjedelme csak 1873-ban tűnt ki, mikor dolgozásai a nemzeti múzeumba kerültek és felismertettek. Tizenöt vastag negyedréti kötet kézirata van a múzeumban, ezek közt hat-hétszáz lapnyi terjedelműek is; azonkívül van még a *Törökországi levelek* kézirata az egri érseki liceumi könyvtár birtokában s másutt is némely kötetei, így *A keresztnek királyi útja*, melyet még ő küldött

1760-ban feltestvérenek Erdélybe Ennek első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre. Többi munkáinak is legnagyobb része vallásos és erkölcsi tárgyú, többnyire francia eredetiek (pl. Fleury Kolos) után készültek. Legnagyobb közülük egy homiletikai mű, az ege z év vasárnapokra és ünnepekre szóló *Epistoláknak és evangéliumoknak magyarázata* 4 köt. 1741-ből, a többiek: *Chatechismus* formájára való közönséges oktatások 2 kötet 1741-ből és újabb dolgozat 1752-ből, *Keresztényi gondolatok* 1747-ből, *A Krisztus Jézus életének históriája* 1748-ból, *A vallásos keresztényeknek tüköre* 1749-ből, *Az izraeliták szokásairól* tán 1750-ből, *A keresztényeknek szokásiról* tán 1750-ből, *Az idő jól eltöltésének módja* tán 1751-ből, *A zsidók és az új testamentomnak históriája* tán 1754-ből, és egy még 1724-ben írt, de 1741-ben átdolgozott mű: *Az ifjak kálauza*. Szépirodalmi tárgyi is van egy: a *Mulatságos napok* 1745-ből, melyet Abafi kiadott a Nemzeti Könyvtárban; ellenben a többi ma is kéziratban hever. Tekintélyes tunúi ezek Mikes vallásos érzületének és szellemi oktató irányának, de a szépirodalom történetét alig érdeklik.

Mikes a *Törökországi levelekből* font igazán örökzöld kincsnek honolkára. Ez az ő legsajátosabb műve, mely ki se kéve ugyan, de mégis részese vált a fejlődésnek s már egy század óta gyümölcsözik irodalmunkban. Érdekét növeli két rejtély, melyek keletkezéséhez és kiadás-kerültehez fűződnek. Először egy Törökországban alkalmazott magyar ember, Mesziros nevű szolnoki h hozta magával 1786-ban Bécbe, a hova bevásárlások végett jött; ő a kéziratot Rakóczi Ferencnek egy Horvát nevű öreg szolgájától kapta. A bécsi magyar iroktól a lelkes Kúcsár István kezébe került a könyv, ki becsét azonnal tértérve, 1794-ben kinyomatta Szombathelyen. Ez Thaly Kalman véleménye Toldy szerint b Tóth Ferenc francia tüzérhadnagy hozta volna a kéziratot Komáromvárból s miután a kitűnt francia irodalom régi barátjába útszámra, általa kerültek volna a Levelek is Magyarországra s Kúcsár kezébe.

Törökországi
levelek

A sorozat ketszázhet levele körül az első 1717-ot követi, a Galipoliban történt partizsarlás napján költ. Az utolsó pedig Rákóciban 1758. dec. 20-án; utfogjak tehát a törökországi történelmi egész idejét a nagy végső év kivételével, a mikor Mikes a magyar küld. már egyedül maradt és csak halálát várta. Valamennyi levél Mikesnek egy Ferencz elő nevezetű, gróf P. E. hez van intéve, a kit a levelek tárgyalmatában tudni a bujdosók dolgaival meg a maga élményeivel és tapasztalásaival, személyi életével, közvetlenséggel, a bevonások olyan franszéssal s oly kedves bizalmassággal, hogy meg nem lehet vitatni azt a tényt, hogy a levelek valódi missziós levelek voltak. Ma már eléggé be van bizonyítva, hogy Mikes e leveleket soha el nem küldte, maga az a gróf P. E. csak eszményi alak s Mikesnél a levél csak irodalmi forma volt, hogy a bujdosók történetét és a maga emlékeit megőrizze. Annál nagyobb

művészete, hogy levelezésének a csalódásig meg tudja adni az alkalomszerűség látszatát. De nem is napló ez oly értelemben, mintha Mikes minden eseményt nyomban levélformába foglalt volna s a »levelek« egyenként a keltezés napján készültek volna; mert egyrészt az első és utolsó levelek közt nincs negyvenegy évnvi hangulat- és stílkülönbség, másrészt az események följegyzésében némelykor anakronizmusok vannak. Viszont nem is készült az egész sorozat egyfolytában egy aránylag rövid idő, pl. a végső évek

Mikos Kelemen rajza. (Hit, remény, szeretet.)

alatt, mintha Mikes memoir-t akart volna írni. Ezt a nézetet vallja nevezetesen Toldy Ferenc, hozzátéve, hogy ez emlékirathoz Mikesnek régibb naplójegyzetei szolgáltak mindenesetre alapul. De a levelek egész hangja sokkal elfogulatlanabb, semhogy — kivált célzatos — memoir-t kereshetnénk benne; akkor többet beszélne a bujdosók ügyéről, a maga szándékairól, mint olvasmányairól, reménykedéséről és hangulatairól. S egy-két évnél mégis nagyobb a különbség a levelek hangulatában. Abafi Lajos pedig a Levelek papírjának vízjegyeiből megállapította, hogy a sorozat hosszabb időn át készült, s főtömege előbb megvolt mint Mikes föntemlített vallásos munkái, mert a legnagyobb rész papírjának

vízjegye az 1741-ben (tehát a legelőbb) fordított vallásos iratokéval egyezik, illetőleg az 1724-iki és az 1741-iki kéziratok vízjegyei közé esik.

Úgy látszik, a levelek első csoportját, a Rákóczi Ferenc haláláig terjedő részt, Mikes az 1730-as években dolgozta fel levelekké, talán egyfolytában, addigi jegyzetei alapján. Ilyen alkalmi följegyzéseinek kellett lenni, mert rendkívül részletesen tud leírni, még az első törökországi évekből is minden eseményt és jelenetet. Akkoriban majd minden erdélyi úr naplózott. A második részt, melynek főeseménye Rákóczi József kalandja,

[illegible]

Feb. 21 1881

1870 novem mae fideles, cum. *Quid* me re-
 per. amari non ego pot. vix. vix. et in *quid* re-
 cecit. hanc a *quid* re- *quid* re- *quid* re- *quid* re-
quid re- *quid* re- *quid* re- *quid* re- *quid* re- *quid* re-

vagy egyidejűleg jegyeztette könyvébe, vagy nem megtekintta, és a végző csoport eseményt, pl. a bukaresti házazás időzítésével, vagy talán a Rodostóba visszatelepülés után az egész, együtt, építéssel, így talán apránként folytatott meg 1742-ig, levelei itt mind ritkulnak, s aztán három évre meg is szakadnak. A többi már tényleg egy zsebkönyv, az ötvenes években, legalább 1748 elejétől 1754 közepéig szóló levelei hazatérő

Illustrissimo
Dño Dño
Comiti Davidi Tetki
Annua[m] Sancti sui Patroni
memoriam recolenti hac fi-
gura congratulabatur
humillimus Servus
Clemens Mikes

cons:	-	-	-	3
com:	-	-	-	3
Ros:	-	-	-	3
Morif	-	-	-	4
Lii-sau:	-	-	-	5
Lii-De-mong-je	-	-	-	6

2014 • Journal of Neuroscience • 34(11):3451–3460 • 3451

[illegible]

darabot, okvetetlenül egy időben írta, t. i. e hét évre helyezett levelei mind a török állapotokat írják le. Az utolsó pár évre vonatkozó leveleket írhatta akár időnként, akár mind egyfolytában, míg 1758 dec. 10-iki levelével letette a sorozat zárókövét. — Egyszóval három csoport: első és legnagyobb a fejedelem haláláig terjedő rész; második a Rákóczi József-féle expedició körül csoportosuló rész 1741—1742-ig, vagyis a második rodostói tartózkodás kezdetéig; s végül harmadik csoport az utolsó húsz év levelei, aránylag nem is sok, csak harminckilenc darab, alig ötöd része az egésznek, ez készült az ötvenes évek közepe után. S ennek megfelelőleg háromféle hangulat váltakozik a sorozatban, mely hangulatok életkorával is, az eseményekkel is megkapó összhangban vannak. A lélek ruganyos vidámsága a férfikor delén túl szatirikus árnyalatot vesz, végül a lemondás humorába olvad át. A hangulat e hármas változata belső kompozícióját adja meg a sorozatnak, melyet az utolsó levél mint egy hattyúdál fejez be.

A levelek
tartalma

E levelekbe foglalta Mikes mindazt, a mi vele történt, a mi rá hatott, akár esemény volt az, akár megfigyelés vagy olvasmány. Elmondja a bujdosók Törökországba érkezését, az első török háború lefolyását, vándorlásukat Gallipoliból Drinápolyba, Jeniköibe, végül Rodostóba, a fejedelem reménykedését és csalódásait, a maga észleleteit, vágyódását Zágon felé, kis szerelmi regényét Kőszeghy Zsuzsival, a rodostói életmódot, az ottani nép és természet sajátságait, a gyapottermelést, a selyemtenyészést, melyet Magyarországon is szeretne meghonosítva látni; mikor anyaga fogy, elbeszél egy-egy adomát, az országok vagy az egyház történetéből egy emlékezetes példát (nála lelte Kisfaludy Károly is *Irène* című tragédiájának tárgyát), megítéli a magyar nevelést; följegyzi az európai főbb eseményeket, a kisebb Rákóczi-fiú rodostói látogatását, és szívrehatóan Rákóczi Ferenc halálát. Majd Rákóczi nagyobb fiának vállalkozását írja le élénk tollal és jellemzően. Levelei utolsó szakában a török birodalom vallási, politikai, társadalmi viszonyait rajzolja, s az európai események érintése mellett egészségének változásait és a bujdosók egymásután elhalálózását jegyzi fel, míg végső levelében visszapillant az egész sorozatra s levelei hangulatát szépen összefoglalja. »Vagyon immár egynehány napja, hogy ide visszaérkeztem — írja, midőn: utolsó társának Zay Zsigmondnak halálát Konstancinápolyban bejelentvén, Rodostóba visszajött. — Mit rendel az úr ezután felőlem? Az ő kezében vagyok. Hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lenni. És boldog az, a ki nem az úrnak, hanem az úrban hal meg. Annyi hosszas bujdosásom után kell-e mást kívánnom annál a boldogságnál? — Az első leveletem a midőn a nénémnek írtam, huszónhét esztendő voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom. Ebből kiveszek tizenhét esztendőt, a többit a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom; mert az isten rendelésiben nincsen haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra

kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre valik. Ne kívánjunk tehát egyebet az isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvöset. És azután megszűnünk a kérestől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Ámen.

Nem ez az egy levél hangzik ki ilyen mély hangulattal. Sőt minden levélben ott találjuk az ő meleg érzését, melyben természeti vidámsága s a honvágy melancholiája vegyül, szerető, hiu, ragazkodó lélekét, melyet annyi csalódás nem tudott elkesernyészíteni, csak elmenten derült humorat színezte később bánatosabbán. Mindenütt nyilatkozik arany kedelye. S mennyi változatosság van e hangulatokban, a «nénjevel» való kedves kiűzdestől fejedelmének megsiratásáig s ama resignált humorig, melyvel visszatérhetésének megtagadását fogadja! S lelkenek egy másik vonása rendkívüli fogékonysága. Minden benyomás élelken hat rá, s bármiről beszél vonatkoztatni tudja. Minden tárgyra nézve vannak gondolatai, észrevételei, sajátos szempontja s az ismeretközli részek sem untatják az olvasót. Soha sem vész bele tárgyába, mindig uralkodik rajta, egy ügyes fordulattal visszatér a főgondolathoz, a személyi kérdésekhez, a levél alaphangjához s a kompozíció iránt oly eleven érzeke van, hogy egy-egy levele olyan kerekded, mint egy dal. Mint dalaiba Petőfi — úgy foglalta Mikes egész élettörténetét leveleibe. S e levelek varázsa egyrészt abban rejlik, hogy ily méltó tárgyak van, ily rokonszenves életmód és ily szeretetreméltó egyéniséget varázsolnak elénk. De rejlik még ez gazdag hangulatokban, őszinte érzésekben és Mikesnek szerkesztő és előadó művészetében. Nemcsak egy-egy levél van jól alkotva, hanem az egész sorozat is kikerekítve és belejezve.

Mikes hangulata, humora

A levél mint irodalmi forma Mikes előtt ismeretlen volt a magyar irodalomban. Ő a franciaktól tanulhatta, a hol a leveles reg irodalmilag művelt faj volt s a Sévigné és a La Fayette levelei a könyvtárakon forogtak. Mikes ott időzött öt évig, módja volt a levegyűjteményeket olvasni. Csak az a kérdés meg, arra talál-e ott mintát, hogy valaki egy feltételezett alakhoz intézett levelekben emlékeztetjen rajta meg. Azt hisszük, ebben Mikes eredeti, ő kapcsolta össze az emlékezés erdélyi szokását a francia levelformával. De egyéniségének megfelfelfedhetetlenebb alakot ki nem gondolhatott volna.

Stílusát bizonyynyal maga teremtette, azaz, hogy mindig szíve szerint, őszinten és természetesen beszél. Olyan, mintha bizalmasan társalgott volna maga jóízű modorában, egyszerű, tiszta, halkny nyelven. Noha mindegyünk a XVII. század vallásos irodalmának virágzó, pathetikus és erőlyével ható eloadásától s messze a történeti és lelkiszerű, jóról röhögő módjától is. Nyelve éppen keresetlenségével hat, sem a komolyság, sem egyéb latinosság nem csabítja el, s oly tiszta prózát az ő korában nem is írtak többé. Elméssége, játszi szeszélye, változó hangulatai adók

meg prózájának díszét, nem külső eszközök; mert külső ékességei csupán az egyszerűség és a tisztaság.

Mulatságos
napok

A *Mulatságos napok*ban mint novellafordítót látjuk Mikeset. Eredetijét egy francia író, Gomezné Poisson Magdolna Angelica (1684—1770.) írta s *Les journées amusantes* cím alatt Párisban 1723-ban adta ki négy kötetben. Formájokra nézve keretes elbeszélések ezek, Boccaccio mintájára; a nagyvárosi élet zajából egy falusi birtokra menekült kis társaság — négy leány és két férfi — a természet kellemeinek élvezésén kívül olvasással tölti ott idejét, s olvasmányaik nyomán kiki egy történetet mesél el a többinek, mindennap más-más. De szellemökre ez elbeszélések a Franciaországban a XVII. században divatozott heroikus regények közé tartoznak, melyek klasszikai és keleti nevek alatt a francia előkelő társaság ismert alakjait szerepeltették mindenféle képzelt helyzetekben és affektált erkölcsi világításban, s kecses és érzelgős nyelven beszélgették. Gomezné ez irány kései s nem is igen jeles képviselője volt, de még mindig népszerűvé tudott lenni, s az eszményi lelkű Mikes tetszését is nagyon megnyerte alakjainak eszményi emelkedettsége. Mikes a Gomezné hosszabb elbeszélései közül hatot kiválasztott, a keretet magyar földre tette át, a Szamos mellé, a kertet Rodostóból való kétszer termő szőlőtőkkel ékesítette; — ez az ő leleménye, egyébként csak fordító. A novella-ciklus hat tagja: *Eleonora de Valesco, Rakima, A pontthói fejedelemasszony, Donna Elvir de Zuáré, Angliai király Etlred, Cleodon*. Mindegyikben ugyanazon rendkívüli kalandok, messze földön hányódás, tengeri út, kalózok, vadnépek, minden akadályon győzedelmes szerelem és hasonlíthatatlan vitézség a főurak s a véletlen szerencse a megoldás rendes módja. Mikes stílje itt nem éri utol a leveleket. Nem a maga gondolatait, hanem kész gondolatokat fejezvé ki, el kell hallgatnia eredeti szeszélyes ötleteit, elfojtania kedélye szikráit; s az elbeszélésben kevésbé is volt ügyes, mint a csevegésben, sokkal költőibb tollal írt le egy valódi élményt, mint fordított egy költött szép mesét.

III.

Faludi Ferenc.

Míg a székely nemesember, a kuruc Mikes, hazafájó szívvel messze délkeleten, Rodostóban, ugyanakkor az ország másik szélének szülöttje, a loyális jezsuita Faludi, messze délnyugaton, Rómában, szintén hazajáró gondolattal hasonló munkába foglalta magát: erkölcsi könyveket fordíttatott s a hazai nyelvet ékesgette. Csak míg Mikes inkább magának dolgozott s ösztöne szerint írta szép nyelvét: Faludi azzal a céllal írt, hogy munkáit kiadja, s a nyelvet tanulmányképen, tudatosan művelte.

hogy az örökváros szellemi légkörének hatása alatt is, írói foglalkozásnak adja magát. Sokat olvasott olaszul és franciául s módjában volt itt, a központban, rendje minden országbeli kiváló íróinak műveivel megismerkedni. Így ismerkedett meg Dorell angol jezsuita erkölcsi dialogjaival, melyek akkor Francia- és Olaszországban is elhíresedtek. Megkívánta e műveket a mi közönségünknek is, melyet a XVII. század ugyan sok vallási polemikával, de meglehetősen kis számú erkölcsi könyvvel ajándékozott meg. Lelki szűkség is volt rá nézve e foglalkozás az édes hazai nyelvvél ott az idegenek közt. E római foglalkozását tünteti fel az az eszményi kép, melyet Toldy Faludi munkái elé metszetett. Itt készült a Gracian-ciklus első- és a Dorell-ciklus első és második darabjának fordítása. Ezeket Faludi itthon, nagyszombati akadémiai nyomda-igazgató korában kinyomatta e címek alatt: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatót *Nemes ember* és *Nemes asszony*, mind a kettő Dorelltől, 1748-ban, s már másik évben újra kellett nyomtatni; továbbá Gracian műve, a *Bölcs és figyelmes udvari ember*, 1750-ben. Ugyanekkor írta *Constantinus Porphyrogenitus* című iskolai drámáját, melyet ez évben Nagy-Szombatban és 1754-ben Egerben játszottak a jezsuiták iskolájában, de Faludi nem adta ki; róla a következő fejezetben lesz emlékezés. Egy másikat is fordított olaszból: *Caesar Aegyptus földén*, melyet 1749-ben adtak elő. Ez volt Faludi íróságának első termékeny évköre, épen élte derekán. A második élte végére esik; húsz évi hallgatás után. Pozsonyi könyvtárnoksága alatt vette fel újra a tollat, s a mellett, hogy az említett műveket, minthogy már rég elfogytak, harmadik kiadásban is közrebocsátotta, egyszersmind kiegészíté őket. Lefordította és kiadta a Gracian-féle maximák második és harmadik »századát« (1770. és 1771.) és Dorelltől a *Nemes úrfi*t. Ezekhez csatolta az eredeti *Szent embert* 1773., s a Rohoncon németből szabadon fordított *Bölcs embert* 1778. és a *Téli éjtszakákat*, mely azonban csak halála után nyolc évvel jelent meg.

A fordított
művek iránya

Ezek Faludi prózai munkái. Többnyire erkölcsi tartalmúak és fordítások; szépirodalmi a *Téli éjtszakák* és eredeti a *Szent ember*. De a magyar művelődés történetében a többi is számot tesz; hatottak tartalmukkal s még inkább előadásukkal. Ez iránytalan korban igen jó szolgálatot tett Faludi a modern világi ember kellékeinek nyájas és csipős feltüntetésével, elsorolva a nemes ember kötelességeit, a »patyolatos színnép«-et ékesítő erényeket és az ifjúság törekvéseinek méltó tárgyait. A Dorell-féle dialogokban egy bölcs, öreg nemes úr: Eusebius a főszemély, ki a jóra igyekvő ifjú Neandert, a könnyelműbb Leandert, a szabad életet folytató Eleutheriust és hozzá hasonló feleségét Emiliát és az evvel egyetértő Lucia kevély dámát is vitatkozva oktatja, érintve általán a keresztyén erkölcsstan minden tételét, a mint azokat egy nemes személy a modern viszonyok közt megvalósíthatja; míg a Gracian-féle maximák, összesen három »század«, mindegyik néhány illusztráló gondolattal, változatokkal kibővítve, inkább

az udvarias ember gyakorlati életbölcseiségét tartalmazzak: ne léj sietve, hogyan tessék, el ne hagyj magadat, tudjad a benned fejtekező édesb vetkeidet; tudj alkalmazkodni stb. — Faludi ez iratokat tartalmilag nem igen dolgozta át, nem hozta közelebb a hazai viszonyokhoz, az itt megbeszélt társadalmi kérdések meg alig jelentkeztek nálunk s az erkölcsi kérdések egy része nem volt még aktuális. De a széld lelkű Faludi kerültre is azt, hogy erkölcsbírónak tolja fel magát s neheztelet vonon magára, inkább meghagyta a távoli viszonyokat, s nem orvosolni akart, hanem övöszernt nyújtani. Könyveinek kelendőssége mutatja, hogy így is elége az elevenre tapintott.

Hatasaban nagy része volt azonban előadásának. Ontudatoj stilszta Faludi stilszta volt, a ki akart szépen írni, s volt hozzá érke is: »A mit írtam, a vegre írtam, hogy nyelvünk is terjedjen, híre is adjam, miben miként fárastják eszeket a külső nemzetségek« — mondja egy helytt, és a maximák első századja előtt: »A mi a stilst illetti, ha oly cifrán nem trágyasztam (n. m. fűszereztem), a mint hazanknak kenyerei szertnek, vagyon kis mentem« — utalant kezdettem, távol bujdosva irdogaltam jobb részt es csak phenő órákkor.« Kiművelt nyelvekből fordított egy kezptlen nyelvre, olyan elmékedéseket, melyekben nyelvünk csakugyan gyakorlati volt. Két nehez feladat vart rea: a magyar nyelvet erkölcsi elmékedések megbirasára kényszeríteni, műszavakat alkotni, s másrészt az eredetiek stilszépséget sem hagyni visszaadatlanul, hanem a magyarban is hathatos szölmekkel helyettesíteni. »Egyről követem — ugymond — a kegye olvasót; ne nehezteljen, ha fordításomban néha csak mellette írtam a spanyol authornak; ki (= mily) akadémkos, szeges munka az idgen nemzetnek nyelve járását es annak tulajdonat szakasztott úgy magyarra eníteni!«

Faludi e végből kétfélkép jart al. Egyrészt hízott, alkotott számos új szót — kivált műszókat — es fordulatot. Néh csak a szó jelentésének megszorításával újít, így midon a régi általános értelmű *hitel* szót (= hives) a *kredit* kifejezésére foglalt le, mskor maga képez új szót, de nem erőszakos úton, hanem a képzés es — szetétel rende modán: *udvariság, ellenfél*, olykor elvonással: *figyelem*. Ez újítások igen nagy része megmaradt az irodalomban. Másrészt a nyelvnek magkivő, de kevesbbe ismert szó es szölamkineset gyűjt őssze nagy szorgalommal, felis es magvas szölamokat jegvez ki Pázmányból, meglesi a nép beszede modát s a szébb kifejeéseket jegyzőkönyvekbe íktatja. E kifejeéseket azán nagyreket umit sajátosan újítja, vagy analogizálkra módokat terem: len elnek csatol es belátás vezetn ebben. Ilyen gyűjtési es szölamkötési form is maradtak jegyzőkönyvekben. Kivált a metaforák es képes jelölök alkotásában fejtett ki ritka leleményt.

Faludi mindez újítást bevitte stíljébe es lehető sürűn alkalmazta, hogy előadásának jellemet, hathatosságot kölcsönözön. Ezért mindjárt a római dolgozatok nyelve rakva van tösgyökeres es a mellett új szölamokkal.

Minden mondat szembeütően teli van effélékkel tűzdelve, csakúgy duzzadnak sorai a szemenszedett magyar frázisoktól. Kissé meg is sokalljuk, ha egy szakaszt elolvasunk. E régi iratokban még nem tudta a dísz simán, feltűnés nélkül nyelvébe olvasztani s előadása keresett. Öregkori dolgozataiban sokkal biztosabb a stílvirágok alkalmazásában, bár fordításainak nyelve mindvégig feszes marad. — Fordításaiban kétféle stíl volt előtte: az aforisztikus előadás Gracian maximáiban, és az összefüggő, társalgó stíl Dorell dialogjaiban. Gracian Boldízsár, a XVII. század első felének híres spanyol prózaírája, a spanyol ú. n. műstíl (estilo culto) megalapítója művét Faludi csak másodkézből — franciából és németből — fordítván, a közletés némiképp enyhítette ez író stíljének hirhedt mesterkélttségét, a nélkül hogy a választékosságra való ösztönzést eltörölte volna. S azt hisszük, tőle inkább jót tanult Faludi mint rosszat; tanulta a gyökeres, velős szólást és az újító törekvést, de a keresettséget az újítás hozta magával. Nem is Graciant okoljuk, hogy az *Udvári ember* stílje kevésbé szenvedhető, mint a dialogusoké, hanem a szentenciás beszéd szakadozottságának. Valóban Faludi előadása nemcsak folyamatosabb, hanem kellemesebb is a dialogusokban.

A Szent ember
és a
Téli éjszakák

Amaz említett egy eredeti és egy szépirodalmi munkájában szintén ezt a két előadásmódot alkalmazza, de mindegyiket sokkal szerencsésebben. A *Szent ember* Gracian módjára száz-száz gondolatcsoportból álló három »század« aforizma-gyűjtemény, melyben a saját élettapasztalataiból, elmélkedéseiből és részben olvasmányjaiból leszűrődött elveit foglalja össze. Saját gondolatait adván saját fogalmazásában, Faludi itt az aforizma-stílből is remekel. Nem magyarkodik minden áron, tételeit talpraesetten, kerek formában s nagy könnyűséggel fejezi ki. — Az összefüggő előadásban ép úgy sokkal jobb a *Téli éjszakák* prózája a Dorell-fordításokénál, melyeket különben drámai formájával utánoz. Keretes munka ez; egy baráti társaságnak nyolc téli estén folytatott beszélgetése alakjában; a szót a lábbadozó házi úr Hollósi viszi, kinek nagy olvasottsága van, vendégeit elbeszélésekkel, idegen országok állapotjának, és népek erkölceinek leírásával mulattatja; sok mindenféle tárgy kerül szóba, többek közt a két nem elsőbbsége, egy híres pörest és egyebek, s általán az ismeretterjesztő elem uralkodik a laza alkutú egyvelegben, de van benne három novella is. Az egyik Mauritius ferrarai herceg felől szól, ki öcscsét ismeretlenül megölte párviadalban, ezért hazájából elbujdosik, kalózok kezébe jut, Konstancinápolyban megnyeri a szultán menyének, a szép Zaydának szívét s bosszút áll ennek férje haláláért a vérengző Szelim szultánon; miután pedig otthon az ő ellenségei is elpusztultak, Zaydát feleségül haza viszi Ferrara hercegi székébe. A másik két »széphistória« is — Dardanus bolgár királyról meg Kazimir lengyel királyfi és Iréne macedoniai királyleánnyal — a régi lovagi történetek modorában megy; alkotásukban alig van érdem, de az elbeszélő stíl könnyedségét, hangját, átmeneteit sok pontban tovább vitte bennök Faludi, egyes helyei

pedig szemléletes és költői szín tekintetben is sokkal barátságosabb lelektum ábrázolást és hangulatárványolást találunk az 1780-as évek első felében, mint például a 1770-as évek elején. — Faludinak ez a műve szintén korlatos vagy inkább átfigyelt, legalább az elbeszélések terén. Hossza — talán csak az első elbeszélésre vagy az egészre — alkalmat ad egy kétféle fordított spanyol könyv, a *Noches de Invierno* volt.

Faludinak ez a szorosabban az érdeklődésünknek csak 1787-ben jelent meg, mikor a lelkes Révai újra kibeszélte a jelen jezsuita töltő munkáit is. Akkor már nem tett nagyobb hatást. De Faludi, az egy munkán alapján is, úgy tűnt már föl, mint a magyar széppróza mestere. Próbált általános ellaposodása korában az ő nyelve valami újzerű, valami tisztább, nemesebb nyelv volt, az ismert elemekből alkotott szerencsés keverék, de könnyen megszokható szövegeket és fordulatokat. Nemcsak az a jó, mint Mikes, hanem tudatos stílusza, nem éri azt el kedves egyszerűségben, meleg közvetlenségben, nala a hang rhetoribb de lazább nyelvtel, tehát nagyobb tanulmányával párosul. Stíljé nem egy reális nyelv legkezebb kivirágzása, hanem egy új fejlődés kezdete. Valóban Faludi a rendszeres nyelvújítás és az általános stílsreform kezdője. Ez azonban Mikssal szemben, hogy munkássága idején hatott is, főleg előrelépés, s ez leginkább a frazeológia és mondai numerusok ábrázolási tekintetében.

Faludi azonban a verseire nézve is az volt a mi a prózára. A tudatos Faludi versei újító. Itt valamivel eredetibb mint a prózában, van rá bizonyos mértékű egy egy helyzetdala, vallásos éneke, getrekeje, melyek a költő alkotó erő bizonyos mértékét feltételezik, van egyenlőre, hangulata, hangneme, derült nyugalom, tisztult világnézet, olykor kékesedés, gyakorta tréla vagy szelidebb gúny. De nem volt termékeny számba nem volt sok műve, s ránk maradt negyven-ötven költemények nem tartalmaznak fennmaradt formájában találni eredetiséget.

Versét alkalmasint jobban megértünk az ő korában mint prózát dolgozatot, melyeket csak két időszakban írt, de ugyanakkor Tolnayok az a hozzávetése, hogy Faludi költő-váltának is. Későbbi években például az olasz dal légkörében Valóban Faludi költőisége nem olyan, hogy kördet a román történetekről, az olasz hangja hallgatnak verseiből, — noha nem kell félreérteni, hogy a kor nem általában csak öregesek, s maga Faludi is sok fél korszakot nem élt meg. Későbbi történet a kik egyrészt az éveknek megörömmel sok gyönyörű élmény, de másrészt sokban korán lesnek öregnek is.

Faludi lírikus költő volt, többnyire dalokat és dalszerűket írt, legalábbis így végyűltetű költeményeket írt. — A prózát is írt. De az ő versei, a dalok, a szelíd líra. Szóval az egyben egy hangja a szelíd lírának, a derült nyugalom, mely taval az élet halálverőse, az a nagy boldogság, teljes egyensúlyban, bár mely és erő a költőnél szebb a világ talán. Lirája szokatlanul objektív, dalaik nem a központja, hanem a világ

általánosan fejezi ki érzésvilágát, vagy mások képébe öltözve, helyzetdalokba foglalja, sőt gyakran genreképpé alakítja. Vallásos énekei közül kettő: *A fészülethez* és *Az úr Jézushoz* a múlt századi katolikus egyházi líra legszebb termékei. Nagyon sikerültek azok a költeményei, melyekben a maga életbölcseleti nézeteit, érzelmeit fejezte ki, minő a mesteri ritmusú *Forgandó szerencse*; a sors állhatatlanságát fejezi ki a hangulatos szerkezetű *Tarka madárban* is. A szerelmet egy pár helyzetdalban és idillben rajzolja; igen kedves *A kisleány úrfi* című szerelmi kettős, mely refrainjeivel és végpontjével igen takarosán tolmácsolja a szerelmi ingerkedést. Természetszeretete a század ízlésétől némiképp eltérőleg minden érzélgés nélkül az ő józan módján nyilatkozik leíró költeményeiben (jó leírás az idő ébredése reggel), idilljeiben és pásztori verseiben. Az utóbbiak részben alkalmi vonatkozásúak, nyelvökben sok a magyaros sujtás, de jelenetezésök az antik mintára egészen konvencionális. Alkalmi versei csekély értékűek; kiválik a Nádasdyra írt két vers, melyek közérzést fejeznek ki némi ódai lendülettel, de ezek is úgyszólván helyzet-ódák. Egypár genre-helyzete és képe viszont igen jó, kivált a gúnyosak; a *Nincsen neve* című rajz Csokonai vénasszony-rajzainak méltó elődje.

udi újításai

De eredetisége mégis inkább az ízlésben van, mint az alkotásban. Kevés anyagát sokféle műformában fejezte ki; kedvvel újította a belső formát, kereste a művészibb szerkezeteket, a váltakozó, a páros éneket, a refraint, az elmés fordulatokat, s nagy érzéke volt a dal kerekdedsége iránt. A lírai nyelv és verselés épügy újjászületett nála mint a széppróza, s ez annál fontosabb vívmány volt, mert az epika technikája már egy századdal előbb megújult Gyöngyösi keze közt. Faludinál most a líra kapott új szint. Minden forma, a régi is, olyan nála, mintha ő találta volna ki. Válogatja a művészibb formákat, szakalkotásban, rímhelyezésben nagy leleményt fejt ki, főtörekvése a dallamosság, mit könnyen, erőltetés nélkül elér. Ütemei tartalmazak, henye verspótlék nála nincs; metszetek, gondolatritmus tekintetében követi és továbbképzí magyar verselés-hajlamát s olykor ösztönszerűleg majdnem trochausban ír. Nyelve a versben is olyan újszerű, de természetesebb mint próza-fordításaiban.

Mily kitűnő például szolgálhatott volna e választékosság, ízlés, műgond költőink előtt, ha Faludi versei idején az irodalmi nyilvánosság elé kerültek volna! De csak Révai bocsátotta ki őket 1787-ben, s noha kéziratilag el voltak addig is terjedve, hatásuk nem lehetett teljes.

IV.

Amade László.

Nem kevésbé érdekes alak, mint e kor írói triászának másik két tagja, de ismeretlenebb. Nem volt sem szánműzőtt, sem aszkéta, az itthoni élet kellő közepében élt mint katona és főúri gavallér s fenéig üritgette

az élvezet poharát. Élete alkalmasint gazdag volt regényes részletekben, de eddig csak fővonásaiban ismerjük; emlékezete sokáig nem talált kegyeletes méltatóra, a ki megmentette volna a feledéstől. Sándor István 1796-ban tette közzé egy versét; egyik buzgó híve neki is Kulesár volt, ki 1817-ben néhány versét kiadta és a 20-as években kéziratok gyűjteményéből Toldynak is több darabot engedett át. Mikor azonban jó hat évtizeddel a költő halála után, 1836-ban Szalay László ösztönzésére Amade Taddé gróf kiadta versei gyűjteményét, már akkor Amade költészete egészen elavult, emléke is annyira feledésbe ment, hogy eletraja egy kis nyomtatott lapra ráfert. Még csak születése helyét sem tudtak kideríteni.

Régi magyar főnemesi családjá a Guthkeled nemzetséig vitte föl eredetét, s 1628-tól fogva bárói rangban volt. László atyja AMADE ANTAL, aransarkantyús vitéz (1676—1737), szintén megemlézésre számíthat az irodalomtörténetben. Egy csonka füzetben vallásos költeményei maradtak ránk, de csak öregkorából, 1736-ból. Összesen nyolc darab, istenes énekek és elmélkedő versek, Balassi-versnemben, csakhogy a hattagu sorok helyett öt szótagiakkal, és egy alexandrinban írt legenda-fele Szent István királyról. Az erős hittel, de kissé száraz okoskodással írt hosszadalmas versek gyakorlatlan technikája és felsődunai dialektusa mindjárt rávall a mükövelő költőre, a ki talán csak fiától kapott kedvet az enekszerzésre.

AMADE LÁSZLÓ 1703. március 12-en született, alkalmasint Bősött, a Amade László
élete Csallóközben, hol a család főfészke volt. Kijárta a jezsuiták nagyszombati egyetemét, ott 1722-ben egy latin theológiai vitabeszédet mondott el nagy hatással és adott ki *Victor in proelio S. Ivo* cím alatt, s Greceben fejezte be tanulmányait, hol 1725-ben a filozofia doktorává avattak. Ugyane három évben tanult itt Faludi is bölcsezzetet. Ez a nagy tudományos kiképzés alighanem a papi pályá kedvéért volt, melyre talán szülei szánták, mint már ötödik gyermeköket. Fenn van egy levele 1729-ből, melyben arról panaszkodik, hogy most, midőn hazajába visszatért, apja, anyja elfordultak tőle s rokonának, a hercegprimásnak közbenjárásért esedezik. Talán a papi pályát hagyta ott és ekkor jött haza Grecből. Még 1729-ben nőül vette báró Orczy Zsuzsannát, -de vele kevés ideig élt, mint a családi megbizásból szerkesztett szükezzévi eletraja mondja. Elhalt-e a nő, vagy elváltak? — nem tudjuk. Amade azonban katonaságra adta magát, az 1735-ben felállított Havor János-féle huszárezredben szolgált mint kapitány. Majd második házasságra lépett Veltzl Mária Paulinával, de gyermeke tőle sem lett, mint első nejétől sem. Maria Teréziánért az örökösödési háborúban vitézül harcolt. 1742-ben a nemesi fekelő seregben ezred-kapitány volt, míg 1744-ben general-adjutánsra lépett elő. Később megvalván a katonaságtól, 1750-ben a pozsonyi udvari kamarához valóágos tanács ossá nevezték ki, s e méltóságot életfogytig viselte, midátt 1751-ben az anyakulesot is megkapta. Reszint Pozsonyban, reszint főbábi jószágán élteget a Csallóközben, s mint aulikus főúrnak gyakran volt alkalma az udvari

és dallamos verseit szerezték, sokat tanult egyeztetve a népdalal, melynek magyar, német, lat nyelvű termékvét módjában volt imerni Élményből, érzékből art, és az életnek tartartotta a magyar irakom dal folytonosságát, azt, mely Balassi és a kuruc költők példájára a hazai és az idegen nyelvű népköltészel való állandó érintkezésben van. Ő mint ezek az eleven, természetesen lírának képviselője, mellette ki Falusi mellett, ő hatott a közönségre is, nemcsak az irakom hazatett, nemcsak látott. S dalai oly kaposak voltak, hogy nyomatott hatást értek el a közönségen: utértek.

ARAD, 1890.
JANUÁR

Ő maga a kor felfogásának bódulva csak négyes éreket beszélt ki. *Buzgó szívnek énekes fohászkodái* cím alatt, dallamokkal együtt, Bácsban 1755-ben; pedig ezek a legegyszerűbb versek, eszmények, közhelyekből állanak, bár egyenlő vonás az egykorú valóság érzékeltől: kapott ezekben is sok akad. Világi dalai közt van néhány reflexív költemény, egy külön kantonadal (*A szép fényes katonának...*), néhány gúnyos darab (*Nőtelen és házasság élet*) — e nemhez is van ereje, — és pár epikai formájú levél meg élményrajz, leíró részletekkel, de legáltalánosabb tárgya a szerelem s legszokottabb műfaja a dal. Szerelem dalai leghívebb tukra lekelek. Éseklés, ostrom, dac, boldogság, költés, szakítás, romlás és költés a rendes indítékai. Szíve sokszor lobbant hosszabb vagy rövidtávú időg tartó szerelemre. Első és második feleségén kívül csak a versekkel tiz-tízet olyan nőnek a nevét ismerjük, a kik mint érdekelték. Sok verse ebből titkos viszonyokra, sőt tiltott szerelmeire is. Könnyen könnyen lablana, de állhatatlan és változékony. Véralakta nyugtalan, érzékeny örök úgylomban levő; bü és őrom mint napfény és telenyűkünkünk egymást látni át. Könnyen kap sebet, sajálatat heveny émi, de hamar kiápolódva. Teljesen alanyi természet, a kin motivumai unekodnak. Anyra ismétlik, hogy többnyire dallamostul költi dalait, melyek egy az eleven éreket számára terjedtek tovább s részben mag a nép költésébe átmentek. Anyra a pártát hatása alatt ír, hogy érzelmeit néha csakán nyersen adja, költő idemre nem elég eretten, noha általán gyorsan kodalak a dalozásba lakkat. Nagyoni természetű költő is volt. Reánk mint egy máfiaszóló verse utaradt, de csak el is vészett vagy lappang, így egy lírai részben melyen Alexandroszban a saját szerelemről, mely művét Tolj mag latta kulszámát. Folyváltan érzéki skálaja nem nagy terjedemi, képeket éreket, de azuk körben mozog és gyakran ismétli magát. Nem birt egy nagy költő műveit annyival, de egy-egy dala, egy-egy strofája megkap költőszépet. Az olyan versek, mint

A tengernek megvadászai
Hajnal szélénél,
Az éjszaka szélénél,
Csillagok alatt,
En éjszaka ismét kálomál,
Folyváltan kálomál,
Hajnal szélénél,
Az éjszaka szélénél.

költői eszméjökkel, kerek szerkezetökkel, dallamosságukkal nem tévesztették el hatásukat, mikor még nem volt Himfy. Kivált egyenként, a hogy e dalok annak idején közzsájjra kerültek, igen sok frissességgel bírtak s a dalhang és dalforma iránti érzéket erősítették abban a korban, mikor a magyarul olvasó közönség Gyöngyösiinek és utódainak eposzaival táplálkozott. Szerelmi darabjai különben nem mind dalok, van köztük sok olyan szubjektív költemény, mely a dal lendületén túlemelkedik s a dalhangtól és kompozíciótól eltér, akár csak a modern szerelmi líra termékei. Ezek az ő szenvedélyesebb darabjai. — Régi lírikusaink közt, Balassit kivéve, egy sem oly egyéni mint Amade, érzelmei mindjárt a fogadás pillanatában hangot kapnak s a legtöbb versének élményi háttére van. Az a közvetlen, jeleneti vonás, mintha a lírikus költő szemtől szemben állna egy más személylyel és szavai egy dialognak ráeső részét adnák, szinte Petőfi Sándorig alig található meg más költőnél oly mértékben mint Amadénál. Petőfinél e sajátságot méltán emelte ki Salamon Ferenc.

Amade költői
stílusa

A líra nyelvét Amade nem annyira szép szólamokkal gazdagította, hanem a stíl elevenségével; nyelve nem trópusokban, hanem alakzatokban új. Sok pongyolaság, sok henye szó van nála, de a gondolatot gyakran meglepő tömörséggel fejezi ki, s mindig élénken és fesztelenül. Mint verselő könnyű és dallamos, a világi líra formakészletét igen számos új és dallamos formával frissítette föl, melyekkel virtuóz módra bánt. A strófák szövésében, a rímek elrakásában, a ritmusok változtatosságában igen nagy leleményt fejt ki, noha a cifrázást olykor a barokkszerűség viszi. Maga költvén hol magyar, hol nyugot-európai stílus dallamait, nem volt kénytelen a régi versformák taposott útján járni. Különben nem versel azzal a műgonddal mint Faludi, nyelve is sokkal egyenetlenebb. Egészben véve Faludinak ízlése jobb, Amadenak tehetsége több. Hasonlítanak abban, hogy mind a kettő lírai költő volt s a dalnak külső és belső formáját fejlesztik. A nemsokára bekövetkezett irodalmi ébredés korában is megvan hatásuk nyoma; Faludi emlékezetét a klasszikus iskola költői ápolják, Révai mintául is választja; Amade irányát a népies iskola veszi át, Pálóci Horváth Ádámon, Kisfaludy Sándoron többé-kevésbé fölismerhetjük hatását.

*

Haller László

Ime a múlt századbeli széppróza és líra legnevezetesebb alakjai. Amannak művelői közt még egy író nevezhetünk, egy HALLER grófot, LÁSZLÓT, a Hármaskönyv szerzőjének dédunokáját, Máramarosmegye főispánját, e lelkes és művelt főurat, a ki azonban már harminc éves korában meghalt, 1751-ben. Franciából lefordította Fénelonnak világhírré kapott regényét, a *Télémaque*-ot, mely munkáját halála után báró Barkóczi Ferenc egri püspök nyomatta ki saját költségén, 1755-ben, Kassán s még három ízben jelent meg újra. Fénelonnak finom, árnyaló stílusa kitűnő iskolául szolgálhatott volna a magyar elbeszélő próza fejlődésére s Haller tisztában volt felada-

tával, volt izlése is, de nem az az alkotó művészete mint Faludinak, vagy később Bároczinak; stíljé olykor hajlékonyabba, izesebbé kúzdí ki magát, de meg-még visszabariátlík az erőtlén, körüáróan módba. Munkájának mégis megvan az a történeti jelentősége, hogy a Telemaqueban ő vezette be irodalmunkba a felvilágosodás korának első kísérletét, az első politikai célzatú regényt, s vele kezdődik a francia szépirodalom közvetlenebb érintkezése a magyarral.

XVIII. századbéli szépirodalmunknak ez egyik jellemző vonása a francia hatás. Általán szépprózánk e korban a fordításokból áll. Az iskolai dramán kívül csak egy új ág keletkezik, mely eredeti művet is alkott a levelalál. De fordítóinkat az előző századtól két különféleg választja el. Egyrészt újabb, modernebb kapcsolatoknak keresnek nem az ekor szűzolatja többé a tárgyak jelentékeny részét, s ha némely részt az, de nem a középkor szemüvegén át, hanem egy ujkori előkelő szellem világításában, mint a Télémaque mutatja, melynek Hallerén kívül szintén e század közepén még egy fordítója akadt, ZOLTAN JOZSEF erdélyi orvos, kinek — Hallerénal József Zoltán darabosabb nyelvé — munkája azonban csak 1783-ban jelentetett meg Kolozsvárott. Másrészt fordítóink nem is szorítkoznak már a deák mellett csak a németre, hanem körülnéznek a többi modern nyelvekben is, s franczából, spanyolból, angolból, olaszból vesznek mintákat. De mindenek fölött a franczai izlés kezd, mint Európaszerte, nálunk is éreztetni hatását.

Az új eszmekör és az új minták nagy haladás a XVII. század szépirodalmához képest, s még nagyobb az előadás haladása. A nyelv gyökeresebb, tisztább magyarsága most is megtörtén. Egyetlen nyelvet, de az irok egyszerűsége hajlékonyságot, szinváltzatot, kedélyt, szeretetet olvasóknak a prozába, s a csín iránti érzék nagyot fejlődik, mint Mikos és Faludi írása mutatják. — A széppróza egyszerűsége ekkor már föl először az epikus versenytársaként.

Igy készíti elő e kör esendős munkái a következőt. Mikos és Aróde a próza, illetőleg a líra teremtése esebb, hogy mágy szerinti fejlődést képviselék, Faludi mind a két agban azt a tudatos, nasterreget fejleszt indítja meg, mely az irodalmi ébredést jellemzi. Több előad a líra, mely korszakhoz már csak egy lépés volt.

37. Iskolai drámák.

A Z ISKOLAI SZÍNJÁTEKOT a protestantizmus terelte komolyabb s világiasabb irányba. A protestantizmus korlátozta a fantázia működését a szentek életének s csodáinak leírásában, ez hozta bele a polemiát, ez vitte közelebb a mindennapi élethez. A protestantizmus nyomában fejlődő műveltség mosolygott a misztikus papi játékok művészietlen naivitásán, s igyekezett azoknak megfelelőbb alakot és tartalmat adni. Megalakul a komolyabb irányú iskolai dráma, melyet a protestantizmus is elfogadhatónak talál, mivel a bibliai részek körülírása és a vallási polemia jól felhasználható volt a protestáns érzület erősítésére.

A színjátszás
eltűlése

A hazai protestáns iskolákban még sem nyer nagyobb lendületet a színjáték, sőt a XVII. században majdnem egészen elnémul. Az okot nem épen a *debreceni hitvallás* tilalmában kell keresnünk. Igaz ugyan, hogy e hitvallás 1562-ben kárhoztatá és tiltá a színi előadásokat, »mivel a szindarabok, nézőjátékok és szemérmetlen táncok nem szűkölködnek a rosszakban; s a kik színpadí álarcokat vesznek fel, szemtelen állásokat és mozdulatokat tesznek, a gonosz kívánságok fákláját gyűjtják meg«. Ám e tilalom inkább csak a világias színjátéokra látszik vonatkozni, s nem tiltja a vallásos tárgyú darabok előadását. Valószínű, hogy ezeket maga a közönség únta meg száraz polemikus szellemük miatt. A XVII. századbeli katolikus visszahatás, a protestánsok üldözése és elnyomása csak siettették aztán az amúgy is ritkán felhangzó protestáns iskolai drámák elnémulását.

Az iskolai
színjáték

A katolicizmus ébredésével s hatalmának emelkedésével lépést halad a katolikus iskolai színjáték a szerzetes rendek iskoláiban. A XVII. század elején indul meg s a XVIII. században éri el virágzása korát, vagyis a katolikus középiskolák aranykorában, mikor az ország minden részében gomba módra emelkednek a katolikus gimnáziumok.

A jezsuiták kezdik a játékokat rendszeresen és céltudatosan űzni, s az ő példájokra, habár tőlük függetlenül, a piaristák és pálosok. 1601-ben adják a jezsuiták az első iskolai drámát Vág-Sellyén, s ez időtől kezdve évről-évre növekszik az előadott darabok száma. A piaristák szintén a XVII. században kezdik meg az iskolai színjátszást; 1694-ből már maradt

runk latin nyelvű iskolai drámái. A játékok mag is pályák, a feladat-jedtek, az iskolák megnyitásával a szemléltetés elősét is megkezdtek, így nem lehet csodálunk hogy az előadott darabok inkább több műve mint. Általános elv volt az akkor Európában a post a közönség határolnak emelkedet szerzőiknek minden házában is megismerkedtek az iskolai színjatekokat.

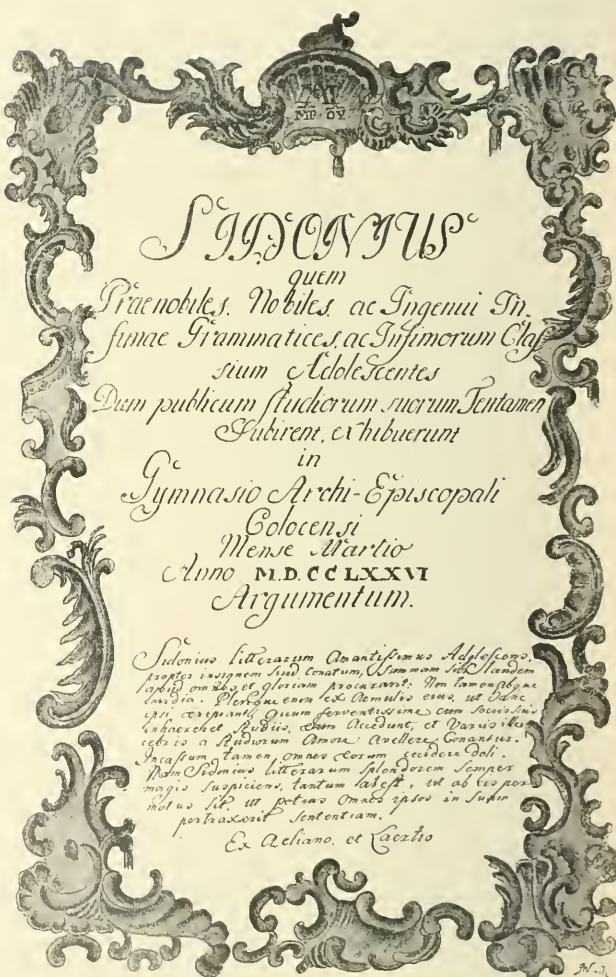
Iskolai drámánk jobbra külföldi művészek fordítottak és átdolgoztak, csak elvett akadunk egy-egy modern. Nyelvi kettő magyar, találatok nemet. Céljuk részben morális, részben pedagógiai volt. Ezzel igazságokat, erkölcsi eszméket, hitet, hit vett város példaként mutatva be drámai alakban, nehéz bölcséleti eszméket, tettek megismerése és ismeret kiigazítása, a bűn utálatosságát, az erény magasztosságát hirdetni és hirdető és változatos alakokban. Az akkor iskolák főleg a szemléltetés kiegészítő nem feledkeztek meg. Ha valahol, egy e színjatekokban adhatók al az által legkönnyebben a finomabb hanghoz, a tudományok a hitben modulátokat és a bátor fellépést. Milyen mondhatta tehát *Demény László* piarista tanár a szegedi iskolai színház megnyitóján (1715): „A dráma segnek leghatásosabb pályája a színpad, mely magyitja a leendő példakörnek az utat a szereplésre és a legnagyobb méltóságra.”

E játékoknak tehát nem a közönség szórakoztatása volt a célja, a nem is a drámai költészet nyelvére akart látni. Mint pedagógiai eszköz szerepelt az iskolákban, s így a szerzők nem a dráma tervét, hanem az előadások pedagógiai és morális célt tartották szemük előtt. A lélekben kidolgozott jellemeket, következetességgel vezetett drámai eseményekkel, az érzelmek és szenvedélyek magyarázó hatásai, a helyzetek inkább hitben hiába keressük e játékokban, csak ritkán találunk azoknak nyomait. Különben is a nő és a szerelem hamarabb ideig ki vannak törve a színjatekokból, s így a szerzőknek a legjellemzőbb emberi viszonyt kellett megfigyelni.

A színekkel hatás kedvéért a párbeszédet a jellemek a magyarázatokat gondolat kidolgozott szemek által előadnak, s nem a jellemek és a fejlemények kidomborítására, vagy magyarázatra. Itt a leírás magyarázatra használtak. Az egyes jellemeket és helyzeteket (színpadon) epikailag írták egy nőtől s nem a drámai művészet a drámai kifejező képességeivel. A bonyolalmat és költészet magyarázó egy változatos magyarázó alak, talált levet, vagy valami változatosban magyarázó szíj volt.

A külső hatás kedvéért nagy gondot fordítottak a nyelvük a verselésre, a prózában a változatos kidolgozások. Nem így képzett kidolgozások van, melynek nyelve kemény tanulmányos magyarázó. Egy-egynek változatos tárgyat a toszkókra magyarázó magyarázó, elvált, elvált kidolgozásoknak és szavaknak.

Zene és csak majd minden darabban volt. A szerepeket a legjobb tanulók közt osztották fel, s gondjuk volt még a legkisebb modulát betanítására is.

SIDONIUS

quem
Prænobiles, Nobiles, ac Ingenui In-
sumæ Grammatices, ac Infimorum Clas-
sium Adolescentes
Cum publicum studiorum suorum Tentamen
Subirent, exhibuerunt

in
Gymnasio Archi-Episcopali
Colocensi
Mense Martio
Anno M.D.CCLXXVI
Argumentum.

Sidonius litterarum Amantissimus Adulescens,
propter insignem suam Creatum, Numquam sine laudem
suisq. omnibus et gloriam procuravit. Non tam oblique
invidia. Pleneque eorum ex Amulio eius, ut dicitur
ipso, exiguam, quum ferventissime eorum locustis
intraeret, studium, cum accidunt, et Variis illis
egris a studiorum Amore, avellere, conantur.
Incastrum tamen, omnes eorum, decidere doli.
Non Sidonius litterarum splendorem semper
magis suspiciens, tantum lateat, ut ab eis pos-
solutus sit, ut potius omnes ipsos in super
portraherent sententiam.

Ex Aeliano, et Læztio

Minel távolabb korból mozogott a dráma zsekkönyve, a nálunk elterjedt hatást keltette. Az egyoldalú, rideg bibliai történeteket, az unalmas szomorú játékokat és moráltársokat nem igen szerette a közönség; inkább elhagyta a mulattató, víg darabokat. Egyik másik szerző után utolsót kélt a közönség izlésének ügyétől elfajulni ellen. „A nagy trélerket kedve, ahány az komediákban, — mondja Benyák Berni egy tragédiában, — melyek ha szüntelenül elő nem kerülnek, csak csak ly szűttel vagyunk az nagy játék felől.”

A színművek forrása a bibliai kívül leginkább a görög és latin klasszikusok művei, a középkori regénye, eposzai és a költői drámák írók művei voltak. A hazai történetből merített tárgyak közt a leggyakoribb

Personae Agentes.

[illegible]

Q. 4. 1872

A Sidonie 1871-1872 (A. Sidonie 1871-1872)

Volt Salamon király története; Inrc, Bécs, Zsigmond, Hunyadi János, Matyas, Istvan vajda, Zrinyi Miklos, Nádasdy Kálmár, Erdely stb. stb. stb. több változatban van fellelhető.

A szerzők igen kedvetlenül vannak érződve. Hízettes árnyban találjuk a plagium mindenféle alakjait, aludások, elvarázslatok, ártások egyszerű címváltoztatással, rívdarabok és igen csúszó és bűzű dalok voltak iskolai dramaturgiánk kezei. A nézők között nem keltette a kíváncsi, a szerző tanár pedig nem szanta nyúlással a színpad után részleteket elvetette a könnyű színi írók darabait.

A múlt században, midőn az iskolai tanítás már igen fejletten lett, s mintegy helyette tette a világ ismeretét, a tanácsok nagy társaság eleendő anyagot, felvették a régi morálitásokat, misztikumokat és pozitív jatekokat. Csak nem reg került napvilágra, melyek az új magyar műveltség

csiksomlyói
misztériumok

térium, melyek a *csiksomlyói* ferencrendiek vezetése mellett 1721—51-ig kerültek előadásra. Fölöttébb érdekesek e misztériumok, mivel belőlük következtethetünk az előbbi századok hasonló termékeire is. Prologussal kezdődnek s epilogussal végződnek; tárgyuk Krisztus szenvedéseinek megjelenítése; alakjuk többnyire Zrinyi-stanza, Balassi-szak vagy próza. A prologusok rendszeren a helyi körülményekre, a játék tárgyára és a szomorú hazai viszonyokra vonatkoznak. Az egyik például így inti komolyságra a néző közönséget:

Cicogás, kacagás itt ne hallattassék,
Hanem szomorkodás, sóhajtas láttassék.
Ne is vélje senki aztot semmiképen,
Hogy komédiázzunk ebben az időben,
Melyben szegény hazánk vagyon nagy ínségben.
Mert isten ostroma mindenfelől rajtunk,
Melyet vétkeinkkel országunkra vontunk. stb.

A misztériumok eszmemenete magyaros; a szomorú tárgy dacára lépten-nyomon találkozunk bennök a néphumor jóízű nyilatkozataival. Az asszír király »az zsidóknak hátán dohányt vágat«; a katonák mézes pálinkát isznak s magyar dohányt szíznak; az »ordásbéles«, »szászhenklis«, a »csokoládé« stb. szintén szerepet játszanak. Pilatus meg imígy szólítja meg Krisztust:

Nazarethi Jézus, van-e prókátorod,
A ki te melletted szóljon, vagy aktorod?
Mostani világban úgy folynak a pörök,
Hogy mikor erszényben a sárga pénz zörög:
A bíró nem nézi, pokol-e vagy ördög,
Az igazság ellen ő eleget dörög.
Látom szegény Jézus nincsen prókátorod,
Azért igen félek, rosszúl lesz a dolgod.
Igen hamisak most, látom a főpapok,
Istentelenséggel teljes az ő utok. stb.

A misztériumokat az iskolában vagy a szabadban adták elő. A nép — ép úgy mint külföldön — a templomi istentisztelet után, nagy tömegben kereste fel a játékot, melyben néha száznál is több diák szerepelt.

E husvéti misztériumok nem mentek át annyira a nép vérébe mint a karácsonyi pásztorjátékok, melyek közelebb álltak felfogásához, s melyekben inkább adhatott kifejezést érzéseinek és gondolkozásmódjának.

A pásztorjátékok felújulása és elterjedése határozottan az iskolai színi előadások hatásának tulajdonítható. A ránk maradt »betlehemek« alakjai, formái és latinos kifejezései világosan kijelölik az eredeti forrást, az iskolát.

Iskolai pásztorjáték (idyllion) rendkívül sok maradt ránk. Esztetikai becsük azonban igen különböző. Minél jobban fejlődik irodalmunk, annál értékesebbek lesznek pásztorjátékaink. Egyikben-másikban »hanyagló szép hazánk«, »idegen tájra költözött fiaink« is szerepelnek.

Az iskolai drámák előadásával foglalkozó szerzők rendek közül különösen három tűnik ki: a polcsok jancsíták és pártók rendje. A legmagyarosabb nyelvben és szellemben a polcsok színháza, magyar volt a szerzet, a nép gyermekai voltak a szerzetesek, érzések és gondolatok legközelebb állottak a magyar néphez. Bővebben kell, hogy építsük meg ránk legkevesebb Tancz Máriaórái ismert gyűjteményei körül már tudunk valamit e rend iskolai drámáiról. E gyűjteményben azonban több érdekes darab van. Ilyen a *Polidorus és Cassandra* című színmű három felvonásos közjátéka. Címét nem tudjuk, mivel a kéziratban csak természetesen nevű alatt szerepel; de tartalmát után bátran nevezhetjük *Asszony- és Családjáték*-nak, mert a néphumor kedvelt motívumát, az asszonyi nem gyarlóságát említi ki. A darab 1765-ben került színre Ujhelyen. Targya egy vár hány házasságának viszontagságai. Nemes Irbencze Péter urának volt egy főköti után vágyódó leánya, s bár éveinek száma több volt mint szoknyájának ráncja, mégis sikerült öt nőtől adni a vízkedvű Kocsonya Mihályhoz. A szülők beleegyezésével a derek Kocsonya ráigott elvinni a nőt házába, még pedig hátán, »nem leven neki ennal jobb alkalmatosság«. Házas életük nyugalma nem sokáig tart. Kocsonya bevallja feleségének, hogy gyilkolt. Az asszony, bár hallgatást ígért, azonnal feljelent terjedt a bírónak, azt gondolva, hogy hamarosan új férre lehet szert Kocsonya elzárása után. De a vizsgálat során kiderült, hogy férje nem embert, hanem borjút gyilkolt. Ezzel, s a feleség alapos elverésével végződik a második felvonás. A harmadik felvonásban Kocsonyának asszonyi veteknyt íván férjével, hirtelen meghal. Megszomorodott ura elhívta a szobrot a »gyűszgubával«, meg a kántort, ki a szülők sirankodásán kört alkothat a bucsuztatót.

Isten hozza! édes uram, szíved, hogy szeretőleg,

Szanom-banoni és szíved, hogy hogy van szeretőleg,

Kopoz fejű borsó, hogy, hogy van szeretőleg,

Sodrozival, szíved, hogy hogy van szeretőleg.

Az énekeire a holtak vélt asszonyi feltámadás szent Mária írat, »hogy e szerencsés feltámadást bebizonyítsa, a püsti jancsíták két »szárny püsten-jancsíták megöntözésére«. Az elbusált férj női felvilágosítást — jó esztétikát az asszonyt. A bohózat szerkeztésén jól látszik, hogy egykor ugyan a polcsok a kurta nemes, a fecsegő, szívesen szórakozó és bucsuztatott emberek érdekes népi alakok. A darab érdeme megvan a nyelvben és eleven humorban van. Szerzője valószínűleg Barcsay Márton plébános (sz. 1700).

Érdekes és nevetető jelenetekben még gondolatok a gyűjteményünk *Bakhus* című bohóza. Valószínű, hogy ezt is Barcsay írt, nyelvi és fogalomban öt vallja szerzőjének, s a körülmények sem támasztanak ellenvetést. Tartalmát a szerző így adja elő: Bakhus, részegkedésben és orvosi méltóságának meg nem felelő viselkedése miatt ígért lakója az éjféli, a

emberi halandóságra kárhozzátja. Majd betegséget bocsát rá s Eskulapius orvoslása dacára elpusztúl. A Blumauer-féle travesztiákra emlékeztető bohózat csattanós élcékben, gúnyos mondásokban és komikus helyzetekben oly gazdag, hogy kevés iskolai színjátékunk versenyezhetne vele. Szerkezete is jobb a közjátékénál. Kár, hogy drasztikus, sőt trágár mondásai mélyen sértik a szépérzékét.

Jezsuita
színműírók

A jezsuiták drámáik jelentékeny részét olasz, német és francia rendtársaiktól kölcsönözték. A kozmopolitikus iránynak lévén hívei, a nemzeti és a népies iránt nem nagy előszeretettel mutattak. Drámáik tárgyait legszívesebben a világtörténetből merítették, s úgy írták azokat meg, hogy Európa bármely színpadán előadhatták! Finom műveltségük nem tudott leereszkedni népünk gondolkozásmódjához, ők az előkelő világ nevelői és pártfogoltjai voltak, színi előadásaik nagyobbreszt azoknak szóltak, azok ízlésének és gondolkozásmódjának feleltek meg. A fény és pompa nagyban uralkodott színtermeikben, de népünk kedvelt alakjai csak igen ritkán voltak bennök láthatók. Érdemük azért mégis nagy; mert közel kétszáz évig — irodalmunk legszomorúbb korában — fentartották és táplálták a hajlamot a színjáték iránt. Ha Mária Terézia korában el nem törlik a szerzetet, bizonyára ők is csatlakoznak a magyarosító irányhoz. Látszik ez abból a körülményből is, hogy a múlt század közepén már mindig gyakoribb lesz iskoláikban a magyar nyelvű, hazafias érzéseket hirdető színi előadás.

Katona és
Kunits

A jezsuita színműírók közül az egykorú jegyzőkönyvek nagy dicsérrel szólnak KATONA ISTVÁNNAK, a kiváló történetírónak drámáiról. Bár harminc iskolai drámát és párbeszédet írt, egyet sem ismerünk közülök. 1758-ban Komáromban *Benjamin könyveinek* és *Vak Bélának* előadása alkalmával a közönség zugó tapsokkal és tetszésnyilatkozatokkal tüntette őt ki. KUNITS *Szedecziását* (megjelent 1753-ban) is dicsérrel emlegetik irodalomtörténetíróink. E keserves játék azonban egyszerű fordítása Giovanni Granelli olasz jezsuita tragédiájának.

Faludi

Másképp állunk FALUDI FERENCNEK *Constantinus Porfirogenitus* című szomorújátékával. Ez a legkiválóbb jezsuita drámák egyike, melyet a kritika a dráma törvényei szerint is megítélhet. Tartalmát maga a szerző ekkép adja: a haldokló Leó császár kiskorú fiát, Konstantinust két fő tanácsosára Romanusra és Fókásra bízta. A két tanácsos elkeseredetten harcol a főhatalom fölött. A sors Romanusnak kedvez, ki annyira elbizakodott szerencséjében, hogy saját fiát, Artemiust, akarja a trónra juttatni. Azonban merész tervével elbukik s a trónt Konstantinus foglalja el. »Ehhez — mondja Faludi — a poesis adogatott valamit nagyobb mulatság kedvéért.« A darab meséje nagy gonddal és sok ügyességgel van szöve, a szerkezet egységes, a szenvedélyek harcának festése élénk, a nyelvezet magyaros és erőteljes.

Méltó társa volt Faludinak a komáromi születésű ILLEI JÁNOS (1725—1794.), ki tudományos és szépirodalmi munkáival szép névre tett szert.

1707-ben adta ki *Salamon, Ptolomaeus és Titus* című szomorújátékát. Az elsőben Salamon és László király viszakodását dolgozza fel elég ügyességgel és értelemmel, a másodikban a nagyraagyó Ptolomaeus szomorú történetét adja Justinus elbeszélése után. Ennek az a legikerültebb eredeti drámája hutásos jelenetekkel, cselekvénnyel és tehetségre való jellemfestéssel. Leggyöngébb benne a bonyodalomfejtése, ebben, úgy látszik, nem tudott megszabadulni a jezsuita iskolai csodadramák megszokott szabványától, még egy farsangi játékot is *Tornyos Péter* cím alatt de már ez a jezsuita-rend eltörlése után, s így valószínűleg a világi színpad számára készült, a melyen egyszer elő is adták. A játék summáját így adja elő a szerző:

Tornyos Péter balt indit,
Rea költi mindenit,
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

Maskarát ad s maga is
Felőltozik, ha veszt is,
Nem sajnálja, csak tessék
Az uraknak a játék.

Nagy konyhat ut farsangol,
Koldussa lesz és táncol,
Nem sajnálja csak tessék
Az uraknak a játék.

A bohózat tartalma ennél bőlv áll: Tornyos Péter, jómódú, de fősvény konuíromi gazda, farsangra nagy mulatságot csap! „gabalérosan” viseli magát, s nem sajnálja az „ebonyázta penészes pénzt”. Meghallja ezt

Henyek (Székesfehérvár)

Tornyos szolgájától Ventifax, a garabonciás diák s szövetkezik vele a gazda megtréflására és pénzének elemelésére. Lőrinc szolga (szüdvondó) állítja hazugságait, és segíti Ventifaxot, hogy a pénzt kivétel vendég fogadást „mostani mód szerint igazíthassa el”. Ventifax belüsztyén magát Tornyos urammal, megígéri neki, hogy megtanítja őt a diák nyelvre, a boszorkánymesterségre, sőt azt is megígéri neki, hogy pontos bizonyíték soha nem fog kifogni. Visszatérül csak két hét múlva, és elmondja, hogy három óra előtt ki ne nyissa, máskülönben nem fog menni a varázslat. E közben ugyanis elemeli az arannyal telt erszényt, s egy máluskat nyitva a pénz kezébe. Erre feloltozteti Tornyos uramat „garabonciás” művészetével, ragaszt orra alá és könyvet ad kezébe. Tornyos uram így meg akarja

kezdeni a sárkányavatás bűbajos mesterségét, midőn betoppan a vendégfogadás, s azt híván, Ventifax áll előtte, összekötözteti s jól elvereti az ellenálló Tornynos Pétert. Ventifax és a szolga ezalatt tovább állnak a pénzzel és a lakomára beszerzett tárgyakkal. Tornynos Péter pedig mit tehetett egyebet, elátkozta a garabonciás diákot:

Patvar vigye a diákját,
S véle minden tudományát.
Oda vagyon az erszényem.
Erszényemmel minden kincsem.
Haj dinom dánom,
Míg élek is, bánom
Deákságom!

A bohózat szerkezete és bonyodalma nem vall ugyan avatott kezekre, de azért több ügyes fordulat és mulattató jelenet élénkíti az egyes végezéseket. A darab főérdeme nyelvében van. Illei sok eredeti komáromi mondást és magyaros fordulatot őrzött meg benne az utókor számára.

Piarista
színműírók

A jezsuita rend eltörlése után a színjátszást a piaristák úzik tovább. Mária Terézia koráig ők is jobbára latin nyelvű darabokat adattak elő, de azontúl a magyar volt napirenden s az is maradt egészen az iskolai színpad elnémulásáig. Színi előadásai és színtermeik nem voltak oly fényesek mint a jezsuitákéi, ők nem hozhathattak Velencéből díszleteket és ruhákat, nem is a főrangúak mulattatására adták drámaikat. A közép és alsó osztályok gyermekeit oktatták, s többnyire ezek voltak játékaiknak is szemlélői. E szerzet határozottan a magyarosítás céljából hozta színpadra a hazafias tárgyú magyar drámákat. »A magyar komédiáknak folytatására, — írja *Pállya István* rendfőnök — az is ösztönt adott, hogy az illetén magyar játékok által az ifjúság a magyar nyelvben gyakoroltassék és hogy az ifjak a merészséget, és az böcsületes emberek között való tisztességes, nyájas társalkodást édes magyar nyelvünkön előadatott komédiákból szinte úgy fölkaphatták mint az deák komédiákból.« E szerzet megszakítás nélkül tanított napjainkig; e szerzet tanárai: *Dugonics, Endrődy, Egerváry, Simai* voltak világi színjatekunk első művelői s így a piarista iskolai színjatekokban láthatjuk a fokozatos fejlődés legszebb példáit. Minél közelebb jutunk irodalmunk ébredésének korához, annal sűrűbben találkozunk a kiválóbb gonddal készített iskolai drámákkal. Ritkúlnak a bibliai előadások, moralítások, s gyakoribbak lesznek a világi tárgyú színművek. KÁTSOR KERESZTÉLY piarista tanár és színműíró 1764-ben már a francia színi irodalom termékeire is felhívja a tanárok figyelmét. A piaristarend meg a múlt század közepétől kezdve tanárjelöltjeit a drámairás törvényeire és fortélyaira taníttatja. Színi irodalmunk ébredésekor iskolai színműveink már oly fokon állottak, hogy a világi színpadon is előadhatták azokat. Mi természetesebb, mint hogy iskolai színműíróink a világi színi irodalom első munkásai lettek! De nem feled-

keztek meg az iskolai színpadrol sem. Sőt, Párfyval 1811 egy kötetben darabjait, hogy mind a két színpadon előadták. Kezdebb inkább a fordítók azonban már kizárólag a világi színpad számára dolgoztak. Ekkor kezdődik az iskolai színjáték rohamos hanyatlása.

A tanítók önálló darabok iránta hanyatt egy ideig, vagy mindenképpen dolgoznak át, ha senki más azonban ezzel nem foglalkozik. 1794-ben a költő példájára, a pedagógiai cél szem elől való tekintetével az iskolai színpad elvilágiasodása miatt a kormány nálunk is befolyt az iskolai drámák előadását! A tilto rendelet ellenre egy ideig még tartották, de elte nem

csak haldoklás. Az iskolai színpad jelesebb szereplői a világi színpadon arattak buherákat, ügyesebb írói ott kerestek darabjaikkal a sikert, s a közönséget, melyben hosszú ideig az iskolai elbresztette a vonzalmat és lelkesedést a színeszet iránt — színházakban keresett és talált szórakozást.

A puristák iskolai drámáiról közül sokat emlegettek és magasztaltak Péchy Domokost, kinek *Szapáry Péter és Koháry István* című szomorujátékai szokatlan hatást értek el! Sajnos, mindkettő elveszett. BENYAK BERNATnak húsz iskolai drámája maradt ránk. Ezek közül legkiválóbb a *Jodisz, Judeának királya* című trágédia (1769), melyben Athalia királyné gyászos bukását dolgozta fel. A darab meseje

Pálffy István (1740—1802)

eleg ügyesen szövött, nyelve figyelmenre méltó. Érdekes a tragédia azért is, mivel nők is szerepelnek benne. Ugyanezért Párfy *Mitellariát*-át is átdolgozta és — főképpen az ausztriai életkért kelendő — az első és második felvonás közt egy kórfjátékot adott, valóságos népiábrán jelenet ez, igazi, népies nyelven. A szereplők közt van a néző körképének, a tót legény, a veszekedő falusi asszony stb.

Határozott drámaról tehetünk volt PÁLFFY ISTVÁN (1740—1802) rendlönöknek, Szecsenyi Ferenc gróf borsó barátjának. Harminc műve maradt ránk; mind a harminc ifjú korában írta. Ezek között legvalóbb a Veszpremben előadott *névtelen vigjáték* (KAVASI és SZECSENYI). A darab tartalmát ekkép adja elő a szerző: „Két népdal, kerekdeden öltöz-

kimondhatatlan nagy kívánsággal viseltetvén a tanácsbéli tisztséghez, azt tőlök minden kitelhető móddal és tehetséggel keresték. Csörgő hadi ember lévén, nagy vitézi cselekedeteit hányja veti, s azoknak úgy mint jutalmát várja; a Deáki pedig oskolamesternek tisztét viselvén és deákságával fölötte kérkedvén, kimondhatatlanul bízik a szenátorsághoz. Ezekkel egy Ravasz nevű fortélyos férfiúnak színes barátsága vala, a ki mesterséges találmányival és elmés csalárdságával mindakettőt úgy megutáltatta a bíróval, hogy minden reménységtől elhagyattak. Azonban pedig azon mesterkedik, hogy valami Szerencsés nevű embert a bíróval megkedveltessen és azt szenátorrá tegye. A mint hogy úgy is lett!»

Pállya
vigjátéka

Ez egyszerű tanácsos-választást a szerző rendkívül érdekessé tudta tenni mulatságos alakjaival és leleményes meseszövéssel. Alig van e korból vígjátékunk, mely oly gazdag volna komikus jelenetekben, mint Pállya e színműve. A szerző nagyon értett az alakoskodásokból és félreértésekből keletkezett komikus helyzetek teremtéséhez; tudta, miként kell a torzképekben a valódi életet feltűntetni; ismerte a hatáskeltés titkait s eleven humorával, csattanós dialogusaival bőven kiveszi abból a maga részét. Szinte kár, hogy a szerkezetre és a bonyodalom fejlesztésére nem fordított nagyobb gondot. Torz alakjai közt legsikerültebbek a két főszereplő: Csörgő és Deák. Csörgő uram a Hári Jánosoknak igazi mintaképe. Egész életében nem tanult semmit, de a hadi pályán mégis nagyságos úr lett. Fitymálja a tudósokat, s megvetőleg beszél a költőkről. Nagy Sándor vitézsége az övéhez képest semmi! Hadseregeket vert szét egymaga, s »Európa meghajtá magát vitézsége előtt!«. S ez a rettegett katona egy pisztolydurranástól úgy megijed, hogy futtában tízen sem tudják megállítani! — Deák Mátyás a tudákos és hóbortos iskolamesterek mintaképe, ki »a sok tanulásban és az régi dolgoknak fölnyomozásában egészen megbódult, még az asszonyokkal is görögül és latinul beszél«. Ábrázata olyan, hogy mikor távolról látja az ember, »azt gondolná, hogy az isten és a természet nem más végre alkotta őt, hanem, hogy valamely jeles bibliotékába a többi auctorok közé tétessék«. Egy megavúlt Orbilius, ki még tudatlan inasától is azt kérdezi, tudja-e, mit mond Amos Comenius. Vestibulumjában? — Eredeti két alak Deáknak és Csörgőnek inasa. Tudatlan, de furfangos és találékony parasztok ezek, kik sok kacagtató jelenetet rögtönöznek a színpadon. Ilyen a többi közt a hetedik jelenés. Csörgő ezredes elküldi inasát a poétához (rongyos ruhájukról, úgymond, bizonyára megismeri) egy versért, hogy a bírót üdvözölhesse névnapján. Péter furfangjával hét garasért megveszi a pár soros verset, ámbár a poéta másnak nyolc garason alúl nem szokta adni. Otthon gazdájának két tallérért adja el a verset, s elhitesi vele, hogy a költemény annál drágább, minél rövidebb. Csinál az a poéta — úgymond — olyan verset is, mely csak egy szóból áll, de annak árát lehetetlen megadni. Fölötte komikus a két szolgának párbeszéde a világ sorjáról. Ilyen a részeg és ingadozó Péter monologia

is „édes, szerelmes, támogató, apogato, az egy nagy labancakhoz.” Mulattató az a jelenet is, midőn George „minnetta” ábrát néz, de bizony csak „angliai figurákat csinál.” vagy midőn meztelenül katonáival a bíró házához a hős, ki Schwabhoz van a templomnak támaszkodva, egymaga ezer emeert vagott le, egy kis lánchoz katonáival együtt vitéztől megszabad.

A vígjáték értékét növelik a politikai célszók a kor feltárgyalt életről. A jómódban élő tudatlan katonát szembe állítja a nyomorúságos, szegény poetával. Szomorúan mondatja el egyik alakjával, hogy a „monstrumok” elfajult magyarok már leveleiken is németül címezték leveleiket, s kapkodnak minden után, a mi német vagy francia.

1794-től kezdve, a tilto rendelet miatt, a színházak kénytelenek ritkábbak lenni. De azért, ha ritkábbak is, felkel hangzik a régi kedves hang, s újra benépesedik az elhagyott színterem. Sőt a jelen század második évtizedében miután újra virágozni kezd. A nyitra püspök például kétezer forintnyi költséggel álltatja helyre a színházat. Kecskeméten, Nagy-Károlyban, Veszprémben is felbújj a régi szeretet a színházak iránt, s a közönség számos előadásban gyönyörködhetett.

A múlt század vége felé a piarista drámaírók mindig jobban közelnek a népieshez. Színműveikben megtaláljuk a lekedvettebb népies alakokat a cigányt, kantort, falusi bírt, betyárokat, vándorlegényeket stb. Sőt Kecskeméten egyik elkésett vígjátékban Zsidó Marci és Beeskereki játszsziák a főszerepet.

38. A magyar történeti irodalom a XVIII. században.

TÖRÖK KIÜZÉSÉVEL, a szabadságharcok elviharzásával, Magyarország teljesen visszalép az európai művelt nemzetek közösségébe, melyekkel addig is, tőle telhetőleg, igyekezett lépést tartani. A költészet és műpróza minden terén érezhető ez a közösség, ez a külső befolyás: szerinte szokta az irodalom-történet osztályozni az egyes fellépő írókat és iskoláikat. De talán sehol sem oly szembetűnő ez a közösség mint épen a történetírás mezéjén, melynek akkori fejlődését eddig nagyon méltatták figyelemre.

A politikai
szövegek befo-
lyása
történetírásra

Megvan ennek a jelenségnek a külső, tárgyi oka. A XVII. századi részletes, érdekes magyar emlékiratok, életrajzok és helyi történetek helyébe vaskos latin foliások, vagy egy egész kis könyvtárt alkotó kötetsorozatok lépnek, az egész nemzeti történetet, vagy legalább annak nagy szakaszait magukban foglalók. A midőn az országnak és az egyesnek léte minduntalan kockán forgott vagy legalább változásoknak volt alávetve, elég érdekes és tanulságos volt a jelen momentum, és legfőleg a közvetlen előzmények megismerése végett kutatták a közelmúltat. Összefoglaló, az egész nemzeti történetet felölelő történelmi munkák alkotása nyugalmasabb korszakokhoz van kötve. Csak olyankor érzi a nép történetének folytonosságát, csak a biztos jövő tudatában kapcsolja a távoli múltat is a jelenhez. Így jellemzik a római polgárháborúk és hódítások korát Sallustius és Caesar emlékiratai és monografiái; Livius nagy nemzeti műve pedig csak a »pax Romana« idejében született meg. Így képezi a Fronde a francia mémoire-irodalomnak mintegy középpontját; Daniel és Velly óriási munkái pedig csak a XVIII. század békés kezdetén jönnek létre. Angliában a XVII. század nagy össze-ütközéseinek Clarendon és Burnet emlékiratai a jellemző produktumai; a XVIII. század megállapodott állami és társadalmi rendje pedig Hume-nak az ősidőkig visszamenő művében tükröződik vissza. Így váltják fel nálunk is, mihelyt az ország III. Károly és Mária Terézia alatt »révbé jutott«, Bethlen Miklóst, Csereit és Aport a polyhistor Bél Mátyás, a húnok és avarok történeteinek kezdő Deserici és Pray s a magyar történeti anyagot a vezérek korától II. Leopoldig összehordó Katona István.

Változott tehát a politikai viszonyok atalakulásával együtt a történeti munkák nyelve és tárgya. A tudományos haladás következtében változott a módszer is. A XVII. század végén a protestáns racionalizmus, melyet Pierre Bayle képviselt, másrészt az a szorosán kritikai edzgyűlés, melyet Mabillon indított meg, és mely a Bolandisták legenda-gyűjteményének részben tartós értéket biztosít, új irányokba terelte a történetírást. Nem szenved kétséget, hogy a tudományos historiográfia e két küzdelem iskolai versenyéből, egymásra való hatásából, majd összefolyásából született meg. Egy ideig oly erősek voltak a felekezeti ellentétek, hogy mindegyik csak a maga körében érvényesülhetett. Ez ellentétek pedig sehol sem erősebbek mint nálunk, a hol mondhatni még a XVIII. századon túl is élesen elvannak választva egymástól a katolikus és protestáns módszer követői, és a hol csak a francia bölcészeti iskolának felülkerekedése enyészeti el lassankint az oly mélyen gyökerező és minden téren nyilvánuló elkülönítést.

Első és jelentékeny képviselőjét a protestáns-racionalista iránynak a tudós BEL MATYÁS szemelvényben látjuk. A honi tudományosság e büszkesége Ocsován született, Zólyommegyében 1684-ben. Halleban, a Thomasius-féle, fölvilágosító filozofia szék helyén, tanult és azután mint a beszteceebányai, majd a pozsonyi ágostai hitvallási iskolák igazgatója működött. Folytonos összeköttetésben állott a külföldi

Bel Matyas

tudományos világgal, a leghíresebb tudós társaságok beválasztották őt tagjaik sorába. De ő megmaradt kiszerű viszonyai közt, szembe szalva a felekezeti gyűlölség és a kiesényes irigység okozta üldözéssel, s egész életét az iskola ügyének és hazája megismerésének és megismertetésének szentelte.

Bel működése igen tanulságos példa arra nézve, minő termékeny hatással van a tanítás helyes módja magára a tudományos haladásra is. A hallei iskola, mely egyrészt Franke és Spener vallásos emberbaráti buzgóságának, másrészt a Locke-féle bölcészeti rendszernek következt virágzását, nem elegendett már meg a filológiai oktatással, hanem mentül több tárgyat, szemléleti anyagot — realit — is felvett a tanítás körébe. Már pedig, mi lehet a tanuló előtt érdekesebb, és nehezebb fergeth könyvebben mint hazája történetének és földirati viszonyainak ismeretével. Bel pozsonyi tanítványainak kiválóbbjait hozza szoktatta, hogy szünidejüket honi vagy

családi történetök tanulmányozására fordítsák, és ily módon segítségére voltak művei igen becses anyagának összehordásában.

Bel Matyas
munkái

Már első értekezésében a hún-scytha írásról, melyet 1718-ban tett közzé, megmutatta, minő mesteri módon bírja összehordani a szétszórt anyagot. A régi magyar betűkről való ismeretünk mai napig nagyrészt ez értekezés adatain alapul. Pozsonyban öt év múlva megírta a régi és új Magyarország *Prodromus*át, a melyben a magyar föld- és néprajzra vonatkozó addigi munkálatoknak főbb tartalmát állítja össze. Szorosan vett történeti művei közt első az *Adparatus ad Historiam Hungariae* (Pozsony 1735.), melyben a magyar történeti forrásmunkák egy részét teszi közzé. Ez emlékek némelyike még kiadatlan volt, másokhoz mindaddig nehéz volt hozzáférni a kiadások régisége és ritkasága miatt. Ezekhez tartozott a nagyváradi káptalan híres feljegyzése az előtte végbement istenítéletekről, a »ritus explorandae veritatis«, melynek első kiadását még Frater György rendezte sajtó alá. Mint az Anonymus első kiadója a Schwandtner-féle gyűjteményben, igen nagy érdemeket szerzett egész történetírásunk fejlődése körül. Kritikai szelleméről tanúskodik, hogy ő, bár a Névtelen Jegyző korát biztosan megállapítani nem bírta, mégis IV. Béla korába volt hajlandó helyezni művét. *

Mind gyűjtő mind feldolgozó munkásságának legfontosabb, mai napig nagybecsű emléke *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. Az első folió kötet kizárólag Pozsony városával, a második Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptómegyékkel, a harmadik Pesttel, a negyedik Nógrád, Bars, Nyitra és Hontmegyékkel foglalkozik. Az ötödik kötet Mosonymegyét tárgyalta; de csak kevés példányban maradt meg, és csak a múlt évben bocsátotta ezt újra közzé gr. Zichy Jenő az eredetihez méltó díszes kiadásban. E kötetek mai napig a magyar topografia és genealogia kimeríthetetlen tárházai, nagy figyelemmel vannak a nemzetiségi viszonyokra is, úgy hogy a nemzetiségi viszonyok kutatói biztos forrás gyanánt használhatják. Kiterjeszkednek a föld leírására és a természeti tárgyak ismertetésére, és bár a kor szelleméhez képest még aránylag igen nagy tért foglalnak el bennök a »curiosum«-ok, nagy kárára válik a honismeretnek, hogy az óriási munka többi részei sajtó által nem jutottak napvilágra.

E valóban elsőrangú tudós érdemeit csak akkor méltányolhatjuk teljesen, ha meggondoljuk, minő nehézségekkel kellett neki mint úttörőnek, a ki azonfelül »katholikus« is volt, megküzdnie. Egy ízben csak nagy bajjal bírta életét megmenteni Heister körmei közül, kinél bevádolták, mert közbenjárt több, a Rákóczi-felkelésben résztvevett hitfele érdekében. Pálffy Miklós nádor kegyének köszönhető, hogy megnyíltak előtte az állami és több családi levéltárak, de kutatását ellenségei valami szörnyű merényletnek nyilvánították a nemzeti és nemesi féltett titkok szempontjából. Hát még midőn Magyarország leírása megjelent! Az már világosan nem más, mint az ország állapotának a külföld előtt való fölfedése, vagyis kémlelés! Ennyi

vívd ellen csak a nádornak, majd Ferenc Ádórnaghoz fordítottak, akit Mária Tereziának jonkarata védte.

A tudós pozsonyi rektor, a német tudósok mestere, egész lakodinasztát alapított, a mellett pedig tanítványai is az ő útján és nem az ő szellemében folytattak művet. Sem fia, sem utódai, mint Tóth Sándor és Benczur, nem hasonlíthatók hozzá. Az erzséki mind erősen elszegződő katolikus reakció megakadályozta a szabadság nagy elvével való megismerkedést. Azonkívül Bel egész munkássága sokkal inkább szellett a doki tudóvilágnak, — hisz mindent latinul írt, — mint a magyaroknak. Még részrehajlatlansága, toleranciája is idegen-zárónak látszott abban a világban.

Sokkal kisebb körű s terjeledeő, de minden ízében magyar es. előírata, Bel valamivel újabb kortársának, a székely Ben Péternek foglaltas munkássága. Ő is részesült a külföldi, hollandiai iskolázás áldásában, de csakhamar visszatért, és mint egy főúri hölgy, Bethlen Kata, udvari káplánja, majd mint magyar-igeni lelkesült, szűk viszonyok közt, távol a műveltség minden központjától. Annál szívósabban ragaszkodott szerette Erdélyéhez és onnani vihar által fenyegetett egyházához. Legtöbb műve az általános és erdélyi egyháztörténelemnek van szentelve. A regálben ismeretek közt a legfontosabb a *Smírmai sz. Polikárp, avagy Erdélyi reformatus püspököknek történetje* (1765.), de ez is alig több egy kompendiumnál. Csak két év előtt jelent meg megmaradt kézirata után Lászlóban — hol tanult — a magyar reformatus egyház történetje leírta nyelven. E mű emléke hazafiságnak és szorgalmasnak a későbbi időkben által nagy hasznosított felekezeti szellemének. Akkor nem is lehetett még hazafiság, hisz nemrég még a Sz. Polikárp és a még arányosabb *Magyar Általános történet* is szellett. Ez utóbbi az első magyar nyelvű történet, melyben volt eszelenyészletes munka, több mint 528 magyar történeti tettelemnek történeti gondolatok rajzát. Kritikának vagy tanulmányoknak alig volt nyoma, a felekezeti különösen abban nyilvánítottak hogy több példányban lett volna megismerkedés és többet ír felhívok. Hogy csak egy példány volt, Pázmány Péterrel egy kápolnán végez, Alvinczi Péternek pedig előzetesen is szellett. Mária Terézia kerében bön volt már az is. — Ez a nagy kőfő — 1765-ben, néhány évvel Bod halála után, a piarista Hosszú — erzséki kőfő emlékeivel nem keveset meg bükközve Erdélynek is szellett, hanem egy volt, ha, tekintettel a viszonyokra, nyilvános és nyilvános is volt.

Bod Péter (1700-1765)

Mert ha önszántunkból vetjük magunkat a rohanó árba és azzal szembe akarunk szállani, a vad hullám el fog sodorni».

Ez a minden szembeállót elborítással fenyvegető ár nem volt más mint az uralomra jutott katolikus restauráció.

A karlovici és szatmári békekötések alapján rekonstruált Magyarországnak, melyet méltán neveztek »Hungaria Nova«-nak, állami és társadalmi felfogásán a »Regnum Marianum« eszméje uralkodott. A Habsburg-

házából származó királyok alatt, aránylag rövid időben. oly óriási eredményeket vívtak ki a törökökkel, felkelőkkel és protestánsokkal szemben. hogy lehetők látszott a buzgóbbak előtt Sz. István birodalmának egy vallásúvá tétele, a Boldogasszony tisztelete ellenzőinek, mert még a törvénykönyv is ilyeneknek bélyegezte Luther követőit, megsemmisítése. Nem sikerült-e, alig egy emberöltő előtt ugyanazon terv Franciaországban, hol pedig egy teljes századon át elsőrangú politikai tényező volt a hugenotta elem? A szándék keresztülviteléhez a főúri és nemesi katolikus társadalom szolgáltatta a világi, az egyházi és első sorban a jezsuita-rend, a szellemi fegyvereket. Kimondhatjuk már, hogy e terv keresztülvitele ép oly kevésbé felelt volna meg hazánk érdekének, mint a

M A G Y A R A T H E N A S

AVAGY

AZ ERDÉLYBEN ÉS MAGYAR-ORSZÁGBAN
ELT TUDOS EMBEREKNEK, NEVEZETESBEN A KIK VALAMI, VILÁG ELEI-
BE BOTSÁTOTT IRÁSOK ÁLTAL ESMÉ-
RETÉSEKKE LETTEK, 'S JO ENLE-
KEZETEKET FEN-HAGYTAK
H I S T O R I Á J O K

MELLYET

SOK ESZTENDŐK-ALATT, NEM KEVÉS
SZORGALMATOSSÁGGAL EGYBE-SZEDEGETETT. ÉS AZ
MCSTAN ÉLŐKNEK, 'S EZ-UTÁN KÖVETKEZEN-
DÓKNEK TANUSÁGOKRA, 'S JORA-VALÓ FEL-
SERKENTÉSEKRE KOZONSÉGESSÉ TETT.

F. TS. B O D P É T E R.

A' M. Igeni Ekklefiában-a' KRISTUS Szolgája.

Nyomtatott 1766-ik Évfolyamban.

Bod Péter Magyar Athenasának címlapja.

tényleges viszonyoknak, de az kétségbe nem vonható, hogy, mint minden reakció, mely a múltban keresi az ideált, erős lendületet adott a történeti kutatásoknak.

Természetes, hogy e téren a jezsuiták buzgólkodtak leginkább. TURÓCZI LÁSZLÓ 1729-ben megírta Magyarország történetét és földrajzát, korához képest nagy tudományyal, de igen erős tendenciával: *Hungaria suis cum regibus compendio data*. (1729.) Még szembetűnőbb ez irány a kassai TIMON SÁMUEL két művében, a régi és új Magyarországról: *Imago antiquae* és *Imago novae Hungariae* s *Annales*ében, melyekben Istvánffy folytatja,

és melynek kéziratát rendelt *Pray Ferenc* használtá fel. De ezek inkább vitairatok és győzelmi kiállítások, mint valóban történelmi művek. Nem új bennök sem az anyag, sem a módszer. A feldhatatlan gyűjtemény Matildán és a st. mauri benediktinusok nyomára nálunk Haynami Gábor, költőnk bíboros gyóntatója indította meg. Tízbe mint száz kötetre maradt kiadottai min napig egyik főkincsét alkotók egyetemi könyvtárunknak. Igaz történelmi fontosságra pedig Maria Terézia kiadban Pray György és Károlyi László emeltek az ecclesia militans irányát.

Pray György egy Tirolból beköltözött katolikus családhoz tartozott és 1724-ben született Pozsonyban. Mint jómódú egy lény a bécsi Theologiaumban tanárkodott és ott kezdte meg a tudós Prætorius Erasmusbefolyása alatt, a hazai történet buvárkálit. Főelőjárók megengedték, hogy egészen e hivatásának elhessen Rencsnek felmutatása után a királynő 1773-ban őt királyi historiografusnak nevezte ki és 200 forintnyi nyugdíjat megkészszerzte. 1777 után könyvtárnoka lett a Balara áthelyezett egyetemnek és József császár, ki szintén hasznát vette tollának és tudományának, 800 frtra emelte fizetését. Azután pedig a nagyváradi úterium stallunira nevezte ki. Így haláláig, mely 1801-ben következett be, gondtalanul és haborítlanul élhetett tudományának. Ő volt az első magyar, ki kizárólagos hivatását találta a történet művelésében és a ki azon szerencses helyzetben volt, hogy e hivatásának meg is feleltett. Ő egyáltalán az első, ki az tevékenysége felelte a hazai történelmi egész igényt.

György Pray

Pray György emléke

Főmunkája a hunok, avarok és magyarok évkönyve (*Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*), melyeket hat főbb kötetben egész I. Ferdinand haláláig folytatótt. A kezéigiből — hun — történetet illetőleg De Guignes nyoman jár, ki *Attila* használtá fel Attila névre nézve a kínai forrásokat, de a későbbi korszak nézve egészen órább. Szembetűnő, hogy előzőhöz képest nagyon árán az a művelkedésre. Nemesak a már bel és külföldön publikált anyagot használtá fel, hanem számos kiadatlan forrással gazdagította a történelmi tudományt. Nagy meretekben felhasználta a kanári levéltárban meglevő okmányokat, és hogy egyebet ne említsünk, a Heltti *Használt* katalógus, melyben az első magyar évkönyvek is foglaltatnak, ő írta nyelvésségre. Abban is ártott, hogy minden kötet előtt beszámolt a rendeltetésére álló új vagy régi kiadványról. A mennyiben rendje és meggyőződés mindig józan kritikával és kritikuson a kronológiai és genealógiai kérdésekben. Ő a finnyapp művelésnek történelmi alapon első vitatja. Bar nyelve latin és egy művelés utólagos elkopott és nem egyen mérs mindenütt fölmérhetetlen művelési erőtlet és büszkesége. Az akkori irodalmi viszonyok nyomorúságára és világi

vet, hogy nagy művének igen értékes V. kötete nem is önállóan jelent meg, hanem mint egy főúri ifjú, gróf Bánffy György, thereziánumi thesiseinek melléklete. A kormánynak különösen azon értekezéseivel tett szolgálatot, melyekben a magyar korona jogait a melléktartományokra mutatta ki. Így Mária Terézia érdekében Halics és Lodomérról, József megbízásából a Balkán-félszigeti országokról, különösen Boszniáról, mint a magyar korona részeiről, értekezett. Mária Terézia nagyra is becsülte a tudós férfiút és a megalakítandó magyar tudós társaságnak ő lett volna a főszlopa. De midőn az akadémia javadalmazására a naptári illetéket kérték, a királynő meggondolta a dolgot és kijelentette, hogy: »két jezsuita (Pray és Hell) mégis csak kevés egy akadémiához«.

, Katona István

A Pray által tört nyomon tovább haladt KATONA ISTVÁN, historiográfánk egyik tiszteletreméltó nagy alakja. Nyolc évvel fiatalabb volt Praynál, Bolykon, Nógrádmegyében született, és a jezsuita-rendben mint tanár érvényesült. A rend feloszlatása után Budára és Pestre is követte az egyetemet, majd 1790-ben Kalocsán könyvtárnok, később ugyanott kanonok is lett. József császár 1785-ben 500 forinttal nyugdíjazta, mert a német előadási nyelvben nem volt elég jártas. Majdnem nyolcvan évre terjedő élete egészen a tudományos munkának volt szentelve. Nála a történettel való foglalkozás a tanári pályával állott szoros összeköttetésben, és első művei iskolai könyvek voltak. Kalocsán megírta az érsekség történetét jó magyar

Stephanus Katona.

Katona István névalírása.

szellemben (1800. két kötet). Patachich érsekről följegyzi, hogy botbüntetés terhe alatt megtiltotta székvárosában a rác beszédet. Budán kezdte meg nagy munkáját, Magyarország kritikai történetét, melyet szerencsésen be is fejezett. E bámulatos műnek első 6 kötete az Árpádok korát tárgyalja, 12 a vegyes királyok korát, 22 pedig a Habsburgi korszakot. Mint kritikai história az egész bizonyos, a margón feljegyzett kérdések után indul, melyekre a szöveg adja meg a feleletet. Valóságos feldolgozás igen kevés van, kivéve a kútfőkről szóló bevezetésekben, de az anyag oly tömegekben van összehordva és közölve, hogy tulajdonkép ebből került ki Fessler, Engel, Szalay, sőt Horváth Mihály munkái nyers anyagának legnagyobb része. Az egyes kötetek végén megemlékezik az egykori írókról is.

Katona mint tudós és ember nagy tiszteletben állott, melyet még József császár sem tagadott meg tőle. Igen becses, a politikai viszonyokra kiterjeszkedő levelezése a híres Esterházy püspökkel 1790-ből; megvan az egri érseki levéltárban. Úgy mint Pray, ő is számos elismerésben részesült a külföldön is, mit a latinul írás lehetővé tett. De rendjének szelleme rajta is uralkodott, és hogy minő naiv erővel, azt a következő példa bizonyítja. Világtörténeti kézikönyvében megemlékezik a reformáció

keletkezéséről s Luther és Kalvin eretnekségének egyik bizonyítékát abban is látja, »quod nec unum Sanctum numerent«.

Mindezen írók ideájja a katolikus, de a mellett rendi Magyarország volt. A királyban Sz. István utódját tisztelték, nem is bírták elképzelni másnak, mint az egyházi és nemzeti rend kiváltságai birtokosának, de az eretnekség és hitetlenség áldozójának. Pedig a felvilágosodás szellem, mely az állami és királyi érdekekben annyira tört a rendi, és különösen az egyházi jogok ellen, akkor már megkezdte bevetulását a bécsi udvarba. Maria Terézia minden ellenzése dacára hozzá szított a trónörökös, József is, kinek már 1760 óta nyomós szava volt a kormány tanácsában. De oly kizárólagos volt a jezsuita-rend uralma a tudományban, hogy a királyi jogszózatnak első hirdetője, a rendi, és épen az egyházi szabadság legerősebb ostromlója, az annyira gyűlölt és átkozott *Kollár* is az ő sorából került ki.

KOLLÁR ÁDÁM FERENC ketseletlenül egyike volt a múlt század leg-¹⁷⁶⁰⁻¹⁷⁶¹ alaposabb és legélesebb elméjű történettudósainak. Ő is, mint az eddig említettek mindnyájan, felső-magyarországi volt. Besztercebányán született, majd a jezsuita-rendbe lépett, és egy ideig tanár volt Liptó-Szent-Miklóson. Onnét Bécsbe került, hol különösen a keleti nyelvekkel foglalkozott. Működés híre már meg volt állapítva, 1748-ban kinevezett a szerzetből és a nagy cs. k. könyvtárnál nyert állást, melynek, Von Swieten halála után igazgatója lett. E minőségében ő volt az első, ki az ott fennhalmozott kézirati kincseket a magyar történet érdekében kiaknázta. Kiadta *Ursinus Velius történetét*, mely a mohácsi védelem történetének egyik legjobb feldolgozása, továbbá *Oláh Miklós művét* és az *Amoenitates juris publici Hungarici* (1783.) című munkában nagy anyagot nyújtott össze gyűjtötte azon adatokat, melyek a magyar királyság hatalma kiterjedésének kedveznek. De igazi hírének egyházpolitikai műveinek közt kell kerestünk.

A magyar királyok patronatusi jogának oklevél történetéből (1762.), melyet Józsefnek ajánlott fel még csak az anyagot adta össze. Két évvel később megjelent rövid értekezésében a magyar királyok egyházi törvényhozási jogának eredetéről és folytatásáról gyakorlati szempontból már levonja az adatok közjogi következtetéseit. A királyi jogból, történeti alapon, kimagyarázza a papi jogszózatot, a papi rend-kérdések, azok megadóztatásának jogát. Igen, de a papok, magyar felekezet szerint nemcsak királyi adományból, hanem nemzeti jogon is bírják juttatásaikat. Epon természetesen volt az 1764-iki országgyűlés, hol a kormány az első rendelkezést, a jobbágyság sorsa könnyítésével, és a nemesség, de különösen a papság megadóztatásával kezdte törvényi Erőteljes az a felismerés, melynek a tudományos előfutója a rendeket döntötte. A darta vonatkozott a vallásra, a *Vexatio dat intellectum* névű farses nspirat, melyet *Richalidszky* kanonok írt. mutatta, mennyire résen áll a fenyegetett rendi érdekek.

A felvilágosodás és a modern nyelveknek, különösen a németnek, befolyása, a század végé felé megszakította azt a látszólagos ny

Kolinovics
Gábor

hatalmas képviselői tűntek föl. Még kortörténeti munkában is nyilatkozott e szellem. KOLINOVICS GÁBOR mint Esterházy József országbíró íródeákja eljárhatott — épen nem díszes ruhája dacára — az 1741-i híres országgyűlés üléseire, és ezekről igen híven naplót is vezetett. Jellemző, hogy ő a Pozsonyban uralkodó drágaság miatt is az eretnokséget okolja. Később megírta pártfogójának Esterházynak életét (*Postuma Memoria Jos. Esterházy*, Tyrn. 1754.). Kéziratban fenmaradt tőle a Rákóczi-felkelés története és egy dunántúli út leírása. Kolinovics horvát származású volt, Szenkvicen született, a honnét később a Kovachichok tudós dinasztiája is kikerült. Kovachich Márton György adta ki az 1741-iki igen becses naplót, mai napig elsőrangú forrásunkat, 1790-ben *Nova Hungariae Periodus* cím alatt. Akkorra pedig Magyarországra csakugyan az irodalom terén is új korszak virradt.

TARTALOM.*

Előszó ...	Lap V
munk és irodalomtörténetünk. <i>Bartholomaeus Bolyai Zoltán</i>	1

KÖZÉPKOR ÉS RENAISSANCE — MONDÁK ÉS KÓDEXEK KORA

1. A magyar nemzet őskora. <i>Rethy László</i>	12
2. A magyar nyelv eredete. <i>Simonyi Zsigmond</i>	24
3. A pogánykori költészet emlékei. <i>Felgyi Péter</i>	29
4. A magyarság az Árpádok korában. <i>Lányi Gyula</i>	40
5. A királymondák és az énekmondók. <i>Schöffer Gyula</i>	66
6. Legrégibb nyelvemlékeink. Oklevélek magyar nyelvűek — <i>Bartholomaeus Bolyai Zoltán</i> — Konstembergi Törödek. <i>Simonyi Zsigmond</i>	74
7. A csúcsíves stíl kora és a renaissance. Az Anjou-királyok. <i>Zsigmond</i> és Matys uralkodása. <i>Pálffy Ferenc</i>	76
8. Janus Pannonius és a humanisták. <i>Hugó Imre</i>	86
9. Középkori könyvtáraink és a Corvina. <i>Schöffer Gyula</i>	102
10. Középkori költészetünk. I. <i>Bartholomaeus Bolyai Zoltán</i> . II. <i>Világi költészet</i> <i>Hortáth Cyrill</i>	111
11. A kódexek mint nyelvemlékek. <i>Simonyi Zsigmond</i>	120
12. A krónikák. <i>Marsali Henrik</i>	137

VALLASI ÉS NEMZETI HARCOK KORA — PROTESTÁNS KOR ANTIREFORMACIO KORA — NEMZETLEN KOR

13. A protestáns kor áttekintése. (1526—1686). <i>Károlyi Albert</i>	140
14. A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon. <i>Hugó Imre</i>	147
15. Vallásos irodalom. I. <i>Hugó Imre</i> . II. <i>Protestáns</i> . III. <i>Prokai</i> . <i>Károly Albert</i>	158
16. Humanista hagyományok a XVI. században. <i>Hugó Imre</i>	178
17. A XVI. század történetirodalma. <i>Schöffer Gyula</i>	176
18. A magyar jog és a Hármaskönyv. <i>Hugó Imre</i>	187

* A nev és könyvtulajdonosi változás a könyvtárak és könyvtárosok közreműködésével történt.
II. kötet végén

	Lap
19. A XVI. századi líra. <i>Szilády Árontól</i>	192
20. Balassi Bálint. <i>Kardos Albertől</i>	197
21. XVI. századi elbeszélő költészetünk. I. Bibliai elbeszélések. II. Tinódi és a történeti énekköltés. III. Toldi Miklós és a magyar mondák. IV. Regényes vagy szép-históriák. <i>Badics Ferencől</i>	204
22. Széppróza. I. A dráma kezdete. II. Ezópi mese, novella, prózai zsoltár. <i>Beöthy Zsoltól</i>	231
23. A katolikus visszahatás. (1606—1676.) <i>Széchy Károlytól</i>	249
24. Pázmány és köre. <i>Fraknói Vilmostól</i>	263
25. A régi magyar iskolázás. I. A középkori iskolák. II. Pázmány egyeteme és a protestáns főiskolák. <i>Felméri Lajostól</i>	279
26. A XVII. század vallásos irodalma. Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István, Káldi György. <i>Négyesy Lászlótól</i>	295
27. Apácai Cseri János. <i>Bánóczy Józseftől</i>	313
28. A XVII. század történetirodalma. <i>Angyal Dávidtól</i>	320
29. A XVII. század lírája. <i>Erdélyi Páltól</i>	333
30. Zrinyi Miklós. <i>Széchy Károlytól</i>	350
31. Gyöngyösi István és Listius László. <i>Rupp Kornéltól</i>	381
32. A XVII. századi széppróza és színészet. <i>Négyesy Lászlótól</i>	401
33. A kurucvilág költészete. I. Thököly és II. Rákóczi Ferenc kora. II. A kuruc költészet. <i>Badics Ferencől</i>	413
34. Történetirodalmunk a XVIII. század elején. Babocsay, Bethlen Miklós, Cserei és Apor. <i>Angyal Dávidtól</i>	446
35. A nemzetietlen kor. Dr. <i>Szinnyei Józseftől</i>	455
36. A XVIII. századi szépirodalom. I. Epika és vallásos líra. II. Mikes Kelemen. III. Faludi Ferenc. IV. Amade László. <i>Négyesy Lászlótól</i>	462
37. Iskolai drámák. <i>Takáts Sándortól</i>	488
38. A magyar történeti irodalom a XVIII. században. <i>Marczali Henrikől</i>	500

Szövegekpek

az I. kötetben.

Oldal	Oldal	Oldal
Könyvtör barát a Képes Krónikából (S kezdőbetű, színnyom)	1	A király S. Mária-királyi 38
Toldy Ferenc arcképe és névadásai	9	A királyi 39
Toldy: A magy. kultúra tört. lapja, Toldy Sebestyén kért képevel	7	Szent István 40
A Kisfaludy-társaság (arckép)	11	A királyi 41
Égőföldi sirlalmokból előkerült arckép	17	A királyi 42
Égőföldi sirlalmokból előkerült arckép	18	Nagy István 43
Delorogorsmagi arckép	19	István 44
Az arckép	20	Mária 45
Király tanya (arckép)	21	István 46
Az arckép	22	István 47
A magyarok arckép	23	A királyi 48
Aquilon (Schmidt XV arckép)	24	A királyi 49
Etele király (A Képes Krónikából)	25	A királyi 50
A arckép	26	A királyi 51
Botond arckép	27	A királyi 52
Lak arckép	28	A királyi 53
Szent István (A Képes Krónikából)	29	A királyi 54
Szent István arckép	30	A királyi 55
Szent István arckép	31	A királyi 56
A arckép	32	A királyi 57
A arckép	33	A királyi 58
Bek arckép	34	A királyi 59
S. arckép	35	A királyi 60

	Lap		Lap
Középkori könyvtár. (Brandt: St. Navis című művéből, 1497.)	109	Singrenius J. 1538-iki nyomdai jelvénye. (Zárókép)	157
Egy Corvin-kódex záró-kapcsa. (Zárókép)	110	Az első magyar nyelven írt distichonok. (Sylvester Uj testamentumának bevezetése)	160
Részlet a Példák Könyvéből	112	Részlet Sylvester bibliafordításából	161
Halabori Bertalan pap jegyzete a Döbrentei-kódex 230. lapján	113	Melius Péter: Magyar Prédikációinak címlapja. (Debrecen, 1563.)	167
Krisztus keresztre feszítése. (Az Érsekújvári-kódexből)	114	Telegdi: Az keresztyenségnec fundamentomirol című munkájának előszava. (Bécs, 1562.)	171
Krisztus sírba tétele. (Az Érsekújvári-kódexből)	115	Verancesies Antal, esztergomi érsek, arcképe	181
Részlet Szent Margit életének 139-ik lapjáról. (Ráskai Lea, dömés apáca, írása 1510.)	116	II. János király címere. (Werbőczy Tripartitumának első magyar kiadásából. Zárókép)	186
Alexandriai Szent Katalin verses legendájának első lapja	117	Werbőczy névalírása	188
Zách Felicián merénylete. (A Képes Krónikából)	120	Részlet Werbőczy: Tripartitumának első magyar fordításából. (1565.)	189
Szabács viadalának utolsó lapja, hasonmásban	122	Heltai Gáspár: Soltár -könyvének címlapja. (Kolozsvár, 1560.)	194
A Besztercei Szójegyzék 8-ik lapja. (Hasonmás)	127	Heltai Gáspár: Soltár -könyvének utolsó lapja. (Kolozsvár, 1560.)	195
Az Ehrenfeld-kódex 66-ik lapja. (Kisebbitett hasonmásban)	130	Balassi Bálint legelső munkájának (Betegh lelkeknek stb.) címlapja. (Krakkó, 1572.)	198
Kinizsiné Magyar Benigna imádságos könyvének kolofonja. (Az író: F(rater) M. jegyzete 1513-ból)	132	Balassi Bálint legelső munkájának (Betegh lelkeknek stb.) utolsó lapja. (Krakkó, 1572.)	199
A Kriza-kódex kolofonja. (Az író: Garay Pál, dömés szerzetes, jegyzete. 1532.)	133	Esztergom a XVI. században	201
Ráskai Lea, dömés apáca, utolsó sorai és névalírása a Cornides-kódex végén)	134	Egy XVI. századi lantos. (A friesi várkastély párkányzatáról.)	205
Ráskai Lea, dömés apáca, jegyzete a Szt. Domonkos élete című kódex (1517.) végén	135	Sztárai Mihály: Ákháb királyának utolsó versszak. (Első kiad. Debrecen, 1574.	207
Zsigmond király. (Thuróczi krónikájából)	138	A konstancinápolyi Hétorony a XVI. században	210
Hasomása Dubnici-krónika első lapjáról	139	Részlet Tinódi-Cronica-jából. (Ali basa utolsó és Egervár kezdő versszakai az eredeti hangjegyekkel)	212
II. Ulászló és gyermekei. (A Gerscesaládnak adományozott címeren. Zárókép)	142	Tinódi: Eger váranak dallama Bartalus István átírásában	213
Egy protestánskori magyar reformátor-író: Szegedi Kis István	147	Egykorú másolat Tinódi: Hadnagyoknak tarúság című munkájából. (A pécsi püspöki levéltárból)	214
Oláh Miklós, esztergomi érsek, arcképe és névalírása	149	Ilosvai: Tholdijának címlapja. (A legrégebbi fenmaradt kiadás. Lőse, 1620.)	220
XVI. századi könyvnyomtató műhely	152	Istvánfi Pál: Historia Regis Volterjanak első versszakai	225
Heyden Sebald négy nyelvű iskolai könyvének utolsó lapja	153	Ráskai: Vitéz Franciscojának első versszakai	228
Komjáthi Benedek: Szent Pál levelei -nek címlapja. (1533.)	154		
Komjáthi Benedek: Szent Pál levelei -nek első lapja	155		
Gálszécsi István: Énekes könyvének kolofonja. (1536.)	156		

Tinodi jelvénye (A Cronica veneti)	240	Keresztényekről: Csessemő Kereszttyen	240
Misztérium előadás a középkorban	241	első munkájának címleteje (Erdő	
Balassi Menyhárt neveléséről	242	Vár. 1604)	240
Balassi Menyhárt áruhatásának	243	Erdő, Zsoltán, áruhatás	241
lapja (Abrudbánya, 1569)	243	Gyomai, Anna, Mária, nevelés	242
Reszlet Pesti Gábor Aesopus fabulái-	242	Gyomai, Anna, az iskolák (Gyomai	
ból (Bécs, 1540)	242	nevelésének címleteje)	243
Salamon és Markalf címleteje (Kor-	244	Pótházy, János, az iskolák (Zárókép)	244
lozsvár, 1577)	244	St. Miklós, A. Sz. David, zsoltaral-	
Ponclánus histórlájának első lapja	246	első lapja (Hétszorosok)	246
(Bécs, 1577)	246	Szondi Miklós, A. Postillák, az iskolák	
Breuer Lőrinc, bécsi könyvnyomtatás, jel-	248	kérdés (Gyomai, 1517)	248
vénye (Zárókép)	248	St. Miklós, A. Kalvin Institutiója	
Graf Forgách Ferenc esztergomi érsek	251	első lapja (1604)	251
árképe	251	Kálai György, az iskolák	252
A Pázmáneum Bécsben	253	A Gyóhálózat, az iskolák	253
Lippay György esztergomi érsek ár-	254	Apolló, Encyclopaedia, az iskolák	
képe	254	első lapja (1604)	254
Szelepcsényi György nyitrai püspök,	255	Bátori György, az iskolák	255
utóbb esztergomi érsek árképe	255	I. Róbert György, az iskolák	255
Alvinczi Péter neveléséről	257	Károlyi, Anna, az iskolák	258
Pecsvári Péter vitatásának címleteje	258	Károlyi, Anna, az iskolák	259
(1620)	258	Károlyi, Anna, az iskolák	259
Medgyesi Pál neveléséről	259	Károlyi, Anna, az iskolák	259
Az első lap Alvinczi Péter Magyar-	260	Károlyi, Anna, az iskolák	260
ország panaszáról (1620)	260	Károlyi, Anna, az iskolák	260
Szelepcsényi György neveléséről	261	Károlyi, Anna, az iskolák	261
Pázmány Péter első árképe	263	Károlyi, Anna, az iskolák	263
Magyar István Az országokban való	264	Károlyi, Anna, az iskolák	264
sok romlás című munkájának cím-	264	Károlyi, Anna, az iskolák	264
leteje (Sárospatak, 1602)	264	Károlyi, Anna, az iskolák	264
A greci egyetem a XVII. században	265	Károlyi, Anna, az iskolák	265
Pázmány Kálauzának címleteje (Pá-	266	Károlyi, Anna, az iskolák	266
zsony, 1621)	266	Károlyi, Anna, az iskolák	266
Pázmány nagyszombati pályázat	271	Károlyi, Anna, az iskolák	271
Pázmány politikai naplójának (Falsae	272	Károlyi, Anna, az iskolák	272
origins) címleteje (1621)	272	Károlyi, Anna, az iskolák	272
A wittenbergi filológiai egyetem	273	Károlyi, Anna, az iskolák	273
(1627)	273	Károlyi, Anna, az iskolák	273
Pázmány Az Sz. Irásról című munkájának címleteje (Bécs, 1629)	274	Károlyi, Anna, az iskolák	274
Pázmány Predikáció című címleteje	275	Károlyi, Anna, az iskolák	275
(Pázmány, 1630)	275	Károlyi, Anna, az iskolák	275
Pázmány kármái nyelvnyomtatás	277	Károlyi, Anna, az iskolák	277
esetlegesen fordított nyelven	277	Károlyi, Anna, az iskolák	277
Különböző nyelven fordított a prágai	281	Károlyi, Anna, az iskolák	281
egyetemen	281	Károlyi, Anna, az iskolák	281
A nagy szombati egyetem	281	Károlyi, Anna, az iskolák	281
A nagyszombati egyetem (Pázmány)	287	Károlyi, Anna, az iskolák	287

	Lap		Lap
Az eszéki had és erődítmény a XVII. században	372	A Neustadti harc első versszakai (Palocsay Gy. kézírata.)	444
Uj-Zrin vára	377	Teleki Mihály névaláírása	448
Zrínyi-émlék a kurzsanczi (most Zrínyi-falvi) erdőben	379	Gróf Bethlen Miklós névaláírása	449
Gyöngyösi István névaláírása	383	Károlyi Sándor arcképe	453
Gyöngyösi István arcképe	384	I. József, III. Károly és Mária Terézia medaillon-arcképe	457
Wesselényi Ferenc arcképe	387	Mária Terézia magyar kísérettel	459
Murány vára a XVII. században	390	A »Moriatur«-jelenet Geramb »Habsburg«-jából (Zárókép)	461
Zrínyi Ilona névaláírása	392	Buda a múlt század közepén	464
Lónyai Anna névaláírása	393	Mikes Kelemen arcképe. (1711-ből)	469
Kemény János tatár rabságból írt leveleinek utolsó lapja	396	Mikes Kelemen rajza. (Hit, remény, szeretet)	472
A Rákóczi-biblia táblájának díszítménye. (Zárókép)	400	Mikes Kelemen kézírata.	473
Haller János: Hármaskönyvének címképe. (Kolozsvár, 1695.)	405	Faludi Rómában. (Toldy F. 1853-iki Faludi-kiadásának címképe)	477
Árvaváraljai kivégzések	415	Amade kézírata. (A Katona-dal első versszaka)	484
Thölnay Mihály: Vitézek tükörének címlapja. (Kolozsvár, 1676.)	417	A Sidonius (piarista iskola-dráma) egykorú kézírati színlapja. (1776.)	490
Zrínyi Ilona törökországi arcképe. (1695. körül)	420	A Sidonius szereplői. (A színlap hátlapjáról)	491
Thököly Imre törökországi arcképe. (1695. körül)	421	Benyák Bernát arcképe	495
A sárospataki Rákóczi-vár	424	Pállya István arcképe	497
Pékyné Petróczy Kata Szidónia arcképe	428	Bél Mátyás arcképe	501
Kuruc tábori dal. (Káldy Gyula átiratában)	431	Bod Péter arcképe	503
Író és dohányzó kurucok	433	Bod Péter: Magyar Athenasának címlapja. (1766.)	504
Gróf Beresényi Miklós arcképe és aláírása	438	Pray György névaláírása	505
A Rákóczi-nóta. (Káldy Gyula átiratában)	442	Katona István névaláírása	506
		Zárókép	508

A fejlécek és záróképek korszakonként stílszerűen változnak.

Mű mellékletek

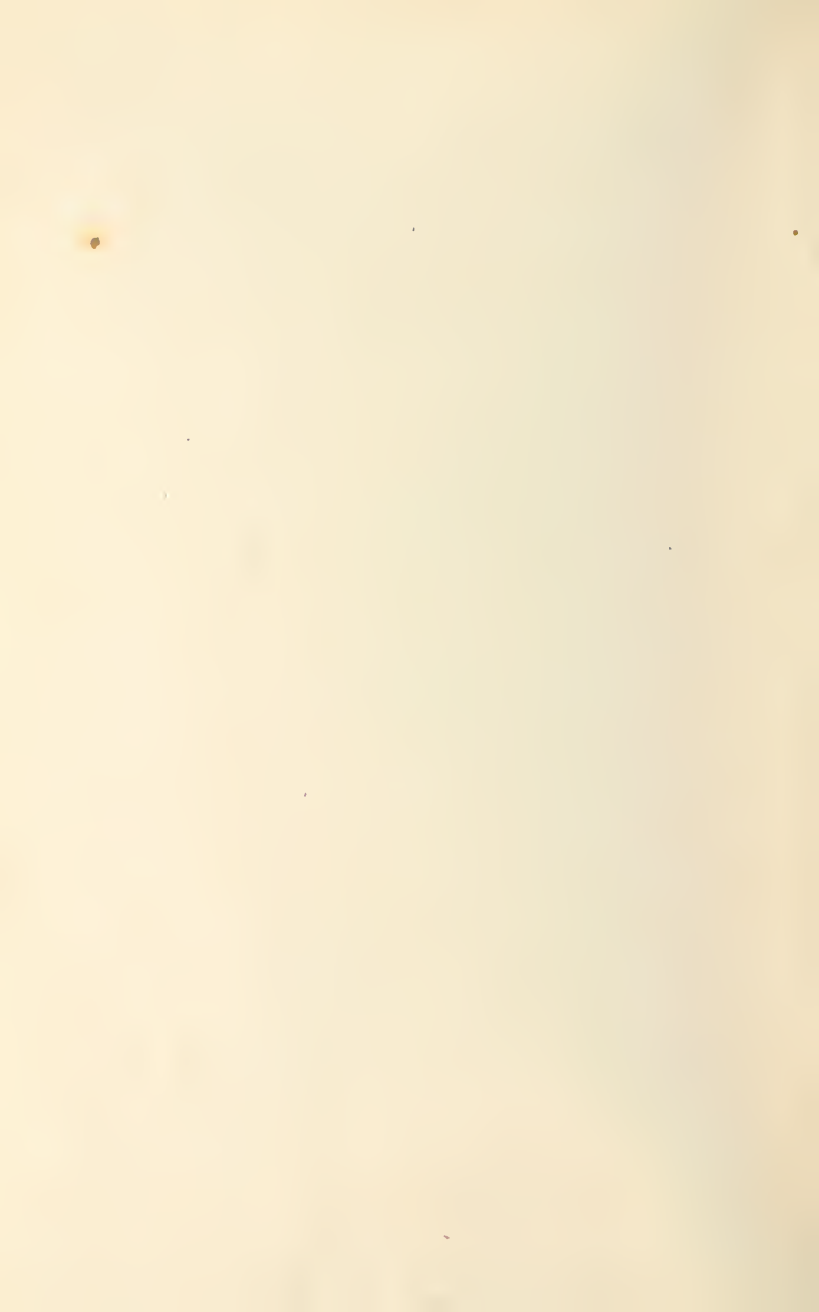
az I kötethez

[illegible]

	Lap
Balassi Bálint levele Kapi Sándorhoz 1589. (Az eredeti kézirat a M. N. Múzeum Jankovich-gyűjteményében.)	198
Tinodi Sebestyén: Chronicájának címlapja. (Kolozsvár, 1554.)	214
Pázmány Péter levele Thurzó György nádorhoz. 1616.	272
Apácai Cseri János levele Lorántfi Zsuzsánnához, a fejedelemasszony háti- ratával, 1657-ből. (Eredetije a kolozsvári ev. ref. kollégium levéltárában.)	314
Az Öreg Graduál címlapja. (Gyulafehérvár, 1636.)	340
Koháry István verseinek első lapja. (Nyom. 1720.)	346
Gróf Koháry István arcképe (Egykorú metszet után)	346
Gróf Zrínyi Miklós arcképe (Gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből.)	352
Gyöngyösi István: Murányi Venusának címlapja. (Kassa, 1664.)	390
Listius László: Magyar Mársának címlapja. (Bécs, 1653.)	398
Felvinczi György színigazgató szabadalom-levele 1696-ból. (Dr. Váli Béla gyűj- teményéből.)	410
II. Rákóczi Ferenc arcképe Mányoky Ádámtól. (Az eredeti festmény a szász király tulajdoná.)	422
B. Palocsay György üdvözlő verse özv. Botyánné gr. Forgách Juliannához, 1710-ből. (Eredetije Thaly Kálmán gyűjteményében)	444
Mikes Kelemen: Törökországi leveleinek 1—2 lapja. (Eredetije az egri érseki liceum könyvtárában.)	472

DM 30. —

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

H&SS
A
4706
v.1

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 11 20 07 026 4

Budapest.

Athenaeum s. karolyi kiadása.